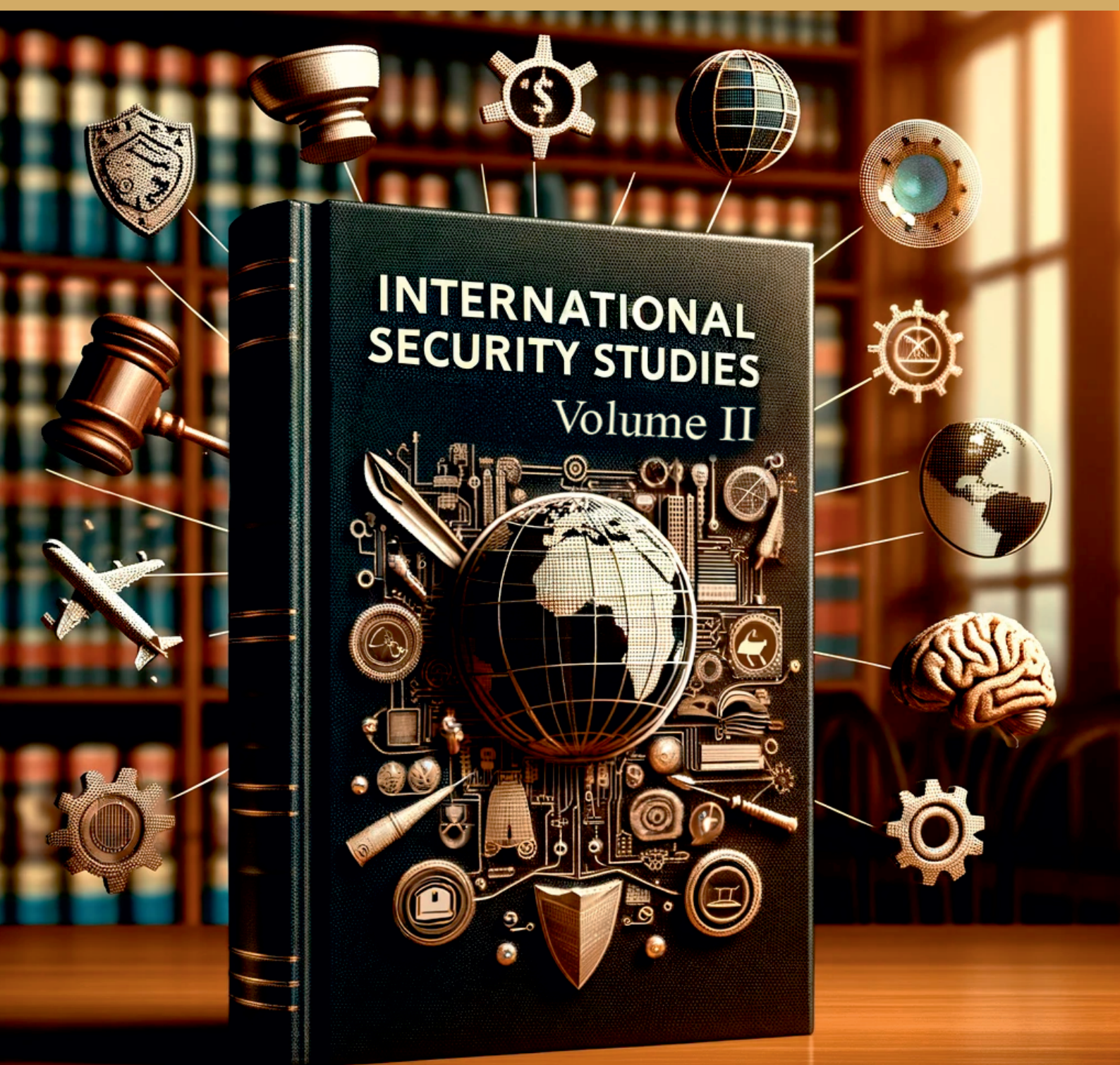

INTERNATIONAL SECURITY STUDIOS: MANAGERIAL, TECHNICAL, LEGAL, ENVIRONMENTAL, INFORMATIVE AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS

Norwegian University of Life Sciences

**INTERNATIONAL SECURITY STUDIOS:
managerial, technical, legal, environmental, informative
and psychological aspects**

*international
collective
monograph*

Volume II

Oslo, Kingdom of Norway – 2024

UDC 327(100)-049.5

I 61

DOI 10.5281/zenodo.10846686

Recommended for publication by the academic council of NMBU (protocol №. 12 dated 11. 03.2024)

Editorial committee:

Elin Kubberod, Professor, Prorektor for utdanning NMBU (Oslo, Kingdom of Norway);

Olha Balynska, Doctor of Law, Professor, Vice-rector of Lviv State University of Internal Affairs (Lviv, Ukraine);

Maksym Korniienko, Doctor of Law, Professor, Vice-rector of Odessa State University of Internal Affairs (Odessa, Ukraine).

Oleg Batiuk, Doctor of Law, Associate Professor, Chairman of the Board of the NGO "IESF" (Kyiv, Ukraine);

Reviewers:

Andrea Carugati, Professor, School of Economics and Business Sciences NMBU (Oslo, Kingdom of Norway);

Serhii Bielai, Doctor of Sciences in Public Administration, Professor, Professor of the State Security Department National Academy of the National Guard of Ukraine (Kharkiv, Ukraine);

Valeriy Kolesnyk, Doctor of Legal Sciences, Professor, Professor National Academy of Security Service of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

M 58 International security studios: managerial, technical, legal, environmental, informative and psychological aspects. *International collective monograph. Volume II. NMBU, Research and Education.* 2024. – 605 p.

The International collective monograph is the result of the generalization of the conceptual work of scientists who consider current topics from such fields of knowledge as: management, technical sciences, law, ecology, information sciences and psychological sciences through the prism of international security studies.

For scientists, educational staff, PhD candidates, masters of educational institutions, university faculties, stakeholders, managers and employees of management bodies at various hierarchical levels, and for everyone, who is interested in current problems of management, technical sciences, law, ecology, information sciences and psychological sciences through the prism of international security studies.

ISBN 978-82-327-0549-9

© NMBU 2024;

© The collective of authors 2024.

External resources

Indexed in

 OpenAIRE

Copyright NIFU: CC BY 4.0

AUTHORS:

CHAPTER 1.

Iryna V. BASYSTA

Doctor of Legal Sciences, Professor
Professor at the Department of the Criminal
Procedure and Criminology
Lviv State University of Internal Affairs
Member of the Academic Advisory Council
under the Supreme Court
(26, Horodotska str, Lviv, 79007, Ukraine)
basysta-i@ukr.net,
<https://orcid.org/0000-0001-9707-7386>

CHAPTER 3.

Victor BESCHASTNYI

Head of the Secretariat of the Constitutional
Court of Ukraine,
Doctor of Science of Law,
Full Professor, Honored Lawyer of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
beschastnyy.vm@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4650-7371>

Ielyzaveta LVOVA

Doctor of Science of Law, Full Professor,
Professor at Constitutional and International
Department, Institute of Law and Security,
Odessa State University of Internal Affairs,
Odessa, Ukraine
ielyzavetalvova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3381-3185>

CHAPTER 5.

Ihor HANENKO

Candidate of Legal Sciences, Associate
Professor, Associate Professor of the
Department of Criminal Procedure and
Criminalistics of the
Odessa State University of Internal Affairs
isganenko2@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9993-1117>

CHAPTER 2.

Oleg BATIUK

Doctor of Law, Assistant Professor
Professor of the Department
of National Security
Lesya Ukrainka Volyn National University
(m. Lutsk Ukraine)
olegbatiukibrlpnt@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2291-4247>

Iryna HRUSHKO

Candidate of Legal Sciences,
Department of national security
Lesya Ukrainka Volyn National University
(m. Lutsk Ukraine)
iragryshko167@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8444-4706>

CHAPTER 4.

Tetiana BORODENKO

PhD in Economics, Associate Professor of the
Department of Finance named after V. Fedosov,
Kyiv National Economic University named
after Vadym Hetman,
(54/1, Beresteysky prospect (Prospect
Peremogy), 03057, Kyiv, Ukraine)
borodenko.tetiana@kneu.edu.ua
<http://orcid.org/0000-0003-3202-5491>

CHAPTER 6.

Viktoriiia HOLUBIEVA

Ph. D. (in Law), Professor,
Professor of the Department of Public and
International Law
Kyiv National Economic University named
after Vadym Hetman
(54/1, Beresteiska Avenue, Kyiv, 03057,
Ukraine)
vicgolubeva@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-3903-3451>

AUTHORS:

CHAPTER 7.

Kateryna HURKOVSKA

senior lecturer of the Department of
Administrative Law and Administrative
Process of the Lviv State University of Internal
Affairs

(Ukraine, 79007, Lviv, 26 Horodotska St.)

gurkovska.kateryna@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5026-626X>

Volodymyr BRATKOVSKYI

Doctor of Law, Associate Professor
of the Department of Administrative Law and
Administrative Process

Lviv State University of Internal Affairs,
(Ukraine, 79007, Lviv, 26 Horodotska St.)

v.bratkovskyi@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0382-3611>

CHAPTER 9.

Marat KOVAL

Candidate of Legal Sciences,
judge of the Fifth Administrative
Court of Appeal

rezident.yug@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-4781-6431>

CHAPTER 11.

Anatolii NIKITIN

Candidate of Legal Sciences. Associate
Professor.

Vice-rector of the Odessa State University of
Internal Affairs,
Odessa, Ukraine

ugsbeplumvs@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1376-6764>

CHAPTER 8.

Oleksandr KALINICHENKO

PhD, Captain, Deep sea captain.
chief122@ukr.net,

<https://orcid.org/0000-0003-1273-7328>

Olena SIMONENKO

senior lector

National Academy of the Security Service of
Ukraine.

Special Department of the Study- Scientific
Institute of the State Security
(22, Mychayla Maksymovycha str., Kyiv,
03022, Ukraine)

Alena551255@ukr.net,

<https://orcid.org/0009-0000-7774-994X>

CHAPTER 10.

Oksana MOROZ

candidate of legal sciences, associate professor,
Associate Professor of the Department of
Administrative Law and Administrative
Process, Lviv State University
of Internal Affairs.

Lviv, Ukraine.

ksunya_82@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0574-1118>

CHAPTER 12.

Kostiantyn OROBETS

PhD in Law, Associate Professor,
Assistant at the

Department of Criminal Law Policy,
Yaroslav Mudryi National Law University
(77 Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, 61024,
Ukraine)

k.m.oropec@nlu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-8783-3950>

AUTHORS:

CHAPTER 13.

Alina POMAZA-PONOMARENKO

Doctor of Sciences in Public Administration,
Senior Researcher, Head of the Scientific
Department for State Security Problems,
Training Research and Production Centre of
National University of Civil
Protection of Ukraine
(61024, Ukraine, Kharkiv,
str. Chernyshevska, 94)
pomaza.ponomarenko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5666-9350>

Dmytro TARADUDA

PhD in Technical Science, Associate professor,
Deputy Head of Department of organization
and technical support of emergency rescue
works of National University of Civil
Protection of Ukraine
(61024, Ukraine, Kharkiv,
str. Chernyshevska, 94)
taraduda_dv@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-9167-0058>

CHAPTER 15.

Tetiana VOLOSHANIVSKA

Candidate of Legal Sciences, Associate
professor,
Head of the International Cooperation
Department of the
Odesa State University of Internal Affairs
t.voloshanivska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1060-5412>

CHAPTER 14.

Maryna TOPORKOVA

PhD in law, Associate Professor
State Biotechnological University, Department
of Law and European Integration,
(44, Alchevskiyh Street, 61002, Ukraine)
Senior researcher
Utena University of Applied Sciences,
(Maironio g. 7, Utena, 28142, Lithuania)
m.toporkova77@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3545-1448>

CHAPTER 16.

Igor FOLVAROCHNYI

Doctor of Pedagogical Sciences, Associate
Professor at the Department of Psychology and
Pedagogy,
National University of Ukraine on Physical
Education and Sport
(1, Fizkultury Street, Kyiv, 02000, Ukraine)
igor.folv@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-9369-0199>

Anton HAK

Master's degree,
National University of Ukraine on Physical
Education and Sport.
(1, Fizkultury Street, Kyiv, 02000, Ukraine)
gakanton@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0009-5968-6557>

AUTHORS:

CHAPTER 17.

Olha KOMKOVA

Ph.D, senior category teacher, teacher-methodologist, MTFC ONTU,
(12 Chornomorskogo Kozatstva Street, Odesa,
65003, Ukraine)

olga_komk@ukr.net

<https://orcid.org/0009-0003-2430-7752>

Olga YAVTUSHENKO

senior category teacher, teacher-methodologist, MTFC ONTU,
(12 Chornomorskogo Kozatstva Street, Odesa,
65003, Ukraine)

molnovetskaya@ukr.net

<https://orcid.org/0009-0002-4842-493X>

Viktoriia OLKHOVSKA

senior category teacher, teacher-methodologist,
MTFC ONTU,
(12 Chornomorskogo Kozatstva Street, Odesa,
65003, Ukraine)

viktoriaolkhovska708@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-6061-8066>

CHAPTER 19.

Olha YAKYMOWYCH

PhD in Pedagogy,
senior teacher at the department of philosophy
and pedagogy
of the Stepan Gzhytskyi National University
of Veterinary Medicine and
Biotechnologies of Lviv
(79010, 50 Pekarska street, Lviv, Ukraine)

yakimovichola@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5366-2759>

CHAPTER 18.

Inna KOVALEVSKA

doctor of Pharmacy (Dr. habil.),
professor Department of Industrial Technology
of Drugs, National University of Pharmacy
(53, St. Grigory Skovorody,
Kharkiv, 61002, Ukraine)

i.kovalevska@nuph.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-5610-8334>

Olena RUBAN

doctor of Pharmacy (Dr. habil.),
professor, head of the Department of Industrial
Technology of Drugs,
National University of Pharmacy
(53, St. Grigory Skovorody,
Kharkiv, 61002, Ukraine)

ruban_elen@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-2456-8210>

CHAPTER 20.

Alona BURIAK

Candidate of Sciences (Economics),
Associate Professor,
Associate Professor of the Department of
International Economic Relations and Tourism
National University «Yuri Kondratyuk
Poltava Polytechnic»

(Pershotravnevy avenue, 24, Poltava, 36000)

fem.buryak@nupp.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-0814-7459>

AUTHORS:

CHAPTER 21.

Iryna LEVCHENKO

PhD, Associate Professor of the Department
of International Economic
Relations and Tourism,
National University «Yuri Kondratyuk
Poltava Polytechnic»,
(24, Pershotravneva Avenue, 36011,
Poltava, Ukraine)

fem.novytska@nupp.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-7068-8320>

CHAPTER 23.

Nataliia YAKOVLIEVA-MELNYK

Master of Business Economics,
senior lecturer of the department of tourism and
hotel and restaurant business,
Dnipro Humanities University,

dguyanata12y@gmail.com,

<https://orcid.org/0000-0002-1266-1813>

CHAPTER 22.

Nataliia MAKSIUTA

Doctor of Philosophy, Researcher
National University «Yuri Kondratyuk Poltava
Polytechnic»

(24 Pershotravnevyi Ave.,
Poltava, 36000, Ukraine)

mns7000@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-0256-6986>

CHAPTER 1.

INTERNATIONAL SANCTIONS MECHANISMS, FREEZING OF ASSETS AS A GUARANTEE OF COMPENSATION OF THE DAMAGE CAUSED BY RUSSIA TO UKRAINE AND RESTORATION OF A SECURITY ENVIRONMENT

(continued review)

Iryna V. BASYSTA

Doctor of Legal Sciences, Professor

Professor at the Department of the Criminal Procedure and Criminology

Lviv State University of Internal Affairs

Member of the Academic Advisory Council under the Supreme Court

(26, Horodotska str, Lviv, 79007, Ukraine)

basysta-i@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-9707-7386>

Abstract. In the research the author made an attempt to reflect the state of affairs with sanctions restrictions that have already been applied to Russia and its citizens subject to sanctions. Such measures as freezing of assets, their seizure and confiscation have been considered. A significant part of the attention was paid to the prospects of using frozen Russian assets, which Ukraine will undoubtedly receive in the future even before the end of the war.

It has been stated that along with the established existential problems for Ukraine and Ukrainians in the international space and politics, there is still that part of the problems that concerns the circumvention of sanctions and it creates a false impression of impunity and permissiveness for participants and accomplices of such illegal activities. It turned out that skeptics see another "darker" side of the described achievements. Therefore, from the point of view of the security environment, such analysis should not be underestimated or ignored, because they also have grounds and obvious reasons. They should be used for balanced strategic planning of actions and decision-making.

It has been proven that the security environment is directly related to the measures taken by the world community to calm Russia as a destroyer and aggressor on a global scale. Such measures include, among other things, the freezing, arrest and confiscation of both Russian assets and the assets of individual Russian sanctioned oligarchs. Emphasis is also placed on the lessons that are painful for us and it is summarized that the security situation should be assessed precisely from this generalized

point of view and, without waiting for countermeasures, generate measured offensive steps, including economic ones, in order to reduce the combat capability of the usurper-enemy.

It was concluded that the globality and comprehensiveness of the complex of already taken and ongoing measures, which will ensure compensation for the damage caused by Russia to Ukraine and the restoration of the security environment, do not cause any doubts. The main thing is not to stop on this right path of national resistance because of the undoubted desire, thirst for life and the need for the triumph of truth and the establishment of the truth.

Key words: avoidance of sanctions restrictions, the mechanism of using frozen assets, restoration of economic prosperity and opportunities for Ukrainians, confiscation of Russian assets, reparation payments, reconstruction of Ukraine.

МІЖНАРОДНІ САНКЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ, ЗАМОРОЖУВАННЯ АКТИВІВ, ЯК ЗАПОРУКА ВІДШКОДУВАННЯ УКРАЇНИ ЗАВДАНОЇ РОСІЄЮ ШКОДИ ТА ВІДНОВЛЕННЯ БЕЗПЕКОВОГО СЕРЕДОВИЩА (продовження огляду)

Анотація. У даній публікації зроблено спробу відобразити стан справ із санкційними обмеженнями, котрі вже застосовані до Росії та її підсанкційних громадян. Розглянуто такі заходи, як заморожування активів, їх арешт та конфіскація. Значну частину уваги звернуто на перспективи використання заморожених російських активів, які безсумнівно Україна отримає у грядучій перспективі ще до завершення війни.

Встановлено, що поряд із констатованими екзистенційними для України та українців поставами в міжнародному просторі та політиці, все ж є та частина проблематики, яка стосується обходу санкцій і вона створює фальшиве уявлення про безкарність та всездозволеність для учасників та співучасників такої протиправної діяльності. З'ясовано, що скептики бачать й іншу «темнішу» сторону описаних досягнень. Отож, з огляду безпекового середовища такі аналізи не варто недооцінювати чи ігнорувати, бо вони теж мають підстави та очевидні причини. Ними слід оперувати задля зваженого стратегічного планування дій та прийняття рішень.

Доведено, що безпекове середовище напряму пов'язане із тими заходами, що вживаються світовою спільнотою задля утихомирення Росії, як руйнівника та агресора вселенського масштабу. До таких міроприємств, серед іншого, належать заморожування, арешт та конфіскація, як активів Росії, так і активів окремих російських підсанкційних олігархів. Акцентовано й увагу на наявних болючих для нас уроках та резюмовано, що безпекову ситуацію варто оцінювати саме під цим узагальненим кутом зору та, не очікуючи

на контрдії, генерувати зважені наступальні кроки, ослаблюючі економічні у тому числі, задля зниження боєздатності узурпатора-ворога.

Підсумовано, що глобальність та вичерпність комплексу вже вжитих та триваючих заходів, які забезпечать відшкодування Україні завдану росією шкоду та відновлення безпекового середовища, не викликає жодних сумнівів. Основне – не зупинятися на цьому правильному шляху національного опору за безсумнівного бажання і життєвої жаги і необхідності торжества правди та встановлення істини.

Ключові слова: уникнення санкційних обмежень, механізм використання заморожених активів, відновлення економічного процвітання та можливостей для українців, конфіскація росактивів, репараційні виплати, відбудова України.

Вступ.

Одними із дієвих заходів, які здатні ослабити агресора у всіх відношеннях та убезпечити світ від його руйнаційного впливу є обмеження можливостей, у тому числі економічних, через накладення відповідних санкцій.

Своєю чергою застосування санкційних важелів запускає черговий етап– заморожування активів країни агресорки. Варто розділити цю ситуацію на два блоки, коли заморожено активи країни (наприклад центробанку рф) і замороження активів окремих російських підсанкційних олігархів. Очевидно, що заходи із накладення арешту, конфіскації ідентичними бути не можуть.

Слід вірно оцінити й безпекову ситуацію саме під таким кутом зору. По-перше, всі ми розуміємо, що рф не буде очікувати на рішення щодо власних активів склавши руки. Вже ведуться активні судові тяжби у цій царині і лише час покаже чим вони закінчатся. По-друге, росія ніколи не проявляла дисциплінованості у виконанні рішень міжнародних інстанцій, навіть судових, тому санкційні обмеження для неї є приводом генерувати все нові та «цікавіші» ідеї, як їх обходити. По-третє, не слід недооцінювати ризики кібератак та фінансово-юридичних алаверди від країни-агресорки.

Поряд із наведеним, відрадно констатувати, що наші закордонні друзі роблять кроки на випередження кожного із ризиків, щораз продумують черговий санкційний крок, прогнозуючи слідуєчий йому у відповідь, та напрацьовують узгоджені заходи на випередження. Національні зусилля теж є вагомими та необхідними.

Отож висвітленню означених складових задекларованої проблематики присвячена ця оглядова розвідка, котра має за мету – довести до читача глобальність та вичерпність

комплексу вже вжитих та триваючих заходів, які забезпечать відшкодування Україні завдану росією шкоду та відновлення безпекового середовища.

1. Міжнародні санкційні механізми

Кореспондент «Радіо Свобода» Рікард Джозвяк інформував про нелегкий пройдений шлях для продовження санкцій. «Європейська рада вирішила продовжувати термін російським санкціям ЄС на 6 місяців», – пише Джозвяк. Будапешт блокував цю ініціативу та, натомість, висунув власні вимоги. Також «із вимогою виключити зі списку її компанії виступили Греція та Швейцарія. 8 травня видання *Financial Times* повідомило, що Європейський Союз може запровадити санкції щодо кількох китайських компаній за постачання до Росії електроніки. У червні видання *Politico* повідомило, що Німеччина, Франція та ще кілька країн-членів ЄС побоюються, що заходи, спрямовані на те, щоби не дати росіянам обходити санкції, можуть погано вплинути на дипломатичні стосунки. 15 червня *Bloomberg* писав, що ЄС може прибрати з нового санкційного списку 5 китайських компаній, які пов'язані з РФ. 21 червня послы ЄС узгодили новий пакет санкцій проти Росії, який передбачає усунення лазівок, що допомагають окупантам обходити раніше накладені обмеження. 30 червня, були продовжені санкційні обмеження Європейського Союзу проти Росії на шість місяців» (*ЄС продовжив на пів року економічні санкції проти Росії. Еспресо. 30.06.2023*).

Серйозність та наступальність заходів задля посилення санкційних обмежень неодноразово демонструвала і доводила Фон дер Ляен. «Наступний пакет санкцій ЄС проти Росії має на меті закрити лазівки та боротися з обходом і може бути націлений на компанії та країни, які допомагають Росії придбати товари, які знаходяться під санкціями, повідомляє *Euronews*. Президент Європейської ради Шарль Мішель наголошував, що на засіданні G7 ЄС буде відкрито і відверто обговорювати те, чому ці санкції необхідні і виправдані» (*ЄС може ввести санкції проти третіх країн, які підтримують Росію. DELO.UA*).

Також на саміті ЄС-США, який відбувся 21 жовтня, серед іншого, було підтверджено продовження санкційної політики (*Богдан Скаврон, 2023*). «Європейський Союз та Сполучені Штати Америки підтвердили свій намір передати Україні прибуток від активів росії, які були заморожені. Про це йдеться у спільній заяві за підсумками саміту США та ЄС. Зараз обидві сторони активно шукають ефективні способи передачі цих активів Україні.... Варто зауважувати, що перешкода в пов'язанні з використанням російських суверенних активів полягає в тому, що вони юридично належать державі, і, відмінно від приватних активів, немає

належного механізму для їх конфіскації» (США та ЄС підтвердили бажання передати Україні заморожені активи рф. 21.10.2023).

Принагідно варто зауважити, що у порядку денному саміту лідерів країн «Великої сімки» (G7), який проходив в Японії 19–21 травня, було питання посилення санкцій проти росії, як і обговорювалися заходи проти третіх країн, які допомагають москві обходити західні санкції. Про це повідомляло агентство Reuters (Стало відомо, які нові санкції приготувала «Велика сімка» росії. UA.NEWS. 15 травня 2023 року). Велика Британія на цьому заході активно просувала підтримку України (На саміті G7 Велика Британія просуватиме необхідність посилення підтримки України. 15 травня 2023 року).

Вже зазначалося (Басиста І.В., 2022) про те, що міжнародна спільнота активно працює у цій царині задля відновлення безпекового середовища. Осердям такого механізму є й заходи (у тому числі й на національному рівні (Басиста І.В., 2022) із забезпечення невідворотності (Басиста І.В., 2023) відшкодування росією шкоди внаслідок вчинених злочинів на українських теренах (Басиста І.В., 2023).

У листопаді 2023 року Європарламент вкотре закликав посилити контроль і вжити більш ефективних заходів щодо обмеження можливостей Росії обходити санкції ЄС. Про це повідомляє РБК-Україна з посиланням на прес-службу Європарламенту. «Наголошуючи на безпрецедентному характері обмежувальних заходів ЄС, депутати Європарламенту занепокоєні відсутністю належного правозастосування та спробами підірвати зусилля, які спрямовані на стратегічне ослаблення російської економічної та промислової бази і перешкоджають здатності країни до ведення війни». У резолюції, серед іншого, йдеться й про те, що «...найважливіші західні компоненти, як і раніше, потрапляють у Росію через такі країни, як Китай, Туреччина, Об'єднані Арабські Емірати, Казахстан, Киргизстан і Сербія. Європарламент висловлює глибоку заклопотаність з приводу триваючої торгівлі між країнами-членами ЄС і Росією товарами, що мають військове значення і перебувають під санкціями, а також з приводу повідомлень про те, що такі країни, як Азербайджан, оббілюють російський газ для експорту в ЄС...» (Валерія Поліщук, 2023). Окремим блоком велася мова й про те, що «...ЄС також має вивчити правові можливості конфіскації заморожених російських активів та їхнього використання для відновлення України» (Валерія Поліщук, 2023). Про обхід санкцій, загрозу від цього та нагальності їх посилення йшлося й у інших дописах, а країни Центральної Азії, своєю чергою, у відповідь висловлювали готовність посилення санкцій проти Росії (Константин Широкун Країни Центральної Азії заявили про готовність боротися з обходом санкцій проти РФ. 24.10.2023. РБК-Україна). При цьому, резонно помічено про те, що «...Росію слід позбавити можливості обходити санкції через посередників для того, щоб

«демонтувати» віру в безкарність країни-агресора» (*Єлизавета Дрabbкіна, 2023*). Є й приклади того, що обхід санкцій не є безкарним, так як раніше суд Нідерландів засудив російського підприємця до півтора року в'язниці та 200 тисяч євро штрафу. Він постачав до Росії мікросхеми в обхід санкцій (*Наталія Кава, 2023*). Також повідомлялося про попередження Грузії про запровадження санкцій щодо її компаній, якщо країна погодить відновлення авіасполучення з Росією (*У Держдепі США погрожують ввести санкції проти Грузії, якщо країна відновить авіасполучення з Росією Новини України*). Своєю чергою, Міністерство юстиції США докладає значних зусиль й у цій царині, зокрема, «...робоча група KleptoCapture у співпраці з міжнародними партнерами наклала арешт на активи російських олігархів у сотні мільйонів доларів. Як інформує Цензор.НЕТ, про це повідомляється в телеграм-каналі Офісу генерального прокурора України. Про це заявив керівник команди Міністерства юстиції США з розслідування воєнних злочинів Ілай Розенбаум на конференції «United for Justice. War Crimes against Ukrainian Children», що відбулася в Торонто (Канада). «Ми висунули обвинувачення десяткам осіб, підозрюваних в ухиленні від санкцій, порушенні експортного контролю, відмиванні грошей та інших злочинах. Доходи були передані нашому Міністерству юстиції для використання на користь України», – сказав Розенбаум» (*Роман Свиридович, 2023*).

Також «ЄС обговорював додавання ухилення від санкцій до переліку злочинів, як-от відмивання коштів і корупція, що можуть призвести до арешту активів осіб або організацій, які потрапили під санкції» (*Дмитро Мухін, 2023*).

2. Заморожування активів та перспективи їх використання

Йшлося (*Басиста І.В., 2022*) вже й про те, що на засіданні одинадцятої надзвичайної спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН було представлено документ під назвою «Забезпечення засобів правового захисту та репарацій у зв'язку з агресією проти України», підготовлений Україною за співавторства майже пів сотні країн. 14.11.2022 постійний представник України при ООН Сергій Кислиця на сесії представив проєкт резолюції щодо створення механізму компенсації Україні збитків, спричинених розв'язаною росією війною (*Репарації Україні за агресію рф: Кислиця представив на Генасамблеї ООН проєкт резолюції. УКРІНФОРМ. 14.11.2022*). і того ж дня ввечері з'явилося повідомлення Укрінформу, що Генеральна Асамблея ООН більшістю голосів («за» проголосували 94 країн, проти – 13, утрималося – 74) ухвалила резолюцію «Забезпечення засобів правового захисту та репарацій у зв'язку з агресією проти України» (*Генасамблея ООН ухвалила резолюцію щодо репарацій Україні від росії. УКРІНФОРМ. 14.11.2022*).

Повторюся (*Басиста І.В., 2023*) з огляду того, що не дивлячись, що міжнародний компенсаційний механізм (складовою частиною котрого є й Реєстр збитків, який забезпечить постраждалим виплати компенсацій за шкоду, завдану агресором (*Український генпрокурор: Високо цінуємо експертну та технічну допомогу Ради Європи, вдячні за підтримку у створенні Реєстру збитків. INTERFAX – Україна. 26.04.2023.*), над створенням якого працюють українські та міжнародні юристи, – це можливість відшкодувати лише матеріальні збитки, все ж є сподівання, що він дозволить досягти справедливості. Конфіскація російських активів та ресурсів є одним із шляхів досягнення цього (*Ірина Мудра, 2023*). Паралельно варто вкотре (*Басиста І.В., 2022*) підкреслити, що компенсація у міждержавних справах не є швидкою (*Міністр Малюська спрогнозував, коли будуть перші вироки щодо військових злочинів Росії в Україні. Інформаційне агентство ASPI. 30.04.2022*). Та й сам механізм компенсації та джерела його наповнення вже тривалий період часу перебувають на стадії узгодження (*Басиста І.В., 2023*). Вже підкреслювалося (*Басиста І.В., 2023*), що серед таких «джерел», звісно, розглядаються заморожені активи, але у цій царині ще є значна кількість протиріччя. Як стверджують «Букви» із джерела «The Financial Times» стало відомо, що «...західні країни заморозили російські суверенні активи на суму 300 мільярдів доларів. Деякі країни закликали використати ці кошти для надання фінансування Україні, але інші сторони, включаючи Європейський центральний банк, висловили застереження щодо законності та наслідків такого кроку» (*США заморозили російські суверенні активи на суму \$8 млрд. БУКВИ. 28.09.2023*).

Загалом прецедент арешту заморожених активів є і мав місце за наказом президента США Джорджа Буша після вторгнення в Ірак у 2003 році та усунення його лідера Саддама Хусейна (*Дмитро Мухін, 2023*). Але, при цьому, як вже було констатовано (*Басиста І.В., 2023*), на сьогоднішній день, на різних етапах замороження російських активів, подальшого їх арешту і звернення на користь потерпілої сторони – України є чимало невирішених дилем (*Басиста І.В., 2023*). Є й глибокі скептики ідеального у цьому руслі розвитку подій (*Дмитро Мухін, 2023*). Ймовірним є й той факт, що «...активи рф рано чи пізно мають бути повернуті росії». «Ця теза справді міститься в Options Paper, але вона впливає із суті санкційного режиму замороження цих активів, який за визначенням є тимчасовим». «Однак у документі міститься ключова фраза про те, що повернення активів росії може відбуватися у формі «взаємозаліку» проти російського зобов'язання про виплату репарацій. Інакше кажучи – усі опції залишаються на столі, і країни ЄС перебувають у пошуку варіантів, які зрештою спрацюють», – резюмував Маркіян Ключковський (*Маргарита Яковлева-Ормоцадзе, 2023*).

Отож, продовжуючи розпочатий ще півтора року тому цикл оглядів, зазначу, що своєю чергою, Україна готує «необхідні контури рішень» для використання заморожених активів Росії та пов'язаних з нею осіб (*Україна готує «необхідні контури рішень» для використання заморожених активів РФ – Зеленський. Радіо Свобода 17.12.2023*). Але шлях до їх отримання та освоєння ще дуже тернистий та із вибоїнами. Використання заморожених активів постійно перебуває у центрі уваги й українських політиків (*Глава держави зустрівся зі спецпредставником США з питань економічного відновлення України. 16 жовтня 2023 року. Арміяінформ*). Та й суми ймовірних компенсацій, які озвучуються, постійно збільшуються (мова на листопад 2023 року велася про \$750 млрд., а щодо непрямих збитків про \$1 трлн. (*Христина Головчак, 2023*)). Також вже йшлося про спільну із Світовим банком, Європейською комісією, ООН та іншими партнерами роботу над третьою швидкою оцінкою завданої шкоди та потреб на відновлення (RDNA3), котра охоплює наслідки від російського вторгнення з 24 лютого 2022 року по 31 грудня 2023 року (*В Україні розпочали роботу над оцінкою потреб на відновлення по протоколу RDNA3. DELO.UA. 7.11.2023*), але поки що це лише заходи і плани..., а тим часом росія продовжує руйнувати нашу інфраструктуру та вбивати українців. Заходи із відновлення України вже не один десяток разів обговорювали на всіх можливих рівнях (*Конференція з відбудови в Римі: представники понад 150 українських компаній зустрілися з італійськими бізнесменами. ХВИЛЯ 27.04.2023*).

«Зараз йде розгляд двох треків. Перший – використання прибутку на заморожені активи. Це питання вирішиться протягом кількох тижнів. А що стосується всіх активів, то немає сумнівів, що досить швидко вирішать питання щодо передачі активів Центробанку РФ. І це буде вирішено всіма країнами, що їх мають», – зазначив Устенко (*Христина Головчак, 2023*). «За кілька тижнів після того, як у лютому 2022 року росія вдерлася в Україну, тодішній міністр транспорту Великої Британії Грант Шаппс використав TikTok, щоб продемонструвати 192-футову блакитну супер'яхту Phi, що належить заможному російському бізнесмену, яку британський уряд щойно конфіскував у лондонському доку. Про це писало Bloomberg». «Це був яскравий прояв західних санкцій, покликаних тиснути на російську економіку та багатство росіян. Єдине, чого Шаппс не міг зробити, так це ступити на борт. Це через те, що за законом Велика Британія не конфіскувала судно, а лише заморозила його статус власності, щоб володар яхти також не міг ним скористатися. Така сама ситуація стосується російського майна вартістю сотні мільярдів доларів, яке потрапило під санкції» (*Дмитро Мухін, 2023*).

Але ще тим завданням є виробити механізм конфіскації, продажу та скерування прибутків для України. При цьому, слід розуміти, що арештовують майно й за вчинення кримінальних правопорушень, зокрема й корупційних російськими мільярдерами (*Дмитро*

Мухін, 2023). «Уряд Британії висвітлив 230 порушень санкцій, пов'язаних із продовженням використання або переміщення заморожених активів, але він ще не оголосив жодного звинувачення проти когось, не говорячи вже про фінансовий штраф. Крім того, уряди можуть опинитися на фінансовому гачку через утримання заморожених активів, зокрема яхт. Наприклад, британські платники податків сплачують рахунки за обслуговування яхти, яка стоїть у Лондоні. І лише отримавши право власності на активи, союзники України могли б продати їх, щоб допомогти відбудувати зруйновану інфраструктуру України. У середині 2022 року уряд Канади надав собі повноваження конфіскувати активи людей або суб'єктів, які перебувають під санкціями. Під час першої спроби застосування закону уряд у грудні заявив, що вимагатиме \$26 млн від Granite Capital Holdings Ltd. – фірми, що належить підсанкційному союзнику путіна Роману Абрамовичу, і що ці гроші буде використано «на відновлення України та компенсації жертвам незаконного та невиправданого вторгнення режиму путіна» (Дмитро Мухін, 2023).

Свою чергою Бельгія планує створити для України спецфонд розміром 1,7 млрд євро та наповнювати його податками із заморожених у Бельгії російських активів. Також й Україна створить власний оборонний спецфонд. Його планують наповнити грошима з російських активів (Наталія Юрченко, 2023). І, до речі, станом на сьогодні саме цю країну українські політики наводять у приклад як запускати дієві механізми задля спрямування коштів на допомогу Україні (*Заморожених активів РФ вистачить на покриття понад 80% потреб України у відбудові, – Дмитро Кулеба. МІ-Україна. 9.01.2024*). «Комісар Європейського Союзу з питань юстиції Дідьє Рейнедрс вкотре заявив, що ЄС активно працює над виробленням юридичних механізмів, аби змусити Росію платити за злочини проти людей, руйнування та іншу шкоду внаслідок загарбницької російської війни проти України. Починаючи нараду міністрів юстиції двадцяти семи держав Євросоюзу в Брюсселі 4 грудня він зокрема вказав, що європейці тримають під увагою російські активи заморожені в межах санкцій запроваджених у відповідь на вторгнення Росії в Україну. За його словами йдеться про 28 мільярдів євро приватних активів росіян, а також понад 200 мільярдів державних російських активів. Дідьє Рейндерс сказав, що зараз одним з напрямків роботи є вивчення можливостей конфіскації приватних активів як покарання за порушення законів, наприклад за порушення санкційного режиму. Комісар повідомив, що такий механізм розробляють у співпраці Єврокомісії – виконавчого органу ЄС і з законодавцями у Європейському парламенті» (Богдан Цюпин, 2023).

Про замороження Чехією активів підсанкційних росіян на суму понад 14 млрд. повідомляло РБК-Україна з посиланням на публікацію Національного агентства України з питань

розшуку та менеджменту активів (ARMA). Вже вкотре зазначалося й про те, що «...ЄС вивчають процедуру конфіскації 200 млрд євро заморожених активів російського центрального банку» (*Чехія заморозила понад 14 млрд грн російських активів. 16.08.2023*). Інші країни, зокрема й Польща, Естонія, Італія та ін. долучилися до аналогічних ініціатив із замороження російських активів та заходів із запуску механізму їх використання. Про залучення ЄС сум із заморожених російських активів для надання фінансової допомоги Україні неодноразово підтверджували й у Єврокомісії. Є також ініціативи щоб обмежити прибутки, отримані від заморожених активів російської федерації в ЄС. 12 грудня визначалося, як крайня дата щоб Єврокомісія представила проєкт рішення про використання доходів від заморожених російських активів для потреб України (*Новий поштовх: ЄС вивчає можливість дати Україні 15 млрд євро з заморожених російських активів. Рубрика. 12.12.2023*). Цю ж ідею підтримує міністерство закордонних справ Великої Британії, але із уточненням «як аванс у питанні репарацій» (*У МЗС Британії запропонували передати конфісковані активи РФ на відновлення України. 7.12.2024*). Так, Міністр закордонних справ Британії Девід Кемерон, як повідомляє телеканал Sky News, заявив, що «замість того щоб просто заморожувати ці гроші, візьмімо їх, витратимо на відновлення України, і це, якщо хочете, буде авансом у рахунок репарацій, які росія якось повинна буде виплатити за незаконне вторгнення, яке вона почала», – сказав Кемерон перед зустріччю з державним секретарем США Ентоні Блінкеном у Вашингтоні. Також Кемерон сказав, що розглянув усі аргументи, які висувують противники ідеї конфіскації активів росії та не знайшов жодного, який варто було б взяти до уваги» (*Авансові репарації: у британії підтримали ідею конфіскувати заморожені активи росії. флот2017. 7.12.2023*).

Про плановане затвердження законопроєкту про використання для допомоги Україні оподаткування доходів від заморожених російських активів («...імобілізацію доходів від активів Центрального банку Росії») повідомляв й офіційний представник ЄК Ерік Мамер (*Єврокомісія підготувала пропозицію щодо використання податку на доходи від заморожених коштів РФ. INTERFAX-Україна. 11.12.2023*). При цьому не йшлося про конфіскацію цих активів, так як поки що «...Європа сказала, що такий механізм неможливий з огляду на відсутність правових важелів для такого кроку». А вже згодом з'явилося у ЗМІ повідомлення про те, що 12 грудня Єврокомісія схвалила план, який передбачає механізми щодо заморожених активів. Зокрема, мова йде про прибутки від заморожених активів для центральних депозитаріїв, які «...вони записали, як прибуток на своїх рахунках, і держави-члени почали підвищувати корпоративний податок на цей прибуток». Саме ці доходи планують використати для відбудови України, але ця мета довгострокова. «...зараз Єврокомісія кине всі зусилля на те, щоб виокремити ці доходи та «убезпечити» їх. ЄС повинен

змусити центральні депозитарії відділяти прибуток від грошей Росії і заборонити розподіляти його між акціонерам». Отож пропозиції щодо цих планових заходів й було передано на розгляд та голосування до Європейської ради (*Ярослав Сиваківський, 2023*). Раніше вже йшлося про те, що «...крім того, депозитаріям заборонили розпоряджатися отриманим чистим прибутком...відповідне рішення дає можливість Раді ЄС встановити фінансовий внесок до бюджету ЄС, зібраний за рахунок прибутку від користування росактивами» (*Олена Коваленко, 2023*). Згодом була публікація про те, що «Європейський Союз розпочав технічні роботи щодо розгляду та реалізацій пропозицій щодо використання заморожених російських активів, які є у розпорядженні західних країн. Про це заявив міністр фінансів Бельгії Вінсент Ван Петтегем на пресконференції після Ради з економічних і фінансових питань у Брюсселі. Фінансова рада ЄС, яка проводить ці роботи, зосередилася на двох питаннях – макрофінансовій підтримці України та використанні в інтересах Києва заморожених російських активів. «Щодо заморожених та іммобілізованих активів, ми проаналізували пропозиції Єврокомісії та Високого представника, отримані в грудні 2023 року, і підтвердили наші рішучі зобов'язання щодо швидкого їх виконання» (*Євросоюз працює над пропозиціями щодо використання заморожених активів росії. флот 2017. 16.01.2024*). Про ухвалення резолюції ПАРЄ з цього питання йшлося у інформаційних повідомленнях ще наприкінці січня поточного року та значилося, що «...Комітет закликав країни-члени Ради Європи та інші держави, які володіють замороженими російськими активами, «активно співпрацювати» у передачі їх відповідному механізму за підтримки ЄС, США та G7». Тепер доповідь має обговорити Асамблея в повному складі, яка об'єднає парламентарів з 46 держав-членів Ради Європи (*Володимир Костирін, 2024*). «Як повідомляв Укрінформ, 12 лютого Рада ЄС ухвалила рішення та регуляторні правила, які визначають зобов'язання Центральних депозитаріїв цінних паперів ЄС (ЦДП), що володіють замороженими активами і резервами Центрального банку Росії» (*ЄС наблизився до «освоєння» заморожених активів РФ: у Мін'юсті розповіли, що це дає Україні. 13.02.2024. Укрінформ*). Також 22 січня 2024 року опубліковано матеріал про те, що «...днями глава зовнішньої політики ЄС Жозеп Боррель заявив, що країни-члени Євросоюзу дійшли політичної згоди щодо використання доходів від заморожених російських активів» (*Маргарита Волошина, 2024*). Поряд з цим вже 5 березня повідомлялося, що із заяви Борреля слідує, що поки ще тривають дискусії на які потреби України (оборонні чи відновлювальні) правильніше скерувати кошти, також і триває розробка угоди між країнами-членами, які мають отримати пропозицію в рамках Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС (*Країни ЄС мають вирішити, як спрямувати заморожені активи Росії на посилення обороноздатності України – Боррель. ЦЕНЗОР.НЕТ. 5.03.2024*).

Водночас Конституційна комісія Рійгікогу – парламенту Естонії – схвалила підготовлений урядом законопроект, який дозволить спрямувати на відбудову України заморожених російських активів, що перебувають під міжнародними санкціями (*У Конгресі США підтримали законопроект про передачу Україні заморожених активів РФ. Європейська Правда, Українська Правда. 8.11.2023*). Своєю чергою Фінляндія теж не заперечує арешт і передачу Україні заморожених активів росії, але й при цьому зазначається про те, що «...необхідно знайти правове рішення для перепрофілювання російських активів» (*Фінляндія підтримує передачу Україні заморожених активів рф. mind.ua. 12.11.2023*).

На тлі цих доленосних для України та українців рішень наші закордонні друзі пішли ще далі, зокрема «...Міністр Європи та закордонних справ Франції Стефан Сежурне у інтерв'ю французькій *Ouest-France*, польській *Gazeta Wyborcza* та німецькій *Frankfurter Allgemeine Zeitung* підкреслив, що «Пропозиція пані Каллас (прем'єр-міністр Естонії. Вона запропонувала тим учасникам, котрі входять в коаліцію підтримки України, виділити по 0,25% свого ВВП для військових потреб України, що допоможе переламати хід війни) полягає у наданні кредиту в розмірі ста мільярдів євро, щоб допомогти Україні в затяжній війні. Це пропозиція, яку ми уважно розглядаємо. У нас також є Європейський фонд миру (ЄФМ), який може бути поповнений на п'ять мільярдів євро у 2024 році. Ще ведуться дискусії щодо надходжень від податків на доходи, отримані від заморожених російських активів», – наголосив Сежурне. За його словами, головне питання – це двостороння та європейська допомога, а також створення законодавчої бази для неї» (*Глава МЗС Франції - про ідею Каллас: Уважно розглядаємо усі пропозиції щодо допомоги Україні Укрінформ. 11.02.2024*). Розглядається й пропозиція «...використати активи як заставу для банківських кредитів, які можуть профінансувати відновлення України. Ці кошти мають бути конфісковані, якщо Росія відмовиться виплачувати репарації після закінчення війни» (*Країни ЄС побоюються відплати та кібератак з боку РФ після конфіскації активів – POLITICO. Дзеркало Тижня. 6.02.2024*). «Наразі РЄ продовжує надавати експертну допомогу у створенні двох інших елементів компенсаційного механізму, як то компенсаційної комісії і компенсаційного фонду» (*Постпред України при Раді Європи розповів про основні напрямки роботи організації, серед яких, створення спецтрибуналу для керівництва рф. Українські національні новини. 13.11.2023*). 3 жовтня у національних ЗМІ повідомлялося, що «Європарламент схвалив перегляд бюджету Європейського Союзу на 2021-2027 роки. В ньому йдеться про створення спеціального Українського фонду у 50 мільярдів євро. Про прагнення стабілізувати ситуацію в Україні за допомогою такої Програми доповідав євродепутат від Польщі Ян Ольбрихт, а співдоповідачкою була Маргарита Маркес (*Євросоюз створить спеціальний Український*

фонд у €50 мільярдів. 3.10.2023. ЦЕНЗОР.НЕТ.). А вже через два дні Члени Європейського парламенту підтримали створення фонду Ukraine Facility. Тіньовий доповідач щодо Ukraine Facility в бюджетному комітеті Влад Георге (від партії USR, Румунія) назвав фонд «потужним інструментом для створення стійкості в Україні». Також у коментарі підкреслено про те, що ніхто не збирається зупинитися лише на цьому механізмі, бо «активи, конфісковані у російських олігархів, будуть спрямовані на поповнення цього інструменту та ще більш ефективну допомогу Україні» (*Комітети Європарламенту підтримали створення фонду для України на 50 мільярдів євро. 5.10.2023. Радіо Свобода*).

Поряд із такими екзистенційними для України та українців поступами в європейському просторі та політиці, все ж є та частина скептиків, які бачать й іншу «темнішу» сторону описаних досягнень. У ЗМІ зазначають, що «у ЄС «охолодили очікування» щодо плану використання доходів, отриманих від російських активів, заморожених з початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Про це пише Politico. Зазначається про прогнози спричинення нестабільності євро, поряд із тим, що «...прибуток від заморожених в країнах ЄС резервів російського центрального банку може принести Києву від 15 до 17 мільярдів євро до 2027 року». Йдеться й про «виснаження кризами та пандемією скарбниці ЄС». Більш розлоге про те, на що ми можемо розраховувати від заморожених росактивів йдеться у статті «Доходи від російських активів зростають. Чи використає їх Україна? (див. авт. Тетяна Хутор) (Анастасія Гурін, 2023). Також ведеться мова, зокрема, й про ризик того, що Європейський союз не погодиться конфісковувати заморожені активи російського Центрального банку. Міністр закордонних справ Люксембургу Ксав'є Беттель закликає бути обережними у цьому питанні, бо рішення суду може бути протилежним (як от про те, що відсутнє таке право) до політичного рішення. Йде мова й про те, що «...передача заморожених активів сколихне фінансовий ринок: інвестори можуть вийти з активів у євро через побоювання, що їхні гроші також можуть бути конфісковані» (*Кіра Молчанова, 2024*). При всьому зазначеному, у повідомленнях ЗМІ також йдеться й про те, що Москва готова дати «симетричну відповідь» на використання доходів від заморожених у Європі російських активів, заявив міністр фінансів РФ Антон Сілуанов (*РФ погрожує «симетричною відповіддю» в разі конфіскації її заморожених активів у Європі. Радіо Свобода*). Про це йшлося й у попередженнях європейських чиновників. «Ми входимо в незвідані води. Будь-хто був би стурбований потенційними наслідками конфіскації активів», – сказав дипломат ЄС. Також у Європі побоюються, що Москва може помститися, подавши шквал апеляцій проти Euroclear – бельгійського фінансового депозитарію, який зберігає переважну більшість російських резервів у Європі. За словами бельгійського чиновника, обізнаного з перебігом судових

процесів, російські компанії вже подали 94 позови в РФ з вимогою повернути кошти компанії Euroclear, яка працює за бельгійським законодавством, після того, як їхні інвестиції та прибутки в Європі були заморожені. «Позивачі ініціювали судовий розгляд з метою отримати доступ до активів, заблокованих у Euroclear», – йдеться в заяві бельгійського клірингового центру. Інший дипломат ЄС відкинув застереження, зазначивши, що Росія вже захопила місцеві філії європейських компаній – задовго до того, як питання конфіскації активів з'явилося на політичному порядку денному G7. На його думку, Кремль продовжить підривати європейські фінансові інтереси в Росії незалежно від того, чи буде реалізований план конфіскації (*Країни ЄС побоюються відплати та кібератак з боку РФ після конфіскації активів – POLITICO. 6.02.2024. Дзеркало Тижня*). Також і вище зазначені побоювання блякнуть, наприклад у світлі закликів колишнього президента Світового банку Роберта Зелліка «...без вагань скористатися замороженими активами Центрального банку (Центробанк) РФ для допомоги Україні. Він також вважає, що частину коштів слід спрямувати країнам, що розвиваються, та компаніям, які постраждали внаслідок запровадження антиросійських санкцій» (*Олександр Пономаренко, 2024*).

Адміністрація Байдена в координації з Великою сімкою також «...активізувала зусилля для конфіскації понад 300 мільярдів доларів активів російського центрального банку, заморожених у західних країнах, і розпочала термінові обговорення цієї проблеми з союзниками». При цьому, «...донедавна міністр фінансів Джанет Л. Єллен стверджувала, що без згоди Конгресу конфіскація російських коштів «не є чимось, що юридично допустимо в Сполучених Штатах». Серед деяких високопоставлених американських чиновників також висловлювалося занепокоєння, що країни світу не будуть зберігати свої кошти у Федеральній резервній системі або в доларах, якщо Сполучені Штати створять прецедент конфіскації грошей» (*Олег Бесараб, 2023*). Раніше «Флот 2017» писав, що до американського Конгресу внесено законопроект про арешт російських активів на користь відновлення України. Ініціаторами законодавчої ініціативи є як демократи, так і республіканці (*Авансові репарації: у Британії підтримали ідею конфіскувати заморожені активи росії. флот2017. 7.12.2023*). Якщо розлогіше, то згідно з дописом у Європейській правді «Комітет у закордонних справах Палати представників Конгресу США підтримав законопроект про використання конфіскованих російських активів для допомоги Україні. Документ уповноважує держсекретаря США надати додаткову допомогу Україні, використовуючи активи, конфісковані в російського Центробанку та інші суверенні активи РФ. Згідно з законопроектом, протягом 180 днів після набрання чинності законом держсекретар має надати відповідним комітетам Конгресу оцінку найбільш нагальних потреб України у відновленні,

допомозі в галузі безпеки та гуманітарної допомоги. Документ також забороняє повернення коштів російським структурам, щодо яких було запроваджено санкції, доки РФ не піде з України та не погодиться виплатити їй компенсацію» (*У Конгресі США підтримали законопроект про передачу Україні заморожених активів РФ. Європейська Правда, Українська Правда. 8.11.2023*). Тривають й дискусії, на які потреби можуть бути витрачені такі кошти, як от військова міць, відновлення України тощо. Анонсовано, що «лідери G7 на зустрічі в лютому 2024-го обговорять конфіскацію російських активів, яка не суперечитиме міжнародному праву (*Олег Бесараб, 2023*). «Три робочі групи, запропоновані Вашингтоном, вивчатимуть юридичні питання, пов'язані з конфіскацією: методи застосування такої політики та пом'якшення ризиків; також варіанти того, як найкраще спрямувати підтримку Україні. Німеччина, Франція, Італія та ЄС висловили певні застереження – вони говорять про необхідність ретельно оцінити законність конфіскації активів Москви, перш ніж приймати рішення. Кілька європейських міністрів також наголосили, що варто зберігати високий рівень секретності цієї роботи. У західних столицях розглядаються різні варіанти, починаючи від прямої конфіскації і витрачання активів російського центрального банку, до отримання доходів від заморожених активів або використання їх як застави для отримання кредитів. Видання пише, що ЄС поки не арештовує самі російські активи, а вивчає способи вилучення прибутків, отриманих фінансовими установами, такими як Euroclear, де зберігаються суверенні активи на суму 191 млрд євро». «...США в приватному порядку розповсюдили в рамках G7 дискусійний документ, в якому припустили, що арешт заморожених активів Москви був би законним як «контрзахід, що спонукає Росію припинити агресію» (*Сполучені Штати пропонують G7 узгодити план конфіскації активів рф на \$300 млрд, – FT. Рубрика. 28.12.2023*). «Рада нацбезпеки США направила до комітету Сенату з міжнародних відносин листа, в якому мовилося, що Білий дім вітає «Акт про відновлення економічного процвітання та можливостей для українців»... «11 січня Міжнародний валютний фонд заявив, що стежить за ситуацією та оцінить вплив будь-яких конфіскацій або податків на надприбуток на світову валютну систему та окремі країни-члени» (*В адміністрації Байдена підтримують конфіскацію \$300 млрд заморожених російських активів. Джерело: Bloomberg. БУКВИ. 11.01.2024*). Згодом у національних ЗМІ за інформацією Reuters з'явилося повідомлення, що «Комітети у закордонних справах Сенату та Палати представників США підтримали «Акт з відновлення економічного процвітання та можливостей для українців». Цей законопроект допоможе американцям створити умови для конфіскації заморожених активів Росії» (*Анжела Фігін, 2024*). Ще 17 лютого ЗМІ рясніли повідомленнями про те, що «Сполучені штати Америки вперше в історії передали Естонії

конфісковані російські активи, які будуть спрямовані на підтримку України. Про це повідомляє прес-служба Мін'юсту США» (*Ярослава Денькович, 2024*). Раніше вже йшлося й про те, що «... у США вперше дозволили передавання Україні конфіскованих активів російського олігарха» (*Марія Бойко, 2023*).

Вельми резонними видаються припущення про те, що «Неспроможність (прийняти рішення про передачу активів – ред.) у Вашингтоні й Брюсселі зміцнює віру Путіна в те, що він виграє війну, просто перекававши, коли Захід здасться. Передача Україні російських активів на \$300 мільярдів підірве цю впевненість». Про це йдеться в публікації відомої американської журналістки Енн Еплбаум у виданні The Atlantic, оприлюдненій у понеділок, повідомляє Рубрика. «Якої б репутаційної шкоди така передача активів не завдала б Заходу, вона буде мізерною в порівнянні з репутаційною шкодою, яку зазнає Захід, якщо Росії вдасться завоювати Україну. Чим швидше ми приймемо це рішення, тим швидше відбудуться наслідки на місцях», – підкреслюється в статті (*ЗМІ: передача заморожених російських активів на користь України підірве впевненість диктатора рф. Рубрика. 19.12.2023*).

Що ж до національних зусиль у цій царині, то «...Агентству з розшуку та менеджменту активів передано російські активи на десятки мільярдів гривень, проте визначено вартість лише частини з них на суму 11,5 млрд грн. Про це повідомляється на сайті Державного бюро розслідувань. «Сума активів, вартість яких наразі визначено, становить 11,5 млрд грн. Водночас на сьогодні підраховано лише незначну частину конфіскованого майна, а загальна сума може сягати сотні мільярдів», – йдеться в повідомленні. За даними ДБР, протягом 2023 року Вищий антикорупційний суд України задовольнив позови Мінюсту щодо застосування санкцій проти громадян РФ, також у власність України передано цілу низку товариств та земельних ділянок, іншої нерухомості тощо (*Олег Бесараб, 2023*).

Завершуючи цей етап огляду хочеться звернутися до оптимістичних прогнозів, як от про те, що «Україна точно отримає гроші на відбудову з заморожених за кордоном активів Москви і перші транші коштів Київ отримає ще до завершення війни. На цьому в інтерв'ю El País наголосив очільник українського зовнішньополітичного відомства Дмитро Кулеба. За його оцінкою, обсягу заморожених активів буде достатньо для покриття більш як 80% потреб України у відновленні» (*Заморожених активів рф вистачить на покриття понад 80% потреб України у відбудові, – Дмитро Кулеба. МИ-Україна. 9.01.2024*).

Висновки. Отже, безпекове середовище напряму пов'язане із тими заходами, що вживаються світовою спільнотою задля утихомирення рф, як руйнівника та агресора вселенського масштабу. До таких міроприємств, серед іншого, належать заморожування,

арешт та конфіскація, як активів росії, так і активів окремих російських підсанкційних олігархів.

Не варто агресору сподіватися, що вдасться залякати опонентів або ж перечекаєти, коли Захід здасться у своїх ініціативах допомоги та підтримки України. У такий підступний спосіб спробувати виграти розпочату агресивну війну, чи змоделювати на свій лад правду світового масштабу, росії точно не до снаги. Цьому однозначно не бути!

Торувати шлях стримування та ослаблення росії не є легким завданням, бо у його перебігу є чимало засторог, ризиків та перешкод. А найжахливіше – втрати цвіту української нації, неможливо передати глибину болю від смертей мирних українців та Воїнів-Героїв.

Безпекову ситуацію варто оцінювати саме під цим узагальненим кутом зору та, не очікуючи на контрдії, генерувати зважені наступальні кроки, ослаблюючі економічні у тому числі, задля зниження боєздатності узурпатора-ворога.

Глобальність та вичерпність комплексу вже вжитих та триваючих заходів, які забезпечать відшкодування Україні завдану росією шкоду та відновлення безпекового середовища, у автора не викликає жодних сумнівів. Основне – не зупинятися на цьому правильному шляху національного опору за безсумнівного бажання і життєвої необхідності торжества правда та встановлення істини.

References:

Basysta I.V., Vlasova H.P., Stratonov V.M. (2023) Prospects and inevitability of responsibility for committing war crimes, genocide, aggression and crimes against humanity (activities of the Joint Investigative Group for the Investigation of Serious International Crimes in Ukraine (JIT); cooperation with the International Criminal Court; prospects for the creation of an International ad hoc tribunal, etc.) (continued review) (SECTION 2)/ Перспективи та невідворотність відповідальності за вчинення воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності (діяльність Спільної слідчої групи з розслідування тяжких міжнародних злочинів в Україні (JIT); співробітництво із Міжнародним кримінальним судом; перспективи створення Міжнародного трибуналу ad hoc тощо) (продовження огляду): розділ у закордонній колективній монографії «Military offences and war crimes: background, theory and practice»: collective monograph. Ed. by V.M. Stratonov. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2023. 25-72. (876 p) URL: <http://surl.li/rhyty> DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-302-6-2>

Авансові репарації: у Британії підтримали ідею конфіскувати заморожені активи росії. Флот2017. 7.12.2023. URL: <http://surl.li/rhyto>

Анастасія Гурін В ЄС (2023) не можуть дійти згоди щодо плану фінансування України із заморожених російських активів – POLITICO. 6.12.2023. Дзеркало Тижня. URL: <http://surl.li/rhysw>

Анжела Фігін (2024) Це відкриє шлях: Конгрес США зробив крок до конфіскації активів Росії та передачі їх Україні. 24.01.2024. URL: <http://surl.li/rhysp>

Басиста І.В. (2023) Заходи із забезпечення відшкодування росією шкоди внаслідок вчинених злочинів на українських теренах. Кримінальне процесуальне право на сучасному етапі

розвитку України: матеріали круглого столу, присвяч. 40-річчю кафедри кримінального процесу (Київ, 27 жовт. 2023 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 29-34.

Басиста І.В. (2023) Механізм компенсації за російську шкоду Україні (продовження огляду). Матеріали міжнародної правової школи «Правові механізми притягнення Україною, світовою спільнотою до відповідальності воєнних злочинців та колаборантів за наслідками російсько-української війни». (Ужгород, 27 жовтня 2023 року). Ужгород: Ужгородський НУ. 2023.

Басиста І.В. (2023) Невідворотність відшкодування росією шкоди внаслідок вчинених злочинів на українських теренах (продовження огляду). Реформування кримінального провадження в Україні: кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професорів В. П. Бахіна, В. К. Лисиченка, І. Я. Фрідмана, 19 травня 2023 року. Ірпінь: Державний податковий університет, 2023. С. 17-21.

Басиста І.В. (2022) Перспективи відшкодування росією шкоди внаслідок вчинених злочинів на українських теренах. Процесуальне та криміналістичне забезпечення досудового розслідування: матеріали науково-практичного семінару (Львів, 2 грудня 2022). Львів: ЛьвДУВС. 2022. С. 6-11. URL: <http://surl.li/exsop>

Басиста І.В. (2022) Притягнення до відповідальності за вчинення воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності. Українська кримінальна юстиція в умовах війни: матеріали VIII (XXI) Львівського форуму кримінальної юстиції (м. Львів, 9–11 червня 2022 року) / упорядник І. Б. Газдайка-Василишин. Львів: ЛьвДУВС, 2022. С.17-44. URL: <https://www.lvduvs.edu.ua/uk/library/materialy-naukovykh-konferentsii.html>

Басиста І.В. (2023) Щодо джерел наповнення механізму компенсації за російську шкоду Україні (продовження огляду). Матеріали Всеукраїнської конференції «Вдосконалення правового механізму захисту прав та свобод людини і громадянина в умовах євроінтеграції: збірник матеріалів Всеукраїнської конференції», 27 жовтня 2023 року; кафедра кримінального права і процесу Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка». Львів: СПОЛОМ, 2023. С. 20-25.

Богдан Скаврон (2023) У Вашингтоні зібралися “друзі України”: Маркарова повідомила про спільну заяву на саміті ЄС-США. 21.10.2023. URL: <http://surl.li/rhysf>

Богдан Цюпин (2023) Заморожені російські активи - «гарантія», що Москва буде відшкодовувати Україні, каже комісар ЄС. Голос Америки. URL: <http://surl.li/rhyrw>

В адміністрації Байдена підтримують конфіскацію \$300 млрд заморожених російських активів. Джерело: [Bloomberg](https://www.bloomberglaw.com). БУКВИ. 11.01.2024. URL: <http://surl.li/rhyrj>

В Україні розпочали роботу над оцінкою потреб на відновлення по протоколу RDNA3. DELO.UA. 7.11.2023. URL: <http://surl.li/rhyrd>

Валерія Поліщук (2023) Європарламент вимагає посилити контроль за санкціями проти Росії. 9.11.2023. РБК-Україна. URL: <http://surl.li/rhyqv>

Володимир Костирін (2024) У ПАРЕ схвалили проект резолюції про використання заморожених російських активів. 30.01.2024. РБК – Україна. URL: <http://surl.li/rhyqn>

Генасамблея ООН ухвалила резолюцію щодо репарацій Україні від росії. УКРІНФОРМ. 14.11.2022. URL: <http://surl.li/rhyqa>

Глава держави зустрівся зі спецпредставником США з питань економічного відновлення України. 16 жовтня 2023 року. Арміяinform. URL: <http://surl.li/rhyoc>

Глава МЗС Франції – про ідею Каллас: Уважно розглядаємо усі пропозиції щодо допомоги Україні. Укрінформ. 11.02.2024. URL: <http://surl.li/rhynq>

Дмитро Мухін (2023) Як конфісковують російські активи на Заході (відео) – Bloomberg. 29.05.2023. URL: <http://surl.li/rhyuo>

Єврокомісія підготувала пропозицію щодо використання податку на доходи від заморожених коштів РФ. INTERFAX-Україна. 11.12.2023. URL: <http://surl.li/rhyut>

Євросоюз працює над пропозиціями щодо використання заморожених активів росії. Флот 2017. 16.01.2024. URL: <http://surl.li/rhynm>

Євросоюз створить спеціальний Український фонд у €50 мільярдів. 3.10.2023. ЦЕНЗОР.НЕТ. URL: <http://surl.li/rhxpj>

Єлизавета Драбкіна (2023) Так само як ми знищуємо логістику окупантів, слід позбавити РФ логістики обходу санкцій, – Зеленський. 24.10.2023. РБК-Україна. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/samo-k-mi-znishchujemo-logistiku-okupantiv-1698136716.html>

ЄС може ввести санкції проти третіх країн, які підтримують Росію. DELO.UA. URL: <http://surl.li/rhxyj>

ЄС наблизився до «освоєння» заморожених активів РФ: у Мін'юсті розповіли, що це дає Україні. 13.02.2024. Укрінформ. URL: <http://surl.li/rhxqj>

ЄС продовжив на пів року економічні санкції проти Росії. Еспресо. 30.06.2023. URL: <http://surl.li/rhxqm>

Заморожених активів РФ вистачить на покриття понад 80% потреб України у відбудові, – Дмитро Кулеба. МИ-Україна. 9.01.2024. URL: <http://surl.li/rhxqu>

ЗМІ: передача заморожених російських активів на користь України підірве впевненість диктатора РФ. Рубрика. 19.12.2023. URL: <https://rubryka.com/2023/12/19/peredacha-zamorozhenyh-rosijskyh-aktyviv/>

Ірина Мудра (2023) Виняток підтверджує правило: чому Захід має підтримати конфіскацію активів країни-агресора. 10.04.2023. URL: <http://surl.li/rhxri>

Кіра Молчанова (2024) Євросоюз може не погодитися на конфіскацію заморожених російських активів, – Reuters. Українські новини. 24.01.2024. URL: <http://surl.li/rhxrz>

Комітети Європарламенту підтримали створення фонду для України на 50 мільярдів євро. 5.10.2023. Радіо Свобода. URL: <http://surl.li/rhxso>

Константин Широкун Країни Центральної Азії заявили про готовність боротися з обходом санкцій проти РФ. 24.10.2023. РБК-Україна. URL: <http://surl.li/rhxtd>

Конференція з відбудови в Римі: представники понад 150 українських компаній зустрілися з італійськими бізнесменами. ХВИЛЯ 27.04.2023. URL: <http://surl.li/rhxtr>

Країни ЄС мають вирішити, як спрямувати заморожені активи Росії на посилення обороноздатності України – Боррель. ЦЕНЗОР.НЕТ. 5.03.2024. URL: <http://surl.li/rhxua>

Країни ЄС побоюються відплати та кібератак з боку РФ після конфіскації активів – POLITICO. Дзеркало Тижня. 6.02.2024. URL: <http://surl.li/rhxum>

Маргарита Волошина (2024) Країни ЄС погодили використання заморожених активів Росії, – Боррель. 22.01.2024. URL: <http://surl.li/rhxuu>

Маргарита Яковлева-Ормоцадзе (2023) У Рейк'явіку презентували міжнародний Реєстр збитків від російсько-української війни. Як українцям ним скористатися? І чому стягнення компенсацій з країни-агресора просувається настільки повільно. MIND.UA. 17.05.2023. URL: <http://surl.li/rhxvl>

Марія Бойко (2023) У США вперше дозволили передавання Україні конфіскованих активів російського олігарха. 10.05.2023. URL: <http://surl.li/rhxwe>

Міністр Мальюська (2022) спрогнозував, коли будуть перші вироки щодо військових злочинів Росії в Україні. Інформаційне агентство ASPI. 30.04.2022. URL: <http://surl.li/rhxxb>

На саміті G7 Велика Британія просуватиме необхідність посилення підтримки України. 15 травня 2023 року. URL: <http://surl.li/rhxxt>

Наталія Кава (2023) У Нідерландах росіянина посадили до в'язниці за обхід санкцій. 31.10.2023. РБК-Україна. URL: <http://surl.li/rhxya>

Наталія Юрченко (2023) Бельгія першою використає російські активи на користь України: створять спецфонд. РБК-Україна. 11.10.2023. URL: <http://surl.li/rhxyu>

Новий поштовх: ЄС вивчає можливість дати Україні 15 млрд євро з заморожених російських активів. Рубрика. 12.12.2023. URL: <http://surl.li/rhxzc>

Олег Бесараб (2023) До АРМА передали російські активи на десятки мільярдів гривень. ua.news. 28.12.2023. URL: <http://surl.li/rhxzi>

Олег Бесараб (2023) США тиснуть на союзників, щоб до річниці війни почати конфіскацію активів рф – NYT. UA.NEWS. 21.12.2023. URL: <http://surl.li/rhxzw>

Олександр Пономаренко (2024) Побоювання Заходу щодо передачі Україні заморожених активів РФ надмірно роздуті, – экс-глава Світового банку. 22.01.2024. URL: <http://surl.li/rhyak>

Олена Коваленко (2023) Заморожені активи РФ. У Мін'юсті пояснили, що дає Україні рішення ЄС. 13.02.2023. URL: <http://surl.li/rhybf>

Постпред України при Раді Європи розповів про основні напрямки роботи організації, серед яких, створення спецтрибуналу для керівництва рф. Українські національні новини. 13.11.2023. URL: <http://surl.li/rhych>

Репарації Україні за агресію рф: Кислиця представив на Генасамблеї ООН проєкт резолюції. УКРІНФОРМ. 14.11.2022. URL: <http://surl.li/rhycp>

Роман Свиридович (2023) Кошти, які вилучили у обвинувачених у порушенні санкцій, передано для використання на користь України, – Мін'юст США. ЦЕНЗОР НЕТ. 3.12.2023. URL: <http://surl.li/rhyxc>

РФ погрожує «симетричною відповіддю» в разі конфіскації її заморожених активів у Європі. Радіо Свобода. URL: <http://surl.li/rhydh>

Сполучені Штати пропонують G7 узгодити план конфіскації активів рф на \$300 млрд, – FT. Рубрика. 28.12.2023. URL: <http://surl.li/rhydr>

Стало відомо, які нові санкції приготувала «Велика сімка» росії. UA.NEWS. 15 травня 2023 року. URL: <http://surl.li/rhyeb>

США заморозили російські суверенні активи на суму \$8 млрд. БУКВИ. 28.09.2023. URL: <http://surl.li/rhyei>

США та ЄС підтвердили бажання передати Україні заморожені активи рф. 21.10.2023. URL: <http://surl.li/rhyep>

У Держдепі попередили Грузію про можливі санкції за відновлення авіасполучення з РФ - URL: <http://surl.li/rhyvc>

У Конгресі США підтримали законопроєкт про передачу Україні заморожених активів РФ. Європейська Правда, Українська Правда. 8.11.2023. URL: <http://surl.li/rhyrm>

У МЗС Британії запропонували передати конфісковані активи рф на відновлення України. 7.12.2024. URL: <http://surl.li/rhynd>

Україна готує «необхідні контури рішень» для використання заморожених активів РФ – Зеленський. Радіо Свобода 17.12.2023. URL: <http://surl.li/rhyvh>

Український генпрокурор: Високо цінуємо експертну та технічну допомогу Ради Європи, вдячні за підтримку у створенні Реєстру збитків. INTERFAX – Україна. 26.04.2023. URL: <http://surl.li/rhyvo>

Фінляндія підтримує передачу Україні заморожених активів рф. MIND.UA. 12.11.2023. URL: <http://surl.li/rhywa>

Христина Головчак (2023) У Зеленського розповіли, яку компенсацію РФ має виплатити Україні та звідки візьмуть гроші. 12.11.2023. URL: <http://surl.li/rhywi>

Чехія заморозила понад 14 млрд грн російських активів. 16.08.2023. URL: <http://surl.li/rhywm>

Ярослав Сиваківський (2023) Заморожені активи Росії таки працюватимуть на Україну: Єврокомісія схвалила план. 13.12.2023. URL: <http://surl.li/rhyww>

Ярослава Денькович (2024) США вперше в історії передали Естонії конфісковані активи РФ для допомоги Україні – подробиці. 17.02.2024. URL: <http://surl.li/rhyxe>

CHAPTER 2.

USE OF SPECIAL KNOWLEDGE OF SPECIALISTS IN THE FIELD OF FORENSIC BALLISTICS IN THE PROCESS OF CONDUCTING INVESTIGATIVE ACTIONS AND EXPERT RESEARCH ON CRIMINAL OFFENCES AGAINST THE FOUNDATIONS OF NATIONAL SECURITY

Oleg BATIUK

Doctor of Legal Sciences

Professor of the Department of National Security

Lesya Ukrainka Volyn National University

(m. Lutsk Ukraine)

olegbatiukibrlpnt@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2291-4247>

Iryna HRUSHKO

Candidate of Legal Sciences,

Department of national security

Lesya Ukrainka Volyn National University

(m. Lutsk Ukraine)

iragryshko167@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8444-4706>

Abstract. In the scientific materials, an analysis of scientific publications on the use of special knowledge of specialists in the field of forensic ballistics in the process of conducting investigative actions and expert research on criminal offences against the foundations of national security is carried out by the authors. The authors in their materials determine that when conducting a crime scene inspection in criminal offences against the foundations of national security, the investigator can independently formulate probable tactical conclusions that are optimal for a given investigative situation. Recreating a model of the crime event is based on a complex analysis of the information received, on the basis of which the investigator can make one of the tactical decisions on conducting investigative (detective) actions that are typical for the circumstances of the pre-trial investigation. The most frequently found traces of the use of firearms in criminal offences against the foundations

of national security include projectiles (bullets, buckshot, shot); shell casings; wads; traces of injury to the human or animal body; holes in various objects, detachments; traces of projectile ricochet; unburned dust particles; traces of soot; traces of thermal effects; muzzle prints on an obstacle. It is very important to find as many traces of the use of weapons at the scene as possible, as they will allow to draw important conclusions both about the weapon used and about the mechanism of committing a criminal offence against the foundations of national security.

The authors come to the conclusion that the use of special knowledge of specialists in the field of forensic ballistics in the process of conducting investigative actions and expert research on criminal offences against the foundations of national security is particularly relevant today, using the modern possibilities of knowledge of technical forensic methods which allow experts (specialists) to apply the methods developed by specialists for modelling the trajectory of a bullet flight by damage in an obstacle using a laser.

Key words: security, state, crime, nation, forensic expert, crime scene, forensics, review, event.

Introduction. The relevance of the topic is due to the fact that in the investigation of criminal offences against the foundations of national security, such as actions aimed at violent change or overthrow of the constitutional order or the seizure of state power, encroachment on the territorial integrity and inviolability of Ukraine, sabotage, espionage, such investigative action as inspection of the scene of an incident presents unique challenges and requires special procedures and professional knowledge and skills of both the investigator and specialists (explosive experts, trace evidence experts, ballisticians and forensic experts) involved in its conduct.

It is worth noting that according to the official data of the Office of the Prosecutor General of Ukraine, the number of crimes against the foundations of national security in January-December 2023 was 6269, and in the period from January to December 2022, 17422 crimes were registered, as shown in Figs. 1 and Figs. 2).

Рейтинг територій за показником
Україна

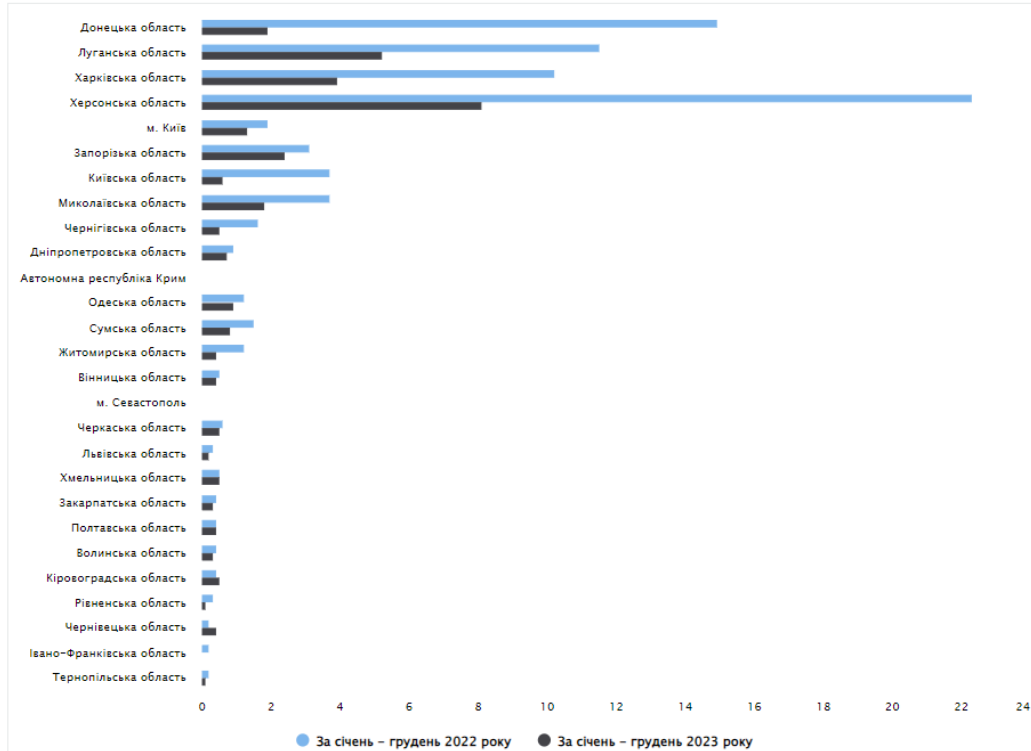

Fig. 1 Rating of Ukrainian regions by crimes against the foundations of national security in 2022 and 2023.

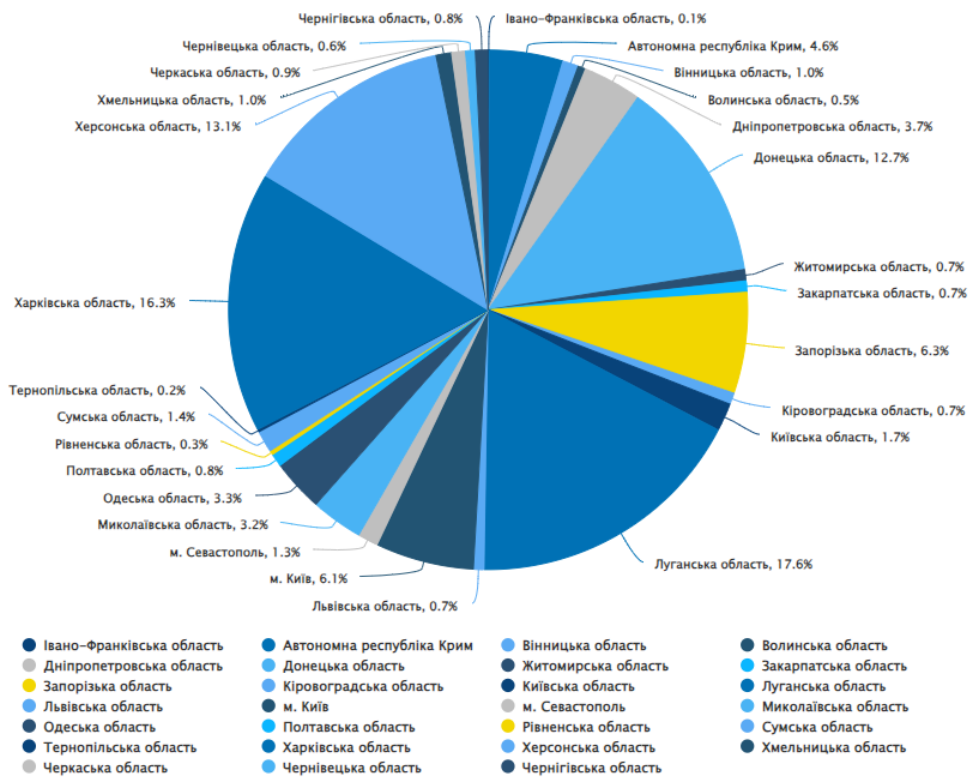

Fig. 2 Indicators of crimes against the foundations of national security by regions of Ukraine in 2023

Analysis of scientific publications.

In international forensics, the examination of an incident scene is studied from the point of view of scientific investigation of traces: collection of physical evidence, forensic photography, fingerprinting, bloodstain analysis, ballistic, trace and toxicological examination, vehicle examination, forensic examination of writing; technical and forensic examination of documents; identification of a person by appearance; criminal registration. It is worth noting that the most commonly used methods of investigation are fingerprints and shoe prints at the crime scene.

Analysis of scientific articles allows us to determine, the paper scientific Kapil Kumar Nagwanshi, Amit Kumar Gupta, Tilottama Goswami, Sunil Pathak and Maleika Heenaye-Mamode Khan, proposes one of the low-cost hardware to scan the biometric human footprints that utilise image pre-processing and enhancement capabilities for obtaining the features. The algorithm enhances the footprint matching performance by selecting the three sets of local invariant feature detectors - histogram of gradients, maximally stable external regions, and speed up robust features; local binary pattern as texture descriptor, corner point detector, and PCA. Furthermore, descriptive statistics are generated from all the above mentioned footprint features and concatenated to create the final feature vector. The proposed footprint biometric identification will correctly identify or classify the person by training the system with patterns of the interested subjects using an artificial neural network model specially designed for this task. The proposed method gives the classification accuracy at a very encouraging level of 99.55% (*Kapil Kumar Nagwanshi, Amit Kumar Gupta, Tilottama Goswami, Sunil Pathak, Maleika Heenaye-Mamode Khan, 2023*).

In the scientific publication of the authors Brajesh Kumar Singh, Ravinder Kumar and R. Rama Kishore, it is determined that biometric identification is an emerging field for personal authentication and has a large number of applications in the field of time attendance system and forensic domain. A variety of biometric traits are available, but among them, hand-based biometrics are more popular because of their ease of use and better performance. A lot of literature is available on fingerprint identification but it is observed that fingerprints are always not a reliable source of information to be captured from the crime scene to identify suspects. Therefore, it is required to use some other hand-based biological trait such as finger knuckle print (back side of finger joint skin pattern) in order to identify the suspect. This paper proposed a finger knuckle image-based person identification. The performance of the proposed biometric system is compared with the well-established fingerprint-based authentication system. The experiments were performed on the benchmark dataset like PolyU finger knuckle print dataset and FVC2002 fingerprint dataset. The experimental results show that the performance of the proposed algorithm leads over many fingerprint-based identification systems. The proposed algorithm can also be used to design finger

knuckle image-based biometric systems instead of fingerprint-based biometric systems (*Brajesh Kumar Singh, Ravinder Kumar, R. Rama Kishore, 2021*).

In the scientific publication of the author Xiangyang Wang it is in the practical application of traditional fingerprint identification algorithm, the error of fingerprint detail feature extraction is high, and the effect of edge recognition is poor. Therefore, the application research of fingerprint automatic identification algorithm in criminal investigation is proposed. Firstly, the collected fingerprint image is preprocessed to obtain the size of fingerprint effective area and fingerprint image grey level. Based on Gabor filter, the balanced and normalised fingerprint image is segmented and enhanced by filtering. Finally, feature extraction, classification and detail matching are carried out for the enhanced fingerprint. The experimental results show that the error value of the algorithm is relatively stable, the edge recognition effect is good, and the effective information loss rate is low. It has a good effect in the practical application of criminal investigation (*Xiangyang Wang, 2022*).

In the scientific publication of the authors John Songa, Theodore V. Vorburgera, Wei Chua, James Yenb, Johannes A. Soonsa, Daniel B. Otta, Nien Fan Zhang it is determined that Tool marks are permanent changes in the topography of a surface created by forced contact with a harder object (the tool). When bullets and cartridge cases are fired or ejected from a firearm, the parts of the firearm that make forcible contact with them create characteristic tool marks called “ballistic signatures” (*John Songa, Theodore V. Vorburgera, Wei Chua, James Yenb, Johannes A. Soonsa, Daniel B. Otta, Nien Fan Zhang, 2018*). By examining these ballistic signatures side-by-side in a comparison microscope, firearm examiners can determine whether a pair of bullets or cartridge cases was fired or ejected from the same firearm. Firearm examiners can then connect a recovered firearm or other firearm evidence to criminal acts. Estimating error rates for firearm evidence identification is a fundamental challenge in forensic science.

This paper describes the recently developed congruent matching cells (CMC) method for image comparisons, its application to firearm evidence identification, and its usage and initial tests for error rate estimation. The CMC method divides compared topography images into correlation cells. Four identification parameters are defined for quantifying both the topography similarity of the correlated cell pairs and the pattern congruency of the registered cell locations. A declared match requires a significant number of CMCs, i.e., cell pairs that meet all similarity and congruency requirements. Initial testing on breech face impressions of a set of 40 cartridge cases fired with consecutively manufactured pistol slides showed wide separation between the distributions of CMC numbers observed for known matching and known non-matching image pairs. Another test on 95 cartridge cases from a different set of slides manufactured by the same process also yielded widely separated distributions. The test results were used to develop two statistical models for the probability

mass function of CMC correlation scores. The models were applied to develop a framework for estimating cumulative false positive and false negative error rates and individual error rates of declared matches and non-matches for this population of breech face impressions. The prospect for applying the models to large populations and realistic case work is also discussed. The CMC method can provide a statistical foundation for estimating error rates in firearm evidence identifications, thus emulating methods used for forensic identification of DNA evidence (*John Songa, Theodore V. Vorburgera, Wei Chua, James Yenb, Johannes A. Soonsa, Daniel B. Otta, Nien Fan Zhang, 2018*).

It is advisable to emphasise the scientific publications on the above-mentioned issues of forensic firearms research by domestic Ukrainian scientists and practitioners. Thus, in the scientific article by Melnyk R.V., Goldinsky I.A., Gamera V.A., a comprehensive consideration of the forensic examination of firearms was presented, the authors came to the conclusion that the use of firearms in the commission of crimes leads to numerous traces at the scene. Traces of weapons are diverse and depend on many factors: the model of the weapon, the ammunition used, the conditions of the crime, and the actions taken by the perpetrator to conceal the traces of the crime. It was found out that traces of weapons are, first of all, traces-objects: abandoned weapons, ammunition, various things (chamber, wipe, holster, packaging material in which the weapon was stored (fabric, paper, wood)), as well as misfired cartridges, shell, shot, wads, gaskets, unburned dust, traces of soot. These are also traces of interaction of weapons and ammunition with objects in the environment: holes, dents, broken objects (glass, ceramic), and finally, traces on the human body, tears, soot on fabrics (wipe strip), rooted dust particles, burns, etc. The largest number of traces of weapons remains on shell casings, projectiles (bullet, shot), obstacles (objects, human body), the body of the shooter and the victim (on the hands, face, clothes). Therefore, when inspecting the scene, these sources of information deserve special attention, and it is necessary to examine them and investigate them with the involvement of a specialist. The type of traces and their location will help to resolve many of the issues faced by the investigator. In addition, their fixation will ensure the successful conduct of forensic ballistics and other forensic examinations. In order to investigate a crime committed with the use of firearms, it is necessary to have a clear understanding of the mechanism of trace formation, means of fixation and examination. Forensic research can be aimed at examining the weapon itself, as well as at examining ammunition, including fired bullets and shell casings, and at examining the traces of the spent bullets and shell casings (*Melnyk R.V., Goldinsky I.A., Gamera V.A., 2016*).

In the scientific publication of forensic experts Tsyganov S.M., Trotsenko A.M. (2019) titled: "Specific conditions of forensic investigation of homemade firearms in Ukraine" highlights the main specific conditions of forensic investigation of homemade firearms in Ukraine: legislative failure to define the concept, obsolescence of current forensic ballistics techniques, free access to the technique

of manufacturing such weapons in artisanal conditions. An analysis is made of the positions and views of domestic forensic scientists on the interpretation of the concept of "homemade firearms". The authors conclude that there is no single standardised definition of the concept of "homemade firearms"; this concept is classified as an atypical, non-standard weapon, which complicates the forensic ballistic identification of its samples in the course of examination. The methodological obsolescence of the accepted practices of forensic ballistic examination of this group of firearms. Widespread popularisation and public access to specific techniques and technological procedures for the homemade manufacture of such weapons in artisanal conditions. In addition, at the methodological level, a number of issues of classification studies of samples of modern atypical weapons and methods of their manufacture have not yet been resolved. The need to adopt the Law of Ukraine "On Weapons" in the near future and to radically update the existing methods of forensic ballistics research (*Tsyganov S.M., Trotsenko A.M., 2019*).

In the scientific publication Bondar V.S. is devoted to the research of theoretical and practical issues of optimization of information and analytical support for the detection and investigation of crimes committed with the use of firearms. The article presents the results of the analysis of the positive experience of implementing a national ballistic image comparison project conducted by the National Institute of Standards and Technology (NIST). Possibilities of forensic accounting during investigation of crimes of this category are identified, which, in particular, will help the investigator to properly analyze and evaluate:

the work of a forensic specialist during the conduct of individual investigative (search) actions (inspection of the scene, search, etc.);

the complexity of the removal of all information traces and other material evidence;
results of the rapid analysis of the traces removed and other material evidence, which is carried out by a specialist during the conduct of investigative (search) actions;

the completeness of the assignment and the results of the forensic and special types of expert studies, the correct interpretation of the investigators' findings and the effectiveness of their use in the further investigation of criminal proceedings;

objectivity of the conducted checks of all investigated material evidence in criminal records, use of the information obtained to identify the offender.

The main types of information classified by logical and structural analysis, which contains the signs of their perpetration by the same persons, facilitates the classification of specific series of criminal offenses to one or another of their classification groups, in particular: a) forensic; b) medical and biological; c) ballistic; d) trasological; e) biological; (f) odorant; g) technical (design and technological); e) other forensic science (*Bondar V.S., 2019*).

The main content of the work.

The detection and investigation of criminal offenses committed with the use of firearms against the foundations of national security is directly dependent on a tactically correctly organized and conducted examination of the scene of the event. With regard to criminal proceedings of this category, the specific objects of inspection are traces of firearms use, primarily fired bullets, shell casings, shot, soot, holes and damage in various obstacles, including lesions on the human body and clothing, etc. The general tasks of inspecting the scene of an incident with traces of firearms use will always be: identifying, fixing and removing the weapon from which the shots were fired, ammunition, shell casings, bullets, and shot marks; recording in detail the location of the traces and objects found; recording the situation and its characteristic features that may be related to the use of weapons.

In all cases, the investigator and all participants of the investigative (detective) action must follow the general rules that are acceptable for the inspection of any scene. However, it is worth noting that during the inspection of the material situation at the scene of the incident, which contains traces of the use of firearms, the investigator should not be limited to the mechanical collection of various objects, without taking into account the significance of a particular trace or object for the investigation of a criminal offence. Therefore, the investigator's work at the scene is aimed not only at identifying and fixing traces and material evidence, but also at recreating in his or her mind the course of the event and the actions of the persons involved. Modelling such a situation directs the investigator to work in a certain direction. The reliability of the investigator's model of the crime depends on the investigator's special knowledge of ballistics, forensic medicine and the general provisions of forensic technology. It is important to know the techniques and methods of detecting and fixing ballistic objects, as well as the investigator's knowledge of the mechanism of gunshot marks. Sometimes it is believed that the investigator does not need knowledge of forensic ballistics when examining the scene of an incident because the investigative team should include a relevant forensic specialist who will assist him/her in identifying, fixing and qualified seizure of gunshot marks and other ballistic objects. Such approaches to conducting an investigative (detective) action are wrong, because it is the investigator who is responsible for the proper organisation of the work of the investigative team and the completeness and objectivity of the examination of the scene. Therefore, already during the inspection, i.e. before a special forensic examination of the detected ballistic objects, the investigator can independently and with the assistance of a specialist resolve a number of tactically important issues: determine the type of weapon, direction of the shot, location of the person who shot, etc. Based on the location of shell casings and wades at the scene, it is possible to put forward a version of where the shot was fired by the smell from the barrel of the found firearm,

to make an assumption about the age of the shot, and to determine the type of weapon used by the shape and size of bullets or shell casings.

When examining a corpse at the scene of an assault on the life of a state or public figure with signs of gunshot wounds, the investigator should pay attention to such features as damage to clothing, the presence of bullets, pellets, secondary shells, etc. in clothing items, the number of injuries and their location, shape, size, correspondence of the injuries to the injuries on the victim's clothing, the presence of powder soot, powder residues and the area they occupy on the body or on the fabric of the clothing, the presence of a muzzle mark of the weapon and fabric tears in the area of the entrance hole, the nature of the injury (through, blind, tangential) and its features, the presence of blood traces, their features, etc.

The investigator should be aware that in cases of homicide with the use of firearms, the persons who were present at the crime scene can be identified by traces of gunshot residue on their bodies and clothing. In addition, the topography and intensity of such traces in many cases makes it possible to identify the person who held the weapon at the time of the shot and the persons who were in the immediate vicinity of the weapon at the time of the shot. Gunshot residue is deposited both on the affected obstacle and on other carrier objects, in particular on the inner surface of the fired cartridge case and the barrel channel, as well as on the surfaces of objects that have come into contact with the weapon. Such objects can be the inside of clothing pockets, suitcases, bags in which the weapon was carried after the shot was fired. The organic part of such traces is gunpowder, which is based on nitrocellulose, as well as its combustion products, in particular nitrogen oxides. The place of the crime, the relative position of the perpetrator and the victim, the direction and distance of the shot, the type of gunpowder used and the type of weapon can be established by unburned gunpowder particles found at the scene. In such cases, it is important to know not only why and for what reason such traces remain at the scene, but also the reasons why they may disappear.

Thus, during the inspection of the scene, the investigator can independently formulate probable tactical conclusions that are optimal for a given investigative situation. Recreating a model of the crime event is based on a comprehensive analysis of the information received, on the basis of which the investigator can make one of the tactical decisions on conducting investigative (detective) actions that are typical for the circumstances of the pre-trial investigation.

The investigative inspection of the place where the firearms were fired in terms of resolving forensic ballistics issues has the following purpose: 1 - to identify material evidence of the use of firearms - fired bullets, fired cartridge cases and wads, other parts of the cartridge, main and additional traces of a shot, firearms or their parts, which in itself in complex cases requires forensic ballistic knowledge and the use of technical means; 2 - to at least tentatively determine the involvement of the

found objects and traces in criminal proceedings, without which the correct selection and seizure of material evidence is impossible; 3 - accurate fixation of the scene, its environment, location and characteristics of material evidence and all traces of the shot. Shortcomings in the identification and recording of these data cannot be compensated for later by additional inspections due to natural factors of changes in the situation at the scene. In this regard, a thorough (complete and accurate) fixation of the scene in the inspection report, photographs, video recordings, diagrams and drawings is of great importance.

Specialists in the field of forensic medicine and ballistics can provide important assistance to the investigator in examining the scene of firearms use. This is primarily due to the fact that an event involving the use of firearms is almost always complicated by the death of a person, so if there is a corpse at the scene, the participation of a forensic medical expert or doctor in the examination is not only desirable but also procedurally mandatory. Another peculiarity is that working with traces of firearms is quite difficult, diverse and requires qualified assistance to the investigator from a forensic expert. The participation of a specialist in the inspection of the scene is important for the reconstruction of a complete information (trace) picture of the crime. The specialist has at his disposal the entire arsenal of technical means necessary for the detection, fixation, and seizure of ballistic objects. The whole complex of traces found and seized during the inspection may be reflected with varying degrees of completeness in the protocol and its annexes. A specialist plays a significant role in this. With the right approach, each trace or material evidence in the narrative part of the report should contain certain information about the place of its discovery, location, and condition, which is not always fully and accurately reflected by the investigator. A precise description in the report of the situation at the scene, the facts of detection and seizure of traces and other material evidence contributes to the accurate reflection of individual items, damage, traces and their correct assessment. It is the trace evidence specialist who receives more information than the investigator or operational officer. A trace and evidence specialist can resolve issues that are important for further investigation. For example, the suitability of a particular trace for identification, the identification period of the trace; establishing the mechanism of trace formation, as well as which traces were left by the victim and which by the suspect.

The discovery of firearms at the scene of an incident also determines certain peculiarities of this investigative (detective) action. During the inspection of the scene of the incident on the facts of Obstruction of the lawful activities of the Armed Forces of Ukraine and other military formations, involving the use of firearms, the issues of establishing the circumstances and place of the crime, seizing bullets, cartridge cases and other parts of the cartridge, main and additional traces of the gunshot, firearms and its parts are being resolved. Firearms are a source of increased danger and

improper handling of firearms at the place of their discovery may cause an accident. When a firearm is found at the scene, the first thing to do is to examine the weapon itself, make sure that it cannot have been fired spontaneously, and only then can the limits and procedure of the examination be decided, and the planned examination of the entire scene be proceeded with.

Inspecting the weapon before it is discharged is one of the most important stages of the scene investigation. This stage is complicated by the fact that the weapon is still a real source of danger even after it has been fired. In modern automatic weapons, after a shot is fired, the next cartridge is delivered from the magazine to the chamber, and the trigger is cocked. Therefore, if the trigger is pulled carelessly, or if the weapon is malfunctioning, even if it is dropped or shaken, it can fire randomly. The weapon must be held with the barrel pointing upwards, not pointed at yourself or others.

The fixation of weapons begins with their description in the protocol and photographing them in the place and position in which they were found, i.e. at the static stage of the inspection. The report must include the number of the weapon or a separate indication of its absence or signs of destruction, as well as the presence of all parts of the weapon or the absence of some of them. In the static stage of the inspection, in addition to describing the external features and characteristics of the weapon, considerable attention should be paid to the detection of traces on the weapon itself and on the surfaces of surrounding objects.

The most important characteristics of the firearm's condition at the time of its discovery are the functional position of the bolt (front extreme, rear extreme, intermediate), the trigger (discharged, cocked, in an intermediate position); for certain weapons, the position of the trigger on the safety catch, the position of the fire mode switch are fixed. The investigator must take measures to ensure that during the unloading process, the presence of a magazine in the weapon, the presence of unused cartridges in the magazine and the order in which they are located, and the presence of a cartridge or spent cartridge case in the chamber are recorded. The weapon and the magazine are packed separately. Forensic ballistics experts point out that in order to preserve traces of weapon parts on the cartridge case or cartridge, it is necessary to refuse to discharge the weapon at the scene, and to ensure its safe transportation to the place of examination by a specialist, use strong gaskets that are placed between the front cut of the bolt and the rear cut of the barrel channel.

The inspection of individual firearms has certain peculiarities. For example, when inspecting pistols, it is necessary to find out whether the trigger is on the cocked position, whether the safety is on or off, whether there is a cartridge in the chamber, whether the bolt guard is in the rear or front position, whether there is a magazine in the pistol grip, and the number of cartridges is determined

by the holes in the magazine walls, which is indicated in the protocol. Pay attention to extraneous layers on the corrugated surface of the trigger and pistol grip.

When inspecting revolvers, it shall be noted whether the trigger is disengaged or cocked, whether there are cartridges in the barrel, and the barrel shall be left in the position in which it was found. Live ammunition and spent cartridge cases shall not be removed from the chambers of the barrel at the scene. Without rotating the barrel, open the chamber door and count the number of rounds in the chambers and determine the sequence of spent cartridge cases and live rounds. The cartridges and cases are counted clockwise, counting the case or cartridge opposite the firing pin first. If there are live cartridges among several fired cartridges, it is advisable to attach a diagram of the location of the fired cartridges and cartridges in the revolver's chamber to the inspection report.

When inspecting assault rifles and handguns, the position of the bolt, whether the bolt is on the safety, the position of the fire mode switch, the presence of a magazine, the number of rounds in it and whether the bolt carrier is closed.

For rifles and carbines, it is determined whether the bolt is open or closed, whether the trigger is disengaged or cocked, whether the bolt is on the safety, whether there is a fired cartridge case or an unused live round in the chamber, and the number of cartridges remaining in the magazine.

Special care should be taken to identify and preserve fingerprints found on weapons. Often, weapons are covered with a thin layer of lubricant, which is a significant obstacle to the detection and fixation of handprints, so it is better to take measures to preserve the traces on the weapon, protect it from possible damage to the traces during transportation and storage so that their detection and fixation can be carried out by an expert in a laboratory. During and after the examination, measures should also be taken to ensure that no powder residue falls out of the barrel channel. To do this, the barrel of the weapon is held horizontally during the inspection, and after determining the presence of the smell of burnt gunpowder, a cotton swab is inserted into the barrel channel from the muzzle and the muzzle is wrapped in paper.

Traces of the use of firearms in criminal offences against the foundations of national security, which are most often found at the scene, include: projectiles (bullets, buckshot, pellets); shell casings; wads; traces of injury to the human or animal body; holes in various objects, splinters; traces of projectile ricochet; unburned dust particles; traces of soot; traces of thermal effects; muzzle prints on an obstacle. It is very important to find as many traces of the use of weapons at the scene as possible, as together they will allow to draw important conclusions about both the weapon used and the mechanism of the crime.

The type of weapon is usually determined by examining the gunshot marks on the victim's clothing and body, on objects (obstacles). Knowing the type of weapon used, it is possible to

determine the range of traces and material evidence to be searched for at the crime scene and from suspects. For example, if the gunshot wound is caused by pellets or buckshot, i.e. the shot was fired from a smooth-bore weapon, then it is necessary to look for wads, gaskets, pellets, and shell casings at the scene of the shooting. In the case of a rifled weapon, a bullet and a cartridge case must be found. Thus, to a large extent, the specifics of the examination of the scene and the range of material evidence found depends on the type of weapon used.

If a rifled weapon is used, a thorough search for the bullet should be carried out at the crime scene. It may be found in the victim's body or clothing. The presence of a single entry wound indicates that the bullet is in the body. If there is also an exit wound in the victim's body, the bullet may be found in the room or area where the shot was fired. Indoors, the bullet should be searched for in the walls, ceiling, floor, furniture, etc. In cases where traces of ricochet are found on surrounding objects, the search for the bullet itself becomes more difficult, as it can ricochet off several objects and be in the most unlikely place. In this case, it is necessary to focus on all damage, scratches, depressions on objects, chipped wood and holes in objects. It is also worth noting that the appearance of a ricochet trace depends not only on the type of weapon used, but also on the type, flight speed, physical and mechanical characteristics of bullets and obstacles.

The locations of the bullets, all bullet holes and ricochet marks should be recorded in the examination report, diagrammed and photographed. This data can then be used by a ballistics expert to establish the direction of the shot and the location of the shooter.

It is much more difficult to find a fired bullet in an open area. It can be found in the ground, trees, fences, cars, building walls, etc. In some cases, if there is a possibility of the bullet hitting the ground, sand, snow, grass or water, it is advisable to use a metal detector. The great effort associated with the search for a bullet is justified by the importance it has for the possibility of identifying the barrel of a firearm by traces on the bullet.

If the bullet has penetrated an obstacle, the depth of penetration must be measured and the direction of the bullet channel must be determined, which is important for determining the distance from which the shot was fired. Before removing the bullet from the obstacle, it is necessary to make an approximate marking of the location of the bullet hole. In order to avoid damage to the bullet, it must be removed together with the part of the obstacle in which it has lodged. If the bullet is lodged in wood, it is necessary to cut or saw out the piece of obstacle with the bullet hole in the centre. The sawn piece is then split along the fibres and the bullet is removed. The split halves of the wood should be kept for further investigation and to determine the line of flight of the bullet. A bullet can be removed from plaster, brick or cement using a pry bar or metal tube with a diameter 2-3 cm larger

than the diameter of the bullet hole, but the tool should not touch the bullet itself, as traces from the surface of the barrel channel may be destroyed.

The inspection report must include the material of the bullet and its casing, the length of the bullet, its diameter, the shape of the tip and bottom, the colour of the casing and core, markings, the method of fixing the bullet in the cartridge case, the number and direction of the rifling marks, deformations and extraneous layers on the surface of the bullet.

Knowing where the bullet struck the obstacle and determining the direction of the shot, it is possible to determine the likely direction of ejection of the spent cartridge case. The location of the casings helps to determine the location from which the shots were fired. Attempts should be made to locate and recover all the casings. To do this, you first need to establish the location from which the shots were fired as accurately as possible and carefully examine the entire area around it, remembering that the casing may have rolled away sideways or fallen into a puddle, under grass, leaves, etc. Indoors, a cartridge case thrown out of a weapon after a shot can ricochet off surrounding objects, roll under furniture, into cracks in the floor, etc. If the cartridge case is not found on the floor or in open areas, it should be searched for in clothing pockets, inside shoes, in flower pots, etc. For this purpose, metal detectors can be used both indoors and outdoors. If necessary, melt the snow cover on the spot, without collecting it in a pile, as the location of the casing may change with the snow.

The range and direction of ejection of cartridge casings from automatic weapons depends on the design of the weapon and the individual characteristics of a particular weapon, as well as on the conditions of the shooting, the direction of the barrel, the height of the weapon relative to the floor or ground. The report shall include the markings on the bottom of the cartridge cases, their shape, metal colour, length, and the presence of the smell of burnt powder, soot, oxidation marks on brass cartridge cases or rust on steel cases, and the presence or absence of metal shine in the slip marks from the weapon parts.

If several cartridge cases are found at the scene, the inspection report and diagram should record the location of each cartridge case, pack them separately, and indicate the location of each cartridge case on the packaging. Sometimes the casings may be picked up by the perpetrator or by unauthorised persons who first arrived at the scene. In such cases, the fact that there are no shell casings at the scene should be noted in the report as a negative circumstance.

During the examination of the crime scene, attention should also be paid to traces of ricocheting cartridge casings from obstacles. Such marks can be found on walls, ceilings, and furnishings when firing automatic weapons indoors, and in the open on trees, exterior walls of buildings, fences, vehicles, etc. They usually look like arched, shallow scratches. These marks can be used to determine the position of the weapon at the time of the shot. Shell casing marks on objects in

the environment are not often found and recorded during the examination of the scene, but they can be found and should be sought. Accurate recording of the location of the casing mark in the examination report, combined with an examination of the direction of the wound channel in the victim's body and the distance of the shot, can be used to determine the location and position of the weapon at the time of the shot, as well as to determine the location of the person who fired the shot.

The mechanical effect of powder gas pressure affects the object only at close distances, no further than 5-10 cm. It is expressed in the formation of tears in the edges of the entrance hole, and sometimes in the "knocking out" of individual parts of it. In addition to the distance of the shot, the destructive effect of powder gases depends on the type of weapon and the nature of the obstacle itself. This is due to the different velocity, volume and pressure of the powder gases. The more powerful the cartridge, i.e. the larger its powder charge, the greater the volume of destructive power of the powder gases.

Due to their high temperature (over 1000 °C), powder gases can cause heating and even ignition of flammable materials in the barrier. Heating effects from smokeless gunpowder shots are formed around the entrance hole on woolen fabrics at a shot distance of no more than 8-10 cm.

When fired with smokeless powder, the decomposition products of the capsule composition and metal dust that is wiped off the surface of the projectile, barrel and case are carried out of the barrel channel by the powder gases. The colour of gunshot soot is usually grey. The intensity of the tone is manifested in traces from dark grey in the centre to light grey on the periphery. When fired from modern weapons, the soot is deposited no further than 30-50 cm from the muzzle.

In many cases of the use of firearms, a large number of traces of the shot (shot products) remain on the person holding the weapon or in the immediate vicinity of the weapon at the time of the shot. Such traces remain for several days on the hands, face, eyelashes, eyebrows, hair, ears, and in the respiratory tract, in particular in the nasal cavity. These traces can be detected on clothing, gloves, hats and even shoes for a longer period of time. There are modern techniques for detecting gunshot marks on various obstacle objects. It is known that the basis of smokeless gunpowder used in ammunition for modern small arms is nitrocellulose, which produces gaseous nitrogen oxides when burned. After deposition on a damaged obstacle or other carrier objects, nitrogen oxides in the presence of oxygen from the air and water vapour are converted into nitrites, which are detected using a modified Griess-Ilosvay reagent, which is a 1:1 mixture of a 0.6% solution of sulfanilic acid and naphthylamine. In the presence of nitrites, this reagent forms a complex compound that has a red-violet colour. However, such a reaction must be carried out in solution, and therefore only the presence of gunpowder particles can be detected at the crime scene, but not their distribution on the surface of the trace carrier. More detailed research is carried out in the laboratory.

Experts in the field of forensic ballistics and forensic medicine have proposed criteria for determining the relative position of the weapon and the victim at the time of inflicting the gunshot wound by the nature of the traces of gunshot products on obstacles. In the absence of such methods or in the event that no damaging shot products are found at the crime scene, forensic experts who participate in the examination of the crime scene as specialists often make a relevant conclusion only in the direction of the wound channel, which is insufficient. Therefore, the person conducting the scene investigation should be aware that the distribution of soot on the surface of the obstacle, wipe belts, powder grains and metal particles around the entry wounds can be diagnostic criteria in addressing this issue.

For example, a shot from an AK-74 rifle at a 90° angle would be characterised by the shape and relative position of the central and symmetrical lateral soot zones (in the form of butterfly wings) at a distance of up to 3 cm from the muzzle cut; the symmetrical position of the central zone relative to the entrance port and the ring-shaped nature of the wiping belts at a distance of 5 cm to 15 cm. Signs of a shot on the right: the presence of four soot zones - a conical central zone, an oval lateral zone and rounded additional zones, and the inclination of the lateral zone towards the entrance hole. The shot marks on the left differ from the previous ones by the presence of three soot zones - a conical central zone, an oval lateral zone and a rounded additional zone. Signs of a shot from above: five soot zones in the form of a pentagon. Signs of a shot from below: three areas of soot in the form of a shamrock - a conical central area and side areas. In all of these barrel positions, the wiping belts are asymmetrical and extended towards the bullet entry. The angle of inclination of the gun barrel can be determined by the shape of the central soot deposition zone and the wiping belt: as the angle of shot decreases, the angles of convergence of the lateral boundaries of the central soot deposition zone and the wiping belt also decrease; an increase in the angle of shot leads to a decrease in the distance of soot from the centre of the entrance hole. The distance of the shot, regardless of the angle of inclination of the gun barrel, is determined by the change in the distance from the centre of the entrance port to the boundaries of the soot zones. Therefore, the person inspecting the scene should pay attention to and record in detail in the report such characteristic signs of the damaging factors of the shot. Specialists of the forensic unit involved in the examination as specialists can use such common and available methods as stereomicroscopy, X-ray, infrared and ultraviolet rays, and the method of colour prints, which will allow them to identify additional signs of a firearms shot.

Particular attention should be paid to finding weapons, shell casings, sometimes magazines and other objects used in the shooting, abandoned by the perpetrators, in order to detect various traces and layers on them. On the weapon - its barrel, bolt, silencer, trigger and other parts, on live ammunition - biological traces (fatty substance) and traces of papillary imprints can be found. In

particular, such biological traces in the form of a fatty imprint of the skin surface can be found on the butt of a weapon to which the shooter pressed his cheek or held it with his hands. If a rifle with a telescopic sight was used, a fatty trace may also be found on the part of the sight that was in contact with the shooter's eye, which can be used by forensic experts to determine a person's blood type, and using the capabilities of genotypic examination, individual characteristics of a person can be identified.

A common approach to the assessment of traces on fired cartridge cases is based on the fact that after a shot, the cartridge case does not contain fingerprints of the person who held the cartridges or loaded them into the magazine or chamber, as the fatty substance on the surface of the cartridge case burns under the influence of the high temperature of gunpowder combustion. The current level of development of forensic ballistics and the developed methods of examining ballistic objects refute such opinions. Not only foreign, but also domestic forensic scientists widely use in practice the method of detecting handprints on the surfaces of cartridge cases using cyanoacrylic acid vapours. One of the positive consequences of this method is that this reagent not only detects handprints, but also records them. The high sensitivity of cyanoacrylic acid to microscopic amounts of the fatty component of the trace makes it possible to detect and fix handprints not only on ammunition, but even on the cartridge cases after the shot. In addition, there are cases when the fatty substance of the trace does not burn during the shot, but is baked on the surface of the cartridge case due to the high temperature of the gunpowder combustion. Such faintly visible traces can be detected in oblique lighting. To obtain a visible image of the trace, the Razvetka device is used, which is designed to photograph the surface of bodies of revolution (bullets and cartridge cases). The detection and seizure of traces of fingerprint origin on fired cartridge casings, together with the verification of the casings themselves against the forensic records of the bullet and cartridge cases, makes it possible to verify the fingerprint against the arrays of fingerprint records - the trace library and the fingerprint library. At the same time, the handprint found on the cartridge casing and placed in the fingerprint register will be constantly checked against the fingerprint records of persons registered with the fingerprint register, which significantly increases the chances of identifying the person involved in the commission of a firearms crime.

Quite often, crimes are committed with the use of hunting smoothbore weapons - hunting rifles and shotguns converted from hunting rifles. The difference between such weapons and rifled weapons is that the projectile can be not only a bullet, but also a pellet or buckshot or other charge fillers that leave damage to obstacles and the human body over a much larger area. In addition, the fact that a cartridge is equipped with a non-standard multiple projectile (pieces of wire, nail or screw cuttings) makes it much more difficult or even impossible to identify the barrel channel. Shots fired

from hunting weapons leave behind pellets, buckshot, wads, containers and gaskets at the scene. Shell casings are rarely left behind, only in cases where the perpetrator hastily reloaded the gun or the shots were fired from a gun with automatic reloading.

One of the most important requirements for inspecting a scene where a hunting smoothbore weapon was used is to collect as much of the whole pellet or buckshot projectile as possible, which greatly complicates the search process due to the large dispersal area of individual pellets or buckshot. Therefore, it is necessary to inspect not only the main target, but also nearby obstacles and surfaces.

Gunshot damage on wood, glass and metal has some peculiarities. The diameter of the damage on wood is slightly smaller or similar to the bullet calibre. The entry hole in wood has smooth edges where splinters and chips of wood fibres are formed. Rawer wood with a fibrous structure is more rigid, causing the bullet channel to shrink in the direction of the fibres and the bore to become oval. To correctly determine the calibre of the weapon, the rim of the wiping belt must be measured, not the bullet bore. The recognition of bullet and pellet holes in growing wood becomes more difficult with time. With regard to damage on thin and elastic obstacles, it should be noted that the presence of a wipe belt in the hole is not an absolute indication of bullet damage.

Bullet damage on metal usually corresponds to the diameter of the bullet, but if the bullet deforms when it hits the metal, the holes will be much larger. If a bullet penetrates metal at an angle, the hole has an elongated shape, and there is a trace of one-sided friction on the surface of the obstacle from the direction of the bullet's movement.

Gunshot damage on glass has a funnel-shaped shape with an expansion in the direction of the projectile flight, and their size exceeds the projectile calibre. Specific signs of bullet damage to glass include the presence of a ring of small glass fragments that are in an amorphous state around the hole; radial and concentric cracks that extend over a considerable distance from the point where the bullet hit the obstacle. In the case of damage to triplex glass (typically car windscreens), which consists of two or more layers of sheet glass and a celluloid sheet located between them, with a general conical shape of the damage, the damage in the celluloid sheet is somewhat smaller than in the glass sheets.

According to practitioners, when inspecting the crime scene involving the use of firearms, specialists of forensic units deal with two most typical situations. In the first case, weapons, ammunition, bullets, shell casings and traces of firearms use remain at the scene. From the point of view of forensic investigation, this situation is ideal. The specialist has a real opportunity to establish with certainty whether the crime was committed with this particular weapon. However, most often, only fired bullets and shell casings, as well as traces of firearms, remain at the crime scene. In order to solve such a crime in hot pursuit or to formulate investigative versions, it is necessary to know what type and kind of weapon the perpetrators used to commit the crime. In such a situation, the

experience of a forensic expert who assists the investigator in examining the scene of the crime plays an essential role.

Preliminary ballistic expert examination at the crime scene is a specific form of cognition through the use of specialised knowledge. However, this is not the only way to establish evidentiary facts in criminal proceedings, which involves a direct examination of the crime scene. The person conducting the pre-trial investigation examines the crime scene, material evidence relating to the environment, the corpse found at the scene, and conducts the necessary investigative experiments. These investigative actions at the scene are important parts of the pre-trial investigation and the process of proof. However, the investigations carried out by investigators at the scene, even with the participation of a specialist, do not ensure full disclosure and sufficient procedural documentation of some evidentiary facts. The investigator conducts a review and cannot resolve special issues, and the specialist only assists the investigator in research and does not create independent procedural sources of evidence.

The main reason for conducting preliminary ballistic research at the scene is the very nature of the object under investigation - a special two-way relationship between the scene and the event. The relationship between the situation (static element) and the mechanism (dynamic element) and its impact on the methodology of expert research is as follows:

- when making any shot, whether prepared in advance or sudden, the person making the shot is situationally related to his or her location, the location of the victim(s), possible obstacles between them and other circumstances. In this regard, the situation leaves its mark on certain events

- when shots are fired, quite persistent traces are left at the scene - damage, projectiles submerged in an obstacle, blood splashes, parts of soft tissue, etc. Thus, the event of the crime also leaves its mark on the scene;

- the process of trace formation during a shot is usually uncontrolled, so a certain number of traces fall out of the shooter's field of vision, and he or she does not have time or cannot distort or destroy them.

The research conducted by specialists at the scene of an incident is caused by a number of specific features, including the need to examine all traces of a shot, including bulky objects; the entire environment as a necessary aspect of the event; conducting research in a short time; visibility both in relation to the research itself and its preliminary results.

Expert research at the crime scene or event after the appointment of a forensic examination should be carried out in the following cases:

- when, in order to resolve the issues raised to the specialist, it is important to examine not only individual material evidence - firearms, objects with traces of a shot, but also the very

environment of the place where the shots were fired - the terrain, size and features of the room, its walls, ceiling, floor, furniture in the room, etc;

- when it is necessary to study the relationship between gunshot marks on different objects for the purpose of the investigation;
- when material evidence with gunshot marks cannot be delivered from the crime scene due to their bulkiness, the risk of damage to the marks during transport.

Conducting investigations at the crime scene is important for addressing a number of issues:

- how many shots were fired at the scene;
- if there are several shots, what is their sequence, which of the shots was fired first;
- in which direction the shot(s) were fired;
- the trajectory of the bullet at the scene, from where the shots were fired;
- the relative position of the shooter(s) and the victim at the time of the shot.

In all cases, the resolution of these issues will also require laboratory examination of material evidence or data obtained as a result of the investigation at the scene. In some cases, it is advisable to have the suspect present at the scene during the preliminary investigation so that the expert, with the investigator's permission, can detail and correctly assess his or her testimony.

One of the important and rather problematic issues that arise in the course of examining the scene of an incident involving the use of a firearm is determining the direction and distance from which the shot was fired. This is facilitated by the detection of signs of entry and exit holes and other traces. On fragile solid barriers - brick, concrete walls, glass - the exit hole is larger than the entrance hole and has a cone shape in cross-section, which expands in the direction of the bullet's flight. In plastic obstacles, which can include objects made of metal and wood, the diameter of the entrance hole is close to the bullet calibre. In elastic products (clothing materials), the entrance hole is usually smaller than the bullet calibre or is completely absent (rubber products), because the elastic barrier stretches upon impact, allows the bullet to pass through, and then the hole contracts again, creating a pinpoint damage. The difference between the size of the exit hole and the entrance hole is more pronounced the greater the thickness of the barrier. Entry holes on clothing have a fabric defect (missing part) that is smaller than the bullet calibre. The size of the exit hole is usually larger than the entrance hole. The distance of a shot is the distance in a straight line between the muzzle of the weapon facing the obstacle and the entrance hole in the obstacle. In forensic science, shot distances are conventionally divided into close and non-close. A type of close shot is a shot at point-blank range. The most reliable sign of a point-blank firearms shot is an imprint of the muzzle of the weapon on an obstacle - the so-called "stanz-mark" ("stamp-imprint"). Powder gases, penetrating the skin, lead to the formation of a local swelling, which impulsively bulges towards the muzzle of the weapon

and the surface of the skin is pressed against the metal with great force. As a result, an abrasion or haemorrhage (bruise) occurs on the skin, sometimes repeating the shape, size and design features of the muzzle of the weapon. The damage can have very clear contours and is then called a "stanz-mark". Most often, "stanz-marks" are formed on areas of the body where flat bones are located close to the skin (skull vault, shoulder blades, etc.), as powder gases in such cases mostly act on the skin in the opposite direction, i.e. towards the muzzle of the weapon.

Shots from close range are considered to be those that, when examined, reveal additional traces of the accompanying factors of the shot. Shots fired from a non-close range do not leave additional traces on the obstacle. Such issues are usually resolved on the basis of the results of a laboratory study of traces of physical and chemical phenomena that occur as a result of the shot. For this purpose, an impressive arsenal of technical means and methods is used - from contact diffusion to neutron activation and atomic absorption analyses. However, modern devices, despite their high sensitivity, have a number of drawbacks that make it possible to reliably determine the distance only within the close range of a shot. For example, for a rifled handgun, this is usually about 1.5-3 metres. The distance of a close shot at the scene of an incident is determined, with certain assumptions, by the tables of maximum distances of close shot traces for individual weapon models. For example, in the case of a close shot from a 7.62 mm AKM or SKS, tears in clothing fabrics at a distance of 7-10 cm, skin - up to 5 cm, soot on light fabrics at a distance of 30-35 cm, a significant amount of gunpowder particles and metallisation at a distance of 50-70 cm are observed. When fired from a 5.45 mm AK-74 with a compensator, tissue tears occur at a distance of up to 2 cm, no skin tears occur at all, soot deposits on light tissue remain at a distance of up to 30 cm, and individual dust particles and metal particles remain only at a distance of 75-100 cm. After a shot from a PM, tears in clothing fabrics occur at a distance of 1-3 cm, skin - no more than 1 cm, soot is deposited at a distance of 25-30 cm, numerous dust particles and metal particles - 30-40 cm. In the case of a close shot from a 12-gauge hunting rifle, tears in tissue occur at a distance of up to 7 cm, skin - up to 5 cm, soot is deposited at a distance of 50 to 100 cm, and single dust particles and metal particles can be detected at a distance of 2-3 m.

In the case of determining the distance within the distance of a non-close shot, when the affected obstacle is mainly affected by a firearm (bullet), the possibilities of physicochemical laboratory methods are sharply reduced, since the related products of the shot do not reach the affected obstacle, and if there are cases of detection of related products of the shot at short distances (3-5 m), this can only be a consequence of their transport directly by the projectile and its subsequent interaction with the obstacle. Therefore, the distance of a shot fired beyond the independent effect of the related products is defined as a "short distance". A specific distance expressed in units of

measurement (metres, centimetres) is not established in such cases, because the dynamic processes of shots, even those fired from the same weapon and within a short period of time, are influenced by many factors, including microscopic differences in the amount of powder charge, wind strength and direction, air humidity, the angle of impact of the projectile on the obstacle, etc.

In cases where shot was fired, it is possible to determine shot distances by the size of the diameter of the pellet deposit on the obstacle, since the diameter of the pellet spread on the obstacle will be larger the greater the shot distance. For this purpose, specialists have drawn up graphs, nomograms and tables obtained as a result of experimental firing. They cannot be used as a basis for categorical conclusions, but they allow you to navigate the shot distance by the shot pellet.

Sometimes, as a result of a shot from a long distance, grey deposits, similar to soot from a close shot, form on the skin in the area of the entry wound or on the second layer of clothing. The main difference between this layer and close-range soot is the absence of traces of close-range soot on the first layer of clothing.

Expert practice is aware of a large number of scientific developments in which experts in the field of forensic ballistics consider the issue of determining the distance within a single bullet shot from a short distance. Such studies have been carried out both in Ukraine and abroad, in particular, scientific developments by V.E. Berger, L.D. Klymenko, A.F. Lisitsyn, Y.V. Mishin, L.F. Savran, M.O. Sonis and others are devoted to these issues. However, the application of the developed methods is not frequent in forensic and forensic medical practice due to certain difficulties and the need for special skills of a specialist. And although in the vast majority of cases, firearms homicides are committed from a distance of more than 3-5 m, specialists, given the insufficient effectiveness of existing methods, are forced to abandon attempts to establish a specific shot distance.

However, the search for specialists in this area continues. For example, specialists at the Kharkiv Medical Academy of Postgraduate Education have developed mathematical models for determining the distance of a shot from a smoothbore weapon for six brands of bullets with polymer components. The seven most significant factors of trace formation were identified: soot particles, gunpowder grains, polymer substances, separating bullet parts, cardboard gaskets and felt wads. It has been established that the combination of traces and damage caused by these factors, together with the general appearance of the entrance bullet holes, are individual for each bullet brand and distance of the shot, which allows them to be considered diagnostic criteria.

As a conclusion, it should be noted that the current possibilities of knowledge of technical forensic methods allow experts (specialists) to apply the methods developed by specialists to model the trajectory of a bullet by damage in an obstacle using a laser. According to experts, the experimental studies conducted, as well as the implementation of their results in operational,

investigative and expert practice, have shown that portable helium-neon lasers such as LG-78, LT-127, and CRT-6 are quite favourable for determining the distance of a short-range shot. We believe that it is advisable to use these devices to conduct research at the distance of a direct shot. Usually, this distance for different samples of handguns is in the range of 25-150 m. The trajectory of the bullet in this area is as close to a straight line as possible and can be easily modelled using a laser beam. In this case, the generator, as the active element of the laser, will simulate the barrel of the weapon, and the laser beam will simulate the trajectory of the bullet in the area of the direct shot. As a conclusion, it should be noted that the current possibilities of knowledge of technical forensic methods allow experts (specialists) to apply the methods developed by specialists to model the trajectory of a bullet by damage in an obstacle using a laser. According to experts, the experimental studies conducted, as well as the implementation of their results in operational, investigative and expert practice, have shown that portable helium-neon lasers such as LG-78, LT-127, and CRT-6 are quite favourable for determining the distance of a short-range shot. We believe that it is advisable to use these devices to conduct research at the distance of a direct shot. Usually, this distance for different samples of handguns is in the range of 25-150 m. The trajectory of the bullet in this area is as close to a straight line as possible and can be easily modelled using a laser beam. In this case, the generator, as the active element of the laser, will simulate the barrel of the weapon, and the laser beam will simulate the trajectory of the bullet in the area of the direct shot.

Establishing the time of the shot is of great importance for the pre-trial investigation of criminal offences against the foundations of national security. This question arises already during the inspection of the scene. The problem of determining the age of a shot has long attracted the attention of domestic and foreign researchers. Various physical and chemical methods have been used to solve it: magnetometric, X-ray, colourimetric, atomic absorption spectroscopy and others. Other methods were also used to determine the age of the shot: by analysing rust in the barrel of the weapon, by microanalysis of dust on various parts of the weapon, etc. The results obtained did not meet the reliability criterion. It should be noted that chemical methods of analysis were used mainly for the qualitative and quantitative determination of nitrite in the scale of the barrel and spent cartridge cases. However, the results obtained were too contradictory and uncontrollable, as they depended on the number of shots fired, the condition of the barrel channel, the conditions of cleaning, lubrication, storage of the weapon, etc. In contrast, a modern method using spectrophotometry provides better results. The developed research methods make it possible to determine the age of a shot for hunting weapons within 14-20 days. It is on the same principle that an express method for determining the age of a shot has been developed, which can be used directly during the examination at the scene. To this end, indicators have been developed that look like a glass tube with marks filled with a white

indicator mass. As a result of the interaction of the reagent with nitrogen oxides, which are sampled from the barrel channel or cartridge case, the colour of the indicator tube changes to blue-lilac. This rapid method is effective in the case of preliminary examination of objects within four days after the shot was fired.

Thus, the assistance of forensic experts and specialists during the investigation (detective) action in the investigation of criminal offences against the foundations of national security is a prerequisite for the investigator to successfully use knowledge that enables the investigator to correctly identify traces, various objects and the situation on the ground during the inspection of the crime scene, which will be important for further research of ballistic objects by a specialist in the framework of forensic examination. The correct and complete reflection of such circumstances in the protocol of the investigative (detective) action also affects the objectivity of the pre-trial investigation in criminal proceedings and the possibility of making the right decision during the trial.

It is during the inspection of the crime scene, in the investigation of criminal offences against the foundations of national security, depending on the traces of firearms and other material evidence collected on ballistic objects, in particular, traces of firearms and other material evidence, the investigator may subsequently engage an expert and appoint forensic ballistics, forensic medicine, forensic biology, fingerprinting and other types of expertise for their in-depth examination.

References:

- Kapil Kumar Nagwanshi, Amit Kumar Gupta, Tilottama Goswami, Sunil Pathak and Maleika Heenaye-Mamode Khan. Human footprint biometrics for personal identification using artificial neural networks. *International Journal of Biometrics* Vol. 15, No. 3-4 2023 pp. 272-290. <https://doi.org/10.1504/IJBM.2023.130634>
- Brajesh Kumar Singh, Ravinder Kumar and R. Rama Kishore. LB and LT feature approach to personal identification using finger knuckle image biological trait. *International Journal of Electronic Security and Digital Forensics*. Vol. 13, No. 4. 2021, pp 445-459 <https://doi.org/10.1504/IJESDF.2021.116016>
- Xiangyang Wang. Application of automatic fingerprint identification algorithm in criminal investigation. *International Journal of Web Engineering and Technology* Vol. 17, No. 3. 2022. pp. 278-295. <https://doi.org/10.1504/IJWET.2022.127874>
- John Songa, Theodore V. Vorburgera, Wei Chua, James Yenb, Johannes A. Soonsa, Daniel B. Otta, Nien Fan Zhang (2018) Estimating error rates for firearm evidence identifications in forensic science. *Forensic Science International*. Volume 284, March 2018, Pages 15-32 <https://doi.org/10.1016/j.forsciint.2017.12.013>
- Melnyk R.V., Goldinsky I.A., Gamera V.A., (2016) Forensic investigation of firearms. *Legal scientific electronic journal*. №5/2016, c. 134-137 URL: http://lsej.org.ua/5_2016/40.pdf (date of access 01.02.2024)
- Tsyganov S.M., Trotsenko A.M., (2019) Specific conditions of forensic research of homemade firearms in Ukraine. *Bulletin of the Chernivtsi Faculty of the National University "Odesa Law Academy"* Release №3. 2019. c. 149-157. URL: http://jes.nuoua.od.ua/archive/3_2019/16.pdf (date of access 01.02.2024)

CHAPTER 3.
INTERPRETATION OF CONSTITUTIONAL PROVISIONS AS A FACTOR OF
ENSURING NATIONAL SECURITY UNDER MARTIAL LAW

Victor BESCHASTNYI

Head of the Secretariat of the Constitutional Court of Ukraine,

Doctor of Science of Law,

Full Professor, Honored Lawyer of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

beschastnyy.vm@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4650-7371>

Ielyzaveta LVOVA

Doctor of Science of Law, Full Professor, Professor at Constitutional and International Department,

Institute of Law and Security,

Odessa State University of Internal Affairs,

Odessa, Ukraine

ielyzavetalvova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3381-3185>

Abstract. Authors studied the problems of interpretation of constitutional provisions and the significance of such interpretation for the system of national security of Ukraine, emphasizing the peculiarity of the mode of operation of the Constitutional Court of Ukraine as a body of constitutional jurisdiction, namely focusing on the interpretation of the Constitution of Ukraine. The study of the legal basis for decision-making and the provision of opinions by the Constitutional Court of Ukraine under martial law in 2022-2023 resulted in conducting of the classification of the interpretation of constitutional provisions by types of legal arguments. Russia's war against Ukraine encroached not only on the constitutional system of Ukraine, but also on the security system in the European legal space and the principles of the international legal order. The article emphasizes the need to develop a draft law of Ukraine "On the Principles of the Constitutional System", examines how the constitutional provisions are interpreted in the last five years of the state's development, and analyzes this phenomenon in the context of the initiated process of negotiations on Ukraine's accession to the

European Union and making amendments in Constitution of Ukraine on implementing EU regulations. It is stated that before the full-scale invasion, the Constitutional Court of Ukraine made decisions for geopolitical reasons, and today the activities of the Constitutional Court of Ukraine are based on strict adherence to the principles of the rule of law, democracy and economic reasonability. It is determined that the need to protect fundamental human rights arises from the very fact of overcoming the contradictions generated by the conflict of society, the shortcomings of public control over the activities of public authorities and the system of protection of law and protection of constitutional values (in particular, in military conflict). There is still a need for public discussions of problematic issues of the future constitutional reform in Ukraine. All in all, it is necessary to improve the norms of the legislation of Ukraine on communication of the Constitutional Court of Ukraine with the civil society, in particular. The result of the study was the conclusion about the need to form a common idea of the norms and rules for the development of constitutional phenomena in responses to citizens' complaints within the framework of appeal to the Constitutional Court of Ukraine.

Key words: constitutional conflict, Constitution of Ukraine, human rights, interpretation, martial law, national security.

ТЛУМАЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПОЛОЖЕНЬ ЯК ЧИННИК ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Анотація. Авторами досліджено проблематику тлумачення конституційних положень, а також визначено значення такого тлумачення для системи національної безпеки України, можна відзначити особливість режиму роботи Конституційного Суду України як органу конституційної юрисдикції, а саме спрямованість на тлумачення Конституції України. Результатом дослідження правових засад ухвалення рішень і надання висновків Конституційним Судом України в умовах воєнного стану 2022 - 2023 роках стала розробка класифікації тлумачення конституційних положень за типами правових аргументів. Розв'язання росією війни проти України посягнуло не тільки на конституційний лад в Україні, а й на систему безпеки на європейському просторі та принципи міжнародного правопорядку. У статті наголошено на потребі в розробці проєкту закону України «Про засади конституційного ладу», досліджено у який спосіб тлумачено конституційні положення в останні п'ять років розвитку держави, а також зроблено аналіз цього явища в контексті розпочатого процесу перемовин щодо вступу України до Конституції України та внесення подальших змін в Основний Закон України щодо імплементації норм європейського законодавства. Констатовано, що до повномасштабного вторгнення Конституційний Суд України ухвалював рішення з геополітичних мотивів, а на сьогодні діяльність

Конституційного Суду України базовано на неухильному дотриманні принципів верховенства права, демократії та економічної доцільності. Визначено, що потреба захисту основних прав людини виникає із самого факту подолання суперечностей, що їх породили конфліктність суспільства, недоліки громадського контролю над діяльністю органів публічної влади і системи охорони права та захисту конституційних цінностей (зокрема, в умовах воєнного конфлікту). Досі залишається актуальною потреба в обговоренні з громадськістю проблемних питань майбутньої конституційної реформи. Отже, варто вдосконалити норми законодавства України щодо комунікації Конституційного Суду України з громадськістю, зокрема результатом дослідження став висновок про потребу формації єдиного уявлення про норми та правила розвитку конституційних явищ у відповідях на звернення громадян у межах подання до Конституційного Суду України.

Ключові слова: воєнний стан, Конституція України, конституційний конфлікт, національна безпека, права людини, тлумачення.

Вступ. Визнання міжнародним співтовариством права України на вільну розбудову конституційної ідентичності стало поштовхом для розгортання воєнного протистояння без можливих компромісів вирішення.

Проблематика тлумачення Конституційним Судом України конституційних положень є актуальною в світлі другої річниці повномасштабного вторгнення та десятої річниці початку російсько-українського воєнного конфлікту.

Дослідники Ю. Власов та В. Нагребельний визначають, що «офіційне тлумачення Конституції України Конституційним Судом України є загальним і поширюється на необмежену кількість суспільних відносин, регульованих нормою, що тлумачиться» (*Великий енциклопедичний словник, 2007*).

Оскільки серед науковців існують різні підходи до розуміння «уроків» воєнного часу (*Лазарович М., Мироненко П., 2024*), тлумачення конституційних положень Конституційним Судом України слугує не тільки ефективним способом вирішення проблем юридичних суперечностей, а й є основним засобом правильного роз'яснення сутності правового буття та значення Конституції України в завданий період часу. Конституційні принципи та імперативні положення Конституції України мають не тільки найвищу юридичну силу, але є найкращою об'єктивною моделлю справедливості в суспільстві. Також у зазначеному контексті сенс тлумачення Конституції полягає в наданні уніфікованого розуміння, що дотримання конституційних принципів є запорукою благополуччя народу України.

Конституційний Суд України також тлумачить терміни та пропонує судження про сучасні реалії державотворення з урахуванням надбання суспільного досвіду. Зазначена діяльність є елементом українського конституціоналізму, а також засобом передачі інформації задля узгодження конституційної теорії та практики в умовах війни.

Вітчизняна юридична наука виробила різноманітні загальнотеоретичні концептуальні підходи до проблематики тлумачення конституційних положень, які були сформульовані в працях М. Баймуратова, Ю. Барабаша, О. Батанова, В. Бесчастного, Ю. Бисаги, О. Бориславської, В. Василенка, П. Волвенко, М. Балинської, О. Васильченко, Ю. Волошина, С. Головатого, О. Гришук, І. Дробуш, А. Єзерова, В. Кампа, М. Козюбри, М. Колодія, А. Крусян, В. Кудрявцева, Є. Львової, В. Погорілка, П. Рабіновича, М. Савчина, О. Совгирі, Т. Слінько, В. Сокурєнка, Ю. Тодики, В. Федорєнка, В.Шамрая, А. Шевчука, А. Янчука та інших. На думку судді Конституційного Суду України, професора В. Городовєнка, «особливість КСУ полягає в тому, що він у майже кожному своєму рішенні чи висновку бере активну участь у «продовженні руки законодавця» — є творцем юридичних позицій вітчизняної правової думки, особливо у реалізації конституційної доктрини щодо державного сприяння консолідації і розвитку української нації як вільної і незалежної спільноти. В цьому сенсі КСУ концептуально не дозволяє посягати на норму статті 21 Конституції України, яка проголосила: «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними». Отже, смисл юридичних (правових) позицій являє собою результат тлумачення Конституції України, виявлення сутності її кожної порівняльної норми, кожного положення, що мають особливу юридичну силу, виглядаючи як нормативне і динамічне тлумачення оспорюваних приписів законодавства в актах КСУ» (Городовєнка В., 2021).

У науковому пізнанні ми підемо далі цього розуміння, визначаючи, що через тлумачення Конституційний Суд України здійснює екстраполяцію інтересів української нації та громадянського суспільства на існуючий конституційний лад. Підкреслимо, що вкрай важливим є прослідкувати, яким чином відбувалось тлумачення конституційних положень в останні п'ять років розвитку держави, а також зробити аналіз цього явища в контексті розпочатого процесу перемовин щодо вступу України до Європейського Союзу та внесення подальших змін до Основного Закону України щодо імплементації норм європейського законодавства (Бесчастний В., 2021). Зазначений аналіз зумовлений потребою подолання різночитання та неоднозначності у тлумаченні певних юридичних термінів в різні історичні етапи розвитку української державності.

1. Правові засади ухвалення рішень і надання висновків Конституційним Судом України в умовах воєнного стану.

У статті 147 Конституції України встановлено, що Конституційний Суд України має виключну компетенцію здійснювати контроль за конституційністю законів та інших нормативних актів (*Конституція України від 28 червня 1996 року*).

Ця діяльність забезпечується у спосіб реалізації функції офіційного тлумачення Конституції України в умовах воєнного стану.

У частині другій статті 150 Конституції України закріплено, що рішення Конституційного Суду України є обов'язковими на всій території України, остаточними та оскарженню не підлягають. Конституційний Суд ухвалює рішення про тлумачення Конституції України та законів України в умовах воєнного стану згідно з Регламентом Конституційного Суду України (*За матеріалами офіційного порталу Міністерства Юстиції України “Офіційне тлумачення Конституції та законів України як одна із форм забезпечення судового захисту прав людини і громадянина Конституційним Судом України”*).

На цей час у вітчизняній правовій доктрині не існує комплексного монографічного дослідження особливостей тлумачення Конституції в умовах правового режиму воєнного стану.

Проте вельми ґрунтовними є праці судді Конституційного Суду України, доктора юридичних наук, професора О. Совгирі щодо порівняння ключових позицій Конституційного Суду України до 24 лютого 2022 року і після. Автор наголошує на таких особливостях конституційного судочинства під час війни, як розгляд справ переважно в порядку письмових проваджень, опублікування матеріалів справ на офіційному вебсайті Конституційного Суду України, запровадження електронного формуляру конституційної скарги, відтермінування втрати чинності актами, визначеними неконституційними. Тобто як зазначає О. Совгіря, «під час війни Конституційний Суд України має право відтермінувати втрату чинності правового акту (його окремих положень) або на визначений строк (три або шість місяців із дня ухвалення Судом рішення) або на невизначений строк (зазначаючи, що чинність акта втрачається через три місяці з дня припинення чи скасування в Україні воєнного стану)» (*Совгіря О., 2023*).

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» визначає, що воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення

національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень» (*Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015*).

Слід звернути увагу, що в статті 1 Закону України «Про національну безпеку» визначено термін «воєнний конфлікт» як форму розв'язання міждержавних або внутрішньодержавних суперечностей із двостороннім застосуванням воєнної сили; основними видами воєнного конфлікту є війна та збройний конфлікт» (*Закон України «Про національну безпеку», 2018*).

Конституційний Суд України 23 листопада 2018 року у Висновку у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до статті 41 Конституції України щодо реалізації прав українських громадян на землю, збереження власності на сільськогосподарські землі в руках громадян України та сталого розвитку села на основі фермерських господарств вимогам статей 157 і 158 Конституції України (*Справа № 2-362/2018(5009/18) № 4-в/2018 від 23 листопада 2018 року*) розтлумачив таке:

«Згідно з частиною другою статті 157 Основного Закону України Конституція України не може бути змінена в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Конституція України встановлює особливий порядок введення в Україні чи в окремих її місцевостях воєнного або надзвичайного стану. За частиною першою статті 106 Основного Закону України Президент України приймає відповідно до закону рішення про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України (пункт 20); приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану (пункт 21). Такі рішення Президента України згідно з пунктом 31 частини першої статті 85 Основного Закону України мають бути затверджені Верховною Радою України протягом двох днів з моменту його звернення».

Уперше відповідно до пункту 20 частини першої статті 106 Конституції Президент України Указом від 26 листопада 2018 року №393/2018 «Про введення воєнного стану в Україні» ввів воєнний стан у 10 областях України з 14 години 00 хвилин 26 листопада 2018 року строком на 30 діб по 14 години 00 хвилин 26 грудня 2018 року (*Указ Президента України від 26 листопада 2018 року №393/2018 «Про введення воєнного стану в Україні»*) Указом від 24 лютого 2022 року №64/2022 Президент ввів правове положення воєнного стану з 05 годин

30 хвилин 24 лютого 2024 року строком на 30 діб (*Указ Президента України від 24 лютого 2022 року №64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні»*).

У подальшому воєнний стан продовжувався 10 разів указами Президента України від 14 березня 2022 року № 133, від 18 квітня 2022 року № 259, від 18 травня 2022 року № 341, від 12 серпня 2022 року № 573, від 7 листопада 2022 року № 757, від 6 лютого 2023 року № 58, від 1 травня 2023 року № 254, від 26 липня 2023 року № 451, від 6 листопада 2023 року № 734/2023, від 5 лютого 2024 року № 10456.

Варто звернути увагу, що найчастіше в конституційних скаргах ідеться про порушення права на соціальний захист та на судовий захист, що їх гарантовано приписами статей 46, 55 Конституції України. Також в умовах воєнного стану оскаржують законодавчі акти стосовно правового регулювання оплати праці, пенсійного забезпечення окремих категорій громадян (військовослужбовців, державних службовців, працівників прокуратури, професійних суддів), які зазнали змін останнім часом, визначення розміру, порядку призначення й перерахунку матеріального забезпечення (*Бесчастний В., 2021*).

У контексті нашого дослідження погодимось із позицією судді Конституційного Суду України, доктора юридичних наук, професора О.Гришук, за якою «юрисдикційна практика КСУ є яскравим свідченням забезпечення людської гідності у процесі гарантування прав і свобод людини, у тому числі в умовах воєнного часу. «Прикладом цього можуть слугувати рішення КСУ про посилені соціальний захист військовослужбовців, про соціальні гарантії державним службовцям та про соціальні стандарти пенсійного забезпечення» (*Гришук О., 2023*).

Отже, на основі проаналізованих позицій у рішеннях Конституційного Суду України за період часу 2022 - 2023 років, можна класифікувати тлумачення конституційних положень за типами правових аргументів за такими ознаками:

1) тлумачення з аргументами щодо процесуальних форм правозабезпечення та правозастосування органами публічної влади (питання реформування пенсійної системи (*Рішення Конституційного Суду України від 12.10.2022 № 7-р(II)/2022 у справі за конституційними скаргами Жиденка Володимира Вікторовича, Петренка Віктора Олексійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів статті 2 Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 08.07.2011 р. № 3668-VI (щодо соціальних гарантій для захисників і захисниць України)*). та про пенсійне забезпечення) (*Рішення Конституційного Суду України від 22.03.2023 № 3-р(II)/2023 у справі за конституційною скаргою Лазуренка Ігоря Олександровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів*

абзаців четвертого, п'ятого частини другої статті 70 Закону України «Про виконавче провадження», абзаців третього, четвертого частини другої статті 50 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (щодо гарантованості пенсії, що є основним джерелом існування, не нижче прожиткового мінімуму);

2) тлумачення з аргументами щодо забезпечення принципу верховенства права (справа про посилений захист військовослужбовців, про соціальні гарантії для захисників та захисниць, щодо гарантії соціального захисту державних службовців (Рішення Конституційного Суду України від 23.12.2022 № 3-р/2022 у справі за конституційною скаргою Мосюрчака Василя Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 1 пункту 2 розділу XI «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 р. № 889-VIII), щодо конституційності положень Митного Кодексу України (Рішення Конституційного Суду України (Перший Сенат) у справі за конституційною скаргою Ван Колка Фредеріка Йоганнеса щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу другого частини шостої статті 481 Митного кодексу України 6 вересня 2023 року № 6-р(I)/2023), щодо конституційності положень про адміністративні правопорушення) (Рішення Конституційного Суду України (Перший Сенат) від 12 жовтня 2022 року № 8-р(I)/2022 у справі за конституційною скаргою Унуковича Романа Андрійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого положення абзацу другого частини першої статті 204³ Кодексу України про адміністративні правопорушення);

3) тлумачення з аргументами щодо обмеження прав і свобод людини в умовах воєнного стану (питання встановлення меж і умов оплати праці згідно з Законом України «Про повну загальну середню освіту» (Рішення Конституційного Суду України від 07.02.2023 № 1-р/2023 у справі за конституційним поданням 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу третього частини другої статті 22 Закону України «Про повну загальну середню освіту»), забезпечення державою гарантії соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, та конституційності положень Бюджетного Кодексу України) (Рішення Конституційного Суду України (Перший Сенат) у справі за конституційною скаргою Костіни Миколи Васильовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення пункту 26 розділу VI „Прикінцеві та перехідні положення“ Бюджетного кодексу України від 13.09.2023 7-р(I)/2023.);

4) тлумачення з аргументами щодо дискримінації у реалізації прав і свобод людини (справа про захист права на житло) (Рішення Конституційного Суду України від 22.06.2022

№ 5-р(II)/2022 у справі за конституційною скаргою Абрамовича Олексія Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 2 частини другої статті 40 Житлового кодексу України (щодо дискримінації у реалізації права на житло);

5) тлумачення з аргументами щодо забезпечення свободи віросповідання (справа щодо назви релігійних організацій) (Рішення Конституційного Суду України від 27.12.2022 № 4-р/2022 у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення зміни до статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України»).

Отже, варто акцентувати на тому, що правові позиції Конституційного Суду України в умовах війни є важливими джерелами більшості галузей та підгалузей права України, їх ураховують суб'єкти правотворчості всіх рівнів під час розробки та прийняття нормативних актів.

2. Значення правових аргументів Конституційного Суду України для забезпечення верховенства Конституції України в умовах воєнного стану.

Загальновідомо, що згідно з частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», пунктом 3 Указу Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022, можуть обмежуватись конституційні права, установлені у статтях 30-34, 38, 39, 41 - 44, 53 Конституції України (Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII.).

У Рішенні від 2 листопада 2004 року у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) Конституційний Суд України розтлумачив, що «одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи» (Рішення Конституційного Суду України у справі за

конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року N 15-рп/2004).

Проте в окремій думці стосовно зазначеного рішення суддя Конституційного Суду В. Іващенко не погодився з таким висновком «насамперед тому, що із сформульованого у Рішенні визначення принципу верховенства права впливає можливість протиставлення законодавства і таких “соціальних регуляторів”, як норми моралі, традиції, звичаї тощо. Притому в разі колізії норм законів і цих “регуляторів” пріоритет надається останнім, оскільки закон “іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи” (підпункт 4.1 мотивувальної частини Рішення)» (Окрема думка судді КСУ В. Іващенко, Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року N 15-рп/2004).

На думку професорки О.М. Балинської, «змістом офіційного тлумачення КСУ положень Конституції України та законів України є їх конкретизація, уточнення, деталізація. Це певні норми, а саме – інтерпретаційні норми, в яких даються розпорядження, як розуміти той чи інший термін, вираз або правову норму в цілому, як її застосовувати. Це – нормативне тлумачення, норми роз'яснення; вони сприяють правильній реалізації Конституції України та законів України і в цьому аспекті є допоміжними правилами. Їх допоміжний характер дістає вияв і в тому, що вони не можуть застосовуватися окремо, самотійно, без роз'яснювальних положень Конституції України та законів України, вони діють тільки разом з положеннями, які тлумачилися, і не можуть бути нормативною основою правозастосовних актів. Офіційне тлумачення Конституції України та законів України КСУ має «зворотну силу». Її межі визначаються моментом вступу в силу положень Конституції України та інтерпретованих законів України – адже в процесі здійснення КСУ не змінює правової норми, її зміст залишається первинним, а офіційними тлумаченнями тільки встановлюється той зміст, який вклав у неї законодавець. Тому норми права завжди мають зміст, розкритий офіційними тлумаченнями, і вони повинні застосовуватися відповідно до цього змісту. Якщо офіційному тлумаченню КСУ положень Конституції України або законів України не відповідають акти їх застосування, останні підлягають скасуванню» (Балинська О. М., 2021).

Важливим для аналізу особливостей тлумачення конституційних положень є Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Байбешева Павла Вікторовича, Бурлакової Ольги Олександрівни від 12 липня 2019 року № 5р(І), в якому було

роз'яснено поняття рівності усіх у їхніх правах і свободах, а саме: «Конституційний Суд України вважає, що гарантована Конституцією України рівність усіх людей у їхніх правах і свободах означає необхідність забезпечення їм рівних юридичних можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод. Порушення рівності конституційних прав і свобод означає, що особа або група осіб за визначеними у статті 24 Конституції України ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними, отримує привілеї або зазнає обмеження у визнанні, реалізації чи користуванні правами і свободами в будь-якій формі, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та потрібними» (Рішення Конституційного Суду (Перший Сенат) у справі за конституційними скаргами Байбешева Павла Вікторовича, Бурлакової Ольги Олександрівни від 12 липня 2019 року №5р(І), 2019).

Отже, рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII від 22 травня 2018 року № 5-р/2018 зазначено таке: «2.3. Конституційний Суд України виходить з того, що статтею 46 Конституції України передбачено право громадян на соціальний захист, включаючи право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом (частина перша); визначено джерела і механізми соціального забезпечення громадян (частина друга); та встановлено, що пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом (частина третя). Наведений зміст права, гарантований статтею 46 Конституції України, узгоджується із її приписами, за якими, зокрема, людина її життя і здоров'я, честь і гідність визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (частина перша статті 3); кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло (стаття 48). Конституційний Суд України вважає, що зазначені положення Основного Закону України зобов'язують державу створити ефективну систему соціального захисту різних категорій осіб, яка сприяла б узгодженню рівня їхнього життя з реалізацією права на достатній життєвий рівень для них та їхніх сімей шляхом надання відповідного соціального забезпечення. Заходи соціального захисту мають втілювати ідеї соціальної солідарності та справедливості, бути спрямовані на охорону і захист особи при настанні

можливих соціальних ризиків» (Рішення КСУ у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII від 22 травня 2018 року № 5-р/2018).

Проте це рішення Конституційного Суду України від 2019 року було лише номінальним та не містило ґрунтовних посилань на норми міжнародного права.

Системоутворюючою є думка Конституційного Суду України про те, що «держава, виходячи з існуючих фінансово-економічних можливостей має право вирішувати соціальні питання на власний розсуд. Тобто у разі значного погіршення фінансово-економічної ситуації, виникнення умов воєнного або надзвичайного стану, необхідності забезпечення національної безпеки України, модернізації системи соціального захисту тощо держава може здійснити відповідний перерозподіл своїх видатків з метою збереження справедливого балансу між інтересами особи та суспільства. Проте держава не може вдаватися до обмежень, що порушують сутність конституційних соціальних прав осіб, яка безпосередньо пов'язана з обов'язком держави за будь-яких обставин забезпечувати достатні умови життя, сумісні з людською гідністю» (Рішення КСУ у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII від 22 травня 2018 року № 5-р/2018).

Вочевидь, що в умовах війни в Україні забезпечення конституційних прав, зокрема соціальних прав, характеризує вразливістю. На думку дослідника Д. Гріма конституційні суди слугують «відповіддю на слабкість конституційного права», захищаючи його від уряду, оскільки самі є незалежними від політики (Grimm, Dieter, 2016).

3. Тлумачення конституційних положень як складова вирішення конституційно-правових конфліктів в умовах воєнного стану.

В умовах воєнного стану дуже важливо звернути увагу на проблематику неправомірного обмеження прав людини в результаті неправильного тлумачення норм права (зокрема, рішень Конституційного Суду України), що викликає в подальшому може викликати конституційні конфлікти.

Виникають диспропорції у реалізації основних прав людини та громадянина, а також свободи особистості, що обумовлене застосуванням ідеї обмеження правового статусу людини, визначеного конституційним правом воєнного часу. У цьому проявляється технічна

функція тлумачення норм Конституції, адже посилання на правову позицію Конституційного суду України (*Рішення Конституційного Суду України від 22.06.2022 № 5-р(II)/2022 у справі за конституційною скаргою Абрамовича Олексія Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 2 частини другої статті 40 Житлового кодексу України (щодо дискримінації у реалізації права на житло)*) та практичне застосування доктрини прав людини досить часто створює конфлікти між органами публічної влади та громадськістю (наприклад, для зловживання обмеженням права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання для захисту прав інших суб'єктів).

У Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Байбешева Павла Вікторовича, Бурлакової Ольги Олександрівни від 12 липня 2019 року № 5р(I) Конституційний Суд України роз'яснює, що «згідно з частиною першою статті 64 Основного Закону України конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. Конституційний Суд України вважає, що під правомірним обмеженням конституційних прав і свобод людини і громадянина слід розуміти передбачену Конституцією України можливість втручання держави за допомогою юридичних засобів у зміст та обсяг конституційних прав і свобод людини і громадянина, яке відповідає вимогам верховенства права, потрібності, доцільності та пропорційності у демократичному суспільстві. Метою такого обмеження є охорона основоположних цінностей у суспільстві, до яких належать, зокрема, життя, свобода та гідність людини, здоров'я і моральність населення, національна безпека, громадський порядок» (*Рішення Конституційного Суду (Перший Сенат) у справі за конституційними скаргами Байбешева Павла Вікторовича, Бурлакової Ольги Олександрівни від 12 липня 2019 року №5р(I), 2019*).

Принципи пропорційності і доцільності також проявляються у взаємних діалогах між Конституційним Судом України, Верховним Судом та судами загальної юрисдикції.

Вітчизняний дослідник проблематики вивчення конституційних конфліктів як предмета конституційної конфліктології, суддя Верховного Суду А. Єзеров (*Єзеров А., 2009*) зазначає, що «за панівною нині позицією судів, рішення Конституційного Суду України про неконституційність застосованих судами першої та/або апеляційної інстанції положень нормативно-правового акта не є підставою для скасування Верховним Судом рішень судів першої та/або апеляційної інстанції, оскільки в такому разі суд має застосовувати положення закону, який хоча і визнаний неконституційним, проте був чинним на момент існування спірних правовідносин» (*Єзеров А., 2009*) А. Єзеров підкреслює, що «у разі, коли Конституційний Суд України встановив неконституційність (конституційність) закону,

іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого (не застосованого) судом під час розв'язання справи, і якщо рішення суду в такій справі ще не виконане, то це є підставою для перегляду судових рішень з огляду на виключні обставини відповідно до пункту 1 частини п'ятої статті 361 КАС України. При цьому слід розуміти, що Конституційний Суд України своїм рішенням не робить норму закону неконституційною — він лише констатує її неконституційність. Такий підхід є важливим для правильного розуміння природи перегляду судових рішень за виключними обставинами» (Єзеров А., 2020).

Як слушно зазначає Балинська О.М., «якщо можливі різні інтерпретації тих чи інших положень Конституції України або законів України і ці тлумачення не суперечать Конституції України, вирішувати такі питання, конкретизувати такі положення повинен парламент. У протилежному випадку своїм тлумаченням зазначених положень Конституції або законів України КСУ обмежував би повноваження Верховної Ради України» (Балинська О.М., 2021).

У 2010 році професор М. Савчин, досліджуючи питання конформного тлумачення Конституційним Судом України зробив висновок, що «будь-який акт КСУ має тлумачити з метою забезпечення його внутрішньої узгодженості, оскільки системний спосіб тлумачення імпліцитно передбачає відсутність суперечностей всередині акта, який підлягає тлумаченню. З огляду на це, КСУ опиняється перед дилемою: чи визнавати неконституційним правовий акт або його норму у випадку, якщо він вносить додаткові колізії у зміст норм чинної Конституції України або загрожує єдиному розумінню її положень? Чи можливо тлумачити таку колізію/прогалину у конституційному контексті? І чи буде визнання конституційним цього правового акта виправданим з точки зору правової визначеності (передбачуваності наслідків чинності правових норм) та правомірності очікувань (стабільності законодавства)?» (Савчин М., Марчук В., 2010).

На думку М.Савчина, «за таких умов доречно вести мову про засади конформного тлумачення конституції, оскільки порушені питання досить складно вирішити у рамках традиційного чи динамічного тлумачення. Конформне тлумачення конституції (verfassungskonforme Interpretation/Auslegung, consistent interpretation, la sentence interpretative, reserves d'interpretation) полягає в обранні компромісного варіанта інтерпретації конституційних норм, за яким навіть у випадку виявлення неконституційності положень правового акта, що є предметом конституційного контролю, він визнається чинним у частині, в якій він відповідає конституційним принципам і нормам. Така практика широко розповсюджена у країнах Європи та Північної Америки. Це трапляється у випадках, коли інтерпретоване положення правового акта викликає неоднозначне тлумачення і відповідно до конкретної юридичної ситуації йому надається тлумачення лише у контексті конституційних

принципів і норм. Надалі орган конституційної юстиції не бере до уваги положення правового акта, які є сумнівними з точки зору його конституційності» (Савчин М., Марчук В., 2010).

М. Савчин наводить приклад діяльності Конституційного суду Чеської Республіки, який визнав правомірним «принцип пріоритету конституційного конформного тлумачення перед визнанням нечинним закону: «на основі цього Суд зазначив, що «у ситуації, коли конкретне положення правового акта (pravního predpisu) уможливорює два різних тлумачення, причому одне з них відповідає конституційному закону та міжнародним договорам відповідно до статті 10 Конституції Чеської Республіки, а інше – суперечить, не надається висновок про нечинність цього положення. При його вирішенні завданням суду є тлумачення цього положення у конституційно конформний спосіб» (Савчин М., Марчук В., 2010).

Після сплину 14 років варто погодитись із професором М. Савчиним, що зазначене тлумачення Конституції є дискусійним в умовах правової невизначеності та в умовах воєнного стану в Україні.

В умовах воєнного стану потреба захисту основних прав людини виникає із самого факту подолання суперечностей, що їх породила конфліктність суспільства, громадського контролю над діяльністю органів публічної влади і нагальна потреба охорони права та захисту конституційних цінностей (зокрема, в умовах воєнного конфлікту).

Досліджуючи питання компетенції правоохоронних органів та їх значення для захисту прав громадян в умовах війни, професор М. Корнієнко зазначає, що: «саме у праві людина у сучасному суспільстві шукає вирішення тих проблем, що можуть виникати у процесі комунікації з іншими членами соціуму, бачачи у ньому (праві) ефективний засіб регулювання суспільних відносин та розв'язання правових конфліктів» (Корнієнко М. В., 2023).

Також на думку М. Корнієнка «остаточне рішення у юридичному конфлікті, у притягненні винних до юридичної відповідальності приймає саме суд. Образно кажучи, органи кримінального провадження працюють «на суд», у тому значенні, що отримують «первинний матеріал», який розглядається у суді, відповідно до принципу диспозитивності. Тому саме суд за такого підходу має сприйматися як «основний» правоохоронний орган, як один з ключових органів правоохорони, а не «органи внутрішніх справ» чи якісь інші» (Корнієнко М. В., 2023).

У цьому контексті цікавими для дослідження є аргументи, що викладені в Постанові Верховного Суду від 15 січня 2024 року у справі № 240/4317/23 (адміністративне провадження № К/990/30973/23) (Постанова Верховного Суду від 15 січня 2024 року у справі №240/4317/23 (адміністративне провадження № К/990/30973/23) та Постанові Верховного Суду від 30 січня 2024 року у справі № 580/1974/23 (провадження а № К/990/30767/23), що

стосується соціального захисту громадян (індексації грошової суми забезпечення працівників правоохоронних органів та соціальний захист військовослужбовців) (*Постанова Верховного Суду від 30 січня 2024 р. у справі N 580/1974/23; NK/990/30767/3*).

У цих постановах Верховний Суд показав особливу важливість правильного розуміння та застосування рішень Конституційного Суду України в умовах воєнного стану.

Посилання в Постанові від 30 січня 2024 року на рішення Конституційного Суду України в цьому випадку виконує функцію детермінації та оцінки взаємозалежності норм Конституції України та спеціального законодавства таким чином:

«У той же час, у рішенні Конституційного Суду України від 13.05.2015 № 4-рп/2015 у справі № 1-9/2015 Конституційний Суд України дійшов висновку, що положення першого речення частини третьої статті 63 Закону № 2262-ХІІ необхідно розуміти так, що до встановлених виключно законами України нових щомісячних додаткових видів грошового забезпечення відповідних категорій військовослужбовців, на підставі введення яких усі призначені за цим законом пенсії підлягають перерахунку, належать лише надбавки, доплати, підвищення».

В наступному прикладі Постанови Верховного Суду від 15 січня 2024 року сам факт застосування Рішення Конституційного Суду України судами став підґрунтям для впливу на конфліктну ситуацію з метою однакового застосування конституційних положень, а саме:

«Задовольняючи позов, суд першої інстанції, з висновками якого погодився суд апеляційної інстанції, виходив з того, що Конституційний Суд України рішенням у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 статті 16 - 3 Закону № 2011 – ХІІ від 6 квітня 2022 року №1-р(П)/2022 у справі № 3-192/2020 (465/20) (далі Рішення КСУ № 1-р(П)/2022) визнав таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), пункт 4 статті 16 - 3 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 року № 2011-ХІІ (далі - Закон № 2011-ХІІ) зі змінами та вказав, що зазначене положення втрачає чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України цього Рішення. З огляду на це, суди попередніх інстанцій дійшли висновку, що оскільки момент прийняття оскаржуваного рішення, так і на момент розгляду справи наявне Рішення КСУ № 1-р(П)/2022, відмовляючи у призначенні позивачу одноразової грошової допомоги у відповідності до Порядку № 850, МВС України діяло всупереч нормам чинного законодавства».

Висновки.

В умовах гібридної війни спротив розповсюдженню дезінформації є складовою інформаційної безпеки держави та сприяє інтеграції України до Європейського Союзу та

НАТО. Розв'язання росією війни проти України посягнуло на систему безпеки на європейському просторі, принципи міжнародного правопорядку та конституційний лад в Україні. Відновлення конституційного ладу - найскладніший процес для післявоєнної України. Вже залишається актуальною потреба розробки проєкту закону України «Про засади конституційного ладу», обговорення з громадськістю проблемних питань майбутньої конституційної реформи. Отже, варто вдосконалити норми законодавства України щодо комунікації Конституційного Суду України з громадськістю змін до Конституції України. Констатовано, що до повномасштабного вторгнення Конституційний Суд України ухвалював рішення з геополітичних мотивів, але на даний час діяльність Конституційного Суду України базується на неухильному дотриманні принципів верховенства права, демократії та економічної доцільності. Отже, актуальним залишається формація єдиного уявлення про норми та правила розвитку конституційних явищ у відповіді на звернення громадян в межах подання та звернення до Конституційного Суду України.

Наприклад, питання щодо тлумачення самих рішень та висновків Конституційного Суду України Верховний Суд роз'яснив так, що «неправильним застосуванням норм матеріального права вважається: неправильне тлумачення закону або застосування закону, який не підлягає застосуванню, або незастосування закону, який підлягав застосуванню» (*Постанова Верховного Суду від 15 січня 2024 року у справі №240/4317/23 (адміністративне провадження № К/990/30973/23)*).

«Водночас, колегія суддів зазначає, що адміністративний суд позбавлений повноважень тлумачити рішення Конституційного Суду України, зокрема, шляхом розширення кола осіб, на яких поширюються соціальні гарантії військовослужбовців» (*Постанова Верховного Суду від 15 січня 2024 року у справі №240/4317/23 (адміністративне провадження № К/990/30973/23)*).

У цьому контексті професор Є. Львова зауважує, що «конституційний конфлікт представляє собою напругу в політико-правовому співробітництві суб'єктів конституційно-правових відносин. Однак цей тип конфліктів не завжди стосується аргументів, близьких до права. Конституційний конфлікт може виникнути у випадку формальних неточностей, що виникають через формулювання у праві або порушення конституційних норм» (*Львова Є., 2019*).

Отже, ухваливши вище вказане рішення, адміністративний суд діяв поза своєю компетенцією, створивши суперечність, що може вплинути на конституційний лад, і це рішення стало підґрунтям для конституційного конфлікту та додаткового роз'яснення Верховним Судом.

Таким чином, можна зробити висновок, що доктрина конституційного тлумачення дуже тісно пов'язана із доктриною конституційного конфлікту, адже обидві доктрини базовано на результатах проведення експертизи конституційно-правових актів.

References:

- Бесчастний В., (2021) Внесення змін до Основного Закону України як чинник прискорення європейської інтеграції України. *Збірник матеріалів і тез науково-практичних заходів конституційного тижня*. Частина друга. Київ. Ваїте, 2021. 334 с. С. 48
- Бесчастний В., (2021) Конституційна скарга: трирічний досвід. *Збірник матеріалів I Маріупольського конституційного форуму «Людська гідність та забезпечення прав людини в умовах суспільних трансформацій»*. Київ: ВАІТЕ, 2021. 134 с. С. 26 URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/f/9/517611.pdf> (дата звернення: 10.02.2024)
- Великий енциклопедичний словник, (2007) За редакцією акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка»». 2007. 992 с.
- Городовенко В., (2021) Юридичні (правові) позиції Конституційного Суду України у забезпеченні верховенства Конституції України. *Вісник Конституційного Суду України*. №5. 2021. С.35
- Гришук О., (2023) Людська гідність як джерело соціальних прав: розвиток юридичних позицій Конституційного Суду України в умовах воєнного часу. С. 52. URL: <http://surl.li/rfuqp> (дата звернення: 10.02.2024).
- Єзеров А. Детермінація конституційних конфліктів. *Юридична Україна*. 2009. № 6. С. 46 – 49
- Єзеров А. А., (2009) Динаміка конституційних конфліктів. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 4. С. 117 – 122
- Єзеров А., (2020) Неконституційність закону як підстава для перегляду судових рішень за виключними обставинами в адміністративному судочинстві. *Вісник Конституційного Суду України*. №3. 2020. С. 113
- За матеріалами офіційного порталу Міністерства Юстиції України: “Офіційне тлумачення Конституції та законів України як одна із форм забезпечення судового захисту прав людини і громадянина Конституційним Судом України”. URL: <http://surl.li/rfuus>
- За матеріалами справи № 2-362/2018(5009/18) № 4-в/2018 від 23 листопада 2018 року (реєстр. № 6236) URL: <https://ccu.gov.ua/docs/2445>
- Конституція України від 28 червня 1996 року, із змінами і доповненнями (із змінами і доп.). <http://surl.li/bisl>
- Корнієнко М. В., (2023) Забезпечення прав людини органами правопорядку в екстраординарних умовах: доктринальний аспект: монографія. Одеса: Видавництво «Юридика». 2023. 170 с. URL: <http://surl.li/rfuvt>
- Лазарович М., Мироненко П., (2024) Московитсько-українська війна (2014-2024 роки): моногр. 4-те вид., переробл. Київ: Політія. 2024. 520 с.
- Львова Є., (2019) Глобальний конституціоналізм: теоретичні підходи та правові виклики до формування (ідеологія та концепт): монографія. Одеса. Фенікс. 2019. 294 с.
- Балинська О.М., (2021) Проблеми тлумачення правових норм: посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 392 с
- Рішення Конституційного Суду України від 12.10.2022 № 7-р(II)/2022 у справі за конституційними скаргами Жиденка Володимира Вікторовича, Петренка Віктора Олексійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів статті 2 Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 08.07.2011 р. № 3668-VI (щодо соціальних гарантій для захисників і захисниць України). URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/7-rii2022> (дата звернення: 16.02.2024)

Рішення Конституційного Суду України від 22.03.2023 № 3-р(II)/2023 у справі за конституційною скаргою Лазуренка Ігоря Олександровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів абзаців четвертого, п'ятого частини другої статті 70 Закону України «Про виконавче провадження», абзаців третього, четвертого частини другої статті 50 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (щодо гарантованості пенсії, що є основним джерелом існування, не нижче прожиткового мінімуму). URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-rii2023> (дата звернення: 15.02.2024)

Рішення Конституційного Суду України від 23.12.2022 № 3-р/2022 у справі за конституційною скаргою Мосюрчака Василя Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 1 пункту 2 розділу XI «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 р. № 889-VIII (щодо гарантій соціального захисту державних службовців). URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-r2022> (дата звернення: 10.02.2024)

Рішення Конституційного Суду України (Перший Сенат) у справі за конституційною скаргою Ван Колка Фредеріка Йоганнеса щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу другого частини шостої статті 481 Митного кодексу України 6 вересня 2023 року № 6-р(І)/2023 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/5780> (дата звернення: 15.02.2024)

Рішення Конституційного Суду України (Перший Сенат) від 12 жовтня 2022 року № 8-р(І)/2022 у справі за конституційною скаргою Унуковича Романа Андрійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого положення абзацу другого частини першої статті 204³ Кодексу України про адміністративні правопорушення. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/4543> (дата звернення: 15.02.2024)

Рішення Конституційного Суду України від 07.02.2023 № 1-р/2023 у справі за конституційним поданням 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу третього частини другої статті 22 Закону України „Про повну загальну середню освіту“. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/5779> (дата звернення: 16.02.2024)

Рішення Конституційного Суду України (Перший Сенат) у справі за конституційною скаргою Костіни Миколи Васильовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення пункту 26 розділу VI „Прикінцеві та перехідні положення“ Бюджетного кодексу України від 13.09.2023 7-р(І)/2023. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6341> (дата звернення: 16.02.2024)

Рішення Конституційного Суду України від 22.06.2022 № 5-р(II)/2022 у справі за конституційною скаргою Абрамовича Олексія Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 2 частини другої статті 40 Житлового кодексу України (щодо дискримінації у реалізації права на житло). URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/5-rii2022> (дата звернення: 11.02.2024)

Рішення Конституційного Суду України від 27.12.2022 №4-р/2022 у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення зміни до статті 12 Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації“ щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України» (справа щодо повної назви релігійних організацій). URL: <https://ccu.gov.ua/docs/5777> (дата звернення: 22.02.2024)

Рішення Конституційного Суду України справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року N 15-рп/2004 URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text>

Рішення Конституційного Суду (Перший Сенат) у справі за конституційними скаргами Байбешева Павла Вікторовича, Бурлакової Ольги Олександрівни від 12 липня 2019 року №5р(І), 2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-19#Text>

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу І Закону України "Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України" від 28 грудня 2014 року № 76- VIII від 22 травня 2018 року № 5-р/2018 URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18>

Рішення у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу І Закону України "Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України" від 28 грудня 2014 року № 76- VIII від 22 травня 2018 року № 5-р/2018 URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18>

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 19.02.2024)

Савчин М., Марчук В. (2010) Конформне тлумачення Конституції та забезпечення єдності правової системи в діяльності Конституційного Суду України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 11. С. 44-52.

Совгиря О., (2023) Верховенство права в умовах війни: виклики для конституційного судочинства України. II Маріупольський конституційний форум «Візія майбутнього: конституційний вимір повоєнного відновлення України та європейської інтеграції»: збірник матеріалів і тез (м. Київ, 6 жовтня 2023 р.). Київ: ВАІТЕ, 2023. 176 с. С.141

Указ Президента України від 26 листопада 2018 року №393/2018 «Про введення воєнного стану в Україні». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3932018-25594>

Указ Президента України від 24 лютого 2022 року №64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>

Grimm Dieter, (2016) Constitutions, Constitutional Courts, and Constitutional Interpretation at the Interface of Law and Politics, *Constitutionalism: Past, Present, and Future* (Oxford, 2016; online edn, Oxford Academic, 20 Oct. 2016), <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198766124.003.0009>, accessed 26 Feb. 2024

CHAPTER 4.

CUSTOMS SECURITY OF UKRAINE AND ITS PROVISION IN MODERN CONDITIONS

Tetiana BORODENKO

PhD in Economics, Associate Professor of the
Department of Finance named after V. Fedosov,
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman,
(54/1, Beresteysky prospect (Prospect Peremogy), 03057, Kyiv, Ukraine)
borodenko.tetiana@kneu.edu.ua
<http://orcid.org/0000-0003-3202-5491>

Abstract. Effective practical provision of customs security is only possible with adequate and comprehensive consideration of the definition of "customs security." Five approaches to defining the essence of customs security have been identified through research.

Having examined methods and means of assessing customs security, we believe that customs security indicators should meet several requirements: comprehensively characterize the state of ensuring the customs interests of the state, be informative, simple, and understandable for calculation, as well as have statistical data readily available for calculating indicators. Therefore, the calculation of such indicators has been carried out. It has been determined that ensuring customs security in Ukraine directly depends on creating conditions for effective administration of customs payments, which includes institutional and financial aspects.

It has been found that improvements in customs administration involve reducing threats to customs security, thus identifying directions for improving customs administration. One of the key tasks in improving customs affairs and ensuring customs security is further harmonization of Ukraine's customs legislation with EU legislation.

Keywords: customs security, customs payments, customs taxation, State Customs Service, customs cargo, customs violations, revenues of the State Budget of Ukraine, tax revenues, European Union.

МИТНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ ТА ЇЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Анотація. Ефективне практичне забезпечення митної безпеки можливе лише при умові адекватного та всебічного розгляду питання щодо визначення терміну "митна безпека". За

результатами дослідження було визначено п'ять підходів щодо визначення сутності митної безпеки.

Дослідивши методи та способи оцінки митної безпеки, вважаємо, що індикатори митної безпеки мають відповідати кільком вимогам: комплексно характеризувати стан забезпечення митних інтересів держави, бути інформативними, простими та зрозумілими для розрахунку, а також мати статистичні дані, що легко доступні для розрахунку показників. Отже, проведено розрахунок таких показників. Визначено, що забезпечення безпеки митниці в Україні напряду залежить від створення умов для ефективного адміністрування митних платежів, яке включає інституційні та фінансові аспекти.

Досліджено, що покращення митного адміністрування полягають у зменшенні загроз митній безпеці, тож визначено напрями покращення митного адміністрування. Одним із ключових завдань удосконалення митної справи та забезпечення митної безпеки є подальша гармонізація митного законодавства України з законодавством ЄС.

Ключові слова: митна безпека, митні платежі, митне оподаткування, Державна митна служба, митне навантаження, порушення митних правил, доходи Державного бюджету України, податкові надходження, Європейський Союз.

Вступ. Митна безпека є однією з ключових складових національної безпеки України, особливо в сучасних умовах глобалізації та зростаючих загроз транскордонного характеру. Відповідно до цього, питання забезпечення митної безпеки набуває надзвичайної важливості для країни. Україна, як країна з великим обсягом зовнішньої торгівлі, стикається зі значними викликами і загрозами в митному сфері.

Забезпечення митної безпеки передбачає виявлення, аналіз та нейтралізацію ризиків, що виникають у зв'язку з переміщенням товарів через кордон. З метою ефективного функціонування митниці необхідно постійно удосконалювати та модернізувати свої методи роботи. Сучасні тенденції у розвитку міжнародної торгівлі ставлять перед митною службою нові завдання та вимоги.

Серед найбільш актуальних аспектів забезпечення митної безпеки - боротьба з контрабандою, тероризмом, трансграничною злочинністю та іншими негативними явищами. У контексті інтеграції України у світові економічні процеси митна безпека стає складнішою та більш важливою. Важливою складовою забезпечення митної безпеки є співпраця з міжнародними партнерами та впровадження міжнародних стандартів.

Забезпечення ефективної митної безпеки потребує системного підходу та комплексу заходів. Однією з важливих складових є підвищення кваліфікації працівників митниці та впровадження новітніх технологій у роботу. Для успішного забезпечення митної безпеки

необхідна належна координація дій між різними органами та службами, які відповідають за цю сферу.

Важливою є також роль міжнародних організацій у сприянні вдосконаленню системи митного контролю та безпеки. У зв'язку з швидкими змінами в сучасному світі, постійний моніторинг та аналіз нових загроз є необхідним елементом ефективного забезпечення митної безпеки. Велика увага також повинна приділятися попереднім заходам та превентивним стратегіям у сфері митної безпеки.

Постановка проблеми. У сучасних умовах, вплив глобалізації на країни, розвиток світової торгівлі та складність міжнародних зв'язків, а також виконання умов для вступу України до ЄС підвищує значення митної безпеки. Особливу важливість набуває фіскальна роль митної безпеки, оскільки близько третини доходів бюджету формується через митні платежі. Ці кошти використовуються для фінансування різноманітних функцій держави та органів місцевого самоврядування. Особливо це актуально у контексті необхідності покриття збитків від війни та потреби відновлення післяконфліктних територій у середньостроковій перспективі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню проблематики забезпечення митної безпеки приділяли увагу такі вітчизняні вчені, як Андрущенко В.Л., Барановський О.І., Биков І.О., Білінець М.Ю., Іванов В.В., Костяна О.В., Крисоватий А.І., Мельник В.М., Пашко П.В., Новосад І.В., Паєнтко Т.В. та інші. Незважаючи на велику кількість опублікованих матеріалів з цієї теми, деякі важливі аспекти залишаються недостатньо дослідженими, що потребує подальшого вивчення, особливо в контексті процесу євроінтеграції, імплементації митних правил ЄС та періоду воєнного стану і невизначеності.

Концептуальні основи митної безпеки. Глобальні трансформації, зовнішні і внутрішні загрози, а також можливі військові конфлікти переосмислюють концепцію "національної безпеки", яка включає "захист державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз" (*Закон України «Про національну безпеку України» : від 21.06.2018 р. № 2469-VIII*). Національна безпека служить фундаментом для розуміння сутності митної безпеки, яка є невід'ємною складовою національної безпеки і чітко визначена у стратегії державної політики щодо національної безпеки.

В теоретичному плані існує дискусія стосовно визначення "митної безпеки". Проте, лише за умови адекватного та всебічного розгляду можна забезпечити належне практичне забезпечення митної безпеки. Важливим завданням у цьому контексті є аналіз та розкриття

основних аспектів, що визначають сутність митної безпеки, оскільки в сучасному світі вимагається перегляд підходів до цього поняття.

Оскільки Україна активно розвиває свої економічні зв'язки з країнами Європи, важливо відзначити її чітку спрямованість на європейські стандарти. Відповідно до пункту 2 параграфу 1 частини 1 Митного кодексу Європейського Союзу, одним із головних завдань митних адміністрацій є забезпечення безпеки Європейського Союзу та його громадян, а також захист навколишнього середовища в тісному взаємодії з іншими органами влади (*Regulation (eu) no 952/2013 of the European parliament and of the council, 2013*). У зв'язку з орієнтацією України на європейські стандарти, у нашому законодавстві можна відзначити спільність з основними принципами митної політики Європейського Союзу. Національні інтереси відіграють значну роль у національній безпеці України, які законодавство визначає як життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян.

Визначення сутності терміну "митна безпека" передбачає застосування діалектичного підходу до цього поняття, урахуваючи наукові доробки та положення чинного законодавства. Митна безпека аналізується у контексті безпеки на різних рівнях - від державного до регіонального та суб'єктів господарювання. Існують різні точки зору на віднесення митної безпеки до інших аспектів безпеки держави. Деякі дослідники розглядають митну безпеку як складову економічної безпеки, проте відзначається, що чинне законодавство не включає поняття "митна безпека" до структури складових економічної безпеки та не визначає її належність до будь-якої з них. Наприклад, Наказом Мінекономрозвитку і торгівлі України "Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України" від 29.10.2013 р. № 1277, складовими економічної безпеки визначаються такі аспекти, як виробнича, демографічна, енергетична, зовнішньоекономічна, інвестиційно-інноваційна, макроекономічна, продовольча, соціальна та фінансова безпека (*Наказ Мінекономрозвитку України «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України» від 29.10.2013 № 1277*).

Інші дослідники описують митну безпеку як один з компонентів національної безпеки країни (*О. Розумова, 2019. та О.В Костяна, 2020.*). В.П. Мартинюк розглядає митну безпеку як складову фінансової безпеки держави (*В.П. Мартинюк, 2014*). Вітчизняні учені також обґрунтовують науковий підхід, що митна безпека пов'язана з зовнішньоекономічною безпекою (*І. Новосад, 2014*) та *О.І. Барановського, 2017*).

Згідно з Митним кодексом України (ст. 6), митна безпека визначається як стан, в якому митні інтереси країни знаходяться під захистом (*Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012 № 4495-VI*). Це означає, що законодавче визначення митної безпеки спирається на статичний підхід, який ґрунтується на митних інтересах як основних національних інтересах України. Забезпечення та реалізація цих інтересів здійснюються шляхом виконання митної справи. Структура поняття "митна безпека" відповідно до Ст. 6-7 Митного кодексу України подана на рисунку 1.

Рисунок 1. – Структура поняття «митна безпека» відповідно до Ст. 6-7 Митного кодексу України

Джерело: розроблено автором на основі Митного кодексу України

Левко М.М. у своєму ретроспективному аналізі наукових публікацій виявив два основні підходи до визначення поняття "митна безпека": деякі дослідники вважають її станом, тоді як інші розглядають як комплекс заходів (*М.М. Левко, 2016*). За результатами нашого дослідження виявлено ще три інші перспективи визначення сутності митної безпеки.

Перший підхід до розуміння сутності концепції "митна безпека" ґрунтується на статичному підході, що ґрунтується на визначенні певного стану, який відповідає законодавчому визначенню цього поняття. Прихильниками даного підходу є такі вчені, як Войтенко І.С., Мазурець О.О., Губа М.О., Левко М.М., Новосад І.В., Поплавська О.В., Вакулова В.О., Пудрик Д.В. та інші.

М.О. Губа у своєму авторському визначенні «митної безпеки держави» вказує на ступінь захищеності митних інтересів України, яка досягається через ефективне втілення державної податкової та митної політики. Це означає врахування взаємодії митної та податкової стратегій, а також урахування внесків з митних операцій у загальний обсяг податкових надходжень до бюджету (*М. О. Губа, 2014 р.*).

Відповідно до поглядів Новосада І.В., митна безпека розглядається як ступінь захищеності економічних інтересів держави, яка забезпечується як у зовнішньому, так і

внутрішньому контекстах, незалежно від потенційних загроз. Це включає контроль переміщення товарів та транспортних засобів через митний кордон України, регулювання митних платежів та їхнє повне стягнення, виконання митних процедур і заходів митно-тарифного та нетарифного регулювання, а також боротьбу з контрабандою та порушеннями митних правил, а також виконання інших функцій, які покладаються на митні органи. При цьому, якщо взяти це визначення за базове, можна знайти у науковій літературі більш розгорнуті та деталізовані переліки завдань та функцій, що входять до сфери митної безпеки (І. Новосад, 2015). Поняття митної безпеки, за словами Войтенко І.С. та Мазурець О.О., визначаються як стан захищеності митного кордону України та державних інтересів у сфері митної справи (І. С. Войтенко, О. О. Мазурець, 2018). Однак, відповідно до Пудрика Д.В., визначення митної безпеки стає ширшим, оскільки не обмежується конкретними загрозами, а вказує на "будь-які загрози, що виникають під час виконання державної митної справи" (Д.В. Пудрик, 2016).

Зазначені вчені також розглядають митну безпеку з точки зору захисту митних інтересів, але підкреслюють відповідальність "здійснення державної митної справи органами доходів і зборів" (в наш час - податковими органами) (О.Розумова, 2019.). Таке визначення, за словами Розумової О.О., відображає особливості складу та структури органів державної виконавчої влади та функцій Державної податкової та митної служби України. Войтенко І.С. та Мазурець О.О. акцентують увагу на відповідальності митних адміністрацій країни за забезпечення митної безпеки.

Аналіз різних підходів до трактування поняття "митна безпека" свідчить про те, що більшість вчених спираються на базову дефініцію, яка міститься в Митному кодексі України, та додавання своїх власних аспектів до цього поняття. Наприклад, Іванов В.В. та Залізко В.Д. розширюють визначення з Митного кодексу України, стверджуючи, що досягнення митної безпеки відбувається "шляхом здійснення державної митної справи в умовах формування інноваційного суспільства" (В.В. Іванов, В.Д. Залізко., 2019). Отже, ці дослідники асоціюють митну безпеку з інноваційним розвитком суспільства. Новосад І.В. також зазначає, що митна безпека сприяє гармонійному розвитку суспільства (І.В. Новосад, 2017), а Левко М.М. асоціює її з концепцією сталого розвитку.

Левко М.М. визначає "митну безпеку" як захищеність митних інтересів суб'єктів господарювання, держави та міжнародної спільноти, розширюючи перелік суб'єктів митної безпеки у порівнянні з попередніми визначеннями. Ознаками митної безпеки є умови, за яких "забезпечується сталий розвиток, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у митній сфері та інших сферах державного

управління у разі виникнення негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам, нейтралізація яких входить у компетенцію митних органів" (М.М. Левко, 2016).

Другий підхід до розуміння сутності терміну "митна безпека" базується на процесуальному підході, який ґрунтується на системі взаємопов'язаних заходів. Прихильниками цього підходу є такі науковці як Владіміров Д. В., Гавловська Н.І., Осадчук О.В., Рущніченко Є.М., Кущенко Д.І. та інші. Вони дійшли загальної згоди в тому, що "митна безпека" означає "комплекс ефективних заходів держави, суспільства та індивідуумів для захисту інтересів народу та держави в зовнішньоекономічній сфері, включаючи митну сферу" (Д. В. Владіміров, 2019; Д. І. Кущенко, 2014). Проте, деякі критики цього підходу зауважують, що запропоноване визначення більш відповідає поняттю "забезпечення митної безпеки", ніж самому поняттю "митна безпека".

Третій підхід до тлумачення поняття "митна безпека" ґрунтується на інфраструктурному підході, де прихильники цього підходу, такі як Нестерчук Ю.О., Соколюк С.Ю., Тупчій О.С., Жарун О.В., Соколюк К.Ю., пропонують наступне визначення: "митна безпека – це домінуюча компонента розвитку національної економіки, для забезпечення якої фіскальні органи здійснюють контрольні заходи з метою мінімізації негативного впливу митних ризиків внутрішнього та зовнішнього характеру, а також створюють необхідні умови для ефективного функціонування суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності" (С.Ю. Соколюк, О.С. Тупчій, О.В.Жарун, М.А. Коротєєв, 2021). Проте таке визначення має свої недоліки та обмеження, оскільки воно розглядає митну безпеку лише як складову процесу обслуговування суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності з метою мінімізації митних ризиків. У другому підході митну безпеку розглядають як самостійну систему заходів, а не як обслуговуючу (інфраструктурну) складову.

Четвертий підхід до розуміння сутності концепції "митна безпека" ґрунтується на правовому принципі, який стверджує, що "митна безпека" визначається як спеціальний правовий режим функціонування вповноважених суб'єктів, який має на меті гарантувати виконання учасниками митних відносин обов'язкових норм у сфері державної митної діяльності (О.І. Попівняк, 2018). Це визначення, яке запропонував Попівняк О.І., розглядає митну безпеку як правову категорію в рамках вивчення даної проблематики.

П'ятий підхід до концепції "митної безпеки" базується на комплексному підході до дослідження. Живко З.Б., Головач Т.М., Боруцька Ю.З. стверджують, що "митна безпека" відображає одночасно ступінь захищеності митних інтересів держави та сукупність ефективних соціально-економічних, політико-правових та інших заходів, спрямованих на

протидію незаконному перевезенню товарів через кордон без сплати мита (З.Б. Живко, Т.М.Головач, Ю.З. Боруцька, 2021). Ці дослідники поєднують перший і другий підходи, проте важливо зауважити, що митна безпека не обмежується лише дотриманням правил перевезення товарів через кордон.

Відповідно до думки Барановського О.І. (О. Барановський, 2017), митна безпека в сучасному суспільстві представляє собою багатогранне явище. Шляхом узагальнення наукової літератури та діючого законодавства можна виокремити основні характеристики митної безпеки та її основні компоненти, що формуються в державі. На рисунку 2 наведено графічне узагальнення основних рис та компонентів митної безпеки.

Рисунок 2. – Характеристика та склад митної безпеки

Джерело: розроблено автором на основі Митного кодексу України та наукової літератури

Отже, митна безпека як многогранне явище потребує розгляду у контексті наявності в країні відповідної митної стратегії та ефективного впровадження державної митної політики, спрямованої на стимулювання економічного розвитку України та її інтеграцію у світове співтовариство, а також на досягнення сталого прогресу суспільства в цілому. Прогресивний розвиток митної справи передбачає відповідність критеріям прозорості, гласності та ефективності, а також адаптацію митного простору до вимог сучасності та впровадження автоматизованих митних процедур. Основною метою є створення ефективної системи митного регулювання, яка б дозволяла забезпечити якість та доступність митних послуг, в той же час зменшуючи витрати на митне оформлення. Наголошується на необхідності захисту митного

кордону та запобігання контрабанді, а також на мінімізації митних ризиків та інших подібних загроз.

Оцінка митної безпеки України. Різні вчені розробляють методикку та інструментарій для оцінювання митної безпеки, відмінності між якими проявляються у методичному підході. Необхідність дослідження інструментарію оцінювання митної безпеки виникає через відсутність відповідного законодавчого регулювання, оскільки нормативно-правові акти не визначають підходи та критерії для митної безпеки, як це зроблено для оцінки інших аспектів економічної безпеки (*Наказ Мінекономрозвитку України «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України», 2013*). Розглянемо базові підходи щодо оцінювання митної безпеки.

У роботі Найденко О. Є. та Резнікової Є. С. визначення митної безпеки зводиться до оцінки показників порушень митних правил, фактів правопорушень у митній справі, а також до аналізу надходжень від конфіскації товарів та накладених штрафів (*О.Є. Найденко, Є.С. Резнікова, 2019*). Згідно з Борейко Н. М. та Параницею С. П., у їхній роботі увага фокусується на оцінці лише обсягу митних платежів до бюджету (*Н. М. Борейко, С. П. Параниця, 2020*). Однак такий підхід слід розглядати як обмежений, бо не враховує потребу в комплексному та системному підході до оцінки митної безпеки.

О. Т. Замасло, О. М. Підхомний та М. І. Петик використовували аналіз "якісних характеристик і кількісних показників, які відображають стан митної справи в державі через призму митного навантаження на економіку країни та ефективності діяльності митних органів" для оцінки митної безпеки (*О. Замасло, О. Підхомний, М. Петик, 2019*).

У монографії "Сучасні виклики забезпечення митної безпеки в Україні" (*А. І. Крисоватий, 2020 р.*) розрізняють дві категорії показників, що визначають митну безпеку. Перша група включає індикатори фіскальних інструментів, такі як "використання потенціалу митного оподаткування", "повнота сплати митних платежів" та інші. Друга група охоплює індикатори регулюючих інструментів, такі як "сальдо зовнішньоторговельної діяльності", "час проходження митного очищення" та інші. Однак, зауважено, що деякі з запропонованих показників аналізуються лише частково та можуть бути неінформативними або не апробованими в наукових дослідженнях.

Новосад І.В. пропонує більш глибокий підхід до оцінки митної безпеки, визначаючи шість груп показників:

1. Безпека забезпечення - визначається на основі показників частки ризикових декларацій, участі митних органів у судових справах та порушеннях митних правил.

2. Фіскальна ефективність - оцінюється за показниками фіскальної віддачі, декларування, участі суб'єкта ЗЕД та віддачі посадової особи.

3. Інформаційно-технічне забезпечення - оцінюється за наявністю систем відеоспостереження, телекомунікаційних каналів, систем безперебійного постачання електроенергії, доступності компонентів ЄАІС тощо.

4. Організація митного контролю - визначається за часом оформлення митної декларації, тривалістю митних процедур, обстеженням товарів та транспортних засобів.

5. Підтримка бізнесу - оцінюється за якістю офіційного сайту митного органу.

6. Ефективність працівників митниць - визначається за рівнем фаховості працівників митниць.

На нашу думку, такий перелік показників не слід розглядати як відповідний, оскільки групи показників, такі як "Забезпечення безпеки", "Сприяння бізнесу" і "Ефективність діяльності працівників митниць", не є інформативними з точки зору митної безпеки, і частково не має інформації, доступної для визначення відповідних показників.

У своїй роботі "Митна політика як важлива складова забезпечення митних інтересів держави" Шевчук С. В. підкреслює, що показники митної безпеки повинні базуватися на міжнародних індексах та макроекономічних агрегатах, які дозволять оцінити митну безпеку України та порівняти з іншими країнами. Він запропонував чотири групи показників:

- Спектр державної безпеки, що визначається на основі індикаторів порушень законів під час митного контролю та перевірок;

- Економічний спектр, що визначається на основі індикаторів зовнішньоторговельної діяльності, імпортової залежності, митних платежів до бюджету, і видатків на утримання Державної митної служби України;

- Інноваційно-інвестиційний та науково-технологічний спектр, що визначається на основі індикаторів експорту та імпорту наукомісткої продукції та реалізованої інноваційної продукції;

- Інформаційний спектр, що визначається на основі індикаторів захищеності інформації та її продуктивності (С.В. Шевчук, 2018).

Вважаємо, що індикатори митної безпеки мають відповідати кільком вимогам: комплексно характеризувати стан забезпечення митних інтересів держави, бути інформативними, простими та зрозумілими для розрахунку, а також мати статистичні дані, що легко доступні для розрахунку показників.

Необхідно аналізувати митну безпеку та динаміку митних платежів у рамках вивчення макроекономічних показників. Номінальний рівень митного навантаження на економіку

визначається як співвідношення між митними платежами та номінальним ВВП, який є основним макроекономічним показником. ВВП відображає загальний рівень економічної активності в країні та вказує на національний економічний потенціал. Зауважимо, що номінальний ВВП в Україні зростає впродовж тривалого періоду: 2018 р. – 3 560 302 млн грн, 2019 р. – 3 977 198 млн грн, 2020 р. – 4 222 026 млн грн, 2021 р. – 5 450 849 млн грн. Однак у 2022 р. у зв'язку з повномасштабним вторгненням та воєнним станом ВВП скоротився до 5 239 114 млн грн, що на 3,9% менше, ніж у попередньому році. Проведені розрахунки рівня митного навантаження (див. рис. 3) свідчать про коливання даного показника від 10,58% до 6,17% з тенденцією до зменшення у тривалому періоді.

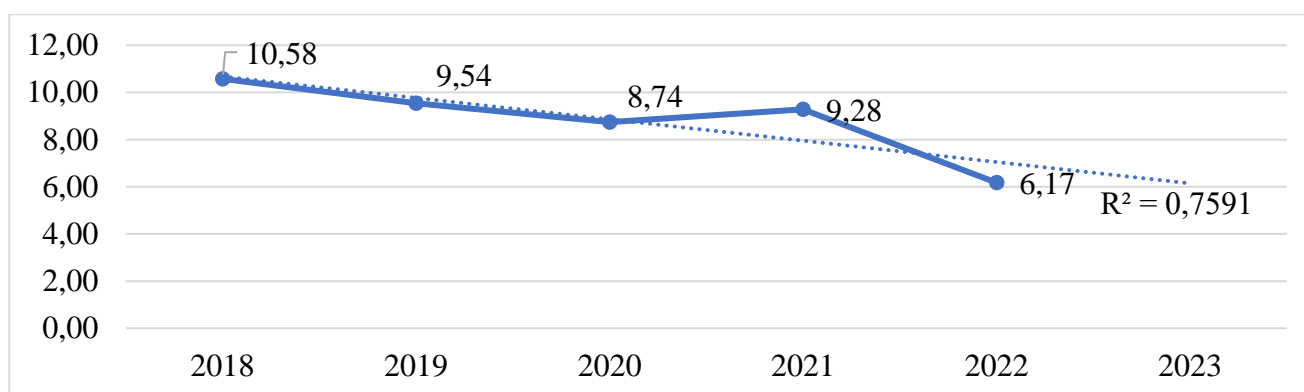

Рисунок 3. – Номінальний рівень митного навантаження на економіку України у 2018-2022 рр., %

Джерело: побудовано автором на основі (Офіційний сайт Open Budget; Офіційний сайт Державної служби статистика України)

Для порівняння слід відзначити, що протягом останніх років близько третини ВВП України було перерозподілено через доходи Зведеного бюджету за рахунок складної системи прямих і непрямих податків, неподаткових надходжень і т. д. Номінальний рівень митного навантаження на економіку України зменшувався через розрізнені темпи приросту ВВП та митних платежів. Причинами такої ситуації є зміни відсоткових ставок ввізного та вивізного мита, акцизного податку, введення додаткової ставки ПДВ для сільськогосподарської продукції, а також зміни структури експорту та імпорту. Наприклад, у 2019 році спостерігалось зменшення експорту продукції хімічної промисловості, деревини, чорних та кольорових металів, а в 2020 році зменшення експорту чорних та кольорових металів, а також машин і обладнання призвело до зменшення "експортних" митних платежів. У 2021 році загальна динаміка експорту була позитивною завдяки всім групам товарів, але у 2022 році сукупний обсяг експорту скоротився на третину через обмеження на експорт зернових культур та зниження доходів від експорту. За даними Державної митної служби України, у формуванні

митних надходжень бюджету найбільшу роль відіграють нафтопродукти, легкові автомобілі, нафтові гази, кам'яне вугілля та мобільні телефони.

Отже, протягом 2018-2023 років номінальне митне навантаження на економіку України коливалося від 6% до 10,6%, і виявляло тенденцію до зменшення протягом цього періоду. Це було викликано зменшенням частки імпорту з 54,0% у 2018 році до 49,3% у 2019 році, і 40,3% у 2020 році, а також змінами у структурі експорту та імпорту, а також податковими ставками та запровадженням пільг з митного оподаткування. На кінець досліджуваного періоду вплив на формування митного навантаження та митних надходжень відбувався через дев'ять груп пільг:

- пільги оборонного призначення;
- пільги, пов'язані з ввезенням лікарських засобів та медичних виробів;
- пільги, пов'язані з ввезенням технічної та гуманітарної допомоги;
- пільги, пов'язані з ввезенням товарів для певних промислових галузей;
- пільги, пов'язані з ввезенням сировини для вироблення підакцизних товарів;
- пільги, пов'язані з ввезенням певних категорій товарів.

Зменшення частки номінального ВВП, яка перерозподіляється через митні платежі, вимагає від держави пошуку альтернативних інструментів перерозподілу ВВП, оскільки суспільство потребує достатньої кількості фінансових ресурсів для задоволення власних потреб. Оскільки зовнішньоекономічна діяльність включає як експорт, так і імпорт, окреме навантаження на експорт у формі вивізного мита та на імпорт у формі ввізного мита, акцизного податку на ввезені підакцизні товари та ПДВ на ввезені товари на територію України формується.

Деякі аналітики пропонують в рамках забезпечення митної безпеки використовувати показник покриття імпорту експортом. У період з 2018 по 2019 рік експорт покривав близько 84% імпорту з тенденцією до покращення в 2020-2021 роках до 96-97%, завдяки зростанню експорту сільськогосподарської продукції, мінеральних ресурсів, деревини та інших товарів. Порівняння показників покриття імпорту експортом України та країн-членів ЄС показує максимальну наближеність за даними 2021 року до показників Польщі (96%), Словацької Республіки (97%), Австрії (97%), Кіпру (97%), Бельгії (98%), Чехії (98%), Угорщини (98%), Іспанії (98%).

Аналіз товарної структури експорту та імпорту до 2022 року свідчить про те, що митна безпека формувалася під впливом переважання імпорту продукції тваринництва, овочів з рослинництва та продукції з м'яса, риби, алкогольних і безалкогольних напоїв, тютюну, палива, хімічної промисловості, взуття та одягу, машин, обладнання, транспортних засобів. У

2022 році коефіцієнт покриття імпорту експортом зменшився до 68%, що є одним з негативних наслідків воєнних подій на території України. В той же час для країн-членів ЄС різке зниження показників не відбулося, і ті, що мали найбільш близькі значення у 2022 році, мали такі показники: Польща (96%), Словаччина (98%), Австрія (95%), Кіпр (101%), Бельгія (98%), Чехія (97%), Угорщина (97%), Іспанія (91%) (*Офіційний сайт Організації економічного співробітництва та розвитку*).

Згідно з даними таблиці 1 видно, що митне навантаження на експорт в Україні є мінімальним і не перевищує одного відсотка.

Таблиця 1 – Митне навантаження на експорт та імпорт у 2018-2022 рр.

Показники/Роки	2018	2019	2020	2021	2022
Експорт товарів і послуг, млн грн	1610511	1639866	1639060	2217860	1857010
Вивізне мито, млн грн	516	231	257	1322	2336
Митне навантаження на експорт, %	0,03	0,01	0,02	0,06	0,13
Імпорт товарів і послуг, млн грн	1921302	1959945	1702946	2289881	2721793
Сума митних платежів з імпорту, млн грн	376000	379026	368683	504589	320449
Митне навантаження на імпорт, %	19,6	19,3	21,6	22,0	11,8

Джерело: побудовано автором на основі (Офіційний сайт Open Budget; Офіційний сайт Державної служби статистика України)

Отже, відзначається тенденція до зменшення частки митних платежів у номінальному ВВП в Україні, зменшення частки у імпорті та збільшення частки у експорті. Також слід зазначити, що різкі коливання митного навантаження становлять загрозу митній безпеці, оскільки свідчать про відсутність сталого та єдиного підходу до формування митного навантаження в економіці країни. Максимальні і мінімальні значення митного навантаження на експорт відрізняються у 9 разів, а максимальні і мінімальні значення митного навантаження на імпорт – у 2 рази. Тому митна безпека знаходиться під загрозою, оскільки різкі коливання свідчать про відсутність сталості у чинному митному законодавстві, довгострокових контрактів експортерів та імпортерів, налагоджених логістичних зв'язків між ними тощо.

Для аналізу динаміки та структури митної безпеки України ми розглянемо напрями виконання планових показників надходження митних платежів, порівнюючи фактичне виконання з уточненим планом бюджетних показників (див. рис. 4). Ми припускаємо, що значні невиконання планових показників негативно впливають на виконання видаткової частини.

Рисунок 4. – Рівень збираності митних платежів у 2018-2023 рр., %

Джерело: побудовано автором на основі (Офіційний сайт Open Budget)

За даними Міністерства фінансів України, можна зробити висновок про те, що був відзначений досвід як недовиконання, так і перевиконання планових показників митних платежів протягом 2018-2023 років. Аналіз рівня збираності митних платежів включає оцінку загальної якості бюджетного планування. Планові показники доходів Зведеного бюджету України в цей період здебільшого виконувалися в межах 97,5-109,7%, що свідчить про вищу якість планування доходів бюджету порівняно з митними платежами. Значною мірою, ця ситуація стосується років 2020 і 2022, коли планові показники митних платежів не були виконані на відповідно 9,8% і 41%, проте доходи Зведеного бюджету України були перевиконані на 0,4% і 1,7% відповідно. Ці відмінності у рівнях збираності митних платежів та доходів свідчать про негативний аспект адміністрування митних платежів та недоліки у плануванні та методичному забезпеченні цього процесу. У 2023 році також спостерігався розрив між рівнями збираності митних платежів і доходів, коли митні платежі не були виконані на 16,3%, але доходи перевиконані на 9,7%.

Порівняння рівня збирання митних платежів та податкових надходжень до Зведеного бюджету України з 2018 по 2021 рік відображає тенденції доходів бюджету з незначними коливаннями. Однак у 2022 році, у зв'язку з воєнним станом, митні платежі склали лише 59%, а податкові надходження - 84,3%, з пізнішим збільшенням до 91,6% наступного року. Важливо відзначити, що митна безпека у контексті збирання податків відрізняється за різними періодами та типами митних платежів. Згідно з діаграмами 4 та 5, можна спостерігати коливання в межах від -10% до +3% з 2018 по 2021 рік. Однак у 2022 році рівень збирання митних платежів погіршився через воєнний стан та впровадження податкових та митних пільг,

особливо щодо митного оподаткування транспортних засобів, оборонної продукції, окремих видів лікарських засобів, медичних виробів та засобів, пов'язаних із ними.

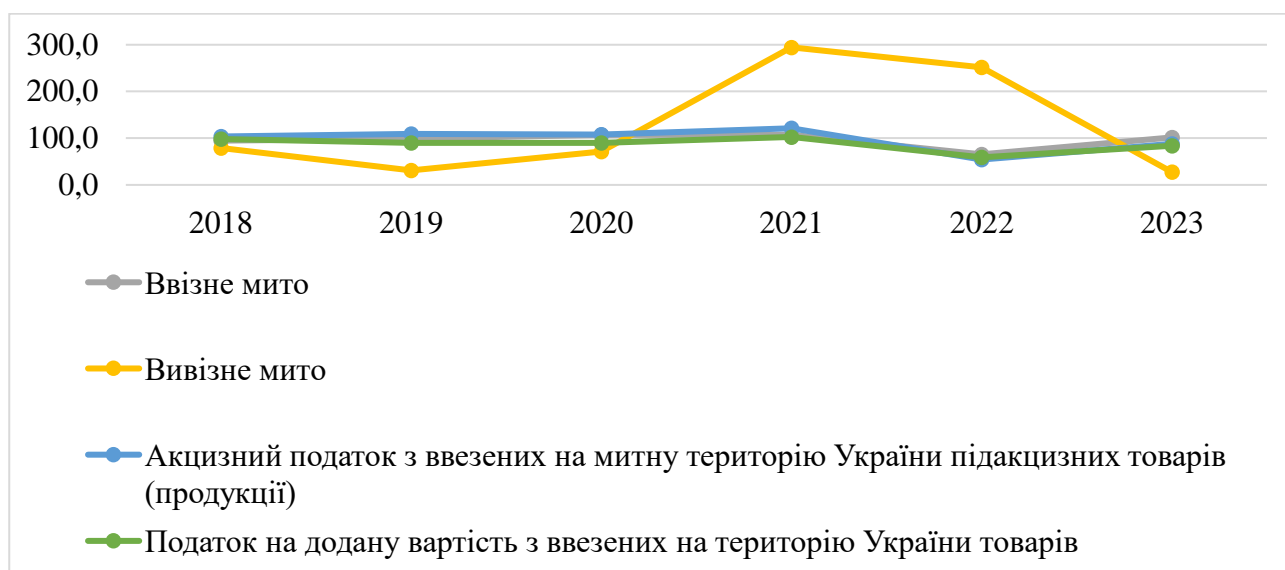

Рисунок 5.– Рівень збираності у розрізі митних платежів у 2018-2023 рр., %

Джерело: побудовано автором на основі (Офіційний сайт Open Budget)

Рівень збору різних видів митних платежів значно відрізняється. Перш за все, варто відзначити вивізне мито, яке змінювалося від 27,6% у 2023 році до 295% у 2021 році, що становить приблизно 267 відсоткових пунктів. Аналіз планування надходжень вивізного мита показує відсутність кореляції між плановими та фактичними бюджетними показниками.

Дослідження причин невиконання планових показників у 2018, 2019, 2020 та 2023 роках, а також перевиконання планових показників у 2021 та 2022 роках, вимагає аналізу структури надходжень вивізного мита, зокрема зміни обсягів експорту товарів і послуг під впливом геополітичних чинників. Протягом 2018-2023 років середній рівень збору ввізного мита становив 95,8%, акцизного податку з ввезених товарів – 97,4%, ПДВ з ввезених товарів – 87,3%.

Міністерство фінансів України оприлюднило дані за 2021 та 2022 роки щодо особливих видів мита та сезонного мита, при цьому рівень збору склав 70,1% та 46,5% відповідно, що вказує на недоліки в плануванні.

Отже, варто зазначити, що рівень збирання митних платежів в Україні відхиляється від планових та фактичних показників, що створює додаткові загрози для митної та бюджетної безпеки. Це виявляється у недоотриманні до бюджету очікуваних надходжень, які до 2022 року були помірного рівня, але у 2022-2023 роках досягли загрозового рівня. Найвищий рівень збирання спостерігався у сфері акцизного податку на ввезені підакцизні товари та ввізного мита. Проте, додаткові ризики для митної безпеки виникають у зв'язку з низьким збиранням

вивізного мита та ПДВ з імпортованих товарів на територію України. Крім того, кількість випадків порушень митних правил та ефективність митного контролю також є важливими показниками митної безпеки (див. рис. 6).

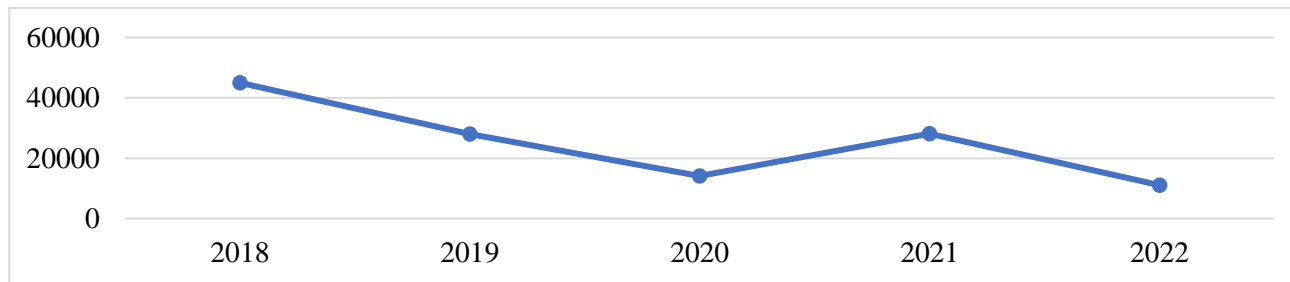

Рисунок 6. – Кількість зафіксованих випадків порушень митних правил у 2018-2022 рр., %

Джерело: побудовано автором на основі (Офіційний сайт Державної митної служби України)

Протягом аналізованого періоду, найменшу кількість випадків порушень митних правил було зафіксовано у 2020 та 2022 роках. Результати реформування Державної митної служби України та посилення митного контролю призвели до виявлення 14 147 порушень митних правил. У 2020 році митними органами було розглянуто 3 998 справ про порушення митних правил, і на суму 178,4 млн грн було накладено штрафів. Крім того, на розгляд до судових органів було передано 10 917 справ, що на третину більше, ніж у попередньому році. Внаслідок проведеної аналітично-пошукової роботи та заходів виявлено 28 128 порушень митних правил у 2021 році. Збільшення числа виявлених випадків порушень митних правил було досягнуто завдяки покращенню ефективності методів протидії митним правопорушенням та активній співпраці з компетентними органами іноземних держав. Внаслідок міжнародної взаємодії було заведено 713 справ про порушення митних правил. Митницями було розглянуто 12 582 справи про порушення митних правил, а 9 046 справ передано на розгляд до судів.

У 2022 році результатом проведеної аналітично-пошукової роботи було виявлено митницями 11 098 порушень митних правил, предмети правопорушень оцінили на майже 3 млрд грн. У 2 250 справах про порушення митних правил було тимчасово вилучено предмети на суму майже 700 млн грн. Після розгляду справ про порушення митних правил митницями, було опрацьовано 9 825 справ, за якими було застосовано адміністративне стягнення на суму 770 млн грн. З цієї суми стягнуто до Держбюджету 36 млн грн. Також було передано на розгляд до суду 5 721 справу про порушення митних правил, і після їх опрацювання судами було накладено стягнень (конфіскація товарів та штрафи) на суму понад 1,8 млрд грн, що на 10% більше, ніж у 2021 році.

Один з проявів порушень митних правил та загроз митній безпеці полягає у контрабанді, яка включає незаконне переміщення через митний кордон окремих товарів. Ця практика має негативний вплив на економічні процеси, конкурентоспроможність економічних агентів та соціальний захист населення. Згідно з даними Офісу Генерального прокурора України за 2022 рік, порушень було виявлено наступні:

- 60 випадків контрабанди (Ст. 201 Кримінального кодексу України);
- 11 випадків переміщення через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю лісоматеріалів та інших лісоматеріалів, заборонених до вивозу за межі митної території України (Ст. 201-1 Кримінального кодексу України);
- 115 випадків контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів (Ст. 305 Кримінального кодексу України) (*Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення*).

Загальні прямі та непрямі втрати ВВП через контрабандні схеми оцінені у розмірі 3,2 млрд доларів США у 2018 році, 12,2 млрд доларів США у 2019 році, 14,3 млрд доларів США у 2020 році та 16,2 млрд доларів США у 2021 році. Ці втрати включають недоотримання надходжень до бюджету (*Ніколаєнко С., 2023*).

Ми погоджуємося з позицією Живко З.Б., Головач Т.М. і Боруцької Ю.З. щодо контрабанди в контексті забезпечення митної безпеки України. Нелегальне ввезення продукції сприяє в першу чергу підризу конкурентоздатності внутрішніх виробників, стимулює відтік робочої сили за кордон та погіршує економічну ситуацію на внутрішньому ринку (*З.Б. Живко, Т.М. Головач, Ю.З. Боруцька, 2021*).

Забезпечення безпеки митниці в Україні напряму залежить від створення умов для ефективного адміністрування митних платежів, яке включає інституційні та фінансові аспекти. Державна митна служба України виконує свої обов'язки відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 № 227, маючи на увазі наступні завдання: забезпечення реалізації державної митної політики, у тому числі збереження балансу між митним контролем і спрощенням торгівлі, а також боротьба з правопорушеннями у сфері митниці. Фінансування митного адміністрування здійснюється програмно: до 2020 року — на керівництво у сфері фіскальної політики, у 2021 році — на керівництво у сфері митної політики та на реалізацію конкретних програм і проектів. Аналіз показників порушень митних правил, зокрема контрабанди, свідчить про зменшення їх кількості в Україні протягом вивченого періоду на чотири рази завдяки впровадженню ІТ-інфраструктури, адаптації антикорупційної програми, підвищенню міжнародної співпраці та інформаційному обміну з митними органами інших країн, а також активній пропаганді дотримання митного законодавства серед громадськості.

Доля митних платежів у складі доходів держбюджету є одним з ключових показників митної безпеки, що відображає виконання митних органів фіскальної функції. При аналізі фіскального аспекту митної безпеки ми керуємося положеннями Статті 4 Митного кодексу України, яка визначає митні платежі як суму наступних оплат: а) мито (включаючи ввізне, вивізне, сезонне та спеціальні види мита, такі як антидемпінгове, компенсаційне, додатковий імпорتنний збір); б) акцизний податок на імпорتنні підакцизні товари; в) податок на додану вартість на імпорتنні товари.

Графік на рис. 7 демонструє динаміку частки митних платежів у доходах Зведеного бюджету України, яка коливалася від 14,7% до 31,8%. Варто відзначити, що частка неподаткових платежів становила 12,2%-17,0% у період з 2019 по 2022 роки (з 2018 року – 16,3%, 2019 року – 16,5%, 2020 року – 17,0%, 2021 року – 12,2%, 2022 року – 16,8%, за січень-листопад 2023 року – 32,17%). Частка доходів від операцій з капіталом не перевищувала одного відсотка (2018 року, 2019 року та 2021 року – 0,2%, 2020 року – 0,3%, 2022 року – 0,13%, 2023 року – 0,12%), а частка офіційних трансфертів не перевищувала одного відсотка у період з 2019 по 2021 роки (0,1%), з 2022 року – 21,9%, з 2023 року – 14,5%.

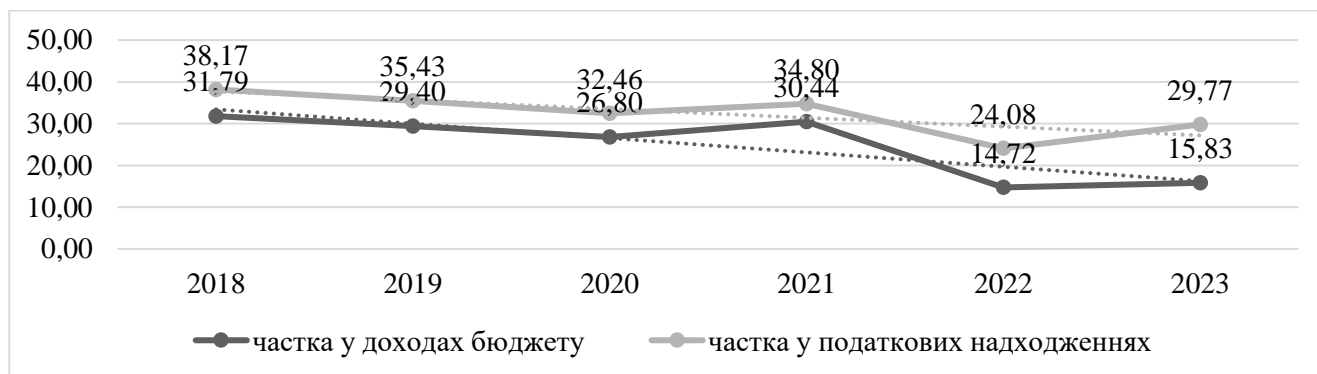

Рисунок 7. – Частка митних платежів у доходах Зведеного бюджету України у 2018-2023 рр.

Джерело: побудовано автором на основі (Офіційний сайт Open Budget)

Частка митних платежів у податкових надходженнях Зведеного бюджету України, як показано на рис. 7, демонструє коливання на рівні 114 відсотків, що свідчить про відсутність єдиної стратегії у формуванні та реалізації державної доходної політики. Різні коливання в цьому показнику можуть бути пояснені воєнними подіями 2022 року. За період з 2018 по 2021 рік, приблизно третина податкових надходжень формувалася за рахунок митних платежів. Проте, у 2022 році їх частка у податкових надходженнях зменшилася до 24%, а в 2023 році зросла на 5,7 відсоткових пунктів.

Митна безпека також забезпечується надходженням інших платежів, які не відносяться безпосередньо до митних платежів згідно з Митним кодексом України. Однак ці податки адмініструються Державною митною службою України та спрямовуються до Державного

бюджету. До цих платежів входить єдиний збір, який стягується на пунктах пропуску через державний кордон України, плата за ліцензії на експорт та імпорт алкогольних напоїв та тютюнових виробів, а також витрати на виконання митних формальностей за межами місць розташування митних органів або поза їхнім робочим часом. Ці платежі включаються до групи неподаткових надходжень бюджету.

Надходження цих неподаткових платежів посилює фіскальний компонент митних податків. За даними Міністерства фінансів України, надходження єдиного збору на пунктах пропуску через державний кордон України склали: 2018 р. – 919,4 млн грн, 2019 р. – 729,6 млн грн, 2020 р. – 294 млн грн, 2021 р. – 351,6 млн грн, 2022 р. – 175,9 млн грн, 2023 р. (січень-листопад) – 156,4 млн грн. (*Офіційний сайт Open Budget*). Ці надходження є важливими для бюджету України, оскільки доходи від єдиного збору перевищують надходження вивізного мита, спеціальних та сезонних мит. Основна мета єдиного збору полягає в оплаті за проїзд транспортних засобів автомобільними дорогами України, за проїзд автомобілів з перевищенням встановлених вагових норм, а також за здійсненням офіційного контролю на пунктах пропуску через державний кордон України під час ввезення товарів на митну територію України (в тому числі транзитом). Зменшення надходжень єдиного збору пов'язане зі структурними змінами у вантажному обороті за видами транспорту, географічною структурою зовнішньої торгівлі товарами (збільшенням частки морського та залізничного транспорту до 2022 року) та незмінними ставками єдиного збору з 2017 року.

Рівень участі митних платежів у фінансуванні поточних та капітальних витрат, включаючи сталий розвиток, є узагальнюючим відносним показником фіскальної складової митної безпеки. Цей показник відображає значення митного оподаткування та забезпечення митної безпеки в контексті бюджетної безпеки та всіх її відносних аспектів. За даними щодо покриття видатків Зведеного бюджету України можна виявити тенденцію до зменшення рівня покриття видатків та переважного перевиконання планових показників у роки 2018, 2020, 2021 та 2023. У 2018 році майже третина всіх видатків Зведеного бюджету покривалася за рахунок митних платежів, але до 2021 року цей показник коливався від 23% до 27%, що відображає важливість митного оподаткування та дотримання митної безпеки для забезпечення бюджетної стійкості.

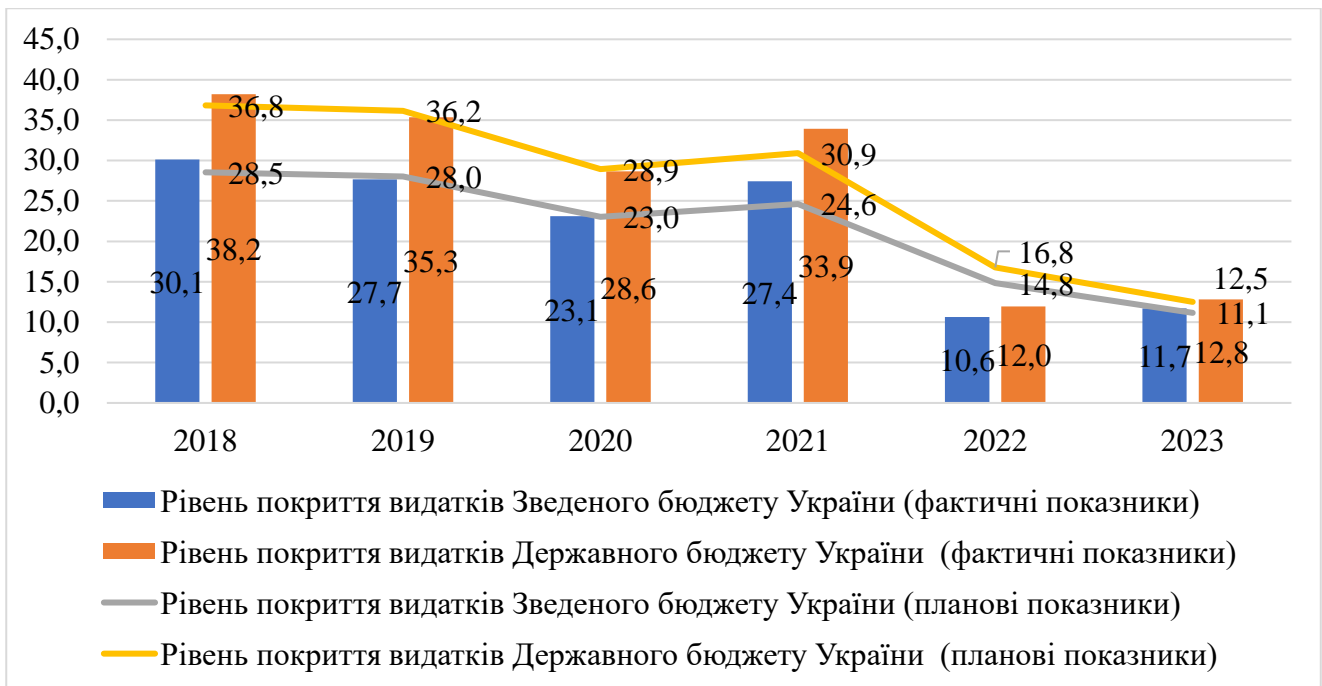

Рисунок 8. – Рівень покриття витратів митними платежами, %

Джерело: побудовано автором на основі (Офіційний сайт Open Budget)

У 2022 році, під впливом різноманітних фіскальних та нефіскальних чинників, таких як воєнний стан в Україні та зміни в структурі доходів від іноземних держав та міжнародних організацій, а також зростання державного боргу та збільшення витрат на оборону, правоохоронну діяльність та соціальний захист населення, частка митних платежів у покритті бюджетних витрат зменшилася до 10,6%.

За показниками покриття витрат Державного бюджету спостерігається схожа тенденція до зменшення та перевищення планових показників (у 2018, 2021 та 2023 роках). Проте період перевищення планових показників коротший порівняно з покриттям витрат Зведеного бюджету України. У 2018 році митні платежі покривали 38,2% всіх витрат Зведеного бюджету, але у 2021 році цей показник зменшився до 35,2%, а в 2020 році до 28,6%. У 2022-2023 роках Державний бюджет у частині витрат на 12,0-12,8% фінансувався за рахунок митних платежів.

За думкою деяких вчених, таких як Замасло О., Підхомний О., Петик М., "залежність Державного бюджету на 2/5 від величини митних платежів є окремим ризиком з погляду фінансової безпеки держави" (О.Замасло, О. Підхомний, М. Петик, 2019.).

Отже, динаміка показників фіскальної складової митної безпеки держави свідчить про важливість митних платежів для формування доходів бюджету та фінансування витрат із зарахуванням до загального та спеціального фондів Державного бюджету. У довгостроковій перспективі зменшується значимість митних платежів для формування доходів бюджету через їх структурні зміни під впливом воєнного стану та інших економічних та соціальних чинників.

Проблеми забезпечення митної безпеки та шляхи її модернізації в умовах Євроінтеграції. Забезпечення митної безпеки є основним завданням для українського уряду, яке виникає від сучасних викликів, таких як введення воєнного стану та майбутня відбудова після конфлікту. Згідно з Світовим Банком, прямі збитки в Україні внаслідок війни перевищили 135 мільярдів доларів США протягом першого року, особливо постраждали сектори житлового будівництва, транспорту, енергетики, торгівлі та промисловості. На 24 лютого 2023 року потреби у відновленні, згідно з цими оцінками, становили 411 мільярдів доларів США (*Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Національної стратегії доходів до 2030 року», 2023*).

Забезпечення митної безпеки у всіх аспектах, таких як митне регулювання, митне оподаткування, безпека митного кордону та мінімізація митних ризиків, має вирішальне значення для України з метою швидкого відновлення економічної активності та забезпечення економічного зростання у середньостроковій перспективі. Економічне зростання є ключовим елементом національної стратегії розвитку, яка передбачає зростання ВВП на 4,6% у 2024 році, на 6,8% у 2025 році та на 6,6% у 2026 році.

Давайте обговоримо проблеми та перспективи забезпечення митної безпеки в контексті забезпечення фіскальної функції, яка є критично важливою для забезпечення поточного фінансування бюджету, а також для покриття фінансових потреб післявоєнної реконструкції та виплати накопиченого внутрішнього та зовнішнього боргу. Згідно з Законом України "Про Державний бюджет України на 2024 рік" від 09.11.2023 р. № 3460-IX, планові надходження митних платежів становлять 36,3% доходів бюджету на суму 643 675 290 тис. грн, зокрема: 95 328 030 тис. грн від акцизного податку з ввезених на митну територію України підакцизних товарів, 498 900 000 тис. грн від ПДВ на ввезені товари, 48 345 400 тис. грн від ввізного мита, 644 800 тис. грн від вивізного мита, 215 060 тис. грн від особливих видів мита та сезонного мита, 217 000 тис. грн від єдиного збору, який стягується в пунктах пропуску через державний кордон, та 25 000 тис. грн від оплати за виконання митних формальностей за межами місця розташування митних органів або поза їхнім робочим часом. Порівняння митних платежів та видаткової частини свідчить про плановий рівень покриття видатків на 2024 рік у розмірі 19,45%, що означає невиконання планових показників надходження митних платежів та створює загрозу недофінансування майже п'ятої частини видатків бюджету.

Отже, у Державному бюджеті України на 2024 рік передбачається збільшення надходжень від митних платежів. Зокрема, планується збільшення надходження ввізного мита на 35%, підвищення вивізного мита на 22,38%, зростання акцизного податку з ввезених підакцизних товарів на 26,40%, підвищення надходження ПДВ з ввезених товарів на 50,98%,

збільшення єдиного збору при перетині державного кордону на 38,70%, і підвищення плати за виконання митних формальностей поза місцем розташування митних органів або поза робочим часом на 19,05%.

Національна стратегія доходів до 2030 року не містить конкретних планових показників щодо митних платежів, тому ми здійснимо моделювання цих показників. Використання економіко-математичного моделювання (у формі Листа прогнозу та пакету Excel) показує потенційні надходження митних платежів у 2024 році на рівні 388617 млн грн (рис. 9), що на 60% менше від планових показників, передбачених Законом України "Про Державний бюджет України на 2024 рік"(5). Альтернативні прогнозні показники показують, що митні платежі в умовах невизначеності економічного середовища можуть зменшитися до 289357 млн грн або збільшитися до 487877 млн грн, що також не відповідає плановим показникам Закону України "Про Державний бюджет України на 2024 рік". У наступних бюджетних періодах прогнозовані надходження митних платежів складатимуть приблизно 388000-435000 млн грн, з максимальними показниками близько 488000-535000 млн грн і мінімальними показниками близько 290000-336000 млн грн.

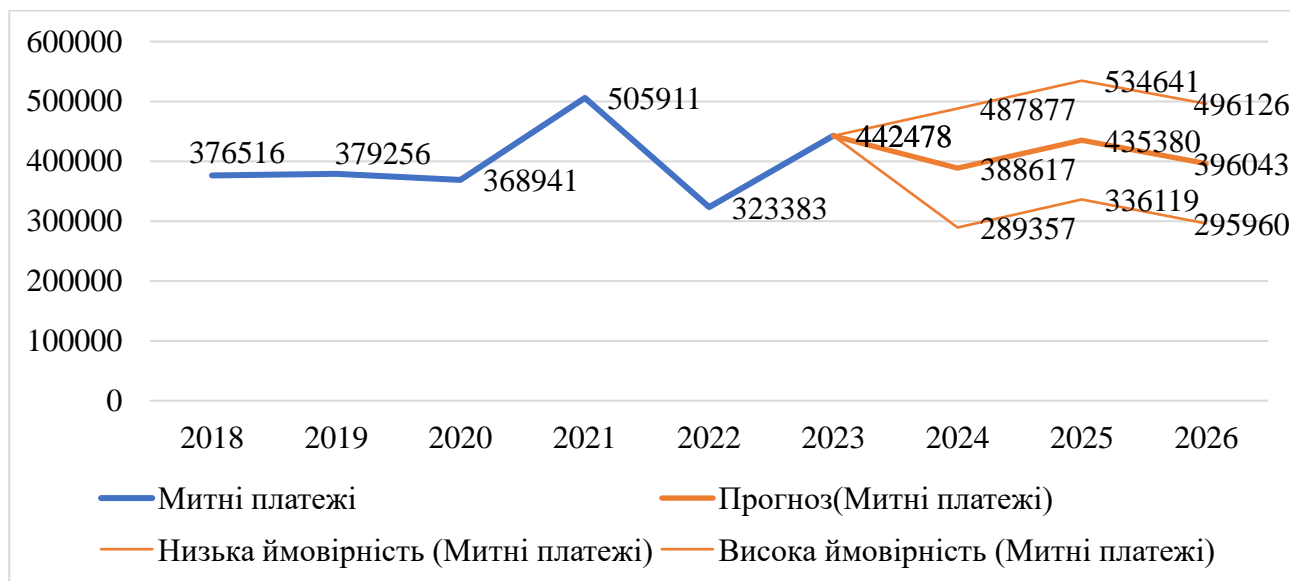

Рисунок 9. – Прогнозування надходження митних платежів на 2024-2026 рр.

Джерело: побудовано автором на основі (Офіційний сайт Open Budget)

Важним фактором, що впливає на перспективи забезпечення митної безпеки в Україні, є зрізаний курс на євроінтеграцію, який підтверджується Угодою про асоціацію між Європейським Союзом та Європейським співтовариством з атомної енергії та їх державами-членами з Україною (далі – Угода про асоціацію), що була підписана 27 червня 2014 року та набула чинності з 1 липня 2016 року. Україна подала заявку на вступ до ЄС у лютому 2022 року, а в червні 2022 року Європейська рада надала нашій державі статус кандидата. У

листопаді 2022 року досягнуто домовленостей з Україною щодо оновлення Додатку XV Угоди про асоціацію. Крім того, Україна підписала угоду з Європейським Союзом про участь у програмі "Цифрова Європа" (2021–2027).

Програма "Цифрова Європа" на період 2021–2027 років спрямована на розширення співпраці між Європейським Союзом та Україною в галузі оподаткування. Це включає боротьбу з податковими шахраями, униканням сплати податків, підтримку обміну інформацією та адміністративну співпрацю. Також передбачається надання підтримки Україні в розробці та експлуатації центральних ІТ-систем відповідно до вимог ЄС.

Угода про асоціацію містить низку правил економічного та торговельного співробітництва, включаючи положення про: знищення або зменшення митних тарифів (Ст. 29), заборону на введення мита, податків та інших митних платежів (Ст. 31), заборону на збереження, введення або відновлення експортних субсидій для сільськогосподарських товарів (Ст. 32), адміністративну співпрацю у розслідуванні митних порушень чи шахрайства (Ст. 37), співпрацю у покращенні та розвитку системи оподаткування та податкових органів України (Ст. 351), протидію шахрайству та контрабанді підакцизних товарів (Ст. 352).

Основи положень Ст. 80 Угоди про асоціацію визначають напрями митного співробітництва між ЄС та Україною (рис. 10).

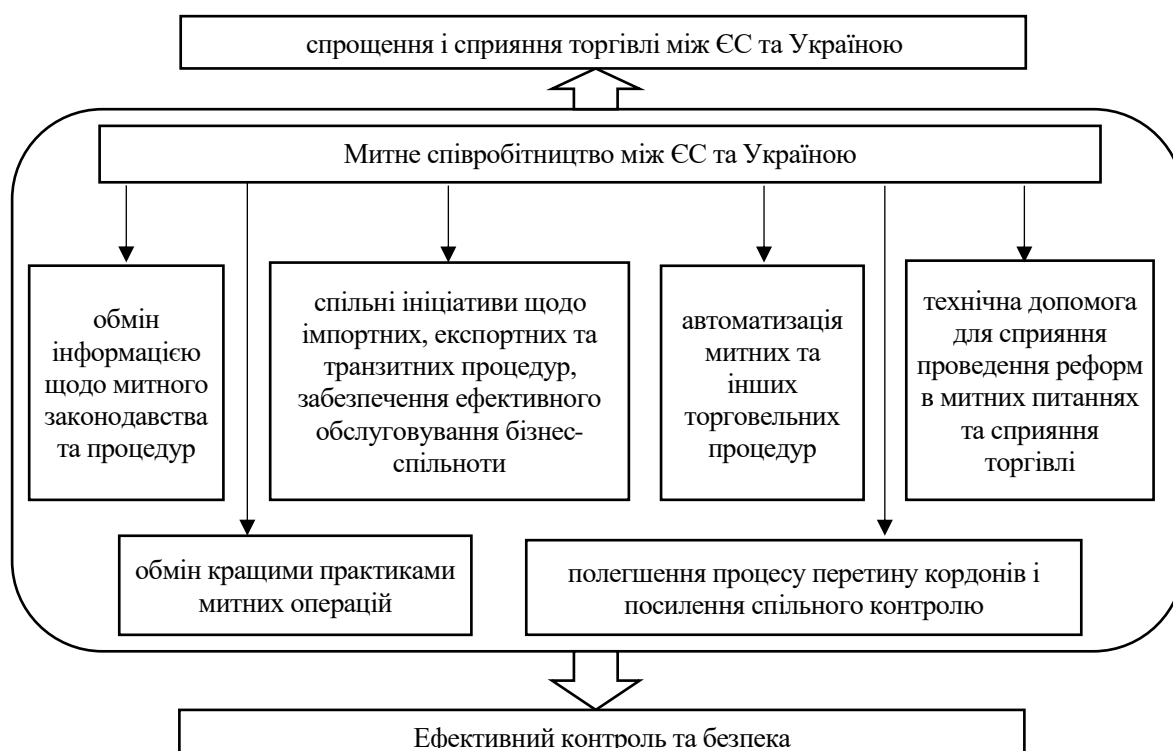

Рисунок 10. – Основи митного співробітництва між ЄС та Україною

Джерело: побудовано автором на основі (Угода про асоціацію між Європейським Союзом та Європейським співтовариством з атомної енергії та їх державами-членами)

У розділі 3.4 Угоди представлено основні аспекти та завдання забезпечення митної безпеки в контексті інтеграції з Європейським Союзом (ЄС) та співпраці в митних питаннях з ЄС за умови, що митні норми ЄС є визначальними. Інституційним органом співпраці в митних питаннях між ЄС та Україною є Підкомітет з митного співробітництва Комітету асоціації Україна – ЄС. Його функції включають організацію регулярних консультацій та моніторингу виконання і адміністрування, зокрема в сфері митного співробітництва, транскордонного митного співробітництва та управління, надання технічної допомоги, впровадження правил походження товарів, сприяння торгівлі, а також надання взаємної адміністративної допомоги у митних справах.

Одним із ключових завдань удосконалення митної справи та забезпечення митної безпеки є подальша гармонізація митного законодавства України з законодавством ЄС. З метою досягнення цієї мети необхідно розробити та прийняти нову редакцію Митного кодексу України до 2026 року, що забезпечить повну імплементацію положень ЄС у митній сфері, уніфікацію митних процедур з ЄС та врегулювання питань, не охоплених Митним кодексом ЄС, шляхом прийняття законопроекту "Про здійснення митної справи в Україні". Цей законопроект передбачатиме врегулювання правового статусу митних органів, процедур прийому на службу в митних органах та інші аспекти. Окрім цього, необхідно пройти процедуру оцінки відповідності митного законодавства України законодавству ЄС, отримавши висновок Європейської комісії щодо відповідності українського законодавства митному законодавству ЄС до 2026 року. Питання адміністративно-правового регулювання інтеграції української митниці до стандартів детально досліджено Биковим І.О. (*І.О. Биков, 2023*).

Забезпечення безпеки митниці та шляхи її оновлення в контексті євроінтеграції визначені в Національній стратегії доходів до 2030 року як стратегічного документа для реформування податкової та митної системи у перспективі. Довгострокова митна безпека має базуватися на декількох ключових аспектах: антикорупційна політика та розвиток митних органів, співпраця з бізнесом, подальше митне співробітництво, розвиток ІТ та застосування технічних засобів для митного контролю і так далі. Основні напрямки удосконалення митного адміністрування спрямовані на зменшення загроз митній безпеці, як показано на рис. 11.

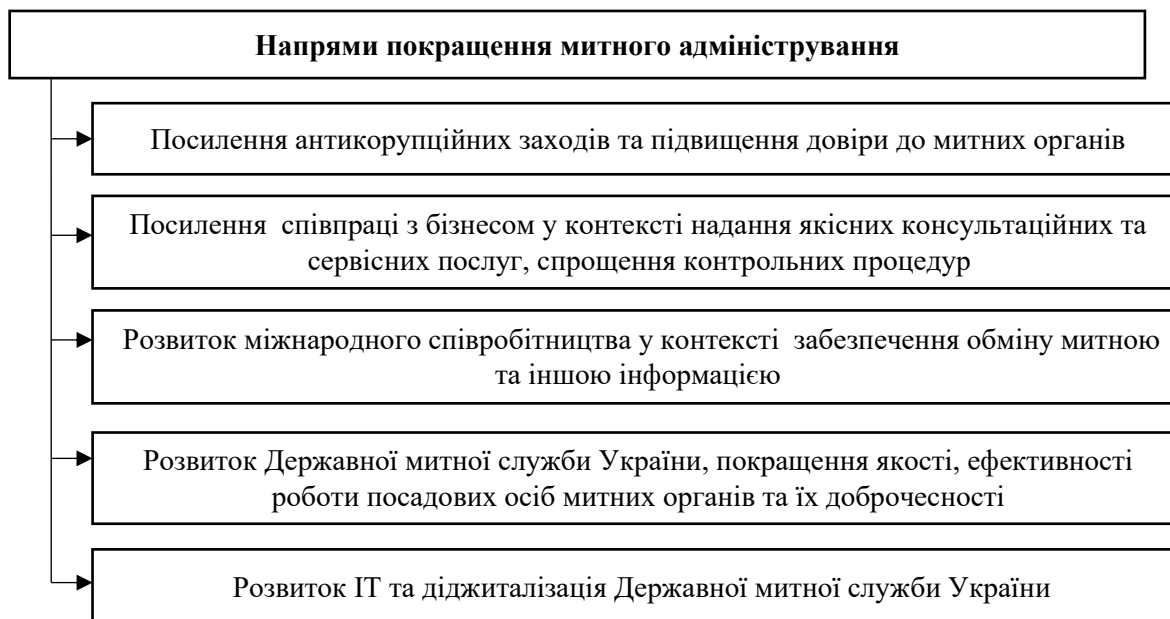

Рисунок 11. – Напрями покращення митного адміністрування для забезпечення митної безпеки України

Джерело: побудовано автором на основі (Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Національної стратегії доходів до 2030 року». 2023)

Основні шляхи покращення митного адміністрування полягають у зменшенні загроз митній безпеці. Це включає в себе зміцнення антикорупційних заходів та підвищення довіри до митних органів через забезпечення прозорості, доброчесності та відкритості їхньої роботи. Для досягнення цих цілей необхідно провести атестацію та перевірку доброчесності посадових осіб, підвищити ефективність роботи підрозділів внутрішньої безпеки та внутрішнього аудиту. Також важливо посилити співпрацю з бізнесом, забезпечивши якісну комплексну підтримку, консультаційні та сервісні послуги, спростити контрольні процедури та підвищити позитивний імідж Державної митної служби. Розвиток міжнародного співробітництва також є важливим аспектом, зокрема, для обміну митною та іншою інформацією з різними країнами з метою спрощення процедур експорту та імпорту. Інституційний розвиток митних органів має включати забезпечення адекватного рівня заробітної плати посадовим особам та впровадження нової системи ключових показників ефективності. Крім того, важливим є розвиток автоматизованих систем митного оформлення та управління ризиками, що відповідають міжнародним стандартам, а також належне технічне оснащення Державної митної служби України. Дослідники Паєнтко Т.В. та Федосов В.М. підкреслюють, що діджиталізація уряду сприяє зниженню ризиків корупції, особливо у посткомуністичних країнах, і наголошують на тому, що електронні інструменти уряду мають націленість на підвищення підзвітності та прозорості діяльності органів влади (Т.В Паєнтко.,

В.М. Федосов, 2020). Таким чином, діджиталізація Державної митної служби України є важливим кроком у зниженні ризиків корупції та підвищенні прозорості та підзвітності її діяльності.

Митна безпека України стоїть перед загрозами, які виникають внаслідок непередбачуваних та необгрунтованих пільг, наданих суб'єктам господарювання у сфері податків та мит. Для забезпечення відповідної оплати митних платежів та сприяння зовнішньоекономічній діяльності, необхідно посилити контроль за правомірністю надання пільг і використання товарів, скасувати мораторій на документальні перевірки митними органами під час воєнного стану, а також гармонізувати пільгове оподаткування з вимогами ЄС. Митні відносини та співпраця між ЄС та Україною відіграють важливу роль у забезпеченні митної безпеки згідно з Угодою про асоціацію та іншими нормативно-правовими актами. Це можна досягти шляхом зміцнення антикорупційних заходів, підвищення довіри громадськості до митних органів, надання якісних консультаційних та сервісних послуг, спрощення контрольних процедур, розвитку міжнародного співробітництва та діджиталізації митних процедур та технічного оснащення Державної митної служби України.

Висновки. Отже, були розкриті теоретичні основи митної безпеки держави, а також розроблені практичні рекомендації з управління митною безпекою України.

Були узагальнені підходи до визначення сутності митної безпеки держави як комплексного явища, що включає в себе наявність митної доктрини та ефективне впровадження державної митної політики для сприяння економічному розвитку України та її інтеграції в світову спільноту, а також для забезпечення сталого розвитку суспільства загалом.

Зазначено важливість поступового розвитку митної справи з урахуванням критеріїв прозорості, публічності та ефективності, формування сучасного митного простору і автоматизації митних процедур, впровадження ефективної системи митного регулювання, підвищення якості та доступності митних послуг за одночасного зменшення витрат на митне оформлення, а також забезпечення захисту митного кордону та запобігання контрабанді та мінімізації митних ризиків.

Були узагальнені підходи, методи та інструменти для оцінки митної безпеки держави, і сформовано рекомендований перелік показників митної безпеки, включаючи такі показники, як: частка митних платежів у доходах Державного (Зведеного) бюджету України, частка митних платежів у податкових надходженнях, рівень покриття видатків митними платежами, рівень митного навантаження на економіку, рівень збирання митних платежів, кількість виявлених порушень митних правил, ефективність митного контролю.

Проаналізовано динаміку та структуру митної безпеки України за період 2018-2022 років. Було встановлено тенденцію до зменшення частки митних платежів у номінальному ВВП, зниження частки у імпорті та збільшення частки у експорті. Також було відзначено різкі коливання митного навантаження як загрозу митній безпеці, що свідчить про відсутність сталого та єдиного підходу до формування митного навантаження в економіці країни.

Щодо рівня збирання митних платежів, було відзначено відхилення між плановими та фактичними показниками, що створює додаткові ризики для митної та бюджетної безпеки, оскільки призводить до недоотримання доходів у бюджет, особливо в 2022-2023 роках.

Аналіз динаміки кількості виявлених порушень митних правил, зокрема контрабанди, свідчить про покращення стану дотримання митних правил в Україні. Протягом досліджуваного періоду кількість випадків порушень скоротилася в чотири рази завдяки активній політиці впровадження та розвитку IT-інфраструктури, антикорупційній програмі, зміцненню міжнародної співпраці та обміну інформацією з митними органами інших країн, а також популяризації дотримання митного законодавства в суспільстві.

Обґрунтовано шляхи модернізації забезпечення митної безпеки у контексті інтеграції до ЄС та виконання умов Угоди про асоціацію та інших нормативно-правових актів між ЄС та Україною. Забезпечення митної безпеки запропоновано реалізовувати на основі посилення антикорупційних заходів та підвищення довіри суспільства до митних органів, у тому числі через надання якісних консультаційних та сервісних послуг, спрощення контрольних процедур, розвиток міжнародного співробітництва у контексті забезпечення обміну митною та іншою інформацією, розвиток Державної митної служби України через покращення якості, ефективності роботи посадових осіб митних органів та їх добросовісності, діджиталізації митних процедур на належне технічне оснащення Державної митної служби України.

References:

Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012 № 4495-VI. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>. (Дата звернення: 13.12.2023).

Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ Мінекономрозвитку України від 29.10.2013 № 1277. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13#Text> (Дата звернення: 17.12.2023).

Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII : станом на 31 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 07.12.2023).

Про схвалення Національної стратегії доходів до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.12.2023 р. № 1218-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-natsionalnoi-stratehii-dokhodiv-do-2030-s1218-271223> (Дата звернення: 14.12.2023).

Угода про асоціацію між Європейським Союзом та Європейським співтовариством з атомної енергії та їх державами-членами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (Дата звернення: 17.12.2023).

- Барановський О. Сутнісний вимір та оцінка рівня митної безпеки. *Світ фінансів*. 2017. № 1(50). С. 52-68.
- Борейко Н. М., Параниця С. П. Забезпечення митної безпеки в діяльності митних органів. *Modern Economics*. 2020. № 21(2020). С. 24-29. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V21\(2020\)-04](https://doi.org/10.31521/modecon.V21(2020)-04)
- Владіміров Д. В. Митний контроль у забезпеченні економічної безпеки держави. *Економіка та митно-правові відносини*. 2019. Вип. 11-12. С. 82-89.
- Войтенко І. С., Мазурець О. О. Реформування митної політики та безпеки в Україні в умовах євроінтеграції. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2018. Вип. 1-2. С. 68-73.
- Губа М. О. Фактори підвищення ефективності здійснення державної митної справи в Україні. *Дослідження теоретичних аспектів та розробка системи оцінювання ефективності митних процедур*. Тези доповідей науково-практичної заочної конференції, 25 вересня 2014 р. Хмельницький. С. 80–81.
- Живко З.Б., Головач Т.М., Боруцька Ю.З. Контрабанда та митна безпека: основні схеми контрабандних поставок. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2021. №3 (63). С. 161-168.
- Замасло О., Підхормий О., Петик М. Ідентифікація загроз митній безпеці держави. *Світ фінансів*. 2019. Вип. 4. С. 37-52.
- Іванов В.В., Залізко В.Д. Інноваційні засади зміцнення митної безпеки України: теоретичний аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2019. Вип. 27(1). С. 58-62.
- Костяна О. В. Митна безпека: її сутність і місце в системі національної безпеки держави. *Бізнес-інформ*. 2020. № 11. С. 76–82. <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2020-11-76-82>
- Кущенко Д. І. Митна діяльність у системі факторів економічної безпеки національної економіки. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Економіка*. 2014. Т. 19, Вип. 1(1). С. 106-110.
- Левко М.М. Системний підхід до визначення ролі та місця митної безпеки у забезпеченні економічної безпеки держави. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2016. Вип. 26.2. С. 95-103.
- Мартинюк В.П. Аналіз стану митної складової фінансової безпеки України. *Економічний аналіз*. 2014. Том 16. № 1. С. 212-218.
- Найденко О.Є., Резнікова Є.С. Боротьба з контрабандою як один із методів забезпечення митної безпеки держави. *Modern Economics*. 2019. № 17. С. 172–176. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V17\(2019\)-27](https://doi.org/10.31521/modecon.V17(2019)-27)
- Ніколаєнко С. Контрабанда в Україні. Частина 2. Макроекономічні наслідки: втрачені відсотки ВВП та робочі місця. URL: https://petrimazepa.com/uk/kontrabanda_v_ukraini_chastina_2_makroekonomichni_naslidki_vtrac_heni_vidsotki_vvp_ta_robochi_miscya (Дата звернення: 15.12.2023).
- Новосад І. Митна безпека як важлива складова економічної безпеки держави. *Світ фінансів*. 2015. № 2. С. 145-155.
- Новосад І. Роль митної безпеки в захисті національних інтересів держави. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Новосад І.В. Теоретико-організаційні основи митної безпеки та її фінансові аспекти*. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2017. № 6(2). С. 271-276.
- Пасєнко Т.В., Федосов В.М. Діджиталізація урядової бюрократії в європейських країнах: корупційні ризики та антикорупційні ефекти. *Фінанси України*. 2020. № 8. С. 86-102.
- Попівняк О.І. Щодо визначення поняття митної безпеки у теорії та законодавстві. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2018. Випуск 1 (37). С. 87-91.
- Пудрик Д.В. Поняття «митна безпека» в сучасній юридичній науці. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2016. № 24. С. 106–108.

Розумова О. Поняття митної безпеки в контексті забезпечення національної безпеки України. *Підприємство, господарство і право: науково-практичний юридичний журнал*. 2019. № 3. С. 165-168

Соколюк С.Ю., Тупчий О.С., Жарун О.В., Коротеєв М.А. Сутність та теоретичні засади управління ризиками в митній справі. *Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва*. 2021. Вип. 98(2). С. 244-253.

Сучасні виклики забезпечення митної безпеки в Україні: монографія / за ред. д.е.н., професора А.І. Крисоватого. Тернопіль: Університетська думка, 2020. 414 с.

Шевчук С.В. Чинники та індикатори митної безпеки у площині забезпечення митних інтересів держави. *Економічний простір*. 2018. № 135. С. 103-115. DOI 10.30838/P.ES.2224.290818.103.181

Regulation (eu) no 952/2013 of the European parliament and of the council. *Official Journal of the European Union*. 10.10.2013. p.269 URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32013R0952&rid=1> (дата звернення: 07.12.2023)

Офіційний сайт Open Budget - Державний веб-портал бюджету для громадян. URL: <https://openbudget.gov.ua/> (Дата звернення: 12.12.2023).

Офіційний сайт Державної служби статистика України. URL: <https://ukrstat.gov.ua/> (Дата звернення: 12.12.2023).

Офіційний сайт Організації економічного співробітництва та розвитку. URL: <https://www.oecd.org/> (Дата звернення: 12.12.2023).

Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2> (Дата звернення: 12.12.2023).

CHAPTER 5.

WAR CRIMES UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE: CURRENT CHALLENGES

Ihor HANENKO

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of

Criminal Procedure and Criminalistics of the

Odessa State University of Internal Affairs

isganenko2@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9993-1117>

Abstract: The martial law imposed in Ukraine has become a litmus test for a record increase in military crime, and as a result, against the background of a general decrease in crime in the State, the commission of military criminal offenses has rapidly increased.

In 2023, the total number of criminal offenses committed amounted to 475,595, which is a quarter (24.8%) higher than last year. Of these, 28,666 were military criminal offenses, which is more than 2 times higher than last year's figures for this type of crime in the country.

The main negative factors that make up the system of determinants of military criminal offenses in Ukraine, and especially under martial law, include constant expectation of a threat to life and health; high risk of death or injury; real possibility of being taken prisoner, taken hostage with further torture and abuse; direct vision of the death of colleagues, close friends, civilians; growing fear of being killed or wounded when the rotation period approaches; uncertainty about favorable developments influenced by military leadership and the level of discipline in the military unit; a sense of uncertainty due to a lack of personally relevant information; disruption and/or change in diet, rest and sleep, water and food quality, exposure to unusual or unfavorable climatic and geographical factors that generate feelings of uncertainty and anxiety; isolation of servicemen and their forced loneliness during prolonged stay at combat posts while guarding areas, roads, and districts in unclear conditions, with unstable communication, without constant close contact with the main groups; distance from loved ones and anxiety about them.

In the context of studying the general social prevention of military criminal offenses under martial law in Ukraine, the author proves that the formation of patriotism of servicemen of the Armed Forces of Ukraine and other military formations is impossible without ensuring an appropriate set of state and social measures aimed at the consciousness and behavior of the personality of a future

serviceman, aimed at developing high civil, socio-psychological, moral, physical, military professional and volitional qualities aimed at ensuring both the constitutional duty of Ukrainian citizens to protect the Motherland and the proper performance of combat missions in any conditions.

Within the framework of special criminological prevention of military criminal offenses under martial law in Ukraine, the author substantiates and proves the need to establish mental health departments at the level of divisions and brigades, which should be headed by psychiatrists and include mental health officers (licensed psychologists and/or social workers with specialized education who have at least one year of experience in relevant medical institutions).

The author establishes that the main purpose of individualized preventive measures to prevent the commission of military criminal offenses in Ukraine is a positive correction of a serviceman's personality aimed at changing his behavior from anti-social to law-abiding.

The analysis of court verdicts has confirmed that criminal punishment for committing military criminal offenses as the main means of combating deviations in the lawful behavior of servicemen does not prove to be effective.

Keywords: military criminal offenses; military crime; crime in the army; prevention of military criminal offenses, martial law.

ВІЙСЬКОВА ЗЛОЧИННІСТЬ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ

Анотація. Введений в Україні воєнний стан став лакмусовим папірцем до рекордного зростання військової злочинності, в результаті чого на тлі загального зменшення злочинності в державі набуло стрімкого зростання вчинення військових кримінальних правопорушень.

У 2023 році загальна кількість вчинених кримінальних правопорушень склала 475 595, що на чверть (24,8%) перевищило показники минулого року. З них 28 666 склали військові кримінальні правопорушення, що більше ніж в 2 рази перевищило минулорічні показники досліджуваного роду злочинності в державі.

До основних негативних чинників, що складають систему детермінант вчинення військових кримінальних правопорушень в Україні, а особливо в умовах воєнного стану слід віднести: постійне очікування загрози життю і здоров'ю; високий ризик смерті чи каліцтва; реальна можливість потрапити у полон, у заручники з подальшими тортурами і знущаннями; безпосереднє бачення загибелі товаришів по службі, близьких друзів, мирного населення; зростання у деяких військовослужбовців страху бути вбитим або пораненим при наближенні терміну ротації; невпевненість у сприятливому розвитку подій, вплив на які має військове керівництво та рівень дисципліни у військовому підрозділі; відчуття невизначеності внаслідок

дефіциту особисто значущої інформації; порушення та/або зміна режиму харчування, відпочинку та сну, якості води та їжі, вплив незвичайних або несприятливих кліматично-географічних чинників, що породжують почуття невпевненості і тривоги; ізоляція військовослужбовців та їх вимушена самотність під час тривалого перебування на бойових постах при охороні ділянок, доріг, районів у незрозумілих умовах, з нестійким зв'язком, без постійного тісного зв'язку із основними угруповуваннями; віддаленість від близьких, та тривога за них.

Аналіз заходів запобігання військовим кримінальним правопорушенням в умовах воєнного стану в Україні надав змогу виділити та докладно охарактеризувати його три основних рівні: загальносоціальний, спеціально-кримінологічний та індивідуально-профілактичний.

У контексті вивчення загальносоціального запобігання військовим кримінальним правопорушенням в умовах воєнного стану в Україні доведено, що формування патріотизму військовослужбовців ЗСУ й інших військових формувань є неможливим без забезпечення відповідного комплексу державних та соціальних заходів, спрямованих на свідомість і поведінку особистості майбутнього військовослужбовця, метою яких є формування високих громадянських, соціально-психологічних, моральних, фізичних, військово-професійних та вольових якостей, спрямованих на забезпечення як конституційного обов'язку громадян України щодо захисту Вітчизни, так і належного виконання бойових завдань у будь-яких умовах.

У межах спеціально-кримінологічного запобігання військовим кримінальним правопорушенням в умовах воєнного стану в Україні обґрунтовано й доведено необхідність на рівні дивізій та бригад створення відділів охорони психічного здоров'я, які мають очолювати психіатри й до складу яких повинні входити офіцери з охорони психічного здоров'я (ліцензовані психологи та/або соціальні працівники із спеціалізованою освітою, які мають щонайменше один рік досвіду роботи у відповідних лікувальних закладах.

Встановлено, що основною метою індивідуально-профілактичного запобігання вчиненню військових кримінальних правопорушень в Україні є позитивна корекція особистості військовослужбовця, спрямована на зміну його поведінки від антигромадської до законослухняної.

Проведений аналіз судових вироків підтвердив, що кримінальне покарання за вчинення військових кримінальних правопорушень як основний засіб боротьби з відхиленнями в правомірній поведінці військовослужбовців не доводить свою ефективність.

Ключові слова: військові кримінальні правопорушення; військова злочинність; злочинність в армії; запобігання військовим кримінальним правопорушенням, воєнний стан.

Основний зміст.

У кримінології завжди відстоювалася позиція, відносно того, що стан і тенденції окремого роду злочинності прямо залежать від стану загальної злочинності, що перебуває в тісному взаємозв'язку з економічними, соціальними, політичними, організаційними, правовими та іншими процесами в державі. Підтримуючи позицію О.О. Шкути до проголошення в Україні воєнного стану така тенденція знаходила своє практичне підтвердження. Проте ні економічні, соціальні та правові процеси в країні не справляють такого надзвичайного впливу на зростання кількості військових кримінальних правопорушень, як зміна воєнно-політичної ситуації в державі (*Shkuta O.O., 2020*).

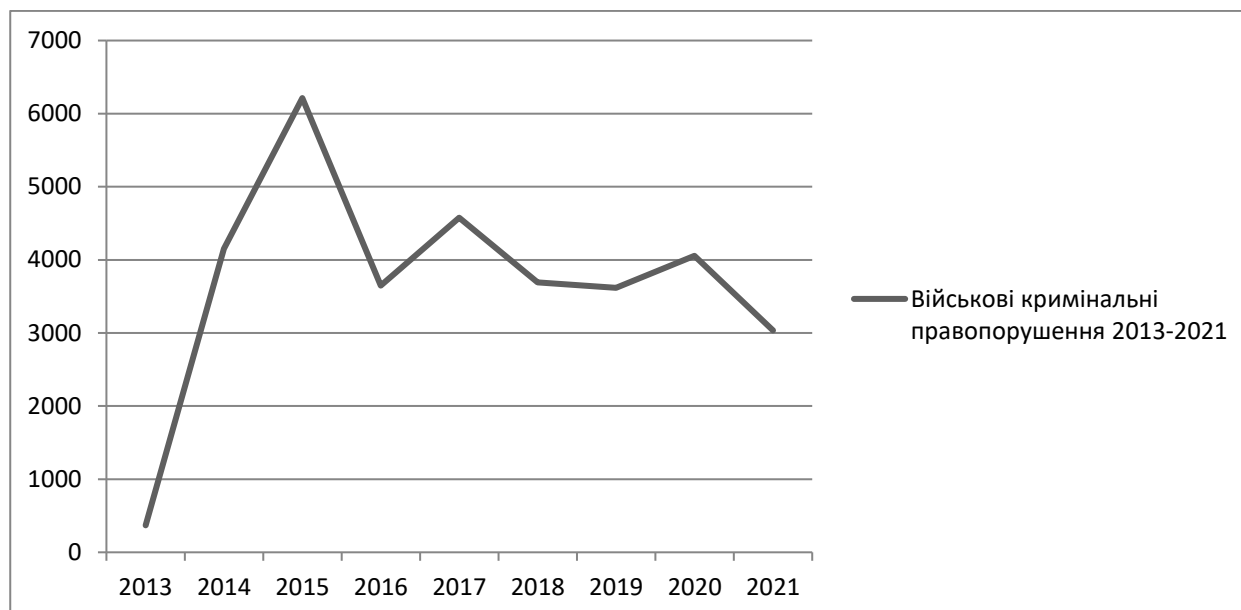
Ще за два роки до проведення Антитерористичної операції (АТО), на парламентських слуханнях «Про стан та перспективи розвитку Воєнної організації та сектору безпеки України» 2012 року було констатовано, що «воєнна організація та сектор безпеки України не повною мірою відповідають вимогам сучасності, вони в цілому та їх складові внаслідок невиважених, а іноді й помилкових рішень критично ослаблені і на сьогодні досягли останньої межі можливостей щодо вирішення завдань захисту національних інтересів України. Стан ЗСУ, як і оборонно-промислового комплексу, характеризується глибокою депресією. Небезпечних масштабів набула багаторічна тенденція зниження військово-технічного потенціалу ЗСУ та інших військових формувань. Потребує прискорення процес реформування діяльності правоохоронних органів, призначених забезпечувати національну безпеку, права і свободи людини. Недостатньо враховується та обставина, що в суспільстві відбувається політична радикалізація, мають місце екстремістські настрої і прояви, що створює загрозу громадському спокою, державному суверенітету і територіальній цілісності України». Учасниками Парламентських слухань зауважено, що на вирішенні нагальних питань оборони і національної безпеки держави, з поміж іншого, негативно позначаються: загострення соціальних проблем військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу та членів їхніх сімей, осіб, які звільняються із ЗСУ та інших військових формувань у зв'язку з їх реформуванням, пов'язане з надзвичайно низьким, порівняно з європейськими державами, грошовим утриманням, незадовільними побутовими умовами та незабезпеченістю житлом (*Про Рекомендації парламентських слухань на тему: "Про стан та перспективи розвитку Воєнної організації та сектору безпеки України", 2012*).

З лютого 2014 року Україна фактично опинилася в стані неоголошеної війни з РФ, яка спочатку за допомогою військової операції окупувала та анексувала АР Крим, а потім здійснила військову агресію в окремих регіонах Донецької і Луганської областей, у зв'язку з чим Рада національної безпеки та оборони України 14 квітня 2014 р. розпочала антитерористичну операцію, переформатовану з 30 квітня 2018 р. в Операцію Об'єднаних сил (ООС) спрямовану на протидію діяльності незаконних російських і проросійських збройних формувань.

Вивчення військової злочинності до проголошення воєнного стану в Україні показали, що з 2013 року по 2018 рік щорічно в державі вчинялося більше 0,5 млн. (2013 – 563560; 2014 - 529139; 2015 - 565182; 2016 - 592604; 2017 - 523911) кримінальних правопорушень. З 2018 року по 2022 рік тенденція їх вчинення почала різко зменшуватися приблизно по 40 тис. на рік, у зв'язку з чим в 2018 році загальний показник злочинності в державі скоротився на 15% (487133), у 2019 році на 21% (444130), у 2020 на 36% (360622), в 2021 році на 43% (321443), у 2022 році знову почав збільшуватися, і склав 31,5% (362636) від загальної кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень у 2013 році (563560). Чого нажаль не можна сказати про тенденцію вчинення військових кримінальних правопорушень. Незважаючи на загальне скорочення у 2014 році (529139) на 7,2%, в порівнянні з 2013 роком (563 560) загальної злочинності, кількість вчинених військових кримінальних правопорушень, протягом досліджуваного періоду, зросла більше ніж в 11 разів (з 369 в 2013 році до 4153 у 2014 році) (*Oleh Shkuta, Maksym Korniienko, Mykola Yankovyi, 2022*).

В контексті загальної злочинності показник вчинення військових кримінальних правопорушень у 2014 році склав 0,8% (4153/529 139), в 2015 році – 1,1% (6213/565182), в 2016 році – 0,6% (3650/592604), в 2017 році - 0,9% (4577/523911), в 2018 році – 0,8% (3694/487133), в 2019 році – 0,8 (3616/444130), в 2020 році – 1,1% (4055/360622) 2021 році – 0,9 % (3037/321443), у зв'язку з чим можемо констатувати, що з 0,065% у 2013 році протягом наступних дев'яти років (з 2014-24.02.2022) військові кримінальні правопорушення, в системі загальної злочинності в державі, стали займати близько 1%.

**Показники вчинення військових кримінальних правопорушень
за 2013-2021 роки**

Як бачимо, для показників вчинення військових кримінальних правопорушень характерними є хвилеподібність коливань, найвищі показники якої спостерігалися у 2015 році (6213), 2017 році (4577) та 2020 році (4055), а найнижчий – у 2021 році. (3037). Наближені до 2021 року показники були у 2016, 2018 та 2019 роках.

З 2016 року по 2019 рік загальна кількість військових кримінальних правопорушень із певним коливанням змінилася в бік зменшення, що, на наше глибоке переконання, є необ'єктивним, оскільки значна кількість кримінальних правопорушень, які вчинені військовослужбовцями, не відбиваються в показниках кримінально-правової статистики через замкнутість, автономність військової сфери, низький рівень громадського контролю за діяльністю ЗСУ, високий рівень корпоративності, сталі традиції військовослужбовців (Дмитренко Н.А., Шкута О.О., 2022).

На думку Н.А. Дмитренко до основних рис військової злочинності слід віднести: «вплив на злочинність у ЗСУ детермінант, які характеризують її за межами ЗСУ; збільшення латентних кримінальних правопорушень у ЗСУ; неналежний соціально-правовий контроль з боку керівництва ЗСУ над цим видом злочинності; кількість вчинених військовослужбовцями кримінальних правопорушень, що збігається з тенденцією динаміки злочинності в цілому по країні» (Дмитренко Н.А., 2021). Проте, щодо останнього, в частині того, що кількість вчинених військовослужбовцями кримінальних правопорушень збігається з динамікою злочинності в цілому по країні, в контексті вчинення військових кримінальних правопорушень в умовах

воєнного стану, ми погодитися не можемо (*Кавунська А.О., Корнієнко М.В., Шкута О.О., 2023*). На підставі чого, за справедливим твердженням А.О. Рева, можемо констатувати, що основним детермінуючим фактором, який вплинув на тенденцію стрімкого зростання військової злочинності в Україні стала зміна військово-політичної ситуації в державі, яка до 2014 року залишалася більш-менш стабільною (*Рева А.О., 2022*).

Введений Указом Президента України № 64/2022 від 24 лютого 2022 р. воєнний стан став лакмусовим папірцем до рекордного зростання військової злочинності, в результаті чого на тлі загального зменшення злочинності в державі набуло стрімкого зростання вчинення військових кримінальних правопорушень, середній коефіцієнт яких за 2022 р. – 3,8% у системі загальної злочинності по державі та в 4,5 рази перевищив показник 2021 р. (*Рева А.О., 2022*).

До прикладу, протягом січня-лютого 2022 р. в Україні було зареєстровано 569 військових кримінальних правопорушень. Лише протягом першого місяця повномасштабної війни з рф (березень 2022 р.) кількість вчинених військових кримінальних правопорушень зросла майже втричі (1510).

За 2022 рік в Україні було вчинено 362 636 кримінальних правопорушень, з яких 13766/3,8% військові.

Незважаючи на українсько-російську війну у 2023 році загальна кількість вчинених кримінальних правопорушень склала 475 595, що на чверть (24,8%) перевищило показники минулого року. З них 28 666 склали військові кримінальні правопорушення, що більше ніж в 2 рази перевищило минулорічні показники досліджуваного роду злочинності в державі.

Підтримуючи позицію Н.А. Дмитренко варто зауважити, що ЗС України є частиною нашого суспільства, а тому чинники, що впливають на вчинення військових кримінальних правопорушень, є наслідком соціальних суперечностей, що притаманні цілому суспільству. Ідеться не про всі суперечності, характерні для розвитку суспільства, а саме про їх негативні складові, які створюють передумови для вчинення військових кримінальних правопорушень (*Дмитренко Н.А., Шкута О.О., 2022*). Ними є об'єктивні й суб'єктивні чинники економічного, політичного, ідеологічного, культурного, національного, морально-психологічного, соціального, соціально-біологічного, організаційно-управлінського і правового характеру (*Пузиревський Є. Б., 2011*).

За справедливим твердженням М.О. Олійник «дослідження детермінант військової злочинності, передбачає окреслення кола тих криміногенних явищ і процесів, які їх породжують та сприяють їх вчиненню. За силою впливу, терміном дії, щільністю зв'язків з вказаною категорією кримінальних правопорушень це можуть бути різні явища та процеси. Більшість з них пов'язані з недосконалою воєнною політикою держави, провальним

реформуванням армії, зтяжною кризою у фінансуванні та будівництві ЗС, недоліками формування й використання оборонного бюджету, застарілими принципами організації та здійснення контролю тощо. Усі вони тією чи іншою мірою деформують колективну свідомість військових, унормовують у професійному середовищі порушення дисципліни» (Олійник О. М., 2015).

В цілому підтримуючи позиції поіменованих вище учених, ми не можемо не розділити твердження О.М. Артеменко, що більшість представлених детермінант має не суб'єктивний (внутрішній), а об'єктивний (зовнішній) характер, оскільки відбивають недоліки сучасної військової сфери і прорахунки у реформуванні сектору оборони України (Артеменко О.М., 2018).

В процесі вивчення причин і умов військової злочинності в умовах воєнного стану в Україні нами досліджено значну кількість підходів до їх класифікації. Одним із них являється дроблення детермінант певного роду кримінальних правопорушень на групи, умови та причини кожної з яких відповідають певном життєвим обставинам суб'єкта деліквентної поведінки. Так, наприклад М. І Карпенко здійснює виділяє детермінанти, пов'язані з допризовним періодом, тобто проходженням строкової служби чи несенням військової служби за контрактом; детермінанти, пов'язані з умовами військової служби, та виключно військові детермінанти (Карпенко М. І., 2010).

О. М. Джужа детермінанти злочинності, у тому числі військової, розділяє «на три основні групи: загальні причини злочинності, що залежать від умов життя, виховання, навчання, роботи особи до її призову на військову службу; загальні причини злочинності, що специфічно заломлюються через армійські умови життя, побуту й діяльності та спеціальні (військові) детермінанти, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень військовослужбовцями» (Джужа О. М., Василевич В. В., Черней В. В., Чернявський С. С. та ін., 2020). Загальні детермінанти, за словами поіменованого вченого, реалізуються в кримінально-протиправній поведінці військовослужбовців унаслідок сформованих за рахунок несприятливих умов морального формування майбутніх військовослужбовців до служби в ЗСУ криміногенних якостей. Нажаль, за справедливим твердженням А.О. Реви такі негативні властивості поведінки не можна усунути, однак за допомогою заходів організаційного, виховного та дисциплінарного впливу вони можуть бути частково послаблені, а в певних випадках нейтралізовані (Рева А.О., 2022).

До загальних детермінант вчинення військових кримінальних правопорушень можна віднести: загострення військово-політичної ситуації в країні; соціальну незахищеність військовослужбовців; кризу соціальної культури; особливості сімейного виховання; вплив

найближчого оточення та засобів масової інформації; конкретні життєві ситуації, які формують людину з її системою установок та особливостями характеру; несприятливі соціально-економічні умови тощо (*Джу́жа О. М., Василевич В. В., Черней В. В., Чернявський С. С. та ін., 2020*). У зв'язку з чим загальні детермінанти вчинення військових кримінальних правопорушень, що реалізуються в умовах проходження військової служби можна поділити на дві групи: ті, які послабляються чи нейтралізуються в умовах проходження військової служби загальні причини, і ті які навпаки їх підсилюють.

До перших слід віднести: військову організацію побуту, життя і дозвілля військовослужбовців; систему морального, правового і військового виховання; статутний контроль тощо. До другої - дію загальних детермінант вчинення військових кримінальних правопорушень належать: проходження військової служби, у своїй переважній більшості, осіб молодого віку (18 – 40 років), для яких властива вища девіантна та делінквентна активність; статутна регламентація поведінки, життя, побут та відпочинку військовослужбовців, що породжує додаткову внутрішню психологічну напругу; відірваність військовослужбовців від своїх близьких, звичних умов життя, праці, побуту та відпочинку, що може стати соціально-психологічною основою кримінальних мотивацій військовослужбовців (*Shkuta O. O., 2020*).

Спеціальні детермінанти, що сприяють вчиненню військових кримінальних правопорушень, представлені конкретними недоліками організаційної, управлінської, дисциплінарної та виховної діяльності командирів та начальників (*Джу́жа О. М., Василевич В. В., Черней В. В., Чернявський С. С. та ін., 2020*). Зазначені детермінанти, в контексті вчинення військових кримінальних правопорушень, породжують: ненормальні взаємини у військовому колективі; аморальна та протиправна поведінка командирів і начальників по службі, їх байдуже ставлення до потреб і запитів підлеглих військовослужбовців; неналежна боротьба із вживанням військовослужбовцями алкоголю та наркотиків; високий рівень латентної злочинності тощо (*Джу́жа О. М., Василевич В. В., Черней В. В., Чернявський С. С. та ін., 2020*).

В. В. Голіна та Б. М. Головкін детермінанти кримінальних правопорушень у ЗСУ розглядають на макро-, мікро- й індивідуальному рівнях. У зв'язку з чим причини й умови на макрорівні, поіменовані учені розглядають як різноманітні явища та процеси, що включають різні за характером сфери життя та суспільні відносини: соціальні, економічні, політичні, правові, організаційно-управлінські, ідеологічні, соціально-психологічні, культурно-виховні та ін. (*Голіна В. В., Головкін Б. М., 2014*).

Детермінанти військової злочинності на макрорівні пов'язані з особливостями їх ставлення військових до проходження служби: психічні відхилення, та невротичні прояви як

результат виснажливих фізичних навантажень, особливо у військовослужбовців молодого віку, позасімейне військове, а іноді жорстке, виховання (почуття розчарування у житті, байдужості, дратівливості, страху, поганий сон, періоди підйомів і спадів самопочуття тощо); психологічні проблеми, що виникають при тривалому перебуванні в одностатевому колективі, а особливо в період адаптації військовослужбовців (слабка попередня психолого-фізіологічна підготовка до військової служби, відсутність мотивації до служби, психотравмуючі конфлікти та інші особливості організму); невисокий рівень у значної частини військових, в тому числі і офіцерів правої свідомості та культури; висока латентність фактів нестатутних відносин, у тому числі «дідівщини», з метою подальшого продовження військової служби; концентрація у лавах військовослужбовців, осіб, як правило, молодого віку (18-40 років), що не змогли себе професійно реалізувати, окремою особливістю яких являється перебування до проходження служби ЗСУ у різних неформальних об'єднаннях з антигромадською та не рідко кримінально-протиправною спрямованістю. Їхня тривала деморалізація, звичний спосіб життя та поведінки в конфліктних ситуаціях, відсутність у частини осіб стримувальних факторів створюють підвищену ймовірність їхньої протиправної поведінки; наявність «кругової поруки», що сприяє латентності делінквентної поведінки військовослужбовців; майже відсутня профілактична діяльність військових командирів та начальників з особовим складом; наявність у минулому в частини військовослужбовців проблем із законом, що негативно позначається на їх правосвідомості та поведінці (*Shkuta O.O., 2020*).

Причини та умови індивідуального рівня безпосередньо формуються під впливом детермінант вказаних вище рівнів і являються детермінуючими наслідками певного кримінального правопорушення вчиненого конкретною особою-військовослужбовцем (*Голіна В. В., Головкін Б. М., 2014*).

О.М. Артеменко, досліджуючи детермінацію кримінальних правопорушень проти порядку проходження військової служби, розглядає її за категоріями чинників: соціально-економічні та нормативно-правові чинники; соціально-психологічні криміногенні; та організаційно-управлінські; (*Артеменко О.М., (2018)*).

В процесі наукового дослідження встановлено, що характеристика детермінант військових кримінальних правопорушень зумовлює низку особливостей, як за своєю формою так і за змістом.

До соціально-економічних детермінант військової злочинності в умовах воєнного стану слід віднести: глибоку соціально-економічну й фінансову кризи у державі; дисбаланс соціальної функції держави; недосконале законодавство в сфері соціального захисту військовослужбовців та «штучне гальмування» його реформування; моральний занепад

українського суспільства; аномія та беззаконня; прорахунки й непослідовність реформи ЗСУ тощо (Голіна В. В., Головкін Б. М., 2014).

Соціально-психологічні детермінанти військових кримінальних правопорушень пов'язані з проходженням військової служби, в умовах воєнного стану, що супроводжується різноманітними факторами та елементами морально-психологічної перенапруги, підвищеною вимогливістю та відповідальністю, як в процесі виконання наказів так і екстремальних ситуацій, пов'язаних з загрозою потрапити в полон, бути пораненим, скаліченим чи втратити життя. І те, що у звичайному суспільстві для окремої особи може являтися незначним проступком (нез'явлення на роботу чи невиконання наказу зі сторони керівництва), для військовослужбовця – це кримінальне правопорушення (Кавунська А.О., Корнієнко М.В., Шкута О.О., 2023).

Вибіркове вивчення кримінальних проваджень, розглянутих загальними судами України з 2017-2022 роки за фактами вчинення військових кримінальних правопорушень дозволило виділити низку соціально-психологічних чинників, як причин вчинення військових кримінальних правопорушень, основою яких є сформована низька стресостійкість військовослужбовців.

В методичних рекомендаціях «Формування психологічної готовності військовослужбовців до виконання завдань антитерористичної операції (порадник для офіцерів та сержантів)» від 24 квітня 2014 року, розроблених відділом по роботі з особовим складом штабу антитерористичної операції в Луганській та Донецькій областях, констатовано, що в бою військовослужбовець в основному перебуває в стані стресу, елементами якого стає переживання різноманітних почуттів (страху, тривоги, паніки та ін.) та який у своїй переважній більшості, має місце у випадках, які загрожують його фізичній безпеці.

Для умов воєнного стану найбільш характерним є бойовий стрес, який характеризується сукупністю станів, які переживає військовослужбовець в процесі адаптації до несприятливих для життєдіяльності факторів, що загрожують життєвоважливим цінностям в бойових умовах. Інтенсивність такого переживання залежить від взаємодії сили і тривалості впливу на психіку військовослужбовця бойових стресорів і особливостей реагування на їхній вплив (Формування психологічної готовності військовослужбовців до виконання завдань Антитерористичної операції (порадник для офіцерів і сержантів), 2014).

Наслідки бойового стресу у військовослужбовців проявляються по-різному та складають нав'язливі спогади, що нагадують про психотравмуючі ситуації бойових дій, які виникають, як правило спонтанно здійснюючи негативний психологічний вплив на військовослужбовця, нерідко супроводжуючись погіршенням його психологічного і

фізичного здоров'я.

За твердженням А.М. Романишин,а та Т.М. Мацевко «боягузтво не те саме, що й страх. Страх на війні почувають практично всі психічно здорові люди. Проте самі бойові обставини, бойове завдання, внутрішньогруповий розподіл бойових функцій, можливі трагічні наслідки та інше спонукають учасника бойових дій долати страх. Боягуз же ігнорує свої обов'язки, своє минуле і майбутнє, долі товаришів по службі, результат бою тощо. Страх цілком опановує його у зв'язку з чим боягузтво є усвідомленою девіацією: вояк сам припиняє бойову активність і шукає безпечного укриття або просто втікає з поля бою» (Романишин А.М., Мацевко Т.М. та ін., 2017), самовільно залишаючи військову частину або місце служби з метою ухилитися від військової служби, чи нез'являючись з тією самою метою на службу у разі призначення, переведення, з відрядження, відпустки або з лікувального закладу чим вчиняє таке кримінальне правопорушення, як дезертирство.

Перебуваючи у зоні бойових дій людина відчуває страх, що по-різному впливає на її психіку та подальшу поведінку в стресових ситуаціях, і як наслідок може призвести до формування кримінально-протиправної мотивації спрямованої на вчинення військових кримінальних правопорушень. Подібні почуття присутні і у військовослужбовців із затяжною бойовою психічною травмою, яка проявляється, наприклад, під час перебування їх у звільненні, відпустці, на лікуванні, звідки вони іноді не повертаються на службу без поважних причин (Артеменко О.М., 2018).

З метою локалізації посттравматичних стресових розладів у військовослужбовців на практиці застосовуються відповідними фахівцями спеціальні методи, зокрема: гетеросугістивна терапія «тимчасова лінія»; методи витіснення (заміщення) образи; спеціальні методики психофізіологічної регуляції (саморегуляції); групи психологічної підтримки з моделюванням діяльності; медикаментозні, терапевтичні методи лікування; загальні методи відновлення й зміцнення здоров'я (Формування психологічної готовності військовослужбовців до виконання завдань Антитерористичної операції (порадник для офіцерів і сержантів), 2014).

Психічні та психологічні відхилення, як причина вчинення військових кримінальних правопорушень за даними медичних і кримінологічних досліджень, у своїй більшості хоч і не визначають схильність особи до протиправної поведінки, а лише є основою для морально-психологічної деформації особистості, проте прискорюючи процес деградації особи позначаються на формуванні у неї специфічної злочинної мотивації. На індивідуальному рівні імпульсивність та конфліктність поведінки особи, пов'язані із певними захворюваннями, можуть мати і вирішальне значення при вчиненні військових кримінальних правопорушень, а

особливо в результаті екстремальних ситуацій (бойові дії, поранення, стрес отриманий в результаті контузій тощо).

Іншою детермінуючою складовою, яка взаємодоповнює боягузтво є легкодухість, що проявляється в позбавленні сили волі, нерішучості та безсиллі військовослужбовців, і характеризує слабкість їх духу, волі, низький рівень морально-психологічних якостей та вказує на брак у особи сміливості й мужності (Олійник А. Р., 2015), що за твердженням 2,8% опитаних нами респондентів, являється причиною вчинення військових кримінальних правопорушень.

Проходження військової служби в умовах воєнного стану осіб з низьким рівнем морально-психологічних якостей і психічною деформацією, які не мали достатньої мотивації та патріотичної налаштованості, став визначальним криміногенним чинником вчинення військових кримінальних правопорушень, основною складовою якого являється сформоване небажання вказаної вище категорії осіб проходити військову службу.

Основними факторами, що впливають на небажання проходити військову службу є кардинальна зміна виду діяльності, роботи, місця проживання, установленого способу життя особи, втрата нею можливості перебувати у різних неформальних об'єднаннях, в тому числі з антигромадською спрямованістю, займатися улюбленими справами, а особливо вживати наркотичні засоби чи алкоголь, що призводить до стану амбівалентності, в результаті чого у військовослужбовця виникає почуття відчуженості, ізоляваності та крайньої необов'язковості.

Основними причинами вчинення військових кримінальних правопорушень вказаною категорією військовослужбовців є те, що під час укладання контракту про проходження військової служби, на практиці, взагалі не береться до уваги їх морально-психологічні та вольові якості. Окремого значення набуває і той факт, що значна частина мобілізованих в особливий період та в умовах воєнного стану, призвані на військову службу без власної волі, у зв'язку з чим провідним мотиватором їх кримінально-протиправної поведінки стає небажання переносити труднощі військової служби. Для даної категорії військовослужбовців важливо зберегти наявний уклад життя, соціальний і матеріальний статус, сформоване роками найближче соціальне оточення, необхідне для спілкування й підтримання соціальних зв'язків. Тому призов на службу, на їх думку, руйнує все перелічене. Для них характерна схильність до групового інформаційного тиску, зміна своєї поведінки і прийнятих раніше рішень. Вчинення злочину у більшості випадків здійснюється внаслідок бесід із близькими родичами (дружиною, батьками, дітьми), друзями, колегами по роботі, які переконують

військовослужбовців відмовитися від проходження служби, наводячи низку аргументів (Артеменко О.М., 2018).

Третю категорію, в системі детермінант вчинення військових кримінальних правопорушень, складають організаційно-управлінські чинники. Вивчення наукових джерел, судових справ та проведення емпіричних досліджень доводять, надають можливість стверджувати що їх складають різноманітні фактори, але у своїй переважній більшості ті, які прямо стосуються недоліків роботи командирів (начальників) офіцерського та сержантсько-старшинського складу ЗСУ, зумовлені, як відсутністю у вказаній категорії військовослужбовців управлінських здібностей, так і низьким рівнем їх морально-етичних якостей, що призводить до розвитку девіантної поведінки в окремих підрозділах ЗСУ та інших військових формуваннях у вигляді розповсюдження випадків нестатутних відносин, виражених у конфліктах між командуванням та військовослужбовцями (непоодинокими є випадки насильства з боку безпосередніх командирів над підлеглими) та недостатньому контролі військових командирів за поведінкою особового складу, що призводить до самоправства з боку інших військовослужбовців та розповсюдженню алкоголізму і наркоманії, і як результат до не бойових втрат.

На підставі викладеного до основних негативних чинників, що складають систему детермінант вчинення військових кримінальних правопорушень в Україні, а особливо в умовах воєнного стану слід віднести: постійне очікування загрози життю і здоров'ю; високий ризик смерті чи каліцтва; реальна можливість потрапити у полон, у заручники з подальшими тортурами і знущаннями; безпосереднє бачення загибелі товаришів по службі, близьких друзів, мирного населення; зростання у деяких військовослужбовців страху бути вбитим або пораненим при наближенні терміну ротації; невпевненість у сприятливому розвитку подій, вплив на які має військове керівництво та рівень дисципліни у військовому підрозділі; відчуття невизначеності внаслідок дефіциту особисто значущої інформації; порушення та/або зміна режиму харчування, відпочинку та сну, якості води та їжі, вплив незвичайних або несприятливих кліматично-географічних чинників, що породжують почуття невпевненості і тривоги; ізоляція військовослужбовців та їх вимушена самотність під час тривалого перебування на бойових постах при охороні ділянок, доріг, районів у незрозумілих умовах, з нестійким зв'язком, без постійного тісного зв'язку із основними угрупованнями; віддаленість від близьких, та тривога за них (*Пам'ятка військовослужбовцю під час підготовки до бою та в бою, 2014*).

У залежності від виявлених причин та умов злочинності ученими виділяються три основних рівні її запобігання: загальносоціальний, спеціально-кримінологічний та індивідуально-профілактичний (Голіна В. В., 1994).

В кримінологічній теорії загальносоціальне запобігання виявляється через систему заходів економічного, політичного, ідеологічного, організаційного характеру, які хоча і не мають спеціальних цілей боротьби зі злочинністю та профілактики кримінальних правопорушень, проте реалізують важливий кримінологічний аспект, стаючи основою, платформою спеціально-кримінологічного запобігання, оскільки їх спрямованість на вирішення проблемних завдань, які стоять перед державою, створює передумови для зменшення рівня вчинення кримінальних правопорушень (Дмитренко Н.А., Шкута О.О., 2022), у зв'язку з чим основною метою загальносоціального запобігання, військовим кримінальним правопорушенням в умовах воєнного стану в Україні є створення не лише сприятливих зовнішніх умов для ефективного функціонування ЗСУ та інших військових формувань спрямованих на забезпечення на належному рівні потреб військовослужбовців (Анна Рева, 2022), а й реалізацію цільових державних програм та стратегій реформування вітчизняної армії спрямованих на ефективно вирішувати існуючих у ЗСУ та інших військових формуваннях проблем.

За справедливим твердженням Д. В. Казначесвої, злочинність військовослужбовців негативно впливає на військову дисципліну, безпеку держави в цілому, оскільки виступає внутрішнім індикатором соціальної безпеки та мікроклімату, спричиняє падіння авторитету державної влади, поширення в суспільстві страху перед зовнішніми та внутрішніми загрозами, аномію, аморальність і неповагу до представників ЗС, знижує престижність військової служби. Враховуючи зауважене, автор наголошує на необхідності розробки та вирішення не лише першочергових, а й перспективних завдань щодо протидії злочинності в цій сфері (Олійник А. Р., 2015), у зв'язку з чим загальносоціальне запобігання вчиненню військових кримінальних правопорушень має бути спрямовано на усунення недоліків у політичній, соціальній, морально-психологічній та духовній сферах суспільства.

Підтримуючи позицію О.О. Шкути, невідкладними заходами протидії військовим кримінальним правопорушенням в умовах воєнного стану в Україні повинні бути: доопрацювання доктрини військової безпеки України з урахуванням вимог забезпечення національної безпеки, внутрішньої і зовнішньополітичної ситуації в країні; належне фінансування ЗСУ, як заходів пов'язаних з підтриманням бойової готовності військ, так і соціальних програм для військовослужбовців та членів їхніх сімей; повний перехід ЗСУ, виключно на військову службу за контрактом (Shkuta O. O., 2020); вдосконалення кадрової

політики ЗСУ спрямованої на усебічну підготовку офіцерського та сержантсько-старшинського складу, підвищення вимог до його ділових і моральних якостей (*Anna Reva, 2022*).

За словами В.Ф.Залужного: «Якщо прогалини в законодавстві не забезпечують дотримання військової дисципліни, а «відмовники» можуть сплатити штраф, розмір якого становить до десяти відсотків їх бойових виплат, або отримати покарання з випробуванням, це несправедливо. Більше того і це ключове, оголені ділянки фронту змушені закривати собою інші військовослужбовці, що призводить до збільшення втрат особового складу, територій та мирних людей на них. Часто втрачені позиції доводиться відновлювати штурмовими діями дуже дорогою ціною» (*Головнокомандувач ЗСУ Валерій Залужний закликав Володимира Зеленського підписати закон про посилення відповідальності за дезертирство та непокору військовослужбовців 2022*), що викликали нагальну потребу внесення змін щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану та/або в бойовій обстановці до Кримінального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших відповідних НПА (*Anna Reva, 2022*).

Одним із способів вирішення даної проблеми стало ухвалення ВР України 13 грудня 2022 року Закону № 2824-IX «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці».

Як показало наше дослідження, кримінальне покарання за вчинення військових кримінальних правопорушень, як один із основний загальносоціальних засобів боротьби з відхиленнями в правомірній поведінці військовослужбовців, не доводить свою ефективність, про що свідчить той факт що у 2023 році загальна кількість вчинених військових кримінальних правопорушень склала 28 666, що більше ніж в 2 рази перевищило минулорічні показники досліджуваного роду злочинності в державі. У зв'язку з чим основними сферами, які підлягають нагальному вирішенню, в контексті нашого дослідження, являються соціально-економічна та духовно-моральна (ідеологічна) сфери життя військовослужбовців.

Підтримуючи позицію М.О. Артеменко, загалом є два основні шляхи схилити особу воювати і ризикувати життям і здоров'ям на війні, пригнічуючи при цьому природний людський інстинкт самозбереження: високе грошове і соціальне забезпечення та розвиток патріотизму й готовності до самопожертви. Ідеальним варіантом є поєднання цих двох напрямів (*Артеменко О.М., 2018*). У зв'язку з чим сьогодні, як ніколи, зростає актуальність вирішення питань належного та достатнього фінансового забезпечення військовослужбовців

не вирішення якого, як показало наше дослідження, являється однією з ключових причин вчинення військових кримінальних правопорушень.

Для забезпечення належної мотивації військовослужбовців воювати на фронті необхідним є належне виконання прийнятих державою на себе зобов'язань, викладені у низці відомчих нормативно-правових актах, які регламентують фінансове, у тому числі і додаткового грошового заохочення бійців, які беруть участь у бойових діях на передовій (*Anna Reva, 2022*).

Ідеологічне загальносоціальне запобігання військовим кримінальним правопорушенням в умовах воєнного стану в Україні, в першу чергу полягає в обмеженні дії негативних факторів та пов'язано із розвитком національної ідентичності, посилення патріотизму та гордості українського народу за свою належність та самовизначеність.

Патріотизм здійснює індивідуалізований зв'язок особистості з Батьківщиною, заснований на бажанні блага для неї. Патріот цінує свою історію, відданий своїй країні й культурі, готовий заради неї до самопожертви. Для військовослужбовців патріотизм є визначальною професійною якістю, оскільки є чинником вибору військової професії, критерієм професійної придатності та соціальної відповідальності (*Каменюк Ю. В., Алещенко В. І., 2014*), у зв'язку з чим в умовах воєнного стану вкрай необхідним є активізація громадянської патріотичної свідомості й сприяння патріотичній діяльності в усіх її проявах (*Anna Reva, 2022*).

1. До внутрішніх закономірностей формування патріотизму у військовослужбовців слід віднести: єдність формування патріотизму з іншими напрямками військового виховання та навчання, психологічною підготовкою й самовдосконаленням військовослужбовців; визначальну роль військової діяльності, формуванні його особистості; цілісність процесу виховання військовослужбовців і взаємозалежність його компонентів; та залежність результатів формування патріотизму від реальних умов, в конкретних процесах і ситуація (*Концепція військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України, 2010*).

Високий рівень патріотизму не може бути забезпечений у короткий проміжок часу, у зв'язку з чим необхідною є цілеспрямована державна ідеологічна політика, невід'ємним елементом якої має стати військово-патріотичне виховання. Останнє має бути тим морально-ідеологічним стрижнем, що забезпечить консолідацію духовних сил військовослужбовців навколо ідеї соціальної відповідальності, вірності й відданості Вітчизні (*Камеш С. І., 2014*).

Особливістю ідеологічного загальносоціального запобігання військовим кримінальним правопорушенням серед військових є те, що їх складають не лише військово-патріотичне виховання, а й інформаційно-пропагандистське забезпечення, культурно-просвітницької

роботи пов'язане з захистом від негативного інформаційно-психологічного впливу (*Пальчик С. І., 2014*), що передбачено Програмою військово-патріотичного виховання у ЗСУ на 2012–2017 роки, затвердженої Наказом МО України від 11.01.2012 № 14 (*Про затвердження Програми військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України на 2012 - 2017 роки та Перспективного плану реалізації Програми військово-патріотичного, 2012*).

Формування патріотизму військовослужбовців ЗСУ та інших військових формувань має відображати результат комплексного і всебічного впливу державних та військових органів управління, командирів та начальників, відповідних службових посадових осіб, громадських організацій на свідомість, підсвідомість і поведінку особистості військовослужбовця і на психологію військового колективу в процесі їх життєдіяльності з метою формування у них високих морально-політичних, громадянських, військово-професійних, соціально-психологічних, психічних і фізичних якостей, необхідних для успішного виконання у будь-яких умовах конституційного обов'язку щодо захисту (*Каменюк Ю. В., Алещенко В. І., 2014*). Вітчизни, а с особливо в умовах воєнного стану та вирішувати наступні завдання: «формування в особового складу ЗСУ та молоді відданості та вірності Українському народові, готовності до оборони України, забезпечення захисту її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності; виховання в особового складу ЗСУ дисциплінованості, сумлінності та чесності під час виконання військового обов'язку, свідомого підпорядкування наказам (розпорядженням) командирів (начальників), неухильного додержання Конституції України та законів України; спрямування високих патріотичних почуттів військовослужбовців строкової служби щодо обрання ними в подальшому професії офіцера, сержанта (старшини), солдата (матроса) військової служби за контрактом ЗСУ; формування серед майбутніх кандидатів на навчання у вищих військових навчальних закладах (військовослужбовців і цивільної молоді) іміджу та привабливості військових спеціальностей командного та військово-технічного профілю; формування у військовослужбовців Збройних Сил України й молоді прагнення до фізичного саморозвитку; виховання у військовослужбовців гордості за належність до Збройних Сил України, до виду Збройних Сил України, військової частини та підрозділу; підтримка та всебічне пропагування військових сімейних династій» (*Anna Reva, 2022*).

Із загальносоціальним запобіганням тісно взаємопов'язане спеціально-кримінологічне запобігання військовим кримінальним правопорушенням в умовах воєнного стану в Україні .

Проте, на відміну від загальносоціального, воно має безпосередню мету та спрямоване на виявлення й усунення (блокування, нейтралізацію) детермінант злочинності, що є його профільною ознакою та головною особливістю. Поряд із цим спеціально-кримінологічне

запобігання включає в себе як запобігання задуманим і тим, що готуються, так і припинення розпочатих кримінальних правопорушень (Дмитренко Н.А., Шкута О.О., 2022).

Основною відмінністю спеціально-кримінологічних заходів запобігання від загальносоціальних є те, що їх дія має тактичне, а не стратегічне спрямування (Рубан К. П., 2012), у зв'язку з чим під спеціально-кримінологічним запобіганням кримінальним правопорушенням потрібно розуміти соціальний процес, основою якого є використання спеціальних методів і прийомів, знань та навичок регулювання соціальних відносин винятково з метою ліквідації тих їх негативних моментів, які можуть викликати вчинення кримінальних правопорушень, тобто з метою забезпечення кримінально-правових вимог (Дмитренко Н.А., 2020).

В контексті нашого дослідження спеціально-кримінологічне запобігання являє собою комплекс політичних, соціально-економічних, правових, організаційних та інших заходів, спрямованих на запобігання вчиненню військових кримінальних правопорушень в Україні, основним елементом якого являється кримінологічна профілактика, що, за справедливим твердженням В. В. Голіни, являється завчасним запобіганням, оскільки спрямовується на усунення негативних явищ і процесів, безпосередньо пов'язаних з учиненням кримінальних правопорушень (Голіна В. В., 1989).

Основне місце у структурі спеціально-кримінологічного запобігання вчиненню військових кримінальних правопорушень в Україні займають заходи психологічної профілактики, які у своїй переважній більшості спрямовані на нейтралізацію негативного впливу соціально-психологічних детермінант, результати вивчення яких надали нам змогу встановити, що переважне місце в системі мотивів вчинення військових кримінальних правопорушень, особливо в умовах воєнного стану, займають мотиви морально-психологічного характеру, основними з яких являються прояви боягузтва та легкодухості.

З огляду на викладене першочерговим завданням морально-психологічної профілактики вчинення військових кримінальних правопорушень в сучасних умовах є забезпечення підвищення стресостійкості військовослужбовців, першочергову роль в реалізації якого мають відігравати висококваліфіковані військові психологи, яких як показало наше дослідження у ЗСУ та інших військових формуваннях, а особливо на фронті, вкрай не вистачає.

Наступну складову кримінологічної профілактики вчинення військових кримінальних правопорушень в Україні являють організаційно-управлінські заходи, до яких варто віднести: удосконалення роботи правоохоронних органів; боротьбу з девіантною поведінкою та нестатутними відносинами в колективі військовослужбовців; вирішення проблем в організації

військової служби; боротьбу з алкоголізмом та наркоманією; розширення участі громадських організацій в діяльності ЗСУ та інших військових формувань тощо.

Особливої актуальності в умовах воєнного стану, за нашим глибоким переконанням, набуло реалізація ідеї створення військових судів, що відповідає європейським стандартам і практиці Європейського суду з прав людини (*Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо утворення військових судів та окремих організаційних питань)*, 2015). Проте не як спеціалізованого органу в системі органів судової влади, а як складової частини у системі судів загальної юрисдикції, що як мінімум надасть змогу зекономити бюджетні кошти, яких вкрай не вистачає в умовах воєнного стану.

За результатами нашого дослідження встановлено, що окремим напрямком організаційно-управлінської профілактики військових кримінальних правопорушень в Україні, має стати максимально наближене до стандартів НАТО покращення організації військової служби, що має стосуватися як сержантсько-старшинської роботи так і діяльності офіцерського складу ЗСУ та інших військових формувань.

Підтримуючи позицію М.О. Артеменко для залучення до лав армії найбільш гідних і патріотично налаштованих осіб, які претендують на різні посади у військових підрозділах і з'єднаннях, слід відповідним службовим особам урахувувати положення відомчих нормативно-правових актів МО, які зобов'язують: виявляти осіб з нервово-психічною нестійкістю; не допускати до працевлаштування у ЗС осіб з низькими морально-діловими якостями; визначати пізнавальні здібності кандидата, його нервово-психічну стійкість, окремі індивідуально-психологічні якості, інтелектуальний рівень (*Артеменко О.М., 2018*).

За результатами дослідження доведено, що найважливішим фактором який зумовлює вчинення військових кримінальних правопорушень є низький рівень дисципліни і правопорядку у військових підрозділах і з'єднаннях ЗСУ та інших військових формувань.

Дисциплінарним статутом ЗСУ, встановлено, що «військова дисципліна досягається шляхом: виховання високих бойових і морально-психологічних якостей військовослужбовців на національно-історичних традиціях українського народу та ЗСУ, патріотизму, свідомого ставлення до виконання військового обов'язку, вірності Військовій присязі; особистої відповідальності кожного військовослужбовця за дотримання Конституції та законів України, Військової присяги, виконання своїх обов'язків, вимог статутів ЗСУ; формування правової культури військовослужбовців; умілого поєднання повсякденної вимогливості командирів і начальників (далі - командири) до підлеглих без приниження їх особистої гідності, з дотриманням прав і свобод, постійної турботи про них та правильного застосування засобів переконання, примусу й громадського впливу колективу; зразкового виконання командирами

військового обов'язку, їх справедливого ставлення до підлеглих; підтримання у військових з'єднаннях, частинах (підрозділах), закладах та установах необхідних матеріально-побутових умов, статутного порядку; своєчасного і повного постачання військовослужбовців встановленими видами забезпечення; чіткої організації і повного залучення особового складу до бойового навчання» (ст. 3 Дисциплінарного статуту ЗСУ» (*Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України Закон України, 1999*).

Є. І. Брижаний до основних критеріїв оцінки професійних здібностей військовослужбовців в інтересах професійної придатності відносить: «рівень опанування військовослужбовцями правил і відомостей, передбачених бойовою та гуманітарною підготовкою; вміння застосовувати свої військово-професійні знання і навички; рівень індивідуальної підготовки; досвід військової служби; вміння застосовувати знання на практиці; розвиток нетрадиційного мислення; прояв ініціативності; психологічна готовність військовослужбовців до виконання поставлених завдань; і рівень їх стійкості до впливу несприятливих умов службової діяльності (виконання завдань в екстремальних ситуаціях; психологічна стійкість до впливу несприятливих умов; здатність переносити високі нервово-психологічні навантаження; ставлення до виконання конкретних службових завдань (з бажанням, та розумінням їх необхідності); рівень дисциплінованості, моральної та психологічної стійкості до негативних явищ; стан міжособистісних взаємовідносин з товаришами по службі, формування громадянських настанов і переконань військовослужбовців на розвиток мотивації до військової служби та військово-професійної» (*Брижаний Є. І., 2015*).

Ключове місце в процесі забезпечення організаційно-управлінської профілактики вчинення військових кримінальних правопорушень в Україні в умовах воєнного стану, займає боротьба з антисоціальною поведінкою, алкоголізмом та наркоманією серед військовослужбовців ЗСУ та інших військових формувань, що за справедливим твердженням А.В. Стаднік повинно реалізовуватися через профілактичні та гігієнічні заходи, направлені на фізичну, психічну, духовну та соціальну (*Стаднік А. В., 2011*) складові здоров'я військовослужбовця.

Наказом МО України «Про заходи попередження щодо пияцтва Збройних Силах України» від 30 квітня 2017 року № 233 було констатовано, що «профілактика пияцтва є одним із основних напрямів роботи щодо запобігання правопорушень, що забезпечується проведенням комплексу заходів організаційного, виховного, психологічного та правового характеру. У зв'язку з чим основними засобами її забезпечення являються: «динамічне медичне та психологічне спостереження за особами, які в побуті зловживають алкогольними

напоями; щомісячний аналіз стану профілактики зловживання алкогольними напоями серед підлеглого особового складу, військової дисципліни та правопорядку, упровадження здорового способу життя у військових колективах; у поточному плануванні комплекс системних заходів зі становлення молодих офіцерів та військовослужбовців військової служби за контрактом, виховання в них стійкого інтересу до здорового способу життя та несприйняття негативних традицій, пов'язаних із зловживанням алкоголем; розкриття соціальних аспектів небезпеки алкоголізму; організацію та проведення бесід і кінолекторіїв за тематикою антиалкогольної спрямованості із залученням до їх проведення спеціалістів наркологів, психіатрів, представників правоохоронних органів; використання наочної агітації; доведення до особового складу наказів (розпоряджень) щодо покарання осіб, які вчинили правопорушення у стані алкогольного сп'яніння; роботу щодо покращення побутових умов особового складу» (*Про заходи попередження щодо пияцтва Збройних Силах України, 2017*).

На відміну від спеціально-кримінологічного, індивідуально-профілактичне запобігання військовим кримінальним правопорушенням в умовах воєнного стану в Україні, являється заходом запобігання його вчинення відносно конкретних осіб.

У ЗСУ та інших військових формуваннях заходи індивідуального запобігання військовим кримінальним правопорушенням здійснюються в системі виховної та соціально-психологічної роботи, під якою розуміють систему організаційних, інформаційних, педагогічних, психологічних, правових, військово-соціальних та культурно-просвітницьких заходів що спрямовані на формування і розвиток у військовослужбовців професійно необхідних морально-бойових якостей, належного стійкого морально-психологічного стану військових колективів, що має сприяти високій бойовій та мобілізаційній готовності органів управління, з'єднань і частин, високому рівню бойової й оперативної підготовки, зміцненню військової дисципліни та правопорядку, згуртуванню військових колективів для забезпечення підготовки й виконання військами (силами) покладених на них завдань (*Shkuta O.O., 2020*).

М. Г. Колодяжний, вивчаючи військові злочини в Україні: детермінація та запобігання, індивідуально-профілактичне запобігання військовим кримінальним правопорушень бачить у вивченні, діагностуванні, оцінюванні та нейтралізації обставин, що мають криміногенний характер, у поведінці та найближчому оточенні конкретного військовослужбовця (*Колодяжний М., 2013*).

Є. Б. Пузиревський, вивчаючи проблеми запобігання військовим злочинам, доводить, що індивідуально-профілактичне запобігання військової злочинності спрямоване на особистість військовослужбовця, а також на умови, обставини, ситуації, що сприяють чи полегшують вчинення кримінально-карних діянь цього виду. Розгляд тактики індивідуально-

профілактичного запобігання військовим кримінальним правопорушенням в умовах воєнного стану в Україні надало змогу виявити кілька характерних його рис. По-перше, індивідуально-профілактичне запобігання забезпечується за допомогою не одного заходу, а цілого їх комплексу. По-друге, результат при одній і тій самій тактиці кримінологічного впливу може істотно змінюватися в залежності від ступеня криміногенності трьох основних детермінант злочинної поведінки: особистості, мікросоціального середовища та конкретної ситуації військового кримінального правопорушення. По-третє, інтенсивність запобіжних заходів повинна на пряму залежить від ступеня прояву криміногенних детермінант (*Сидорчук А. Г., 2016*).

Вся увага запобіжного впливу заходів індивідуально-профілактичного запобігання має бути спрямовано на нейтралізацію кримінально-протиправної мотивації військовослужбовця на вчинення військових кримінальних правопорушень. Основними суб'єктами забезпечення запобіжного впливу є: військові психологи, командування військових частин та підрозділів, сержантсько-старшинський склад, побратими по службі та ін.

Метою індивідуально-профілактичного запобігання вчинення військових кримінальних правопорушень має бути позитивна корекція особистості військовослужбовця, спрямована на зміну його поведінки від антигромадської до законослухняної.

Основними заходами індивідуальної профілактики вчинення військових кримінальних правопорушень в ЗСУ та інших військових формуваннях мають бути: виявлення осіб, схильних до вчинення військових кримінальних правопорушень; вивчення цих осіб і джерел негативного впливу на них; прогнозування індивідуальної поведінки; планування заходів індивідуального запобігання; здійснення коригувального впливу на особу; контроль за досягненням мети індивідуального запобігання та фіксація (документування) його процесу й досягнутих результатів (*Дмитренко Н.А., 2020*), які можуть мати різну спрямованість, проте основними з них вважаємо психологічні, інформаційні й соціальні заходами індивідуальної профілактики.

Основними методами психологічного впливу індивідуальної профілактики вчинення військових кримінальних правопорушень є метод переконування, що передбачає роз'яснення особі, стосовно якої здійснюється профілактичний захід, допущених нею помилок і порушень та метод засудження протиправної поведінки, у результаті застосування якого на свідомість особи, стосовно якої здійснюється профілактичний захід, здійснюється відповідний вплив, спрямований на формування в неї бажання відмовитись від дій, що можуть призвести до вчинення військових кримінальних правопорушень (*Кобзар А. О., Копаниця О. В., Грицюк В. М. та ін., 2011*), які реалізуються через індивідуальну виховну роботу, одними із складових

якої є: індивідуальна бесіда, психологічна допомога, індивідуальне завдання, доручення, індивідуальний контроль (Бакун В. І., 2013).

На підставі викладеного, можемо констатувати, що індивідуальна виховна робота в ЗСУ та інших військових формуваннях є одним із найважливіших заходів індивідуально-профілактичного запобігання військовим кримінальним правопорушенням, що за своєю загальною сутністю передбачає систему цілеспрямованого вивчення особливостей особистісної сфери військовослужбовців та педагогічної взаємодії (впливу) з ними в інтересах ефективної військово-професійної підготовки, різноманітного виховання та розвитку, з урахуванням їх психічних, психологічних, інших можливостей та вимог (Бакун В. І., 2013), спрямованих на запобігання вчиненню військових кримінальних правопорушень.

Підсумовуючи викладене можемо справедливо стверджувати, що лише за допомогою послідовних заходів загальнодержавного характеру, підкріплених розумінням та підтримкою суспільства, можна успішно протидіяти військовим кримінальним правопорушенням (Туркот М. С., 2013), у зв'язку з чим, з метою запобігання військовим кримінальним правопорушенням в умовах воєнного стану в Україні першочергове значення слід приділити державним заходам та урядовим програмам спрямованим на нейтралізацію, обмеження сфери й потужності дії базисних детермінант, що полягає у побудові якісно нових ЗСУ та відповідності усього їх особового складу вимогам сьогодення. Лише за таких умов можна вирішити завдання запобігання військовій злочинності в умовах воєнного стану в Україні.

References:

Shkuta O.O., (2020) Crimes in the Military Sphere: Reasons and Conditions (Злочини у військовій сфері: причини та умови). *European Reforms Bulletin №2, 2020. с. 74-77.* <http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream/123456789/1845/1/74-77.pdf>

Про Рекомендації парламентських слухань на тему: "Про стан та перспективи розвитку Воєнної організації та сектору безпеки України" Постанова Верховної Ради України; Рекомендації від 05.07.2012 № 5086-VI Електронний ресурс. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5086-17#Text>

Oleh Shkuta, Maksym Korniienko, Mykola Yankovyi (2022) Foreign experience of preventing military and economic crimes (Зарубіжний досвід запобігання військово-економічній злочинності). *Baltic Journal of Economic Studies. Vol. 8 № 4. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», (2022). P. 185-190* <http://baltijapublishing.lv/index.php/issue/article/view/1937/1946>

Дмитренко Н.А., Шкута О.О., (2022) Злочинність у Збройних Силах України: кримінологічна характеристика та запобігання: монографія. – Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2022. – 186 с.

Дмитренко Н.А., (2021) Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності у Збройних Силах України. Дис. на здоб. наук. ступ. докт. філос. Одеса. 2021. 230 с.

Кавунська А.О., Корнієнко М.В., Шкута О.О., (2023) Дезертирство в Україні: кримінально-правовий та кримінологічний аспект : монографія. А.О. Кавунська, М.В. Корнієнко, О. О.

- Шкута. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2023. – 212 с.
<https://dspace.oduvs.edu.ua/bitstreams/709dee25-1201-4e68-ab35-9a1a07514d1e/download>
- Рева А.О., (2022) Морально-психологічні ознаки особистості дезертира в умовах воєнного стану в Україні. *Актуальні питання юридичної науки*. 2022. № 18. С. 225-230.
- Чимишенко С. М., (2005) Соціальний захист військовослужбовців. *Фінанси України*. 2005. № 11. С. 46–51.
- Джужа О. М., Василевич В. В., Черней В. В., Чернявський С. С. та ін., (2020) Кримінологія: підручник.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея; за наук. ред. д-ра юрид. наук, професора О. М. Джужі. Київ : ФОП Маслакова, 2020. 612 с.
- Артеменко О.М., (2018) Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам проти порядку проходження військової служби: дис. ... кандид... юрид наук: 12.00.08 / Науково-дослідн.інститут вивчення проблем злочинності ім.академ. В.В.Сташиса. Харків, 2018. 225 с.
- Anna Reva, (2022) Główne zadania i cechy ogólnego społecznego zapobiegania dezercji w warunkach stanu wojennego w Ukrainie. *Education, Law, Management* 2022 № 3 (47) P. 332-336
- Концепція військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України. Затверджено наказом Міністра оборони України № 295 від 08.06.2010.
- Камеш С. І., (2014) Військово-патріотичне виховання в контексті ідеологічної роботи в Збройних Силах України. *Вісник національного університету оборони України*. 2014. № 2. С. 331–334.
- Пальчик С. І., (2014) Військово-патріотичне виховання як фундамент ідеологічної роботи в Збройних Силах України. *Вісник національного університету оборони України*. 2014. № 2. С. 335–340.
- Про затвердження Програми військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України на 2012 - 2017 роки та Перспективного плану реалізації Програми військово-патріоті [...] Міноборони України; Наказ, Програма, План від 11.01.2012 № 14. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0014322-12#Text>
- Каменюк Ю. В., Алещенко В. І., (2014) Психологічні засади формування патріотизму військовослужбовця Збройних Сил України. *Вісник національного університету оборони України*. 2014. 1 (44)№ 3. С. 82-87.
- Пам'ятка військовослужбовцю під час підготовки до бою та в бою. НДЦ гуманітарних проблем ЗСУ, Соціально-психологічного центр ЗСУ, Громадська організація «Українська асоціація фахівців з подолання наслідків психотравмуючих подій». Миколаїв, 2014. 54 с.
- Пузиревський Є. Б. (2011) Кримінологічний аналіз і запобігання військовим злочинам: автореф. дис ... канд. юрид. наук. Харків, 2011. 22 с.
- Олійник О. М., (2015) Запобігання незаконному використанню бюджетних коштів у Збройних Силах України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2015. 20 с.
- Карпенко М. І., (2010) Кримінальна відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2010. 17 с.
- Карпенко М. І., (2020) Теоретико-методологічне дослідження злочинів проти встановленого порядку несення військової служби за Кримінальним кодексом України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Держ. фіск. служба України; Ун-т держ. фіск. служби України. Ірпінь, 2020. 39 с.
- Голіна В. В., Головкін Б. М., (2014) Кримінологія: Загальна та Особлива частини : навч. посіб. Харків : Право, 2014. 513 с.
- Shkuta O. O., (2020) Crimes in the Military Sphere: Reasons and Conditions. *European Reforms Bulletin*. 2020. № 2. P. 74–77.
- Формування психологічної готовності військовослужбовців до виконання завдань Антитерористичної операції (порадник для офіцерів і сержантів). Київ. Генеральний штаб Збройних Сил України. 2014. 22 с.

- Романишин А.М., Мацевко Т.М. та ін., (2017) Профілактика відхильної поведінки у військовослужбовців: навчально-методичний посібник.– Львів: НАСВ, 2017. – 322 с.
- Олійник А. Р., (2015) Боягузтво і легкодухість як спеціальні мотиви добровільної здачі в полон: особливості юридичної техніки викладення диспозиції норми Кримінального кодексу України. Актуальні проблеми захисту прав та представництва законних інтересів військовослужбовців та військовозобов'язаних у кримінальному та адміністративному законодавстві України: сучасний стан та перспективи: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 11 груд. 2015 р.). Харків: Право, 2015. С. 128–131.
- Голіна В. В., (1994) Попередження злочинності: конспект лекції. Харків: Укр. юрид. академія, 1994. С. 68–71.
- Казначєєва Д. В., (2018) Військова злочинність: аналіз та прогнозування. Вісник Кримінологічної асоціації України. 2018. № 2 (19). С. 132–140.
- Головнокомандувач ЗСУ Валерій Залужний закликав Володимира Зеленського підписати закон про посилення відповідальності за дезертирство та непокору військовослужбовців 2022, URL : <http://surl.li/rkskk>
- Рубан К. П., (2012) Спеціально-кримінологічні та індивідуальні заходи протидії злочинності в місцях позбавлення волі. Право і безпека. 2012. № 3. С. 218–220.
- Дмитренко Н.А., (2020) Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності у Збройних Силах України: дис. док. філос. Одеса, 2020. – 230 с.
- Голина В. В., (1989) Кримінологическая профилактика, предотвращение и пресечение преступлений: учеб. пособие. Киев: УМК ВО при Минвузе, 1989. 72 с.
- Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо утворення військових судів та окремих організаційних питань): проект закону України від 6.04.2015 р. № 2557. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54668
- Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України Закон України; Статут, Форма типового документа, Картка, Журнал від 24.03.1999 № 551-XIV Електронний ресурс. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-14#Text>
- Брижаний Є. І., (2015) Оцінка професійних здібностей військовослужбовців в інтересах професійної придатності. Збірник наукових праць «Військова освіта» Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. 2015. № 1. С. 34–41.
- Стаднік А. В., (2011) Психолого-педагогічні засади впровадження здорового способу життя серед військовослужбовців внутрішніх військ. Вісник національного університету оборони України. 2011. № 1. С. 83–89.
- Про заходи попередження щодо пияцтва Збройних Силах України Наказ МО України від 30 квітня 2017 року № 233. Електронний ресурс. Режим доступу: chrome-extension://efaidnbnmnibpcjpcglclefindmkaj/https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/233_nm_2017.pdf
- Колодяжний М., (2013) Військові злочини в Україні: детермінація та запобігання. Вісник Національної академії правових наук України. 2013. № 4. С. 191–197.
- Сидорчук А. Г., (2016) Проблемні питання запобігання злочинності. Право України. 2016. № 9. С. 126–133.
- Кобзар А. О., Копаниця О. В., Грицюк В. М. та ін., (2011) Виховна робота у Збройних Силах України: підручник.; за заг. ред. Б. П. Андрєсюка. Чернівці, 2011. 407 с.
- Бакун В. І., (2013) Проблемні питання індивідуального попередження злочинів у Збройних Силах України. Юридична наука. 2013. № 7. С. 36–44.
- Туркот М. С., (2013) Детермінанти військової злочинності. Вісник Національної академії прокуратури України. 2013. № 3. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/Vnapu_2013_3_5.pdf

CHAPTER 6.

LEGAL ASPECTS OF THE PROGRESS IN THE EUROPEAN UNION'S APPLICATION OF SANCTIONS (RESTRICTIVE MEASURES)

Viktoriia HOLUBIEVA

Ph. D. (in Law), Professor,

Professor of the Department of Public and International Law

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman

(54/1, Beresteiska Avenue, Kyiv, 03057, Ukraine)

vicgolubeva@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-3903-3451>

Abstract. The study is devoted to the evolution of legal regulations and the formation of the practical application of sanctions (restrictive measures) by the European Union as a tool belonging to the scope of the EU Common Foreign and Security Policy (CFSP). This sphere is interesting in terms of Ukraine's European integration aspirations (in particular, acquisition of the EU accession candidate status) and is especially relevant as a result of the EU's introduction of sanctions (restrictive/restrictive measures) against those involved in unleashing, endorsing and contributing to the military aggression of the Russian Federation against Ukraine, as one of the directions of support and assistance in restoring peace and security. Within the framework of the "Rhodesian" and "Malvinas" doctrines, in the sanctions practice of the EU (and predecessors in its modern territories), three stages (periods) are identified: - the preliminary (zero) stage, as the national (unilateral) period of the European sanctions policy (1950-1980); - the first stage, as the beginning of the joint sanctions activities of European states and its institutionalization (1981-2004), the transition from the "Rhodesian" to the "Malvinas" doctrine; - the second stage, as the formation of a modern institutional structure for coordinating sanctions policy at the supranational level in the EU (2004 - until now). In addition, twelve classification attributes and their corresponding types of sanctions (restrictive measures), which were applied, are being applied, or may be applied in the EU (and outside it), have been formulated.

Keywords: sanctions, sanctions regime, sanctions practice, restrictive measures, the European Union, EU, the EU Common Foreign and Security Policy, CFSP.

ПРАВОВІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЗАСТОСУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ САНКЦІЙ (ОБМЕЖУВАЛЬНИХ / РЕСТРИКТИВНИХ ЗАХОДІВ)

Анотація. Дослідження присвячено становленню нормативно-правового регулювання і формуванню практики застосування Європейським Союзом санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів), як інструментарію, що належить до сфери Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС (CFSP). Означена сфера є цікавою з огляду євроінтеграційних прагнень України (зокрема отримання статусу кандидата на вступ до ЄС) і особливо актуальною внаслідок запровадження Євросоюзом санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів) щодо причетних до розв'язання, підтримки та сприяння військовій агресії РФ проти України, як одного з напрямів підтримки і допомоги в поновленні миру і безпеки. В межах «родезійської» і «мальвінської» доктрин в санкційній практиці ЄС (і попередників на його сучасних територіях) виокремлено три етапи (періоди): - попередній (нульовий) етап, як національний (односторонній) період європейської санкційної політики (1950-1980 рр.); - перший етап, як початок спільної санкційної діяльності європейських держав і її інституалізації (1981-2004 рр.), перехід від «родезійської» до «мальвінської» доктрини; - другий етап, саме як формування сучасної інституціональної структури координації санкційної політики на наднаціональному рівні в ЄС (2004 р. – до тепер). Крім того, сформульовано дванадцять класифікаційних ознак і відповідних їм різновидів санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів), що застосовувалися, застосовуються або можуть застосовуватися на території ЄС (і не лише).

Ключові слова: санкції, санкційний режим, санкційна практика, обмежувальні заходи, рестриктивні заходи, Європейський Союз, ЄС, Спільна зовнішня та безпекова політика ЄС, CFSP.

Вступ.

Питання дотримання, виконання і не порушення принципів і норм будь-якого національного права, а також попередження, припинення або покарання з ними пов'язані, є важливим аспектом суспільного життя і внутрішнього правопорядку будь якої держави світу. Особливої актуальності означені питання набувають з огляду загальноновизнаних принципів міжнародного права і норм міжнародного права, внаслідок впливу на міжнародний правопорядок і тому, що вони торкаються інтересів не однієї держави, а прямо чи опосередковано, всієї світової спільноти. Внаслідок грубого порушення основ існуючого міжнародного правопорядку для «цивілізованого світу» і України як ніколи нагальною є потреба в ефективних механізмах і заходах (у т.ч. міжнародних) протидії сучасним загрозам і

викликам.

Особливої важливості набули не лише політичні і воєнні, а й правові засоби забезпечення миру і міжнародного правопорядку, серед яких вагоме місце займають різні види санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів), які запроваджуються державами або міжнародними організаціями проти деяких держав і їх національних суб'єктів, що порушили міжнародно-правові засади, з метою спонукання їх до припинення певних дій і відновлення порушених прав тощо. Запровадження санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів) у міжнародних відносинах різних суб'єктів міжнародного права не є чимось новим. В ЄС застосування цільових (таргетованих) санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів) (*EU Sanctions Map*), як інструменту, спрямованого на порушників міжнародного права, належить до сфери Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС (CFSP) і відповідно «щорічних пріоритетів» (*CFSP Report – Our Priorities in 2022, HR(2022)147; CFSP Report – Our Priorities in 2023, HR(2023)153*) Глобальної стратегії зовнішньої і безпекової політики ЄС (*Stronger Europe a Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy, 2016*).

Дослідження санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів), їх окремих аспектів і різновидів у міжнародних відносинах взагалі, в практиці ЄС і внаслідок агресії РФ проти України проводили, як іноземні і вітчизняні науковці (юристи, економісти, історики та ін.), так і практики (особливо в сучасних умовах), зокрема: Alexander K., Barber J., Blanchard J.-M.F., Ripsman N.M., Cardwell P., Moret E., Charpentier J.M., Eckes C., Eriksson M., Giumelli F., Hoffmann F., Książczaková A., Govaere I., Guillaume V.D.L., Hufbauer G.C., Schott J.J., Elliott K.A., Kostanyan H., Meister S., Kreutz J., Lindsay J.M., Orbie J., Tortell L., Portela C., Seth G. Jones, Masahiko Asada, Девіс К.М., Деко Е., Кьохлер Х., Василенко В.А., Андрейченко С.С., Алієв Р.З.О., Ведькал В.А., Гонак І.М., Голубєва В.О., Грабович Т., Качуринер В.Л., Левандовські К.М. і В.А., Левчий М.А., Малишева Ю.В., Маловацький О., Морозюк Р., Науменко Н.С., Панченко В.Г., Седляр Ю.О., Толстов С. В., Фліссак К.А., Хоббі Ю.С., Чернявський А.Л., Шаров О., Янакаєва К. та ін.

Звернімося до розвитку / формування практики ЄС в питанні санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів), що набуває нового значення внаслідок стратегічного і нормативного закріплення в Преамбулі Конституції України «європейської ідентичності Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу», що підтверджено наданням Україні статусу кандидата на вступ до ЄС (*Resolution RSP 2022/2716*), а також певної позиції в даному питанні ЄС внаслідок агресії РФ проти України.

Зауважимо, що в контексті даного дослідження буде використовуватись поняття / назва «санкції (обмежувальні/рестриктивні заходи/режими)», тому що: - в засновницьких

документах ЄС закріплено термін «обмежувальні / рестриктивні заходи» («restrictive measures») (*Consolidated version of the treaty on the functioning of the EU*), які було впроваджено для означення широкого кола заходів, спрямованих на внесення змін у політику або діяльність держав, їх частин, урядів, фізичних і юридичних осіб (*Guidelines (EU) 11205/12. P. 5 (4)*), а в практиці ж зустрічається / застосовується переважно термін «санкції» («sanctions») (*External action. The Diplomatic Service of the EU. EEAS. EU sanctions*). Крім того, детально з питанням термінології можна ознайомитися в інших публікаціях (*Голубєва В.О., 2024. С. 533-535*).

Розвиток нормативно-правового регулювання і періодизація практики застосування санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів) Європейським Союзом в його сучасних кордонах

Звернемося до історії і розвитку застосування санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів) починаючи з моменту заснування міжнародної регіональної організації (регіональної економічної інтеграції) зараз відомої як ЄС, з врахуванням вагомого досвіду в даній сфері окремих її держав-членів. У різний час, в різних частинах світу, у тому числі й на теренах сучасного ЄС, санкції (обмежувальні/рестриктивні заходи) використовувалися і використовуються як частина міжнародно-правового, зовнішньополітичного, зовнішньоекономічного та ін. інструментарію для посягання певних цілей (*Barber J., 1979; Lindsay J.M., 1986; Cardwell P., 2015*).

Статті 28-31 та 56-60 (Римського) Договору про заснування Європейського Співтовариства не дозволяли застосовувати санкції (обмежувальні/рестриктивні заходи) державам-членам одна до одної (щодо товарів (національного походження чи легально імпортованих з третіх країн), послуг, капіталів). Відповідно до статей 223 та 224 (Римського) Договору про заснування Європейського Співтовариства, якою (з умовою консультування) фактично дозволялось державам-членам відхилитися від загальної зовнішньоторговельної політики щодо третіх країн з метою дотримання інших міжнародних зобов'язань. У науковому середовищі в цілому панує консенсус з приводу того, що санкційна політика країн ЄС у своєму історичному розвитку пройшла кілька етапів від «родезійської» доктрини до «мальвінської» доктрини (*Portela C., 2010. P. 23; Седляр Ю.О., 2013. С. 172*).

Відповідно, можливість вести зовнішньоторговельну діяльність через інші держави-члени ЄС (в т.ч. постійний процес розширення ЄС), не дозволяла ефективно застосовувати односторонні (індивідуальні, національні, unilateral) санкційні (обмежувальні/рестриктивні) режими (*Surya P Subedi QC, 2021*) і вимагала колективного підходу для успішного використання даного інструментарію. Незважаючи на закріплення в ст. 113 Римського договору 1957 р. положень щодо спільної торговельної політики на єдиних принципах, у т.ч.

щодо захисних / обмежувальних заходів, механізм і практика запровадження колективних заходів ЄЕС сформувалися наприкінці 70-х років ХХ ст. Таким чином в 1950-1960-х роках держави не звертались до інститутів Співтовариства для формулювання і впровадження санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів), а застосовували національні односторонні механізми.

Seth G. Jones. зазначає, що в 1990-х роках було 50 випадків економічних санкцій, що на 36% більше порівняно з 1980-ми роками, на 22% порівняно з 1970-ми роками та на 58% порівняно з 1960-ми роками. В період 1950-1990 рр. держави-члени застосовували санкції через інститути ЄС у двох із сімнадцяти випадків (12%). Проте у 1991-2006 рр. економічні санкції запроваджувалися вже спільно (колективно) у двадцяти одному з двадцяти семи випадків (78%), збільшивши як відсоток, так і загальну кількість випадків, а до 2012 р. таких випадків було вже вісімнадцять (87%) (Seth G. Jones, 2007. P. 97). До офіційного сайту Дипломатичної служби ЄС (EEAS) (*The Diplomatic Service of the European Union. EEAS. European Union sanctions*) інтегровано базу даних санкцій ЄС «EU Sanctions Map» (*EU sanctions database*), в якій на середину 2023 р. містилося 48 санкційних режимів, у т.ч. 28 автономних режимів санкцій ЄС («EU»), 9 запроваджених ООН («UN»), що виконуються в т.ч. Європейським Союзом, а також 11 спільних ООН-ЄС («UN and EU») санкційних режимів.

Попередній (нульовий) етап. Національний (односторонній) період європейської санкційної політики (1950-1980 рр.) в рамках «родезійської» доктрини. В 1958-1970 рр. в практиці Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС) питання застосування санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів) знаходилося в національній юрисдикції окремих держав, які діяли або відповідно до резолюцій Ради Безпеки ООН, або на власний розсуд для захисту своїх, зазвичай колоніальних інтересів.

Наприклад, Франція двічі (у 1957-1963 рр. та 1964-1966 рр.) вводила санкції (обмежувальні/рестриктивні заходи) проти своєї колишньої колонії – Тунісу (Charpentier J.M., 1964). Великобританія також двічі застосовувала односторонні санкції (обмежувальні/рестриктивні заходи) проти Уганди у 1972-1979 рр. (разом з США з 1978 р.) (Seth G. Jones, 2007. P. 119-121) і проти Південної Родезії у 1965-1979 рр. (Alexander K., 2009. P. 119-122; Portela C., 2010. P. 20). Окремо необхідно зазначити, що у деяких держав-членів ЄЕС/ЄС поступово формується власний національний / внутрішньодержавний односторонній підхід (що включає відповідну національну нормативно-правову базу, національні інституції і механізми, тощо) до санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів) (наприклад, у Греції і Польщі) (Голубєва В.О., Науменко Н.С., 2022). Зазначимо, що держава, будучи членом ЄС зобов'язана визнавати пріоритет норм права ЄС, у т.ч. щодо санкцій

(обмежувальних/рестриктивних заходів) даної міжнародної організації (регіональної економічної інтеграції) з її злагоджено функціонуючим організаційно-правовими механізмом (Голубєва В.О., Науменко Н.С., 2022. С. 64). Але в деяких сферах будь-яка держава-член ЄС, здійснює свою компетенцію тією мірою, якою ЄС нею не скористався або прийняв рішення припинити здійснення своєї компетенції (Енциклопедія міжнародного права: Т.2, 2017. С. 265).

Як вже зазначалося, базуючись на закріплених в ст. 113 Римського договору 1957 р. положеннях щодо спільної торговельної політики (але не фінансової), у т.ч. щодо захисних / обмежувальних / рестриктивних заходів, з кінця 1980-х років дана сфера була як в компетенції ЄЕС, так і держав-членів. При наявності протиріч між національними санкційними рішеннями і загальноєвропейськими, останні мали пріоритет, за винятком діючих двосторонніх міжнародних договірних зобов'язань країн, що виникли до появи відповідних обов'язків в рамках ЄЕС.

Запровадження фінансових санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів) базувалося на резолюціях Ради Безпеки ООН та ст. 84 (Римського) Договору про заснування Європейського Співтовариства (зараз ст. 100 ДФЄС) (Консолідовані версії договору про Європейський Союз та договору про функціонування Європейського Союзу), іноді застосовувалась ст. 235 (Римського) Договору про заснування Європейського Співтовариства (тепер ст. 352 ДФЄС). Така розшарованість впровадження різних видів санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів) була подолана в Лісабонському договорі 2007 р. (теперішня ст. 215 ДФЄС).

Не можна забувати і про те, що держави-члени ЄЕС/ЄС були і є членами ООН і відповідно мають виконувати взяті на себе міжнародні зобов'язання, зокрема рішення / резолюції Ради Безпеки ООН щодо обмежувальних (санкційних) заходів (контрзаходів). Під час «холодної війни» Рада Безпеки ООН застосувала економічні санкції лише двічі (внаслідок частого блокування таких ініціатив СРСР): проти ПАР (1962-1994 рр.) і проти Родезії (1965-1968 рр.) (Masahiko Asada, 2020. P. 117-118) (для порівняння: після закінчення «холодної війни» - санкції вводились 23 рази). В інших випадках члени ЄЕС застосовували на власний розсуд практику односторонніх національних (індивідуальних, unilateral) санкції (15 разів), за винятком санкцій в складі НАТО 1961-1962 рр. проти НДР (Німецької Демократичної Республіки) (Hufbauer G.C., Schott J.J., Elliott K.A., 1990. P. 216-219).

Перший етап. Початок спільної санкційної діяльності європейських держав і її інституалізація (1981-2004 рр.), перехід від «родезійської» до «мальвінської» доктрини. Санкції на цей час вже десятиліттями є частиною європейського дипломатичного

інструментарію, нездатність держав-членів ЄЕС діяти разом щодо їх застосування наприкінці 1970-х рр. призвела до появи у 1981 р. «Лондонської доповіді» (*Document 2/11, 13.10.1981*). Вважається, що першими прикладами спільних (колективних) дій у даній сфері є застосування санкцій ЄЕС проти: СРСР (1980-1981 рр.), Аргентини (1982 р.) (*Regulation (EEC) 877/82*), М'янми (1988 р.), Китаю (1989 р.) (*Declaration (EEC) of European Council made in Madrid, 1989. Annex II*), Демократичної Республіки Конго і Нігерії (1993 р.) та ін. (*Giumelli F., Hoffmann F., Książczaková A., 2021. P. 5*).

З кінця XX ст. санкції (обмежувальні/рестриктивні заходи) застосовувалися державами-членами ЄС, як на основі резолюцій Ради Безпеки ООН (наприклад проти: Іраку і Кувейту у 1990 р. (*Resolution (SC UN) 661 (1990)*; *Regulation (EEC) 2340/90*; *Regulation (EEC) 3155/90*); Лівії – 1992 р. (*Resolution (SC UN) S/RES/748 (1992)*; *Regulation (EEC) 945/92*); Іраку (з 1990 р., зі змінами 2003 р. – до тепер) (*Resolution (SC UN) S/RES/1483 (2003)*); Ірану (2006-2016 рр.) (*Resolution (SC UN) S/RES/1696 (2006)*), колишньої Югославії (1991-2001 рр. (*Resolution (SC UN) S/RES/757(1992)*; *Regulation (EC) 1733/94*) та ін.), в т.ч. доповнюючи їх (наприклад заходами проти Центральної Африканської Республіки (2014 р. – до тепер) (*Resolution (SC UN) S/RES/2127 (2013)*; *Council Decision 2013/798/CFSP*; *Regulation (EU) 224/2014*), так і рішень ЄС (зокрема проти: Іраку (1990-1991 рр.), Лівії (1992 р. / 1993 р.), Ірану (2011 р. – до тепер) (*Council Decision 2011/235/CFSP*; *Regulation (EU) 359/2011*; *Council Decision 2012/35/CFSP*; *Regulation (EU) 267/2012*) та ін.). Окремо значимо, що Іран став першою державою проти якої ЄС застосував широкий спектр загальних (нецільових, нетаргетованих економічних і фінансових санкцій) (*EU Sanctions Map*), також аналогічний підхід обговорювався у 2015 р. і щодо РФ, але не був прийнятий.

Вперше колективні автономні санкції (обмежувальні/рестриктивні заходи) ЄЕС/ЄС, пов'язані з просуванням демократії, було застосовано проти Туреччини (1981-1984 рр.) і проти Китаю (1989 р. - до тепер – ембарго на постачання з ЄС зброї) (*Declaration (EEC) of European Council made in Madrid, 1989. Annex II*). У значно менших обсягах (до 2014 р.) застосовуються державами-членами ЄС і національні (індивідуальні, односторонні) санкції (обмежувальні/рестриктивні заходи), наприклад: Нідерланди проти Суринама (1982-1991 рр.); Греція проти Туреччини (1986-1992 рр.); Франція проти Нової Зеландії (1986 р.); Греція проти Македонії (1994-1995 рр.); Греція проти Албанії (1994 р.) та ін. (*Hufbauer G.C., Schott J.J., Elliott K.A., 1990. P. 28-29*).

Також, як і раніше має місце застосування багатосторонніх міжнародних (але не колективних) режимів санкцій (обмежувальних/рестриктивних) спільно з США. Наприклад: - Великобританія, Нідерланди, США (пізніше ЄС, США) проти Індонезії (1991-1999 рр.) (*Seth*

G. Jones, 2007. P. 113); - Бельгія, Франція, США проти Конго (1990-1997 рр.); - Великобританія, США проти Малаві (1992-1993 рр.); - Франція, США проти Нігерії (1996-1997 рр.). У 2021 р. ЄС спочатку автономно, а з часом на багатосторонній основі (доєдналися США, Канада і Великобританія) було запроваджено цільові (таргетовані) персональні санкції (обмежувальні/рестриктивні заходи) стосовно чотирьох фізичних осіб (чиновників) і однієї юридичної особи з Китаю, які порушують права мусульман в Сінцзян-Уйгурському автономному окрузі.

Щодо колективних санкцій (санкційних обмежень, обмежувальних/рестриктивних заходів) необхідно підкреслити, що в тексті даного дослідження термін «колективні» заходи застосовується з міжнародно-правової теоретичної, термінологічної і практичної точки зору (тобто введені певним колом / колективом держав-членів міжнародної організації, відповідно до її повноважень), але в інших сферах є поняття дещо схожі (наприклад, «колективний Захід», «колективна солідарність», «колективні цінності») і їх потрібно відрізнити і розмежувати, відповідно до контексту.

Не можна оминати увагою деякі засоби/практики впливу схожі на санкції (обмежувальні/рестриктивні заходи), але формально не визнані такими в рамках ЄС. По суті це призупинення дії міжнародних договорів (як захисна реакція сторін / учасників міжнародного договору (ст. 60 Конвенції ООН про право міжнародних договорів 1969 р.)), а не «класичні контрзаходи» (спрямовані на забезпечення дотримання порушеного права). Наприклад, це: - припинення або призупинення преференційних угод, а відповідно й умов преференційного доступу до внутрішнього ринку ЄС, зокрема при порушеннях прав людини (Бірма/М'янма (2003-2013 рр.) (*Council Common Position 2003/297/CFSP; Council Decision 2010/232/CFSP; Council Decision 2013/184/CFSP*); Зімбабве 2002-2011 рр. (*Council Decision 2007/235/CFSP*), Білорусь (2007-2013 рр.)) (*Hufbauer G.C., Schott J.J., Elliott K.A., 1990. P. 28-29; Portela C., 2010; Orbie J., Tortell L., 2009; Orbie J. et al, 2016; Guillaume V.D.L., 2022*); - призупинення допомоги в цілях розвитку, що надається ЄС колишнім африканським, карибським і тихоокеанським колоніям сучасних держав-членів на підставі Угоди Котону 2000 р. (*Котонуська угода, Cotonou Agreement*) у випадках суттєвих порушень прав людини і демократичних принципів (Того, ПАР, Кот-д'Івуар, Фіджі, Гаїті, Гвінея, Ліберія, Сьєра-Ліоне) (*Portela C., 2010. P. 128*). Також є цікавим контрзахід непотерпілої міжнародної організації / регіональної економічної інтеграції (ЄЕС) у формі тимчасового призупинення фінансової допомоги, передбаченої міжнародним договором державі (а саме, Греції) (*Council Decision 63/106/EEC*), що порушила умови Конвенції про захист прав людини і основоположних і основних свобод 1950 р.

Крім того, необхідно згадати і контрзаходи непотерпілих міжнародних організацій / регіональних економічних інтеграцій щодо держави-члена, які можуть запроваджуватися у разі порушення «внутрішнього права міжнародної організації» у вигляді тимчасового призупинення прав і привілеїв, пов'язаних з членством (наприклад права на голосування) або навіть тимчасове призупинення членства. На сьогоднішній день ЄС такого досвіду не має, але таку практику має Рада Європи, яка у 2014 р. позбавила РФ права голосу у відповідь на військову окупацію частини України, погрозу застосування сили, анексію Криму (*Resolution PACE 1990 (2014)*), у відповідь на що РФ відмовилась з 2018 р. сплачувати членські внески, а з 16.03.2022 р. – Парламентська асамблея РЄ припинила членство Росії і даній міжнародній організації (*PACE, Doc. 15477*).

Другий етап. Формування сучасної інституціональної структури координації санкційної політики на наднаціональному рівні в ЄС (2004 р. – до тепер) в рамках «мальвінської» доктрини. Фактично «родезійська» доктрина односторонніх національних (індивідуальних, unilateral) санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів) активно, але не достатньо ефективно застосовувалась до кінця 1970-х років, а з 1980-х відбувся поступовий перехід до «мальвінської» доктрини, що характеризується і відрізняється перевагою саме застосування колективних санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів), опосередковано це пов'язано з об'єктивними змінами, що відбувалися в світі і на регіональному рівні (наприклад, зміщення акцентів на захист прав людини, демократію та ін.), у т.ч. і з подальшим розвитком і формуванням саме Європейського Союзу і його «автономної правосуб'єктності» (*Govaere I., 2011*).

Відповідно до Маастрихтської угоди 1992 р. ЄЕС отримало компетенцію у сферах зовнішньої політики і політики безпеки (ДФЄС Розділ V «Загальні положення щодо зовнішніх дій Союзу та особливі Положення щодо Спільної зовнішньої та безпекової політики») (CFSP) (*Consolidated version of the treaty on the functioning of the EU*). Також у Розділі VI «Обмежувальні заходи», ст. 215 ДФЄС та ст. 113 ДЄС (*Консолідовані версії договору про Європейський Союз та договору про функціонування ЄС*) затверджено двоступеневу процедуру прийняття рішень про накладання санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів) на основі консенсусу: 1) узгодження заходів урядами держав-членів у рамках Спільної зовнішньої та безпекової політики (активну участь у даному процесі приймають робочі групи і комітети, наприклад: Foreign Relations Counsellors Working Party, RELEX/Sanctions, Political and Security Committee, PSC, Committee of Permanent Representatives, COREPER та ін.); 2) на основі спільної пропозиції Верховного представника ЄС із закордонних справ та безпекової політики та Європейської Комісії (High Representative of the Union for Foreign Affairs and

Security Policy (HR)), Рада ЄС ухвалює необхідні заходи, про що інформує Європейський Парламент. Також органи ЄС надсилають офіційне повідомлення фізичній або юридичній особі про вжиті щодо неї санкції (обмежувальні/рестриктивні заходи). У свою чергу, фізична або юридична особа, яка стала об'єктом санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів) ЄС, може звернутися з офіційною заявою про перегляд введених обмежень. Поряд з тим, у нормах ЄС щодо санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів) передбачаються гарантії захисту праві та законних інтересів суб'єктів, які потрапляють до санкційних списків, серед яких можна виокремити (*Guidelines (EU) 5664/18 (Generic)*): - обґрунтування введення санкцій щодо кожної окремої особи на основі положень міжнародного права (ст. 9), з дотриманням Євросоюзом і державами-членами міжнародних зобов'язань (ст. 11); - не розповсюдження обмежувальних рішень на неповнолітніх членів родини (ст. 18); - та як вже зазначалося, санкції мають тимчасовий характер (ст. 31-37).

Вжиті санкції (обмежувальні/рестриктивні заходи) є обов'язковими до виконання на національному рівні державами-членами ЄС. Заходи, що включають заборону на в'їзд до країн ЄС, а також заборону на постачання зброї та військової техніки виконуються без подальших погоджень, тоді як заходи фінансового та економічного характеру (заморожування активів, обмеження фінансових операцій, тощо) вимагають додаткової конкретизації та визначення механізмів їх застосування (через прийняття окремих регламентів).

Санкції (обмежувальні/рестриктивні заходи) ЄС є досить гнучким механізмом. ЄС здійснює постійний моніторинг ситуацій, у зв'язку з якими було введено санкції (обмежувальні/рестриктивні заходи). Рішення Ради ЄС щодо запровадження санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів) як правило діють 6-12 місяців, і залежно від ситуації в міру необхідності можуть бути пролонгованими, розширеними, зміненими, призупиненими або скасованими (як наприкінці терміну введення, так і протягом).

Показником ефективності і повного або часткового досягнення цілей введення санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів) є їх поетапне скорочення / м'якшення чи скасування Радою ЄС за результатами чергового аналізу/моніторингу ситуації. Довгострокове збереження санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів) свідчить про досить обмежений рівень їх фактичного впливу (ефективності) на політичну ситуацію в підсанкційній державі, або внаслідок прорахунків при запровадженні або їх обходу.

Отже, всі санкції (обмежувальні/рестриктивні заходи) мають тимчасовий характер, вимагають періодичного моніторингу на підставі більш-менш сталих підходів / методик для оцінки їх ефективності і рівня «досягнення ними цілей». З початку XXI ст. має місце тенденція до значної тривалості дії санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів), коли мова про їх

тимчасовість на десять і більше років виглядає сумнівною. Тобто, або є проблеми з методами / методиками оцінки досягнені цілей санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів) внаслідок значного різноманіття останніх, і одночасного застосування як оціночного (наприклад, щодо прав людини), так і фактичного (наприклад, наявність / відсутність «ядерної технології» або конкретного виду зброї у певної держави) підходу при їх аналізі. Не можна забувати, що і цілі запровадження санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів) не завжди є простими і конкретними. Крім того, держава щодо якої застосовано санкції (обмежувальні/рестриктивні заходи) може бути неготовою або не бажати «змінити свою поведінку для скасування санкцій». Питання ефективності санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів) не є новим, але в цьому з'явився новий аспект, а саме дотримання і врахування балансу між цілями запровадження і безпосередньо санкціями (обмежувальними/рестриктивними заходами) для досягнення яких вони вводяться, з однієї сторони, а також реаліями і наслідками санкцій в тривалій перспективі, з іншої (коли вартість відповідності для підсакційної держави вища, ніж вартість невідповідності) (*Blanchard J.-M.F., Ripsman N.M., 1999*).

З 1990-х років ЄС став активно застосовувати самостійні автономні колективні санкції (обмежувальні/рестриктивні заходи) (зокрема проти: Узбекистану (2005-2009 рр.) (*Regulation (EC) 1859/2005; Common Position 2005/792/CFSP*), Гвінеї (2010 р. – до тепер) (*Council Decision 2010/638/CFSP*), Бірма/М'янма (2013 р. – до тепер) (*Council Decision 2013/184/CFSP; Council Decision (CFSP) 2021/482*) та ін.), при цьому і далі спостерігалася тенденція в даній сфері до «єдності погляду» з США, але вже не окремих держав-членів ЄС, а всього Союзу (початок ХХІ ст.) (*Eckes C., 2018*). Наприклад, санкції (обмежувальні/рестриктивні заходи) проти: - КНДР (2007-2017 рр. і до тепер) (*Regulation (EC) 329/2007; Council Decision (CFSP) 2016/849; Regulation (EU) 2017/1509*); - Білорусі (2006-2010 рр.) (*Council Decision 2006/718/CFSP; Council Decision 2010/639/CFSP*); - Палестини (2006-2007 рр.) (*Council Joint Action 2005/797/CFSP*); - Єгипту (2011-2021 рр.) (*Council Decision 2011/172/CFSP; Regulation (EU) 270/2011*); - Тунісу (2011 р. – до тепер) (*Council Decision 2011/72/CFSP; Regulation (EU) 101/2011*); - Сирії (2011 р. – до тепер) (*Council Decision 2011/273/CFSP; Council Decision 2011/782/CFSP; Council Regulation (EU) 36/2012; Council Decision 2013/255/CFSP*); - РФ (з 2014 р. – до тепер) та ін. (*EU Sanctions Map*).

Крім іншого, зазначимо, що до 2014 р. санкції (обмежувальні/рестриктивні заходи) ЄС за своєю природою були здебільшого не економічного характеру. Сучасний стан інститутів і механізмів, пов'язаних з прийняттям рішень щодо санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів) знаходиться на досить високому рівні «інституалізації консенсусу», що дозволяє

приймати рішення, незважаючи на різні національні, в т.ч. економічні, інтереси держав-членів ЄС (*European Commission – Restrictive measures in force (Article 215 TFEU)*).

Звернемо увагу, що аналіз діючої нормативно-правової бази Європейського Союзу і практики застосування санкцій до РФ внаслідок її агресії проти України (*Голубєва В.О., 2024. С. 538-569*) не є предметом даного дослідження.

Доктринальні і прикладні аспекти класифікації санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів), що застосовуються в практиці ЄС

Відповідно до доктринальних і міжнародно-правових основ введення / застосування, санкції (обмежувальні / рестриктивні заходи/режими) можуть розглядатися, як: - контрзаходи; - санкції (sanctions, санкційні заходи); обмеження (рестрикції, restrictive measures) (*Голубєва В.О., 2024. С. 533-537*).

Узагальнюючи різні теоретичні і практичні аспекти застосування Європейським Союзом санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів), можна виокреми наступні їх класифікаційні ознаки і особливості.

1. (На виконання міжнародних зобов'язань) в залежності від юридичних підстав і цілей введення (у поєднанні) (*Guidelines (EU) 5664/18 (Generic). P. 1,4; Kreutz J., 2005. P. 4, 14; Eriksson M., 2011. P. 109; Голубєва В.О., 2024. С. 538, 545*), що розуміються як загальні інтереси, фундаментальні цінності міжнародного правопорядку і прояв «колективної солідарності» його захисту:

- у випадках загрози міжнародну миру і безпеці та ін. (тобто загрози порушення або безпосередньо порушення норм *jus cogens* і *erga omnes*), імплементація санкцій Ради Безпеки ООН, наприклад щодо Іраку (*Resolution (SC UN) 661 (1990)*), ЦАР (*Resolution (SC UN) S/RES/2127 (2013)*);

- спрямовані на боротьбу з міжнародним тероризмом, наприклад з Талібаном (Афганістан) (*Council Decision 2011/486/CFSP; Regulation (EU) 753/2011; Resolution (SC UN) 2615 (2021)*), та розповсюдженням зброї масового враження, наприклад, хімічної (*Council Decision (CFSP) 2018/1544*), на підставі Глави VIII ст. 53 Статуту ООН;

- незалежні, самостійні, автономні санкції (обмежувальні/рестриктивні заходи) ЄС, спрямовані на заохочення і захист прав людини (*Council Decision (CFSP) 2020/1999; Regulation (EU) 2020/1998; Action Plan on Human Rights and Democracy 2020-2024, 2020 (OR. en) 12848/20*), забезпечення демократії, верховенства права і справедливого управління, наприклад, як щодо Китаю (*Declaration (EEC) of European Council made in Madrid, 1989. Annex II*), Білорусі (до 2022 р.) (*Council Decision 2006/718/CFSP; Declaration EU 7266/11*).

2. Можна розмежувати і виокремити санкційні (обмежувальні, рестриктивні) режими / заходи, які відповідають міжнародно-правовим зобов'язанням ЄС, але відрізняються ступенем організаційної самостійності (ініціативи) або участі в їх введенні / застосуванні Євросоюзу, а саме (*Council of the EU. Different types of sanctions; External action. The Diplomatic Service of the European Union. EEAS. European Union sanctions; Голубєва В.О., 2024. С. 538*):

- несамотійні (відносно) - санкції, введенні ООН (*United Nations Security Council Consolidated List*) (відповідно до Глави VII «Дії щодо загрози миру, порушень миру та актів агресії» Статуту ООН), яких зобов'язаний дотримуватись і ЄС;

- частково самостійні - ЄС може посилити санкції ООН шляхом застосування суворіших і додаткових заходів, наприклад, як до КНДР (*Regulation (EC) 329/2007; Council Decision (CFSP) 2016/849; Regulation (EU) 2017/1509*), з врахування Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС (CFSP);

- повністю самостійні (автономні, незалежні) колективні / за власною ініціативою (з застосуванням механізму Спільної зовнішньої та безпекової політики (CFSP)), - ЄС, як уособлення волі всіх держав-членів, може запроваджувати колективний повністю автономний /власний обмежувальний режим, наприклад, як це сталося щодо Сирії (*Council Decision 2013/255/CFSP; Regulation (EU) 36/2012*), Венесуели (*Regulation (EU) 2017/2063; Council Decision (CFSP) 2017/2074*), Росії (*Council Decision (CFSP) 2024/746; Regulation (EU) 2024/745*)), тобто в тих випадках коли ООН з різних причин ніяких обмежувальних дій не застосовувала, як щодо підтримки України (*Council of the EU conclusions on Ukraine; The EU in 2022 - General Report C(2023) 1112/3; Solidarity with Ukrainian people; Cardwell P.J., Moret E., 2023*);

- самостійні (відносно) - односторонні національні (індивідуальні, unilateral) санкції (обмежувальні/рестриктивні заходи) окремих держав-членів ЄС у рамках загального дотримання ними міжнародно-правових зобов'язань (як внаслідок членства і в ООН, і в ЄС, так і укладених багатосторонніх і двосторонніх міжнародних договорів та ін.).

3. За територією дії (просторовою ознакою) санкції (обмежувальні/рестриктивні заходи) можуть вводитися / застосовуватися:

- на рівні держави-члена ЄС - індивідуально /одноособово (односторонньо, національно, unilateral), - наприклад, ембарго на поставку зброї (на основі ст. 346 ДФЄС) (*Consolidated version of the treaty on the functioning of the EU*), обмеження на в'їзд фізичних осіб, тощо;

- на рівні Європейського Союзу (всіх його держав-членів) - колективно – наприклад, торговельні та фінансові санкції, обмеження свободи польотів, тощо (*Eriksson M., 2005. P. 109*;

Kreutz J., 2005. P. 6-7). Тобто такі санкції (обмежувальні/рестриктивні заходи) є обов'язковим до виконання в межах усієї юрисдикції ЄС, усіма резидентами (фізичними та юридичними особами, включаючи структурні підрозділи у третіх країнах).

4. За суб'єктами прийняття / введення / застосування санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів/режимів) і їх кількістю (стосовно не лише ЄС, а значно ширше, децю навіть охоплюючи і раніше зазначені класифікаційні ознаки, а також в абсолютна більшість цих суб'єктів (держав, міжнародних організації та ін. не є потерпілими внаслідок порушень принципів і норм міжнародного права):

- санкції ООН (колективні всесвітні / універсальні);

- багатосторонні санкції, що вводяться для досягнення спільної мети двома і більше державами, іноді в т.ч. об'єднаннями держав / міжнародними організаціями (іноді їх називають колективними, хоча з юридичної точки зору це не є так);

- додаткові (суворіші) санкції ЄС (теоретично й іншими регіональними економічним інтеграціями), що посилюють санкції ООН;

- самостійні, автономні санкції ЄС (колективні регіональні), в т.ч. теоретично й інших регіональних економічних інтеграцій;

- односторонні (індивідуальні, національні, unilateral) санкції окремих держав, у т.ч. держав-членів ЄС або інших регіональних економічних інтеграцій;

- змішані (в будь-якому сполучені), зокрема із залученням держав «партнерів-однодумців» (like-minded partners) щодо впровадження режимів санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів, схожих із запровадженими Євросоюзом (наприклад Чорногорією, Ісландією, Норвегією, Албанією, Ліхтенштейном і Швейцарією (*Cardwell P.J., Moret E., 2023. P. 15-16).*

5. За суб'єктами щодо яких вводяться / застосовуються санкції (обмежувальні/рестриктивні заходи/режими):

- ✓ щодо публічно-правових суб'єктів:

- до третіх країн (не членів ЄС), щодо яких ЄС не застосовує окремі спеціальні режими / політики (преференційності, сусідства, кандидатів на членство, тощо);

- до третіх країн (не членів ЄС), щодо яких ЄС застосовує окремі спеціальні режими / політики (преференційності, сусідства, кандидатів на членство, тощо);

- до ЄС (взагалі) або окремих однієї або кількох його держав-членів;

- в межах ЄС (історично) санкції однієї або кількох держав-членів до однієї або кількох інших держав-членів ЄС;

✓ щодо приватно-правових суб'єктів (національних, іноземних) – персональні (індивідуальні) (*Council of the EU. Different types of sanctions*):

- до фізичних осіб (візові обмеження, заборона на в'їзд, тощо);

- до окремих фізичних осіб або їх груп, внаслідок виконання ними певних службових обов'язків чи виду діяльності (наприклад: політиків, державних службовців, військовослужбовців та ін.);

- до суб'єктів підприємницької (господарської, зовнішньоекономічної, інвестиційної та ін.) діяльності;

- до недержавних некомерційних утворень / організацій / об'єднань та ін.;

✓ змішані (в будь-якому сполученні).

З санкційними списками фізичних і юридичних осіб, у т.ч. причетних до розв'язання, підтримки та сприяння військовій агресії РФ проти України, можна ознайомитися на офіційних сайтах Європейського Союзу «Timeline - EU restrictive measures against Russia over Ukraine» та «EU Sanctions Map».

6. За підставами / умовами / процедурами прийняття / введення санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів/режимів):

- офіційні (формальні), тобто введені відповідно до діючих міжнародних (ЄС) або національних (держав-членів) норм і механізмів;

- неформальні, прийняті поза рамками Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС (CFSP) або будь-яких двосторонніх міжнародних договорів, тощо.

7. За сферою / галуззю реалізації / впливу санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів/режимів), як окремо, так і в будь-якому сполученні або комплексно:

✓ політичні (наприклад: засудження, тощо);

✓ дипломатичні (*Council of the EU. Different types of sanctions*), наприклад: розрив відносин, скорочення дипломатичної присутності, тощо;

✓ економічні (обмеження, заборони, тощо), а саме (*Council of the EU. Different types of sanctions*): - торговельні (щодо експорту, імпорту, транзиту); - фінансові (заморожування активів, які знаходяться на території ЄС; заборона на надання займів / кредитів); - інвестиційні; - транспортні, в т.ч. логістичні, (наприклад, заборона певного виду транспортного сполучення, зокрема повітряного) та ін.,

✓ спортивні (наприклад: недопущення до участі в міжнародних змаганнях, призупинення членства в міжнародних спортивних організаціях, тощо);

✓ культурні (наприклад: недопущення до участі в міжнародних фестивалях, обмеження радіо- і телемовлення (як засобів пропаганди) та ін.);

✓ військові – шляхом застосування військової сили на території держави-порушника (певне військове втручання);

✓ змішані (в будь-якій комбінації).

8. За об'єктами впливу, щодо яких приймаються / вводяться санкції (обмежувальні/рестриктивні заходи/режими): - товари, в т.ч. сировина, комплектуючі тощо (або певні їх групи чи види, наприклад: зброя взагалі, або певних видів, військова техніка, товари подвійного призначення, високотехнологічні товари, обладнання для нафтовидобувної та енергетичної сфер, програмне забезпечення, золото і дорогоцінні метали, нафта, природний газ); - послуги (наприклад, транспортні, банківські та ін.); - капітали (обмеження свободи переміщення або інформування про джерела походження, тощо); - технології (наприклад, подвійного призначенням, високі технології та їх результати); - цінні папери та ін.; - змішані (в будь-якому сполученні).

9. За ступенем / мірою і дією санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів/режимів): - заборона (в т.ч. ембарго); - обмеження (часткове); - призупинення; - припинення.

10. За дією в часі санкції (обмежувальні/рестриктивні заходи/режими): - строкові (на певний період часу або за певних умов, цю ознаку можна ще конкретизувати); - безстрокові.

11. За охопленням або метою/ціллю введення санкції (обмежувального / рестриктивного заходу/режиму): - загальні (нецільові, нетаргетовані, комплексні); - секторальні (частково таргетовані), коли чітко означається сфера обмеження, але не суб'єкти чи об'єкти; - цільові (вибіркові, розумні, смарт (smart), таргетовані (target)).

12. За метою введення і/або часовим співвідношенням з підставними / причинами введення (порушення міжнародно-правових зобов'язань) санкції (обмежувальні/рестриктивні заходи) можуть бути:

✓ попереджувальні (превентивні) - для утримання від певних намірів і/або дій, котрі можуть призвести до негативних наслідків;

✓ паралельні (фактичні) – для зміни політики, діяльності (поведінки) для припинення або виправлення ситуації / обставин, що вже сталася / склалася;

✓ постфактум:

– для відповідальності суб'єктів безпосередніх сторін/учасників (публічно-правових чи приватноправових щодо яких застосовуються), зокрема: покарання (приватноправових суб'єктів) і/або відшкодування завданої шкоди (державою-деліквентом);

- спонукальні - хоча третіх держав і міжнародних організацій (не учасників) прямо не стосувалися певні негативні обставини, але можуть спонукати їх до дій/змін на міжнародному і національному рівнях з недопущення або мінімізації в майбутньому появи /

прояву схожих обставин і ситуацій або їх наслідків (наприклад: ефективних/ефективніших організаційно-правових механізмів попередження, реагування, відповідного інструментарію припинення та ін.).

13. Зазначимо, що залежно від конкретних обставин, можуть бути виокремлені й інші класифікаційні ознаки зазвичай в контексті вищезазначених особливостей або їх комбінацій. Зокрема, Європейський Союз формально розмежував причини (підстави фактичні) введення санкцій (санкційних обмежень, обмежувальних/рестриктивних заходів) проти РФ (*Timeline - EU restrictive measures against Russia over Ukraine; Голубєва В.О., 2024. С. 547*):

- на пов'язані з незаконною анексією Криму і Севастополя, з 2014 р. (*Council Decision 2014/145/CFSP; Regulation (EU) 269/2014; Regulation (EU) 692/2014; Council Decision 2014/386/CFSP; Council Decision (CFSP) 2020/850*);

- стосовно виконання Мінських угод, з 2014 р., фактично з 2015 р., щодо певних секторів економіки (*Timeline - EU restrictive measures against Russia over Ukraine; Infographic - EU sanctions against Russia over Ukraine (since 2014); Restrictive measures in view of Russia's actions destabilising the situation in Ukraine (sectoral restrictive measures); Kostanyan H., Meister S., 2016. С. 2-4*) і внаслідок дестабілізуючої ролі РФ на сході України (*Council Decision 2014/512/CFSP; Regulation (EU) 833/2014*);

- внаслідок дій, які підривають або загрожують територіальній цілісності, суверенітету та незалежності України, з 2014 р. (*Council Decision 2014/145/CFSP; Regulation (EU) 269/2014; Council Decision (CFSP) 2022/266; Council Regulation (EU) 2022/263*);

- внаслідок неспровокованої та невиправданої збройної агресії РФ проти України, з 2022 р., що фактично об'єднали три попередні позиції (*Council Decision (CFSP) 2022/329; Council Decision (CFSP) 2022/327; Council Regulation (EU) 2022/328; Council Regulation (EU) 2022/330; Council Decision (CFSP) 2022/331; Council EU Implementing Regulation 2022/332; Council Decision (CFSP) 2022/333*).

Фактично, на основі вищезазначених причин, використовуючи пакетний, в т.ч. певною мірою комплексний, накопичувальний підхід, ЄС запровадив проти РФ на теперішній час всього чотирнадцять (у т.ч., з 2022 року - 13-ть) пакетів санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів), застосувавши переважну більшість їх різновидів (*European Council of the EU. EU restrictive measures against Russia over Ukraine (since 2014)*).

Таблиця 1.

Пакети санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів) за дії, які підривають або загрожують територіальній цілісності, суверенітету та незалежності України, і внаслідок збройної агресії РФ проти України (узагальнення) (детально див. Голубєва В.О., 2024. С. 547-569)

<i>Пакет</i>	<i>Назва</i>	<i>Базова дата запровадження</i>
0-й пакет	«Попередні санкції», «санкції у відповідь на анексію Криму», «санкції пов'язані з незаконною анексією Криму»	16-22.07.2014
1-й пакет	«Санкції за визнання ДНР та ЛНР»	23.02.2022
2-й пакет	«Комплекс санкцій за вторгнення РФ в Україну» (Second package of sanctions in response to Russia's invasion of Ukraine)	25.02.2022
3-й пакет	«Допомога і санкції за вторгнення в Україну», «у відповідь на неспровоковану та необґрунтовану військову агресію, здійснену РФ проти України» (Measures to respond to the unprovoked and unjustified military aggression carried out by the Russian Federation against Ukraine / Russia's military aggression against Ukraine)	28.02.2022
	“Compliance package” до 1-го і 3-го пакетів	09.03.2022
4-й пакет	«Санкції за вторгнення в Україну»	15.03.2022
5-й пакет	- «Санкції за вторгнення РФ в Україну та різанину в Бучі»	08.04.2022
6-й пакет	«Санкції за агресію Росії проти України» (Russia's aggression against Ukraine)	03.06.2022
7-й пакет	«Maintenance and alignment package»	21.07.2022
8-й пакет	«Обмежувальні заходи у відповідь на визнання РФ непідконтрольних уряду територій Донецької та Луганської областей України і введення російських збройних сил у ці райони» або «санкції за незаконну анексію Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей України»	06.10.2022
9-й пакет	«Санкції за дії, які підривають або створюють загрозу територіальній цілісності, суверенітету та незалежності України»	16.12.2022
10-й пакет	«Санкції у відповідь на вторгнення Росії в Україну, дестабілізуючі її дії, які підривають або загрожують територіальній цілісності, суверенітету та незалежності України» (Tenth package of sanctions in response to Russia's invasion of Ukraine)	25.02.2023
11-й пакет	«Санкції проти Росії за продовження незаконної війни проти України» (Sanctions against Russia for its continued illegal war against Ukraine)	23.06.2023

12-й пакет	«Санкцій у відповідь на вторгнення Росії в Україну»	18.12.2023
13-й пакет	«Обмежувальні заходи у зв'язку з діями Росії, що дестабілізують ситуацію в Україні» або «обмежувальні заходи щодо дій, які підривають або створюють загрозу територіальній цілісності, суверенітету та незалежності України (включаючи перелік фізичних та юридичних осіб, які потрапили під санкції»	23.02.2024

Джерело: Таблиця створена на підставі даних, розмічених на офіційному сайті Ради ЄС (*European Council. Council of the European Union*).

Висновок. Кількість запроваджених в ЄС санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів) з часом збільшується і станом на лютий 2024 року Євросоюзом запроваджено 35 санкційних режимів, щодо 4711 приватних суб'єктів (фізичних і юридичних осіб) 79 держав (юрисдикцій) (*EU sanctions tracker*).

Відповідного до проведеного аналізу, санкції (обмежувальні/рестриктивні заходи), що застосовувалися, застосовуються або можуть застосовуватися на території ЄС (і не лише) можна класифікувати / охарактеризувати / згрупувати за наступними ознаками: - залежно від юридичних підстав і цілей введення (у поєднанні); - ступенем організаційної самостійності або участі в їх введенні / застосовуванні (ініціативи); - територією дії (просторовою ознакою); - суб'єктами прийняття / введення / застосування; - суб'єктами (публічно-правовими, приватноправовими в будь-якій комбінації) щодо яких запроваджено санкції (обмежувальні/рестриктивні заходи/режими), тобто потрапивши під санкції; - підставами / процедурами прийняття / введення; - сферою (галуззю) реалізації / впливу; - об'єктами впливу; - ступенем / мірою і дією; - дією в часі; - охопленням або метою/ціллю введення; - метою введення і/або часовим співвідношенням з підставними / причинами введення.

Окремо зазначимо, що базуючись на «родезійській» і «мальвінській» доктринах в санкційній практиці ЄС (і попередників на його сучасних територіях), можна явно простежити наступну періодизацію: - попередній (нульовий) етап, як національний (односторонній) період європейської санкційної політики (1950-1980 рр.) в рамках «родезійської» доктрини; - перший етап, як початок спільної санкційної діяльності європейських держав і її інституалізації (1981-2004 рр.), перехід від «родезійської» до «мальвінської» доктрини; - другий етап, саме як формування сучасної інституціональної структури координації санкційної політики на наднаціональному рівні в ЄС (2004 р. – до тепер) в рамках «мальвінської» доктрини.

Нажаль, теперішній досвід України на перший план вивів для більшості держав світу питання безпеки у будь-яких її проявах (зокрема: воєнному, оборонному, економічному, продовольчому, енергетичному, екологічному та ін.), забезпечувати які поодиноці державам складно, а іноді й неможливо, але життєво важливо, тобто потрібна міжнародна підтримка і

узгодженість дій. Отже, сучасна практика ЄС щодо запровадження санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів) (*Council of the EU. Different types of sanctions*), пов'язаних із забезпеченням / дотриманням норм *jus cogens* і *erga omnes*, набула як ніколи вагомості і конкретики в контексті протидії: - порушенню міжнародного миру та безпеки; - територіальним зазіханням; - тероризму; - розповсюдженню різних видів зброї (зокрема масового знищення, ядерної і хімічної); - порушенням прав людини; - геноциду, екоциду, біоциду та ін.

З огляду на події початку XXI ст., з явним домінуванням необхідності протидії агресії РФ проти України і її наслідкам, організаційно-правовий механізм Європейського Союзу у санкційному контексті буде й надалі діяти і вдосконалюватися (*Wessel R.A., Anttila E., Obenheimer H., Ursu A., 2020*), а різновиди санкцій (обмежувальних/рестриктивних заходів), сфер їх застосування і масштаби впливу збільшуватися, з обов'язковим акцентом на цільову (таргетовану) спрямованість, економічний характер, підвищення ефективності, мінімізацію можливостей їх обходу.

References:

- Agreement amending the Partnership Agreement between the members of the African, Caribbean and Pacific Group of States, of the one part, and the European Community and its Member States, of the other part, signed in Cotonou on 23 June 2000. Final act –Declarations. (Cotonou Agreement). *Official Journal*. 11.08.2005. No. L 209. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A22005A0811%2801%29&qid=1686953290451>
- Alexander K. *Economic Sanctions: Law and Public Policy*. London: Palgrave Macmillan, 2009. 377 p.
- Barber J. *Economic Sanctions as a Policy Instrument*. *International Affairs*. 1979. Volume 55. Issue 3. P. 367–384.
- Blanchard J.-M.F., Ripsman N.M. Asking the right question: When do economic sanctions work best? *Security Studies*. 1999. Vol. 9:1. P. 219-253. URL: https://www.researchgate.net/publication/233178107_Asking_the_Right_Question_When_Do_Economic_Sanctions_Work_Best
- Cardwell P. The Legalisation of EU Foreign Policy and the Use of Sanctions. *Cambridge Yearbook of European Legal Studies*. 2015. Vol. 17(1). P. 287-310. URL: https://www.researchgate.net/publication/284126575_The_Legalisation_of_European_Union_Foreign_Policy_and_the_Use_of_Sanctions
- Cardwell P.J., Moret E. The EU, sanctions and regional leadership. *European Security*. 2023. No. 32:1. P. 1-21. URL: <https://doi.org/10.1080/09662839.2022.2085997>
- Charpentier J.M. *Pratique française du droit international*. *Annuaire français de droit international*. 1964. Volume 10. P. 900-953. URL: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/afdi_0066-3085_1964_num_10_1_1798
- Consolidated version of the treaty on the functioning of the European Union. *Official Journal of the European Union*. 26.10.2012. No. C 326/47. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012E/TXT&from=EN>
- Eckes C. *The Law and Practice of EU Sanctions*. *Amsterdam Law School Research Paper*. 2018. No. 2018-03. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3135228

Economic sanctions in international law and practice / edited by Masahiko Asada. London & New York: Routledge, 2020. 256 p. URL: <https://library.oapen.org/bitstream/id/1c3b9055-babe-48f3-9c8e-8cc6235d8cbb/9780429629655.pdf>

EEC. Council Decision 63/106/EEC of 25 September 1961 on the Conclusion of the Agreement establishing an Association between the European Economic Community and Greece.. *Official Journal of the European Communities*. 18.02.1963. No. 293/63. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:31963D0106&rid=8>

EEC. Council Regulation (EEC) No 2340/90 of 8 August 1990 preventing trade by the Community as regards Iraq and Kuwait. *Official Journal EEC*. No. L213/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31990R2340>

EEC. Council Regulation (EEC) No 3155/90 of 29 October 1990 extending and amending Regulation (EEC) No 2340/90 preventing trade by the Community as regards Iraq and Kuwait. *Official Journal EEC*. L304/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/CS/TXT/?uri=CELEX:31990R3155>

EEC. Council Regulation (EEC) No 877/82 of 16 April 1982 suspending imports of all products originating in Argentina. Document 31982R0877. *Official Journal of the European Union*. 16.04.1982. No. L 102. P. 1-2. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:31982R0877>

EEC. Council Regulation (EEC) No 945/92 of 14 April 1992 preventing the supply of certain goods and services to Libya. *Official Journal EEC*. No. L101/53. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/MT/TXT/?uri=CELEX:31992R0945>

ЕЕС. Договір про заснування Європейського економічного співтовариства. 25.03.1957 р. (в ред. 02.1986), Рим. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017/ed19860217#Text

Eriksson M. EU Sanctions: Three Cases of Targeted Sanctions. *International Sanctions: Between Words and Wars in the Global System* / ed. by P. Wallenstein, C. Staibano. London; New York: Frank Cass, 2005. P. 108-125.

Eriksson M. Targeting peace: understanding UN and EU targeted sanctions. Farnham: Ashgate, 2011.306p. EU sanctions database. «EU Sanctions Map». URL: <https://www.sanctionsmap.eu/#/main>

EU. Council Common Position 2003/297/CFSP of 28 April 2003 on Burma/Myanmar. *Official Journal of the European Union*. 29.04.2003. No. L 106. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32003E0297>

EU. Council Common Position 2005/792/CFSP of 14 November 2005 concerning restrictive measures against Uzbekistan. *Official Journal of the European Union*. 16.11.2005. No. L 299/72. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32005E0792>

EU. Council Decision (CFSP) 2016/849 of 27 May 2016 concerning restrictive measures against the Democratic People's Republic of Korea and repealing Decision 2013/183/CFSP. *Official Journal of the European Union*. 28.05.2016. No. L 141/79. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32016D0849>

EU. Council Decision (CFSP) 2017/2074 of 13 November 2017 concerning restrictive measures in view of the situation in Venezuela. Consolidated text. 02017D2074-EN-14.11.2023-012.001. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02017D2074-20231114>

EU. Council Decision (CFSP) 2018/1544 of 15 October 2018 concerning restrictive measures against the proliferation and use of chemical weapons. ST/11936/2018/INIT. *Official Journal of the European Union*. 16.10.2018. No. L 259/25. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32018D1544>

EU. Council Decision (CFSP) 2020/1999 of 7 December 2020 concerning restrictive measures against serious human rights violations and abuses. *Official Journal of the European Union*. 07.12.2020. No. L 410/13. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.LI.2020.410.01.0013.01> ENG &toc=OJ%3AL%3A2020%3A410I%3ATOC

EU. Council Decision (CFSP) 2020/850 of 18 June 2020 amending Decision 2014/386/CFSP concerning restrictive measures in response to the illegal annexation of Crimea and Sevastopol. ST/8365/2020/INIT.

Official Journal of the European Union. 19.06.2020. No. L 196/12. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32020D0850>

EU. Council Decision (CFSP) 2021/482 of 22 March 2021 amending Decision 2013/184/CFSP concerning restrictive measures against Myanmar/Burma. *Official Journal of the European Union*. 22.03.2021. No. LI 99/37. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32021D0482>

EU. Council Decision (CFSP) 2022/266 of 23 February 2022 concerning restrictive measures in response to the recognition of the non-government controlled areas of the Donetsk and Luhansk oblasts of Ukraine and the ordering of Russian armed forces into those areas. *Official Journal of the European Union*. 23.03.2022. No. LI 42/109. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022D0266>

EU. Council Decision (CFSP) 2022/327 of 25 February 2022 amending Decision 2014/512/CFSP concerning restrictive measures in view of Russia's actions destabilising the situation in Ukraine. *Official Journal of the European Union*. 25.02.2022. No. L 48/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022D0327&qid=1647426657418>

EU. Council Decision (CFSP) 2022/329 of 25 February 2022 amending Decision 2014/145/CFSP concerning restrictive measures in respect of actions undermining or threatening the territorial integrity, sovereignty and independence of Ukraine. *Official Journal of the European Union*. 25.02.2022. No. L 50/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022D0329&qid=1647426657418>

EU. Council Decision (CFSP) 2022/331 of 25 February 2022 amending Decision 2014/145/CFSP concerning restrictive measures in respect of actions undermining or threatening the territorial integrity, sovereignty and independence of Ukraine. *Official Journal of the European Union*. 25.02.2022. No. L 52/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022D0331&qid=1647426657418>

EU. Council Decision (CFSP) 2022/333 of 25 February 2022 on the partial suspension of the application of the Agreement between the European Community and the Russian Federation on the facilitation of the issuance of visas to the citizens of the European Union and the Russian Federation. *Official Journal of the European Union*. 25.02.2022. No. L 54/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022D0333&qid=1647426657418>

EU. Council Decision (CFSP) 2024/746 of 23 February 2024 amending Decision 2014/512/CFSP concerning restrictive measures in view of Russia's actions destabilising the situation in Ukraine. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:L_202400746

EU. Council Decision 2006/718/CFSP of 23 October 2006 implementing Common Position 2006/276/CFSP concerning restrictive measures against certain officials of Belarus. *Official Journal of the European Union*. 25.10.2006. No. L 294/72. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32006D0718>

EU. Council Decision 2007/235/CFSP of 16 April 2007 implementing Common Position 2004/161/CFSP renewing restrictive measures against Zimbabwe. *Official Journal of the European Union*. 18.04.2007. No. L 101/14. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32007D0235>

EU. Council Decision 2010/232/CFSP of 26 April 2010 renewing restrictive measures against Burma/Myanmar. *Official Journal of the European Union*. 27.04.2010. No. L 105/2. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32010D0232>

EU. Council Decision 2010/638/CFSP of 25 October 2010 concerning restrictive measures against the Republic of Guinea. *Official Journal of the European Union*. 26.10.2010. No. L 280/10. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A32010D0638>

EU. Council Decision 2010/639/CFSP of 25 October 2010 concerning restrictive measures against certain officials of Belarus. *Official Journal of the European Union*. 26.10.2010. No. L 280/18. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A32010D0639>

EU. Council Decision 2011/172/CFSP of 21 March 2011 concerning restrictive measures directed against certain persons, entities and bodies in view of the situation in Egypt. *Official Journal of the European Union*.

22.03.2011. No. L 76/63. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32011D0172>

EU. Council Decision 2011/235/CFSP of 12 April 2011 concerning restrictive measures directed against certain persons and entities in view of the situation in Iran. *Official Journal of the European Union*. 14.04.2011. No. L 100/51. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32011D0235>

EU. Council Decision 2011/273/CFSP of 9 May 2011 concerning restrictive measures against Syria. *Official Journal of the European Union*. 10.05.2011. No. L 121/11. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32011D0273>

EU. Council Decision 2011/486/CFSP of 1 August 2011 concerning restrictive measures directed against certain individuals, groups, undertakings and entities in view of the situation in Afghanistan. Consolidated text 05.02.2022. 02011D0486-EN-05.02.2022-019.001. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02011D0486-20220205>

EU. Council Decision 2011/72/CFSP of 31 January 2011 concerning restrictive measures directed against certain persons and entities in view of the situation in Tunisia. *Official Journal of the European Union*. 02.02.2011. No. L 28/62. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32011D0072>

EU. Council Decision 2011/782/CFSP of 1 December 2011 concerning restrictive measures against Syria and repealing Decision 2011/273/CFSP. *Official Journal of the European Union*. 02.12.2011. No. L 319/56. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32011D0782>

EU. Council Decision 2012/35/CFSP of 23 January 2012 amending Decision 2010/413/CFSP concerning restrictive measures against Iran. *Official Journal of the European Union*. 24.01.2012. No. L 19/22. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32012D0035>

EU. Council Decision 2013/184/CFSP of 22 April 2013 concerning restrictive measures against Myanmar/Burma and repealing Decision 2010/232/CFSP. *Official Journal of the European Union*. 23.04.2013. No. L 111/75. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32013D0184>

EU. Council Decision 2013/255/CFSP of 31 May 2013 concerning restrictive measures in view of the situation in Syria. Consolidated text. 02013D0255-EN-20.12.2023-048.001. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02013D0255-20231220>

EU. Council Decision 2013/798/CFSP of 23 December 2013 concerning restrictive measures against the Central African Republic. *Official Journal of the European Union*. 24.12.2013. No. L 352/51. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX:32013D0798>

EU. Council Decision 2014/145/CFSP of 17 March 2014 concerning restrictive measures in respect of actions undermining or threatening the territorial integrity, sovereignty and independence of Ukraine. *Official Journal of the European Union*. 17.03.2014. No. L 78/16. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32014D0145>

EU. Council Decision 2014/386/CFSP of 23 June 2014 concerning restrictions on goods originating in Crimea or Sevastopol, in response to the illegal annexation of Crimea and Sevastopol. *Official Journal of the European Union*. 24.06.2014. No. L 183/70. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014D0386>

EU. Council Decision 2014/512/CFSP of 31 July 2014 concerning restrictive measures in view of Russia's actions destabilising the situation in Ukraine. *Official Journal of the European Union*. 31.07.2014. No. L 229/13. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014D0512>

EU. Council Implementing Regulation 2022/332 of 25 February 2022 implementing Regulation (EU) No 269/2014 concerning restrictive measures in respect of actions undermining or threatening the territorial integrity, sovereignty and independence of Ukraine. *Official Journal of the European Union*. 25.02.2022. No. L 53/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022R0332&qid=1647426657418>

EU. Council Joint Action 2005/797/CFSP of 14 November 2005 on the European Union Police Mission for the Palestinian Territories. *Official Journal of the European Union*. 17.11.2005. No. L 300/65. URL: <https://eupolcopps.eu/uploads/1608725673624384742.pdf>

EU. Council of the EU. Council Conclusions on the EU Action Plan on Human Rights and Democracy 2020-2024. 17.11.2020. Brussels, 18 November 2020 (OR. en) 12848/20. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/46838/st12848-en20.pdf>

EU. Council of the EU. Council conclusions on Ukraine. Foreign Affairs. Council meeting Brussels, 3 March 2014. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/28853/141291.pdf>

EU. Council of the EU. Different types of sanctions. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/different-types/>

EU. Council of the EU. Report of the High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy «CFSP Report – Our Priorities in 2022». 14.06.2022. No. HR(2022)147. Brussels, 15 June 2022. ST 10244/22. COPS 274 CFSP/PESC 794. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10244-2022-INIT/en/pdf>

EU. Council of the EU. Report of the High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy «CFSP Report – Our Priorities in 2023». 31.05.2023. No. HR(2023)153. Brussels, 15 June 2023 (OR. en) 10732/23 COPS 324 CFSP/PESC 871. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10732-2023-INIT/en/pdf>

EU. Council Regulation (EC) No 1733/94 of 11 July 1994 prohibiting the satisfying of claims with regard to contracts and transactions the performance of which was affected by the United Nations Security Council Resolution No 757 (1992) and related resolutions. *Official Journal of the European Union*. 16.07.1994. No. L 182/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31994R1733>

EU. Council Regulation (EC) No 1859/2005 of 14 November 2005 imposing certain restrictive measures in respect of Uzbekistan. *Official Journal of the European Union*. 16.11.2005. No. L 299/23. URL: https://ghum.kuleuven.be/ggs/publications/working_papers/2011/64deJongWouters

EU. Council Regulation (EC) No 329/2007 of 27 March 2007 concerning restrictive measures against the Democratic People's Republic of Korea. *Official Journal of the European Union*. 29.03.2007. No. L 88/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32007R0329>

EU. Council Regulation (EU) No 101/2011 of 4 February 2011 concerning restrictive measures directed against certain persons, entities and bodies in view of the situation in Tunisia. *Official Journal of the European Union*. 05.02.2011. No. L 31/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32011R0101>

EU. Council Regulation (EU) No 2017/1509 of 30 August 2017 concerning restrictive measures against the Democratic People's Republic of Korea and repealing Regulation (EC) No 329/2007. *Official Journal of the European Union*. 31.08.2017. No. L 224/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32017R1509>

EU. Council Regulation (EU) No 2017/2063 of 13 November 2017 concerning restrictive measures in view of the situation in Venezuela. Consolidated text. 02017R2063-EN-14.11.2023-013.001. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02017R2063-20231114>

EU. Council Regulation (EU) No 2020/1998 of 7 December 2020 concerning restrictive measures against serious human rights violations and abuses. *Official Journal of the European Union*. 07.12.2020. No. LI 410/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.LI.2020.410.01.0001.01.ENG&toc=OJ%3AL%3A2020%3A410I%3ATOC>

EU. Council Regulation (EU) No 2022/263 of 23 February 2022 concerning restrictive measures in response to the recognition of the non-government controlled areas of the Donetsk and Luhansk oblasts of Ukraine and the ordering of Russian armed forces into those areas. *Official Journal of the European Union*. 23.02.2022. No. LI 42/77. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022R0263>

EU. Council Regulation (EU) No 2022/328 of 25 February 2022 amending Regulation (EU) No 833/2014 concerning restrictive measures in view of Russia's actions destabilising the situation in Ukraine. *Official Journal of the European Union*. 25.02.2022. No. L 49/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022R0328&qid=1647426657418>

EU. Council Regulation (EU) No 2022/330 of 25 February 2022 amending Regulation (EU) No 269/2014 concerning restrictive measures in respect of actions undermining or threatening the territorial integrity, sovereignty and independence of Ukraine. *Official Journal of the European Union*. 25.02.2022. No. L 51/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022R0330&qid=1647426657418>

EU. Council Regulation (EU) No 2024/745 of 23 February 2024 amending Regulation (EU) No 833/2014 concerning restrictive measures in view of Russia's actions destabilising the situation in Ukraine. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:L_202400745

EU. Council Regulation (EU) No 224/2014 of 10 March 2014 concerning restrictive measures in view of the situation in the Central African Republic. *Official Journal of the European Union*. 11.03.2014. No. L 70/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014R0224>

EU. Council Regulation (EU) No 267/2012 of 23 March 2012 concerning restrictive measures against Iran and repealing Regulation (EU) No 961/2010. *Official Journal of the European Union*. 24.03.2012. No. L 88/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32012R0267>

EU. Council Regulation (EU) No 269/2014 of 17 March 2014 concerning restrictive measures in respect of actions undermining or threatening the territorial integrity, sovereignty and independence of Ukraine. *Official Journal of the European Union*. 17.03.2014. No. L 78/6. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014R0269>

EU. Council Regulation (EU) No 270/2011 of 21 March 2011 concerning restrictive measures directed against certain persons, entities and bodies in view of the situation in Egypt. *Official Journal of the European Union*. 22.3.2011. No. L 76/4. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32011R0270>

EU. Council Regulation (EU) No 359/2011 of 12 April 2011 concerning restrictive measures directed against certain persons, entities and bodies in view of the situation in Iran. *Official Journal of the European Union*. 14.04.2011. No. L 100/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A32011R0359>

EU. Council Regulation (EU) No 36/2012 of 18 January 2012 concerning restrictive measures in view of the situation in Syria and repealing Regulation (EU) No 442/2011. Consolidated text. 02012R0036-EN-20.12.2023-063.001. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02012R0036-20231220>

EU. Council Regulation (EU) No 692/2014 of 23 June 2014 concerning restrictions on the import into the Union of goods originating in Crimea or Sevastopol, in response to the illegal annexation of Crimea and Sevastopol. *Official Journal of the European Union*. 24.06.2014. No. L 183/9. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014R0692>

EU. Council Regulation (EU) No 753/2011 of 1 August 2011 concerning restrictive measures directed against certain individuals, groups, undertakings and entities in view of the situation in Afghanistan. Consolidated text 13.04.2022. 02011R0753-EN-13.04.2022-021.001. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02011R0753-20220413>

EU. Council Regulation (EU) No 833/2014 of 31 July 2014 concerning restrictive measures in view of Russia's actions destabilising the situation in Ukraine. *Official Journal of the European Union*. 31.07.2014. No. L 229/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32014R0833>

EU. Declaration by the High Representative on behalf of the European Union on the alignment of certain third countries with the Council Decision 2010/639/CFSP concerning restrictive measures against certain officials of Belarus, as amended by Council Decision 2011/69/CFSP. Brussels. 03.03.2011. No. 7266/11 Presse 50. URL: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_Data/docs/pressdata/EN/foraff/119568.pdf

EU. European Commission. EU sanctions tracker. URL: <https://data.europa.eu/apps/eusanctionstracker/>

EU. European Council. Council of the EU. EU restrictive measures against Russia over Ukraine (since 2014). <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/>

EU. European Council. Council of the European Union. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/history-restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/>

EU. External action. The Diplomatic Service of the European Union. EEAS. European Union sanctions. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/european-union-sanctions_en

EU. Guidelines on implementation and evaluation of restrictive measures (sanctions) in the framework of the EU Common Foreign and Security Policy. Brussels. 04.05.2018. No. 5664/18. (Generic). URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-5664-2018-INIT/en/pdf>

EU. Guidelines on Implementation and Evaluation of Restrictive Measures (Sanctions) in the Framework of the EU Common Foreign and Security Policy. 15.06.2012. No. 11205/12. P. 5 (4). URL: <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/12/st11/st11205.en12.pdf>

EU. Infographic - EU sanctions against Russia over Ukraine (since 2014). European Council. Council of the European Union. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/infographics/eu-sanctions-against-russia-over-ukraine/>

EU. Restrictive measures (sanctions) in force (Regulations based on Article 215 TFEU and Decisions adopted in the framework of the Common Foreign and Security Policy). *European Commission – Restrictive measures in force (Article 215 TFEU)*. Restrictive measures in force (updated 26.05.2014). URL: https://www.mzv.cz/file/1206759/EU_Restrictive_measures_in_force.pdf

EU. Shared Vision, Common Action: a Stronger Europe a Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy. June 2016. URL: https://eeas.europa.eu/topics/eu-global-strategy/17304/global-strategy-european-unions-foreign-and-security-policy_en

EU. The EU in 2022 - General Report on the Activities of the European Union. European Commission. Brussels. The EU in 2022 - General Report on the Activities of the European Union was adopted by the European Commission on 21 February 2023 under reference number C(2023) 1112/3. URL: <https://euneighbourseast.eu/wp-content/uploads/2023/03/the-eu-in-2022-naad23001enn.pdf>

EU. Timeline - EU restrictive measures against Russia over Ukraine. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/history-restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/>

EU. Резолюція Європейського парламенту про статус кандидата для України, Республіки Молдова та Грузії (2022/2716 (RSP)) від 23.06.2022. № P9_TA(2022)0249 URL: https://ukraine.europarl.europa.eu/cmsdata/250614/0136_1259089_Resolution_on_granting_candidate_status.pdf

EEC. Declaration of European Council made in Madrid, 27 June 1989. URL: https://www.consilium.europa.eu/media/20589/1989_june_-_madrid_eng_.pdf

Giumelli F., Hoffmann F., Książczaková A. The when, what, where and why of European Union sanctions. *European Security*. 2021. Vol. 30:1. P. 1-23. URL: <https://doi.org/10.1080/09662839.2020.1797685>

Govaere I. Multi-faceted Single Legal Personality and a Hidden Horizontal Pillar: EU External Relations Post-Lisbon *Cambridge Yearbook of European Legal Studies*. 2011. Vol. 13. P. 87-111. URL: https://www.researchgate.net/publication/263151036_Multi-faceted_Single_Legal_Personality_and_a_Hidden_Horizontal_Pillar_EU_External_Relations_Post-Lisbon

Guillaume V.D.L. The Commission proposal on reforming the Generalised Scheme of Tariff Preferences: analysis of human rights incentives and conditionalities. In-Depth Analysis Requested by the DROI Subcommittee. 01.2022. EP/EXPO/DROI/FWC/2019-01/Lot6/1/C/17. Brussels: European Union, 2022. 47 p. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2022/653661/EXPO_IDA\(2022\)653661_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2022/653661/EXPO_IDA(2022)653661_EN.pdf)

Hufbauer G.C., Schott J.J., Elliott K.A. Economic Sanctions Reconsidered. Supplement Case Histories. 2nd ed. Washington D.C.: Institute for International Economics, 1990. 298 p. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=etyVmnPOrG8C&printsec>

Kostanyan H., Meister S. Ukraine, Russia and the EU breaking the deadlock in the Minsk process. CEPS Working Document No. 423. June 2016. URL: https://www.ceps.eu/wp-content/uploads/2016/06/WD423KostanyanMeisterMinskII_0.pdf

Kreutz J. Hard Measures by a Soft Power? Sanctions Policy of the European Union. Bonn International Center for Conversation. Paper 45 Bonn: Bonn International Center for Conversation, 2005. 50 p. URL: https://www.bicc.de/uploads/tx_bicctools/paper45.pdf

Lindsay J.M. Trade Sanctions As Policy Instruments: A Re-Examination. *International Studies Quarterly*. 1986. Vol. 30, No. 2. P. 153-173.

Orbie J. et al. Civil Society Meetings in European Union Trade, Agreements: Features, Purposes, and Evaluation. *CLEER Papers*. 2016. No 3. URL: https://www.asser.nl/media/3044/cleer16-3_web.pdf

Orbie J., Tortell L. The New GSP+ Beneficiaries: Ticking the Box or Really Consistent with ILO Findings? *European Foreign Affairs Review*. 2009. Vol. 14(4). P. 663-681. URL: <https://biblio.ugent.be/publication/1092835>

PACE. Council of Europe. Parliamentary Assembly. Consequences of the Russian Federation's aggression against Ukraine. Opinion 300 (2022). Assembly debate on 15 March 2022 (3rd and 4th sittings) (see Doc. 15477, report of the Committee on Political Affairs and Democracy, rapporteur: Ms Ingrid Schou). Text adopted by the Assembly on 15 March 2022 (4th sitting). URL: <https://pace.coe.int/en/files/29885/html>

PACE. Reconsideration on substantive grounds of the previously ratified credentials of the Russian delegation. Resolution Parliamentary Assembly PACE. 10.04.2014. No. 1990 (2014). URL: <https://pace.coe.int/en/files/20882>

Portela C. EU Sanctions and Foreign Policy. When and why do they work? London: Routledge, 2010. 206p. Report on European political cooperation. (The London Report). Document 2/11 Report Issued by Foreign Ministers of the Ten on European Political Cooperation. London. 13.10.1981. URL: https://www.cvce.eu/en/obj/report_on_european_political_cooperation_london_13_october_1981-en-869a63a6-4c28-4e42-8c41-efd2415cd7dc.html

Restrictive measures in view of Russia's actions destabilising the situation in Ukraine (sectoral restrictive measures). URL: <https://www.sanctionsmap.eu/api/v1/pdf/regime?id%5B%5D=26&lang=en>

Seth G. Jones. The Rise of European Security Cooperation. Cambridge: Cambridge University Press. 2007. 301 p. doi:10.1017/CBO9780511491443. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/rise-of-european-security-cooperation/BF39A1F50B083B797339633D2B74DF2B#>

Solidarity with Ukrainian people. URL: https://ec.europa.eu/neighborhood-enlargement/european-neighborhood-policy/countries-region/ukraine_en

Surya P Subedi QC. Unilateral Sanctions in International Law. London: Bloomsbury Publishing PLC, 2021. 384 p.

UN. Resolution Security Council No 1483 (2003) [on lifting the economic sanctions on Iraq imposed by resolution 661 (1990)]. S/RES/1483 (2003). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/495555?ln=ru>

UN. Resolution Security Council No 1696 (2006). Adopted by the Security Council at its 5500th meeting, on 31 July 2006. S/RES/1696 (2006). URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N06/450/22/PDF/N0645022.pdf?OpenElement>

UN. Resolution Security Council No 2127 (2013) [on the situation in the Central African Republic]. Adopted by the Security Council at its 7072nd meeting, on 5 December 2013. S/RES/2127 (2013). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/761853?ln=en>

UN. Resolution Security Council No 2615 (2021). Adopted by the Security Council at its 8941st meeting, on 22 December 2021. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n21/413/83/pdf/n2141383.pdf?token=ET3dQXcMJGGKz633DH&fe=true>

UN. Resolution Security Council No 757 (1992) [on sanctions against Yugoslavia]. Adopted by the Security Council at its 3082nd meeting, on 30 May 1992. S/RES/757(1992). URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/011/16/PDF/NR001116.pdf?OpenElement>

UN. Resolution Security Council. Libyan Arab Jamahiriya. 31.03.1992. No. 748. S/RES/748 (1992). URL: <https://www.un.org/securitycouncil/content/resolutions-adopted-security-council-1992>.

UN. Resolution Security Council. The situation between Iraq and Kuwait No 661 (1990) of 6 August 1990. URL: <https://documents.un.org/doc/resolution/gen/nr0/575/11/pdf/nr057511.pdf?token=mB3N6MUvHZoR3iPDFk&fe=true>

UN. United Nations Security Council Consolidated List. URL: <https://www.un.org/securitycouncil/content/un-sc-consolidated-list>

UN. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26.06.1945. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf

Wessel R.A., Anttila E., Obenheimer H., Ursu A. The future of EU Foreign, Security and Defence Policy: Assessing legal options for improvement. *European Law Journal*. 2020. Vol. 26(5-6). P. 371-390. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111/eulj.12405>

Голубева В.О. Організаційно-правові особливості застосування Європейським Союзом санкцій до РФ. *Виклики та загрози в умовах воєнного стану і в післявоєнний період та шляхи їх подолання: наукова монографія* / За заг. ред. О.В. Кузьменко. К.: Видавничий центр «Кафедра», 2024. С. 531-596.

Голубева В.О., Науменко Н.С. Особливості міжнародного і національного організаційно-правового застосування Польщею економічних санкцій до Російської Федерації в зв'язку з нападом на Україну. *The security architecture of European and Euro-Atlantic spaces: scientific monograph* [science eds. T. Atramovich-Leik, Ya. Turchyn, O. Horbach, O. Tsebenko]. Riga, Latvia: Izdevniecība "Baltija Publishing", 2022. P. 54-76.

Енциклопедія міжнародного права : У 3 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко, В.Н. Денисов (співголови) та ін.; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Т. 2 Е-Л. Київ: Академперіодика, 2017. 928 с.

Конвенція ООН про право міжнародних договорів. 23.05.1969, Відень. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. 04.11.1950 р. (в ред. 03.05.2002), Страсбург. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/mu50k02u?ed=1994_05_11

Консолідовані версії договору про Європейський Союз та договору про функціонування Європейського Союзу. *Офіційний вісник Європейського Союзу*. 30.03.2010. No. С 83/01. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text

Конституція України від 28 червня 1996 р. Редакція від 01.01.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80?find=1&text=%D1%94%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF#w1_1

Седляр Ю.О. Міжнародні санкції у світовій політиці: теорія і практика: монографія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. 412 с. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/monograf/69/2.pdf>

CHAPTER 7.

LEGAL REGULATION OF PREVENTING AND COMBATING DOMESTIC VIOLENCE

Kateryna HURKOVSKA

senior lecturer of the Department of Administrative Law and Administrative Process of the Lviv State University of Internal Affairs

(Ukraine, 79007, Lviv, 26 Horodotska St.)

gurkovska.kateryna@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5026-626X>

Volodymyr BRATKOVSKYI

Doctor of Law, Associate Professor

of the Department of Administrative Law and Administrative Process

Lviv State University of Internal Affairs,

(Ukraine, 79007, Lviv, 26 Horodotska St.)

v.bratkovsky@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0382-3611>

Abstract. This article is devoted to a comprehensive study of the legal basis for preventing and combating domestic violence from the perspective of Ukraine's European integration direction and the commitments made regarding the implementation of the Istanbul Convention. The problem of legal regulation of prevention and countermeasures against domestic violence in modern society has been studied, international and national legal acts aimed at preventing this negative phenomenon and protecting victims of domestic violence have been analyzed. The main principles and mechanisms of action of these legislative acts, as well as their effectiveness in the fight against domestic violence, are considered.

The main principles and mechanisms of action of these legislative acts, as well as their effectiveness in the fight against domestic violence, are considered. Conclusions were made about the possibility of further improvement of the legal field in this area to ensure proper protection of human rights and combating violence in the family environment.

Keywords: domestic violence, legal regulation, legislation, counteraction, prevention, Istanbul Convention.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ

Анотація. Дана стаття присвячена комплексному дослідженню правових засад запобігання та протидії домашньому насильству із позиції євроінтеграційного напрямку України та взятих на себе зобов'язань щодо імплементації Стамбульської конвенції. Досліджено проблему правового регулювання запобігання та протидії домашньому насильству в сучасному суспільстві, проаналізовано міжнародні та національні нормативно-правові акти, спрямовані на запобігання цьому негативному явищу та захист постраждалих від домашнього насильства. Розглянуто основні принципи та механізми дії цих законодавчих актів, а також їх ефективність у боротьбі з домашнім насильством. Зроблено висновки про можливість подальшого вдосконалення правового поля в цій сфері для забезпечення належного захисту прав людини та протидії насильству в сімейному середовищі.

Ключові слова: домашнє насильство, правове регулювання, законодавство, протидія, запобігання, Стамбульська конвенція.

Вступ. Протидія домашньому насильству справді відіграє ключову роль у суспільному розвитку, оскільки вона безпосередньо стосується безпеки, гідності та благополуччя людей. Це не лише соціальна проблема, а й порушення прав людини, яке потребує ретельного правового регулювання та впровадження належних заходів для його запобігання та припинення. Кожен випадок насильства порушує права та свободи конкретної особи, ставлячи її під загрозу та обмежуючи можливості самозахисту. Це вимагає негайного втручання з боку держави і суспільства для забезпечення безпеки та захисту потерпілих. Так, пандемія COVID-19 та пов'язані з нею карантинні обмеження призвели до збільшення ізоляції багатьох сімей, що в свою чергу сприяло зростанню випадків домашнього насильства. Відсутність можливості вільного виходу з дому та підвищений стрес через економічні труднощі та загальний невпевнений стан можуть підштовхнути до насильницької поведінки чи збільшити існуючі напружені відносини в родині.

В умовах повномасштабного вторгнення з боку росії ситуація в Україні загострилася, включаючи і проблему домашнього насильства. Хоча офіційна статистика може показувати зменшення рівня цього виду насильства, деякі дослідники розглядають цю тенденцію як результат більшої уваги до інших питань, таких як безпека та захист життя громадян в умовах війни та конфлікту з російською федерацією. Такі події можуть змусити людей об'єднатися та приділити більше уваги загальному благополуччю та безпеці, зокрема у власних сім'ях та родині. Окупація частини території України та активні бойові дії у певних регіонах спричинили складнощі у забезпеченні належного захисту осіб від домашнього насильства.

Умови збройного конфлікту можуть породжувати несприятливе середовище для здійснення ефективних заходів протидії домашньому насильству, так як у таких умовах державні ресурси та увага можуть бути спрямовані переважно на військові потреби та безпеку.

Проте, в умовах воєнного стану Україна виявила ще більшу активність у євроінтеграційному процесі, тому у 2022 році була ратифікована Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами, відома як Стамбульська конвенція. Також прийнято ряд законодавчих актів, спрямованих на впровадження європейських стандартів у різні сфери життєдіяльності. Ці кроки свідчать про зобов'язання України впроваджувати міжнародні норми та стандарти в сфері захисту прав жінок та боротьби з домашнім насильством.

Методологічні засади протидії домашньому насильству визначались у працях багатьох вчених, зокрема: О.М. Бандурки, А.І. Берендєєвої, Ю.П. Битяка, М.А. Бондаренка, І.В. Дроздової, Г.К. Ісмуханової, О.В. Ковальової, Р.А. Калюжного, О. Д. Коломоєць, В.К. Колпакова, А.Т. Комзюка, Л.В. Левицької, І.В. Литвиненко, О.В. Лисової, П.С. Матишевського, В.В. Медведської, О.М. Мердової, О.Б. Мороз, В.І. Олефіра, Л.М. Сукмановської, О.В. Тюріної, Л.О. Феценко, Н.Б. Шамрук, М.Г. Щитова, В.К. Шкарупи, Х.П. Ярмачі, С.С. Яценка та ін.

Проте, питання вдосконалення правового регулювання запобігання та протидії домашньому насильству залишається актуальним у контексті активного євроінтеграційного процесу та потреби в імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство. Розвиток теоретичних підходів до розроблення законодавчих змін, які відповідали б вимогам протидії домашньому насильству, потребує подальших наукових досліджень з метою формулювання пропозицій щодо вдосконалення механізмів захисту особи від домашнього насильства та пошуку юридичних інструментів для протидії такому протиправному явищу. Все це підкреслює актуальність проведення дослідження у цій сфері.

1. Міжнародне законодавство та політика ЄС щодо запобігання та протидії домашньому насильству.

Розвиток української державності, відновлення гуманістичних та справедливих цінностей у суспільстві та пошук шляхів його демократичного просування стимулює використання та збагачення конкретним демократичним змістом основних принципів нормативно-правового регулювання системи запобігання та протидії домашньому насильству. Забезпечення безпеки від насильства є не лише обов'язком держави, але й важливою суспільно-політичною місією. Тому регулювання захисту від домашнього насильства не забезпечує досягнення поставлених цілей без урівноваженої державної політики, спрямованої

на захист основних принципів демократії та, відповідно, прав та інтересів кожного громадянина. Основними складовими нормативно-правового забезпечення запобігання та протидії домашньому насильству є створення та підтримка юридичної бази, яка визначає конкретні норми та процедури ефективного регулювання системи захисту від домашнього насильства.

Нормативно-правове забезпечення запобігання та протидії домашньому насильству можна описати як процес створення та підтримки конструктивних функціонально-організаційних характеристик системи запобігання та протидії домашньому насильству за допомогою нормативно-правових інструментів.

Для вивчення законодавства у сфері запобігання та протидії домашньому насильству беруть за основу розподіл нормативно-правових актів у залежності від суб'єкта їх видання й виокремлюють такі групи: - міжнародні нормативно-правові акти у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; - закони України у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; - підзаконні нормативно-правові акти у сфері запобігання та протидії домашньому насильству (Мороз О.Б., Хатнюк Ю.А., 2023).

Міжнародні норми, які спрямовані на боротьбу з домашнім насильством, виступають основою національного законодавства України у сфері запобігання та протидії цьому явищу. Домашнє насильство, зазвичай, має гендерну природу, тобто спрямоване на жінок саме через їхню стать, і в своїй суті є формою статевої дискримінації. Таким чином, національне законодавство про запобігання домашньому насильству базується на міжнародних документах, які гарантують рівні права жінок та чоловіків і забороняють дискримінацію та насильство з огляду на стать. Відповідно до Статті 2 Загальної декларації прав людини ([URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text)), прийнятої в 1948 році, кожна особа має право на всі права та свободи, визначені у цій Декларації, незалежно від її раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, майнового, станового або іншого статусу. Цей нормативно-правовий акт передбачає, що ніхто не може бути підданий насильству у будь-якій формі. Він є основоположним для всіх інших актів в галузі прав людини, оскільки містить права, які є невід'ємними і непорушними, і підлягають обов'язковому захисту державою.

Незважаючи на те, що Декларація була прийнята значний час тому, її принципи залишаються актуальними і постійно враховуються та розвиваються в інших міжнародних та національних правових документах.

Декларація прав дитини ([URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text)), прийнята у 1959 році, відзначається тим, що вона є першим міжнародним документом, що

визнає та закріплює права дітей. У Декларації було визнано, що через фізичну та розумову незрілість дитина потребує спеціального захисту і піклування, зокрема належного правового захисту. Ця ідея, по суті, стала вихідною точкою для створення широкої бази міжнародних актів, спрямованих на визнання та захист прав дитини.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (*URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text*), прийнятий у 1966 році (і набув чинності для України 19 жовтня 1973 року), визначає, що права та обов'язки подружжя є рівними. Цей принцип має особливе значення в контексті боротьби з економічним насильством, оскільки згідно з вказаною статтею один з членів сім'ї не може використовувати свій фінансовий контроль над родиною для маніпулювання іншими членами сім'ї. Таким чином, неможливе використання цього факту для набуття переваги в розпорядженні сімейним бюджетом. Стаття 24 Пакту вказує, що кожна дитина має право на заходи захисту, які враховують її особливе становище як неповнолітньої, надані з боку її сім'ї, суспільства та держави. Тобто, малолітня дитина має право на особливий захист з боку сім'ї, суспільства і держави, а також ця стаття дає державі повноваження втручатися у сімейні справи у випадку, якщо існує загроза безпеці дитини. До того, як цей принцип було закріплено на міжнародному рівні, ставлення до дитини розглядалося переважно як сімейне питання, що означало, що дитина була повністю підкорена волі батьків або опікунів. Це створювало підґрунтя для порушення прав дітей, натомість закріплення в Пакті тези щодо можливості втручання держави з метою захисту інтересів дітей надало правові гарантії їх захисту.

Оскільки жінки є найбільш вразливою групою, яка страждає від насильства, що здійснюється членами їх сімей (батьками, чоловіками, братами тощо), то для конкретизації цих прав людини були прийняті ряд міжнародних документів, одним із яких є Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (*URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text*), що була прийнята у 1979 році (набула чинності для України 12 березня 1981 року).

У Конвенції вказано, що держава має зобов'язання змінити соціальні та культурні уявлення щодо поведінки чоловіків і жінок з метою усунення забобонів, традицій та будь-яких інших проявів, що базуються на ідеї неповноцінності або переваги однієї зі статей, або на стереотипних уявленнях про ролі чоловіків і жінок. Стаття 16 Конвенції визначає обов'язок держави прикласти всі необхідні заходи для усунення будь-якої форми дискримінації щодо жінок у всіх аспектах шлюбу та сімейних відносин. Крім того, ця стаття націлена на захист не лише жінок, але і дітей, оскільки вона чітко стверджує, що при будь-яких діях в сім'ї, спрямованих на забезпечення рівноправ'я подружжя, інтереси дітей мають бути на першому

місці. Для виконання положень цієї Конвенції був утворений спеціальний орган - Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок (CEDAW). Для того, щоб держави могли визнати повноваження Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок у проведенні розслідування скарг приватних осіб, був укладений Факультативний протокол до Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок ([URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_794#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_794#Text)) 6 грудня 1999 року (який набув чинності для України 12 липня 2003 року). Цей документ надає можливість подати індивідуальну або групову скаргу до зазначеного Комітету у разі виявлення фактів дискримінації за ознакою статі. На державу накладено обов'язок звітувати про виконання своїх зобов'язань раз у чотири роки. Цей звіт має відображати реальний стан речей у сфері захисту прав жінок та оцінювати ефективність державних заходів, спрямованих на забезпечення цих прав і безпеки жінок.

Конвенція про права дитини ([URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text)), прийнята 20 листопада 1989 року (набула чинності для України 27 вересня 1991 року), є першим обов'язковим документом для країн, які її ратифікували (Україна ратифікувала її 27 лютого 1991 року).

Конвенція закріплює обов'язок держав приймати всі необхідні законодавчі, адміністративні, соціальні і освітні заходи для захисту дітей від будь-якої форми фізичного або психологічного насильства, у тому числі образ чи зловживання, а також відсутності піклування, недбалого або брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальне насильство, з боку батьків, законних опікунів або будь-якої іншої особи, яка має обов'язки щодо дитини. Великим досягненням цього міжнародного акту є створення Комітету з прав дитини, основне завдання якого полягає в моніторингу виконання державами-учасницями їх зобов'язань, визначених у Конвенції. Одним зі засобів контролю є обов'язок держав подавати звіти кожні п'ять років про заходи, які вони прийняли для забезпечення визнаних у Конвенції прав і про прогрес, досягнутий у їх втіленні.

Рекомендація №19 Комітету ООН з ліквідації дискримінації стосовно жінок є першим міжнародним документом, що визначає поняття «насильства щодо жінок» як форми дискримінації за ознакою статі, що визнається як серйозна перешкода для жінок у користуванні правами і свободами на основі рівності з чоловіками.

Крім того, у цьому документі визначається насильство за ознакою статі, або гендерно обумовлене насильство, яке охоплює будь-які дії, що призводять до фізичних чи психологічних травм, або страждань, а також загрозу вчинення таких дій, примусове поведінкове втручання або обмеження свободи. Наголошується, що насильство за ознакою статі, включаючи домашнє насильство, погіршує можливість жінок використовувати свої

права та свободи відповідно до загальних норм міжнародного права або положень конвенцій про права людини. Державам-учасницям рекомендується розробити комплекс заходів для боротьби з домашнім насильством та його наслідками, серед яких важливо встановити зобов'язання забезпечити ефективний захист від домашнього насильства, впровадити ефективні процедури для подання скарг та засоби правового захисту, включаючи компенсації для постраждалих від насильства (*URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8781ea17-5407-4ee7-a52e-8e1739351ab9/content>*).

Не менш важливий міжнародний нормативно-правовий акт - Декларація ООН про викорінювання насильства щодо жінок. Він описує останнє як будь-який акт насильства, що ґрунтується на статі та може призвести до фізичної, статевої або психологічної шкоди або страждань для жінок, а також загрози вчинення таких дій, примусу або неправомірного позбавлення волі, як у громадському, так і у приватному житті. Декларація вимагає, щоб держави продовжували втілювати політику з викорінювання насильства проти жінок, не допускаючи при цьому жодних звичаїв, традиційних або релігійних мотивів, які виправдовували відмову від своїх зобов'язань.

Пекінська декларація та Платформа дій (*URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_507#Text*) (1995 р.) підкреслюють важливість забезпечення рівних прав і можливостей для чоловіків і жінок, доступ до ресурсів, а також рівний розподіл обов'язків у сім'ї. Це сприяє не лише благополуччю та процвітанням індивідів та їхніх сімей, але й зміцнює демократію. Особливу вагу має визнання права жінок на контроль над усіма аспектами свого здоров'я, включаючи їхню фертильність, для реалізації їхнього потенціалу.

Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» (*URL: <https://nssu.gov.ua/genderna-rivnist/rezolyuciya-radi-bezpeki-oon-1325>*) (2000 р.) стверджує необхідність уваги до потреб і проблем жінок під час конфліктів, зазначаючи їх надмірну вразливість у цих ситуаціях. У документі висвітлено важливість збільшення ролі і участі жінок у процесах врегулювання конфліктів та миротворення. Основна ідея полягає в тому, щоб надати належну увагу правам жінок, залучити їх до процесів ухвалення рішень та вирішення конфліктів.

Варто зазначити, що 28 жовтня 2020 року Уряд України прийняв рішення про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року (*URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-%D1%80#Text>*). Документ включає конкретні кроки, покликані створити умови для

забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у подоланні конфліктів, встановленні миру, процесах відновлення, протидії безпековим викликам, системній протидії насильству за ознакою статі та насильству, пов'язаному з конфліктом. Його положення мають відображатися у відомчих, регіональних та місцевих планах, програмах діяльності. Документом визначено 5 стратегічних цілей: 1. Жінки і чоловіки беруть рівноправну участь у прийнятті рішень щодо запобігання конфліктам, розв'язання конфліктів, постконфліктного відновлення на всіх рівнях та в усіх сферах, зокрема в секторі безпеки і оборони. 2. Створено гендерно чутливу систему ідентифікації безпекових викликів, запобігання цим викликам, реагування на них. 3. Процес постконфліктного відновлення, розбудови та впровадження системи перехідного правосуддя відбувається за принципами забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. 4. Держава забезпечує захист від насильства за ознакою статі, сексуального насильства (в умовах збройного конфлікту та в мирний час). 5. Виконавці Національного плану мають розвинути інституційну спроможність ефективно впроваджувати порядок денний «Жінки, мир, безпека» відповідно до міжнародних стандартів.

Ратифікація Верховною Радою України Стамбульської конвенції визначається як значима подія у боротьбі з домашнім насильством в Україні. Закон був прийнятий 20 червня 2022 року і підписаний Президентом України 21 червня 2022 року. Ратифікація конвенції мала місце із застереженням щодо невиконання державних компенсацій постраждалим від насильства до приведення національного законодавства у відповідність до Конвенції. Навіть якщо Україна взяла участь у підготовці Стамбульської конвенції як член Ради Європи, яку в подальшому підписала в 2011 році, шлях до ратифікації зайняв більше 10 років.

Наша думка полягає в тому, що ратифікація Стамбульської конвенції Україною є важливим кроком для поліпшення боротьби з домашнім насильством. Прийняття цієї конвенції визначає запобігання та боротьбу з домашнім насильством як юридичний зобов'язання перед міжнародним правом, а не просто питання політичної волі уряду. Зокрема, в Конвенції чітко стверджується, що насильство стосовно жінок і домашнє насильство не можуть бути приватною справою, і держава має прийняти тверду позицію та застосувати заходи для запобігання насильству, захисту потерпілих та покарання винних осіб. Крім того, ратифікація Конвенції сприятиме обміну інформацією між країнами щодо практики та підходів у боротьбі з домашнім насильством. Країни, які ратифікували Стамбульську конвенцію, повинні забезпечити криміналізацію таких злочинів як психологічне насильство, фізичне насильство, переслідування (сталкінг), сексуальне насильство (включаючи зґвалтування, яке охоплює різноманітні форми сексуальної активності без згоди потерпілої особи), примусовий шлюб, жіноче обрізання, примусовий аборт та примусову стерилізацію.

Варто зазначити, що окремі із зазначених діянь уже визнані злочинами в Україні.

Виконання Конвенції передбачає вжиття конкретних заходів для боротьби з насильством, таких як відкриття притулків, створення гарячих ліній», надання реабілітаційних послуг постраждалим, а також розробка стратегій боротьби з насильством. Міжнародна група експертів, відома як Група експертів з моніторингу застосування Конвенції (ГРЕВІО), відповідає за контроль за дотриманням конвенції державами-учасницями. Ця організація має право регулярно перевіряти виконання конвенції країнами-учасницями. Якщо ГРЕВІО виявляє невиконання умов конвенції, вона надає рекомендації з усунення порушень.

Основні засади Конвенції - запобігання, захист, відповідальність та координація політики - взаємопов'язані та необхідні для функціонування системи Конвенції як цілісного механізму. Кожен з цих принципів уособлює ряд стандартів, які держави можуть впроваджувати для створення ефективної системи запобігання та боротьби з гендерно зумовленим, зокрема домашнім, насильством.

Багато з норм Конвенції були включені до законодавства України через внесення змін у Кримінальний та Кримінальний процесуальний кодекси, а також ухвалення законів «Про запобігання та протидію домашньому насильству» та «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків».

2. Національне законодавство щодо запобігання та протидії домашньому насильству.

Національне законодавство, що стосується запобігання та протидії домашньому насильству, складається з різноманітних правових актів різної юридичної сили, таких як закони України, укази Президента України, постанови Верховної Ради України, накази відповідних міністерств та інші.

Передусім, українське законодавство щодо запобігання та протидії домашньому насильству ґрунтується на Конституції України ([URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text)), загальних нормативно-правових актах, які охоплюють питання запобігання та протидії домашньому насильству, а також на спеціальних нормативно-правових актах, які прямо висвітлюють ці аспекти. У Конституції України, яка є Основним Законом країни, не надається пряма згадка про домашнє насильство. Однак вона закріплює права та свободи людини і громадянина, які є важливими для запобігання насильства.

Точно, важливі права, які закріплені в Конституції, такі як право на життя, повагу гідності, свободу та особисту недоторканність, створюють основу для запобігання насильству. Крім того, до загальних нормативно-правових актів, спрямованих на недопущення насильства, можна віднести Закон України «Про соціальні послуги» ([URL:](#)

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#n6>). Так, цей Закон встановлює основні принципи та правила, за якими надаються соціальні послуги з метою попередження складних життєвих обставин або зменшення їх негативного впливу на особу або сім'ю. До таких складних ситуацій належить і домашнє насильство.

Законом України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>) встановлено механізми вжиття заходів для запобігання насильства за ознакою статі, визначено суб'єктів, що здійснюють дії у цьому напрямі, і встановлено відповідальність за порушення законодавства України щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

Закон України «Про охорону дитинства» (URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>) визначає охорону дитинства як один із стратегічних пріоритетів України, необхідний для забезпечення національної безпеки та ефективності внутрішньої політики. Він спрямований на гарантування реалізації прав дитини на життя, здоров'я, освіту, соціальний захист та повноцінний розвиток у сімейному оточенні. Закон встановлює основні принципи державної політики у цій сфері, що базуються на захисті найкращих інтересів дитини. Положення даного закону зосереджені на гарантуванні права дітей на захист від будь-яких форм насильства, зокрема від домашнього насильства.

Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» (URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text>) визначає організаційні та правові принципи соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю. Він стверджує, що одним із основних напрямків державної політики у цій сфері є здійснення соціально-профілактичної діяльності та проведення реабілітаційних заходів для відновлення соціальних та психологічних функцій дітей та молоді, що потерпіли від жорстокості та насильства, включаючи домашнє насильство.

Організаційно-правові засади щодо запобігання та протидії дискримінації з метою забезпечення рівних можливостей щодо реалізації прав і свобод людини та громадянина закріплює Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>). Його положення створюють умови в державі для протидії домашньому насильству, наголошуючи на рівності прав чоловіків та жінок та закріплюючи заходи захисту для уразливих категорій, зокрема дітей, від домашнього насильства.

Не менш важливим для національного законодавства є Закон України «Про Національну поліцію» (URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#n6>). Поліція, відповідно до покладених на неї завдань, уживає заходів для запобігання та протидії домашньому насильству або насильству за ознакою статі.

Зазначене повноваження більш конкретизовано в Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» ([URL:file:///C:/Users/xecow/Downloads/pi-ygkK780KTSbkQqN60L2shkT6AWPHU.pdf](file:///C:/Users/xecow/Downloads/pi-ygkK780KTSbkQqN60L2shkT6AWPHU.pdf)). Так, до повноважень уповноважених підрозділів органів Національної поліції України у сфері запобігання та протидії домашньому насильству належать: виявлення фактів домашнього насильства та своєчасне реагування на них; прийом і розгляд заяв та повідомлень про вчинення домашнього насильства, зокрема розгляд повідомлень, що надійшли до кол-центру з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей, ужиття заходів для його припинення та надання допомоги постраждалим особам з урахуванням результатів оцінки ризиків у порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, спільно з Національною поліцією України; інформування постраждалих осіб про їхні права, заходи й соціальні послуги, якими вони можуть скористатися; винесення термінових заборонних приписів стосовно кривдників; взяття на профілактичний облік кривдників та проведення з ними профілактичної роботи в порядку, визначеному законодавством; здійснення контролю за виконанням кривдниками спеціальних заходів протидії домашньому насильству впродовж строку їх дії; анулювання дозволів на право придбання, зберігання, носіння зброї та боєприпасів їх власникам у разі вчинення ними домашнього насильства, а також вилучення зброї та боєприпасів у порядку, визначеному законодавством; взаємодія з іншими суб'єктами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, відповідно до статті 15 Закону; звітування центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, про результати здійснення повноважень у цій сфері у порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству.

У Законі України «Про прокуратуру» ([URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text)) зазначено, що прокуратура відповідає за нагляд за дотриманням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, включаючи виконання законодавства у сфері запобігання та протидії домашньому насильству. Крім того, органи прокуратури здійснюють контроль за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах та застосуванні інших заходів примусового характеру. В той час як Закон України «Про судоустрій і статус суддів» ([URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text)) встановлює структуру та принципи діяльності судової системи в Україні, яка діє на основі принципу верховенства права

відповідно до європейських стандартів. Він забезпечує право кожного на справедливий суд і визначає організацію та функціонування судів.

Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (*URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>*) встановлює юридичні принципи, які лежать в основі організації та функціонування адвокатської системи в Україні, а також визначає порядок та умови виконання адвокатської діяльності в країні.

Відповідно до Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» (*URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#n77>*), особи, які стали жертвами домашнього насильства чи насильства з ознакою статі, мають право на отримання безоплатної вторинної правничої допомоги згідно з встановленими нормами Закону. Ця допомога може включати захист, представництво інтересів в судах, державних органах та перед іншими особами, а також підготовку документів процесуального характеру.

Мету, завдання, підстави, види пробації, правовий статус персоналу органу пробації та суб'єктів пробації визначає Закон України «Про пробацію» (*URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text>*). У ньому закріплені наступні завдання: складання досудових доповідей про обвинувачених; контроль за особами, які мають виконувати громадські роботи, або тими, кому замінено покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк громадськими роботами, а також тими, хто звільнений від відбування покарання з випробуванням, вагітними жінками або матерями малолітніх дітей; виконання інших видів покарань, що не передбачають позбавлення волі; реалізація програм пробації для осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням; проведення соціально-виховної роботи з особами, засудженими; підготовка осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення; впровадження інших заходів з виправлення засуджених та запобігання повторним правопорушенням.

Законом України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» (*URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#n3>*) закріплені норми та принципи, які встановлюють права та обов'язки у сфері охорони здоров'я. Ці норми охоплюють юридичні, організаційні, економічні та соціальні аспекти забезпечення здоров'я громадян. Метою законодавства є сприяння гармонійному фізичному і духовному розвитку, підвищення працездатності та тривалості активного життя, запобігання захворюванням та інвалідності, а також покращення генетичного фонду.

Закон України «Про освіту» (*URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>*) регулює відносини, що виникають у процесі здійснення конституційного права на освіту,

визначає права та обов'язки фізичних та юридичних осіб, які беруть участь у реалізації цього права, і визначає компетенцію державних органів та органів місцевого самоврядування у сфері освіти. Зокрема, згідно зі статтею 6 цього закону, керівник закладу освіти у межах своїх повноважень забезпечує створення безпечного освітнього середовища, вільного від насильства.

Правові засади, що регулюють діяльність органів і служб у справах дітей, а також спеціальних установ для дітей, які відповідають за забезпечення соціального захисту та профілактики правопорушень серед осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку, визначає Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» (*URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#n48>*).

Перелічені закони мають на меті регулювання діяльності різних суб'єктів, які займаються протидією домашньому насильству. Вони визначають форми та методи реагування на випадки домашнього насильства для різних органів державної влади та недержавних інституцій, які мають відповідальність за таке реагування.

Під час притягнення до відповідальності за вчинення домашнього насильства та пов'язаних з ним правопорушень, а також застосування спеціальних заходів щодо протидії домашньому насильству застосовуються кодекси України. Кодексом України про адміністративні правопорушення (*URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>*) передбачено адміністративну відповідальність за вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування.

Кримінальний кодекс України (*URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>*) передбачає кримінальну відповідальність за вчинення домашнього насильства, а також невиконання обмежувального припису або обмежувальних заходів, а також непроходження програми для осіб, які вчинили домашнє насильство.

Сімейним кодексом України (*URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>*) визначено основи виникнення, зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів. Він чітко стверджує, що регулювання сімейних відносин має здійснюватися з максимальною увагою до інтересів дитини. Також Кодекс встановлює рівність прав та обов'язків дітей стосовно батьків, незалежно від їхнього шлюбного статусу. Забороняється будь-яка експлуатація дітей батьками, а також фізичне покарання або застосування інших методів покарання, що принижують гідність дитини. Кодекс також закріплює право дитини звертатися за захистом своїх прав та інтересів до відповідних державних та громадських установ. Крім того, батьки

мають право виступати як законні представники своєї дитини для захисту її прав.

Обмежувальні заходи, які суд може застосувати до особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством закріплені в Кримінальному процесуальному кодексі України ([URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17)). Окрім цього, у Кодексі зазначається, що угода про примирення у кримінальних провадженнях щодо злочинів, пов'язаних із домашнім насильством, може бути укладена лише за ініціативи потерпілого, його представника або законного представника. Також, визначено поняття кримінального провадження у формі приватного обвинувачення, тобто це провадження, яке може бути розпочате слідчим, прокурором лише на підставі заяви потерпілого щодо кримінальних правопорушень, передбачених деякими статтями КК України, в тому числі статтями про домашнє насильство, незаконний аборт або стерилізацію, примушування до шлюбу, сексуальне насильство .

Наступний кодифікований акт - Цивільний кодекс України ([URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15)), який визначає різні рівні цивільної дієздатності залежно від віку особи. Поміж ними є повна цивільна дієздатність, часткова цивільна дієздатність та неповна цивільна дієздатність. Це враховує особливості правового статусу малолітніх та неповнолітніх осіб у справах цивільної відповідальності.

У Цивільному процесуальному кодексі України ([URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15)) глава 13 присвячена процедурі розгляду судом справ про видачу і продовження обмежувального припису.

У вищевказаних кодифікованих актах закріплені основні положення, що стосуються визначення та криміналізації різних форм домашнього насильства, встановлення відповідальності за такі дії та визначення заходів для запобігання та протидії цьому явищу.

Один із ключових нормативно-правових актів на національному рівні, який регулює організаційні та юридичні аспекти боротьби з домашнім насильством, є Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» ([URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text)). Цей закон, прийнятий 07.12.2017 та набрав чинності 07.01.2018, визначає організаційно-правові засади запобігання та протидії домашньому насильству, основні напрями реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, спрямовані на захист прав та інтересів осіб, які постраждали від такого насильства; коло суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; спеціальні заходи щодо протидії домашньому насильству; відповідальність за вчинення домашнього насильства та надання допомоги і захисту постраждалим особам тощо.

Для уточнення та розширення реалізації конкретних положень законів приймаються підзаконні нормативно-правові акти. Ці акти включають детальніші вказівки, які регулюють специфічні аспекти, що виникають в процесі реалізації законодавства у сфері запобігання та протидії домашньому насильству. До них можна віднести: Постанови КМУ «Про схвалення Концепції Державної соціальної програми запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2025 року» від 10 жовтня 2018 р. № 728-р.; «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі» від 22 серпня 2018 р. № 658; «Про затвердження Типового положення про мобільну бригаду соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі» від 22 серпня 2018 року №654; «Про затвердження Типового положення про притулок для осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі» від 22 серпня 2018 року №655; «Про затвердження Порядку формування, ведення та доступу до Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі» від 20 березня 2019 р. № 234; «Деякі питання надання послуг особам, які постраждали від торгівлі людьми, домашнього насильства, насильства за ознакою статі та насильства стосовно дітей» від 26 червня 2019 року №553; «Про затвердження типових положень про денний центр соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі, та спеціалізовану службу первинного соціально-психологічного консультування осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі» від 21 серпня 2019 року №824; «Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах» від 01.06.2020 № 585; «Питання Державної соціальної програми запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2025 року» від 24.02.2021 № 145. Накази: Про затвердження Порядку винесення уповноваженими підрозділами органів Національної поліції України термінового заборонного припису стосовно кривдника: Наказ МВС України від 01 серпня 2018 р. № 654; Про затвердження Типової програми для кривдників: Наказ Мінсоцполітики від 01 жовтня 2018 року №1434; Про затвердження методичних рекомендацій щодо виявлення, реагування на випадки домашнього насильства і взаємодії педагогічних працівників із іншими органами та службами: Наказ МОН України від 02 жовтня 2018 року №1047; Про утворення Державної установи «Кол-центр Мінсоцполітики з питань протидії торгівлі людьми, запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей»: Наказ Мінсоцполітики від 11 грудня 2018 року №1852; Про затвердження Порядку проведення та документування результатів медичного обстеження постраждалих

осіб від домашнього насильства або осіб, які ймовірно постраждали від домашнього насильства, та надання їм медичної допомоги: Наказ МОЗ України від 01 лютого 2019 №278; Про затвердження Порядку взяття на профілактичний облік, проведення профілактичної роботи та зняття з профілактичного обліку кривдника уповноваженим підрозділом органу Національної поліції України: Наказ МВС України від 25 лютого 2019 року №124; Про затвердження Порядку проведення оцінки ризиків вчинення домашнього насильства: Наказ Мінсоцполітики та МВС України від 13 березня 2019 року №369/180; Про затвердження форм документів, із яких формується особова справа постраждалої особи, влаштованої до притулку для осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі: Наказ Мінсоцполітики від 03 липня 2019 року № 1037 та ін.

3. Шляхи вдосконалення нормативно-правового забезпечення у сфері запобігання та протидії домашньому насильству в Україні

Як ми вже зазначали, однією з важливих подій у боротьбі з домашнім насильством в Україні стала прийнята Верховною Радою ратифікація Стамбульської конвенції. Закон про це був ухвалений парламентом 20 червня 2022 року. Україна приєдналася до низки тих країн, що вже ратифікували Стамбульську конвенцію. Ратифікація конвенції сталася з певними застереженнями, зокрема щодо виплати державних компенсацій жертвам насильства, поки національне законодавство не буде приведено у відповідність до вимог Конвенції. Незважаючи на те, що Україна брала участь у створенні Стамбульської конвенції як член Ради Європи і підписала її у 2011 році, процес ратифікації зайняв понад 10 років. Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій висловила свою негативну позицію щодо ратифікації Конвенції, вважаючи, що відсутність можливості застережень щодо поняття «гендер» у контексті чоловічої та жіночої статі у Стамбульській конвенції становить загрозу для інституту сім'ї і подружжя в Україні (*URL: <https://uacrisis.org/uk/ratyfikatsiya-stambulskoyi-konventsiyi-tse-pytannya-nashoyi-prynalezhnosti-do-yevropejskoyi-spilnoty-ekspertka>*). Ми підтримуємо точку зору Медведської В.В., яка вважає, що такі твердження мають непідтверджену основу, оскільки термін «гендер» у Стамбульській конвенції не замінює біологічне розуміння «статі» або терміни «жінки» і «чоловіки». Використання терміну «гендер» відзначає скоріше те, що нерівність, стереотипи та насильство не впливають з біологічних відмінностей, але більше з соціальних конструкцій, таких як установки та погляди на роль жінок і чоловіків у суспільстві (*Медведська В.В., 2022*). Поняття «гендеру» і «гендерної рівності» не є новими або несумісними з законодавством України. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», що прийнятий у 2005 році і досі діє, використовує термін «гендерна рівність» для підтримки рівних прав і можливостей для

жінок і чоловіків. Цей закон надає можливість обом статям брати участь у всіх сферах суспільного життя на одних і тих самих умовах. Науковці Є. Кузьменко і Н. Голуб вважають, що Стамбульська конвенція не має на меті регулювання сімейного життя або встановлення конкретної структури сім'ї, оскільки в ній відсутнє визначення терміну «сім'я» і не встановлюється конкретний тип сімейних стосунків. Головною метою Стамбульської конвенції є запобігання насильству проти жінок загалом, зокрема домашньому насильству ([URL: https://rm.coe.int/ukr-2020-brochure-ic-myths-and-facts-ukr-25112020/1680a07ee9](https://rm.coe.int/ukr-2020-brochure-ic-myths-and-facts-ukr-25112020/1680a07ee9)). Ми вважаємо, що ратифікація Стамбульської конвенції Україною є необхідним кроком для поліпшення боротьби з домашнім насильством. Прийняття Стамбульської конвенції зробить запобігання та протидію домашньому насильству юридичним обов'язком країни згідно з міжнародним правом, а не лише питанням наявності політичної волі в уряді. Крім того, у Стамбульській конвенції чітко встановлюється, що насильство щодо жінок та домашнє насильство не можуть бути розглянуті як особиста справа, а держава має взяти на себе відповідальність і прийняти рішучі заходи для запобігання насильства, захисту жертв і покарання винних. Ратифікація Стамбульської конвенції сприятиме обміну інформацією між країнами про практики та підходи у боротьбі з домашнім насильством. Експерти Ради Європи будуть контролювати виконання конвенції і можуть надавати поради та рекомендації, спрямовані на краще запобігання насильству, захист потерпілих та кримінальне переслідування винних. У свою чергу, Україна матиме можливість вимагати посилення відповідальності кривдників за кордоном та ініціювати притягнення до відповідальності українців, що порушують закон за межами країни. Крім того, країни, що ратифікували конвенцію, зобов'язані криміналізувати такі злочини, як сталкінг, сексуальне насильство, психологічне насильство, фізичне насильство, примусовий шлюб, жіноче обрізання, примусовий аборт та стерилізацію. Багато з цих злочинів вже визнані злочинами в Україні, наприклад, сексуальне насильство, незаконне проведення абортів або стерилізації, примушування до шлюбу, а також психологічне, фізичне насильство і каліцтво статевих органів, які визнані злочинами домашнього насильства. Таким чином, у Кримінальному кодексі України потрібно встановити кримінальну відповідальність за дії, що можна визначити як переслідування. Під переслідуванням слід розуміти умисні систематичні незаконні дії, які можуть викликати в особи обґрунтований страх за її життя або здоров'я, життя чи здоров'я членів сім'ї, близьких родичів або значно погіршити якість їхнього життя.

Наявність в Україні адміністративної відповідальності за фізичне та психологічне насильство не суперечить вимогам Стамбульської конвенції стосовно обов'язкової криміналізації цих дій. Згідно зі статтею 33 цього міжнародного правового акту,

криміналізація передбачена лише для умисної поведінки, яка призводить до серйозного порушення психічної цілісності шляхом застосування примусу або погроз ([URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text)). З аналізу зазначеної статті можна зробити висновок, що якщо умисна поведінка не призводить до серйозного порушення психічної цілісності, то вона може бути піддана адміністративному, а не кримінальному стягненню. Однією з основних умов для криміналізації фізичного насильства є його вчинення щодо іншої особи. Таким чином, Рада Європи зосереджує увагу на кількісному аспекті випадків фізичного насильства, які можуть призвести до кримінальної відповідальності. У зв'язку з цим, наявність адміністративної відповідальності за вчинення домашнього насильства в Україні може сприяти боротьбі з кривдниками у випадках, коли їхні дії не відповідають кримінальним критеріям для кваліфікації як злочин «Домашнє насильство». Це надає можливість вживати ефективних заходів контролю і покарання за неприпустиму поведінку, що сприяє підвищенню захисту потенційних жертв та попередженню насильства в сімейному оточенні. Прийняття Закону про запобігання та протидію домашньому насильству, криміналізація цього явища та внесення змін до законодавства для регулювання питань, пов'язаних з ним, є позитивним кроком у боротьбі з цим проблемним явищем. Однак існує значна кількість нерегульованих питань, таких як розробка системи оцінки ризиків у випадках повторного вчинення домашнього насильства. Наприклад, відсутність такої системи, яка б схожа на ту, що використовується для працівників поліції для прийняття термінових заходів у перший раз. Хоча суд накладає обмежувальний припис на кривдника, вимагаючи від Національної поліції контролювати його поведінку та проводити з ним профілактичну роботу для запобігання подальшого насильства, законодавство не чітко визначає, як саме повинен здійснюватися цей контроль та профілактична діяльність. Це може викликати сумніви в ефективності виконання таких вимог на практиці. Отже, на законодавчому рівні слід чітко визначити, що розуміється під контролем за поведінкою кривдника та яким чином здійснюється профілактична робота працівників поліції з ним, оскільки без належного нормативного врегулювання це може лишатися лише на рівні декларацій. Крім того, існує проблема примусового виконання судових рішень щодо обмежувальних приписів, оскільки органи державної виконавчої служби та приватні виконавці не зазначені серед суб'єктів, відповідальних за це, у зазначеному Законі. На практиці це часто призводило до відмови у відкритті виконавчого провадження щодо примусового виконання рішень суду про видачу обмежувального припису. Хоча суди потім зазвичай підтримували стягувача та скасовували такі відмови, проте ця проблема існує і потребує врегулювання на законодавчому рівні. Досягнення мети адміністративної відповідальності, зокрема, в сфері захисту жінок від

домашнього насильства, безпосередньо пов'язане з конкретними адміністративними стягненнями. Ефективність застосування таких стягнень залежить від виду адміністративного покарання та впливу, який воно має на правосвідомість кривдника та інших осіб з метою запобігання новим або повторним адміністративним порушенням. Тому виникає питання про визначення ефективності адміністративних санкцій за порушення, передбачені статтею 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Згідно з поточним законодавством, за порушення, передбачене статтею 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення, може бути застосовано штраф від десяти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або громадські роботи на строк від тридцяти до сорока годин, або адміністративний арешт на строк до десяти діб. Ми підтримуємо думку Н. Лесько, яка вважає, що така адміністративна відповідальність не є ефективним засобом протидії домашньому насильству. Крім того, за її думкою, стягнення, передбачені статтею 173-2, не мають достатнього профілактичного впливу (Лесько Н. В., 2019). Ми вважаємо, що поточний розмір штрафу, який накладається на осіб, винних у домашньому насильстві, не ефективний і не забезпечує відповідного впливу на таких правопорушників для уникнення повторних порушень. Застосування вищого штрафу може бути обґрунтованим, якщо кривдником є особа, що не перебуває у шлюбі з постраждалою, але спільно проживає з нею та іншими членами сім'ї. У такому випадку сплата штрафу може вплинути на фінансове становище всієї сім'ї та майнові права постраждалої. Боязнь подальших негативних наслідків може зробити постраждалу особу більш обережною у зверненні до державних органів після насильства, що може ускладнити виявлення та реагування на подібні випадки у майбутньому. Науковці вбачають, що громадські роботи є найбільш відповідним видом адміністративного покарання для скоєння правопорушення, передбаченого статтею 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Це пояснюється тим, що громадські роботи не обмежують майнові права особи, що водночас сприяє мотивації постраждалої особи звернутися до правоохоронних органів у випадку домашнього насильства. Більше того, призначення цього виду робіт матиме виховний ефект, оскільки, як показує практика, часто виконувані роботи, які призначають органи місцевого самоврядування, спрямовані на покращення порядку в громадських, або публічних, місцях. Деякі дослідники вважають, що застосування адміністративного арешту у випадках домашнього насильства є не дуже ефективним. Наприклад, О. Коломоєць вказує, що адміністративний арешт має бути застосований лише винятково як захід у разі домашнього насильства, оскільки згідно з частиною 3 статті 328 Кодексу України про адміністративні правопорушення, особи, які зазнають адміністративний арешт, не отримують заробітну плату за місцем основної роботи протягом перебування під

арештом (*Коломоєць О. Д., 2011*). О. Ковальова вказує, що хоча застосування адміністративного арешту дозволяє потерпілій від домашнього насильства мати певний період відпочинку від агресії з боку кривдника під час його арешту, проте коли правопорушник повертається додому, він може виявити ще більшу агресію, вважаючи, що його жертва змусила його пройти адміністративний арешт. Це може призвести до того, що в подальшому, коли станеться новий випадок насильства в сім'ї, жертва може вирішити не звертатися до правоохоронних органів, боячись подальших страждань (*Ковальова О. В.с. 2008*).

На нашу думку, адміністративний арешт, як найбільш строге адміністративне покарання, повинен бути застосований до винної особи. Це через те, що арешт передбачає тимчасове позбавлення волі на строк до п'ятнадцяти діб і примусове залучення правопорушників до фізичних робіт, спрямованих на запобігання подібним правопорушенням у майбутньому. В науковій літературі було висловлено потребу в посиленні адміністративної відповідальності за випадки домашнього насильства.

Також, потрібно зосередитися на індивідуальній профілактичній роботі, використовуючи різноманітні методи, технології та програми з протидії насильству в родині, спрямовані на вирішення конфліктів та збереження родинних відносин. Ми вважаємо, що в разі першого випадку домашнього насильства, яке становить адміністративне правопорушення, крім основного стягнення, визначеного у статті 173-2 КУпАП, обов'язковим є направлення кривдника на проходження програми для кривдників. Згідно зі статтею 39-1 КУпАП, суд під час розгляду питання про застосування стягнення вирішує, чи слід направити особу, яка вчинила домашнє насильство, на проходження такої програми. Це вказує на те, що суд вирішує, чи направити кривдника на проходження програми для осіб, які скоїли насильство в родині, під час розгляду питання про накладення стягнення. Отже, законодавець не врахував ситуацію, коли суд закриває справу через закінчення строків накладення адміністративного стягнення. Саме направлення кривдника на проходження такої програми може сприяти його виправленню, усвідомленню протиправності вчиненого ним діяння і запобігти повторенню цього порушення. Отже, для вирішення виявлених недоліків пропонується внести відповідні зміни до статті 39-1 КУпАП. Є

Також, є декілька процесуальних аспектів, які ускладнюють або перешкоджають притягненню кривдника до адміністративної відповідальності за домашнє насильство. Один з них - це строк, протягом якого можна застосувати адміністративне стягнення за вчинення такого правопорушення, який зараз складає три місяці з моменту вчинення дії. Ми вважаємо, що цей строк слід збільшити до шести місяців, щоб уникнути ситуацій, коли кривдник уникає адміністративної відповідальності через закінчення строків накладення стягнення. Ще однією

серйозною проблемою, яка потребує негайного вирішення, є неправильна оформлення матеріалів адміністративних справ щодо домашнього насильства, що призводить до їх повернення судами для усунення недоліків. Це неприпустима ситуація, яка спричиняє в кривдника відчуття безкарності і створює враження відкладання державою вирішення проблеми. Важливо, щоб справи про домашнє насильство розглядалися у суді протягом доби, як це передбачено у статті 277 КУпАП. Проте, відповідно до інформації на веб-сайті судової влади, час від надходження матеріалів до суду до фактичного прийняття рішення значно перевищує встановлений термін, що свідчить про порушення даного положення на практиці. Крім того, ця норма не відповідає положенням статті 277-2 КУпАП, згідно з якою повістка особі, яка стягується до адміністративної відповідальності, має бути вручена не пізніше, ніж за три доби до дня розгляду справи в суді, де зазначаються дата та місце розгляду справи. Наразі установлений термін розгляду справи протягом однієї доби не забезпечує ефективне повідомлення кривдника про розгляд справи щодо домашнього насильства і ускладнює своєчасне проведення судового процесу. Враховуючи важливість швидкого судового розгляду справ про домашнє насильство та потребу забезпечення інформування кривдника про цей процес, ми пропонуємо збільшити термін розгляду справи з однієї доби до трьох днів. Також необхідно вдосконалити механізм кримінальної відповідальності за ухилення від виконання судових рішень, які містять обмежувальні приписи. Наприклад, згідно зі статтею 390-1 Кримінального кодексу України, за умисне невиконання обмежувальних приписів передбачена відповідальність у вигляді можливого арешту строком до шести місяців або обмеження волі строком до двох років. Згадана стаття в Кримінальному кодексі України була включена завдяки прийняттю Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 6 грудня 2017 року № 2227-VIII ([URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#Text)).

Оскільки рішення суду щодо встановлення обмежувальних приписів має значний вплив на поведінку кривдника, верхня межа покарання за невиконання цих приписів зазнає критики, оскільки вона менш сувора, ніж за невиконання звичайних судових рішень. Це може послабити силу рішення суду та його ефективність у врегулюванні ситуацій домашнього насильства. У зв'язку з цим, ми підтримуємо ідею посилення кримінальної відповідальності за невиконання кривдником рішення суду щодо обмежувальних приписів. Це дозволить збільшити санкції за невиконання таких приписів, зміцнюючи тим самим авторитет судових рішень у випадках домашнього насильства.

Наразі актуальним є впровадження в Україні системи притулків для жертв домашнього насильства. У листопаді 2016 року за підтримки Програми розвитку ООН було створено перший спеціалізований заклад для таких осіб, а подібні ініціативи з'явилися у багатьох містах країни за допомогою міжнародних донорів. Послуги у цих притулках надаються безоплатно, включаючи проживання, психологічну та юридичну підтримку, а також необхідні предмети для побуту. Однак кількість доступних притулків та їхня потужність для прийому потерпілих від домашнього насильства є обмеженими. Ми підтримуємо цю ініціативу та вважаємо її позитивним кроком у протидії цьому соціальному проблемі.

Таким чином, основними шляхами удосконалення нормативно-правового забезпечення у сфері запобігання та протидії домашньому насильству в Україні, є наступні: введення кримінальної відповідальності за переслідування, посилення адміністративної відповідальності за вчинення домашнього насильства через підвищення санкцій за статтею 173-2 КУпАП, збільшення терміну накладення адміністративного стягнення на кривдника та строку розгляду адміністративних справ про домашнє насильство, поліпшення процесуального порядку повідомлення особи про розгляд справи про домашнє насильство, введення кримінальної відповідальності за невиконання рішення суду, яким встановлено обмежувальний припис, та розширення мережі притулків для жертв домашнього насильства.

Висновки. В Україні правові основи запобігання та протидії домашньому насильству складаються з міжнародного та національного законодавства. Міжнародна спільнота активно працює над розробкою ефективних засобів протидії цьому явищу протягом тривалого часу. Національне законодавство України в цій сфері базується на міжнародних стандартах боротьби з домашнім насильством.

Домашнє та гендерно зумовлене насильство є проблемою, що торкається великої кількості сімей та осіб як у всьому світі, так і в Україні. Тому держава не може ігнорувати це явище. Українське законодавство в цій сфері постійно розвивається: у 2017 році було прийнято Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», а у 2022 році Україна ратифікувала Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству проти жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульську конвенцію). Крім того, була схвалена Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року.

Україна, відтінюючи прогресивні світові тенденції, впроваджує гендерний підхід у вирішенні проблеми запобігання та протидії домашньому насильству на законодавчому рівні та створює юридичні механізми захисту від домашнього насильства не лише для жінок, але й для всіх осіб, що страждають від насильницьких дій з боку інших членів сім'ї.

References:

- Мороз О.Б., Хатнюк Ю.А. Роль органів Національної поліції в запобіганні та протидії домашньому насильству. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. № 80, 2023. С.513-521. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.1.78>.
- Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
- Декларація прав дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text
- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
- Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text
- Факультативний протокол до Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_794#Text
- Конвенція про права дитини: ратифіковано Постановою ВР України від 27.02.91 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
- Запобігання та протидія домашньому насильству: підручник / О.В. Ковальова, А.І. Берендєєва. Одеса: ОДУВС. 2022. 368 с. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8781ea17-5407-4ee7-a52e-8e1739351ab9/content>
- Пекінська декларація. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_507#Text
- Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека». URL: <https://nssu.gov.ua/gendernarivnist/rezolyuciya-radi-bezpeki-oon-1325>
- Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року: Розпорядження КМУ від 28 жовтня 2020 р. № 1544-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-%D1%80#Text>
- Конституція України від 28.06.1996 р. *Відом. Верх. Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141
- Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#n6>
- Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 08.09.2005 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>
- Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
- Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю: Закон України від 21.06.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text>
- Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>
- Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#n6>
- Науково-практичний коментар Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» / кол. авт. ; за заг. ред. К. Б. Левченко, К. В. Павліченко, В. В. Чернея. Київ : МВС України ; Нац. акад. внутр. Справ. 2020. 396 с.
- Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>
- Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
- Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>
- Про безоплатну правничу допомогу: Закон України від 02.06.2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#n77>

Про пробацію: Закон України від 05.02.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text>

Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#n3>

Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24.01.1995 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#n48>

Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>

Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 р. №2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>

Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. №4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>

Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12. 2017 р. *Відом. Верх. Ради України*. 2018. № 5. Ст.35.

Ратифікація Стамбульської конвенції – це питання нашої приналежності до європейської спільноти. Сайт Українського кризового медіацентру. URL: <https://uacrisis.org/uk/ratyfikatsiya-stambulskoyi-konventsii-tse-pytannya-nashoyi-prynalezhnosti-do-yevropejskoyi-spilnoty-ekspertka>.

Медведська В.В. Правові засади захисту жінок від домашнього насильства: дис. ...доктора філософії : 081 «Право». Київ, 2022. 276 с. URL: https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/download/diss/gorbunovoyi/d_gorbunovoyi.pdf.p7s

Міфи і факти про Стамбульську конвенцію. URL: <https://rm.coe.int/ukr-2020-brochure-ic-myths-and-facts-ukr-25112020/1680a07ee9>

Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text

Лесько Н. В. Адміністративно-правове забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері захисту дітей від насильства та інших протиправних дій: дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: 12.00.07. Львів. 2019. 489 с.

Коломоець О. Д. Проблеми удосконалення системи адміністративних стягнень за вчинення насильства в сім'ї. Форум права. 2011. №1. С. 489-495.

Ковальова О. В. Діяльність служби дільничних інспекторів міліції щодо попередження насильства в сім'ї: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: 12.00.07. Х. 2008. 238 с.

Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами: Закон України від 06 грудня 2017 р. № 2227-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#Text>

CHAPTER 8.

THE VERSION REGARDING SPECIAL SERVICES OF THE ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN FOR INVOLVEMENT IN THE DEATH OF THE SSNG K-141 "KURSK" IN THE CONTEXT OF MARITIME SAFETY, SECURITY AND DEFENCE OF THE WOLD

Oleksandr KALINICHENKO

PhD, Captain, Deep sea captain.

chief122@ukr.net,

<https://orcid.org/0000-0003-1273-7328>

Olena SIMONENKO

senior lector

National Academy of the Security Service of Ukraine.

Special Department of the Study- Scientific Institute of the State Security

(22, Mychayla Maksymovycha str., Kyiv, 03022, Ukraine)

Alena551255@ukr.net,

<https://orcid.org/0009-0000-7774-994X>

Abstract. The geopolitical evolution of Iran in the 21st century was considered. Versions regarding the death of the "Kursk" APRK are listed. Attention is focused on the controversy of the Pacific submariners, who in one way or another are involved in the analyzed character: Valery Ryazantsev - my first chief officer of the SSN K-45 and Maksym Klimov - the commander of the mine-torpedo combat department of the third generation Pacific nuclear submarines of projects 971 and 949A. Attention was drawn to the aspects and motives of the interested parties regarding the transfer of cavitating torpedoes, as well as to the cross-species and international composition of the participants in the military exercises in the waters of the Barents Sea, the management of which clearly went beyond the powers of the Commander of the Northern Fleet of the Russian Navy. The facts on which the author of the version relied were given. Chronological, comparative, problem methods of historical scientific research and the method of content analysis are applied. Cause-and-effect relationships of certain events were revealed, which created a logical chain that led not only to the fact of the death of the SSNG K-141, but also to the subsequent appearance of high-speed cavitation underwater rocket-torpedoes in the armed forces of the Islamic Revolutionary Guard Corps

naval forces. For this purpose, the military-geographical and military-historical realities of the Persian Gulf of the last quarter of the 20th and the first quarter of the 21st centuries were considered. Conclusions were made regarding the possibility and argumentation of the author's version regarding the motives, direct actions and involvement of Iranian specialists in the SSNG "Kursk" tragedy.

Keywords: Islamic Revolutionary Guard Corps, VA-111 "Shkval" M-5 cavitation torpedo, SSNG K-141 "Kursk".

ВЕРСІЯ ЩОДО ПРИЧЕТНОСТІ СПЕЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ ІСЛАМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ІРАН ДО ЗАГИБЕЛІ АПРК К-141 «КУРСЬК» В КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ МОРСЬКОЇ БЕЗПЕКИ, ОХОРОНИ ТА ОБОРОНИ

Анотація. Розглянуто геополітичну еволюцію Ісламської Республіки Іран у ХХІ ст. Перераховано версії щодо загибелі АПРК «Курськ». Зупинено увагу на версіях тихоокеанців-підводників: Валерія Рязанцева – мого першого старпома ПЧАТ «К-45», Максима Клімова – командира мінно-торпедної бойової частини тихоокеанських атомних субмарин третього покоління проектів 971 та 949А, Миколи Титоренка – пройшовшого шлях від командира мінно-торпедної бойової частини малого підводного човна «М-250» до начальника відділу штабу ТОФ, відповідального за використання й бойове та практичне застосування торпедної зброї та морських ядерних боєприпасів. Звернено увагу на аспекти та мотиви зацікавлених сторін щодо передачі кавітуючих торпед, а також на міжвидовий та міжнаціональний склад учасників військових навчань в акваторії Баренцевого моря, управління яким явно виходило за рамки повноважень Командувача Північним флотом ВМФ рф. Наведено фактологію, на яку спиралися автори версії. Застосовано хронологічний, порівняльний, проблемний методи історичного наукового дослідження та метод контент-аналізу. Виявлено причинно-наслідкові зв'язки тих чи інших подій, які створили логічний ланцюжок, що привів не тільки до факту загибелі К-141 «Курськ», а й послідуєчої появи на озброєні морських сил Корпусу вартових Ісламської революції надшвидкісних кавітаційних торпед. З цією метою розглянуто військово-географічні та військово-історичні реалії Перської затоки останньої чверті ХХ та першої чверті ХХІ століть. Зроблено висновки, щодо можливості та аргументованості авторської версії щодо мотивів, безпосередніх дій та причетності ІРІ до трагедії «Курська».

Ключові слова: Корпус вартових Ісламської революції, кавітаційна торпеда ВА-111 «Шквал» М-5, атомний підводний ракетний крейсер К-141.

Вступ. Наприкінці першої чверті ХХІ століття, коли на земній кулі розгоряється пожежа предвісника Третьої Світової війни у всесвітній битві за ресурси та під час

десятирічної російсько-української війни XXI сторіччя, наша увага концентрується на країні, чії баражуючі боєприпаси «Шахед» різних модифікацій та балістичні ракети щедро посипають воєнну та цивільну інфраструктуру на теренах України на протязі 2022-2024 рр. Враховуючи й навмисне збиття Боінга 737 Міжнародних Авіаліній України рейсу PS752 за маршрутом Тегеран – Київ 8 січня 2020 року (Сімоненко О.О. 2023а: стор. 154-159), слід більш уважно придивитись до Ісламської Республіки Іран (далі ІРІ), ментальності його населення (Сімоненко О.О. 2023b: стор. 573-583), його державних і недержавних збройних сил та спец.служб (Сімоненко О. О. 2023с: стор. 500-505), поведінки в регіоні, що обмежується з півночі Чорним та Каспійським морями, з заходу – Середземним та Червоним морями, з півдня – Аравійським морем. У середині цієї суші вдається у її глибину Перська затока – одне з небагатьох нафтових енергетичних джерел світу. Серед низки країн Близького Сходу домінуюче географічне положення у Перській затоці займає ІРІ безпосередньо контролюючи її північне узбережжя та Гормузьку протоку (рис.1).

Рис.1 Географічне розташування ІРІ на континенті.

Тому деякі аналітики розглядають вельми вірогідною можливість військового конфлікту між ІРІ та США (Масний В'ячеслав, 2024: URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2706118-vijna-ssa-ta-iranu-na-porozi-cogo-cekati.html> (з посиланням на 25.05.2019 19:07)). У 2014 р., напередодні святкування Дня закінчення Другої Світової війни у Європі, Командувач військово-морських сил (далі – ВМС) Корпусу вартових Ісламської революції (далі – КВІР) контр-адмірал Алі Фартаві зізнався, що його підрозділ має на озброєнні високошвидкісні підводні ракети (320 км/год), здатні потопити будь-який американський корабель навіть авіаносець за 50 секунд в межах очікуваного театру воєнних дій (URL: <https://web.archive.org/web/20141006081527/http://ria.ru/world/20140507/1006900136.html>)

(рис.2 ліворуч). Вочевидь, вищезгаданою заявою іранський морський керманіч оголосив, що Іран зробив відповідну «роботу над помилками» після морського фіаско 18 квітня 1988 р. під час операції Преінг Мантіс (Operation Praying Mantis) ([URL1: https://uk.wikipedia.org/wiki/Операція_«Преінг_Мантіс»](https://uk.wikipedia.org/wiki/Операція_«Преінг_Мантіс»), [URL2: https://en.wikipedia.org/wiki/Operation_Praying_Mantis](https://en.wikipedia.org/wiki/Operation_Praying_Mantis)). Тоді ВМС ІРІ отримали відчутну поразку від ВМС США, втративши низку кораблів і катерів та дві озброєні морські платформи Sassan і Sirri (рис.2 - праворуч).

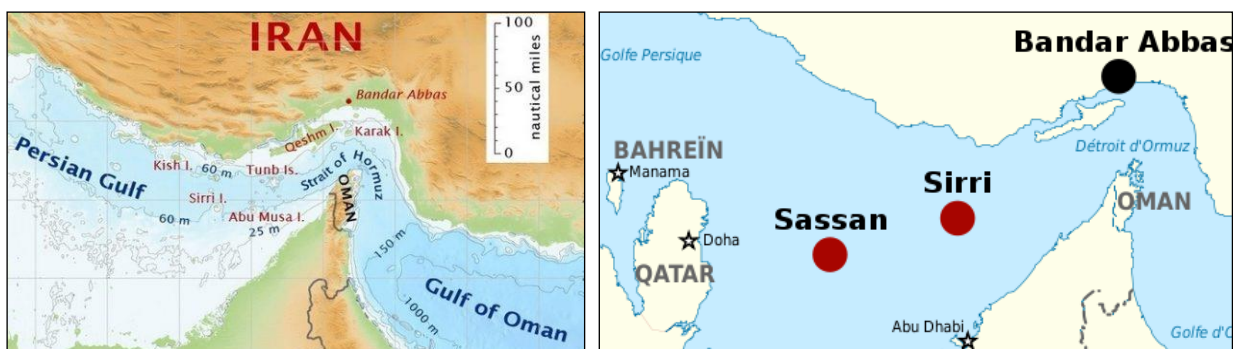

Рис.2 Очікуваний морський театр воєнних дій (ліворуч) та іранські морські платформи, вражені ВМС США 18 квітня 1988 (праворуч).

Отримавши копняка ІРІ вирішила не обмежуватись лише розвитком своїх підводних сил – як історично традиційну асиметричну відповідь на морську потугу більш розвинутих флотів світу (рис.3 ліворуч), а надолужувала свою морську потугу за рахунок безпілотних, у т.ч. морських бойових платформ, штучного інтелекту ([URL: https://mil.in.ua/uk/news/korpus-vartovyyh-islamskoyi-revolyutsiyi-obladav-svoyi-morski-drony-shtuchnym-intelektom/?fbclid=IwAR25pPM](https://mil.in.ua/uk/news/korpus-vartovyyh-islamskoyi-revolyutsiyi-obladav-svoyi-morski-drony-shtuchnym-intelektom/?fbclid=IwAR25pPM) [ej6Vl2snYuOYekXNKkH8x4VPw7KYzMFZLeeQWoGWEYrF1TpTOHE](https://mil.in.ua/uk/news/korpus-vartovyyh-islamskoyi-revolyutsiyi-obladav-svoyi-morski-drony-shtuchnym-intelektom/?fbclid=IwAR25pPM)) та найсучаснішої морської підводної зброї. А саме, кавітаційних надшвидкісних реактивних торпед, доля яких є об'єктом нашого дослідження (рис.3 праворуч).

Рис.3 Підводна компонента ІРІ станом на 2019 рік (ліворуч) та надшвидкісна реактивна торпеда в газовій каверні (праворуч)

Предметом же нашого дослідження є загибель атомного підводного ракетного крейсера (далі – АПРК) К-141 «Курськ» в контексті світової морської безпеки, охорони та оборони з огляду на можливу причетність іранських спецслужб у процесі придбання експортної версії надшвидкісної реактивної торпеди ВА-111 «Шквал» М-5.

Постановка проблеми. Перед іранським керівництвом постало питання залучення нової морської зброї, здатної вражати військові кораблі ВМС США у безпосередній близькості до морських платформ та у вузькостях з урахуванням обмежених глибин акваторії театру воєнних дій у Перській затоці. Через рік після іранської морської поразки, 2-3 грудня 1989 р. на острові Мальта тодішні чільники СРСР та США оголосили про закінчення Холодної війни, внаслідок чого з торпедних відсіків принаймі радянських підводних човнів ядерна тактична зброя перемістилась на берегові арсенали, зокрема швидкісні реактивні торпеди ВА-111 «Шквал» М-5, які на довгий час залишились неліквідом у радянських (російських) арсеналах. У 1995 р. в Абу-Дабі на виставці озброєння, де доречі морську Україну представляв фрегат «Гетьман Сагайдачний», у закритому павільоні з обмеженим доступом росіянами вперше була представлена кавітаційна торпеда з запаморочливими характеристиками, на яку звернули увагу представники КВІР, які безпосередньо відповідали за морську безпеку у Перській затоці та Гормузькій протоці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом у відкритій літературі стверджується, що появі надшвидкої кавітаційної підводної ракети «Ноот» в ІРІ у 2006 р. посприяла Китайська народна республіка, яка має на озброєнні покращену версію радянського ВА-111 «Шквал» М-5 придбану у Казахстані (завод імені С.М.Кірова в Алма-Аті) після розпаду СРСР. Однак науково-виробниче об'єднання «Регіон» (основний відповідальний за «Шквал») свого часу виконав експортну версію «Шквал-Э». Відомо, що замість ядерної боєголовки китайська та іранська надшвидкісні реактивні торпеди мають фугасну бойову частину потужністю у 250 кг у тротиловому еквіваленті з глибиною ходу 6 метрів. Причому китайський варіант має підвищену з 200 до 300 вузлів швидкість та магнітометричну систему наведення (*URL: <https://topwar.ru/163624-v-kitae-zajavili-chto-smogli-razognat-sovetskij-shkval-do-550-km-ch.html>*). Але нас цікавить прив'язка «Шквала» до загибелі АПРК К-141 «Курськ» 12 серпня 2000 р. Якби там не було, але усі дослідники, хто займався трагедією АПРК «Курськ» усередині російської федерації, розглядали офіційну версію – вибух маловодного перекису водню (пероксиду водню, хім.формула Н-О=О-Н) практичної торпеди 65-76ПВ та інші, за їх терміном - маргінальні версії (*URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Катастрофа_АПЛ_Курск*):

- підрив на плавучій міні часів ДСВ (віце-прем'єр рф Ілля Клебанов);
- враження від протикорабельної ракети (кап. 1 р. Олександр Лесков);

- зіткнення з надводним кораблем;
- зіткнення з атомною субмариною ВМС США (капітан 1 рангу Михайло Волженський – член приймальної комісії цієї субмарини від промисловості та керівництво Північного флоту: командувач - адмірал В.А.Попов і його начальник штабу віце-адмірал М.В.Моцак. З дещо оригінальною версією до них долучився капітан 1 рангу Н.Н.Титоренко (*Титоренко Н.Н., 2004: стор. 469-490*);
 - терорист-смертник Мамед Гаджиєв з заводу «Дагдизель» (Кавказ-центр);
 - торпедування практичною реактивною торпедою (Юрій Антипов – технічний експерт) (*Антипов Юрій, 2017*);
 - торпедування бойовими торпедами атомного підводного човна ВМС США (кап. 1 р. у відставці В.Кулиничев та французький кінорежисер документальних фільмів Жан-Мишель Карре, в останньому випадку – при стрільбі «Шквалом» (*Карре Жан-Мишель, 2004*). У 2018 р. на екрани вийшла франко-бельгійська художня кінострічка режисера Томаса Вінтерберга по книзі американського журналіста Роберта Мура «Час вмирати» на цю ж тему, де «Шквала» не було (*Томас Вінтерберг, 2018*).

Українська версія Вікіпедії дещо відрізняється від російської ([URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Катастрофа_підводного_човна_Курськ](https://uk.wikipedia.org/wiki/Катастрофа_підводного_човна_Курськ)).

Грунтовну працю з приводу причин катастрофи АПК К-141 зробив Валерій Дмитрович Рязанцев, віце-адмірал, заступник начальника головного управління з бойової підготовки Міністерства оборони російської федерації (*Рязанцев В.Д., 2005*). Він наводить технічні та організаційні прорахунки перш за все Командування Північного флоту та підлеглих частин, що посприяли врешті-решт несанкціонованому вибуху маловодного перекису водню практичної торпеди 65-76ПВ, що, на його думку, й стало першопричиною трагедії. Складається враження, з огляду на його останню посаду, що він намагається відвести увагу читачів від свого відомства виключно до рамок Північного флоту ВМФ рф. Але колишній командир мінно-торпедної бойової частини тихоокеанських атомних підводних човнів 45-ї та 10-ї дивізій 2-ї флотилії підводних човнів ТОФ проектів 971 та 949А капітан 3 рангу Максим Олександрович Клімов на шпальтах сайту «Штурм Глубины» колишнього офіцера-тихоокеанця Олександра Вікторова сміливо й аргументовано вступив у суперечку з віце-адміралом. Слід зауважити, що після служби на підводному флоті Максим Клімов став науковим співробітником Науково-виробничого об'єднання «Регіон» (сучасна морська підводна зброя). Введенням у дію дослідної стрільби з модернізованою акумуляторною батареєю універсальної торпеди УСЕТ-80 відзначився й інший тихоокеанець, капітан 1 рангу Микола Титоренко. Він покладає відповідальність за другий вибух на субмарині К-141, через

135 сек. після першого вибуху практичної торпеди 65-76ПВ внаслідок зіткнення з іноземною субмариною, на бойові торпеди УСЕТ-80 з-за рахунок теплового імпульсу акумуляторної батареї субмарини, куди вже попала забортна вода.

У 2001 р., вочевидь після під'йому затопленої субмарини, з'явилась невеличка брошура Олександра Сергійовича Павлова на тему субмарин 949А пр. та катастрофи з «Курськом» (Павлов А.С., 2001).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується праця.

Дослідники, особливо морські експерти, обмежились лише технічними аспектами практичної торпеди 65-76ПВ, бойових УСЕТ-80, маневрами К-141 та заgonу бойових кораблів – умовній цілі корабельного бойового торпедного розрахунку «Курська» та впливом сил НАТО у складі трьох тактичних груп: однорідних (по національному складу) першої - субмарин «Мемфіс» (SSN-691) і «Тоledo» (SSN-769) та другої дальнього спостереження – USNS «Лоял» (T-AGOS-22) і літака БПА Р-3С ВМС США, а також різнорідної - що складалась з атомної субмарини ВМС Великобританії «Сплендід» (S106) і норвезького розвідувального корабля «Марьятта», які стежили за напрочуд масштабними навчаннями, вперше за 10 років, Північного флоту російської федерації напередодні плануємого виходу на бойову службу у Середземне море російської ескадри для відновлення статус-кво після фіаско 1999 р. за участі К-141 «Курськ». Хоча серед версій двічі й згадується ВА-111 «Шквал» М-5, але виключно в сенсі лише демонстраційної стрільби без його несанкційного пуску, або ж випадкового самоторпедування «Шквалом».

Отже невирішеними залишаються наступні питання:

по-перше, управління такими навчаннями з урахуванням як міжвидової так і міжнаціональної компоненти;

по-друге, здатності щодо маскуванню демонстраційних стрільб у еру тотального інформаційного контролю;

по-третє, очікуваних преференцій від проведення навчань завдяки яким стає можливим похід російської ескадри у Середземне море;

нарешті, фінансової можливості проведення таких морських навчань на фоні безпрецедентного скорочення бригад, дивізій, ескадр та флотилій підводних човнів ВМФ на усіх флотах російської федерації.

Постановка задачі та її розв'язання.

Фактично доведено, що на озброєні ВМС КВІР знаходяться швидкісні реактивні торпеди/підводні ракети «Ноок». Нашим завданням є в'яснити, яким чином це було зроблено і коли саме?

Мотиви придбання такої зброї після морської поразки від ВМС США 18 квітня 1988 р. у ІРІ були. Можливість дізнатися про таку зброю на міжнародній виставці озброєння в Абу-Дабі у представників відповідних (у тому числі й недержавних) структур ІРІ теж була (приклад – справа Едмонда Д. Поупа / Edmond Pope, 1944 р.н., затриманого ФСБ 4 квітня 2000 р. у Москві) (URL: https://www.newsru.com/russia/24aug2000/spy.html?fbclid=IwAR18exE5QW5xyIMJntiessUsq7xNn_A0e2CpMk-6BUNJ-pNGAGwVh6v3iSw).

Але угода купівлі-продажу такої високотехнологічної зброї з штатним носієм неможлива апріорі по відношенню до ІРІ, що перебувала й досі перебуває під міжнародними санкціями, на відміну від тієї ж Індії.

Проміжний висновок. Тобто необхідна була таємна демонстрація модернізованого експортного зразка ВА-111 «Шквал» М-5, здатного до бойового застосування без штатного підводного носія.

Для цього потрібно виконати наступні завдання:

1. Здійснити загальний огляд проблеми кавітаційного мішура (автор теоретичних розробок, практичні іспити, участь українських організацій).
2. Проаналізувати мотивацію російської та іранської сторін щодо асиметричної відповіді США за рахунок новітньої морської зброї, розміщеної у Перській затоці, вельми вразливій з точки зору світової економіки.
3. Здійснити збір зовнішньої (поза межами АПРК «Курськ») та внутрішньої фактологічної бази, дотичної до катастрофи К-141.
4. Оцінити інші торпедні версії загибелі АПРК «Курськ» та провести аналіз подій, зовнішньо ніби то не пов'язаних з морською частиною навчань, але дотичних до них за своїми наслідками.
5. Надати аргументацію до авторської версії загибелі АПРК «Курськ» та оприлюднити її у науковому середовищі, піднімаючись над суто воєнно-морським аспектом та залучаючи міжвидові і міжнаціональні як військові, так і геополітичні чинники.

Виклад основного матеріалу. З огляду на морський досвід одного з авторів дослідження (*Калініченко Олександр, 2023*) та його сферу інтересів у підводній царині, обмежимося лише морською підводною зброєю.

Параграф перший – технічна та кадрова мінно-торпедна фактологічна база. Сердцем надшвидкісної реактивної торпеди є газогенеруючий двигун. Він створений на основі реакції гідрореагуючого металу з забортною водою. При цьому виділяється велика кількість тепла. Такими металами можуть бути літій, натрій, магній, алюміній, цирконій тощо. Теорію

газової каверни та швидкісного руху в кавітаційному міхурі розробив Г.В.Логвинович, за що отримав 20 грудня 1967 р. звання академіка АН УРСР (рис.4).

***Рис.4 Академік АН УРСР Логвинович Георгій Володимирович
(28.01.1913 – 10.02.2002)***

Іспити проводилися спочатку на озері Іссик-Куль (1964-1965), а з 1966 р. на Чорному морі поблизу Феодосії на підводному човні С-65 й на Північному флоті. Серед багатьох контрагентів у створенні ВА-111 «Шквал» взяли участь низка українських установ, зокрема: завод імені Петровського (прилади керування - Київ), КБ «Луч» (телеметрія - Київ), феодосійський завод забезпечення дослідних стрільб морської підводної зброї. Надшвидкісна реактивна торпеда була прийнята на озброєння атомних протичовнових субмарин 671РТ, 671РТМ, 945, 945А, 971 проектів у якості протичовнової зброї кинжального удару (останнього аргументу у підводному двобої) у 1977 р.

Проміжний висновок. Морська підводна зброя на кавітаційному принципі в умовах мілководдя та у стиснених географічних умовах є асиметричною відповіддю ворогу, який має перевагу у кількісному та якісному складі ВМС.

Проаналізуємо можливу комплектацію АПРК «Курськ» морською підводною зброєю. Типове завантаження 28 одиниць МПЗ на АПРК «Курськ» представлено у табл.1, де розглянуті варіанти торпедної, ракетної та змішаної у різних пропорціях комплектації в залежності від наявності чи відсутності тактичної ядерної зброї й завдань на похід.

**Варіанти завантаження атомних підводних крейсерів проекту 949А морською
підводною зброєю**

Калібр	Тип	Торпедний	Ракетний	Змішаний		
Варіанти		1	2	/// 3 ///	4	5
53 см	83Р	0	10	10	10	10
	84Р	0	6	0	0	0
	УСЕТ-80	16	0	14	14	10
	МГ-84	2	2	2	2	2
65 см	86Р	0	6	0	2	6
	88Р	0	4	0	0	0
	65-76А	10	0	2	0	0

Офіційне завантаження морської підводної зброї (далі – МПЗ) на період морських експериментальних навчань (10-13.08.2000) становило 24 одиниці, а саме: 53-см - по десять одиниць бойових торпед УСЕТ-80 і протичовнових управляємих ракет (далі ПЧУР) 83Р та однієї практичної торпеди УСЕТ-80 з експериментальною акумуляторною батареєю; і 65-см - дві бойових 65-76А та однієї практичної торпеди 65-76ПВ.

З точки зору тактики бойового використання МПЗ АПРК пр.949А варіанти 1 та 2 є абсурдними. Окрім того, варіант 2 після обмежень 1989 року між США та СРСР щодо тактичної ядерної зброї на підводних човнах став неможливим. Отже до розгляду залишаються змішані варіанти. Однак, АПРК пр.949А не призначений для виконання протичовнових завдань, тому «довга рука» ПЧУР великої досяжності калібру 65 см. теж не є в пріоритеті. Отож залишається лише варіант 3 у якому, з тактичної точки зору, МПЗ першого залпу доцільно розмістити у торпедних апаратах наступним чином: 2 од. УСЕТ-80, 1 од. 83Р та 1 од. МГ-84 у чотирьох 53-см пневмо-гідравлічних торпедних апаратах, що дають змогу підводному човну зустріти ворожу субмарину у дуельній ситуації двоторпедним залпом з одночасним уводом підводного супротивника та його зброї на хибний напрямок випуском саморушного багатоцільового приладу гідроакустичної протидії МГ-84 (знамо, що в комплекті з дрейфуючими засобами гідроакустичної протидії МГ-24М з ВПС та потрійному комплекті ГПП-1 з ДУК). ПЧУР 83Р при цьому залишається у негайній готовності до залпу у випадку, коли ворог «покаже п'яти» після залпу своїх торпед. Те саме, але без ПЧУР, по відношенню до кораблів пошуково-ударної групи (далі – КПУГ), при необхідності здійснення прориву, або ж ухилення з полоси пошуку з застосуванням зброї. Два пневматичні 65-см торпедні апарати мають бути споряджені дальнохідними швидкісними торпедами 65-76А для завчасної зустрічі надводного супротивника (рис.5).

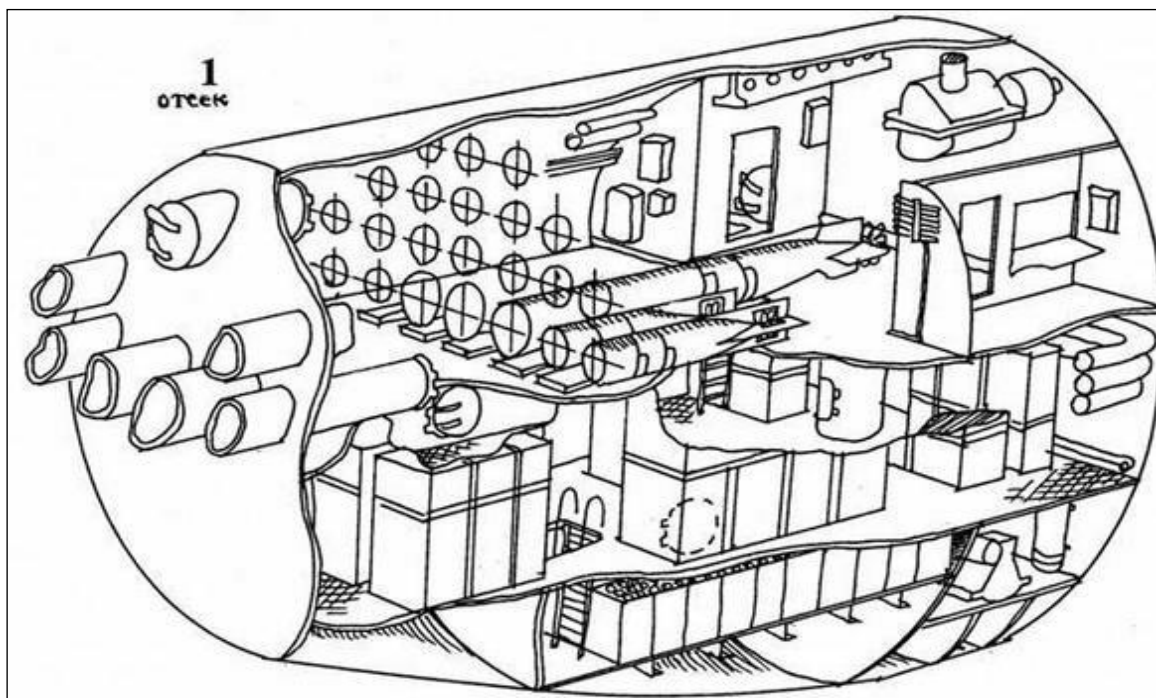

Рис.5 Схема торпедного відсіку АПРК «Курськ» пр.949А (Павлов А.С., 2001)

На підставі Курсу підготовки атомних підводних крейсерів з крилатими ракетами екіпаж мав виконати бойову вправу з бойового застосування ракетної зброї та низку бойових вправ по бойовому застосуванню торпедної зброї, зокрема: БУ НТ-3 «Атака КПУГ», БУ-НТ-4 «Атака загону бойових кораблів (далі – ОБК)» (ПМС Б-7, 1977), БУ ПТ-3 «Атака ПЧ у дуельній ситуації» або ПР «Атака протичовновими ракетами» (РПП-73). Практичний торпедний залп має обозначатися вистрілом КСП зеленого кольору з ВПС.

Згідно правил мінної служби ПМС Б-7 по організації практичних торпедних стрільб та практичного досвіду торпедних стрільб, на кожен практичну одиницю МПЗ має бути один торпедний апарат та один стелаж першої черги. Справа у тому, що практична торпеда, на відміну від бойової, має додатковий запираючий кран у практичному зарядному відділенні (далі - ПЗО) для приведення у стан готовності системи витіснення води з ПЗО у важких теплових торпедах. А акумуляторна батарея електричної практичної торпеди повинна бути провентильована не раніш ніж за 6 годин до стрільби. Усі ці операції виконуються з практичними торпедами на стелажі першої черги і лише після цього завантажуються у торпедний апарат. Вочевидь, що у торпедному відсіку АПРК «Курськ» достатньо було мати два вільних місця, а не чотири. Інша справа, якщо окрім офіційних практичних торпед була ще одна – утаємничена, для якої й була призначена лишня пара вільних місць.

Проміжний висновок. Тобто, для реалізації завдання по забезпеченню практичних торпедних стрільб включно з демонстраційною перед навчаннями було вивантажено шість одиниць штатної МПЗ 53-см (вірогідно 4 од. УСЕТ-80 та 2 од. МГ-84).

Наступним кроком слід проаналізувати комплектацію АПРК «Курськ» особовим складом, звернувши прискіпливу увагу на мінно-торпедну бойову частину (ШДК пр.949А). По штату екіпаж АПРК К-141 «Курськ» проекту 949А мав складатися з 106 військовослужбовців, а саме: 43 офіцерів, 37 мічманів, 5 старшин та 21 рядових матросів (див. табл.2 та додаток 1).

Таблиця 2

**Таблиця розташування особового складу АПРК «Курськ» пр.949А
згідно штатно-посадового та фактичного розкладу
по бойовій готовності №1 підводна**

По штату – 106 в/с									
1	2	3	4	5	5бис	6	7	8	9
відсік	відсік	відсік	відсік	відсік	відсік	відсік	відсік	відсік	відсік
5 в/с.	30 в/с.	24 в/с.	8 в/с.	11 в/с.	4 в/с.	5 в/с.	9 в/с.	7 в/с.	3 в/с.
По факту - 108 в/с									
5 в/с.	30 в/с.	24 в/с.	10 в/с.	11 в/с.	4 в/с.	5 в/с.	9 в/с.	7 в/с.	3 в/с.
торпедни й	ЦП (ГКП)	р/е систем	жилий	ПУ ГЕУ	допомі ж. мех-мів	реакт орний	турбінни й	турбінни й	допоміж. мех-мів
СКТ	Команди р	ПК	НМС	КГДУ-1		КД-1	КТГ	ІГДУ	ІГДУ
Ком.відд торпедист ів.	СПК	НСЧ	Фельд шер	КГДУ-2		ІГАвт	Т-к тех.гр	ТГАвт	
Торпедис т	ЗКВР		Сан.инст р.	КГАвт		СКСПТ р	Т-к- турб.	Турб-ст	
	К-р БЧ-1 +8	ТГЦУ БЧ-2		КГр.спец. трюмних		Спец. трюмни й	Ком.отд. турбініст	Ком.отд. турб	
	К-р БЧ-2 +5	Мех-ки БЧ-2: 3				Спец. трюмни й	Турб-ст	Турб-ст	
	К-р БЧ-3		СКПост.				Турб-ст	Турб-ст	
	К-р БЧ-7	К-р БЧ-4 +8	Ст.кок- інст	КД-2			Турб-ст	Турб-ст	
ТГАГ	ЭВГБЧ- 7: 4	ГАГБЧ- 7: 5	Кок	КЕТГ.			Турб-ст		
	К-р БЧ-5	ТехБЧ-7	Кок	Тех- електр					
	Електри к		ІЕТГ	Тех- електр	ІЕТГ		Електри к		Старшина к-ди електр.
	КД-3	НХС		Електр	Тех- дизель				

	Техн.- повер.	Тех.доз иметр.		Тех.доз метрист	Ст.хім- інст					
	КТрГ	КГАвтД- 3	Інж. Тр.Гр		СКТр					Г- никТр.Гр
Трюм маш	Трюм маш		Трюм маш	Трюм маш						
Екіпаж по факту 108 в/с										
Оф.	0	18	10	3	6	1	2	1	1	1
М-ни	2	9	10	3	3	3	1	2	2	2
Ст- ни	0	1	1	1	1	0	1	3	1	0
М- си	3	2	3	3	1	0	1	3	3	0
Додатково прикомандировані та дублери (у таблиці не позначені):										
2 (Дагдизе ль)	5 (оф.шта б)		3 (матрос и)							

Насправді ж у категорії старшин був надлишок 4 в/сл., а в категорії рядових матросів – нестача 2 в/сл. Тобто загальна чисельність замість штатної у 106 в/с фактично складала 108 в/с.

Розміщення особового складу військовослужбовців без урахування прикомандированих та дублерів по відсікам по бойовій тривозі показує перевищення фактичного особового складу над штатним на дві особи у четвертому відсіку. Там же помістили і трьох матросів-дублерів. 5 офіцерів штабу 7-ї дивізії 1-ї флотилії атомних підводних човнів Північного флоту розташувались по бойовій готовності №-1 у другому відсіку, а два спеціалісти з МПЗ заводу «Дагдизель» у першому. Таким чином у свій останній похід АПРК «Курськ» вийшов, маючи на борту 118 осіб.

Серед них не знайшлося місця штатному оперативному співробітнику особливого відділу ФСК, але досліджуючи старшинський склад, ми звернули увагу на військовослужбовця, якого вшанувала РОСГВАРДІЯ (*Мельников Виктор, 2023*). Ним виявився спецтрюмний реакторного відсіку, головний корабельний старшина контрактної служби Майнагашев В'ячеслав Віссаріонович, уродженець села Нижній Курглогаш Таштипського району республіки Хакасія, 4.11.1976 р.н. Доречі, два інші головні старшини контрактної служби теж не словянської раси. Це кок-інструктор (можливо командир відділення) Янсапов Салават Валерійович, м. Ішимбай Башкортостану, 03.09.1977 р.н. та електрик 7 відсіку Зубайдуллін Рішат Рашитович, смт. Верхньоуральський Міжозерного району Челябінської області.

Після виявлення розбіжностей у списочному складі, більш прискіпливо свою увагу приділимо першому відсіку, де власне й сталась аварія. По штату і по списку по бойовій готовності №-1 у відсіку мало бути п'ять військовослужбовців: старшина команди торпедистів старший мічман Ільдаров Абдулкадір Мірзаєвич, уроженець с. Хучни республіки Дагестан, 1960 р.н.; командир відділення торпедистів матрос Нефедков Іван Миколаєвич, торпедист Боржов Максим Миколаєвич, машиніст-трюмний третього дивізіону БЧ-5 Шульгін Олексій Володимирович та технік гідроакустичної групи БЧ-7 мічман Зубов Олексій Вікторович (Павлов О. С., 2001). Природньо що бойові пости двох останніх знаходились не на торпедній палубі. Окрім північноморців на торпедній палубі АПРК знаходились представники заводу «Дагдизель» з міста Каспійськ воєнпред старший лейтенант Борисов Арнольд Юрьєвич та начальник дослідно-конструкторського бюро Гаджієв Мамед Ісмаїлович, уродженець с. Хрюг Ахтинського району республіки Дагестан, 1958 р.н.

Командир мінно-торпедної бойової частини старший лейтенант Олексій Павлович Іванов-Павлов згідно штатного розпису по бойовій готовності №-1 знаходився за пультом підготовки торпедного комплексу «Гринда» у центральному посту другого відсіку. Його ж мав опікати/страхувати тимчасово виконуючий обов'язки флагманського мінера 7 дивізії капітан 3 рангу Байгарін Мурат Іхтіярович, татарин з Магнітогорська 1964 р.н.

Також відомо, що слідство опізнало лише 115 тіл. Невпізнаними з-за відсутності тіл залишились Гаджієв М.І., Нефедков І.М. та Боржов М.М. Що ж таке могло трапитись у торпедному відсіці, щоб безслідно зникли три тіла торпедних спеціалістів? Тобто у решти чотирьох осіб була змога уникнути враження від першого вибуху (з них двоє – безпосередньо на торпедній палубі).

Проміжний висновок. Штатно-посадова дисципліна на АПРК «Курськ» не відповідає керівним документам підводних човнів цього проекту. А комплектація спеціалістами морської підводної зброї напередодні аварії за національною ознакою дає привід задуматися над цим «співпадінням».

З 118 загиблих слідством вдалось опізнати тільки 115 тіл. Цікавість визиває довговолоса цивільна особа арабської зовнішності. Тіло Мамеда Гаджієва з «Дагдизеля» не знайдено. Тобто здійснені усі заходи, щоб вивести з-під громадського контролю (депутати, журналісти) ДЕМОНСТРАЦІЙНУ стрільбу експортним варіантом ВА-111 «Шквал» для його подальшої реалізації.

Розглянемо версію слідства щодо надмірного травлення пузирків на приладах контролю за маловодним перикисом водню (далі - МПВ) практичної торпеди 65-76ПВ. Протокол аварійної ситуації з МПВ вимагає негайного викиду МПВ за борт через відповідну

систему. Цим мають займатися принаймі три торпедисти: один – під'єднує колонку для аварійного викиду МПВ. Другий – під'єднує колонку обезжиреного повітря високого тиску (далі - ПВТ) щоб здійснити викид МПВ. Третій – оперує кінгстоном системи аварійного викиду МПВ. Прикомандировані особи тут нідочого. Але, коли практична торпеда була на стелажі першої черги, таких маніпуляцій не відбувалось. Коли ж торпеда була в торпедному апараті, це теж можна було б зробити через велику горловину. У такому випадку між торпедними апаратами правого та лівого борту помістилася б лише одна (максимум дві) людини, а не одразу троє.

Інша версія стосується експериментальної практичної торпеди УСЕТ-80 з новою акумуляторною батареєю (далі – АБ), за яку по версії слідства безпосередньо відповідають представники «Дагдизеля». Процедура вентиляції АБ торпеди: має бути встановлена колонка вентиляції, перевірена робота електровентилятора на відсутність іскри на колекторі та вакууму 20-40 мм водного стовпчика на манометрі витяжної вентиляції. Включено прилади безполум'яного дожигу водню типу КПЧ-6 з ванадієвими кільцями. Потім під'єднано шланг вентиляції і лише після цього здійснено вентиляцію торпедної АБ на протязі як мінімум 15 хв. Але це не має сенсу у випадку АБ з водно-хімічним джерелом струму (далі - ВХДС). Про ці маніпуляції на стелажі першої черги, або ж через малу горловину ТА нам нічого не відомо.

Проміжний висновок. Версії щодо першопричини аварії на торпедній палубі першого відсіку мають протиріччя та не кореспондуються з фактом раптової загибелі трьох спеціалістів МПЗ та відсутності їх тіл, а також наявності інших двох тіл спеціалістів МПЗ, що до аварії знаходилися у першому відсіку на торпедній палубі і, вочевидь, мали змогу покинути її до вибуху усього боезапасу.

Параграф другий – фактологічна база поза межами АПРК «Курськ». Наша аргументація стосовно версії щодо причетності іранських спецслужб до трагедії російської субмарини К-141 «Курськ», окрім вищенаведеного, базується на наступній фактологічній базі:

по-перше, достеменно відомо, що іранські морські сили КВІР потребували асиметричної відповіді на поразку від ВМС США 18.04.1988;

по-друге, з огляду на оприлюднену заяву про закінчення Холодної війни під час зустрічі на Мальті 2-3 грудня 1989 р. Президента США Джорджа Буша (старшого) та останнього Генерального секретаря ЦК КПРС М.С.Горбачова, з радянських підводних човнів була вилучена уся тактична ядерна зброя, зокрема ВА-111 «Шквал» М-5, яка опинилась фактично неліквідом в радянських, а потім російських арсеналах;

по-третє, вірогідно, що на міжнародній виставці озброєння IDEX в Абу-Дабі (скоріш за все у 1995 р.), де росіяни вже вдруге приймали участь, вони здійснили спроби контактів з представниками КВІР щодо можливості реалізації експортної модифікації «Шквал-Э»;

по-четверте, у США викривають радянсько-російського агента у чині полковника ФБР і тим чи іншим чином дізнаються про російсько-іранські задумки у сфері морської підводної зброї, придатної для використання на мілководді (глибина ходу – 6 м) та у морських вузкостях;

по-п'яте, в росії симетрично 4 квітня 2000 р. арештовують громадянина США Едмонда Поупа та нашвидкоруч організують судовий процес стосовно спроби заволодіння кресленнями реактивної торпеди ВА-111 «Шквал» М-5;

по-шосте, фактично у серпневих військових навчаннях, де 12.08.2000 р. загинув АПРК «Курськ», брав участь не лише Північний флот ВМФ рф, а були залучені інші види і роди Збройних Сил не тільки російської федерації, а й інших країн СНД, зокрема України (два літаки Ту-22М3 полтавського 185-го важкого бомбардувального авіаполку Повітряних Сил ЗС України здійснили практичні пуски крилатих ракет Х-22 по морській цілі у рамках навчання) (Алексеев Владимир, 2017);

по-сьоме, усім цим дійством вочевидь керував Штаб по координації військового співробітництва Співдружності Незалежних Держав (ШКВС СНГ), «Положення...» якого (URL: https://cis.minsk.by/page/956?fbclid=IwAR19SomGkW-J_Esd-KACXR5JySKLkMqmoCuoBJ0m3nGijxkvZHN1053svxs) були напередодні навчань скореговані (21.06.2000), а після навчань скасовані (01.12.2000);

по-восьме, Верховний Головнокомандувач рф – Президент рф під час навчань знаходився на березі Чорного моря у своїй резиденції, а РКР «Москва», на борту якого був придатний як для управління, так і для демонстрації центральний командний пункт управління (далі – ЦКПУ), був неподалік;

по-дев'яте, з огляду на те, що в навчаннях окрім флоту приймали участь і Ракетні війська Стратегічного призначення, до складу яких на той час входили Космічні війська рф, доволі цікавим є факт пожежі у ЦУП незабаром після навчань, наслідком якого стала втрата 5 супутників. А 23.03.2001 відбулось дострокове затоплення міжнародної космічної станції «Мир».

Такі навчання потребують великих матеріальних і фінансових витрат, а фінансування військових формувань рф у 2000 р. було проблемним. Тільки на ТОФ залишилися лише 10-та та 25-та дивізії атомних підводних човнів, решта: 8-ма, 42-га та 45-та (бухта Крашеніннікова Авачинської затоки), 21-ша та 26-та (бухта Павловського затоки Стрілок), 28-ма (бухта Постова затоки Сов.Гавань), 29-та (бухта Північна затоки Володимира) дивізії атомарин були

скорочені разом з 9-ю дивізією дизельних субмарин (бухта Конюшкова затоки Стрілок) та 38-мою оперативною дивізією субмарин (бухта Кам-Рань, В'єтнам). Ось що писав у своєму листі 2000 р. старший мічман Валерій Соломін: «Вітаю Олександр. Хочу зразу сповістити, що я ще продовжую службу у в/ч 31119 (26 дивізія підводних човнів – О.К.) і спеціальність мінера не поміняв. Після «К-122» служив на підводних човнах 627А, 658Т, 671В, 671РТМ, 667Б проектів. З першого серпня цього року наша дивізія скорочується і в районі Владивостока жодного атомного підводного човна не залишиться. Буде лишень 8 бригада відстійних кораблів... (в/ч 45756 та переклад з російської мій – О.К.)» (Калиниченко Александр, 2008: стор.143). Ось що залишилося від Тихоокеанського флоту середини 80-х років ХХ ст. Згодом подібне торкнулось долі підводних човнів і на європейських флотах рф (рис.6).

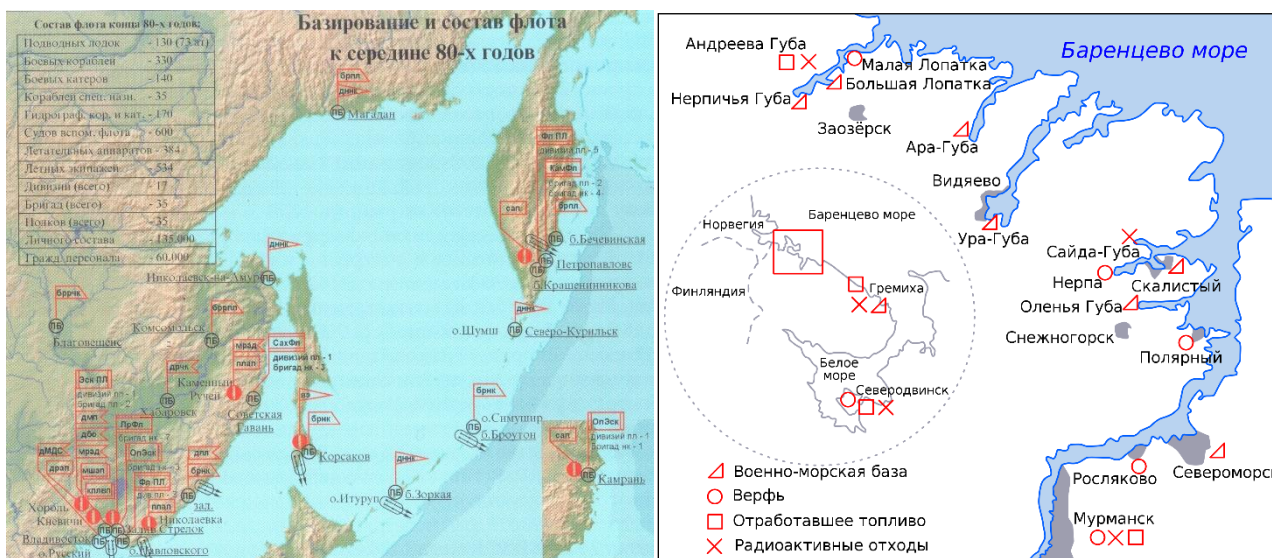

Рис.6 Схема базування та склад Тихоокеанського флоту ВМФ СРСР під час 3-го піку Холодної війни (ліворуч) та Північного флоту рф (праворуч)

(Москалёв Н.Г., Теплицын Н.А., 2003: стор.143)

Проміжний висновок. Здійснені усі заходи щодо утаємничення справжньої мети заходу, а саме геополітичних цілей щодо недопущення ВМС вірогідного супротивника у Перську затоку для здійснення контролю над одним з небагатьох енергетичних джерел світового значення.

Радянськими керівними документами щодо бойових дій, зокрема підводних човнів були Тактичне керівництво ВМФ (ТР-80) та Тактичне керівництво підводних човнів (ТРПЛ-78), які не сильно відрізнялись від аналогічних російських керівних документів у 2000 р. Хочеться звернути увагу на дві схеми останнього документу, а саме: схему бойових дій угруповування підводних човнів (рис.7 - ліворуч) та схему стеження у бойовому порядку (рис.7 - праворуч). Принагідно, що на флотських навчаннях слід дотримуватися бойових

керівних документів. На обох схемах щодо атомного підводного човна, на озброєнні якого були КРВД (крилаті ракети великої досяжності), якими на той час вважались ПКР «Граніт», існувала вимога не залишати його наодинці, а лише під охороною торпедного підводного човна, тобто використовувати у складі окремої тактичної групи.

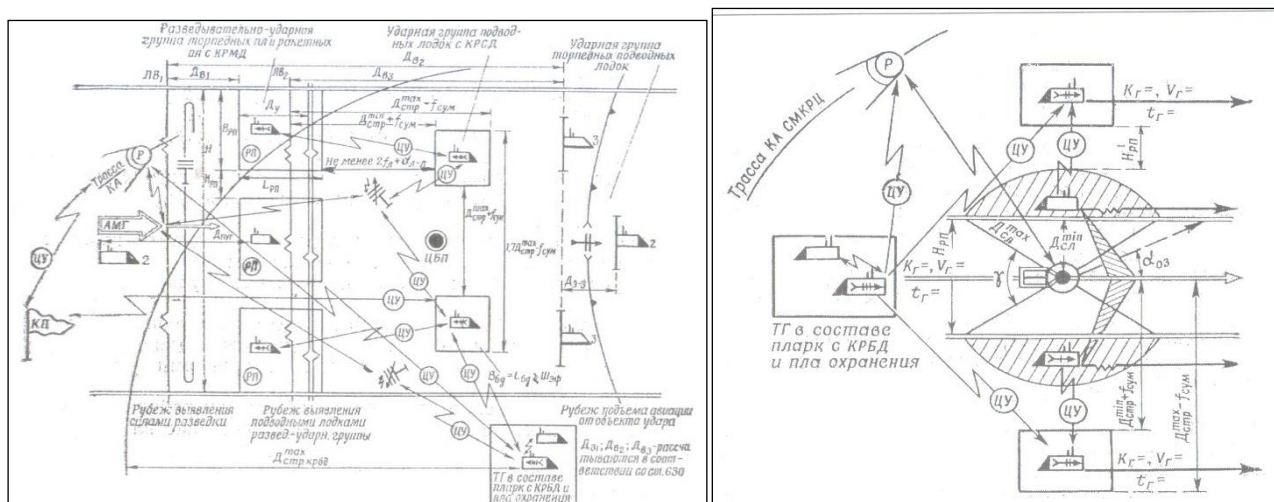

Рис.7 Схема бойових дій угруповання підводних човнів (ліворуч) та схема стеження у боевом порядке (праворуч) (ТРИЛ-78)

На навчаннях ця вимога була по відношенню до АПРК «Курськ» проігнорована. Хоча може й був невідомий останній з шести підводних човнів, п'ять з котрих ми виявили і оприлюднимо пізніше. Але про дії «підводної примари» та його місцезнаходження відносно К-141 «Курськ» ЗМІ нічого не відомо. Аргументація організаційно-технічного та тактичного плану стосовно аварії К-141 представлена нижче:

по-перше, у полігоні, де загинув «Курськ», спостерігалось підвищення радіаційного фону, ущільнення морського мулу та перепад атмосферного тиску, що може бути ознаками ядерного вибуху надмалого тактичного боєприпасу на глибині;

по-друге, норвезькі координати другого вибуху, класифікованого за потугою, як 1,5 бали по шкалі Ріхтера дорівнюють Ш=69°38' пн. Д=37°19' сх., а російські дані відповідно – Ш=69°40' пн. Д=37°35' сх. (розбіжність по довготі);

по-третє, 53-см торпедний апарат №2, що знаходився поруч з 65-см аварійним торпедним апаратом №-4, був пустим, тобто міг бути використаний для стрільби ВА-111 «Шквал» М-5;

по-четверте, партія з 10 торпед, до якої належала практична торпеда 65-76ПВ, вже мала дефекти на чотирьох торпедах і згідно правил мінно-торпедної служби, не могла бути видана на субмарину для практичних торпедних стрільб;

по-п'яте, проміжок часу між першим та другим вибухами норвезьці визначили у 135 секунд, а росіяни спочатку – як 35 секунд.

Отже прийшов час для розрахунків:

Використовуючи відповідну морську карту (графічно), або Морські таблиці МТ-75 (табл.24 та 25а - математично) легко визначити, що норвезька та російська точки відстоять одна від одної на відстані шести морських миль (11112 метри за напрямком 250° (від російської до норвезької), або ж 70° – у зворотньому напрямку. Реактивна торпеда «Шквал» цю відстань штатно проходить за 01 хв. 48 сек. Якщо ж додати до цього російський проміжок часу у 35 секунд (на наш погляд – від спрацювання стартового порохового двигуна кавітаційної торпеди), то загальний проміжок часу між першою та другою звуковою акустичною та сейсмічними аномаліями складе 02 хв. 23 сек. Різниця у 8 секунд між нашим розрахунками та норвезькими даними можна пояснити різницею швидкості звуку у воді та сейсмічних коливань, або ж арифметичним дійством $11\ 112\ м : 1500\ м/сек = 7,408\ секунди$. Похибку у 0,592 секунди можна віднести до відмінного від розрахункової значення справжньої швидкості звуку в воді на момент аварії у данній акваторії (Калиниченко Александр, 2003: стор.116). При цьому, максимальний диферент «Курська» дорівнюватиме 43°30' (Н моря : Лпч = 106 : 154 = 0,668), що значно менше диференту в аврійній ситуації 22.08.1957 з ПЧ «М-351» (командир – капітан 3 рангу Р.Белозьоров), коли субмарина застрягла на ґрунті з диферентом 62° на корму, але була врятована разом з екіпажем (Белозеров Р. А., 1997).

Склад сил, що були задіяні для маскування демонстраційної стрільби «Шквалом» під виглядом морських навчань складав 9 кораблів, 6 атомних підводних човнів, 9 допоміжних суден, 22 літаки та 11 вертольотів (у т.ч. корабельного базування), 10 берегових частин, зокрема:

Космічні війська РВСН: 1) угруповання космічних супутників під контролем МКС «Мир» (система морської космічної розвідки і цілевказівки МКРЦ «Легенда» та бойових). 2) Головний випробувальний космічний центр імені Германа Тітова (в/ч 32103) та Центр управління польотами (ЦУП).

Військово-повітряні сили - Два округи ППО рф.

Чорноморський флот – РКР «Москва» здійснював ретрансляцію навчань до Верховного Головнокомандувача й у ШКВС СНГ.

Північний флот: загін бойових кораблів (ОБК) імітуючих авіаносну багатоцільову групу (далі - АМГ) у складі: важкого атомного авіанесучого крейсера «Адмірал Кузнецов», важкого атомного ракетного крейсера «Петро Великий», великих протичовнових кораблів «Адмірал Чабаненко», «Адмірал Харламов» та атомного підводного човна Б-336 «Псков»

пр.945А 7 дивізії. РПКСП К-18 «Карелія» 31-ї дивізії пр. 667БДРМ виконав пуск МБР по наземній цілі в інтересах РВСП. К-141 «Курськ» пр.949А 7-ї дивізії виконав ракетну атаку ПКР «Граніт» по морській цілі. Також у навчаннях було залучено ще три субмарини, зокрема підводні човни пр.671РТМК Б-388 «Петрозаводськ» 11-ї дивізії та Б-414 «Даниїл Московський» 7-ї дивізії. Загалом шість атомарин 1-ї та 3-ї флотилій Північного флоту було задіяно в міжвидових та міжнаціональних навчаннях по факту. 5 літаків Ту-22МЗ морської авіації Північного флоту (авіабаза Оленья) виконали практичні пуски ПКР Х-22 по загону бойових кораблів (МРА ПФ).

Україна: 2 літаки Ту-22МЗ 185-го важкого бомбардувального авіаполку Повітряних Сил ЗС України здійснили практичні пуски крилатих ракет Х-22 по морським цілям у рамках навчання (ПС ЗСУ).

Проміжний висновок. Склад сил, залучених до навчань, явно перевершував обсяги відповідальності Командувача Північним флотом щодо управління залученими силами, тому стежки ведуть до більш високих щаблів як загально-військового, так і політичного керівництва імперії зла.

Щоб простежити ланцюжок фактичного управління навчаннями, слід звернути увагу на посадових осіб, які невдовзі втратили свої посади, а саме:

- Міністр Оборони маршал Сергєєв І.Д. (28.03.2001 – дата втрати);
- Головнокомандувач Ракетними військами Стратегічного призначення генерал армії Яковлев В.М. (травень 2001), з одночасним виведенням Космічних військ з підпорядкування РВСП;
- Начальник штабу по координації військового співробітництва СНД генерал армії Прудніков В.О. (червень 2001);
- Командувач Північним флотом ВМФ адмірал Попов В.О. разом зі своїм начальником штабу віце-адміралом Моцак М.В. (грудень 2001).

На посаду Командувача Космічними військами призначили 28 березня 2001 р. генерал-ролковника Перминова А.М. та підпорядкували безпосередньо Міністру Оборони.

Проміжний висновок. Замінена уся командна ланка, по якій відбувалося фактичне керування ДЕМОНСТРАЦІЙНОЮ СТРІЛЬБОЮ ВА-111 «Шквал». Оскільки її маскування пояснювалось навчаннями - цариною бойової підготовки, то стає зрозумілим мотивація віце-адмірала В.Д.Рязанцева щодо версії технічної несправності практичної торпеди 65-76ПВ (*Рязанцев В.Д., 2005*), оскільки у Міністерстві Оборони рф саме він відповідав за бойову підготовку ВМФ.

Ми маємо намір достеменно розібрати події на торпедній палубі першого відсіку, що супроводжували аварію АПРК «Курськ» 12 серпня 2000 р. з 08 год. 51 хв. (донесення командира ПЧ про зайняття призначеного полігона бойової підготовки) до 11 год. 28 хв. 26,5 сек. (першого зареєстрованого вибуху) та подальшого розвитку ситуації поза межами першого відсіку та викласти свою версію подій. Також вельми цікавим є те, яким чином була отримана інформація про трагедію субмарини К-141, яка стала в основі нашої версії.

Параграф третій - авторська версія щодо обставин загибелі АПРК К-141 «КУРСЬК». Спираючись на фактологічну базу, піднявшись над безпосередньо морською частиною навчань, ми оголошуємо наступну версію причин загибелі АПРК «Курськ», апробовану, розвинуту й деталізовану у мемуарній, публіцистичній, епістолярній літературі у період з 2001 по 2015 рр. (*Калиниченко Александр, 2001*), (*Калиниченко Александр, 2003*), (*Калиниченко Александр, 2008*), (*Калініченко Олександр, 2015*). «На «Курську» 12 серпня 2000 р. йшло останнє тестування ВА-111 «Шквал» з 53-см ТА перед ДЕМОНСТРАЦІЙНОЮ СТРІЛЬБОЮ з використанням адаптованого переносного пульта. Демонстраційна стрільба маскувалася виконанням бойової вправи НТ-4 практичною «товстою» торпедою 65-76ПВ на МПВ (маловодному перекису водню). По політичним каналам з США на росію було здійснено тиск про скасування угоди з продажу «Шквала», а для контролю – розгорнуті відповідні сили та засоби, вже згадані раніше. Росіянам, щоб зберегти «гарну міну при поганій грі», потрібно було обозначити перед замовником демонстраційну стрільбу і в той же час зірвати її проведення (не з вини флоту). Це було під силу Космічним військам росії. «Шквал» вирішили блокувати на траєкторії, але прорахувалися з часом. Космічний імпульс стався тоді, коли «Шквал» ще знаходився у трубі 53-см торпедного апарату №-2. Спрацювали піропатрони, що активували пороховий стартовий двигун. Форс вогню, як патонівська зварка, розрізав кремальєрне кільце й кріплення задньої кришки ТА №-2, яка відлетіла й «вварилася» у міжвідсічну переборку. Струмись полум'я від порохового стартового двигуна був спрямований у торпедний відсік, та став джерелом локальних пластичних деформацій внутрішніх конструкцій торпедного відсіку з лівого борту (деформація задньої кришки 53 см ТА №6), а ВА-111 розпочав рух і, змінюючи лобовий ударник, вирвав передню кришку 53-см торпедного апарату. У цей час передня кришка 65-см ТА №-4 з «товстою» практичною торпедою або вже була відкрита перед стрільбою, або ж її вирвало «Шквалом» при нештатному самовиході з труби 53-см ТА №-2. Сильний гідродинамічний імпульс вирвавшогося на волю «Шквалу» вплинув на «товстушку», її корпус втратив герметичність і маловодний перекис водню пролився в 65-см ТА, роз'їдаючи гумові прокладки як клапанів осушення так і задньої кришки, та попрямував в перший аварійний відсік, де вже бушував

вогнений смерч, незабаром зметений іншою стихією. Через трубу ТА №-2 у відсік стала поступати забортна вода. На перископній глибині її розрахункова швидкість складала не менш як 5,15 кубометрів у секунду. На глибині 50 метрів ця цифра вже збільшилась до значення 9,4. А на глибині 100 метрів – 13,25. Бойова торпеда 65-76А стеллажа першої черги ТА №-4 була тимчасово вивантажена з 65-см торпедного апарату перед практичними торпедними стрільбами і її бойове зарядне відділення (БЗО) знаходилося у спорядженому стані (з залишеними запальними стаканами, капсулями-запалювачами та капсулями-детонаторами) зі знятими стопорами вертушек уніфікованого запалювального пристрою (УЗУ). Напір води, обертаючи вертушки, встигнув зняти механічні ступені перестороги й підривачі були приведені у бойовий стан. Любий струс загрожував спрацюванням підривачів бойової торпеди. Вибух не забарився після зіткнення передньої частини корпусу підводного човна з морським дном на той час вже повністю затоплених першого та другого відсіків (переклад з російської наш – О.К. та О.С.)» (Калініченко Олександр, 2015: стор.154-155).

Цікаво, а що ж з боєкомплекту вибухнуло у першому відсіку. Використаємо математичний метод «від противного». Звернемося знову до таблиці 1 (варіант 3). Одразу відкинемо два саморушних багатоцільових прилади гідроакустичної протидії МГ-84. Вибухати там нічому. 10 бойових торпед УСЕТ-80 теж повели себе цілком пристойно. Їх розкидало, але система перестороги підривача типу «И» надійно уберегла їх від вибуху. Дотичним підтвердженням цього є те, що вони досі залишаються у боєкомплекті російських субмарин на відміну від 65-76А. Залишаються дві бойові торпеди 65-76А, одна з яких у торпедному апараті №3 та 10 ракето-торпед Р-83. У останніх окрім боєголовок – торпед УМГТ-1 є чималий запас пороху у ракетних двигунах дуже схильних при високих температурах до вибухів. Вочевидь усі стелажні Р-83 та одна бойова 65-76А й стали джерелом вибуху на торпедній палубі першого відсіку.

Поза АПРК «Курськ» відбувались наступні події: «Кораблі, очікуючи вибуху від демонстраційної стрільби «Шквалу», завчасно перевели свої гідроакустичні комплекси з активного у пасивний режим, виконали маневр на ухилення від вибуху, а не попрямували на допомогу «Курську». Справа зроблена. Комфлот може улітати для доповіді по спецзв'язку Верховному Головнокомандувачу про успішну, як йому здавалося, демонстрацію «Шквалу». Про те, що на «Курську» виникла нештатна ситуація, згодом ставша катастрофою, на той час ніхто не думав... Зрозуміло, що такими міжвидовими навчаннями потрібно було керувати з певного командного пункту. Головний штаб ВМФ та Генштаб як офіційні військові державні органи, були підконтрольні відповідному комітету Держдуми вкупі з її членами, які не скаржились на поганий апетит при дерибані оборонного замовлення. Але була можливість

красиво відсторонити лишніх від кормушки. Для цього підійде командний пункт Об'єднаних Збройних Сил СНД, не підконтрольний жодному з національних парламентів на пострадянському просторі. В якості ВКП (виносного командного пункту) цієї структури можливо використати флагман Чорноморського флоту – ракетний крейсер «Москва» з місцем постійного базування поза російськими кордонами, куди терміново на «відпочинок» вибув Верховний Головнокомандувач (переклад з російської наш – О.К. та О.С.) (Калініченко Олександр, 2015: стор.155).

З метою замести сліди розформовані «росвооружение» та «росэкспортвооружение». Крісло Міністра Оборони рф опанував колишній Секретар Радбезу Іванов Сергій Борисович, виходець з Комітету Державної Безпеки. На чолі секретара Радбезу Іванова С.Б. замінив колишній професійний міліцейський генерал, Міністр Внутрішніх Справ Рушайло Володимир Борисович. «Лицарі плаща та кинжалу» взяли все під свій контроль, що б було вельми нелогічно, якщо б з «Курськом» сталася справжня диверсія. Комфлота ПФ зняли, але не судили. Йому знайшли грошове місце, яке забезпечило його безбідну старість разом з усіма домочадцями. А Главком ВМФ (з 7.11.1997 по 04.09.2005) адмірал Володимир Іванович Куроєдов зберіг посаду разом зі своїм начальником штабу, що було б вельми нелогічно, якщо розглядати трагедію лише в рамках Військово-Морського Флоту. У ЗМІ полетіли «дези» й про чеченський слід й т.д. й т.п. «Моряків-професіоналів затягнули в багатолітню суперечку вузькофлотського масштабу з приводу дифферента підводного човна, його положення під час аварії, терміну життя приречених на загибель, можливості чи неможливості посадки на комінгс-площадку рятувальних підводних апаратів. За цими суперечками свідомо відроджуємими, ПОХОВАЛИ ІСТИНУ...(переклад з російської наш – О.К. та О.С.) (Калініченко Олександр, 2015: стор.155).

Проміжний висновок. Тобто, першопричиною трагедії «Курська» був передчасний концентрований електромагнітний (пучковий) імпульс з супутників космічного угруповання для знищення ВА-111 «Шквал» на траєкторії. Усе інше – наслідки.

Викликає подив далеко не випадкове мусульманське «співпадіння» серед причетних до мінно-торпедної справи трьох груп, а саме: команди торпедистів у складі 3-х осіб під керівництвом дагестанця – старшини команди торпедистів (1 відсік); групи представників заводу «Дагдизель» під керівництвом дагестанця, начальника ДКБ (1 відсік); офіцерської групи під керівництвом татарина, т.в.о. флагманського мінера 7-ї дивізії підводних човнів 1-ї флотилії (2 відсік, пост підготовки торпедного комплексу «Гринда» у ЦП). Вищевисвітлене дає достатні підстави до можливої причетності іранських спецслужб.

Отже, порівнюючи з офіційною та конспірологічними версіями щодо трагедії АПРК К-141 «Курськ», можна зазначити, що ми підійшли до цього питання всебічно, оцінивши геополітичні, географічні аспекти у проміжку 1988 – 2015 рр. та здійснивши власні практичні кроки не тільки після трагедії з підводним човном, а навіть на протязі 9 місяців до трагедії (Калиниченко Александр, 2003: стор. 112-114).

Унікальність полягає ще й у тому, що використовуючи феномен В.І. Вернадського щодо ноосфери (інформаційного середовища), О.О. Калініченко у момент аварії був «стерілізований» від «інформаційного шуму», знаходячись на судні «Industrial Chief» ІМО №9212947 (05.08 – 14.10.2000), яке оперувало в Атлантичному океані від Португалії (Європа) й до країн Північної, Центральної та Південної Америки (ДАОО, ф. Р-8240, оп.1, спр.45-46). У цей час, на його думку, відповідна інформація від потерпаючих моряків-підводників була несвідомо і інстинктивно сприйнята т.зв. «коливальним контуром» (як розумом так і серцем) налаштованим на такого роду сигнали через свій практичний досвід важких аварій на підводних човнах (Калініченко Олександр, 2021: стор.46-65), (Калініченко Александр, 2013), (Калініченко О.О., 2018: стор.47-63), (Калініченко О.О., 2022). Звернімо увагу і на його наступний рейс на судні «Seabulk II» ІМО №7005906 (23.02 – 29.08.2001) (ДАОО, ф. Р-8240, оп.1, спр.45-46) у Середземному морі (район бойової служби АПРК К-141 у 1999 р.), коли отримана таким чином інформація була опрацьована під час морської «собачої» вахти (00.00 – 04.00) і записувалась на трислойному рулоні паперу принтеру INMARSAT-C. Таким чином було отримано три різнокольорових примірники первинного тексту, один з яких був надісланий 11.06.2000 р. до Одеси та переданий через дружину у редакцію видавництва «Астропринт» (поштова квитанція з Ніцци RQ062001061215). Другий передано французенці-кінорежисеру у порту Ніцца. Цілком можливо, що текст був переведений й отримав розголос у певних колах французької кіноіндустрії. Калініченко О.О. наступного дня рушив за маршрутом Ніцца-Беджайя (Калініченко Александр, 2003: стор. 123-125) (додаток 2).

Висновки:

- по-перше, проаналізовано вірогідний штатний боекомплект морської підводної зброї та встановлено з високою вірогідністю справжні типи МПЗ, що вибухнули у аварійному відсіку під час пожежі;

- по-друге, на основі аналізу трьох можливих аварійних ситуацій з різним нештатним практичним та демонстраційним комплектом МПЗ у сукупності з фактом одночасної загибелі трьох перших жертв на торпедній палубі першого відсіку, встановлено найбільш реальне джерело початку пожежі, що незабаром привело до одночасного вибуху частини стелажного штатного боезапасу;

- по-третє, встановлено, що практична торпеда 65-76ПВ лишень усугубила та роздмухала пожежу на торпедній палубі через аварійну розгерметизацію резервуару з МПВ та його попаданню з торпедного апарату у відсік;

- по-четверте, підтверджено рукотворний характер аварії, його першоджерело, розвиток та кінцевий результат;

- по-п'яте, розглянуті причинно-наслідкові зв'язки стосовно КВІР (1988 і 2014 рр.), наслідком чого на озброєнні ІРІ постала кавітаційна торпеда «Нoot»;

- по-шосте, здійснено розрахунки, наведено аргументацію і оприлюднено власну версію загибелі АПРК К-141 «Курськ» з-за «Шквалу» включно з обставинами, які цьому сприяли: вперше - у рукописах та публіцистичній літературі в 2001 р., потім системно удосконалювано на основі нових фактів до 2015 р. та встановлено мотивацію вірогідної причетності до цього іранських представників й введено у науковий обіг.

Нарешті, на відміну від 65-см дальнохідних теплових торпед 65-76А, які були зняті з озброєння, надшвидкісна реактивна кавітаційна торпеда отримала експортну модифікацію «Шквал-Э», є на озброєнні низки країн без штатних носіїв третього покоління, що робить її привабливою для автономних безпілотних ударних підводних апаратів.

Подальші дослідження або впровадження отриманих результатів: Вочевидь, що вищепредставлена тема потребує подальшого вивчення в контексті зростаючої військової могутності ІРІ, ставшої вкупі з російською федерацією та КНДР на деструктивний шлях світового тероризму.

References:

Alekseev Vladimir (2017). Kak Ukraina sama sebe "podrezala" krylya. Istoriya "optimizatciyi voyennoy aviatsiyi. [How Ukraine "clipped" its own wings. History of "optimization" of military aviation]. *ARGUMENT* 20.03.2017. URL: <https://web.archive.org/web/20190327164924/http://argumentua.com/stati/kak-ukraina-sama-sebe-podrezala-krylya-istoriya-optimizatsii-voennoi-aviatsii> (Russian).

Antipov Yuri (2017). Versiya Antipova kak pogibla podvodnaya lodka "Kursk", Ch.1. [Antipov's version of how the Kursk submarine perished, part 1]. URL: https://www.google.com/url?esrc=s&q=&rct=j&sa=U&url=https://newizv.ru/news/2017-07-30/versiya-antipova-kak-pogibla-podvodnaya-lodka-kursk-chast-1-257869&ved=2ahUKEwjo_MDhpqWEAxVLA9sEHSZkC5wQFnoECAyQAg&usg=AOvVaw0hTVEg_5IZNAd-a7iOImie (Russian).

Belozеров Rostislav Alekseevich. Kak ya ne stal admiralom. [How I didn't become an admiral]; (author's preface) V.G. Denisov. Odessa: OKFA, 1997. 232 p. (Russian).

Video: trailer of the film "Kursk" about the submarine of the same name. UA.NEWS 07 September 2018 12:58. URL: <https://ua.news.ua/life/video-trejler-filmu-kursk-pro-odnojmennu-submarinu>.

V Kitaye zayavili, chto smogli razognat sovetskiy "Shkval" do 550 km/chas. [In China, they said that they were able to accelerate the Soviet "Shkval" to 550 km/h]. *MILITARY REVIEW* October 16, 2019.

URL: <https://topwar.ru/163624-v-kitae-zajavili-chto-smogli-razognat-sovetskij-shkval-do-550-km-ch.html> (Russian).

US citizen Edmond Pope, by court decision, remains in custody in Lefortovo. *NEWSru.com* 24.08.2000 18:06. URL: https://www.newsru.com/russia/24aug2000/spy.html?fbclid=IwAR18exE5QW5xyIMJntiessUsq7xNn_A0e2CpMk-6BUNJ-pNGAGwVh6v3iSw (Russian).

DAOO, f. R-8240, op.1 (KALINICHENKO OLEKSANDR OLEKSANDROVYCH. Kapitan 1 ranhu zapasu VMS Ukrayiny, kapitan dalekoho plavannya, viys'kovyy moryak-pidvodnyk, hromads'kyy diyach, istoryk (narod. 17.03.1954) spr.45-46 (Materialy z mors'koyi sluzhby na sudnakh...) [DAOO, f. P-8240, item 1 (KALINICHENKO OLEKSANDR OLEKSANDROVYCH. Captain 1st rank reserve of the Navy of Ukraine, Deep Sea Captain, military submariner, public figure, historian (born 17.03.1954), file 45-46 (Materials from sea service on ships...)] (English).

Iranskiye voyennyye obeschayut potopit amerikanskiy avianosetc za 50 second. [The Iranian military promises to sink an American aircraft carrier in 50 seconds]. RIA NEWS 05.07.2014. 20:39 URL: <https://web.archive.org/web/20141006081527/http://ria.ru/world/20140507/1006900136.html> (Russian).

Kalinichenko O.O. (2023). Sil morskoyi sluzhby. [The essence of maritime service]. Odesa: KP OMD, 2023. 88 p. ISBN 978-617-637-216-5 (Ukrainian).

Kalinichenko O.O. (2022). Instytutcianalizatsiya pidvodnoyi skladovoyi Ukrayinskoyi shkoly moreplavstva (1794 – 2014). [Institutionalization of the underwater component of the Maritime Ukrainian School (1794-2014)]. Monograph. Odesa: KP UMD, 2022. 396 p. ISBN 978-617-637-216-5 (ukr.). (Ukrainian).

Kalinichenko Oleksandr (2021). Ostanniy pohid PCh K-122 na boyovu sluzhbu v okean: peredumovu ta ryatuvalna operatsiya. [The last campaign of the SSN K-122 on combat duty in the ocean: prerequisites and rescue operation]. *Notes of the Faculty of History*, issue 32. Odesa: ONU named after I.I. Mechnikova, 2021. P.46-65 DOI 10.18524/2312-6825.2021.32.250081 (Ukrainian).

Kalinichenko O.O. (2018). Istorycna retrospektyva dovgotryvalykh boyovykh sluzhb radyanskykh atomnykh pidvodnykh chovniv v Indiyському oleani na prukladi pohodu pidvodnogo chovna K-42 u 1983 r. [A historical retrospective of the long-term combat services of Soviet nuclear submarines in the Indian Ocean using the example of the SSN K-42 submarine campaign in 1983]. *Military-historical meridian* No.19. Kyiv:NUOU named after I.Chernyakhovsky, 2018. P.47-63 (Ukrainian).

Kalinichenko Oleksandr (2015). Okeanamy Areya. [By the oceans of Areia]. Odesa: KP OMD, 2015. 324 c. ISBN 978-617-637-077-2 (Ukrainian and Russian).

Kalinichenko Alexander (2013). Trizhdy mechenny. [Thrice marked], 2nd ed. and additional // *The historical and local lore department of mariners (issue 3) of the Odesa interregional association of creative mariners named after I.P. Haydaenko (issue 8) VOO "All-Ukrainian Union of Marine Writers"*. Odessa: "Uspensky" Printing Center, 2013. 48 p. with ill (Russian).

Kalinichenko Alexander (2008). Sozvezdiye Komandora. [Commander's Constellation]. Odessa:"Astroprint", 2008. 288 c. ISBN 978-966-318-874-4. (Rus).

Kalinichenko Alexander (2003). Komandor [Commander]. Odessa: "Astroprint", 2003. 160 p. ISBN 966-549-795-2. (Russian).

Kalinichenko Alexander (2001). Tayna "Barracudy" [The secret of "Barracuda"]. *Commander*, issue 3. Odesa: brochure-samizdat, 2001. 20 p. (Rus).

Carré Jean-Michel (2004). Kursk: - a submarine in murky water. K/film. URL: <https://ua-kino.com/53489-kursk-submarina-v-kalamutnij-16.vodi.html>

Katastrofa APL "Kursk". [Disaster of the nuclear submarine "Kursk"]. Wikipedia. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Katastrofa_APL_Kursk (Russian).

Katastrofa pidvodnogo chovna "Kursk". [Kursk submarine disaster]. Wikipedia. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Katastrofa_podvodnogo_chovna_Kursk (Ukr).

The Islamic Revolutionary Guard Corps has equipped its naval drones with artificial intelligence. *MILITARNY* 13.11.2023 URL: <https://mil.in.ua/uk/news/korpus-vartovyh-islamskoyi-revolutsiyi-obladav-svoyi-morski-drony-shtuchnym-intelektom/?fbclid=IwAR25pPMej6VI2snYuOYekXNKkhH8x4VPw7KYzMF> ZLe eQWoGWEYrF1TpTOHE (Ukrainian).

Masny Vyacheslav (2024). Viyna SShA ta Iranu na porozi: Chogo chekaty. [The US-Iran war is on the horizon: what to expect]. *UKRINFORM* 27.01.2024 13:27. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2706118-vijna-ssa-ta-iranu-na-porozi-cogo-cekati.html> (with reference to 25.05.2019 19:07) (Ukrainian).

Melnikov Victor (2023). Members of the National Guard of Khakassia visited the grave of a fellow countryman who died at the Kursk. Source: Khakassia Newspaper 08/13/2023 11:11. URL: <https://abakan.bezformata.com/listnews/hakasii-posetili-mogilu-pogibshogo/120123278/> (Russian).

Moskalev N.G., Teplitsyn N.A. (2003). Pages of the history of the Russian Pacific Fleet: Popular science essay. Vladivostok: Issued by FSUE «IPK «Dalpress», 2003. 124 p. (Russian).

Operation_Praying_Mantis. Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Operation_Praying_Mantis (English).

Pavlov A.S. (2001). Udamaya sila flota (podvodnyye lodki tipa "Kursk". [Strike force of the fleet (Kursk-class submarines)]. Yakutsk: NIPK "Sakhapoligraphizdat", 2001. 48 p. <https://litlife.club/books/182006/read?page=4&fbclid=IwAR27cvkZQOaLnacMrr94PP7MS0NEILSU8AryYZYp2B14xTZ59I1jBw1VWw> (Russian).

Pravyla praktychnogo vykorystannya torpednogo, minnogo ozbroyennya nadvodnykh korablyamy ta pidvodnykh chovnamy VMF (PMS B-7). [Rules for the practical use of torpedo and mine weapons by surface ships and submarines of the Navy (PMS B-7)]. Moscow: Voenizdat, 1977. (Russian).

Pravila prakticheskogo primeneniya torpednogo, minnogo oruzhiya nadvodnykh korablyamy i pidvodnykh lodkami VMF (PMS B-7). [Regulations on the headquarters for coordinating cooperation of the CIS member states] dated June 21, 2000. URL: https://cis.minsk.by/page/956?fbclid=IwAR19SOmGkW-J_Esd-KACXR5JySKLkMqmoCuoBJ0m3nGijxkvZHN1053svxs (Russian).

Ryazantsev V.D. (2005). V kilvaternom stroyu za smertyu. [In the wake of death]. URL: https://royallib.com/book/ryazantsev_valeriy/v_kilvaternom_stroyu_za_smertyu.html (Russian).

Simonenko O.O. (2023). Vnutrishnyo- ta zovnishnyopolitychni chynnyky Ukrayinsko-Irantskykh vidnosyn. [Domestic and foreign political factors of Ukrainian-Iranian relations]. *"State and regions. Series: Law": scientific and industrial journal*, No. 3 (81). Class. private Univ. Zaporizhzhia, 2023. C.154-159. DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.23> (Ukrainian).

Simonenko O.O. (2023). Pravovi i sotcialno-vyhovni osoblyvosti ptedstavnykiv Islamskoyi Respubliky Iran. [Legal and socio-educational features of representatives of the Islamic Republic of Iran]. *Current issues in modern science (Law Series, Public Administration Series)*, No. 9(15). Kyiv, 2023. C.573-583. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-9\(15\)-573-583](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-9(15)-573-583). (Ukrainian).

Simonenko O.O. (2023). Istoryko-politychnyy aspekt genezysu spetsialnykh sluzhb Islamskoyi Respubliky Iran. [Historical and political aspect of the genesis of the special services of the Islamic Republic of Iran]. Electronic scientific specialist publication *"Legal Scientific Electronic Journal"*. No. 8. Zaporizhzhia, 2023. C.500-505. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-8/117>. (Ukrainian).

Tactical manual for the combat activities of Navy submarines (TRPL-78). Moscow: Voenizdat, 1980. 416 p. (Russian).

Titorenko N.N. For those at sea! Documentary novel. Vladivostok: FSUE IPF "Voronezh", 2004. 544 p. ISBN 89981-346-6 (Russian).

Chasopys "Na strazhe Zapolyarya". [Magazine "Na strazhe Zapolyarya"], Vol. 83 of October 14, 2000 (Russian).

Shtatno-posadovyy rozklad osobovogo sklady po vidsikam APRK "Kursk" po boyoviy gotovnosti #1. [Staff and position schedule of the personnel in the departments of the SSNG "Kursk"]. URL: <http://www.reads.congregationi/> (Russian).

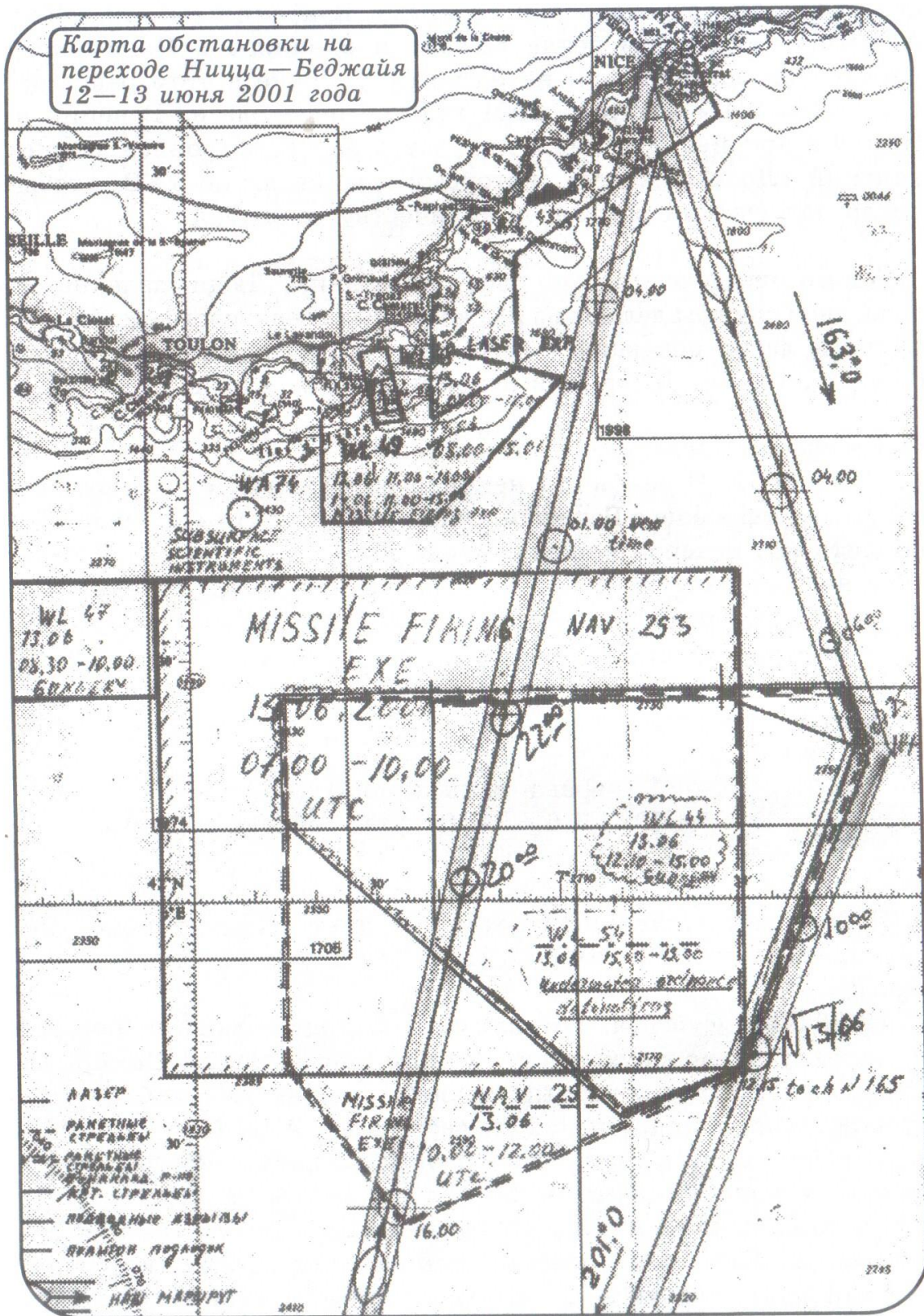
Список особового складу АПРК «Курськ», дублерів та прикомандированих на вихід у море 10 серпня 2000 року

№ п/п	від сік	посада	в/звання	Прізвище, ім'я, по батькові аутентичною мовою
1	2	3	4	5
1	2	КОМАНДИР	кап.1 рангу	ЛЯЧИН Геннадий Петрович
2	2	СПК	кап.2 рангу	ДУДКО Сергей Владимирович
3	2	ЗКВР	кап.2 рангу	ШУБИН Александр Анатольевич
4	3	ПК	кап-л-т	РЕПНИКОВ Дмитрий Алексеевич
5	3	НСЧ	мічман	САМОВАРОВ Яков Валерьевич
БЧ-1 (штурманська)				
6	2	К-р БЧ-1	Кап-л-т	САФОНОВ Максим Анатольевич
7	2	КЕНГ	Ст.л-т	ТЫЛИК Сергей Николаевич
8	2	ІЕНГ	Ст.л-т	БУБНИВ Вадим Ярославович
9	2	ТЕНГ	ст.мічман	ФЕСАК Владимир Васильевич
10	2	ТЕНГ	мічман	КОЗЫРЕВ Константин Владимирович
11	2	ТЕНГ	мічман	ПОЛЯНСКИЙ Андрей Николаевич
12	2	Головн.боцман	мічман	РУЗЛЕВ Александр Владимирович
13	2	Ком.відділення р/с	ст.1ст к/с	ЛЕОНОВ Дмитрий Анатольевич
14	2	Рульовий/сигн.	матрос	МИРТОВ Дмитрий Сергеевич
БЧ-2 (ракетна)				
15	2	К-р БЧ-2	кап.3 рангу	СИЛОГАВА Андрей Борисович
16	2	КГУ	кап-л-т	ШЕВЧУК Алексей Владимирович
17	2	ІГУ	ст.л-т	ПАНАРИН Андрей Владимирович
18	2	КГЦУ	ст.л-т	УЗКИЙ Сергей Васильевич
19	3	ТГЦУ	мічман	ВИШНЯКОВ Максим Игоревич
20	2	КГС	кап-л-т	ГЕЛЕТИН Борис Владимирович
21	2	ТГС	мічман	КИСЛИНСКИЙ Сергей Александрович
22	3	К-р відділ.мех-ів	ст.2ст к/с	АННЕНКОВ Юрий Анатольевич
23	3	Механік	матрос	КОТКОВ Дмитрий Анатольевич
24	3	Механік	матрос	ПАВЛОВ Николай Владимирович
БЧ-3 (мінно-торпедна)				
25	2	К-р БЧ-3	ст.л-т	ИВАНОВ- ПАВЛОВ Алексей Александрович
26	1	СКТ	ст.мічман	ИЛЬДАРОВ Абдулкадыр Мирзоевич
27	1	Ком.відділ.торп.	матрос	НЕФЕДКОВ Иван Николаевич
28	1	торпедист	матрос	БОРЖОВ Максим Николаевич
БЧ-4 (зв'язку)				
29	3	К-р БЧ-4	кап.3 рангу	РУДАКОВ Андрей Анатольевич
30	3	Шифровальщик	ст.м-н	ЕРАСОВ Игорь Владимирович
31	3	КГЗАС	кап-л-т	НАСИКОВСКИЙ Олег Иосифович
32	3	ТГЗАС	ст.мічман	КАЛИНИН Сергей Алексеевич
33	3	Тех-Телегр.ЗАС	ст.мічман	СВЕЧКАРЕВ Владимир Владимирович
34	3	КГАКС	ст.л-т	ФИТЕРЕР Сергей Геннадьевич
35	3	Тех-Телегр.АКС	ст.мічман	ЧЕРНЫШОВ Сергей Серафимович
36	3	КГРР	ст.л-т	ГУДКОВ Александр Валентинович

37	3	ТГРР	ст.мічман	ВЛАСОВ Сергей Борисович
БЧ-5 (електро-механічна)				
1	2	3	4	5
38	2	Ком-р БЧ-5	кап.2 рангу	САБЛИН Юрий Борисович
Д-1 (руху)				
39	6	КД-1	кап-л-т	АРЯПОВ Рашид Рамисович
40	5	КГДУ-1	кап-л-т	ПШЕНИЧНИКОВ Денис Станиславович
41	5	КГДУ-2	кап-л-т	ЛЮБУШКИН Сергей Николаевич
42	8	ІГДУ	кап.л-т	САДИЛЕНКО Сергей Владимирович
43	9	ІГДУ	ст.л-т	БРАЖКИН Александр Владимирович
44	5	К-р гр.спец.тр.	кап.3 рангу	МУРАЧЕВ Дмитрий Борисович
45	6	СКСпТр	мічман	БАЛАНОВ Алексей Геннадьевич
46	6	Спец.трюмний	//гл.кор.ст.//	МАЙНАГАШЕВ Вячеслав Виссарионович
47	6	Спец.трюмний	матрос	КОРКИН Алексей Алексеевич
48	5	КГАвт	кап-л-т	ВАСИЛЬЕВ Андрей Евгеньевич
49	6	ІГАвт	ст.л-т	МИТЯЕВ Алексей Владимирович
50	8	ТГАвт	ст.мічман	БОРИСОВ Андрей Михайлович
51	7	КТГ	кап-л-т	КОЛЕСНИКОВ Дмитрий Романович
52	8	СКТ	ст.мічман	КУЗНЕЦОВ Виктор Викторович
53	7	Технік-турбініст	ст.мічман	КОЗАДЕРОВ Владимир Алексеевич
54	7	Ком.відділ.турб.	ст.2ст.	САДОВОЙ Владимир Сергеевич
55	7	Турбініст	ст.2ст	АНИКИЕВ Роман Владимирович
56	7	Турбініст	матрос	КУБИКОВ Роман Владимирович
57	7	Турбініст	матрос	НАЛЕТОВ Илья Евгеньевич
58	7	Турбініст	матрос	НЕКРАСОВ Алексей Николаевич
59	8	Ком.відділ.турб.	ст.2ст.	ГЕССЛЕР Роберт Александрович
60	8	Турбініст	матрос	БОРИСОВ Юрий Александрович
61	8	Турбініст	матрос	МАРТЫНОВ Роман Вячеславович
62	8	Турбініст	матрос	СИДЮХИН Виктор Юрьевич
63	4	Турбініст-дубл.	матрос	ЛОГИНОВ Игорь Васильевич
64	4	Турбініст-дубл.	матрос	ХАЛЕПО Александр Валерьевич
65	4	Турбініст-дубл.	матрос	КОЛОМИЙЦЕВ Алексей Юрьевич
Д-2 (електро-технічний)				
66	5	КД-2	кап.3 рангу	ЩАВИНСКИЙ Илья Вячеславович
67	5	КЕТГ	кап.3 рангу	БЕЛОЗОРОВ Николай Анатольевич
68	4	ІЕТГ	ст.л-т	РВАНИН Максим Анатольевич
69	5бис	ІЕТГ	ст.л-т	КУЗНЕЦОВ Виталий Евгеньевич
70	5	Технік-електр.	ст.мічман	ЦИМБАЛ Иван Иванович
71	5	Технік-електр.	мічман	ШАБЛАТОВ Владимир Геннадьевич
72	9	Старш.к-ди елект.	мічман	ИВАНОВ Василий Эльмарович
73	2	Електрик	матрос	ДРЮЧЕНКО Андрей Николаевич
74	5	Електрик	ст.1ст.к/с	НЕУСТРОЕВ Александр Валентинович
75	7	Електрик	// гл.ст.к/с //	ЗУБАЙДУЛЛИН Ришат Рашитович
76	5бис	Технік-дизелист	ст.мічман	ГОРБУНОВ Евгений Юрьевич
77	7	Технік тех.гр.	мічман	ИШМУРАТОВ Фанис Маликович
Д-3 (живучості)				
78	2	КД-3	кап.3 рангу	МИЛЮТИН Андрей Валентинович
79	3	КГАвт	кап-л-т	СОЛОРЕВ Виталий Михайлович

80	2	Техн-поверитель	мічман	ХИВУК Владимир Валерьевич
81	2	КТрГ	кап-л-т	КОКУРИН Сергей Сергеевич
82	4	Інженер Тр.Гр	ст.л-т	КИРИЧЕНКО Денис Станиславович
1	2	3	4	5
83	5бис	СКТр	мічман	БАЙБАРИН Владимир Анатольевич
84	9	Технік Тр.Г	мічман	БОЧКОВ Михаил Александрович
85	1	Трюмний маш.	матрос	ШУЛЬГИН Алексей Владимирович
86	2	Трюмний маш.	матрос	ТРЯНИЧЕВ Руслан Вячеславович
87	4	Трюмний маш.	матрос	СТАРОСЕЛЫЦЕВ Дмитрий Вячеславович
88	5	Трюмний маш.	матрос	ЛАРИОНОВ Алексей Александрович
БЧ-7 (управління)				
89	2	К-р БЧ-7	кап.3 рангу	САДКОВ Александр Евгеньевич
90	2	КЕВГ	кап-л-т	РОДИОНОВ Михаил Олегович
91	2	ІЕВГ	ст.л-т	ЕРАХТИН Сергей Николаевич
92	2	ТЕВГ	ст.мічман	ГРЯЗНЫХ Сергей Викторович
93	3	КГАГ	кап-л-т	ЛОГИНОВ Сергей Николаевич
94	3	ІГАГ	ст.л-т	КОРОВЯКОВ Андрей Владимирович
95	3	ІГАГ	ст.л-т	КОРОБКОВ Алексей Владимирович
96	3	ТГАГ	мічман	БЕЛОВ Михаил Александрович
97	3	ТГАГ	мічман	ТАВОЛЖАНСКИЙ Павел Викторович
98	1	ТГАГ	мічман	ЗУБОВ Алексей Викторович
99	2	ТГАГ	мічман	ПАРАМОНЕНКО Виктор Александрович
100	3	Технік	ст.мічман	ФЕДОРИЧЕВ Игорь Владимирович
Сл. «Х» (хімічна)				
101	3	НХС	кап.3 рангу	БЕЗСОКИРНЫЙ Вячеслав Алексеевич
102	5-бис	Старший інстр.	ст.мічман	ХАФИЗОВ Наиль Хасанович
103	3	Технік	мічман	РЫЧКОВ Сергей Анатольевич
104	5	Технік	мічман	ТРОЯН Олег Васильевич
Сл. «М» (медична)				
105	4	НМС	капітан м/с	СТАНКЕВИЧ Алексей Борисович
106	4	Фельдшер	мічман	РОМАНЮК Виталий Федорович
107	4	Сан.інстр.	ст.мічман	КИЧКИРУК Василий Васильевич
Сл. «С» (постачання)				
108	4	Ст.к-ди постачан	ст.мічман	БЕЛЯЕВ Анатолий Николаевич
109	4	Кок-інструктор	// гл.ст.к/с //	ЯНСАПОВ Салават Валерьевич
110	4	Кок	матрос	ВИТЧЕНКО Сергей Александрович
111	4	Кок	матрос	ЕВДОКИМОВ Олег Владимирович
Відряджені на морські навчання з практичними стрільбами:				
112	2	НШ 7 дивч	кап.1 рангу	БАГРЯНЦЕВ Владимир Тихонович
113	2	Заст.НЕМС 7 див	кап.2 рангу	БЕЛОГУНЬ Виктор Михайлович
114	2	Пом.НУМС 7 див	кап.2 рангу	ИСАЕНКО Василий Сергеевич
115	2	Ф-2 7 дивч	кап.2 рангу	ЩЕПЕТНОВ Юрий Тихонович
116	2	Т.в.о. Ф-3 7 дивч	кап.3 рангу	БАЙГАРИН Мурат Ихтиярович
117	1	Воєнпред Дагдиз	ст.л-т	БОРИСОВ Арнольд Юрьевич
118	1	Нач.ДКБ Дагдиз	службовець	ГАДЖИЕВ Мамед Исмаилович

КАРТА ОБСТАНОВКИ НА ПЕРЕХОДІ НІЦЦА – БЕДЖАЙЯ 12-13.06.2001

CHAPTER 9.
IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS IN THE
ADMINISTRATIVE JUSTICE SYSTEM OF UKRAINE

Marat KOVAL

Candidate of Legal Sciences,

judge of the Fifth Administrative Court of Appeal

rezident.yug@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-4781-6431>

Abstract. This study is devoted to the issue of implementation of international legal standards in the administrative justice system of Ukraine. Within the scope of the study, the author identifies the problems of determination of international legal human rights standards from the perspective of international legislation and case law of international judicial bodies. Attention is drawn to the correlation between different types of international standards, and the author identifies the characteristic features of some of them, in particular, within the framework of justice, including administrative justice. The author defines international legal standards of human rights in the field of administrative justice as the principles and norms set out in relevant international conventions, multilateral treaties and case law of international courts which determine the most effective model of coexistence of public and private interests, where the primacy of the legal regulation mechanism is to ensure human rights and freedoms. Among their features are the following: mandatory, universal, dynamic content in the retrospective plane and implementation of relevant legal institutions within national legal systems, implementation of the system: regulation - implementation - enforcement - control.

The analysed statistical indicators of the work of administrative courts of Ukraine for 2020 and 2021 show a significant component of public law disputes arising from certain activities of a public authority that violate a particular human right, as determined by the above international legal acts to which our country is a signatory. This creates preconditions for the formation of legal and socio-economic circumstances for the introduction of relevant international human rights standards, including in the area of public law dispute resolution - administrative proceedings. The study of the state of implementation of the ECHR judgments made it possible to identify a list of prerequisites, including within the framework of administrative proceedings, which contribute to improving the

work of administrative courts in implementing international human rights standards in domestic justice.

The implementation of international human rights standards in administrative proceedings is considered in the context of the reflection of relevant rule-making developments in Ukrainian legislation and the use of ECHR judgments as a judicial precedent. The author supports the discussion on the place of the ECHR case law in law enforcement practice with relevant proposals. Among the international legal standards of human rights, the author emphasises the implementation of the rule of law, the right to a fair trial, which includes the right of access to court, its impartiality, independence, publicity, equality, and reasonableness of terms.

Keywords: judgments of the European Court of Human Rights, international standards, human rights, administrative proceedings, administrative courts, rule of law, access to court, fair trial, implementation, implementation.

ВПРОВАДЖЕННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ В АДМІНІСТРАТИВНЕ СУДОЧИНСТВО УКРАЇНИ

Анотація. Дане дослідження присвячене питанню впровадження міжнародно-правових стандартів в адміністративне судочинство України. В межах предмету дослідження виявлені проблеми детермінації міжнародно-правових стандартів прав людини під кутом зору міжнародного законодавства та судової практики судових органів міжнародної юрисдикції. Звернена увага на співвідношенні різних видів міжнародних стандартів, виокремлено характерні ознаки окремих з них, зокрема в рамках правосуддя, у тому числі адміністративного. Міжнародно-правові стандарти прав людини в сфері адміністративного судочинства детерміновано як визначені відповідними міжнародними конвенціями, багатосторонніми договорами та судовою практикою міжнародних судових інстанцій принципи та норми, що визначають найбільш ефективну модель співіснування публічних та приватних інтересів, де приматом механізму правового регулювання є забезпечення прав та свобод людини. Серед їх ознак визначені: обов'язковість, універсальність, динамічність змісту у ретроспективній площині та імплементації відповідних правових інститутів в межах національних правових систем, реалізація системи: унормування – реалізація – виконання – контроль.

Проаналізовані статистичні показники роботи адміністративних судів України за 2020 та 2021 роки свідчать про вагому складову публічно-правових спорів, які формуються внаслідок певної діяльності суб'єкта публічної влади, якою порушується те чи інше право людини, що детерміноване у викладених вище міжнародних нормативно-правових актах,

підписантом яких є наша країна. Це створює передумови до формування юридичних та соціально-економічних обставин для запровадження відповідних міжнародно-правових стандартів прав людини, у тому числі у сфері вирішення публічно-правових спорів – адміністративному судочинстві. Дослідження стану виконання рішень ЄСПЛ надало можливість визначити перелік передумов, у тому числі й в рамках адміністративного судочинства, які сприяють удосконаленню роботи адміністративних судів з впровадження міжнародно-правових стандартів прав людини у вітчизняне правосуддя.

Імплементацию міжнародних стандартів прав людини в адміністративному судочинстві розглянуто у розрізі відображення відповідних нормотворчих напрацювань у законодавстві України та використання рішень ЄСПЛ в якості судового прецеденту. Підтримано дискусію щодо місця судової практики ЄСПЛ у правозастосовній практиці з відповідними пропозиціями. Серед міжнародно-правових стандартів прав людини виділено перш за все реалізацію принципу верховенства права, право на справедливий суд, яке включає право доступу до суду, його безсторонності, незалежності, публічності, рівності, розумності строків.

Ключові слова: рішення Європейського суду з прав людини, міжнародні стандарти, права людини, адміністративне судочинство, адміністративні суди, верховенство права, доступ до суду, справедливий суд, імплементация, впровадження.

Вступ. Глобальні явища інтеграційного характеру є надбанням сучасного світу в межах планети та певних держав, що є безпосереднім відображенням характерних ознак постіндустріального, інформаційного суспільства, де інформація різної природи та різновиду визначає відповідні сфери комунікації його членів.

У таких умовах правоохоронна та судова система у змісті публічної влади цілком підпадає під дію зазначених відцентрових процесів, разом з тим обираючи певні центри глобальної інтеграції залежно від пріоритетів та етнічних надбань відповідних народів. Український народ, обравши цивілізований та людиноцентриський підхід, закріпив євроінтеграцію, а також імплементацию міжнародних стандартів у сфері захисту прав та свобод людини у вітчизняне законодавство, безпосередньо у визначальних нормативно-правових актах, серед Конституція України займає чільне місце. Водночас, наведені процеси віднайшли відтворення у правозастосовній практиці, перш за все судових органів, які безпосередньо покликані формувати в межах відповідних судових рішень юридичну практику впровадження міжнародних стандартів у зазначеній сфері та імплементации міжнародних домовленостей конвенціонального та двостороннього характеру, а також безпосередньо забезпечувати виконання рішень Європейського суду з прав людини (надалі - ЄСПЛ) щодо

справ, стороною яких була Україна, та опосередковано – рішень ЄСПЛ щодо вирішення справ, предметом розгляду яких є однорідні відносини у певній сфері суспільного буття.

Сфера втручання держави в тій чи іншій формі публічної влади у площину приватних інтересів зазнає відповідної трансформації саме через наведену призму явищ, що сприяє переплетінню публічно-правових та приватно-правових інституцій, серед яких адміністративне судочинство являє собою простір для компромісного вирішення публічно-правових спорів як засіб до формування основних засад громадянського суспільства з його атрибутами в умовах інформаційного суспільства.

Питанням дослідження сутності міжнародно-правових стандартів прав людини та шляхів впровадження їх у адміністративне судочинство присвячене значне число досліджень, серед яких варто виокремити наступні. Міжнародно-правові стандарти прав людини були вивчені: М.Г. Хаустовою (у контексті євроінтеграційних процесів) (*Хаустова М.Г., 2017*), О.І. Наливайко та Н.А. Братішко (з приводу їх сутності та особливостей) (*Наливайко О.І., Братішко Н.А., 2023*), В.В. Новіковим та В.С. Боровіковою (щодо їх імплементації в національному законодавстві) (*Новіков В.В. Боровікова В.С., 2018*), І. Кретою (в частині участі ЄСПЛ у формуванні за запровадженні міжнародних стандартів) (*Кретова І., 2014*). Вагомим внеском у предмет даного дослідження є праці: Т.М. Слінько (конституційно-правовий ракурс впровадження міжнародно-правових стандартів прав людини) (*Слінько Т.М., 2018*), О.В. Капліна (їх імплементація у кримінальному провадженні України) (*Капліна О., 2016*), С.З. Чорної (їх імплементація у процесі реалізації правозахисної функції судової влади в Україні) (*Чорна С.З., 2020*).

Наведені роботи актуалізують пізнання сутності міжнародно-правових стандартів прав людини, механізмів їх впровадження у вітчизняне судочинство, зокрема у адміністративних справах, де мають бути деталізованими форми реалізації такої діяльності та відповідні результати.

1. Міжнародно-правові стандарти прав людини: сутність та види.

У відповідності до змісту Загальної декларації прав людини всі народи та їхні публічні утворення мають прагнути до забезпечення примату прав та свобод людини у ієрархії прав та інтересів різних членів суспільства.

Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод стверджує про повноцінну гарантію прав людини через належне здійснення публічною владою, перш за все, власної зобов'язаної поведінки, яка спрямована на створення належних умов для здійснення прав та свобод відповідної спільноти, серед яких право на життя, заборона катування, заборона рабства і примусової праці, право на свободу та особисту недоторканість, право на

справедливий суд, ніякого покарання без закону, право на повагу до приватного і сімейного життя, свобода думки, совісті і релігії, свобода вираження поглядів, свобода зібрань та об'єднання, право на шлюб, право на ефективний засіб правового захисту, заборона дискримінації.

Статут Організації Об'єднаних Націй (надалі - ООН) містить положення, які стверджують пріоритет прав людини, гідності і цінності людської особистості віру у рівноправність чоловіків та жінок, створюють умови для розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови та релігії.

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права послідовно втілюючи визначену вище канву у сфері захисту прав і свобод людини, співставляючи права та інтереси окремих людей між собою й у відношенні їх колективів, визнає примат прав кожної людини у контексті змісту даного нормативно-правового акту, серед яких: право на життя; недопустимість створення умов, за яких особу може бути піддано катуванню чи жорстокому, нелюдському або принижуючому гідність поведженню чи покаранню; недопустимість перебування особи в підневільному стані; право на свободу та особисту недоторканість; дотримання прав осіб, позбавлених волі згідно передбачених законодавством вимог, на гуманне поведження і поважання гідності, властивої людській особі; недопущення позбавлення волі через неможливість виконання з будь-яких підстав договірного зобов'язання; право на вільне пересування і свободу вибору місця проживання; право на рівність в межах будь-якого юридичного процесу та процедури; право на визнання правосуб'єктності; не допущення свавільного та незаконного втручання в сферу особистого та сімейного життя; право на свободу думки, совісті і релігії; право на безперешкодне дотримання своїх поглядів; право на мирні зібрання тощо.

Конституція України визнала людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку в якості найвищої соціальної цінності, а у подальших нормативних приписах окреслила гарантії низки таких прав, створюючи умови для їх поширеного тлумачення як за кількістю, так і за якістю, тим самим впроваджуючи ратифіковані Україною викладені вище нормативно-правові акти у правову, соціальну, економічну, інформаційну та інші сфери суспільного буття українського народу. Відповідним чином, Цивільний кодекс України трансформувал предмет правового регулювання, подавши його з превалюванням особистих немайнових прав, а в подальшому, вирізнивши з поміж інших у межах Книги другої особисті немайнові права людини.

Наведений перелік чільних нормативно-правових актів міжнародно-правової природи та національної правової системи може бути суттєво доповненим, однак для мети приведення

їх у цій роботі таке відтворення значення не матиме. Оскільки вже викладеного аналізу нормативного матеріалу достатньо для формулювання висновку, згідно якого системне включення до розглянутих нормативно-правових актів положень щодо захисту прав людини свідчить про утвердження у глобальному, державному та регіональному вимірі постіндустріального й інформаційного суспільства прав і свободи людини в якості невиключного за кількісними та якісними характеристиками об'єкта правової охорони. А це в свою чергу вимагає переосмислення основних засад правового, соціально-економічного, ресурсного, інформаційного забезпечення вказаних цінностей, як найважливішого здобутку людської спільноти, що відтворено й у наукових напрацюваннях у відповідних сферах суспільного буття.

Так, під міжнародно-правовими стандартами прав людини у широкому розумінні сприймаються загальні принципи міжнародного права і спільні його цінності, а у вузькому відбувається ототожнення з сутністю правового стандарту за аналогією з іншими стандартами, зокрема в технічній сфері (*Хаустова М.Г., 2017*). За іншим підходом під міжнародними стандартами прав людини сприймаються закріплені в міжнародно-правових актах і документах принципи та норми, які характеризуються такими ознаками як: фіксація змісту й обсягу прав людини, їх обов'язковість та універсальність для підписантів таких документів, історична змістовна динамічність, передбачуваність певної відповідальності політико-юридичного або політичного характеру (*Рабінович П.М., 2016*). Сутність міжнародно-правового стандарту асоціюється з природою запобіжного засобу, метою якого є ліквідація наслідків недосконалого та непослідовного внутрішнього законодавства шляхом приведення останнього у відповідність з міжнародним законодавством. У зв'язку з цим вагомим визнається процес імплементації міжнародно-правових стандартів у відповідне національне право з огляду на предметну сферу відповідних відносин (*Петришин О.В., Петришин О.О., 2016*). На думку О.І. Наливайко та Н.А. Братішко міжнародно-правові стандарти – це нормативно визначені вимоги демократичного суспільства й обов'язки держави, які мають бути впроваджені в національні правові режими, перш за все в конституційні положення з урахуванням особливостей суспільного ладу та національного розвитку відповідної спільноти (*Наливайко О.І., Братішко Н.А., 2023*). Наукова позиція Т.М. Слінько теж сприймає розглянуту категорію як загальновизнані міжнародно-правові норми, зміст яких цілком окреслює правосуб'єктності людини як учасника відповідних відносин з визнанням за нею кола основоположних прав і свобод, реалізація яких забезпечена відповідним обов'язком держави, а також визначенням границь їх можливого чи припустимого обмеження (*Слінько Т.М., 2018*).

Відтворюючи термінологічну сутність стандарту як відповідної норми, зразка, мірила (*Великий тлумачний словник сучасної української мови, 2005*), доповнивши це поняття використанням прикметника «міжнародно-правовий» як такого, що має безпосереднє відношення за походженням чи реалізацією до глобального соціального та правового простору, а також звернувши увагу на проекцію використаного терміну на права людини, необхідно висловити такі міркування. По-перше, міжнародно-правові стандарти прав людини – це перш за все правові норми, які цілком відповідають характерним рисам таких правових понять, що вибудовують внутрішній зміст будь-якого права, у даному випадку міжнародного. По-друге, як зазначено, головним атрибутом виникнення та реалізації вказаних міжнародно-правових стандартів є глобальний простір співіснування світової спільноти. Тобто з перших двох характерних рис можемо констатувати закріплення таких стандартів безпосередньо у міжнародному законодавстві, причому не двостороннього, а багатостороннього, міждержавного характеру. У зв'язку з цим постає питання співвідношення міжнародно-правових стандартів універсальної природи та в межах певного числа країн – регіональні або в межах країн певної групи (за геополітичними інтересами, рівнем розвитку тощо). З урахуванням наведеного доречно підтримати обов'язковість та універсальність зазначених нормативних приписів, оскільки зазначені ознаки цілком відповідають сутності правового режиму міжнародних багатосторонніх угод, конвенцій, встановленого для країн-підписантів.

По-третє, визначальним для міжнародно-правових стандартів, що є предметом даного дослідження, є їх проектування на права та свободи людини як основну детермінанту існування будь-якої спільноти в межах певної держави або універсального характеру. Тому, очевидним є розгляд категорії міжнародно-правових стандартів без проектування їх на права людини саме під кутом зору останніх, що відобразатиме висловлені міркування з цього приводу у даній роботі.

Дослідження ретроспективи нормативного закріплення прав та свобод людини у міжнародних нормативно-правових актах свідчать про постійне удосконалення механізму правового регулювання подібних суспільних взаємин підтверджуючи прогрес у розвитку відповідного суспільства, де права та свободи людини займають все більш значиму нішу не тільки в рамках певних декларативних норм, але й у змісті їх реалізації, зокрема через судову практику, шляхом створення дієвої системи: унормування – реалізація – виконання – контроль. При цьому будь-яке нормативне підґрунтя має властивість трансформуватись з урахуванням потреб суспільства, яке в межах тривалого періоду зазнає позитивних перетворень на користь пріоритету гуманізму, примату людини з її правами та свободами. Тобто, тим самим цілком прийнятним є виокремлення такої ознаки міжнародно-правових

стандартів як здатність до релевантного відтворення динаміки суспільних процесів, що відповідним чином відображають гносеологію прав та свобод людини у ретроспективі. Серед детермінант, що підтверджують ці явища, слушно перелічені: 1) визнання пріоритетності принципу верховенства права; 2) примат прав та свобод людини; 3) утвердження провідної ролі нормативно-правового акта у системі джерел міжнародного та національного права; 4) поєднання кодифікації та універсалізації чинного законодавства з виникненням нових галузей права; 5) циклічність процесів зближення та відмежування нормативних приписів публічного та приватного права; 6) поширення процесу впровадження відповідних міжнародно-правових актів через нормотворчу та правозастосовну діяльність (Богачова Л.Л., Магда Є.В., 2021).

Побіжний аналіз розглянутих вище та інших нормативно-правових актів, що формулюють нормативно-правову основу міжнародно-правових стандартів прав людини свідчать про наявність в них універсальних чи спеціальних приписів, що передбачають певний різновид відповідальності в переважній частині політичного характеру, яка іноді супроводжується юридичною. Такий підхід цілком відповідає сутності механізму правового регулювання певних відносин, який передбачає поряд з унормуванням, реалізацією, виконанням, контролем також і відповідальність за неналежне впровадження раніше наведених етапів впровадження стандартів, що є предметом розгляду цього дослідження.

Окрім нормативного масиву, що формує відповідний міжнародно-правовий стандарт прав людини, вагомим та таким, що заслуговує на підтримку, є підхід, за яким окреме місце у цьому відводиться правовим принципам. При цьому пропонується розглядати принципи і стандарти у сфері відповідного правового регулювання як суміжні інститути, що мають відповідний вплив на правову систему (Копиленко О., Києвець О., 2013), або ж принципи у цьому контексті як складову поняття стандарти (Хаустова М.Г., 2017). Вочевидь, враховуючи доктринальне сприйняття принципів права як визначальних ідей, начал, основ, які детермінують зміст системи права та її структурних елементів, а також те, що вони можуть бути відтворені у нормах права, а можуть опосередковано впливати із результату дії цих норм в межах певного механізму правового регулювання, необхідно погодитись з другою точкою зору і сприймати міжнародно-правові стандарти також і в якості принципів права, втілених у відповідне міжнародне законодавство.

У контексті викладеного з приводу джерел формування міжнародно-правових стандартів та перспектив розвитку міжнародних стандартів у історичній ретроспективі необхідно звернути увагу на роль та місце у цьому безпосередньо судової практики поряд з нормативно-правовими приписами. Погляд на місце судової практики у формуванні міжнародно-правових стандартів прав людини детермінується у контексті опосередкованої її

участі у формуванні нормативно-правового масиву та формування конструкцій принципів міжнародного права (*Хаустова М.Г., 2017*), а також безпосередньої участі юридичної практики міжнародних судових інстанцій на прикладі ЄСПЛ людини у формуванні міжнародно-правових стандартів (*Кретова І., 2014*). Вочевидь, остання точка зору цілком слушно має відповідне підґрунтя, що відображене у змісті відповідних нормативно-правових актів, наприклад ст. 19 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод містить положення, в межах яких на ЄСПЛ покладено обов'язок із забезпечення дотримання договірними сторонами їхніх зобов'язань за цим міжнародно-правовим нормативним актом. В той час як ст. 46 цієї ж конвенції закріплює обов'язковість рішень ЄСПЛ для країн-підписантів, а також механізм забезпечення виконання рішень цієї міжнародної судової інстанції через релевантний порядок їх реалізації та контролю. У контексті висловленого значимою є сфера компетенцій ЄСПЛ (*Denysova, A. V., Blaga, A. B., Makovii, V. P., & Kaliuzhna, Y. S., 2022*), серед яких у розрізі предмету вивчення необхідно звернути увагу на тлумачення даним судом змісту прийнятих рішень на виконання вимог Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, у процесі чого безпосередньо може формуватись відповідний міжнародно-правовий стандарт прав людини. Зазначена точка зору підтримана також і О.Ю. Герасимівою, яка додатково до висловленого пропонує виокремити таке повноваження ЄСПЛ у вивченій площині як діяльність з уніфікації міжнародно-правових стандартів з огляду на різноманіття правових систем держав учасниць Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та неперервний розвиток правовідносин, що є предметом цього правового регулювання (*Герасимів О.Ю., 2020*). А це в свою чергу вимагає визнати правоінтерпретаційну діяльність ЄСПЛ, яка є вагомим складником у формуванні та впровадженні таких правових стандартів в межах відповідної країни чи геополітичного утворення регіонального характеру з міжнародним правовим режимом.

Очевидним є позиціонування міжнародної нормативної та правозастосовної практики у розрізі формування міжнародно-правових стандартів прав людини на результат реалізації процесу правозастосування в межах цих правових інструментів, якою виступає найбільш ефективна модель реалізації прав та свобод людини у вимірі компромісного поєднання публічних та приватних інтересів, де публічна влада сприймає цінність таких для держави та суспільства в цілому, що віднайшло відображення у наукових напрацюваннях зазначеного питання (*Руднєва О.М., 2010*).

Не менш значимим є питання класифікації міжнародно-правових стандартів прав людини, що надає можливість виділити їх специфічні риси з огляду на сферу реалізації та використання. Так, під кутом зору класифікації, запропонованої О. Саленком, міжнародно-

правові стандарти у контексті адміністративного судочинства можуть бути: універсальними або регіональними (за сферою дії); імперативні або диспозитивні (за юридичною силою); процесуальними й матеріальними (значенням в механізмі правового регулювання); принципами й нормами (за змістом і способом закріплення). При цьому останній критерій видається слушним детермінувати саме як міжнародно-правова природа відповідного стандарту, сутність якої відображений у викладених міркуваннях щодо поняття міжнародно-правового стандарту. Щодо включення в число стандартів з адміністративного судочинства також і матеріальних, то це пояснюється безпосередньо сутністю адміністративного процесу, де формою є процедура, а змістом матеріальна норма (Саленко О., 2014).

За класифікацією П.М. Рабіновича міжнародно-правові стандарти прав людини у сфері адміністративного судочинства мають бути охарактеризовані як: змістовні (залежно від їх онтичного статусу), оскільки саме в судочинстві проєктуються кількісні та якісні характеристики таких прав; в переважній частині обов'язкові (за деонтичним статусом) через імперативність процесуальної форми; загальні (за колом адресатів) у зв'язку з метою та спрямованістю їх застосування; широкого спектру походження з огляду на широку правову та правозастосовну базу (Рабінович П.М., 2016).

З викладеного маємо таке визначення міжнародно-правового стандарту прав людини в сфері адміністративного судочинства – це визначені відповідними міжнародними конвенціями, багатосторонніми договорами та судовою практикою міжнародних судових інстанцій принципи та норми, що визначають найбільш ефективну модель співіснування публічних та приватних інтересів, де приматом механізму правового регулювання є забезпечення прав та свобод людини. Підтримано детермінованість цих стандартів такими ознаками: обов'язковість, універсальність, динамічність змісту у ретроспективній площині та імплементації відповідних правових інститутів в межах національних правових систем, реалізація системи: унормування – реалізація – виконання – контроль. Також висловлено позицію щодо місця міжнародно-правових стандартів прав людини в сфері адміністративного судочинства у системі таких стандартів з огляду на наявні підходи до їх класифікації.

2. Передумови впровадження міжнародно-правових стандартів прав людини у адміністративне судочинство України.

Для існування певних явищ, процесів та процедур у будь-якій сфері суспільного буття, тим паче правничій, потрібна наявність певних обставин, які у повній мірі мають спричиняти фізичні, хімічні, політичні, економічні і, безумовно, правові процеси. У лексичному розумінні передумовою є певна попередня умова існування, виникнення, діяння і т. ін. певних явищ (Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.), 2005).

Тому, очевидно, передумовами до реалізації процесу імплементації міжнародно-правових стандартів прав людини у адміністративне судочинство мають бути обставини, які свідчать про відповідні прогалини, колізії у нормативному закріпленні процесуальної форми розгляду адміністративних справ, обсяг таких справ в межах забезпечення відповідних прав та свобод людини і проблеми правозастосування в межах адміністративного судочинства, які витікають з наведених вище обставин або формуються більш опосередковано.

У контексті висловленого варто зупинитись на статистичних даних вітчизняної судової практики з цього питання. Так, моніторинг звітних даних місцевих адміністративних судів 2021 року у порівнянні з показниками 2020 року свідчить про те, що у вказаних темпоральних межах надійшло 496153 заяви у 2021 році та 308292 заяви у 2020 році (маємо зростання на 37,9%), а розглянуто 380714 та 204720 справи відповідно (тобто зростання майже на 46,2%) (*Аналіз стану здійснення правосуддя адміністративними судами у 2021 році*). Оскільки предметом розгляду зазначених судових інстанцій були публічно-правові спори, де протиставлялось відповідному праву людини певна поведінка у формі рішення, дії чи бездіяльності суб'єкта публічно-правових відносин, їх доцільно буде диференціювати за сферою прояву:

- із захисту соціальних прав, зокрема у сфері трудових відносин, зайнятості населення, соціального захисту громадян та житло (надійшло до розгляду – 316307 проти 139801 заяв або 64% проти 45%, а розглянуто – 247215 проти 80846 справ або 65% проти 39% відповідно);

- із захисту прав у податковій сфері – щодо сплати податків та зборів до бюджетів відповідних рівнів (надійшло до розгляду – 46338 проти 45061 заяв або 9% проти 15%, розглянуто – 36792 проти 33897 справ або 10% проти 17% відповідно);

- із захисту прав у сфері публічної служби (надійшло до розгляду – 37415 проти 28720 заяв або 8% проти 9%, розглянуто – 29831 проти 20692 справ або 8% проти 10% відповідно);

- із захисту прав у сфері забезпечення громадського порядку, національної безпеки та оборони України (надійшло – 34666 проти 33284 заяв або 7% проти 11%, розглянуто – 24732 проти 26196 справ або 6% проти 13% відповідно);

- із захисту прав у сфері містобудівної діяльності та землекористування (надійшло – 16111 проти 16200 заяв або 3,2% проти 5,3%, розглянуто – 11583 проти 13542 або 3,6% проти 6,6% відповідно);

- із захисту політичних (крім виборчих) та громадянських прав (надійшло – 14483 проти 12807 заяв або 2,9% проти 4,2%, розглянуто – 10783 проти 8318 заяв або 2,8% проти 4,1% відповідно);

- із захисту прав у сфері економіки та публічної фінансової політики (надійшло – 13515 проти 13786 заяв або 2,7% проти 4,5%, розглянуто – 10411 проти 10746 або 2,7% проти 5,2% відповідно).

Водночас, подібний аналіз звітних даних місцевих адміністративних судів 2021 року у порівнянні з показниками 2020 року свідчить про таке: надійшло 461837 заяв у 2021 році та 274565 заяв у 2020 році, тобто відмічається зростання на 40,5%, у той час як розглянуто 356602 та 177632 справи відповідно, тобто зростання майже на 50,2%. Аналогічним чином диференціація розглянутих справ цією категорією судів адміністративної юрисдикції свідчить про захист прав у сфері:

- соціальній (праця, зайнятість населення, соціальний захист громадян та житло) – 246996 проти 80240 справ (69% проти 45%);

- податковій (податки та збори) – 36667 проти 33641 справ (10% проти 19%);

- публічної служби – 29808 проти 20654 справ (8% проти 12%);

- забезпечення громадського порядку, національної безпеки та оборони України – 4960 проти 4208 справ (1,4% проти 2,4%);

- містобудівної діяльності та землекористування – 10817 проти 12493 справ (3% проти 7%);

- політичних (крім виборчих) та громадянських прав – 9256 проти 7580 справ (2,6% проти 4,3%);

- економіки та публічної фінансової політики – 9619 проти 9727 справ (2,7% проти 5,5%).

У ті ж хронологічні рамки апеляційними судами переглянуто 62096 у 2021 році проти 48724 рішень (постанов) місцевих адміністративних судів у 2020 році, що свідчить про зростання на 22,6%, і 9186 проти 7600 ухвал відповідно, тобто на 17,3% більше.

При цьому розподіл таких проваджень за сферою здійснення відповідних прав, осіб, інтересів яких безпосередньо стосувався той чи інший публічно-правовий спір, виглядає наступним чином:

- у соціальній сфері (праця, зайнятість населення, соціальний захист громадян та житло) – 19591 проти 11730 проваджень або 31% проти 24% від загального числа;

- у податковій сфері (податки та збори) – 14289 проти 13907 проваджень або 23% проти 29% відповідно;

- у сфері публічної служби – 11691 проти 5441 проваджень або 19% проти 11% відповідно;

- у сфері забезпечення громадського порядку, національної безпеки та оборони України – 4542 проти 4637 проваджень або 7% проти 10% відповідно;

- у сфері містобудівної діяльності та землекористування – 2638 проти 2958 проваджень або 4% проти 6% відповідно;

- у сфері політичних (крім виборчих) та громадянських прав – 1888 проти 1599 проваджень або 3% проти 3,3% відповідно;

- у сфері економіки та публічної фінансової політики – 4349 проти 4989 проваджень або 7% проти 10% відповідно.

Проаналізовані статистичні показники свідчать про вагому складову публічно-правових спорів, які формуються внаслідок певної діяльності суб'єкта публічної влади, якою порушується те чи інше право людини, що детерміноване у викладених вище міжнародних нормативно-правових актах, підписантом яких є наша країна. Це створює передумови до формування юридичних та соціально-економічних обставин для запровадження відповідних міжнародно-правових стандартів прав людини, у тому числі у сфері вирішення публічно-правових спорів – адміністративному судочинстві.

Викладені цифри свідчать про ранжування в певній мірі предмету судового розгляду в межах адміністративного судочинства з урахуванням інстанційної юрисдикції у наступній послідовності. Превалююче значення займають права соціального спрямування, оскільки вони забезпечують соціальне буття людини, здатність її задовольняти власні потреби у мінімальному кошику соціальних умов життя. Зокрема, М. Чорна з цього приводу доречно висловлюється, позиціонуючи соціальний захист людини як сукупність взаємопов'язаних заходів економічної, соціально, правової організаційної природи, спрямованих на створення людині належних умови для користування різними суспільними фондами споживання, отримання відповідної підтримки від створених публічною владою та громадськими організаціями інституцій, а також розвитку власного трудового внеску у загальний суспільний ресурс (Чорна М., 2019). При цьому робиться наголос на потребу виокремлення складових змісту цього поняття в залежності від того працює чи не працює з певних причин особа. Вочевидь, подібне розмежування варте на увагу, але вже в похідному порядку, особливо з урахуванням сутності публічно-правового спору, який виникає з таких відносин.

У сучасному суспільстві вагомим показником його майнової незалежності є формування відповідного активу, що включає низку ресурсів, які забезпечують виконання відповідних функцій публічної влади державними інституціями перш за все, але не тільки

ними. Останнє реалізується через здійснення обов'язку членами суспільства щодо сплати податків та зборів. Однак, адміністрування даного процесу – це прерогатива публічної влади, якій протиставляється комплекс стримуючих та компенсаторних конструкцій правового характеру, що створює передумови до виникнення та реалізації прав людини в якості учасника таких відносин, і досліджена статистика судової практики цілком слушно ці міркування обґрунтовує.

Публічна служба як особливий вид зайнятості людини вимагає винайдення компромісного варіанту поєднання публічних інтересів держави та суспільства, які опосередковано делегуються зайнятій у цій сфері особі, та приватних інтересів такої особи, яка реалізуючи право на працю, забезпечуючи свою зайнятість, а також реалізуючи себе як соціальну істоту, вступає у відносин публічної служби. Не можна не погодитись з високою вірогідністю виникнення публічно-правового спору, пов'язаного з гармонізацією всіх інтересів, які конкурують у таких обставинах, а тому потребою у дотриманні прав людини з огляду на їх примат навіть у наведеній площині, зокрема через втілення принципу верховенства права із суміжними правовими конструкціями забезпечувального характеру. Наведене отримало підтримку у науковій літературі, де В.О. Галаєм звертається увага на діалектичному співставленні змістовного наповнення діяльності публічної влади в особі держави за наслідками аналізу Конституції України, де протиставлені такі найважливіші для суспільства цінності як «людина», «права і свободи людини та їх гарантії», «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека», що визначають зміст і спрямованість діяльності держави (Галай В.О., 2022). При цьому діяльність державного службовця, тобто особи, що перебуває на публічній службі, кореспондується із діяльністю державного апарату, оскільки мова йде про зовнішній вираз відповідного делегування певних функцій зазначеній посадовій особі, що спричиняє особливість її правового статусу. До того ж, очевидно, що формулювання ст. 3 Конституції України та ст. 4 Закону України «Про державну службу» визначають своїм змістом людину в якості найвищої соціальної цінності. Оскільки людина, як істота соціальна, наділена колом прав та обов'язків й відповідною мірою поведінки в їх межах, то коло прав та свобод опосередковують прояв людини в якості учасника відповідних суспільних взаємин. Більше того, серед кола прав пріоритетним є право на життя як можливість існувати в якості фізіологічної та суспільної істоти, не менш значущим є право на здоров'я та сукупність прав на честь і гідність, недоторканість і безпеку, які фактично відтворюють кожну із наведених складових права на життя такої особи. Наведене опосередковано відтворене у змісті реалізації цілого ряду інших прав соціального походження, зокрема на освіту, яке забезпечується відповідним адмініструванням й корелюється із

напрацюваннями ЄСПЛ у цій сфері (*Корнієнко М.В., 2020*). Тому і протиставлення по суті в цій частині не спостерігається. Але, під кутом зору викладеного дещо суперечливо виглядає зміст поведінки людини, яка опікується делегованими функціями публічної влади, перебуваючи на публічній службі, та людини, яка звернулася до цієї посадової особи з метою забезпечення реалізації власних прав та свобод. Оскільки публічно-правовий спір виникає не тільки з приводу змісту поведінки особи в рамках публічної служби по виконанню владних повноважень у тій чи іншій сферах, але й з приводу дотримання прав самої особи, що перебуває на публічній службі, що й свідчить про розглянуту предметну юрисдикцію такої категорії адміністративних проваджень.

У певній мірі взаємопов'язаною з розглянутою сферою виникнення публічно-правових спорів є такий сегмент суспільного буття як забезпечення громадського порядку, національної безпеки та оборони України. Причому з урахуванням значно більшої питомої ваги охоплених даною категорією адміністративних проваджень публічно-правових спорів статистичні дані демонструють відповідне зростання. Раціональним до вивчення природи таких взаємин є підхід Я. О. Берназюка, за яким відносини у цій сфері досить ефективно позиціонуються у площину взаємоузгодження публічних та приватних інтересів з винайденням певного балансу (*Берназюк Ян., 2021*) і надання саме у цій сфері пріоритету публічним інтересам через конструювання механізму обмеження конституційних прав та свобод особи (*Берназюк Ян., 2021*). Зазначена точка зору цілком має бути підтримана з урахуванням змісту положень ст. 64 Конституції України, яка формує механізм обмеження приватних прав і свобод людини в умовах екстраординарних обставин, якими є умови воєнного та надзвичайного стану, а також нормативної частини ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України». Разом з тим, і у цій сфері закладені підвалини для забезпечення прав та свобод людини через низку правових конструкцій, серед яких інститут демократичного цивільного контролю, громадського нагляду тощо. Очевидним підсумком цих конструкцій компромісного розв'язання конфліктів публічних та приватних інтересів у даній сфері компетенцій публічної влади є адміністративне правосуддя із процесуальними засобами вирішення публічно-правових спорів розглянутої природи, що зокрема констатовано ст. 9 Закону України «Про національну безпеку України» шляхом запровадження судового контролю у зазначених суспільних взаєминах.

Галузь містобудування є одною з тих сфер, що динамічно розвиваються, що в певній мірі опосередковує наявність почасти надмірної уваги до неї суб'єктів публічної влади, наслідком чого є певне надлишкове її адміністрування. Це створює додаткові перепони у реалізації спектру прав та свобод людини при здійсненні своєї правосуб'єктності, чому присвячені наукові дослідження. Так, слушно вказується Н.І. Петрецькою на шляхи

удосконалення механізмів забезпечення прав та свобод учасників вказаних взаємин, у числі яких: актуалізація процедур у цій сфері, створення ефективного законодавства, звуження обсягу та змісту адміністрування такої діяльності, створення повноцінного механізму судового захисту в межах адміністративної юрисдикції (Петрецька Н.І., 2019). А останнє безпосередньо проектує предмет даного дослідження на розглянуту сферу у повній мірі. Згідно з ст. 14 Конституції України Земля є основним національним багатством нашого народу, що спричиняє низку способів реалізації прав на неї як окремими особами, так і суспільством через певні інститути публічної влади. Останнє спричиняє виникнення низки питань, пов'язаних із розв'язанням конфліктів різного характеру, пов'язаного з набуттям, здійсненням та припиненням прав на земельну ділянку, а оскільки фактор формування контролю за цими процесами з боку публічної влади відіграє істотне значення, то і наявні всі передумови до публічно-правового спору, пов'язаного з подальшим його вирішенням в адміністративному судочинстві. При цьому остання форма захисту прав людини у наведеній площині має досить вагоме значення (Смоленко Є.Г., 2023).

Необхідно погодитись з твердженням (Федоренко В., 2016), що політичні та громадянські права людини є правовим підґрунтям політичної участі громадян в управлінні державними справами, тому створення належних умов для забезпечення таких прав є головним обов'язком держави. Цей обов'язок формується також і через процедуру врегулювання відповідного публічно-правового спору, який виник у зв'язку з відсутністю наведених умов. Зазначене у повній мірі корелює із статистичними даними розгляду таких справ адміністративними судами, де від знається певна позитивна динаміка.

В умовах, коли фінансовий та матеріальний базис суспільного буття є визначальним для планування та реалізації всіх сфер його функціонування, питання здійснення економічної та публічної фінансової політики є надважливим. Тому виникнення та вирішення публічно-правових спорів у цій площині займає належне місце у структурі адміністративних проваджень й має бути забезпеченим ефективним механізмом правового регулювання подібних відносин. Вагоме місце у наведеному контексті відіграє питання впливу процесуальної дискреції на адміністративну дискрецію суб'єкта владних повноважень у цих відносинах з огляду на дотримання перш за все прав та свобод людини (Барікова А.А., 2022).

Оскільки Україна обрала євроінтеграційний вектор поступального руху до цивілізованої спільноти, серед міжнародно-правових стандартів, що впроваджуються у вітчизняну правову систему, пріоритетне місце займають ті, які визначені країнами Європейського Союзу (надалі – ЄС). Наведене віднайшло відображення у Законі України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства

Європейського Союзу», де визначені організаційні та практичні заходи з впровадження низки стандартів у площині реалізації змісту концепції *acquis communautaire*, які реалізовані в межах європейської спільноти, у тому числі й міжнародно-правових стандартів прав людини. При цьому у адміністративно-правовій науці вказано на потребу сприйняття концепції *acquis communautaire* перш за все у перспективному аспекті, особливо з огляду на відповідну практику ЄСПЛ, з чим варто цілком погодитись (*Решота В.В., 2018*).

У цьому контексті слухним буде звернути увагу на проблеми впровадження наведених стандартів у площині виконання рішень ЄСПЛ, які безпосередньо відтворюють механізм імплементації вимог Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у положення українського законодавства, у тому числі у сфері вирішення публічно-правових спорів. Дані питання у повній мірі простежуються за наслідками дослідження результатів виконання рішень зазначеної міжнародної судової інстанції українськими судами з огляду на теоретичні напрацювання та статистичні дані.

Останні свідчать про те, що серед вагомих недоліків судочинства в Україні згідно рішень ЄСПЛ відзначено: надмірну тривалість проваджень у адміністративних справах; неефективність розслідування скарг на неправомірне поведіння щодо осіб, до яких були застосовані заходи адміністративного примусу, неналежні умови утримання наведених осіб; недоліки законодавства та правозастосовної практики стосовно строків та правових підстав тримання під вартою, а також створення й застосування дієвого механізму відшкодування шкоди, завданої наведеними обставинами; недоліки судової практики, що призводять до порушення права особи на справедливий судовий розгляд; недоліки законодавства та судової практики, які призводять до незаконного втручання у право на мирне володіння майном; недоліки законодавства та адміністративної практики, які призводять до незаконного втручання у право на мирне володіння майном; відсутність передбаченого законодавством ефективного засобу юридичного захисту у зв'язку з втручанням у право на мирне володіння майном; недоліки законодавства та адміністративної практики, які призводять до втручання у право на свободу вираження поглядів; недоліки судової практики, що призводять до порушення права особи на повагу до приватного і сімейного життя; розслідування злочинів на ґрунті ненависті; порушення прав людини на свободу зібрань; порушення прав людини на свободу відчуження сільськогосподарських земель тощо (*Щорічний звіт про результати діяльності Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2021 році*).

Заходи щодо усунення виявлених ЄСПЛ недоліків, допущених вітчизняними судами у зазначеній сфері, включили в себе як заходи індивідуального, так і загального характеру. До числа перших відносяться: проведення компенсаційних виплат на загальну суму 76439400

гривень; вжиття додаткових заходів щодо забезпечення відновлення порушених прав заявників шляхом повторного розгляду їхніх звернень судами національної юрисдикції з урахуванням змісту винесеного рішення Європейським судом з прав людини. У переліку заходів другої групи відзначено такі як: затвердження Плану заходів щодо реалізації Національної стратегії розв'язання проблеми невиконання рішень судів, боржниками за якими є державний орган або державне підприємство, установа, організація, на період до 2022 року; прийняття Плану пріоритетних дій Уряду на 2021 рік з відповідними мірами реагування; проведення відповідної нормотворчої діяльності; здійснення інформаційних та освітніх заходів як в рамках діяльності спеціальних суб'єктів з виконання судів виконання судових рішень, так і уповноважених органів державної влади загальної компетенції.

Викладене обґрунтовує науковий підхід (*Makovii, V., Kuznichenko, O., Budyachenko, O. (2022)*), за яким детермінується місце стадії виконання рішень ЄСПЛ в системі імплементації міжнародних стандартів прав людини у вітчизняне правове поле, зокрема в адміністративне судочинство.

Таким чином, проведений аналіз вітчизняної статистики з розгляду адміністративних справ та рішень ЄСПЛ цілком обґрунтовує наявність передумов до впровадження міжнародних стандартів прав людини у адміністративне судочинство України з метою виконання нашою державою взятих на себе зобов'язань в межах відповідних міжнародних домовленостей.

3. Впровадження міжнародно-правових стандартів в адміністративне судочинство України.

Питання впровадження міжнародно-правових стандартів в адміністративне судочинство було досліджене у площині загального судочинства та аспектів безпосередньо адміністративного процесу.

Цікавим є підхід, який надає можливість поглянути на проблему впровадження міжнародно-правових стандартів прав людини у національне судочинство під кутом співвідношення публічних та приватних інтересів в частині формування балансу суспільних (публічних) та приватних інтересів через формулювання певних критеріїв (*Берназюк Ян., 2021*). Така позиція у повній мірі є ґрунтовною, оскільки в межах будь-якого судочинства маємо справу перш за все з публічним порядком як публічним інтересом, який забезпечується дотриманням відповідної процесуальної процедури, що гарантує виконання завдання такого судочинства, а також приватними інтересами осіб, які реалізують свої права в межах цієї процедури, забезпечення яких простежується у механізмі впровадження міжнародно-правових стандартів у даний вид відносин.

У межах цивільного судочинства сформульовано такі ознаки міжнародних стандартів як: загальний характер; окреслення мінімальних нормативних вимог; відповідність міжнародним принципами цивільного судочинства; являються елементом механізму щодо гармонізації національних систем судочинства; проявляють у змісті реалізації диспозитивну та імперативну сутність; мають міжнародно-правову юрисдикцію; виходять з міжнародно-правових норм та судової практики міжнародних судових інстанцій; реалізуються через процес імплементації в національне законодавство; забезпечуються конституційно-правовими засобами; відзначаються надзвичайною мінливістю та здатністю адаптуватися під вимоги певних суспільних відносин та обставин об'єктивного характеру (Бонтлаб В.В., 2015).

При цьому пропонується виокремити такі види міжнародно-правових стандартів у контексті європейського правового поля, які потребують повного впровадження за обсягом і змістом у сферу цивільного судочинства України: доступність правосуддя з даної категорії справ; реалізація права на незалежний та справедливий суд; право на ефективний судовий захист та виконання судових рішень (Атаманчук І.В., 2019).

При розгляді питання впровадження міжнародно-правових стандартів у зміст кримінального судочинства України через призму рішень ЄСПЛ виокремлюються проблеми: визначення місця свідка у процесі доказування та підстав залучення його до участі у провадженні; законність та обґрунтованість судового рішення без використання такого доказу; його достовірність та релевантність з іншими; можливість оспорення допустимості такого доказу й здійснення дослідження судом цього питання; визначення умов дослідження доказів в суді та межі здійснення можливості захисту при такому дослідженні; забезпечення рівності сторін в ході здійснення наведеної процесуальної діяльності (Капліна О.В., 2016).

В адміністративному судочинстві пропонуються до впровадження наступні міжнародно-правові стандарти: право на доступ до суду; право на справедливий судовий процес як у матеріальному, так і процесуальному аспекті (право на доступ, незалежність та неупередженість суду, публічний розгляд справи, справедливий розгляд справи, право на розумні строки розгляду справи); ефективний судовий контроль за актами суб'єктів публічної влади; дієвість судового рішення (Чорна С.З., 2020). Тим самим міжнародно-правові стандарти у сфері правосуддя ґрунтуються на реалізації змісту права судовий захист, закріпленого в ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, що цілком відповідає висловленим вище міркуванням. Слушним при цьому є умовивід, згідно якого забезпечення прав та свобод людини у межах національного судочинства створює фактичні та юридичні підстави для реалізації права на судовий захист не тільки в межах національного судочинства, але й міжнародних судових інстанцій. До цього варто додати, що наведене

можливе як у безпосередній формі шляхом звернення до відповідних органів та через використання вітчизняними судами різних інстанцій рішень судів міжнародної юрисдикції в якості де-факто судових прецедентів, так й через процедуру виконання рішень таких органів в межах загальних та індивідуальних заходів, що продемонстровано раніше у цьому дослідженні.

Останнє дістало свого обґрунтування при розгляді сутності принципів права, сформульованих судовою практикою ЄСПЛ (*Цвіркун Ю.І., 2022*). Дана позиція ґрунтується на змісті пункту 8.23 постанови Великої Палати Верховного Суду від 3 серпня 2022 року у справі № 910/9627/20, згідно якого рішення Суду ЄС надає можливість встановити зміст положень актів законодавства даного міжнародного геополітичного утворення. Великою Палатою Верховного Суду при цьому зазначено, що при вирішенні спорів тієї чи іншої юрисдикції в межах вітчизняного правового поля виникає потреба врахування практики діяльності виконавчого органу міжнародної організації, яким є Секретаріат Енергетичного Співтовариства, та прецедентного права ЄСПЛ щодо застосування актів ЄС, які імплементувала в своє законодавство Україна (*ВП ВС розглянула справу за позовом до ПрАТ «НЕК «Укренерго» з урахуванням імплементованих Україною актів ЄС про ринок електроенергії. Сайт Верховного Суду*).

Разом з тим, необхідно вказати на наявні проблемні питання, пов'язані з застосуванням відповідних рішень ЄСПЛ, серед яких неоднозначність, розбіжність та відсутність єдності у застосуванні практики цього судового органу ЄС вітчизняними судами різних інстанцій. Дане питання, вочевидь, має розв'язуватись Великою Палатою Верховного Суду у площині наданих їй повноважень згідно положень ст. 45 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Разом з тим, варто підтримати поширену думку щодо надання переваги діяльності судів у сфері адміністративного судочинства з приводу імплементації судової практики ЄСПЛ, незважаючи на наведені перепони, що обумовлено потребою в усуненні прогалин та колізій у національному законодавстві удосконалення практики вітчизняних судів до європейського рівня, у тому числі шляхом впровадження міжнародно-правових стандартів прав людини (*Задирака Н., Скічко К., 2014*).

У розрізі впровадження у зміст адміністративного судочинства рішень ЄСПЛ адміністративні суди керуються положеннями п. 9 Постанови Пленуму Вищого адміністративного суду України від 20.05.2013 року № 7 «Про судові рішення в адміністративній справі» (надалі – Постанова), які пропонують судам даної юрисдикції у мотивувальній частині чинити посилання на рішення ЄСПЛ згідно із Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Разом з тим,

ст. 17 цього закону імперативно вказує на необхідність застосування судами при розгляді справ Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і практики ЄСПЛ як джерела права. Тобто, по-перше, фактично мова йде про імперативне використання рішень ЄСПЛ. По-друге, доцільність використання таких рішень має бути детермінована певними критеріями, серед яких вагоме місце має займати мета – забезпечення міжнародних стандартів у відповідній справі з огляду на фактичні обставини й деякі інші умови. Так, у п. 4 Постанови вказано в якості такої умови потребу в проектуванні фактичних обставин публічно-правового спору через призму змісту верховенства права з огляду на його тлумачення у рішеннях ЄСПЛ. У той час як у наукових публікаціях серед таких умов зазначаються: 1) протиріччя національного законодавства міжнародному; 2) наявність прогалин вітчизняного законодавства в частині дотримання прав та свобод людини; 3) тлумачення змісту нормативних приписів вітчизняного законодавства, прийнятого в межах імплементації правових інститутів, відображених у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод; 4) тлумачення змісту нормативних приписів вітчизняного законодавства, прийнятого на реалізацію загальних заходів стратегічного характеру в межах виконання рішень ЄСПЛ; 5) реалізація принципів правового регулювання, відображених у змісті Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, серед яких: верховенство права, справедливість, справедливий баланс, справедлива сатисфакція (*Ісмайлов К.Ю., 2011*).

При цьому на думку Вищого адміністративного суду України відсутність наведеного обґрунтування мотивів застосування рішень ЄСПЛ стороною процесу або судом свідчить про відсутність належної юридичної кваліфікації з відповідними правовим наслідками в частині правової долі відповідного процесуального документа.

Вітчизняна судова практика та здійснені на її основі наукові висновки свідчать про неоднозначний підхід в частині імперативності рішень ЄСПЛ для судових інстанцій України. Так, на думку Ю. Попова, Верховний Суд України доречно кваліфікував прецедентну практику ЄСПЛ як не обов'язкову для українського судочинства на прикладі рішень цієї міжнародної судової інстанції по справах «Сокурєнко та Стригун проти України» від 20 липня 2006 року та «Верітас проти України» від 13 листопада 2008 року, де вказується на неоднозначність механізму правового регулювання, закладеного у нормах чинного на той час Господарського процесуального кодексу України. При цьому обґрунтування такої позиції віднаходиться у некоректності змістовної частини кожного із зазначених рішень ЄСПЛ, де мова має йти не про потребу у зміні практики Верховного Суду України, а в зміні Верховною Радою України відповідних нормативних приписів Господарського процесуального кодексу

України. Наведене надає підстави стверджувати про віднесення судових рішень ЄСПЛ до числа таких, які мають сутність переконливих прецедентів (Понов Ю.Ю., 2010).

Дослідження змісту Постанови Пленуму Вищого адміністративного суду України від 20.05.2013 року № 7 «Про судові рішення в адміністративній справі» та суджень науковців, що корелюють з зазначеною позицією вищого спеціалізованого суду в адміністративній юрисдикції, наштовхують на такі висновки. У відповідності до ст. 46 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод рішення ЄСПЛ є обов'язковим до виконання для України як Договірної Сторони цієї міжнародної домовленості у випадку, якщо вона є стороною у розглянутій справі. Тобто, за визначених обставин таке рішення ЄСПЛ є обов'язковим до виконання. У випадку, коли стоїть питання використання рішення ЄСПЛ по справі, стороною за якою не була Україна, то позитивною практикою є імперативність використання відповідного рішення даної міжнародної судової інстанції як засобу до впровадження певного міжнародного стандарту прав людини при врегулюванні однорідних відносин з огляду на передумови (обставини) для цього, викладені вище у площині тлумачення змісту принципу верховенства права.

Більше того, у контексті викладеного та під кутом зору предмета даного дослідження варто, окрім того, що внести зміни до формулювання форми впровадження судової практики ЄСПЛ у вітчизняне судочинство замість «можуть також використовуватися» «має також використовуватися», доповнити зміст Постанови Пленуму Вищого адміністративного суду України від 20.05.2013 року № 7 «Про судові рішення в адміністративній справі» положеннями, які б підсилювали мотивувальну частину рішення суду в адміністративній справі посиланням на рішення ЄСПЛ, які безпосередньо забезпечують впровадження відповідного міжнародного стандарту прав людини у тій чи іншій сфері виникнення публічно-правового спору. Така позиція підтримана й науковцями, які з свого боку пропонують зупинитись на координуючій та методологічній ролі у цьому питанні Великої палати Верховного Суду, яка має забезпечити здійснення постійно-діючої узагальнюючої практики з реалізації змісту рішень ЄСПЛ з питань впровадження міжнародних стандартів прав людини у вітчизняне судочинство (Denysova, A. V., Blaga, A. B., Makovii, V. P., Kaliuzhna, Y. S., 2022).

Імплементация міжнародно-правових стандартів прав людини у адміністративне судочинство має розглядатися безпосередньо через зміст Кодексу адміністративного судочинства України (надалі – КАСУ) та організаційно-правові документи перспективного чи стратегічного характеру, серед яких вагоме місце замає Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки, затверджена указом Президента України від 11 червня 2021 року № 231/2021 (надалі – Стратегія).

В межах КАСУ міжнародно-правові стандарти прав людини відображаються через сутність дотримання змісту принципу верховенства права (Корнієнко М.В., 2020) в якості визначальної засади функціонування правової системи будь-якої країни сучасності. Даний принцип цілком перегукується зі змістом права на справедливий суд, яке включає право доступу до суду, його безсторонності, незалежності, публічності, рівності, розумності строків (Denysova, A. V., Blaga, A. B., Makovii, V. P., Kaliuzhna, Y. S., 2022).

Тому зі змісту КАСУ цілком забезпечують впровадження міжнародно-правових стандартів прав людини положення ст. 2, яка: 1) ставить завданням адміністративного судочинства – справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення публічно-правових спорів; 2) потребує встановлення таких ознак поведінки суб'єкта публічної влади у відносинах, з яких виник публічно-правовий спір як законність, юрисдикційність, обґрунтованість, безсторонність, добросовісність, розсудливість, рівність учасників, пропорційність або співмірність, доступність, своєчасність; 3) вимагає ґрунтування адміністративного судочинства на таких його основних засадах як верховенство права, рівність усіх учасників перед законом та судом, гласність та відкритість судового процесу, змагальність і диспозитивність у змісті провадження, з'ясування всіх обставин у справі, обов'язковість судового рішення, забезпечення права на перегляд ухваленого судового рішення, розумність строків розгляду справи, неприпустимість зловживання процесуальними правами, відшкодування судових витрат.

Стратегія містить дорожню карту з впровадження міжнародно-правових стандартів прав людини у адміністративне правосуддя під кутом зору викладеного, зокрема щодо покращення доступу до правосуддя, зміцнення незалежності судової влади та підзвітності суспільству, суддівської кар'єри та відповідальності суддів, функціонування системи органів прокуратури та інституту адвокатури. Кожен із зазначених напрямів впровадження зазначених стандартів містить деталізацію за змістом та метою, якої наявна потреба досягнути. В числі таких заходів: організаційні, правові, методологічні, економічні, ресурсні, у тому числі кадрові та професійні.

Висновки.

Отже, міжнародно-правовими стандартами прав людини в сфері адміністративного судочинства є визначені відповідними міжнародними конвенціями, багатосторонніми договорами та судовою практикою міжнародних судових інстанцій принципи та норми, що визначають найбільш ефективну модель співіснування публічних та приватних інтересів, де приматом механізму правового регулювання є забезпечення прав та свобод людини.

Підтримано детермінованість цих стандартів такими ознаками: обов'язковість, універсальність, динамічність змісту у ретроспективній площині та імплементації відповідних правових інститутів в межах національних правових систем, реалізація системи: унормування – реалізація – виконання – контроль. Також висловлено позицію щодо місця міжнародно-правових стандартів прав людини в сфері адміністративного судочинства у системі таких стандартів з огляду на наявні підходи до їх класифікації.

Передумовами до реалізації процесу імплементації міжнародно-правових стандартів прав людини у адміністративне судочинство є обставини, які свідчать про відповідні прогалини, колізії у нормативному закріпленні процесуальної форми розгляду адміністративних справ, обсяг таких справ в межах забезпечення відповідних прав та свобод людини і проблеми правозастосування в межах адміністративного судочинства, які витікають з наведених вище обставин або формуються більш опосередковано.

Серед таких передумов виділено статистичні дані розгляду публічно-правових спорів адміністративними судами України з огляду на відповідний предмет зі специфікою захисту відповідного права та інтересу, а також наявну практику виконання рішень ЄСПЛ.

Впровадження міжнародно-правових стандартів прав людини в адміністративному судочинстві відображене через відтворення відповідних нормативних приписів в КАСУ та нормативних актів проспективного, стратегічного характеру на прикладі Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки, а також через впровадження рішень ЄСПЛ в законодавство та судову практику. Серед таких стандартів виділено перш за все реалізацію принципу верховенства права, права на справедливий суд, яке включає право доступу до суду, його безсторонності, незалежності, публічності, рівності, розумності строків.

References:

- Хаустова М.Г., (2017) Міжнародні стандарти в контексті євроінтеграційних процесів в Україні. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 2(89). С. 43-53.
- Наливайко О.І., Братішко Н.А., (2023) Поняття та особливості міжнародно-правових стандартів прав людини. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 411-416. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.71> .
- Новіков В.В. та Боровікова В.С., (2018) Імплементація міжнародних стандартів прав людини в національному законодавстві. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2018. № 4. С. 39-49.
- Кретова І., (2014) Тлумачення положень про права людини Страсбурзьким судом: основні принципи та доктрини. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 4(79). С. 165-175.
- Слінько Т.М.,(2018) Міжнародно-правові стандарти в галузі прав людини та їх відображення в Конституції України. Т. М. Слінько. Права людини і демократія : зб. наук. ст. за матеріалами наук. конф., м. Харків, 15 трав. 2018 р. – Харків, 2018. – С. 30–34. URL:

http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15177/1/Slinko_30-34.pdf (дата звернення: 20.02.2024).

Капліна О., (2016) Імплементация міжнародно-правових стандартів у кримінальному провадженні України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 3(86). С. 98-101.

Чорна С.З., (2020) Міжнародні стандарти прав людини та їх імплементация у процесі реалізації правозахисної функції судової влади в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 2. С. 20-24.

Рабінович П.М., (2016) Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 1(84). С. 19-29.

Петришин О.В., Петришин О.О., (2016) Міжнародні стандарти місцевого самоврядування в контексті євроінтеграційних тенденцій в Україні. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 1(84). С. 84-91.

Великий тлумачний словник сучасної української мови (2005) (з дод. і допов.) уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

Богачова Л.Л., Магда Є.В., (2021) Правова система України: сучасний стан та тенденції розвитку. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 28-30. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-4/4>

Копиленко О., Києвець О., (2013) Європейські стандарти в українському законодавчому процесі: можливість і доцільність. *Проблеми застосування міжнародних стандартів у правовій системі України*. за заг. ред. Є.Б.Кубка. Київ: ПрАТ «Юрид. практика», 2013. 608 с.

Denysova, A. V., Blaga, A. B., Makovii, V. P., & Kaliuzhna, Y. S. (2022). The Right to a Fair Trial: the ECtHR Case-Law and Its Implementation the Ukrainian Judiciary. *Prawo i Więź*, 40, 109-127. DOI: <https://doi.org/10.36128/priw.vi40.385>.

Герасимів О.Ю., (2020) Вплив практики Європейського суду з прав людини на вдосконалення правозахисного законодавства України (загальнотеоретичний аспект). Дис. ... канд. юр. наук зі спеціальн. 12.00.01. Львів, 2020. 281 с.

Руднева О.М., (2010) Поняття та ознаки міжнародних стандартів прав і свобод людини. *Держава і право*. 2010. Випуск 49. С. 17-22.

Саленко О., (2014) Міжнародні стандарти у сфері судоустрою та статусу судів, їх зміст та класифікація. *National Law Journal: Theory and Practice*. 2014. № 3. С. 263-269.

Аналіз стану здійснення правосуддя адміністративними судами у 2021 році. Сайт Верховного Суду. URL:

https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/sud_pract/Analiz_KAS_2021.pdf (дата звернення: 20.02.2024).

Чорна М., (2019) Сутність права громадян на соціальний захист. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 151-156.

Галай В.О., (2022) Принцип верховенства права на публічній службі та його законодавче закріплення. *Право і суспільство*. 2022. № 6. С. 152-158. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.6.23>.

Корнієнко М.В., (2020) Основні засади публічного адміністрування освітньою сферою (за матеріалами практики європейського суду з прав людини). *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 335-339.

Берназюк Ян., (2021) Критерії дотримання балансу суспільних (публічних) та приватних інтересів у національній судовій практиці. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренко*. 2021. № 4 (96). С. 22-35.

Берназюк Ян., (2021) Захист суспільного (публічного) інтересу як критерій обмеження конституційних прав та свобод особи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Випуск 68. С. 124-130. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.68.20>.

- Петрецька Н.І., (2019) Проблематика порушення прав людини через недотримання принципів планування просторової організації транспортного та пішохідного рухів у межах міста. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2019. Випуск 54. С. 38-41.
- Смоленко Є.Г., (2023) Судовий захист спеціальних прав власності на земельну ділянку. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 192-195. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/42>.
- Федоренко В., (2016) Політичні права та свободи людини і громадянина в Україні: поняття, види, характеристика. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 1 (7). С. 80-87.
- Барікова А. А., (2022) Вплив публічної фінансової політики на реалізацію принципу стабільності *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2022. Випуск 73: частина 2. С. 7-11. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.32>.
- Решота В.В., (2018) Судове застосування права ЄС як джерела адміністративного права України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 5. С. 130-133.
- Щорічний звіт про результати діяльності Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2021 році. Сайт Міністерства юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2022/04/02/20220402214603-22.pdf> (дата звернення: 20.02.2024).
- Маковій, V., Kuznichenko, O., Budyachenko, O. (2022). Status and prospects of the execution of judgments of the European Court Of Human Rights in Ukraine. *Baltic Journal Of Economic Studies*, 8 (3), 115-124. DOI: 10.30525/2256-0742/2022-8-3-115-124.
- Бонтлаб В.В., (2015) Поняття та ознаки міжнародних стандартів цивільного судочинства в умовах сьогодення. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2015. № 1(11). URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n1/15bvvvus.pdf> (дата звернення: 20.02.2024).
- Атаманчук І.В., (2019) Впровадження європейських стандартів у сферу процесуально-правового регулювання цивільного судочинства. *Правничий часопис Донецького університету*. 2019. № 1. С. 109-116. DOI: 10.31558/2518-7953.2019.1.13
- Капліна О.В., (2016) Імплементация міжнародно-правових стандартів у кримінальному провадженні України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 3(86). С. 98-101.
- Цвіркун Ю.І., (2022) Стан впровадження міжнародних стандартів у сфері правосуддя в адміністративному судочинстві України. *Juris Europensis Scientia*. 2022. Випуск 3. С. 78-83. DOI: <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.15>
- ВП ВС розглянула справу за позовом до ПрАТ «НЕК «Укренерго»» з урахуванням імплементованих Україною актів ЄС про ринок електроенергії. Сайт Верховного Суду. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1303052/> (дата звернення: 20.02.2024).
- Ісмайлов К.Ю., (2011) Вплив рішень Європейського суду з прав людини на систему джерел права України. *Держава і право*. 2011. Вип. 51. С. 75-80.
- Попов Ю.Ю., (2010) Рішення Європейського суду з прав людини як переконливий прецедент: досвід Англії та України. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 11. С. 49-52.
- Корнієнко М.В., (2020) Принцип верховенства права як джерело адміністративного права. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2020. № 1. С. 123-131.

CHAPTER 10.

STATUS AND PREVENTION OF DOMESTIC VIOLENCE IN UKRAINE DURING THE PERIOD OF MARTIAL STATUS

Oksana MOROZ

candidate of legal sciences, associate professor,

Associate Professor of the Department of Administrative Law and Administrative Process, Lviv State University of Internal Affairs.

Lviv, Ukraine.

ksunya_82@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0574-1118>

Abstract. The article states that the problems of domestic violence in the period of military aggression are exacerbated and, under the influence of various reasons, may remain invisible or have an inappropriate response from society. A theoretical and comparative analysis of the term "domestic violence" was carried out, the legal characteristics of domestic violence were highlighted, the types of domestic violence and the reasons for its manifestation as a socially negative phenomenon were determined. The number of appeals to law enforcement agencies regarding the perpetration of domestic violence in general was analyzed, and, by way of comparison, the number of statements regarding the perpetration of violence against children was singled out.

It is emphasized that violence can have different forms, dynamics and degrees of intensity, but the fact that one person violates the rights and freedoms of another person is always present. The article contains an analysis of factors associated with a greater likelihood of violence and factors that may contribute to an increase in domestic violence during war (fear, insecurity, feelings of helplessness and confusion; socio-economic instability and job loss; forced displacement and loss of a safe environment and established interpersonal space, disruption of family dynamics and relationships, increased use of alcohol and drugs; easy access to various types of weapons; occurrence of post-traumatic stress syndrome, etc.).

The reasons for the decrease in the number of appeals to the National Police of Ukraine regarding cases of violence were analyzed (the victim's independent leveling of this problem; the need to solve other urgent problems; the victim's location in a temporary occupation or in a zone of hostilities; lack of trust in bodies and institutions in host communities; living in temporary shelters,

where there is no free access to mobile communications and the Internet; forced relocation of people to other regions of the country and abroad, to a foreign language environment. Language barrier and lack of knowledge regarding the peculiarities of the country's response to cases of domestic violence; decrease in the response speed of police officers in connection with the involvement of officers in the protection of public order, especially in areas close to the combat zone, etc.).

Key words: domestic violence, war, indicators, police bodies, military aggression.

СТАН ТА ЗАПОБІГАННЯ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ В УКРАЇНІ У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ¹

Анотація. У статті зазначено, що проблеми домашнього насильства в період військової агресії загострюються і під впливом різних причин можуть залишатися невидимим або мати неналежне реагування з боку суспільства. Здійснено теоретико-порівняльний аналіз терміну «домашнє насильство», виділено правову характеристику домашнього насильства, визначено види домашнього насильства та причини його прояву як соціально-негативного явища. Проаналізовано кількість звернень до правоохоронних органів щодо вчинення домашнього насильства загалом, та, шляхом порівняння, виокремлено кількості заяв щодо скоєння насильства над дітьми. Підкреслено, що насильство може мати різні форми, динаміку та ступені інтенсивності, але завжди присутнім є факт порушення однією людиною прав і свобод іншої людини. Стаття містить аналіз чинників, пов'язаних із більшою ймовірністю проявів насильства, та чинників, що можуть сприяти збільшенню домашнього насильства під час війни (страх, невпевненість, відчуття безпорадності та розгубленості; соціально-економічна нестабільність та втрата роботи; вимушене переселення та втрата безпечного оточення й усталеного міжособистісного простору; порушення сімейної динаміки та стосунків; підвищене вживання алкоголю та наркотиків; легкий доступ до різних видів зброї; виникнення посттравматичного стресового синдрому тощо).

Проаналізовано причини зменшення показників кількості звернень до Національної поліції України стосовно випадків насильства (самостійне нівелювання постраждалою цієї проблеми; необхідність вирішення інших нагальних проблем; знаходження постраждалої в тимчасовій окупації або в зоні ведення бойових дій; відсутність довіри органам й інституціям у приймальних громадах; проживання в тимчасових притулках, де немає вільного доступу до мобільного зв'язку й інтернету; вимушене переміщення людей в інші регіони країни та за

¹ Фінансується Європейським Союзом. Проте висловлені погляди та думки належать лише авторам і не обов'язково відображають погляди Європейського Союзу чи Європейського виконавчого агентства з питань освіти та культури. Ні Європейський Союз, ні грантодавець не можуть нести за них відповідальність

кордон, в іншомовне середовище. Мовний бар'єр і відсутність знань стосовно особливостей реагування у країні на випадки домашнього насильства; зниження швидкості реагування працівників поліції у зв'язку із залученням працівників в охороні громадського порядку особливо в районах, наближених до зони бойових дій тощо).

Ключові слова: домашнє насильство, війна, показники, органи поліції, військова агресія.

Вступ. Сучасні демократичні держави утверджують принцип рівності у різних сферах, у тому числі і у родинних відносинах, у той же час проблема подолання та протидії домашнього насильства є не вирішеною. Понад десять років в Україні триває війна та понад два роки повномасштабне вторгнення, що посилює проблему домашнього насильства. Не дивлячись, що багато родин роз'єднанні, перебувають закордон, зростає кількість тих, хто перебуває у групах ризику щодо насильства та торгівлі людьми. Так само, мільйони українців втратили дім чи стали вимушеними переміщеними особами в середині держави. Економічні втрати, безробіття, відсутність житла впливають на збільшення напруги та конфлікти у середині родин, все це призводить до конфліктів та насильства. Саме тому, проблеми дії принципу заборони насильства в сім'ї стають особливо актуальними (Менджул М. В., 2023).

Відповідно до Закону України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII «Про запобігання та протидію домашньому насильству», домашнє насильство – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, ому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь (URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19/paran2#n2>).

1. *Нормативно-правова база щодо протидії домашньому насильству та фактори, що спричиняють акти домашнього насильства.*

З перших днів війни громадські організації, соціальні структури й експерти, які займаються профілактикою та протидією домашньому насильству, прогнозували стрімке зростання кількості епізодів, вказуючи на сукупність чинників, які підвищують ризик домашнього насильства в умовах війни (URL: <https://www.wonderzine.com.ua/wonderzine/life/life/12999-znetsinennya-ta-strah-yak-viyna-vplinula-na-rivendomashnogo-nasilstva-v-ukrayini>).

Незважаючи на те, що насильство в родині може проявитись у будь-яких класових і соціально-економічних верствах суспільства, існує низка чинників, пов'язаних із більшою ймовірністю проявів насильства. Саме розуміння цих чинників становить фундамент відповідного запобігання насильству та своєчасного реагування на факти його прояву.

У відомому Всесвітньому звіті про насильство та його вплив на здоров'я наведені основні чинники ризику, серед яких (*URL: <https://www.wonderzine.com.ua/wonderzine/life/life/12999-znetsinennya-ta-strah-yak-viyna-vplinula-na-rivendomashnogo-nasilstva-v-ukrayini>*):

- низький рівень освіти;
- злиденний стан родини;
- насильство, пережите в дитинстві;
- прийняття моделі поведінки чоловіка, наділеного великими правами;
- прийняття традиційних сімейних ролей;
- домінування чоловіка у стосунках;
- часті конфлікти та їх ескалація;
- толерантне ставлення суспільства до проявів насильства;
- неефективна робота органів із боротьби з насильством тощо (*URL: <https://jurfem.com.ua/domashne-nasylstvo-reahuvannya-vumovakh-viyny/>*).

Україна є учасницею низки міжнародних документів у сфері прав людини, які прямо забороняють сексуальне насильство, а саме Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та Конвенції про права дитини; обов'язковими є положення Загальної Рекомендації Комітету з ліквідації усіх форм дискримінації щодо жінок, яка прямо підкреслює зобов'язання держави запобігати, розслідувати та притягати до відповідальності за сексуальне насильство. А також Україна є учасницею низки конвенцій Ради Європи: Конвенція Ради Європи про захист прав та основоположних свобод людини, Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства та нещодавно ратифікованої Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (*URL: <https://jurfem.com.ua/domashne-nasylstvo-reahuvannya-vumovakh-viyny/>*).

Крім того, прийнято Стратегію ЄС щодо гендерної рівності на 2020–2025 роки, в рамках якої мають бути впроваджені комплексні заходи запобігання та боротьби з гендерним насильством, підтримкою і захисту потерпілих, притягнення винної особи до відповідальності. В обґрунтуванні прийняття Стратегії невтішна статистика, що в ЄС 33% жінок є жертвами сексуального чи психологічного насильства, 22% жінок стають жертвами

насильства від своїх партнерів (*URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/gender-equality/gender-equality-strategy_en*). У Стратегії наголошується на важливості ефективності насамперед профілактики насильства, що можливо досягти навчанням хлопчиків та дівчаток гендерній рівності з раннього віку та підтримку розвитку ненасильницьких стосунків.

Окрім того, необхідним є впровадження мультидисциплінарного підходу серед служб та уповноважених осіб, включаючи систему кримінального правосуддя, служби підтримки потерпілих, програм для кривдників, а також забезпечення дієвості соціальних та медичних служб (*Менджул М. В., 2023*).

8 березня 2022 року Комісія ухвалила пропозицію прийняти Директиву про боротьбу з насильством щодо жінок і домашнім насильством. Пропозиція містить правила захисту потерпілих та пропонує посилити відповідальність, а також гарантувати належний захист від насильства, незалежно від того, відбувається воно онлайн чи офлайн. Згідно вказаної Директиви правопорушеннями визнаються: сексуальне насильство, включаючи зґвалтування, калічення жіночих статевих органів, примусові шлюби, примусові аборти або стерилізацію, торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації, переслідування, сексуальні домагання, феміцид, мову ненависті та злочини на ґрунті статі та різні форми онлайн-насильства («кібернасильство»), включаючи обмін або маніпулювання інтимними матеріалами, кіберпереслідування (*URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52022PC01051>*).

Насильство по відношенню до жінок та дітей під час збройних конфліктів, у тому числі всі форми сексуального насильства, були засуджені Резолюцією 1888 (2009), ухваленою Радою Безпеки ООН 30 вересня 2009 року. Під час війни, 20 червня минулого року Україна ратифікувала Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами, яка набула чинності з першого листопада. Не дивлячись на ратифікацію із суттєвим застереженнями, а саме, що наша держава має право не приводити національне законодавство у відповідність до Конвенції (*URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2319-20#n2>*), враховуючи ст. 9 Конституції України та ч. 2 ст. 19 ЗУ «Про міжнародні договори», положення Стамбульської Конвенції все одно підлягають застосуванню та матимуть пріоритет, у випадку неузгодженості національного нормативно-правового акту із міжнародною нормою, оскільки остання матиме пріоритетне застосування.

Окрім того, прийнятий ще 7 грудня 2017 р. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» вже заклав багато інструментів протидії насильству в

сім'ї, що відповідають європейським стандартам та Стамбульській Конвенції. Зокрема, передбачено для національної поліції повноваження щодо винесення термінового заборонного припису щодо кривдника, ведення профілактичного обліку кривдників, проведення профілактичних заходів, контроль за виконанням кривдником спеціального заходу тощо (Менджул М. В., 2023).

В умовах російсько-українського збройного конфлікту підлягають застосуванню норми і Додаткового Протоколу Женевської конвенції, статтею якого визначено, що заборонені й залишатимуться забороненими такі дії: насильство над життям, здоров'ям, а також погрози вчинити будь-яку із зазначених дій. Ця норма Додаткового Протоколу чи не єдина, яка забороняє вчинення окремих актів сексуального насильства як щодо жінок, так і щодо чоловіків (Баранюк Д. Є., Бугаєць Т. І., 2022).

Оскільки головним позитивним обов'язком держави є створення національної правової бази (*national legal framework*), яка забезпечує ефективний захист прав людини (Харитоновна О. В., 2018), ратифікація Стамбульської конвенції та подальша імплементація її положень в українське законодавство підкреслює зусилля України для досягнення мети ефективно протидіяти насильству щодо жінок і домашньому насильству.

Наведемо деякі дані, де відзначається, що офіційна статистика домашнього насильства, яка є неповною, свідчить про зростання кількості випадків з початку збройного конфлікту. Так, 2018 року в Донецькій області кількість адміністративних проваджень за статтею «Домашнє насильство» збільшилася на 76%, а в Луганській – на 158% у порівнянні із середнім показником за попередні три роки. Ситуацію загострили низький рівень безпеки, присутність військових, доступ до зброї та економічна й соціальна кризи, пов'язані зі збройним конфліктом (URL: <https://vsenedlyadomu.com.ua/dopovid-ne-privatna-sprava-domashnye-i-seksualne-nasilstvo-shhodozhinok-na-shodi-ukrayini/>).

Насильство може мати різні форми, динаміку та ступень інтенсивності. Але завжди спостерігаємо факт порушення однією людиною прав і свобод іншої людини. Однак нині статистика показує зменшення кількості випадків домашнього насильства, хоча війна насправді сприяє його зростанню.

Так, зафіксованих випадків домашнього насильства стало менше порівняно з попередніми роками. У першому півріччі 2022 р., порівняно з першим півріччям 2021 р., зафіксовано на 27,5% менше звернень до Національної поліції України. Хоча цифри зростали кожного року. Згідно з дослідженням «Домашнє насильство в Україні: реагування в умовах війни» (URL: <https://jurfem.com.ua/domashne-nasylstvo-reahuvannya-vumovakh-viyny/>), яке презентували у вересні 2022 р., із 1 січня 2022 р. по 30 червня 2022 р. Офіс Генерального

прокурора зафіксував на 56% менше кримінальних проваджень у контексті домашнього насильства порівняно з аналогічним періодом 2021 р. Така тенденція може свідчити про те, що введений воєнний стан у державі вплинув на доступ постраждалих до системи правосуддя та загалом відобразився на динаміці звернень у правоохоронні органи (Мілорадова Н. Е., Доценко В. В., 2023).

Так, за 12 місяців 2022 р. було обліковано 3360 кримінальних правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством, 3060 з яких направлені до суду з обвинувальним актом, у той час як за такий же період 2021 р. вказані показники становили 4800 та 4432 відповідно (URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogorozsliduvannya-2>). Тобто, і кількість облікованих кримінальних правопорушень, і кількість кримінальних правопорушень, направлених до суду з обвинувальним актом протягом 2022 року зменшились майже на третину (Блага А. Б., Адацик А. С., 2023).

Як видно, у січні 2022 року було обліковано на 28 кримінальних правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством (або на 6%) більше, аніжу січні 2021 року. Проте, починаючи з лютого 2022 року ці показники є меншими за аналогічні дані попереднього року. Так, у лютому 2022 року було обліковано на 109 кримінальних правопорушень (або на 23%) менше, аніж у лютому 2021 року; у березні 2022 р. було обліковано усього 47 кримінальних правопорушень цієї категорії (що на 337 (або 88%) менше, аніж у березні 2021 р.); у квітні такий розрив становив 303 (-75%), у травні – 286 (-55%), у червні – 169 (-39%), у липні – 80 (-20%), у серпні – 15 (-4%), у вересні – 59 (-15%), у жовтні – 8 (-2%), у листопаді – 65 (-17%), у грудні – 65 правопорушень (-14%) (Блага А. Б., Адацик А. С., 2023).

Що стосується осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством, то за 12 місяців 2022 року їх було виявлено 2812 проти 3942 осіб за той же період 2021 року (тобто, менше на 29%). Статистичні дані надають нам наступні соціально-демографічні характеристики цих осіб. Основна маса кривдників, що вчинили кримінально каране домашнє насильство протягом 2022 року – особи чоловічої статі (2618 осіб, або 93%).

Не дивлячись на те, що практично усі виявлені кривдники мали достатній рівень освіти (вищу і фахову передвищу – 188 осіб, професійну (професійно-технічну) – 590 осіб, базову середню та профільну середню – 2010 осіб, початкову – 16 осіб, без освіти – 8 осіб), 82% з них не мали власних джерел доходів (2200 осіб – працездатні, які не працюють і не навчаються, ще 107 – безробітні). Невелика частина (18 осіб, або 0,7%) з них – військовослужбовці, зокрема 16 – учасники АТО, ООС. У стані алкогольного сп'яніння кримінальні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством, вчинили 739 кривдників, ще 3 – у стані наркотичного, токсичного або психотропного. Майже кожен п'ятий злочинець цієї категорії (532 особи) має

кримінальне минуле, а у 261 – попередня судимість не знята і не погашена (*URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultatyyih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>*).

Залежно від віку виявлені особи, що вчинили кримінальні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством, розподілились таким чином: 16–17 років – 3 особи (0,1%); 18–28 років – 286 осіб (10%); 29–39 років – 1063 особи (38%); 40–54 років – 1091 особа (39%); 55–59 років – 185 осіб (6,5%); 60 років і більше – 184 особи (6,4%). Тобто, найбільша кількість кривдників – це дорослі особи, що вчинили домашнє насильство відносно більш слабких членів сім'ї (дружин або співмешканок, дітей, літніх членів родини) (*URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultatyyih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>*).

Експерти Аналітичного центру ЮрФем зауважують, що концепція «дитина-свідок = дитина постраждала», закріплена у Конвенції Ради Європи про запобігання насильству проти жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами та національному законодавстві, не набула практичного застосування у справах, пов'язаних з домашнім насильством (*Блага А. Б., Адащик А. С., 2023*). До прикладу, у 2022 році при розгляді кримінальних проваджень за ст. 126-1 КК України дітисвідки домашнього насильства були ідентифіковані судом у 12% випадків і лише у 2% справ їх визнали потерпілими; у 88% випадків взагалі не згадується про присутність під час вчинення домашнього насильства свідка, зокрема й дитини. Часто зі змісту судового рішення не є можливим встановити вік дитини. У випадках, якщо все ж дитина визнана потерпілою, не завжди наявна інформація щодо віку дитини (чи є така особа повнолітньою, неповнолітньою чи малолітньою), що виключає можливість достовірно стверджувати, чи дитина визнана в конкретній справі потерпілою від домашнього насильства (*URL: <https://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2022/09/Проект-дослідження-РС.docx---копія.docx-2.pdf>*).

М. Змисла вірно зазначає, що в умовах воєнного стану безпекова ситуація в Україні є різною залежно від області та віддаленості від зони активних бойових дій. Чим ближче відповідна область до зони бойових дій, тим менше зафіксовано в судах справ, пов'язаних із домашнім насильством. Це стосується як кримінальних справ, так і справ про адміністративні правопорушення та цивільних справ. Зокрема, у період з березня по червень 2022 р. найменшу кількість справ щодо розгляду заяв про видачу обмежувального припису у порядку цивільного судочинства зафіксовано у Полтавській, Черкаській, Сумській, Одеській, Запорізькій та Чернігівській областях України. Натомість найбільшу кількість справ розглянуто у Львівській, Вінницькій, Хмельницькій, Тернопільській та Волинській області (*URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2022/11/29/251536/>*).

Проведене А. Б. Блага, А. С. Адащик експертне опитування 32 фахівців, що працюють в органах Національної поліції та загальних і спеціалізованих службах підтримки постраждалих осіб із Донецької, Закарпатської, Запорізької, Київської, Львівської, Луганської, Харківської та Херсонської областей підтвердило наведені вище тенденції. З-поміж основних факторів зниження кількості зафіксованих випадків вони вказали наступні (Блага А. Б., Адащик А. С., 2023).

1. Фактори соціально-демографічного характеру:

– *через евакуацію з небезпечних територій зменшилась загальна кількість мешканців України.* Так, через загрози для життя та здоров'я вимушено покинули свої домівки, за різними підрахунками, від чверті до половини всього населення України (URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Міграційна_криза_внаслідок_російсько-української_війни).

Уповноважений Верховної ради з прав людини Дмитро Лубінець повідомив, що в Україні зареєстровано 4,7 млн внутрішньо переміщених осіб; понад 14,5 млн. українців виїхали після 24 лютого, із них як мінімум 11,7 млн осіб – до країн Євросоюзу (URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/12/01/novyna/polityka/ombudsmen-rozpoviv-skilky-ukrayincziv-vuyxalo-kordon-24-lyutoho>). Цифри про кількість людей, які тікають від війни, починаючи з 24 лютого 2022 року і до сьогодні, постійно (інколи досить швидко) змінюються, і є лише приблизними: особи, які переїхали з одного населеного пункту чи регіону України в інший, і навіть за кордон, не обов'язково реєструються офіційно як ВПО чи шукачі тимчасового притулку;

– *величезній кількості людей, які залишились на території України, довелося розлучитися із сім'єю, у т. ч. у зв'язку з мобілізацією чоловіків до лав Збройних Сил;*

– *з іншого боку, багато вимушених переселенців виїхали за кордон, евакуювались в інші регіони нашої країни разом зі своїми кривдниками, сподіваючись, що вони змінять свою поведінку через війну.*

2. Фактори соціально-психологічного характеру:

– *зміна пріоритетів* (на перше місце вийшли базові потреби – їжа, житло, безпека);

– *знецінення безпеки домашнього насильства як самими постраждалими, так і оточуючими та навіть представниками органів влади* («...людей вбивають, а мені лише ляпаса дали»; «ми тут з вбивцями та колаборантами боремось, а ви зі своїми сімейними сварками...»).

3. Фактори правового та правозастосовного характеру:

– *фізична неможливість звернутися до правоохоронних органів* (нікуди було звернутися (не було поліції); відсутній телефонний зв'язок);

– за викликами щодо фактів домашнього насильства відповідні органи не реагували належним чином (не виїжджали через недостатню кількість фахівців та ресурсів: внаслідок обстрілів з'явився дефіцит пального та були знищені транспортні засоби; працівники були мобілізовані до збройних сил або залучені до заходів щодо відбиття агресії; багато фахівців евакуювались або переїхали в інші місця; приміщення загальних та спеціалізовані служб підтримки постраждалих зазнали руйнувань або використовувались не за призначенням);

– *нереєстрація заяв та повідомлень про факти домашнього насильства* (заяви не приймалися та не обліковувались; не працювали реєстри);

– *обсяги домашнього насильства збільшились на окупованих територіях, при цьому створені у цих громадах українські системи запобігання та протидії домашньому насильству були фактично зруйновані, більшість суб'єктів взаємодії евакуйовані, а окупаційна влада на факти домашнього насильства не реагувала* (за їх «законами» домашнє насильство взагалі не відноситься до категорії правопорушень; за його вчинення відповідальність не настає; сервіси для постраждалих не передбачені).

Психологи мобільних бригад соціально-психологічної допомоги постраждалим від домашнього насильства та насильства за ознакою статі, що працюють на сході України, в інтерв'ю порталу «Громадський простір» зазначають, що протягом весни – початку літа 2022 року постраждалі від насильства внутрішні переселенці часто просто не знали, куди звернутися на новому місці. Експерти зазначають, що подвійний вплив війни відчували і діти, які виявились зручною «мішенню» для прояву негативних емоцій батьків. І це насильство ставало системним, оскільки головний подразник – війна – нікуди не подівся.

За їх словами, навіть у мирний час розірвати коло домашнього насильства нелегко: часто постраждалі співчують кривднику, намагаються зрозуміти й звинувачують себе у тому, що відбувається. В умовах війни до цього додається невпевненість у майбутньому, психологічна травма від пережитого, страх – в таких обставинах дуже складно протистояти кривднику самостійно (*URL: <https://www.prostir.ua/?news=yak-vijna-vplynula-na-domashnje-nasylstvo>*).

Представниці ГО «Ла Страда-Україна» справедливо звертають увагу на ризики погіршення ситуації з домашнім насильством після закінчення війни через такі фактори:

– *посттравматичний синдром, що може виникнути у військових, демобілізованих після повномасштабної війни. Якщо знехтувати їхньою якісною реабілітацією, вони можуть вихлюпнути свої емоції та біль на членів своїх сімей, тому вже зараз повинна бути продумана професійна допомога для військовослужбовців, які повернуться з війни додому;*

– непростий психоемоційний стан і в тих українських родин, члени яких сьогодні не перебувають на передовій – там теж може загостритися домашнє насильство (*URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/vijna-ne-skasovuye-potrebu-protydiyaty-domashnomu-nasyilstvu/>*).

Відповідно, потреби в наданні комплексної допомоги і послуг постраждалим суттєво зросли. Проте здійснений нами аналіз дозволяє зробити висновок, що створені відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» системи зазнали сильного навантаження через збільшення кількості клієнтів спеціалізованих служб та необхідність забезпечення швидкого реагування на випадки. Тому у багатьох випадках вони працюють неповноцінно у зв'язку із: виснаженням фахівців через додаткове навантаження у гуманітарній допомозі ВПО при зниженні їх заробітної плати; недостатністю або відсутністю спеціалізованих служб підтримки; суттєвим оновленням персоналу уповноважених суб'єктів Національної поліції, які не пройшли відповідне навчання; фактичною відсутністю системи раннього виявлення фактів домашнього насильства (через дистанційне навчання факти домашнього насильства закладами освіти не виявляються, від медичних закладів у деяких громадах інформація про виявлені випадки надходить, але не в усіх) (*Блага А. Б., Адацик А. С., 2023*).

Місцеві органи влади, неурядові організації за підтримки міжнародних організацій та фондів підключились до розбудови сервісів допомоги різним категоріям постраждалих від війни, зокрема й внаслідок насильства за гендерною ознакою та домашнього насильства. Наприклад, у рамках програми реагування на війну ЮНІСЕФ «Спільно» – міжгалузевої платформи для надання інтегрованих послуг, соціального згуртування, залучення громади та заходів зі зміни поведінки протягом 2022 року було підготовлено понад 300 локацій і мобільних груп у 20 областях України. Мультидисциплінарна мобільна команда – це команда швидкого реагування, що надає соціально-психологічну допомогу сім'ям з дітьми та іншим людям, постраждалим від війни. До складу команди входять психолог, соціальний працівник, юрист та медик. Мобільні бригади працюють у центрах підтримки переселенців, на власному авто виїжджають до місць, де потрібна допомога, а також консультують постраждалих дистанційно – телефоном або за допомогою відеозв'язку. Станом на грудень 2022 року підтримку та послуги українцям продовжували надавати 182 дитячі точки «Спільно» (*URL: <https://www.unicef.org/ukraine/mobile-teams/>*).

Програма ФН ООН з протидії та запобігання гендерно зумовленому насильству допомогла створити високоспеціалізовані послуги постраждалим, такі як: притулки, кризові кімнати, денні центри, мобільні групи поліції для реагування на домашнє насильство,

національну «гарячу лінію» із попередження домашнього насильства, мобільні бригади соціально-психологічної допомоги, пункти невідкладної медичної допомоги для постраждалих від домашнього насильства (Блага А. Б., Адащик А. С., 2023).

Для підтримки та допомоги жінкам, чоловікам, дівчатам і хлопцям, які постраждали від насильства пов'язаного з війною, зокрема, сексуального, ФН ООН створив Центри допомоги врятованим, де постраждалі можуть отримати психологічну допомогу, юридичні консультації; інформаційну підтримку з медичної допомоги, державних виплат, гуманітарної допомоги, тимчасового прихистку. Ще один сервіс, за допомогою якого Фонд ООН у галузі народонаселення реагує на виклики війни – онлайн-платформа «Аврора». Тут постраждалі від насильства пов'язаного з війною, зокрема, сексуального, де б вони не знаходились, можуть отримати комплексну підтримку психотерапевтів для подолання травматичного досвіду, відновлення емоційної рівноваги і внутрішнього ресурсу для відбудови життя. Крім того, вони можуть звернутись за консультацією до медичних фахівців для розв'язання нагальних питань збереження здоров'я, зокрема, репродуктивного, а також отримати професійну допомогу юристів (*URL: https://ukraine.unfpa.org/uk/GBV_services*).

Чи змінилася ситуація з того часу? Сьогодні з впевненістю можна відзначити, що з лютого 2023 року проблема гендерно обумовленого насильства, куди відноситься і домашнє насильство, постійно привертає увагу не тільки вчених, а й працівників правоохоронних органів. Спірні питання кваліфікації таких діянь як кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я, проти волі, честі та гідності, проти статевої свободи та статевої недоторканості особи чи кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, небажання потерпілих звертатися до правоохоронних органів щодо вчиненого до них насильства – це лише поверхня великого айсбергу, який з часом почне танути і потік інформації про такі випадки буде великий. І що далі? (Політова А. С., 2022).

2. *Заходи направлені на боротьбу та запобігання домашньому насильству в умовах війни.*

Відсутність комплексної вихідної інформації та те, що статистика поліції про випадки домашнього насильства не розподілена за окремими показниками й те, що у ній не можна здійснити пошук, наприклад, за критерієм застосування зброї під час випадків насильства, або чи сталися ці випадки у сім'ях озброєних осіб або внутрішньо переміщених осіб, не дозволяє з впевненістю сказати, що збройний конфлікт сприяв зростанню поширеності домашнього насильства в Україні.

Проте, активна фаза збройного конфлікту, який наразі триває в Україні, змушує змінити підходи до кривдників та осіб, яка постраждала від домашнього насильства, оскільки у нас з'явиться така категорія як військовослужбовець.

Високий рівень латентності завжди був притаманний даному виду злочинів, однак у зв'язку з повномасштабним вторгненням російського агресора на територію України ситуація ще більше погіршилася. Можна виділити наступні бар'єри, що не дають змоги жертвам повідомити спеціально-уповноважені органи про акти домашнього насильства. По-перше, вимушене внутрішнє переселення родин з місця постійного проживання, що суттєво ускладнило процес звернення по допомогу через нову геолокацію. По-друге, велика кількість населених пунктів опинилася в окупації, що взагалі унеможливило звернення до правоохоронних органів за захистом. По-третє, самостійне нівелювання постраждалою особою цієї проблеми через наявність «більш нагальних» потреб таких як безпека, діти, житло, робота, нове оточення та інші (Кулик К. Д., 2022).

Також не варто забувати і про те, скільки людей, переважно жінок з дітьми, виїхало за кордон. Відповідно до статистики Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) станом на 6 грудня 2022 року з України виїхало 7 832 493 особи, а 4 805 531 особа отримали статус тимчасового захисту в країнах Європи ([URL: file:///C:/Users/%D0%95%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0/Downloads/20221216%20Ukraine%20situation%20flash%20update%20No%2037.pdf](file:///C:/Users/%D0%95%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0/Downloads/20221216%20Ukraine%20situation%20flash%20update%20No%2037.pdf)).

На сьогодні, ми не маємо повної офіційної статистики щодо актів домашнього насильства, які вчиняються українцями на території країн тимчасового перебування. Ця цифра залишається у тіні. Наразі можна виділити такі прояви домашнього насильства як: заборона вивозу дітей за кордон одним із батьків (переважно чоловіків); маніпулювання дітьми; позбавлення чоловіками можливості жінкам вільно обирати місце проживання; психологічне, економічне та фізичне насильство. Вразливими категоріями є діти, жінки, люди похилого віку, вимушені переселенці та чоловіки.

Проте, навіть, в умовах воєнного стану Україна прагне робити все можливе для реалізації заходів направлених на боротьбу та запобігання досліджуваному негативному явищу. Зокрема, нарешті, 20.06.2022 р. було ратифіковано Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульську конвенцію), яка набула чинності 01.11.2022 р. Україна приєдналася до цієї конвенції ще у 2011 р., проте 10 років не ратифіковувала. Незважаючи на це, більшість нормативних положень чинного законодавства у сфері захисту від домашнього насильства та

гендерної дискримінації було розроблено та прийнято з погляду на зміст останньої (Кулик К. Д., 2022).

Варто наголосити, що на підконтрольних Україні територіях особи, які постраждали від домашнього насильства можуть продовжувати отримувати допомогу як і в мирний час. В кожному регіоні працюють усі спеціалізовані служби, підрозділи «ПОЛІНА» Національної поліції, притулки, кризові кімнати, денні центри соціально-психологічної допомоги, дільничі офіцери поліції, діють національні «гарячі лінії». На нашу думку, варто також надати можливість повідомляти жертвам про факти домашнього насильства через чергових або поліцейських, які допомагають роботі «Пунктів незламності», які створені по всій країні. Таким чином, органи державної влади, місцевого самоврядування та громадські організації намагаються повноцінно забезпечити функціонування державної політики у сфері протидії домашньому насильству навіть в умовах воєнного стану (Кулик К. Д., 2022).

Хочеться наголосити, що стреси, які пережили військові перебуваючи у зоні бойових дій, помилково вважати, що стрес закінчується, коли військовослужбовець повертається додому, або закінчується війна. Участь у бойових діях може мати негативний вплив на поведінку людини, її вміння вирішувати конфліктні ситуації ненасильницьким шляхом. Сім'ям військовослужбовців, які повернулися із зони бойових дій, необхідно усвідомлювати, що процес відновлення та соціалізації може бути складним для всіх та тривалим. Військовослужбовцям часто доводиться мати справу з наслідками посттравматичного стресового розладу, який є потенційно серйозною проблемою психічного здоров'я, яка негативно впливає на сім'ю та потребує негайного і ефективного лікування. Крім того, необхідно зважати, що це сімейна проблема, з якою військовослужбовець не повинен боротися самотійно. При цьому в Україні на сьогодні відсутня комплексна програма реабілітації військових, які повернулися з району ведення бойових дій. Її розроблення та впровадження вбачається нагальною необхідністю для України в умовах сьогодення. При цьому важливо включити до програми реабілітації військовослужбовців компонент запобігання домашньому насильству та насильству за ознакою статі (Постол О. І., 2022).

В умовах війни з кризовими станами стикаються не лише військовослужбовці, але й цивільні особи, які не мають відношення до військової служби та перебувають поза районами ведення бойових дій, так як війна вносить свої корективи в усі ланки життєдіяльності країни та її наслідки відчуває на собі все населення. Це стосується поранень, каліцтва, розвитку соматичних захворювань і порушень психіки. Тобто зоною ризику стають військовослужбовці, які повернулися із фронту.

Вони можуть страждати від депресій, ПТСР та інших ментальних проблем і, якщо їм не буде надана якісна психологічна реабілітація, це може сприяти збільшенню випадків домашнього насильства. Тому відповідне реагування з боку державних установ щодо надання кваліфікованої допомоги та підтримки військовослужбовцям – одна з головних умов профілактики домашнього насильства під час та після закінчення війни. Так, значна кількість осіб залишається без роботи та засобів для існування, дехто втрачає близьких членів родини, житло, а хтось вимушений втікати далеко від домівки аби захистити себе та своїх дітей. Всі ці різкі зміни вкрай негативно впливають на людину, особливо на її психоемоційний стан. Як наслідок, люди, які переживають стресові розлади, є занадто імпульсивними, дратівними, агресивно реагують на навколишнє середовище, закриваються від соціуму, починають зловживати алкогольними напоями та наркотичними речовинами з метою нібито приборкати свою агресію та покращити настрій. Звичайно, таку напругу можуть витримати не всі члени сім'ї, у зв'язку з чим виникають непорозуміння, які можуть перерости в моральний та психологічний тиск між членами родинами і як наслідок – в домашнє насильство (*Постол О. І., 2022*).

Чимало випадків серед внутрішньо-переміщених осіб, коли чоловіки виявляли бажання повернутися додому на тимчасово окуповану територію, однак жінки, турбуючись за життя дітей, не погоджувалися. Чоловіки виїжджали самостійно, залишаючи жінку з дітьми без засобів для існування, тим самим здійснюючи психологічне та економічне домашнє насильство. Такі випадки, нажаль, непоодинокі та переважно залишаються замовчуваними. Несвоєчасне реагування на випадки домашнього насильства, а також ненадання допомоги можуть призвести до летальних наслідків. Так, в Одеській області під час війни чоловік, який залишився без роботи, втратив самоконтроль та вбив свою дружину і сина, а після скоєного покінчив життя самогубством (*URL: <https://od.npu.gov.ua/news/vbivstvo/v-odesi-policzejski-rozsliduyutobstavini-zagibeli-rodini25-05-2022/>*).

Особливу увагу слід звернути і на родини, які залишилися на тимчасово окупованих територіях та не мали змоги через ті чи інші обставини виїхати на підконтрольну територію України. Нажаль, про випадки домашнього насильства та їх наслідки у таких умовах можливо буде дізнатися лише після звільнення тимчасово окупованих територій від агресора у разі виявлення бажання постраждалих осіб розповісти про такі факти. На теперішній час постраждалі особи вимушені залишатися наодинці зі своїми проблемами та з кривдником.

Перш за все це пов'язано з відсутністю поліції України на окупованих територіях, а також інших служб, які надають допомогу постраждалим від домашнього насильства особам. Домашнє насильство під час війни може бути ще більш небезпечним, ніж у мирний час, що в

тому числі пов'язане з неконтрольованим обігом зброї, особливо на територіях ведення бойових дій. Постраждалим особам складніше знайти вихід, часто вони обмежені у пересуванні та ще більше залежать від кривдника, у тому числі і фінансово. Кривдники нерідко обмежують для постраждалої особи доступ до грошових коштів та документів, аби не дати їй можливість втекти. Тому особам, які зазнають домашнього насильства, бажано завжди при собі тримати зібрані необхідні речі та документи, щоб при найменшій можливості залишити кривдника та переїхати в безпечне для себе місце (Постол О. І., 2022).

Ще одним викликом є – підтримка постраждалих осіб. Звичайно, отримати допомогу та підтримку на окупованих територіях складно, а часом майже не можливо, через існуючі бар'єри забезпечення захисту прав людини, такі як: присутність військового контингенту, низький рівень безпеки, поширена фактична чи очікувана безкарність винних у насильстві, економічна криза, повна чи значна відсутність верховенства права. Хоча нині для постраждалих існує чимало шляхів звернень, навіть на тимчасово окупованих територіях. Повідомити про факти сексуального насильства, пов'язаним з конфліктом постраждалі особи можуть до Офісу Генерального прокурора,

Контактного центру системи надання безоплатної правової допомоги, Асоціації жінок-юристок «ЮрФем:підтримка», на Національну гарячу лінію з попередження домашнього насильства, торгівлі людьми й гендерної дискримінації, тощо. Так само постраждалі можуть отримати кваліфіковану юридичну допомогу та захист своїх прав, оскільки мають право на безоплатну вторинну правову допомогу (Баранюк Д. Є., Бугаєць Т. І., 2023).

Що ж стосується протидії домашньому насильству, то можна відзначити, що нормативно-правові акти з питань протидії цьому виду насильства охоплюють доволі широкий спектр проблем. Так, наприклад, було подано протягом майже двох років 14 законопроектів з питань протидії домашньому насильству та ухвалена низка нормативно-правових актів, серед яких:

– Закон України від 20.06.2022 р. № 2319-IX «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами»;

– Закон України від 01.07.2021 р. № 1604-IX «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності за вчинення домашнього насильства та насильства за ознакою статі»;

– Указ Президента України від 21.09.2020 р. № 398/2020 «Про невідкладні заходи із запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі, захисту прав осіб, які постраждали від такого насильства»;

– розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.04.2021 р. № 361-р «Про затвердження плану невідкладних заходів із запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі, захисту прав осіб, які постраждали від такого насильства»;

– розпорядження Кабінету Міністрів України; Розподіл від 30.06.2021 р. № 696-р «Про затвердження розподілу обсягу субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на створення мережі спеціалізованих служб підтримки осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі, у 2021 році»;

– постанова Кабінету Міністрів України від 24.02.2021 р. № 145 «Питання Державної соціальної програми запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2025 року»;

– наказ Міністерства соціальної політики України від 16.11.2021 р. № 649 «Про затвердження форми направлення особи, яка постраждала від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі, до центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги».

Але збройний конфлікт, триває та чи ефективний механізм протидії домашньому насильству, який запроваджено в Україні, покаже час, а поки ми лише можемо констатувати збільшення кількості звернень громадян та кількості кримінальних правопорушень, адже насильство, у тому числі й домашнє, не можна викоринити із суспільства лише якимись нормативно-правовими актами. Це кропітка робота, яка потребує часу та взаємодіє усіх суб'єктів протидії домашньому насильству (Політова А. С., 2022).

Отже, в умовах глобальних викликів сьогодення вкрай важливо збільшувати кількість санаторно-реабілітаційних центрів з кваліфікованою психологічною допомогою як для військовослужбовців, так і для цивільних осіб, які пережили наслідки війни та/або постраждали від насильства. Крім того, необхідно проводити якомога більше інформаційно-просвітницької роботи у всіх можливих засобах масової інформації та доводити до населення алгоритми дій у разі вчинення по відношенню до них насильства, щоб постраждалі особи не почувалися беззахисними, особливо в умовах війни (Постол О. І., 2023).

Як висновок:

– розробити та впровадити посилений механізм реагування поліції на випадки домашнього насильства та насильства за ознакою статі в надзвичайних ситуаціях та під час правового режиму воєнного стану, з особливою увагою до постраждалих дітей.

Доцільно проаналізувати досвід діяльності створених мобільних груп для виявлення та фіксації на деокупованих територіях держави фактів насильницьких дій та інших кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи в умовах воєнного стану, вчинених військовослужбовцям, та за необхідності розглянути

можливість створення нових мобільних груп. При цьому важливо розробити нормативно-правове забезпечення їх діяльності. Важливо забезпечити своєчасність реагування поліцейських на випадки домашнього насильства в надзвичайних ситуаціях та під час правового режиму воєнного стану. Слід вжити заходів для усвідомлення поліцейськими важливості своєчасного реагування на випадки домашнього насильства, неможливості відмови в реагуванні під приводом низької пріоритетності даних питань в умовах воєнного стану;

– *посилити поінформованість постраждалих осіб щодо їх прав та соціальні послуг, медичної, соціальної, психологічної допомоги, якими вони можуть скористатися.*

Необхідно провести дослідження рівня обізнаності населення про наявні послуги служб підтримки постраждалих осіб та спрямувати зусилля на підвищення рівня поінформованості громадян з питань, рівень обізнаності щодо яких є низьким. Також важливо підвищити рівень обізнаності населення щодо можливості скористатися таким механізмом захисту від домашнього насильства та насильства за ознакою статі, як обмежувальний припис, і особливо про те, що такий припис можна отримати також для захисту дитини. Крім того, актуальним є вжиття комплексних заходів для підвищення обізнаності громадян України, які виїхали за кордон, щодо особливостей законодавства та суб'єктів запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі у країнах їх перебування, а також внутрішньо переміщених осіб щодо наявних послуг у громадах, в яких вони проживають.

Під час інформаційно-просвітницької роботи також важливо звертати увагу постраждалих осіб на шляхи збору доказів вчинення домашнього насильства та насильства за ознакою статі (у разі можливості), враховуючи що однією із розповсюджених причин повернення судами справ на доопрацювання або навіть закриття проваджень у зв'язку із відсутністю події чи складу правопорушення є відсутність доказів;

– *включити до програми реабілітації військовослужбовців компонент запобігання домашньому насильству та насильству за ознакою статі.*

Участь у бойових діях може мати негативний вплив на поведінку людини, її вміння вирішувати конфліктні ситуації ненасильницьким шляхом. В умовах дії правового режиму воєнного стану та великої кількості військовослужбовців існують ризики збільшення кількості випадків домашнього насильства. Тому важливим є вжиття відповідних заходів запобігання, в тому числі шляхом запровадження в програми реабілітації військовослужбовців компоненту ненасильницької моделі поведінки.

References:

- Мілорадова Н. Е., Доценко В. В. Особливості прояву домашнього насильства під час війни. *Габітус. Соціальна психологія, Юридична психологія*. Випуск 47. 2023. С. 194–199. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.34>.
- Політова А. С. Протидія домашньому насильству в умовах збройного конфлікту. *Сучасний стан та перспективи розвитку системи запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі в умовах глобальних викликів сьогодення* : матеріали Міжнародної науковопрактичної конференції (м. Одеса, 08 липня 2022 р.). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 212–215.
- Одегов О., Гриценко Н. Щербаченко В. Злочини без покарання: порушення прав людини під час збройного конфлікту на сході України. Київ, 2018. 64 с. URL: https://jfp.org.ua/system/reports/files/123/uk/Crimes_UKR_compressed.pdf
- Постол О. І. Сучасний стан та перспективи розвитку системи запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі в умовах глобальних викликів сьогодення : матеріали Міжнародної науковопрактичної конференції (м. Одеса, 08 липня 2022 р.). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 221–224.
- Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 01.01.2020 р. № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19/paran2#n2>.
- Баранюк Д. Є., Бугаєць Т. І. Захист природних прав постраждалих осіб від насильства в умовах російсько-української війни. *Ралізація прав людини у діяльності правоохоронних органів в умовах окупації українських територій* : матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції. ДонДУВС, 30 вересня 2022 р. С. 94–98.
- Менджул М. В. Принцип заборони насильства в сім'ї: впровадження європейських та міжнародних стандартів в умовах воєнного стану в Україні. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. Розділ XI. *Міжнародне право*. 2023. С. 591–594. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.103>.
- Gender Equality Strategy 2020–2025. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/gender-equality/gender-equality-strategy_en (Last accessed: 26.02.2023).
- Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on Combating Violence Against Women and Domestic Violence. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52022PC01051> (Last accessed: 27.01.2024).
- Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами: Закон України від 20.06.2022 № 2319-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2319-20#n2> (дата звернення: 10.01.2024).
- Домашнє насильство в Україні: реагування в умовах війни (I півріччя 2022 р.) : звіт, підготовлений Аналітичним центром ЮрФем за фінансової підтримки Ради Європи (проект Ради Європи «Боротьба з насильством стосовно жінок в Україні»). URL: <https://jurfem.com.ua/domashne-nasylstvo-reahuvannya-vumovakh-viyny/>.
- Кулик К. Д. Стан та запобігання домашньому насильству в Україні у період воєнного стану. *Нова архітектура безпекового середовища України* : зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 23 грудня, 2022 р.). Харків : Юрайт, 2022. С. 95–98.
- Ukraine situation Flash Update #37. URL: <file:///C:/Users/%D0%95%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0/Downloads/20221216%20Ukraine%20situation%20flash%20update%20No%2037.pdf>
- Харитонова О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. Харків, 2018. 344 с.

Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень–грудень 2021 та січень–грудень 2022 рр. (форма № 1). Офіс Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogorozsliduvannya-2> (дата звернення: 19.01.2024).

Блага А. Б., Адащик А. С. Динаміка домашнього насильства в умовах війни. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 355–358. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/86>.

Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за січень–грудень 2021 року та січень–грудень 2022 року (форма № 2). Офіс Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultatiyih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 19.01.2024).

Звіт «Домашнє насильство в Україні: реагування в умовах війни (I півріччя 2022 року)», підготовлений Аналітичним центром ЮрФем. URL: <https://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2022/09/Проект-дослідження-РС.docx—копія.docx-2.pdf> (дата звернення: 19.01.2024).

Змисла М. Домашнє насильство крізь призму війни. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2022/11/29/251536/> (дата звернення: 19.01.2024).

Програма з протидії та запобігання гендерно зумовленому насильству. URL: https://ukraine.unfra.org/uk/GBV_services (дата звернення: 19.01.2024).

CHAPTER 11.

CERTAIN ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE IN THE SYSTEM OF NATIONAL SECURITY

Anatolii NIKITIN

Candidate of Legal Sciences. Associate Professor.

Vice-rector of the Odessa State University of Internal Affairs,

Odessa, Ukraine

ugsbeplumvs@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1376-6764>

Abstract. The article deals with some aspects of legal regulation of the National Police of Ukraine in the context of ensuring national security. The author reveals the essence of ensuring national security through the interaction of the institutions of society and the State, which determines a certain state of public life and its conditions, both internal and external. By analyzing this area, the article highlights the identification and determination of the scope of social relations which define the essence of national security. The results of the study contribute to a better understanding of the role of legal regulation in ensuring the effective functioning of the National Police as a component of the national security system.

The analysis of certain aspects of legal regulation of the National Police in the context of ensuring national security is important given the current challenges and threats faced by society. Responsibility for ensuring national security requires the police not only to maintain law and order, but also to counterterrorism, organized crime, cyber threats and other challenges.

The study examines the interaction of the National Police with other state institutions, such as the military, security and law enforcement agencies, as well as with representatives of civil society. Particular attention is paid to the coordination of activities in cases of emergencies and crisis events that may threaten national security.

The author also examines the role of the legislative environment in regulating police activities, including laws, regulations and legal principles that define the powers and duties of the police in the context of national security.

In addition, the article draws attention to the need for constant analysis and updating of legislation in order to meet modern challenges and needs in the field of national security. It reveals

important aspects of interaction between the police, other law enforcement agencies and civil society, which contributes to the improvement of coordination and effectiveness of national security measures.

In addition, the article can serve as a basis for developing proposals for further improvement of the system of legal regulation of the National Police in the context of national security of Ukraine. The conclusions offered by the author may be useful for developing strategies and policies aimed at strengthening security and law and order in the country.

Keywords: Ukrainian National Police, Legal regulation, National security, Law enforcement, Social life, Threats and challenges, Interaction of societal institutions and the state, Interagency cooperation, Coordination of actions in emergencies, Legislative environment, Human rights, Professional training of police officers, International cooperation, Effectiveness of police measures, Contemporary security challenges.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Анотація. Розглянуто деякі аспекти правового регулювання діяльності Національної поліції України в контексті забезпечення національної безпеки. Автор розкриває сутність забезпечення національної безпеки через взаємодію інститутів суспільства та держави, що визначає певний стан суспільного життя та його умови як внутрішнього, так і зовнішнього його середовища. Аналізуючи цю сферу, стаття висвітлює ідентифікацію та встановлення обсягу суспільних відносин, які визначають сутність національної безпеки. Результати дослідження сприяють кращому розумінню ролі правового регулювання у забезпеченні ефективного функціонування Національної поліції як складової системи національної безпеки.

Проаналізовано окремі аспекти правового регулювання діяльності Національної поліції в контексті забезпечення національної безпеки є важливим з урахуванням сучасних викликів і загроз, з якими стикається суспільство. Відповідальність за забезпечення національної безпеки вимагає від поліції не лише здійснення правопорядку, а й протидії тероризму, організованій злочинності, кіберзагрозам та іншим викликам.

Дослідження розглядає взаємодію Національної поліції з іншими державними інститутами, такими як військові структури, служби безпеки та правоохоронні органи, а також з представниками громадянського суспільства. Особлива увага приділяється координації заходів у випадках надзвичайних ситуацій та кризових подій, що можуть загрожувати національній безпеці.

Автор також досліджує роль законодавчого середовища в регулюванні діяльності поліції, зокрема законів, нормативно-правових актів і правових принципів, що визначають повноваження та обов'язки поліції в контексті забезпечення національної безпеки.

Крім того, стаття звертає увагу на необхідність постійного аналізу та оновлення законодавства з метою відповідності сучасним викликам та потребам у сфері національної безпеки. Вона відкриває важливі аспекти взаємодії між поліцією, іншими правоохоронними органами та громадянським суспільством, що сприяє покращенню координації та ефективності заходів з забезпечення національної безпеки.

Крім того, стаття може послужити основою для вироблення пропозицій щодо подальшого вдосконалення системи правового регулювання діяльності Національної поліції в контексті національної безпеки України. Висновки, запропоновані автором, можуть бути корисними для розробки стратегій та політик, спрямованих на зміцнення безпеки та правопорядку в країні.

Ключові слова: Національна поліція України, Правове регулювання, Національна безпека, Забезпечення правопорядку, Суспільне життя, Загрози та виклики, Взаємодія інститутів суспільства та держави, Співробітництво між відомствами, Координація заходів у надзвичайних ситуаціях, Законодавче середовище, Права людини, Професійна підготовка поліцейських, Міжнародне співробітництво, Ефективність поліцейських заходів, Сучасні виклики в сфері безпеки.

Постановка проблеми. Виклики сучасності надають нам підстави констатувати, що функціонування системи національної безпеки в Україні має недоліки, зокрема як у правовому регулюванні існуючих інституцій що її забезпечуються та і у питаннях їх взаємодії та координації. Зазначене вимагає вдосконалення термінів, вдосконалення правозастосовної діяльності, перегляду уявлень про національну безпеку та роль Національної поліції України в забезпеченні національної безпеки на регіональному та загальнодержавному рівнях, а також переосмислення пріоритетів та подальших напрямів формування безпекової політики держави.

Досліджуючи питання правового регулювання діяльності Національної поліції України в системі забезпечення національної безпеки важливо відмітити, що сам термін «регулювання», на нашу думку, доцільно визначати як такий, що означає упорядкування, налагодження, приведення чогось у відповідність до чогось. Іншими словами, очевидно, що «регулювати» може означати встановлювати певні межі, доповнювати суспільні відносини компонентом стабільності, врегульованості, чим спрямовувати їх у певному напрямку. Таким

чином, на нашу думку, регулювання діяльності Національної поліції України в системі забезпечення національної безпеки, серед іншого, є визначення напрямку розвитку та визначення місця та ролі Національної поліції України в системі забезпечення національної безпеки. За своєю суттю норми права встановлюють лише модель суспільних відносин в яких суспільний інтерес, у даному випадку, інтерес в наявності певного рівня національної безпеки, повинен відповідати можливості держави його забезпечити, в тому числі і через функціонування державних інституцій.

З іншого боку, констатуємо, що правове регулювання діяльності Національної поліції України в системі забезпечення національної безпеки може розглядатися як форма соціального реагування держави на потребу в забезпеченні національної безпеки, яка обґрунтована нормами права, що як наслідок, погоджує права та обов'язки суб'єктів таких правовідносин, що формує їх правовий статус, але у такому випадку правове регулювання національної безпеки набуває соціально-юридичного характеру. Саме тому, вважаємо коректним визначити, що правове регулювання визначає динаміку розвитку права спрямовану на вирішення суспільних відносин, які вимагають впливу норм права. А тому, проблематика правового регулювання участі Національної поліції України в системі національної безпеки безпосередньо залежить від динамічних структур та елементів суспільних відносин, які визначають потребу суспільства та держави в забезпеченні національної безпеки за допомогою Національної поліції України у тому числі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальнотеоретичні аспекти досліджуваної проблематики на теоретичному рівні досліджувалися такими вітчизняними науковцями як: О.М. Бандуркой, О.І. Безпаловою, С.Г. Брателем, А.В. Галюк, С.М. Гусаровим, О.В. Джафаровим, О.М. Дручек, М.В. Завальним, В.О. Іванцовим Ю.Л. Калгушкіним, В.Ю. Кікінчуком, А.М. Кулішом, О.М. Музичуком, О.А. Падалка, Б.А. Підгорним, С.П. Пономарьовим, А.В. Потопальським, С.В. Сеник, В.В. Сокурено, А.В. Титко, Д.В. Швецом, О.С. Юніним, О.Я. Якимовим та ін. Але варто відмітити, що окремі питання правового регулювання діяльності Національної поліції України в системі органів, що забезпечують національну безпеку в умовах воєнного стану зокрема, є малодослідженими, а наявні дослідження не носять систематичного поглибленого характеру.

Метою цієї статті є аналіз окремих аспектів регулювання діяльності Національної поліції України в системі органів, що забезпечують національну безпеку у тому числі і в умовах військової агресії з боку Російської Федерації на всій території України, задля систематизації підходів до нормативно-правового регулювання та удосконалення нормативних актів, що регулюють відносини в зазначеній сфері.

Виклад основного матеріалу. Правове регулювання діяльності Національної поліції України в системі забезпечення національної безпеки є важливим фактором забезпечення безпеки держави та її громадян. Воно забезпечує правову основу для діяльності поліції, її завдання, компетенцію, структуру та порядок утворення та функціонування. Вдосконалення правового регулювання діяльності Національної поліції України в системі забезпечення національної безпеки є важливим завданням, яке сприятиме посиленню безпеки держави та її громадян.

Досліджуючи поняття правого регулювання діяльності Національної поліції України в системі забезпечення національної безпеки, відмітимо, що це діяльність держави, яка спрямована на встановлення правових норм, що визначають статус, завдання, компетенцію, порядок діяльності Національної поліції України, а також правозастосовну діяльність поліції в сфері забезпечення національної безпеки. Систему правового регулювання діяльності Національної поліції України в системі забезпечення національної безпеки складається з нормативно-правових актів, які визначають правовий статус Національної поліції в системі органів забезпечення національної безпеки України. Основними завданнями правового регулювання діяльності Національної поліції України в системі забезпечення національної безпеки, очевидно, є: забезпечення законності та правопорядку в Україні, захист прав і свобод людини і громадянина, протидія злочинності, забезпечення публічної безпеки і порядку, правове регулювання діяльності Національної поліції України в системі забезпечення національної безпеки має забезпечити ефективність діяльності поліції у виконанні цих завдань.

Разом із тим, вдосконалення правового регулювання діяльності Національної поліції України в системі забезпечення національної безпеки, на нашу думку, має наступні аспекти: удосконалення нормативно-правової бази, яка регулює діяльність поліції. Це передбачає внесення змін до чинних законів та розробку нових нормативно-правових актів, які б відповідали сучасним реаліям та забезпечували ефективну діяльність поліції в умовах сьогодення; запровадження нових методів та технологій у діяльності поліції. Це передбачає використання сучасних технологій, таких як штучний інтелект, біометрія та інші, для підвищення ефективності діяльності поліції; покращення кадрового складу поліції. Це передбачає підвищення кваліфікації поліцейських, створення системи мотивації та стимулювання поліцейських до ефективної роботи; вдосконалення правового регулювання діяльності Національної поліції України в системі забезпечення національної безпеки є важливим завданням, яке сприятиме посиленню безпеки держави та її громадян.

Досліджуючи зазначену проблематику, вважаємо за потрібне відмітити те, що в сучасному науковому дискурсі поняття «безпека» є одним з неоднозначних та складних понять, що в першу чергу обумовлено його багатоаспектністю, складним змістом та міждисциплінарним характером. Проблематика безпеки має вищий пріоритет в політиці будь-якої сучасної держави, тому її вивчають та досліджують науковці з різних галузей науки, таких як філософія, політологія, правознавство, економіка та інших. Традиційно, безпека розглядається як ключовий фактор для збереження, стійкого функціонування та стабільного розвитку суспільства.

Очевидно, що безпека є особливою публічною інституцією, як для суспільства в цілому, а також для окремих індивідів. Тому її можна розглядати як важливий аспект загального блага, яке є базисом суспільного та політичного устроїв сучасної демократичної держави. Відмітимо, що поняття «загального блага» все ж має філософський аспект, а ніж правовий, але основні його риси характерні сферам суспільного життя, що регулюються нормами права, які – відповідно не можуть суперечити основами такого блага.

Словник термінів, що стосуються національної безпеки, видавництва Університету Національної Оборони (Варшава) під поняттям «національна безпека» визначає одну з основних областей функціонування держави, яка забезпечує здатність до виживання, а також до розвитку та вільного втілення національних інтересів в конкретному безпечному оточенні, шляхом прийняття викликів, використання можливостей, зменшення ризиків і відповіді на різні види загроз (Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego. Pod kierownictwem d-ra hab. inż. Bogdana Zdrodowskiego, 2008).

Українська юридична наука поняття «національної безпеки» досить швидко та безперешкодно впровадила його в національне правове поле. Дана ситуація була обумовлена специфікою процесу державотворчого процесу під час перших років після набуття незалежності країни (Видрін Д., 1993; Копейчиков В., Колодій А., Українчук О., 1993; Кравець Є.Я., 1993; Мурашин Г., Кравець Є., 1992).

У січні 1992 року було створено комісію з метою розробки пропозицій для створення Ради національної безпеки при Президентові України. Ця комісія отримала завдання розробити концепції та відповідне законодавство у галузі національної безпеки (Картавцев В.С., 1998). Згідно з Указом Президента України від 15 січня 1992 року № 41, було створено Комісію з метою розробки пропозицій щодо статусу, порядку функціонування та структури Ради національної безпеки. Завдання для цієї Комісії було визначено в розпорядженні № 25 (Про затвердження положення про Комісію при Президенті України по підготовці пропозицій про статус, порядок діяльності і структуру Ради національної безпеки і оборони,

1992). Основними завданнями цієї комісії було розроблення концепції національної безпеки, підготовка проекту Закону «Про Раду національної безпеки України», а також ідентифікація проблем у галузі національної безпеки та формулювання необхідних заходів для їх вирішення. В той час діюча Конституція Української Радянської Республіки з відповідними поправками не передбачала окремого конституційного статусу для такого органу, тому Рада національної безпеки України була сформована як консультативно-дорадчий орган при Президентові України. Цей орган було утворено в зазначеному правовому статусі 1 липня 1992 року (*Про Раду національної безпеки України, 1992*).

Процес створення та прийняття першої Концепції національної безпеки України був складним і виявився важким завданням. В.С. Картавцев вказує на декілька основних факторів, які ускладнили цей процес. По-перше, відсутність єдності в розумінні того, що означає поняття «національна безпека», ускладнила формулювання спільного підходу до цього питання. По-друге, відсутність чітких концептуальних уявлень про державну політику з забезпечення національної безпеки ускладнила визначення шляхів і засобів забезпечення цієї безпеки. Не було достатньо часу в історичному аспекті для осмислення поняття національної безпеки та визначення її ролі в контексті нової незалежної держави (*Картавцев В.С., 1998*).

Так, оскільки згаданий документ, а саме перша Концепція національної безпеки України, не мала статусу закону, його положення були рекомендаційними і не мали прямої юридичної сили. Однак загальні підходи, визначення загроз і напрямки державної політики в галузі національної безпеки, які були в цій Концепції, були враховані та імplementовані в подальші акти законодавства, які регулюють питання національної безпеки України. Таким чином, цей документ визначив базовий фундамент для розвитку національної безпеки в Україні, хоча сама Концепція не мала прямого юридичного статусу.

Наукові дослідження в галузі національної безпеки в Україні розвивалися з плином часу та зосереджувалися на кількох основних напрямках. Ось деякі з них: стратегічні аспекти національної безпеки; дослідження геополітичних чинників, які впливають на національну безпеку України, включаючи сусідні регіони, геостратегічне положення та вплив глобальних гравців; аналіз впливу інформаційних технологій на національну безпеку, включаючи кібербезпеку та захист від інформаційної війни; дослідження економічних чинників, які впливають на стабільність та розвиток країни, включаючи енергетичну безпеку та забезпечення ресурсами; військова безпека: Аналіз забезпечення обороноздатності країни, військової доктрини та стратегії в разі загрози; дослідження питань, пов'язаних зі здоров'ям, освітою, соціальними проблемами та іншими аспектами гуманітарної безпеки. На нашу думку

поділ саме за такими сегментами проявів «національної безпеки» є найбільш актуальним та таким, що відповідає вимога сучасності.

Поняття «національна безпека України» нині визначено в Законі України «Про національну безпеку України» як захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз (*Про національну безпеку України, 2018*).

Забезпечення безпеки, яке в сучасному розумінні орієнтоване на превенцію та профілактичну діяльність, є однією з ключових функцій поліцейської діяльності. Це означає, що поліція має активно запобігати можливим правопорушенням і загрозам громадській безпеці, а не лише реагувати на них після того, як вони вже сталися. Основні аспекти цієї ролі поліції включають: превенцію злочинів та профілактику конфліктів і роботу з громадськістю.

На нашу думку, такий підхід до забезпечення участі Національної поліції України в забезпеченні національної безпеки спрямований на попередження кримінальних подій та створення безпечного середовища для громадян.

Продовжуючи обговорення забезпечення безпеки через превенцію та профілактичну діяльність поліції, слід відзначити, що цей підхід допомагає знижувати рівень злочинності та створювати сприятливий клімат для громадян у суспільстві. Кілька ключових аспектів цього підходу включають: поліція активно працює над створенням та впровадженням програм, спрямованих на запобігання конкретним видам злочинів, таким як наркотикова залежність, домашнє насильство, антисоціальна поведінка тощо; поліція співпрацює з іншими правоохоронними та соціальними службами, медичними установами та неприбутковими організаціями для спільного розв'язання проблем, пов'язаних із безпекою; поліція використовує сучасні технології такі як: відеоспостереження та аналітику даних, що дозволяє їй вчасно виявляти можливі загрози та реагувати на них; поліція систематично оцінює результати своєї превентивної та профілактичної роботи для покращення стратегій та підходів до забезпечення безпеки.

Забезпечення безпеки через превенцію та профілактичну діяльність є важливим аспектом роботи поліції та інших правоохоронних органів для забезпечення громадського порядку та безпеки громадян. Цей підхід дозволяє передбачати та запобігати потенційним загрозам та вдосконалювати реакцію на них, щоб забезпечити безпеку громадян та стабільність у суспільстві.

Відмітимо, що концепція «поліції безпеки» справді виникла в контексті історичного розвитку та інших юридичних систем. Вона базується на ідеї забезпечення публічного порядку та безпеки громадян, щоб запобігти різноманітним потрясінням і забезпечити стабільність

суспільства. У XIX столітті ця концепція була особливо розвиненою в німецькому праві та практиці державного управління, де «поліція безпеки» була окремою гілкою поліції, відповідальною за забезпечення порядку та безпеки в суспільстві. Вона включала в себе такі аспекти, як превенція, збір інформації, запобігання негайних загроз та збереження громадського спокою (*Пилипчук В.Г., Будаков М.О., Гірич В.М., 2012*).

У такій концепції «поліція безпеки» розрізнялася від інших гілок поліції, таких як «поліція благоустрою» (яка відповідає за питання міського планування і комунальної інфраструктури) і «судова поліція» (яка відповідає за розслідування та судові процедури). «Поліція безпеки» була спрямована на запобігання та реагування на загрози громадському порядку і безпеці, а також збереження спокою та стабільності в суспільстві.

Слід відзначити, що концепція «поліції безпеки» інтерпретується та застосовується по-різному в різних країнах та юридичних системах, але загальна ідея полягає в забезпеченні громадської безпеки та публічного порядку.

Згідно з Законом України «Про національну безпеку України», Національна поліція України включена до сектора безпеки та оборони країни. Поліція є основним державним органом, який перш за все відповідає за забезпечення громадської безпеки та порядку, що є важливою складовою національної безпеки держави (*Про національну безпеку України, 2018*). Цей стан підтверджується також Законом України «Про Національну поліцію» де визначено правовий статус поліції як центрального органу виконавчої влади, який обслуговує суспільство шляхом захисту прав та свобод громадян, боротьби зі злочинністю, забезпечення громадської безпеки та порядку. Вбачається очевидним, що Національна поліція є одним з ключових суб'єктів, які забезпечують національну безпеку України і відіграють важливу роль у збереженні цієї безпеки на підставі повноважень, наданих законодавством (*Про Національну поліцію, 2015*).

Саме тому, можна визначити поліцію як особливий орган, що входить до системи національної безпеки. Поліція відіграє важливу роль у збереженні громадської безпеки та порядку в державі, а це є важливим аспектом національної безпеки. Її функції включають в себе захист прав та свобод громадян, протидію злочинності, забезпечення громадської безпеки та підтримання громадського порядку. Тому поліція дійсно є одним із суб'єктів, що забезпечують національну безпеку України.

Поліція також є ключовим фактором у попередженні злочинів і реагуванні на різні ситуації, що можуть становити загрозу для громадської безпеки. Її робота полягає у виявленні, розслідуванні та припиненні злочинів, що допомагає запобігти їх подальшому розповсюдженню та зберегти безпеку громадян.

Зазначена функція поліції не тільки сприяє підтримці правопорядку в державі, але й важливою мірою впливає на загальну стабільність та безпеку суспільства. Поліція працює в найрізноманітніших ситуаціях, включаючи екстрені події, дотримуючись закону та забезпечуючи громадську безпеку.

У цілому, Національна поліція України є не тільки правоохоронним органом, але й важливою ланкою в системі забезпечення національної безпеки країни, заслуговуючи на визнання як суб'єкт національної безпеки.

Наявність та ефективність Національної поліції України в сфері забезпечення національної безпеки є важливою і невід'ємною складовою у протидії реальним загрозам національній безпеці, особливо тим, що виникають внаслідок порушень громадського порядку та загрожують громадській безпеці. Роль та місце Національної поліції України в цьому процесі є чітко визначеними. Діяльність Національної поліції є надійною гарантією публічної безпеки, забезпечення суспільного спокою та створення умов для нормального функціонування держави, її органів, громадянських об'єднань і трудових колективів. Органи поліції відіграють особливу роль в системі забезпечення національної безпеки через широкий спектр правоохоронних функцій. Зокрема, вони несуть відповідальність за боротьбу зі злочинністю, проводять профілактичні заходи та вживають заходів для запобігання злочинам. Це сприяє реалізації єдиної державної політики з боротьби зі злочинністю та є важливою частиною внутрішньої політики суверенної та незалежної України (*Ситник Г.П., Дацюк А.В., Марутян Р.Р. та ін., 2011*).

Роль та місце поліції України в системі національної безпеки визначаються її функціями. Відповідно до Європейського кодексу поліцейської етики, поліція в демократичному суспільстві виконує наступні основні функції: дотримання та захист основних свобод і прав індивіда, як вони закріплені у відповідних правових актах, зокрема, в Європейській конвенції про права людини; гарантування громадського спокою та дотримання закону та порядку в країні; запобігання злочинам та боротьба з ними; виявлення злочинів та проведення слідства у випадках, коли це необхідно; надання різноманітних послуг та допомоги громадянам у вирішенні різних питань (*Європейський кодекс поліцейської етики, 2001*).

Висновки. Відмітимо, що для вдосконалення правового регулювання діяльності Національної поліції України в системі забезпечення національної безпеки, на нашу думку, необхідно вжити ряд наступних заходів.

Необхідно удосконалити нормативно-правову базу, яка регулює діяльність поліції. Це передбачає внесення змін до чинних законів та розробку нових нормативно-правових актів,

які б відповідали сучасним реаліям та забезпечували ефективну діяльність поліції в умовах сьогодення. Зокрема, це може стосуватися таких питань, як: покращення координації діяльності поліції з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування та громадськими організаціями; розширення повноважень поліції у сфері протидії злочинності та забезпечення публічної безпеки і порядку; запровадження нових методів та технологій у діяльності поліції.

Разом із тим, доцільно запровадити нові методи та технології у діяльності поліції. Це передбачає використання сучасних технологій, таких як штучний інтелект, біометрія та інші, для підвищення ефективності діяльності поліції. Зокрема, це може стосуватися таких питань, як: розвиток системи кібербезпеки, впровадження системи відеоспостереження; розробка нових методів розслідування злочинів. Крім того, необхідно покращити кадровий склад поліції. Це передбачає підвищення кваліфікації поліцейських, створення системи мотивації та стимулювання поліцейських до ефективної роботи.

Правове регулювання діяльності Національної поліції України в системі забезпечення національної безпеки є складним і багатогранним завданням. Для його успішного виконання необхідна злагоджена робота всіх зацікавлених органів та організацій. Впровадження запропонованих рекомендацій сприятиме підвищенню ефективності діяльності Національної поліції України, забезпеченню безпеки держави та її громадян.

Разом із викладеним вище, пропонуємо додаткові рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання діяльності Національної поліції України в системі забезпечення національної безпеки: вдосконалити систему контролю та нагляду за діяльністю поліції, що передбачає створення ефективного механізму контролю за дотриманням поліцейськими законів та нормативних актів, а також забезпечення прозорості та підзвітності поліції перед суспільством; сприяти підвищенню громадської довіри до поліції; розробити та впровадити національну стратегію реформування поліції, яка має визначити основні напрями розвитку поліції на середньострокову та довгострокову перспективу, а також забезпечити ефективну реалізацію реформи поліції.

Реалізація цих заходів сприятиме зміцненню правового регулювання діяльності Національної поліції України в системі забезпечення національної безпеки, підвищенню ефективності діяльності поліції та забезпеченню безпеки держави та її громадян. Правове регулювання діяльності Національної поліції України в системі забезпечення національної безпеки є важливим фактором забезпечення безпеки держави та її громадян. Воно забезпечує правову основу для діяльності поліції, її завдання, компетенцію, структуру та порядок утворення та функціонування. Вдосконалення правового регулювання діяльності

Національної поліції України в системі забезпечення національної безпеки є важливим завданням, яке сприятиме посиленню безпеки держави та її громадян.

Запропоновані рекомендації є лише одним із можливих підходів до вдосконалення правового регулювання діяльності Національної поліції України в системі забезпечення національної безпеки. Їхня реалізація потребує всебічного обговорення та врахування різних зацікавлених сторін.

References:

Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego. Pod kierownictwem d-ra hab. inż. Bogdana Zdrodowskiego. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Obrony Narodowej. Wydział Strategiczno-Obronny, 2008. 182 s. URL: <https://docplayer.pl/1120197-Akademia-obrony-narodowej-wydzial-strategicznoobronny-slownik-terminow-z-zakresu-bezpieczenstwa-narodowego.html>

Видрін Д., (1993) Концепція стратегії безпеки (Україна у посттоталітарний період). *Розбудова держави*. 1993. № 5. С. 36-41.

Копейчиков В., Колодій А., Українчук О., (1993) Про концепцію національної безпеки України. *Право України*. 1993. № 5-6. С. 9-13.

Кравець Є.Я., (1993) Розвиток законодавства у галузі національної безпеки: проблеми і рішення. *Трибуна*. 1993. № 11-12. С. 23-24.

Мурашин Г., Кравець Є., (1992) Про концепцію національної безпеки. *Політика і час*. 1992. №5. С.10-18.

Картавцев В.С., (1998) Історико-правові аспекти розбудови системи забезпечення національної безпеки України. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 1998. Вип. 1. С. 160-168.

Про затвердження положення про Комісію при Президенті України по підготовці пропозицій про статус, порядок діяльності і структуру Ради національної безпеки і оборони: Розпорядження Президента України від 15.01.1992 № 25. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/25/92-pp>.

Про Раду національної безпеки України: Указ Президента України від 01.07.1992 № 357/92. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/357/92>

Про національну безпеку України Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>

Пилипчук В.Г., Будаков М.О., Гірич В.М., (2012) Система організації управління і правового забезпечення діяльності спецслужб (досвід країн Європейського Союзу та Північної Америки): аналітична доповідь. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2012. 56 с.

Про національну безпеку України Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>

Про Національну поліцію. Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>

Ситник Г.П., Дацюк А.В., Марутян Р.Р. та ін., (2011) Шляхи удосконалення системи державного управління забезпеченням національної безпеки України : навч. посіб. : у 2 ч. Київ : НАДУ, 2011. Ч. 1. 44 с.

Європейський кодекс поліцейської етики, ухвалений Комітетом Міністрів 19 вересня 2001 р. на 765-му засіданні заступників Міністрів. Офіційний сайт Центру політико-правових реформ. URL: <https://www.pravo.org.ua/files/ustice/rec1.pdf>

CHAPTER 12.

THE CONTENT AND SYSTEM OF THE NATIONAL SECURITY OF UKRAINE AS AN OBJECT OF CRIMINAL LAW PROTECTION

Kostiantyn OROBETS

PhD in Law, Associate Professor, Assistant at the

Department of Criminal Law Policy,

Yaroslav Mudryi National Law University

(77 Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, 61024, Ukraine)

k.m.oropec@nlu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-8783-3950>

Abstract. The work is devoted to the problem of establishing the content and elements of the national security system of Ukraine as an object of criminal law protection. The main approaches to understanding the categories "security" and "national security" are revealed, and the priority ones in the field of criminal legal research are determined. It has been proven that national security in its content is not exhausted either by state security or by the security of the nation as a stable historical community of people.

The definition of the national security of Ukraine as a system of homogeneous social relations that ensure the state of protection of the existence, life and development of the Ukrainian people and the state from internal and external threats in priority areas and protected by the criminal law is justified.

The content of the main components of the national security of Ukraine, which act as the main or additional direct objects of criminal offenses, and in some cases may have the importance of generic objects as well: the constitutional system and its components, national military, informational, economic security, has been clarified.

The elements of the constitutional system of Ukraine include social relations that ensure the very existence of the Ukrainian people as the bearer of sovereignty, Ukraine as a sovereign and independent state, and the inviolability of the entire territory of Ukraine, to which its sovereignty extends, within the existing border; state board; democratic state regime in Ukraine; political system. It was concluded that the constitutional system of Ukraine is the basis of political security.

It is proposed to divide the components of Ukraine's military security into 3 groups depending on the subjects of its provision: those that determine the readiness to counter military threats of the entire nation and the state; those that determine the readiness to counter military threats of state authorities, including military administration bodies, and their officials; those that directly determine the combat readiness of the Armed Forces of Ukraine and other military formations formed in accordance with the legislation of Ukraine.

The components of Ukraine's information security have been clarified: prevention of disclosure of state secrets and other important information, protection from harmful information, and protection of subjects of Ukraine's national security against cyber attacks.

It was revealed that the elements of the national security system of Ukraine include other types of security in a "pure" or combined form: informational-economic, ecological, military-ecological, scientific-technological, diplomatic, cultural, etc.

Keywords: security; National security; constitutional order; informational security; military security; economic security; the object of a criminal offense; object of criminal protection.

ЗМІСТ ТА СИСТЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ

Анотація. Робота присвячена проблемі встановлення змісту та елементів системи національної безпеки України як об'єкта кримінально-правової охорони. Розкрито основні підходи до розуміння категорій «безпека» та «національна безпека», визначено пріоритетні з них у царині кримінально-правових досліджень. Доведено, що національна безпека за своїм змістом не вичерпується ані державною безпекою, ані безпекою нації як стійкої історичної спільності людей.

Обґрунтовано визначення національної безпеки України як системи однорідних суспільних відносин, які забезпечують стан захищеності існування, життєдіяльності і розвитку Українського народу та держави від внутрішніх та зовнішніх загроз у пріоритетних сферах та охороняються кримінальним законом.

З'ясовано зміст основних складових національної безпеки України, які виступають основними або додатковими безпосередніми об'єктами кримінальних правопорушень, а в деяких випадках можуть мати значення і родових об'єктів: конституційного ладу і його складових, національної воєнної, інформаційної, економічної безпеки.

До елементів конституційного ладу України віднесено суспільні відносини, які забезпечують саме існування Українського народу як носія суверенітету, України як суверенної і незалежної держави та недоторканність усієї території України, на яку

поширюється її суверенітет, у межах існуючого кордону; державне правління; демократичний державний режим в Україні; державний устрій. Зроблено висновок, що конституційний лад України виступає основою політичної безпеки.

Запропоновано розподіл складових воєнної безпеки України на 3 групи в залежності від суб'єктів її забезпечення: ті, що визначають готовність до протидії воєнним загрозам усього народу та держави; ті, що визначають готовність до протидії воєнним загрозам органів державної влади, включаючи органи військового управління, та їх посадових осіб; ті, що визначають боєготовність безпосередньо Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законодавства України.

З'ясовано складові інформаційної безпеки України: недопущення розголошення державної таємниці та іншої важливої інформації, захищеність від шкідливої інформації та захищеність суб'єктів забезпечення національної безпеки України від кібератак.

Виявлено, що до елементів системи національної безпеки України належать й інші види безпеки у «чистому» або комбінованому вигляді: інформаційно-економічна, екологічна, воєнно-екологічна, науково-технологічна, дипломатична, культурна тощо.

Ключові слова: безпека; національна безпека; конституційний лад; інформаційна безпека; воєнна безпека; економічна безпека; об'єкт кримінального правопорушення; об'єкт кримінально-правової охорони.

Вступ. Національна безпека України є одним із найактуальніших напрямків наукових досліджень, що зумовлено збройною агресією Російської Федерації проти України, яка розпочалася 20 лютого 2014 р., а з 24 лютого 2022 р. набувши вигляду повномасштабного вторгнення, загрожує самому існуванню нашої держави. Наймасштабніші з часів Другої світової війни бойові дії в Європі, що стали викликом не лише для України, а і для багатьох інших держав світу, змушують вдатися до перегляду усталених уявлень про сутність безпеки у глобальному, регіональному і національному вимірах. Значна частина засобів її забезпечення, які використовувалися до останніх подій, виявилися недостатньо ефективними проти нових загроз, що стали реальністю. За висловом судді Конституційного Суду України В.П. Колісника, «грубо й цинічно руйнуючи принципи та правила цивілізованого міждержавного спілкування і співіснування, Росія вже знищила міжнародну та європейську систему гарантування загального миру та міжнародної безпеки, наглядно продемонструвала немічність ООН, НАТО, Ради Європи, Європейського Союзу, МАГАТЕ, Міжнародного Комітету Червоного Хреста та інших міжнародних організацій і міждержавних союзів» (Колісник В., 2022).

Постановка проблеми. За таких обставин підлягає переосмисленню цінність різних видів безпеки на національному рівні, серед яких чільне місце починає займати воєнна безпека. Виникає потреба у формуванні нових концепцій безпеки, що враховували би наявність комплексних загроз на тлі важкопрогнозованих кризових явищ в економіці, дипломатичних відносинах, зростання екстремізму, поширення у суспільній психології атмосфери страху й невпевненості у майбутньому тощо.

Ця робота виконана на основі аналізу й узагальнення різних підходів до розуміння категорій «безпека», «національна безпека». **Метою** дослідження є з'ясування змісту національної безпеки України та її складових як суспільних відносин, що є важливою соціальною цінністю й охороняються нормами кримінального права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різним аспектам проблематики загальної категорії безпеки та її окремих видів присвятили свої праці такі науковці, як В.О. Антонов, О.Ф. Бантишев, В.І. Борисов, В.В. Горлинський, О.П. Дзьобань, І.В. Діордіца, В.А. Ліпкан, М.І. Панов, О.О. Пащенко, М.А. Рубащенко, О.В. Соснін, В.П. Тихий, О.Г. Турченко, С.О. Харитонов, Р.Л. Чорний, О.А. Чуваков, О.В. Шамара, С.І. Шевченко, О.С. Юнін та ін. Незважаючи на значну наукову зацікавленість, деякі з ключових наукових положень щодо національної безпеки України залишаються такими, що мають дискусійний характер, наприклад, дефініції цієї безпеки, її співвідношення з державною безпекою, або ж є недостатньо висвітленими, як проблеми воєнної безпеки України, комбінованих видів безпеки тощо.

1. Поняття національної безпеки України як об'єкта кримінально-правової охорони.

1.1. Наукові підходи до розуміння категорії «безпека».

Передумовою вироблення дефініції поняття «національна безпека» є з'ясування змісту більш загальної міждисциплінарної та поліаспектної категорії «безпека».

За висновками Г.П. Ситника та М.Г. Орла, сучасні уявлення про безпеку індивіда, соціальної групи, суспільства, держави, міжнародної спільноти знаходять відображення в її визначеннях, які акцентують увагу переважно на таких аспектах безпеки, як: стан захищеності системи; відсутність чи наявність небезпеки; наявність специфічної властивості (атрибуту) системи, що забезпечує її безпечне функціонування (наприклад, її спроможність щодо самовдосконалення); результати специфічної діяльності тих чи інших інститутів держави; певний стан системи; сукупність чинників, що забезпечують життєздатність системи або сприятливі умови для її розвитку; культурно-історичні феномени розвитку системи; інституціоналізація взаємодій елементів соціальної системи в контексті задоволення їх

життєво важливих потреб та досвіду культурно-історичного розвитку (*Ситник Г. П., Орел М. Г., 2021*).

В.А. Ліпкан та І.В. Діордіца визначили такі основні підходи, що використовуються під час нормативно-правового, доктринального та енциклопедичного визначення поняття «безпека», як-то: статичний («безпека – стан захищеності»), апофатичний («безпека – відсутність загроз і небезпек»), діяльнісний («безпека – система заходів, спрямованих на створення умов»), пасивний («безпека – дотримання певних параметрів, норм») (*Ліпкан В. А., Діордіца І. В., 2007*). Погоджуючись у цілому з подібною класифікацією підходів, вважаємо за доцільне запропонувати деякі термінологічні уточнення. Так, назва «статичного» підходу видається занадто умовною, оскільки стан захищеності як характеристика певного предмета в різні часові проміжки цілком може змінюватися з появою нових загроз та (або) зникненням тих, що існували раніше, що є особливо актуальним в останні роки для України. У зв'язку з цим пропонуємо тип пізнання поняття безпеки, за якого остання розглядається як стан, тобто атрибут, характеристика буття (існування) певного феномена, визначати як онтологічний підхід. У свою чергу, «динамічний» (діяльнісний) підхід пропонуємо йменувати праксеологічним. Практиологічний підхід як методологічний інструмент застосовується в різних галузях управління організацією діяльності і підвищення її ефективності та передбачає звернення до процесуальної сторони діяльності для її оптимізації, виявлення доцільності та раціональності дій і операцій (*Романовська Л. І., 2020*). «Пасивний» підхід може бути названий нормативним.

М.І. Панов виокремив такі підходи до розуміння безпеки, як соціологічний, нормативно-інструментальний, аксіологічний, функціональний, телеологічний (*Панов М. І., 2020*), що доповнюють наведену вище класифікацію.

Допускаємо можливість застосування й інших підходів до пояснення категорії безпеки: системного (безпека як система елементів, що її становлять, наприклад, суспільних відносин, заходів протидії загрозам тощо), ситуаційного (з'ясування змісту безпеки на підставі розкриття чинників, які визначають конкретно-історичні умови (ситуацію), що змінюються), гносеологічного (безпека як процес та результат пізнання об'єктивної дійсності), синергетичного (пізнання безпеки як відкритої, складної, динамічної системи з точки зору процесу її самоорганізації), феноменологічного (безпека як результат комунікації між суб'єктами) тощо.

В.П. Тихий звертає увагу на дві взаємодіючі сторони – безпека від кого (чого) і безпека кого (чого), розрізняючи безпеку в двох сенсах: у тому значенні, що предмет безпечний, не створює небезпеки заподіяння шкоди, не здатний її заподіяти, не загрожує небезпекою,

надійний, і в тому розумінні, що предмету не загрожує небезпека, він надійно захищений, гарантований, забезпечений від небезпеки (Тихий В. П., 2016). Такі самі ідеї зустрічаються й у дослідженнях польських учених, зокрема, Р. Земба виокремлював внутрішній (мається на увазі стабільність даної системи) та зовнішній (розуміється як відсутність загрози з боку інших суб'єктів) аспекти безпеки (Kamiński M. A., 2019). Розвиваючи ці ідеї, можна розглядати «статичний» та «апофатичний» (за термінологією В.А. Ліпкана та І.В. Діордіци) підходи як різні аспекти розуміння поняття «безпека» в межах одного й того самого онтологічного підходу. У першому аспекті, який умовно можна назвати «позитивним», йдеться про безпеку як певну позитивну характеристику того чи іншого явища або процесу («безпека чогось»), що уможливорює розрізнення, наприклад, безпеки людства, національної безпеки, безпеки суспільства (громадської безпеки), безпеки соціальної групи, безпеки людини, екологічної безпеки, безпеки виробництва тощо. У «негативному» аспекті безпека означає захищеність від потенційних загроз, тобто їх відсутність або, принаймні, мінімізація («безпека від чогось») – захищеність від зовнішньодержавних та внутрішньодержавних загроз, булінгу, домашнього насильства, несприятливих екологічних чинників та ін.

Вітчизняні та зарубіжні фахівці віддають перевагу різним підходам. Так, Великий тлумачний словник містить лаконічне визначення поняття безпеки як стану, коли кому-, чому-небудь ніщо не загрожує (Бусел В. Т., 2005). За А. Волферсом безпека, в об'єктивному сенсі, визначає відсутність загроз набутим цінностям, в суб'єктивному сенсі – відсутність страху, що ці цінності будуть піддані нападу (Wolfers A., 1962). На думку А. Баланди, безпека – це насамперед дієва функція суспільства, людини, держави з виявлення, попередження та усунення небезпек і загроз, здатних знищити їх чи позбавити фундаментальних матеріальних і духовних цінностей або ж унеможливити їх стабільний розвиток (Баланда А., 2007). В.А. Ліпкан та Ю.Є. Максименко є прихильниками наукової позиції, згідно з якою безпека є не дискретним станом, а процесом, та відстоюють діяльнісний підхід (Ліпкан В., Максименко Ю., 2011).

На наш погляд, зазначені вище підходи не є взаємовиключними. Вибір того або ж іншого підходу зумовлюється у кожному випадку проблематикою і спрямованістю, метою та завданнями, які ставляться автором дослідження, а також характером загроз конкретному виду безпеки (наприклад, у галузі кримінального права йдеться про загрози, викликані вчиненням кримінальних правопорушень). А в деяких випадках цілковито допустимим є комбіноване застосування різних підходів, наприклад, при проведенні комплексних безпекознавчих студій. Виступаючи позначенням міждисциплінарної категорії, термін «безпека» є полісемантичним, що зумовлює неможливість вироблення єдиної універсальної дефініції, яка відповідала б

потребам усіх наук, у яких цей термін вживається. Слід погодитися з думкою Д.О. Тихомирова про те, що науковий потенціал певного варіанту трактування безпеки означений не його претензіями на наукову всезагальність, а здатністю адекватно розв'язувати ті проблеми безпеки, що постають як у межах певної науки, так і в практиці її забезпечення. Більш продуктивний варіант розв'язання проблеми тлумачення поняття безпеки ґрунтується на конкурентних науково-дослідних програмах І. Лакатоса або на підставі аналізу плюралізму тлумачень поняття «безпека» в різних науках і з'ясування спільного та відмінного між ними в площині залежності від предмета, методології, понятійно-категоріального апарату певної науки тощо (Тихомиров Д. О., 2018).

Так, при розгляді безпеки як суспільних відносин В.І. Борисов та О.О. Пащенко слушно віддають перевагу статичному підходу (за нашою термінологією, мається на увазі «позитивний» аспект онтологічного підходу), оскільки в цьому розумінні безпека – це стан захищеності (Борисов В. І., Пащенко О. О., 2020). Разом із тим, у кримінально-правових дослідженнях, як уявляється, доцільно не обмежуватися єдиним підходом, враховуючи також і «негативний» аспект онтологічного підходу та поєднавши онтологічний з системним підходом. Відповідно, *безпека як об'єкт кримінально-правової охорони (або об'єкт кримінального правопорушення в разі посягання на нього), тобто система суспільних відносин, які охороняються кримінальним законом, формує собою стан захищеності («безпекову оболонку») відповідних об'єктів, що входять до її складу.*

У подальшому дослідженні будемо виходити саме з цього розуміння.

Виокремлення видів (форм, сфер, об'єктів) безпеки може здійснюватися з використанням різних критеріїв.

Г.Ю. Ткачук за результатами узагальнення наукових джерел розрізняє такі критерії розподілу сутнісного наповнення категорії «безпека», як за об'єктами безпеки, за цінностями безпеки, за галузями науки, за змістом, за аспектами безпеки, за рівнями безпеки, за контурами безпеки. Сама авторка відзначає, що всі науковці намагаються виділити об'єкти, рівні, ознаки та види безпеки, однак, незважаючи на різноманіття поглядів на безпеку, більшість понять несуть майже однакове смислове навантаження (Ткачук Г. Ю., 2014). У таких варіантах класифікації залишається незрозумілою сутність та співвідношення між деякими критеріями, наприклад, «види безпеки за змістом», «контури безпеки» тощо. Також наведені цінності безпеки – відокремленість території, суверенітет держави, політичні настанови органів влади та місцевого самоврядування, рівень розвитку вільних економічних зв'язків всередині держави, якість життя та культурний розвиток населення – скоріше є цінностями національної безпеки, ніж безпеки загалом.

В.В. Горлинський обрав методологічною підставою для виділення критеріїв типологізації видів безпеки класифікацію типів зв'язку, що розроблена в теорії діалектики. На підставі цього диференційовані численні критерії класифікації безпеки: за типом просторового зв'язку (локальний, регіональний, міжрегіональний і глобальний характер безпеки); за сутнісним, онтологічним характером зв'язку (екзистенціальна, гуманітарна, психологічна, біологічна, бактеріологічна та інші форми безпеки); за характером просторово-часового зв'язку (тактичні і стратегічні форми безпеки); за типом суспільного зв'язку (економічна, політична, соціальна, духовна безпека); за видами структурного зв'язку у кожній сфері безпеки (наприклад, економічна безпека містить фінансову, продовольчу, ресурсну, енергетичну, виробничу, техніко-технологічну та ін.); за типом функціонального зв'язку (зовнішня і внутрішня безпека); за зв'язками соціального утворення (особиста, групова, державна, суспільна, національна, колективна і міжнародна безпека); за детермінаційними зв'язками, що виступають факторами негативного впливу, – загрозами (екологічна, демографічна, радіаційна, воєнна, інформаційна, науково-технологічна, протипожежна, протиселева, протиповінева, професійно-технологічні види безпеки та багато інших форм); за типом генетичного зв'язку (антропогенна, техногенна, криміногенна, сейсмогенна та інші види безпеки) (Горлинський В. В., 2011). На нашу думку, далеко не всі з запропонованих критеріїв доцільно використовувати у спеціальних кримінально-правових дослідженнях різних видів безпеки як об'єктів кримінально-правової охорони.

За основу можна взяти класифікацію напрямів дослідження соціальної безпеки, запропоновану О.І. Іляш, як-то: «вертикальний» – розгляд безпеки з позиції окремих елементів ієрархічної структури; «горизонтальний» – акцентується увага на функціональній структурі безпеки; «зовнішньоекономічний» визначає захищеність життєво важливих інтересів соціальних суб'єктів на макро- та мікрорівнях, збереження і розвиток людського потенціалу, підтримку ефективного стимулювання діяльності людей, систем їхньої соціалізації та життєзабезпечення, вічних цінностей, моральності тощо; «моністичний», який характеризує найважливіші пріоритети забезпечення соціальної безпеки (Іляш О. І., 2011). Можемо запропонувати поширити зазначені напрями на класифікацію як безпеки взагалі, так і окремих її різновидів, лише змінивши назву «зовнішньоекономічного» напрямку, до прикладу, на «інструментальний». Так, для потреб кримінального права матиме значення «вертикальний» розподіл безпеки як суспільних відносин на безпеку людства, національну безпеку, громадську безпеку, безпеку особи тощо. «Горизонтальний» розподіл здійснюється на тому чи іншому «рівні» безпеки, наприклад, на рівні безпеки особи можна виокремити безпеку життя, безпеку здоров'я, безпеку честі й гідності, безпеку приватної власності, статеву безпеку

тощо; на рівні національної безпеки про цю класифікацію йтиметься в наступному параграфі розділу. За «інструментальним» напрямом визначається коло і зміст інтересів, засобом (інструментом) забезпечення яких виступає певний різновид безпеки. «Моністичний» напрям передбачає виокремлення національної безпеки України, громадської безпеки, безпеки виробництва, безпеки руху та експлуатації транспорту як таких, що поряд з іншими належать до переліку пріоритетних сфер суспільних відносин, через що потребують самостійної кримінально-правової охорони.

1.2. Зміст поняття «національна безпека України».

Для кримінального права України національна безпека виступає як сфера суспільних відносин, яка має високу соціальну цінність і через те підлягає охороні (об'єкт кримінально-правової охорони), та як однорідні суспільні відносини, які охороняються взаємопов'язаними кримінально-правовими нормами і яким фактично заподіюється істотна шкода або створюється реальна загроза заподіяння істотної шкоди кримінальними правопорушеннями певного роду (родовий об'єкт кримінальних правопорушень).

Кримінально-правова значущість з'ясування складових національної безпеки як родового об'єкта зумовлюється тим, що вони виступають безпосередніми об'єктами кримінальних правопорушень, причому не лише основними (у кримінальних правопорушеннях, передбачених розділом I Особливої частини Кримінального кодексу (в подальшому – КК) України), а й додатковими (у низці кримінальних правопорушень, які передбачені іншими розділами Особливої частини КК). Наприклад, за умов воєнного стану в Україні додатковим факультативним об'єктом корупційних кримінальних правопорушень у низці випадків можуть виступати суспільні відносини, що забезпечують різні сфери національної безпеки, насамперед обороноздатність держави, отже, суспільні відносини, що зазнають посягань унаслідок зазначеної групи кримінальних правопорушень, стали більш комплексними через загрозу існування самої Української держави (*Орбець К. М., 2023*).

У деяких випадках складові національної безпеки України, на наш погляд, можуть мати значення і родових об'єктів кримінальних правопорушень (зокрема, кримінальних правопорушень у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації – розділ XIV Особливої частини КК, кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби (військових кримінальних правопорушень) – розділ XIX Особливої частини КК). Такі кримінальні правопорушення закріплені законодавцем у самостійних розділах Особливої частини у зв'язку з особливостями ознак та елементів своїх складів, спільних для відповідної групи (роду) правопорушень (наприклад, наявністю того й самого спеціального суб'єкта).

Визначення поняття національної безпеки, так само, як і категорії безпеки, в літературі є дискусійним. Тим не менш, відмінності між визначеннями тут простежуються не тільки через різні підходи, а і через різне розуміння складових національної безпеки.

За висловом Ю.О. Загуменної, категорія «національна безпека», маючи у своїй основі предикат «національна», уже не сприймається наукою у вузькому етнополітичному сенсі, а стала сприйматися швидше як синонім загальносоціальної безпеки як безпеки державно організованого соціуму в найширшому розумінні значення, як квінтесенції його глибинної потреби у безпечних, стабільних та упорядкованих умовах існування, з активною роллю державних та недержавних «акторів», відповідальних за відвернення внутрішніх і зовнішніх, реальних та потенційних загроз цим умовам суспільного існування і розвитку (*Загуменна Ю. О., 2021*). Також, як зауважує В.О. Антонов, ставити на одну площину такі поняття, як «національна безпека» і «державна безпека», є неприпустимим, оскільки перше поняття відображає більш широке родове визначення цього явища, а друге постає як його різновид. І тим більше не слід використовувати гібридний термін «національно-державна безпека» (*Антонов В. О., 2017*).

Підтримуючи в цілому твердження про те, що національна безпека за своїм змістом не вичерпується ані державною безпекою, ані безпекою нації як стійкої історичної спільності людей, відзначимо, що у сучасній вітчизняній науці менш поширеним є розуміння національної безпеки (що є родовим об'єктом кримінальних правопорушень, які передбачені в розділі I Особливої частини КК України) як охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин щодо забезпечення безпеки держави (*Чорний Р. Л., 2013*) або ототожнення основ національної безпеки з державною безпекою (*Чуваков О. А., 2023*). У проєкті КК України (станом на 25.02.2024 року) пропонується назва книги дев'ятої «Кримінальні правопорушення проти держави та національної безпеки України» (*Контрольний текст проєкту Кримінального кодексу України, 2024*), з чого можна зробити висновок, що автори проєкту розуміють поняття «безпека держави» та «національна безпека України» як досить близькі за своїм змістом, але при цьому все ж не включають у поняття національної безпеки поняття безпеки держави. Я.О. Лантіновим категорія «національна безпека» розглядається у двох сенсах – широкому та вузькому: у широкому сенсі вона збігається з загальним об'єктом злочинів – суспільною безпекою, і є системою «безпек» як усіх складових нації України (ієрархічне поєднання безпеки держави, безпеки недержавних об'єднань (громад) та безпеки фізичних осіб), так і поєднання усіх аспектів безпеки (безпеки військово-політичної, економічної, енергетичної, екологічної, інформаційної тощо), а у вузькому сенсі, на думку вченого, взагалі не є об'єктом кримінально-правової охорони (за

єдиним винятком – ст. 110 КК України) (Лантінов Я. О., 2011). З виокремленням подібних значень терміну «національна безпека» погодитися не можемо з таких міркувань.

По-перше, національна безпека є хоча й достатньо високим «рівнем» безпеки, але не всеохоплюючим. Очевидно, що безпека людства має вважатися ще більш широким поняттям.

По-друге, «вертикальний» розподіл безпеки не означає, що кожен з більш високих рівнів складається з простої сукупності «безпек» нижчого рівня. Безпека людства, національна безпека, громадська безпека, безпека особи, крім спільних, мають і власні специфічні характеристики й тому потребують самостійної кримінально-правової охорони. Це не дає підстав оцінювати національну безпеку (навіть у найширшому сенсі) як загальний об'єкт усіх кримінальних правопорушень.

По-третє, об'єктом кримінальних правопорушень не завжди виступають суспільні відносини, що забезпечують лише безпеку. Так, у структурі однорідних суспільних відносин, що охоплюються поняттям довілля як об'єкта кримінально-правової охорони та родового об'єкта кримінальних правопорушень, виокремлюються відносини, які виникають не лише у зв'язку з впливом екологічної ситуації на людину, що проявляється у формі екологічної безпеки, а й впливом людини на навколишнє середовище, його окремі компоненти у формі раціонального використання та охорони природних ресурсів та саморозвитком і самоорганізацією навколишнього середовища й людства як єдиного цілого у формі природного відтворення та екологічного балансу (рівноваги) (Оробець К. М., 2014). Подібним чином безпека людства є лише складовою родового об'єкта кримінальних правопорушень, які передбачені розділом XX Особливої частини КК, тобто одним з безпосередніх об'єктів (Тацій В. Я., Борисов В. І., Тютюгін В. І., 2020). Отже, загальний об'єкт кримінальних правопорушень не вичерпується суспільними відносинами, які забезпечують безпеку (будь-яку – чи то безпеку людства, чи то національну безпеку, чи то громадську безпеку, чи то безпеку особи тощо).

І, нарешті, по-четверте, Україна, на нашу думку, цілком слушно відмовилася від кримінально-правової охорони держави як такої на користь охорони основ національної безпеки України, оскільки саме національна безпека, з одного боку, охоплює безпеку держави як такої, а також стан захищеності встановленого порядку формування державної влади та її взаємодії з суспільством та особою, з іншого боку – безпеку існування всього Українського народу. Тому суспільні відносини, що забезпечують національну безпеку, завжди є більш цінними, ніж суспільні відносини, які забезпечують тільки державну безпеку. Слід враховувати й те, що безпека державної влади в деяких випадках (насамперед це стосується держав з недемократичними типами політичного режиму) може не забезпечувати, а, навпаки,

бути загрозою безпеці особи або навіть суспільства, народу загалом. Тож передумовою безпеки особи потрібно вважати саме національну, а не державну безпеку.

Зростання чисельності та території збройних конфліктів у світі, яскравим прикладом чого є відкрите повномасштабне вторгнення російських збройних сил в Україну, яке триває вже понад 2 роки, дає підстави вбачати встановлення все більш щільного зв'язку між забезпеченням міжнародної та національної безпеки.

Так, М. Геллман у звіті 2019 р. відзначав, що ядерна зброя, інші технології зброї масового знищення, кібервійна, тероризм і глобальні екологічні кризи роблять національну безпеку все більш залежною від глобальної (Hellman M., 2019). О.Г. Турченко наголошує на тому, що останнім часом усе активніше проявляють себе поряд із традиційними нетрадиційні суб'єкти, процеси, які раніше мали суто національний характер, і загалом певною мірою «стирається» грань між національними інтересами і загальними, між «внутрішніми» проблемами і загальносвітовими (Турченко О. Г., 2022).

Виникає питання про те, яким чином за цих обставин розмежувати, чи становить конкретна загроза міжнародну, національну, громадську або ж особисту небезпеку. Пропонуємо при цьому брати до уваги як масштаби, так і спрямованість загроз. Наприклад, російське вторгнення в Україну, хоча за масштабами активних бойових дій поки що не виходить за межі території України (якщо одиничні епізоди вважати лише винятками), насправді становить загрозу для миру та безпеки людства (безпека міжнародного рівня) через те, що держава-агресор протиставляє себе цивілізованому світу, порушує принцип мирного вирішення суперечок, вчиняє геноцид Українського народу, що визнається багатьма країнами світу, а її військовослужбовці масово вчиняють воєнні злочини. Якщо ж мова йде про загрозу безпеці у вигляді кримінальних правопорушень, вирішальне значення матиме встановлення психічного ставлення особи до вчинюваного суспільно небезпечного діяння, а саме: спрямованості умислу, наявності спеціальної мети у суб'єкта. Скажімо, вчинення вибуху у громадському місці з метою провокації воєнного конфлікту або міжнародного ускладнення потребує кваліфікації як терористичний акт за ст. 258 КК України (в цьому випадку хоча основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення виступають суспільні відносини, які забезпечують громадську безпеку від соціальних джерел загальнопідвищеної небезпеки, додатковим безпосереднім об'єктом буде залежно від мети воєнна безпека або міжнародний правопорядок), з метою ослаблення держави – як диверсія за ст. 113 КК (злочин проти основ національної безпеки), з метою заподіяти смерть конкретній особі – як умисне вбивство, вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб, за п. 5 ч. 2 ст. 115 КК (злочин проти життя).

А. Альван національну безпеку як багатопланове явище розглядає в таких аспектах: у просторі – як частину міжнародної безпеки стосовно безпеки в межах певної держави (її державних кордонів); стосовно національних інтересів населення певної держави – як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства від внутрішніх і зовнішніх загроз; стосовно військових загроз – як положення країни, при якому їй не загрожує небезпека війни або інших посягань на суверенний розвиток; стосовно суверенітету держави – як стан держави, при якому забезпечується її цілісність і можливість бути самостійним суб'єктом міжнародних відносин (Альван А., 2019).

О.П. Дзьобань та О.В. Соснін під національною безпекою розуміють показник здатності суспільства й держави, що захищають національні інтереси самостійно чи разом з іншими дружніми країнами (народами, націями), стримувати або усувати внутрішні й зовнішні загрози національному суверенітету, територіальній цілісності, соціальному ладу, економічному розвитку, іншим важливим елементам духовної й матеріальної життєдіяльності; ступінь захищеності інтересів особистості, суспільства й держави від зовнішніх та внутрішніх загроз (Дзьобань О. П., 2021).

За визначенням Є.М. Нікіпелової національна безпека — це стан, при якому в державі захищені національні інтереси країни в широкому їх розумінні, що включає політичні, соціальні, економічні, військові, екологічні аспекти, ризики, пов'язані із зовнішньоекономічною діяльністю, розповсюдженням зброї масового ураження, а також стан, при якому вдалося запобігти загрози духовним і інтелектуальним цінностям народу (Нікіпелова Є. М., 2018).

В.П. Павленко розуміє національну безпеку як достатню за рівнем та характером захищеність національних ресурсів та цінностей, а також державних, громадських та особистих інтересів від внутрішніх та зовнішніх загроз (Павленко В. П., 2022).

М. А. Рубашенко розкриває зміст національної безпеки України (родового об'єкта кримінальних правопорушень) через суспільні відносини, які забезпечують такі основи національної безпеки України, що визначають саме існування Українського народу, збереження його самобутньої культури та єдності, а також існування України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної і правової держави: її конституційний лад, суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність, обороноздатність, економічну та інформаційну безпеку тощо (Рубашенко М. А., 2016).

Відповідно до Філософського енциклопедичного словника національна безпека є поняттям, яке визначає певний ступінь захищеності особистості, суспільства та держави від

зовнішніх та внутрішніх загроз, що дозволяє їм нормально існувати та розвиватися (*Шинкарук В. І. et al., 2002*).

С.О. Харитонов визначає національну безпеку як відповідну цілісну та цілеспрямовану систему (сукупність) самостійних, ієрархічних елементів, а за своєю суттю підсистем з коригуючими взаємозв'язками та взаємозалежністю як усередині системи між її елементами, так і з навколишнім середовищем, що в подальшому емерджентні – утворюють нову якість. Серед складових національної безпеки: державна безпека, політична безпека, економічна безпека, воєнна безпека, технологічна безпека, екологічна безпека, гуманітарна безпека, демографічна безпека, інформаційна безпека, банківська безпека, інвестиційна безпека, продовольча безпека, енергетична безпека та ін. (*Харитонов С. О., 2022*).

Виходячи з найбільш імовірних загроз національній безпеці України в життєво важливих сферах діяльності та аналізу джерел, Н.Р. Нижник, Г.П. Ситник та В.Т. Білоус виокремили такі основні функціональні складові (сфери) національної безпеки України: економічну, політичну, соціальну, воєнну, екологічну, епідемічну, технологічну та інформаційну безпеку (*Нижник Н. Р., Ситник Г. П., Білоус В. Т., 2000*).

Дещо інша дефініція національної безпеки України міститься у законодавстві України. Так, у п. 9 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» національна безпека України визначається як захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз. Національні інтереси України тлумачаться як життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян (п. 10 ч. 1 ст. 1 Закону). До фундаментальних національних інтересів України віднесено: державний суверенітет і територіальну цілісність, демократичний конституційний лад, недопущення втручання у внутрішні справи України; сталий розвиток національної економіки, громадянського суспільства і держави для забезпечення зростання рівня та якості життя населення; інтеграцію України в європейський політичний, економічний, безпековий, правовий простір, набуття членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами. У сферах національної безпеки і оборони виокремлені такі напрями, як воєнна, зовнішньополітична, державна, економічна, інформаційна, екологічна безпеки, безпека критичної інфраструктури, кібербезпека України та ін. (ч.ч. 3, 4 ст. 3 Закону України «Про національну безпеку України»).

У подальшому будемо виходити з такої дефініції поняття національної безпеки України як об'єкта кримінально-правової охорони:

це система однорідних суспільних відносин, які забезпечують стан захищеності існування, життєдіяльності і розвитку Українського народу та держави від внутрішніх та зовнішніх загроз у пріоритетних сферах та охороняються кримінальним законом.

Як і будь-яка система, національна безпека являє собою сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія (Шинкарук В. І. et al., 2002). До пріоритетних сфер (елементів) національної безпеки України на даному конкретно-історичному етапі розвитку, що мають кримінально-правове значення, відносимо: конституційний лад і його окремі складові, національну воєнну, інформаційну, економічну безпеку. Звідси, як уявляється, у чинній редакції ч. 1 ст. 1 КК України допущено неточність, оскільки до об'єктів кримінально-правової охорони в загальному вигляді слід відносити національну безпеку України в цілому, не обмежуючись лише однією її складовою – конституційним устроєм України.

Загрози для національної безпеки можуть бути як внутрішнього, так і зовнішнього походження. З позицій кримінального права такими загрозами є кримінальні правопорушення, безпосередніми об'єктами яких є ті чи інші елементи національної безпеки України.

2. Елементи національної безпеки України.

2.1. Конституційний лад України.

Для позначення конституційного ладу України та його складових у КК України вживаються такі терміни, як «конституційний устрій України», «конституційний лад», «державна влада», «територіальна цілісність і недоторканність України», «суверенітет України», «державна безпека України» тощо.

Як відзначає П. Павлишин, відсутність єдиного законодавчого визначення категорій «конституційний лад» та «державна влада» породжує складність для їх аналізу у рамках кримінально-правових досліджень і у практичному застосуванні кримінального законодавства та змушує застосовувати їх загальнотеоретичні визначення як юридичні категорії, а також особливості їх сутності як об'єктів кримінально-правової охорони та кримінально протиправних посягань (Павлишин П., 2021).

Л.І. Летнянчин пропонує визначення конституційного ладу України як закріпленої Основним Законом України системи засад, фундаментальних цінностей і найбільш важливих положень, а також правовідносин, що виникають на їх основі та забезпечують правову й демократичну сутність української держави і сприяють гармонійному розвитку особистості та інститутів громадянського суспільства (Слінько Т. М., 2021).

О.І. Радченко стверджує, що конституційний лад – це форма (спосіб) організації держави, що забезпечує підпорядкування її праву й характеризує її як конституційну державу (Бакумов О. С., Гудзь Т. І., Марчук М. І., 2019).

На думку М.В. Савчина, конституційний лад України виражає політичну та соціальну інтеграцію демократичного суспільства та публічної влади виключно на засадах верховенства права, солідарності (громадської злагоди) та справедливості з метою забезпечення загального блага (балансу приватних і публічних інтересів) (Савчин М. В., 2009).

М.І. Хавронюк, визначаючи конституційний лад як встановлені Конституцією України основні засади життєдіяльності суспільства, держави і людини в Україні, виокремлює такі його складові: суверенітет держави; форму правління; державний устрій та цілісність території; державний режим. Державна влада – система сформованих у порядку, передбаченому Конституцією та законами України, органів, які уособлюють собою владу глави держави, законодавчу, виконавчу і судову, а також (у широкому розумінні) органи місцевого самоврядування і контрольного-наглядового та деякі інші органи, які, користуючись певною незалежністю, де-юре не належать до трьох головних гілок влади – є частиною її конституційного ладу (Дудоров О. О., Письменський Є. О., 2012).

Важливим є з'ясування співвідношення між конституційним та державним ладом. В.В. Берч, Н.Й. Лакатош, О.О. Піфко та В.І. Продан слушно зазначають, що конституційний лад не слід ототожнювати з державним ладом. Останній є явищем більш вузьким. На відміну від державного ладу, конституційний лад завжди передбачає наявність в державі конституції. Якщо необхідними ознаками конституційного ладу є народний суверенітет, виборність влади, розподіл державної влади, непорушність і невідчужуваність загальноновизнаних прав і свобод людини, то державний лад може і не містити всіх цих ознак (Конституційне право України, 2023).

Таким чином, з урахуванням розподілу, здійсненого М.І. Хавронюком, елементами конституційного ладу України, що входять до його складу як безпосереднього об'єкта низки кримінальних правопорушень, передбачених розділом I Особливої частини КК України, слід визнавати суспільні відносини, які забезпечують:

1) саме існування Українського народу як носія суверенітету, України як суверенної і незалежної держави та недоторканність усієї території України, на яку поширюється її суверенітет, у межах існуючого кордону;

2) державне правління, тобто елемент форми держави, який характеризує способи формування вищих органів державної влади, їх компетенцію, структуру, принципи взаємовідносин та ступінь участі населення в їх формуванні (Цвік М. В., Петришин О. В.,

2009). Україна за формою державного правління є парламентсько-президентською республікою. Державна влада в Україні в цілому, окремі вищі органи державної влади формуються, а посадові особи – обираються винятково у встановленому Конституцією України порядку та функціонують на засадах поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки, узгодження діяльності яких забезпечує система стримувань і противаг;

3) демократичний державний режим в Україні. Згідно з ч. 1 ст. 5 Конституції України народ є єдиним джерелом влади в Україні, здійснюючи її безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Найбільшими загрозами для демократичного державного режиму та безпеки державного правління є відповідно узурпація права визначати і змінювати конституційний лад в Україні та узурпація державної влади. Згідно з рішенням Конституційного Суду України від 5 жовтня 2005 р. № 6-рп/2005 узурпація права визначати і змінювати конституційний лад означає, зокрема, привласнення державою, її органами або посадовими особами права, що належить народові, вносити зміни до Конституції України у спосіб, який порушує порядок, визначений розділом XIII чинного Основного Закону України; узурпація державної влади означає неконституційне або незаконне її захоплення органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, громадянами чи їх об'єднаннями тощо. Кримінально-правова боротьба з цими загрозами здійснюється через закріплення такого кримінального правопорушення, як дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, – ст. 109 КК України;

4) державний устрій, тобто елемент форми держави, який характеризує внутрішню структуру держави, спосіб її територіального поділу, співвідношення держави як єдиного цілого з її складовими частинами, міру централізації та децентралізації державної влади (*Цвік М. В., Петришин О. В., 2009*). Україна є унітарною державою, невід'ємною складовою частиною якої є автономне утворення – Автономна Республіка Крим. Основою державного устрою України є єдність та цілісність державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованість і соціально-економічний розвиток регіонів (ст. 132 Конституції України). Посягання на територіальну цілісність, а так само і недоторканність України, визнається кримінальним правопорушенням згідно зі ст. 110 КК України.

Конституційний лад України виступає основою *політичної безпеки*. Остання за своєю суттю являє собою стабільний стан політичної системи суспільства і найбільш сприятливий режим взаємодії її суб'єктів, формалізований у політичних відносинах, які охороняються, регулюються й гарантуються Конституцією й законами України (*Приходько Х. В., 2015*). Деякі

кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України посягають саме на політичну безпеку, наприклад, замах на вбивство або вбивство керівника політичної партії, вчинене у зв'язку з його громадською діяльністю, як форма посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112 КК України), що завдає шкоди суспільним відносинам, які забезпечують нормальну діяльність політичних партій як суб'єктів політичної системи України.

2.2. Воєнна безпека України.

Воєнна безпека України самостійно або у поєднанні з іншими видами є об'єктом низки кримінальних правопорушень, зокрема, таких кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України, як державна зрада (ст. 111 КК), пособництво державі-агресору (ст. 111-2 КК), диверсія (ст. 113 КК), шпигунство (ст. 114 КК), перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань (ст. 114-1 КК), несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 114-2 КК); кримінальних правопорушень проти громадської безпеки, наприклад, терористичний акт (ст. 258 КК) та інші злочини терористичної спрямованості, якщо вони вчиняються з метою провокації воєнного конфлікту, створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань (ст. 260 КК) тощо. Також воєнну безпеку забезпечують суспільні відносини, які формуються при несенні (проходженні) військової служби, що є родовим об'єктом кримінальних правопорушень, передбачених розділом XIX Особливої частини КК. Однак потрібно враховувати, що суб'єктами останніх, на відміну від кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України та проти громадської безпеки, можуть бути лише військовослужбовці, а також військовозобов'язані та резервісти під час проходження зборів, поліцейські поліції особливого призначення Національної поліції України, які під час дії воєнного стану залучені до безпосередньої участі у бойових діях, вказівка на яких міститься у ч. 2 ст. 401 КК.

С.О. Харитонов визначає воєнну безпеку як стан захищеності держави й усіх її складників від воєнних зовнішніх (передусім), а іноді і внутрішніх загроз. Боездатність держави складається, з точки зору дослідника, з таких компонентів, як-от: бойова готовність Збройних Сил України та інших військових формувань, яка в цілому розуміється як стан, що визначає ступінь готовності військ до виконання покладених на них завдань; готовність органів державного й військового управління, яка виявляється в належному їх функціонуванні (діяльності), що забезпечує їх здатність здійснювати збройний захист України; військово-

економічна готовність держави, що являє собою підтримання можливостей її військово-економічного й військово-технічного потенціалу на рівні, необхідному для реалізації воєнної політики в мирний час і в період війни; мобілізаційна готовність України, тобто здатність до мобілізаційного розгортання Збройних Сил України та інших військових формувань (Харитонов С. О., 2019).

О.С. Юнін та С.І. Шевченко на основі аналізу положень Стратегії воєнної безпеки України до складових елементів цього виду національної безпеки відносять такі, як-то: забезпечення існування та надійного функціонування Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, інших органів державної влади, на які покладено функції оборони нашої Батьківщини; реалізація превентивних заходів, спрямованих на попередження воєнних загроз; відсіч воєнної загрози шляхом залучення воєнного, політичного, економічного, міжнародно-правового (дипломатичного), духовного, культурного та наукового потенціалу держави та суспільства (Юнін О. С., Шевченко С. І., 2023).

Спираючись на визначення національної безпеки, пропонуємо воєнну безпеку визначати як суспільні відносини, що забезпечують стан захищеності існування, життєдіяльності і розвитку Українського народу та держави від внутрішніх та зовнішніх загроз воєнного характеру.

Складові воєнної безпеки можемо розподілити на 3 групи в залежності від суб'єктів її забезпечення:

1) ті, що визначають готовність до протидії воєнним загрозам усього народу та держави, включаючи можливості військового, політичного, інформаційного, економічного, дипломатичного, культурного, наукового характеру тощо. Отже, йдеться про військовий резерв України, а також військово-економічну, військово-політичну, військово-дипломатичну, військово-інформаційну та інші, так би мовити, наскрізні, комбіновані підвиди національної безпеки України;

2) ті, що визначають готовність до протидії воєнним загрозам органів державної влади, включаючи органи військового управління, та їх посадових осіб;

3) ті, що визначають боєготовність безпосередньо Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законодавства України.

2.3. Інформаційна безпека України.

Війна, яка вже понад 10 років ведеться Росією проти України, має гібридний характер, тобто полягає у воєнних діях, що здійснюються шляхом поєднання мілітарних, квазімілітарних, дипломатичних, інформаційних, економічних та інших засобів з метою досягнення

стратегічних політичних цілей, при цьому кожен з військових і невійськових способів ведення гібридного конфлікту застосовується у воєнних цілях та використовується як зброя (Яворська Г. М., 2016). Тож є всі підстави вважати інформаційні загрози поряд з воєнними найбільшою небезпекою для Українського народу та держави за умов збройного конфлікту, що триває в Україні.

У. Ільницька звертає увагу на два аспекти трактування інформаційної безпеки: з одного боку, інформаційна безпека є самостійним елементом національної безпеки будь-якої країни, а з іншого – інтегрованою складовою будь-якої іншої безпеки: військової, економічної, політичної тощо (Ільницька У., 2016). До цих аспектів потрібно додати розуміння інформаційної безпеки також як самостійного об'єкта кримінально-правової охорони і родового об'єкта кримінальних правопорушень, які закріплені в розділі XVI Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку».

Поняття інформаційної безпеки України та інформаційних загроз надано у Стратегії інформаційної безпеки, що затверджена Указом Президента України від 28 грудня 2021 р. № 685/2021. Згідно з цією Стратегією, інформаційна безпека України – складова частина національної безпеки України, стан захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу, інших життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, за якого належним чином забезпечуються конституційні права і свободи людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації, доступ до достовірної та об'єктивної інформації, існує ефективна система захисту і протидії нанесенню шкоди через поширення негативних інформаційних впливів, у тому числі скоординоване поширення недостовірної інформації, деструктивної пропаганди, інших інформаційних операцій, несанкціоноване розповсюдження, використання й порушення цілісності інформації з обмеженим доступом; інформаційна загроза – потенційно або реально негативні явища, тенденції і чинники інформаційного впливу на людину, суспільство і державу, що застосовуються в інформаційній сфері з метою унеможливлення чи ускладнення реалізації національних інтересів та збереження національних цінностей України і можуть прямо чи опосередковано завдати шкоди інтересам держави, її національній безпеці та обороні.

У науковій літературі пропонуються й інші дефініції, наприклад, інформаційна безпека України – стан, за якого в умовах дії реальних та потенційних загроз забезпечується самозбереження, сталий і прогресивний розвиток інформаційної сфери, зокрема захищеність інформаційної інфраструктури, інформаційного простору, інформаційних ресурсів,

інформаційних процесів та їх суб'єктів, а також досягнення відповідних національних цілей та реалізація національних інтересів в інформаційній сфері (Довгань О. Д., Ткачук Т. Ю., 2019); інформаційна безпека – стан захищеності інформаційного простору, який забезпечує його формування і розвиток в інтересах громадян, організацій і держави в цілому, захист від неправомірного зовнішнього і внутрішнього втручання; стан інформаційної інфраструктури, процесів, за яких інформація використовується суворо за призначенням і не впливає негативно на інформаційну чи інші системи як самої держави, так і інших країн при її використанні (Медвідь Ф., 2009); інформаційна безпека – стан захищеності національних інтересів України в інформаційній сфері від загроз особі, суспільству, державі через неповноту, несвоєчасність, недостовірність інформації, несанкціоноване поширення та використання інформації, негативний інформаційний вплив, негативні наслідки функціонування інформаційних технологій (Шатун В. Т., Гладун О. В., 2016); інформаційна безпека – це стійкий стан інформаційної сфери, що забезпечує її цілісність і захищеність об'єктів за наявності негативних внутрішніх і зовнішніх впливів, заснований на усвідомленні людиною своїх цінностей, потреб (життєво важливих інтересів) і цілей розвитку (Шевчук М. О., 2023) тощо.

У контексті нашого дослідження інформаційна безпека України являє собою суспільні відносини, що забезпечують стан захищеності існування, життєдіяльності і розвитку Українського народу та держави від внутрішніх та зовнішніх інформаційних загроз.

Важливою складовою інформаційної безпеки є **кібербезпека**, тобто інформаційна безпека в умовах використання комп'ютерних систем та/або телекомунікаційних мереж (Баранов О. А., 2014). Значна частина посягань на національну безпеку України перейшла у кіберпростір, набувши ознак кіберзлочинності. Наприклад, за умов воєнного стану основними типами кіберзлочинів стали такі, як кібершпигунство, кібертероризм, кібервійна (кібератаки на державні органи, військові об'єкти, банківську, медичну, енергетичну системи тощо), дезінформація (Orlovskiy R., Kharytonov S., Samoshchenko I., Us O., Iemelianenko V., 2023). До проявів кібервійни можна віднести кібердиверсію.

Виходячи з аналізу ознак кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України, до складових інформаційної безпеки України слід віднести, зокрема, такі, як-то:

1) недопущення розголошення державної таємниці та іншої важливої інформації (скажімо, інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань);

2) захищеність від шкідливої інформації. У КК України для позначення суспільно небезпечних дій, спрямованих на поширення різних видів шкідливої інформації, вживається як термін «пропаганда», так і терміни «публічні заклики», «розповсюдження матеріалів із закликами», «публічне заперечення» тощо, які також охоплюються поняттям пропаганди. З урахуванням положень чинного КК можна диференціювати два види пропаганди: «інформаційну», що полягає у поширенні інформації у вигляді публічних закликів (роз'яснення, вмовляння, нав'язування, переконування тощо невизначено великої кількості населення), та «фізичну», яка полягає у діях, спрямованих на розповсюдження (як варіант, збут) предметів пропагандистського характеру, або у самому розповсюдженні (чи збуті) останніх. До особливих різновидів слід віднести пропаганду, вчинену громадянами України у закладах освіти незалежно від типів та форм власності з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України, що являє собою прояв колабораційної діяльності (ч. 3 ст. 111-1 КК України) та може носити і інформаційний, і фізичний характер (*Орбець К. М., 2024*);

3) захищеність суб'єктів забезпечення національної безпеки України від кібератак.

2.4. Інші елементи національної безпеки України.

Розділ I Особливої частини КК України передбачає декілька кримінальних правопорушень, які можуть цілеспрямовано посягати на охоронювані кримінальним законом суспільні відносини, що забезпечують стан захищеності існування, життєдіяльності і розвитку Українського народу та держави від внутрішніх та зовнішніх економічних загроз.

Сутність *економічної безпеки України* достатньо повно визначено у п. 5 Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, які затверджені Наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України 29.10.2013 р. № 1277, згідно з яким економічна безпека – це стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз, забезпечувати високу конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі і характеризує здатність національної економіки до сталого та збалансованого зростання. До складових економічної безпеки віднесені: виробнича, демографічна, енергетична, зовнішньоекономічна, інвестиційно-інноваційна, макроекономічна, продовольча, соціальна, фінансова безпеки. Такий перелік видається занадто широким; до економічної безпеки України доцільніше відносити ті складові елементи, які характеризують лише економічні процеси та суміжні з ними явища, такі, як-то: інвестиційно-інноваційну, фінансову, зовнішньоекономічну, продовольчу та енергетичну безпеку (*Скорук О. В., 2016*). У будь-якому випадку, з точки зору чинного закону про

кримінальну відповідальність ці складові не впливають на диференціацію суспільних відносин як безпосередніх об'єктів кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України.

Загрозами для економічної безпеки України є такі кримінальні правопорушення про основ національної безпеки України, як державна зрада (ст. 111 КК України), диверсія (ст. 113 КК), шпигунство (ст. 114 КК). Так, підривна діяльність проти України за ст. 111 КК згідно з результатами дослідження О.Ф. Бантишева та О.В. Шамари є різновидом боротьби, здійснюваної проти України державами, їх спеціальними службами, партіями, закордонними антиукраїнськими організаціями, окремими ворожими елементами, що перебувають на території України, і може бути вчинена з різноманітними цілями: підриву чи ослаблення конституційного ладу України, завдання шкоди суверенітету, територіальній цілісності й недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України (Бантишев О. Ф., Шамара О. В., 2014). Таким чином, за наявності відповідної мети загрозу для економічної безпеки України може становити надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України як форма державної зради.

Також економічну загрозу являє собою диверсія (ст. 113 КК), якщо вона полягає у вчиненні дій, спрямованих на зруйнування або пошкодження об'єктів, які мають важливе народногосподарське значення. Слід погодитися з Р.Л. Чорним, що термін «народногосподарське значення» вже не відповідає повною мірою сучасним умовам розвитку нашої країни, а тому має бути замінений на «економічне чи інше значення» (Чорний Р. Л., 2014). У разі такої заміни посяганням на економічну безпеку України визнаватиметься диверсія, предметом якої будуть об'єкти, що мають важливе економічне значення.

У ст. 1 Закону України «Про державну таємницю» 21 січня 1994 р. № 3855-ХІІ державна таємниця визначається як вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які визнані у порядку, встановленому цим Законом, державною таємницею і підлягають охороні державою. Отже, у випадку вчинення державної зради у формі шпигунства (ст. 111 КК) та шпигунства як самостійного кримінального правопорушення (ст. 114 КК) характер загрози, що виникає, матиме комбінований характер: насамперед, це інформаційна загроза, оскільки розголошується або створюється реальна загроза розголошення інформації, яка має зберігатися в таємниці; по-друге, це загроза для тих сфер, яких стосується зміст відомостей. Наприклад, передача або збирання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації

або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю у сфері економіки, є інформаційно-економічною загрозою.

Перелік елементів, які охоплює національна безпека України, не вичерпується розглянутими в роботі сферами, охоплюючи також й інші види безпеки України у «чистому» або комбінованому вигляді: екологічну, воєнно-екологічну, науково-технологічну, дипломатичну, культурну тощо.

Висновки. У наукових джерелах запропоновані численні підходи до розуміння категорії «безпека», серед яких для потреб кримінального права найбільш доцільними для застосування є онтологічний (безпека як стан, атрибут існування певного феномена) та системний (безпека як система елементів, що її становлять). Безпека як об'єкт кримінально-правової охорони формує собою стан захищеності («безпекову оболонку») відповідних об'єктів, що входять до її складу.

Національна безпека за своїм змістом не вичерпується ані державною безпекою, ані безпекою нації як стійкої історичної спільності людей.

Національна безпека як об'єкт кримінально-правової охорони – це система однорідних суспільних відносин, які забезпечують стан захищеності існування, життєдіяльності і розвитку Українського народу та держави від внутрішніх та зовнішніх загроз у пріоритетних сферах та охороняються кримінальним законом. Кримінально-правова значущість з'ясування складових національної безпеки як родового об'єкта зумовлюється тим, що вони виступають основними або додатковими безпосередніми об'єктами кримінальних правопорушень, а в деяких випадках можуть мати значення і родових об'єктів.

До основних елементів національної безпеки України на даному конкретно-історичному етапі розвитку, що мають кримінально-правове значення, належать: конституційний лад і його окремі складові, національна воєнна, інформаційна, економічна безпека.

Елементами конституційного ладу України є суспільні відносини, які забезпечують саме існування Українського народу як носія суверенітету, України як суверенної і незалежної держави та недоторканність усієї території України, на яку поширюється її суверенітет, у межах існуючого кордону; державне правління; демократичний державний режим в Україні; державний устрій. Конституційний лад України виступає основою політичної безпеки.

Складові воєнної безпеки розподіляються на 3 групи в залежності від суб'єктів її забезпечення: ті, що визначають готовність до протидії воєнним загрозам усього народу та держави; ті, що визначають готовність до протидії воєнним загрозам органів державної влади, включаючи органи військового управління, та їх посадових осіб; ті, що визначають

боєготовність безпосередньо Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законодавства України.

До складових інформаційної безпеки України слід віднести: недопущення розголошення державної таємниці та іншої важливої інформації, захищеність від шкідливої інформації та захищеність суб'єктів забезпечення національної безпеки України від кібератак.

Перелік елементів національної безпеки України охоплює й інші види безпеки у «чистому» або комбінованому вигляді: інформаційно-економічну, екологічну, воєнно-екологічну, науково-технологічну, дипломатичну, культурну тощо.

References:

- Hellman M. (2019) Rethinking National Security: Special Report. *Federation of American Scientists*. <https://ee.stanford.edu/~hellman/publications/78.pdf>.
- Kamiński M. A. (2019) Prawo bezpieczeństwa narodowego. *Wiedza obronna*, vol. 268, no. 3, 57-75. <https://doi.org/10.34752/vwz4-j897>.
- Orlovskiy R., Kharytonov S., Samoshchenko I., Us O., Iemelianenko V. (2023) Countering Cybercrime Under Martial Law. *Journal of Cyber Security and Mobility*, vol. 12, iss. 6, 893-910. <https://doi.org/10.13052/jcsm2245-1439.1264>.
- Wolfers A. (1962) *Discord and Collaboration. Essays on International Politics*. Baltimore: The Johns Hopkins Press. <https://ia802705.us.archive.org/1/items/discordandcollab012923mbp/discordandcollab012923mbp.pdf>.
- Альван А. (2019) Наукові підходи до системи понять «національна безпека»: міжнародно-правовий аспект. *Аспекти публічного управління*, № 12, т. 7, 70-77. <https://doi.org/10.15421/151966>.
- Антонов В. О. (2017) *Конституційно-правові засади національної безпеки України*. Київ: ТАЛКОМ.
- Бакумов О. С., Гудзь Т. І., Марчук М. І. (Eds.) (2019) *Конституційне право*. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ.
- Баланда А. (2007) Безпека як соціальний феномен: дискурс людського розвитку. *Україна: аспекти праці*, № 1, 25-28. <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/20038/05-Balanda.pdf>.
- Бантисhev О. Ф., Шамара О. В. (2014) *Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації)*. 3-тє вид., перероб. та допов. Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність». <https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/6197/1/%d0%ba%d1%80%d0%b8%d0%bc%20%d0%b2%d1%96%d0%b4%d0%bf.pdf>.
- Баранов О. А. (2014) Про тлумачення та визначення поняття «кібербезпека». *Правова інформатика*, № 2(42), 54-62. <https://ippi.org.ua/sites/default/files/14boavpk.pdf>.
- Борисов В. І., Пащенко О. О. (2020) Щодо розуміння доктринальної концепції «безпека – стан захищеності». *Вісник Асоціації кримінального права України*, № 1(13), 126-144. <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2020.13.205984>.
- Бусел В. Т. (Ed.) (2005) *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ, Ірпінь: ВТФ «Перун».
- Горлинський В. В. (2011) *Філософія безпеки і сталого людського розвитку: ціннісний вимір*. Київ: ПАРАПАН. <https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/1e76778a-68ce-4fb7-9738-72a625094944/content>.
- Дзьобань О. П. (Ed.) (2021) *Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади*. Харків: Право. <https://doi.org/10.31359/9789669980885>.

- Довгань О. Д., Ткачук Т. Ю. (2019) Концептуальні засади законодавчого забезпечення інформаційної безпеки України. *Інформація і право*, № 1(28), 86-99. [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2019.1\(28\).221314](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2019.1(28).221314).
- Дудоров О. О., Письменський Є. О. (Eds.) (2012) *Кримінальне право (Особлива частина)*, т. 1. Луганськ: Елтон-2. <http://dudorov.com.ua/images/download/kniga-kriminalne-pravo-osobлива-chastina-tom-1.pdf>.
- Загуменна Ю. О. (2021) Концептуалізація феномену національної безпеки в теоретико-правовій науці: особливості сучасної методології. *Форум права*, № 66 (1), 37–55. <http://doi.org/10.5281/zenodo.4486522>.
- Ільницька У. (2016) Інформаційна безпека України: сучасні виклики, загрози та механізми протидії негативним інформаційно-психологічним впливам. *Гуманітарні візії*, т. 2, № 1, 27-32. <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/4352/ilnicka0.pdf>.
- Іляш О. І. (2011) Системна парадигма соціальної безпеки на різних рівнях суспільної ієрархії. *Механізм регулювання економіки*, № 2, 23-32. <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/24470/1/Iiash.pdf>.
- Колісник В. (2022) Агресивна війна проти України та руйнація світового правопорядку: причини і головні засоби реагування на тлі історичних паралелей. *Вісник Конституційного Суду України*, № 3-4, 115-128. https://ccu.gov.ua/sites/default/files/kolisnyk_v_agresywna_viyuna_proty_ukrayiny_visnyk_ksu_2022.pdf.
- Конституційне право України*. (2023) 11-е вид. (присвячене 30-ій річниці заснування юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»), перероб. та допов. Ужгород : РІК-У.
- Контрольний текст проекту Кримінального кодексу України* (2024). <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/02/26/kontrolnyj-tekst-proyektu-kk-25-02-2024.pdf>.
- Лантінов Я. О. (2011) Щодо визначення національної безпеки України як об'єкта кримінально-правової охорони. *Форум права*, № 1, 570–574. <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/770188ae-ff55-4cb1-bf69-84e2e6051988/content>.
- Ліпкан В. А., Діордіца І. В. (2007) *Національна безпека України: кримінально-правова охорона*. Київ: КНТ.
- Ліпкан В., Максименко Ю. (2011) Націобезпекознавство: проблеми формування категоріально-понятійного апарату. *Підприємництво, господарство і право*, № 8, 7-11.
- Медвідь Ф. (2009) Інформаційна безпека України: виклики і загрози. *Вісник Наукового інформаційно-аналітичного центру НАТО Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника*, вип. 3, 123-130. <https://nato.pu.if.ua/old/journal/2009-2/2009-2-28.pdf>.
- Нижник Н. Р., Ситник Г. П., Білоус В. Т. (2000) *Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку)*. Ірпінь: Академія ДПС України.
- Нікіпелова Є. М. (2018) Сутність поняття «безпека» та його використання у системі державного управління й міжнародних відносин. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*, № 10(50), т. 1, 29-35. <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/15294796242522.pdf>.
- Оробець К. М. (2014) *Кримінальна відповідальність за незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом*. Харків: Право. https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/19054/1/Orobets_2014-mon.pdf.
- Оробець К. М. (2023) Щодо деяких проблем кримінально-правової боротьби з корупційними кримінальними правопорушеннями, які вчинені в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми протидії злочинності і корупції: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції*. м. Харків, 22 грудня 2023 р. Харків: Юрайт, 119-124. https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2024/01/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84_22.12.2023.pdf.
- Оробець К. М. (2024) Кримінально-правова боротьба з пропагандою в Україні. *Modern systems of science and education in the USA, EU and other countries '2024: Sworld-Us Conference Proceedings*, no.

- 1(usc22-01). Seattle, January 20-21 2024. Seattle: ProConference in conjunction with KindleDP, 192-195. <https://doi.org/10.30888/2709-2267.2024-22-00-023>.
- Павленко В. П. (2022) Щодо визначення поняття «безпека держави»: проблеми теорії та практики в сучасних умовах України. *Нове українське право*, вип. 3, 103-110. <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.3.15>.
- Павлишин П. (2021) Кримінально-правова охорона конституційного ладу та державної влади в системі кримінально-правової політики України. *Юридичний вісник*, № 1, 191-198. <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i1.2098>.
- Панов М. І. (2020) *Вибрані праці з проблем правознавства*. Харків: Право.
- Приходько Х. В. (2015) Політична безпека України: конституційно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*, № 1, 36-40. http://lsej.org.ua/1_2015/9.pdf.
- Романовська Л. І. (2020) Праксеологічний підхід: теоретико-методологічні аспекти. *Інноваційна педагогіка*, вип. 25, т. 2, 157-161. <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/25-2.31>.
- Рубашенко М. А. (2016) *Кримінальна відповідальність за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України*. Харків: Право.
- Савчин М. В. (2009) *Конституційне право України*. Київ: Правова єдність. https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/502/1/%D0%A1%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B8%D0%BD%20%D0%9C_%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B5%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE_%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf.
- Ситник Г. П., Орел М. Г. (2021) *Національна безпека в контексті європейської інтеграції України*. Київ: Міжрегіональна Академія управління персоналом.
- Скорук О. В. (2016) Економічна безпека держави: сутність, складові елементи та проблеми забезпечення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*, вип. 6, ч. 3, 39-42. http://www.visnyk-ekonom.uzhnu.uz.ua/archive/6_3_2016ua/11.pdf.
- Слінько Т. М. (Ed.) (2021) *Конституційне право України*. Харків: Право.
- Тацій В. Я., Борисов В. І., Тютюгін В. І. (Eds.) (2020) *Кримінальне право України: Особлива частина*. 6-те вид., перероб і допов. Харків: Право.
- Тихий В. П. (2016) Безпека людини: поняття, правове забезпечення, значення, види. *Вісник Національної академії правових наук України*, № 2(85), 31-46.
- Тихомиров Д. О. (2018) Міждисциплінарні та філософські підходи до інтерпретації поняття «безпека». *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*, № 2(16), 104-115.
- Ткачук Г. Ю. (2014) Підходи до сутнісного наповнення категорії «безпека». *Вісник ЖДТУ: Економіка, управління та адміністрування*, № 2(68), 178-184. <https://eztuir.ztu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2240/28.pdf>.
- Турченко О. Г. (2022) Щодо розуміння категорії «безпека» як загальнолюдської цінності. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*, № 2, 34-46. <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2022.2.5>.
- Харитонов С. О. (2019) Щодо деяких питань воєнної безпеки (військові злочини та безпека держави). *Кримінальні загрози в секторі безпеки: практики ефективного реагування*: матеріали панельної дискусії III Харків. міжнар. юридичного форуму «Право», м. Харків, 26 верес. 2019 р. Харків: Право, 129-133. http://criminology.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/10/kriminalni-zagrozi-v-sektori-bezpeki_praktiki-efektivnogo-reaguvannya.pdf.
- Харитонов С. О. (2022) Воєнна безпека як складова національної безпеки України. *Завдання кримінального права в умовах надзвичайного стану*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 25-річчю утворення Національного університету «Одеська юридична академія». м. Одеса, 9 грудня 2022 р. Одеса: ПРЦ НАПрН України, НУ «ОЮА», 42-43. <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ee9c4b6a-5a87-44f9-a807-cd3cc38dd8bb/content>.

- Цвік М. В., Петришин О. В. (Eds.) (2009) *Загальна теорія держави і права*. Харків: Право.
- Чорний Р. Л. (2013) Проблеми поняття злочинів, передбачених у розділі І Особливої частини КК України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*, № 2, 346-357.
- Чорний Р. Л. (2014) Соціальні ознаки предмета складу диверсії. *Юридичний науковий електронний журнал*, № 2, 92-96. http://lsej.org.ua/2_2014/27.pdf.
- Чуваков О. А. (2023) Актуальні питання щодо вдосконалення кримінально-правової охорони основ національної безпеки України. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Правознавство*, вип. 2 (37), т. 25, 36-40. [https://doi.org/10.32782/2304-1587/2023-25-2\(37\)-7](https://doi.org/10.32782/2304-1587/2023-25-2(37)-7).
- Шатун В. Т., Гладун О. В. (2016) Інформаційна безпека – невід’ємна складова національної безпеки України. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія: Державне управління, вип. 255, т. 267, 174-180.
- Шевчук М. О. (2023) До питання генези поняття інформаційної безпеки як складової національної безпеки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, № 78, т. 2, 134-139. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.21>.
- Шинкарук В. І. et al. (Eds.) (2002) *Філософський енциклопедичний словник*. Київ: Абрис.
- Юнін О. С., Шевченко С. І. (2023) Кримінально-правове забезпечення воєнної безпеки України. *Military offences and war crimes: background, theory and practice*. Riga: Baltija Publishing, 823-846. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-302-6-36>.
- Яворська Г. М. (2016) Гібридна війна як дискурсивний конструкт. *Стратегічні пріоритети*, № 4(41), 41-48. <https://ippi.org.ua/sites/default/files/yavorskaya.pdf>.

CHAPTER 13.

PUBLIC (SOCIETY'S AND CIVIL) SECURITY IN UKRAINE: IMPORTANCE TO GUARANTEE SECURITY SYSTEM IN EUROPE

Alina POMAZA-PONOMARENKO

Doctor of Sciences in Public Administration, Senior Researcher, Head of the Scientific Department
for State Security Problems, Training Research and Production Centre of National University of
Civil Protection of Ukraine

(61024, Ukraine, Kharkiv, str. Chernyshevskaya, 94)

pomaza.ponomarenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5666-9350>

Dmytro TARADUDA

PhD in Technical Science, Associate professor, Deputy Head of Department of organization and
technical support of emergency rescue works of National University of Civil Protection of Ukraine

(61024, Ukraine, Kharkiv, str. Chernyshevskaya, 94)

taraduda_dv@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-9167-0058>

Abstract. The genesis of scientific opinion on the definition of the concepts of “public security,” “civil security” and “society’s security” was studied. A substantial distinction between these concepts, including the legal one, was determined. In this context, it was proposed to introduce changes to the legal framework in the field of public security that is currently in effect in Ukraine in order to bring a number of legal instruments into conformity. Moreover, the drivers supporting public security, including society’s and civil security, were defined. It is proved that these drivers are the driving force for institutional implementation of top priority projects and initiatives characterized by their proactive and reactive nature in order to support the proper level of security system. The institutional nature of the drivers supporting the system of public security in Ukraine, as well as the importance of efficient use of needed resources (financial, human, informational, etc.) are emphasized. It is discovered that the influence of exogenous factors caused an active introduction by EU member states of projects and initiatives aimed at sustainable development in the field of environmental security, mitigation of risks of social emergencies, etc. The analyzed experience of

Balkan countries demonstrates that after the termination of armed conflicts on their territory (during the period from 1991 to 2001), the following issues became urgent: attraction of global community to financing of post-war reconstruction programmes in these countries, harmonization of their development with the course of European integration, and improvement of the level public security. It is determined that the positive administrative practices only started to develop in Ukraine in the field of the system of public security. However, in the long run, these practices may become exemplary for the world in general and for Europe in particular.

Keywords: public security, society's security, civil security, Europe, Ukraine, state policy, public authorities, legislation, EU civil protection mechanism.

ПУБЛІЧНА (ГРОМАДСЬКА ТА ЦИВІЛЬНА) БЕЗПЕКА В УКРАЇНІ: ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ГАРАНТУВАННЯ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ В ЄВРОПІ

Анотація. Досліджено генезу наукової думки щодо визначення понять «публічна безпека», «цивільна безпека» і «громадська безпека». Установлено змістовну диференціацію цих понять, у т. ч. правову диференціацію. У цьому контексті запропоновано внести зміни до чинної правової бази України у сфері публічної безпеки в напрямку узгодження положень низки правових актів. Крім того, визначено драйвери забезпечення системи публічної безпеки, що включає громадську та цивільну. Обґрунтовано, що ці драйвери є рушійними силами, які передбачають інституційну реалізацію першочергових проектів та ініціатив, що відзначаються «проактивністю» або «реактивністю» з метою підтримання належного рівня системи безпеки. Наполягається на інституційному характері драйверів забезпечення системи публічної безпеки України, а також на важливості раціонального використання ресурсної бази, необхідної для цього (фінансової, кадрової, інформаційної тощо). Виявлено, що вплив позасистемних факторів зумовив активне впровадження країнами-членами ЄС проектів та ініціатив щодо забезпечення сталого розвитку в напрямку екологічної безпеки, зменшення ризиків надзвичайних ситуацій соціального характеру та ін. Проаналізований досвід функціонування Балканських країн засвідчив, що після завершення на їх території збройних конфліктів (у період з 1991 по 2001 рр.) актуалізувалися питання щодо залучення світового співтовариства до фінансування програм післявоєнної відбудови цих країн, гармонізації їхнього розвитку з курсом європейської інтеграції та підвищенням рівня публічної безпеки. Установлено, що в Україні ще тільки напрацьовується позитивна управлінська практика щодо забезпечення системи публічної безпеки, але в перспективі ці практики можуть стати взірцевими для світу загалом і Європи зокрема.

Ключові слова: публічна безпека, громадська безпека, цивільна безпека, Європа,

Україна, державна політика, органи публічної влади, законодавство, Механізм цивільного захисту ЄС.

Вступ. Через повномасштабну агресію РФ проти України активізувалися питання забезпечення її сталого територіального розвитку та гарантування системи публічної безпеки. Такий розвиток, у свою чергу, включає соціальні, екологічні та соціальні аспекти. Складності ситуації під час забезпечення сталого розвитку України в межах цих аспектів додає те, що вона має реалізовувати це в період воєнних конфліктів і в післявоєнний час. Зрозуміло, що воєнний стан унеможливорює такий розвиток апіорі, тому коректніше говорити, з одного боку, про створення базису для сталого розвитку та публічної безпеки в майбутньому («проактивне управління»). А з другого – про вжиття антикризових заходів, про введення «режиму ручного управління», «реактивного реагування».

Варто відзначити, що створенням такого інституційного підґрунтя свого часу відзначалася низка європейських країн. Так, збройні конфлікти, що відбувались у період з 1991 по 2001 рр., увійшли в історію як югославські війни. Вони набули поширення в Балканських країнах – Боснії і Герцеговини, Північної Македонії, Словенії, Хорватії, Сербії, Чорногорії, Косово (Бульба В., Оробей В., 2023). Аналіз досвіду цих країн дає підстави стверджувати, що він відзначався інституційним залученням світового співтовариства до фінансування програм післявоєнної відбудови Балканських країн, гармонізацією їхнього розвитку з курсом на європейську інтеграцію та підвищення рівня публічної безпеки. Ці «проактивні» і «реактивні» заходи є драйверами інституційного забезпечення, з одного боку, поступального стійкого розвитку, а з другого боку, антикризового управління. Такі заходи потрібно реалізувати й Україні сьогодні та після закінчення російсько-української війни. Усе це засвідчує актуальність і важливість обраної проблематики дослідження.

Проблематика публічного управління системою безпеки, що включає публічну, громадську та цивільну, розроблялася в наукових роботах вітчизняних і зарубіжних учених Л. Берга (Berg L., 2020), В.-К. Бразової (Brazova V.-K., 2014), В. Бульби та В. Оробей (Бульба В., Оробей В., 2023), А. Воденичарова (Vodenitcharov A., 2015), Гурського С. (Górski S., 2016), Т. Еломаа та А. Халонена (Elomaa T., Halonen A., 2007), С. Калояннідіса, М. Пасхаліду та Ф. Хацітеодорідіса (Kalogiannidis S., Paschalidou M., Chatzitheodoridis F., 2023), Е.Дж. Кіршнера, Х. Фануліса та Х. Дориссена (Kirchner E., Fanoulis E., Dorussen H., 2015), С. Козей (Koziej S., 2011), О. Кучеренко (Кучеренко О., 2014), В. Михайлова (Михайлов В., 2021), О. Ремеза (Ремез О., 2021), М. Хойтинк (Hoijtink M., 2014) та ін.

Не применшуючи наукових здобутків закордонних і вітчизняних науковців, можемо

відзначити, що повномасштабна агресія проти України зумовила актуалізацію проблематики реалізації першочергових і стратегічних проектів й ініціатив, спрямованих на гарантування системи публічної безпеки. У цьому контексті важливим є також проведення ґрунтовних наукових розвідок щодо виокремлення позитивних закордонних практик гарантування громадської та цивільної безпеки. Відтак, зазначимо, що існує необхідність в обґрунтуванні загально державної ідеології, що покликана підвищити рівень безпеки населення, адже безпека для нього – це безпека, яка виходить від суспільства у вигляді соціальної згуртованості, вдоволеності, емпатії, зацікавленості, стабільності та ін.

Отже, метою цієї наукової розробки є дослідження особливостей забезпечення публічної (громадської та цивільної) безпеки в Україні з позиції гарантування безпеки в Європі. Зважаючи на поставлену мету дослідження, визначено такі науково-теоретичні та практико орієнтовані завдання:

- систематизувати наукові думки щодо визначення понять «публічна безпека», «громадська безпека» і «цивільна безпека»;
- проаналізувати сучасні європейські практики забезпечення системи публічної безпеки;
- визначити драйвери системи публічної безпеки України в контексті забезпечення її євроінтеграції.

Гене́за наукової думки щодо визначення понять «публічна безпека», «громадська безпека» і «цивільна безпека»

Сьогодні у теоретичній і практичній площинах використовують поняття «громадський порядок», «громадська безпека», «цивільна безпека», а віднедавна – «публічна безпека». Поява останньої терміноконструкції загострила вже існуючу проблему. Вона полягає у тому, що нормотворець, використовуючи термін «публічна безпека» не пропонував його тлумачення, наповнюючи змістом, залежним від цілей і завдань, поставлених для вирішення конкретним нормативно-правовим актом. Водночас у чинних правових актах України уже набуває поширення використання термінів «безпека людини», «безпекове середовище», «громадська безпека і порядок», «публічна безпека і порядок», «публічна (громадська) безпека» тощо, без узгодження і пояснення співвідношення цих понять.

Очевидно, що дана ситуація створює певні проблеми у правозастосовній та управлінській практиці, оскільки, визнаючи забезпечення громадської безпеки і порядку пріоритетним завданням діяльності сил безпеки, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та громадськості щодо реалізації і захисту національних інтересів від впливу загроз, предметом Стратегії громадської безпеки та цивільного захисту

України, визнаючи громадську та публічну безпеку об'єктами адміністративно-правової, а громадську безпеку і громадський порядок – об'єктами кримінально-правової охорони, законодавець не надає корелятивного зв'язку цих понять у законотворчій діяльності. Погоджуємося з Н. Піх (*Піх Н., 2015*), що це, у свою чергу, не може не позначатись на формуванні та функціонуванні організаційно-правових механізмів забезпечення громадської (публічної) безпеки у державі в цілому й у Європі загалом.

Обґрунтуванню теоретичних основ публічної безпеки присвячені наукові роботи закордонних учених А. Голєбьовської (*Gołębiowska A., 2016*), С. Дворецького (*Dworecki S., 2011*), Т. Еломаа та А. Халонен (*Elomaa T., Halonen A., 2007*), С. Козей (*Koziej S., 2011*) та ін. Вітчизняними науковцями публічна безпека розглядається як засіб для формування галузевого поняття «безпеки», зокрема «національної безпеки» у межах деваріативності підходів, що охоплюють вивчення цього поняття в онтологічному, гносеологічному та аксіологічному аспектах.

Так, Г. Корж (*Корж Г., 2020*), О. Ремез (*Ремез О., 2021*) розглядають публічну безпеку в контексті забезпечення цивільної безпеки як відсутність реальних і потенційних загроз життю й здоров'ю окремого громадянинові та суспільству загалом, що досягається за рахунок акту втручання з метою попередження та відвертання небезпек у середовищі життєдіяльності людей і під час надзвичайної ситуації.

Крім того, В. Михайлов (*Михайлов В., 2021*) характеризує публічну та цивільну безпеку як об'єкт державного регулювання щодо забезпечення стану захищеності життєво важливих для держави, суспільства та особи інтересів, прав і свобод людини з урахуванням актуальних загроз, що забезпечується правоохоронними органами, силами цивільного захисту й органами загальної компетенції, на які законами України покладено функції із забезпечення національної безпеки України.

Закордонні вчені характеризують цивільну безпеку (civil security) як аналог військової безпеки або відмежовують її в окремий сектор безпеки, відмінний від військового, використовуючи синонімічно до таких термінів, як національна безпека, кризове управління або цивільний захист (*Кучеренко О., 2014*). Відтак, поняття «цивільна безпека» відображає якісні зміни від поняття «цивільної оборони», що пов'язується з періодом «холодної війни». За свідченням В.-К. Бразової (*Brazova V.-K., 2014*), Т. Еломаа і А. Халонен (*Elomaa T., Halonen A., 2007*), сьогодні дослідження цивільної безпеки спрямовуються на ймовірність виникнення, потенційні наслідки і вплив кризових ситуацій на соціальне, економічне та навколишнє середовище, що передбачає формування публічної безпеки, захист людей, майна й навколишнього середовища від нещасних випадків, стихійних лих і катастроф, і як

запобігання цих явищ.

Розгляд наукових напрацювань, проіндексованих у наукометричній базі Web of Science, дає підстави стверджувати, що серед них понад 20 тисяч присвячені визначенню проблематики щодо забезпечення цивільної (публічної) безпеки (табл. 1). Якщо ж промоніторити цю наукометричну базу на предмет пошуку публікацій на тематику цивільного захисту (civil protection), то можна відшукати серед них понад 42 454, а тематиці суто цивільній обороні (civil defense) присвячено понад 13 512 наукових робіт.

Таблиця 1

Аналіз наукових напрацювань щодо забезпечення цивільної (публічної та громадської) безпеки, проіндексованих у наукометричній базі Web of Science

№ з/п	Представники групи вчених, які досліджували безбар'єрний сталий розвиток туризму	Назва вектору наукового дослідження щодо забезпечення безбар'єрного сталого розвитку туризму	Рік наукової публікації
1	Кіршнер Е.Дж., Фаноуліс Е., Доруссен Х. (<i>Kirchner E.J., Fanoulis E. and Dorussen H., 2015</i>)	Визначено особливості цивільної (громадської) безпеки ЄС крізь призму національної стійкості	2015 р.
2	Воденичаров А. (<i>Vodenitcharov A. (2015)</i>)	Досліджено публічні та цивільні аспекти національної безпеки	2015 р.
3	Хойтінк М. (<i>Hoijtink M., 2014</i>)	Розглянуто переваги появи «нового» ринку цивільної безпеки в Європі	2014 р.
4	Берг Л. (<i>Berg L.A., 2020</i>)	Охарактеризовано цивільно-військові відносини та роль сил безпеки у повоєнній політиці	2020 р.
5	Горські С.С. (<i>Górski S., 2016</i>)	Визначено дослідницькі проекти, що реалізуються у сфері цивільного захисту та безпеки	2016 р.
6	Калояннідіс С., Паскалідіду М., Хацитеодоридіс Ф. (<i>Kalogiannidis S., Paschalidou M. and Chatzitheodoridis F., 2023</i>)	Досліджено відносини між кібербезпекою та цивільною безпекою у Греції	2023 р.
7	Глосарій з Європейської конвенції з прав людини (<i>GLOSSARY, 2011</i>)	Використано термін «public safety», якому дається переклад як громадська чи державна безпека	2011 р.

Підкреслимо, що Глосарій з Європейської конвенції з прав людини (*GLOSSARY, 2011*), розроблений Відділом з питань впровадження прав людини на національному рівні Генерального директорату з прав людини і верховенства права в межах освітньої програми Ради Європи у сфері прав людини для фахівців у галузі права, містить зокрема формулювання «public safety». Цьому терміну дається переклад як громадська чи державна безпека. Водночас

майже всі англomовні джерела до будь-якого безпекового терміну застосовують варіант саме «security».

Звернімо увагу, що вчений В. Фатхутдінов (*Фатхутдінов В., 2014*) акцентує увагу на наявності значної кількості, переважно доктринальних, тлумачень громадської (публічної) безпеки. Науковець слушно наголошує на доцільності розробки уніфікованого поняття та його законодавчого закріплення.

При цьому певних учених можна умовно віднести до тієї чи іншої групи, представники якої пропонують власне визначення поняття публічної (громадської) безпеки. Уважаємо, що до першої групи доречно зарахувати В. Доненко (*Доненко В., 2011*), О. Кучеренко (*Кучеренко О., 2014*) та ін., які розглядають публічну (громадську) безпеку як стан захищеності духовних та матеріальних цінностей суспільства, встановленого порядку діяльності, майнових та немайнових прав, свобод кожної людини цього суспільства від зовнішніх та внутрішніх загроз, який забезпечує умови для їх нормальної життєдіяльності та розвитку. Таке визначення поняття публічної безпеки є близьким до того, що міститься у чинному законодавстві у сфері національної безпеки України.

До другої групи можна віднести М. Небеську, яка публічну (громадську) безпеку характеризує як стан суспільних відносин, який запобігає загрозі заподіяння шкоди й забезпечує тим самим їх нормальне функціонування (*Небеська М., 2011*). Схожу позицію відстоює В. Кривенда (*Кривенда В., 2009*), пропонуючи таке визначення публічної безпеки: це система суспільних відносин, урегульованих правовими нормами, яка склалася через діяльність державних органів і громадських організацій щодо попередження, припинення та ліквідації негативного впливу джерел підвищеної небезпеки та надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру на особисту безпеку громадян, реалізацію її прав, свобод і соціально-значимих потреб, безпеку суспільства та розвиток його матеріальних і духовних цінностей, а також безпеку держави, збереження її територіальної цілісності, суверенітету та конституційного ладу. Як бачимо цей науковий підхід у визначенні публічної безпеки є близьким до її структурної характеристики, що передбачає виокремлення громадської та цивільної безпеки. До речі, такий підхід використовують також і в закордонній управлінській практиці. Свідченням цього є визначення публічної безпеки, що міститься в Міжнародній поліцейській енциклопедії: «це система суспільних відносин, врегульованих правовими нормами з метою забезпечення безпеки особи, громадського спокою, сприятливих умов праці і відпочинку громадян, нормального функціонування державних органів, громадських об'єднань, підприємств, установ і організацій від загрози, що походить від злочинних та інших протиправних посягань, порушення порядку користування джерелом

підвищеної небезпеки, предметами і речовинами, вилученими з вільного обігу, явищ негативного техногенного і природного характеру, а також особливих обставин» (*Міжнародна поліцейська енциклопедія, 2003*).

До третьої групи вчених можна віднести Є. Ольховського, який розглядає публічну безпеку насамперед в контексті забезпечення громадської безпеки, причому з акцентуванням на ролі громадського порядку. Власне кажучи, автор пропонує під публічною (громадською) безпекою розуміти стан громадського порядку, порядку діяльності держави та громадських формувань, охорони прав і свобод громадян, захищеності від внутрішніх та зовнішніх загроз. При такому співвідношенні зазначених категорій будь-яке порушення громадського порядку містить у собі певну громадську (суспільну) небезпеку, а наявна громадська небезпека порушує громадський порядок. Отже, сутність заходів громадської (публічної) безпеки полягає у попередженні небезпечних загроз для життя та здоров'я людей (*Ольховський Є., 2004*).

У продовження відзначимо, що розгляд наукової думки щодо співвідношення понять «громадська (публічна) безпека» і «громадський порядок», у свою чергу, дозволяє умовно виділити ще три групи науковців. Перша група вчених (І. Веремєєнко, Є. Ольховський та ін.) вважає, що поняття громадського порядку не тільки ширше за поняття громадської безпеки, а й охоплює його (*Ольховський Є., 2004*). Вони обґрунтовують це при визначенні змісту громадського порядку, посилаючись на ознаки, які притаманні громадській (публічній) безпеці. На погляд представників другої групи (П. Матишевський, Н. Піх та ін.), поняття громадської (публічної) безпеки є більш ємним, адже включає в себе поняття «громадський порядок», тим самим звужуючи зміст останнього (*Піх Н., 2015*). Третя група вчених (Ф. Колонтаєвський, Р. Ширшикова та ін.) наполягають на тому, що ці два поняття у правовій доктрині існують окремо один від одного та мають безпосередній зв'язок (*Ширшикова Р., 2012*). На думку вченої, зміст громадського порядку пов'язаний зі змістом громадської (публічної) безпеки, остання, у свою чергу, являє собою відносини, пов'язані з відверненням або ліквідацією шкідливих для життя й здоров'я людини наслідків, що викликані небезпечною для оточуючих поведінкою людей або дією стихійних сил природи (*Ширшикова Р., 2012*).

До речі, зарубіжні науковці також по різному дають визначення поняття «безпеки» та «громадської (публічної) безпеки», базуючись на тому, яка власне інституція на практиці забезпечує публічну безпеку й правопорядок в країні. У дослідженнях Ж. Веделя (*Ведель Ж., 1974*) безпека розглядається як «діяльність, спрямована на попередження небезпеки, яка загрожує колективу (приватним особам), починаючи від попередження заколотів проти безпеки держави і закінчуючи запобіганням нещасних випадків». Американська наукова

школа звертає увагу, що громадська (публічна) безпека безпосередньо пов'язана із соціально-економічною сферою. Учені підкреслюють, що поняття «громадська безпека» в американців асоціюється з відчуттям «власного благополуччя (частини загального)», відповідно небезпека пов'язана із втратою (ймовірною чи реальною) цього відчуття чи конкретно «доходу» (Піх Н., 2015). У цьому контексті зростає роль держави та її апарату щодо забезпечення громадської (публічної) безпеки, а також створення сприятливих умов для добробуту населення (канадська наукова школа) чи запобігання реальної загрози/небезпеки суспільству (підхід країн Північної Америки).

Отже, визначення заходів із забезпечення публічної безпеки потребує застосування комплексного підходу (рис. 1). Він дозволяє наполягати, що зі зміною сприйняття загроз змінився об'єкт безпеки, змістивши акценти у бік первинної – публічної безпеки. У такій перспективі розглядаються загрози, які становлять найбільшу небезпеку для населення. Серед таких загроз варто виокремити стихійні лиха, аварії, терористичні акти чи критичні несправності інфраструктури, загрози суспільно-політичного та іншого характеру тощо. У продовження відзначимо, що ідея парадигмального розвитку публічної безпеки близька до питань, пов'язаних із забезпеченням безпеки людини та її прав (Помаза-Пономаренко А., Древаль Ю., 2019).

Ураховуючи таку особливість публічної безпеки, вважаємо, що її поняття дає можливість по-новому розглядати механізми досягнення необхідного рівня безпеки людей, зокрема, у межах міжнародного гуманітарного права через діяльність закордонних і вітчизняних інституцій (рисю 1). Відтак, ці механізми можна назвати інституційними, що представляють собою форму вираження елементів системи державного управління.

Рис. 1. Місце публічної безпеки в системі державного управління

Джерело: авторська розробка

Серед цих складників можна виокремити суб'єктів й об'єкт впливу, правове й організаційне забезпечення, що передбачає застосування правових, організаційних, інформаційних та інших ресурсних методів. На рис. 1 представлено місце публічної безпеки в системі державного управління, зокрема, така безпека відіграє роль об'єкту впливу, що, у свою чергу, складається з громадської та цивільної безпеки.

Підставою для висловлення такої гіпотези щодо структуризації публічної безпеки є проаналізовані вище наукові думки теоретиків і практиків державного управління в межах обраної проблематики. Ураховуючи ці думки, *публічну безпеку* рекомендуємо розглядати як необхідний і динамічний стан відносної неуразливості суспільства загалом й окремо взятих громадян зокрема, сконцентрований у соціальних цінностях, правових нормах, інформаційному та навколишньому середовищі, що (стан) забезпечується шляхом прийняття управлінських рішень для безпечного життя та діяльності в умовах впливу природних, техногенних, військових та інших загроз. На наше переконання, дане визначення доречно закріпити в чинному законодавстві у сфері національної безпеки України, детальніше про це

йтиметься в роботі далі.

Сучасні європейські практики забезпечення системи публічної безпеки

Вплив позасистемних факторів (як-то пандемія COVID-19) зумовив уточнення завдань функціонування ЄС у напрямку інституційного забезпечення системи публічної безпеки, що включає громадську та цивільну. Сьогодні серед цих напрямків інституційного забезпечення важливими визнано підтримку здорового соціально-економічного відновлення Європи з метою унеможливлення виявів хаосу та невдоволення серед населення, соціальної апатії та кризи тощо. На підтримку соціально-економічних систем в ЄС було виділено 2 018 млрд євро (у поточних цінах), які мають бути використані протягом 2021-2027 рр. При цьому першочерговість у реалізації цього «портфелю» фінансових ресурсів віддається проектам й ініціативам, спрямованим на забезпечення екологічної безпеки, цифровізацію економіки, зменшення ризиків безробіття та надзвичайних ситуацій соціального характеру (*Бульба В.Г., Оробей В., 2023*). Можемо в систематизованому вигляді зазначити такі соціально спрямовані драйвери забезпечення стійкого розвитку ЄС у соціальному, економічному й екологічному векторах, покликані підвищити рівень публічної безпеки:

– Європейський кліматичний пакт, що становить частину Європейського Зеленого курсу, і передбачає реалізацію стратегії розвитку сталої, чистої, безпечної та здорової Європи. Складові цієї стратегії: збереження та відновлення біорізноманіття; чиста, безпечна й доступна енергія; енергоефективне будівництво та реконструкція; перехід до циркулярної економіки; нульове забруднення довкілля; сталий та «розумний» транспорт; справедлива, здорова та екологічна система продовольства тощо;

– Європейський соціальний фонд, що спрямований на надання допомоги людям в отриманні роботи або підвищенні ними своєї освітньо-професійної кваліфікації. Функціонування цього фонду включає реалізацію: 1) Програми молодіжних гарантій (надається допомога молодим людям (віком до 30 років) під час виходу на ринок праці); 2) Програми «Твоя перша EURES робота» (надається допомога молодим людям у знаходженні роботи в будь-якій країні ЄС); 3) Програми «Волонтери EU Aid», що надає можливості молоді (віком від 18 років) брати участь у гуманітарних проектах у всьому світі та ін.;

– Європейський план боротьби з раком, що представляє собою новий підхід до профілактики, лікування та догляду за онкохворими, а також фінансування новаторських досліджень;

– Європейська обсерваторія електронних ЗМІ, що спрямована на підтримку діяльності незалежних ЗМІ, що перевіряють ті чи інші важливі факти. Така обсерваторія є прикладом функціонування європейського центру боротьби з дезінформацією, сприяння журналістському

професіоналізму та свободі преси;

– Європейська цифрова платформа Europeana, що передбачає надання безперешкодного доступу до 58 млн експонатів із колекцій понад 4 тис. установ культури;

– Програма Erasmus, що забезпечує можливість здобувати освіту або проходити курс навчання в будь-якій країні ЄС;

– Європейська картка медичного страхування, спрямована на гарантування можливість отримати медичне обслуговування, якщо людина захворіла під час подорожі по країнам ЄС тощо (*A Short Guide to the EU, 2023*).

Звичайно, що перераховані вище лише окремі соціально спрямовані заходи у сфері публічної безпеки, за допомогою яких ЄС намагається пом'якшити соціальний розвиток європейських країн та покращити умови життя населення Європи, гарантуючи його право на безпечне життя та довкілля. Звісно, реалізація вищевказаних драйверів забезпечення сталого розвитку та системи публічної безпеки в ЄС відбувається крізь призму створення безбар'єрного простору для життя людей. Аналіз наукових напрацювань дає підстави стверджувати, що найбільш дієві управлінські практики щодо гарантування безбар'єрності та захисту прав громадян напрацьовані в країнах, що впроваджують соціально орієнтовану державну політику, тобто в Скандинавських країнах і Німеччині (*Помаза-Пономаренко А., 2017*). Так, у ФРН забезпечується інклюзивний доступ до працевлаштування за допомогою підвищення кваліфікації та загальної обізнаності громадян. У Німеччині реалізуються управлінські заходи, що сприяють взаємодії працедавців і працівників, які мають інвалідність, похилий вік або дітей (віком до 6 років) чи не мають належного досвіду роботи (*Good Examples on Barrier Free Nature Experience, 2023*). На підтвердження парадигмального розвитку безбар'єрності в Німеччині свідчить також її Національний план дій 2.0, що передбачає імплементацію Конвенції ООН щодо прав осіб з інвалідністю (*Nationaler Aktionsplan 2.0 der Bundesregierung zur UN-Behindertenrechtskonvention*) у сфері освіти, реабілітації, охорони здоров'я, культури, спорту та дозвілля, будівництва та побуту, захисту прав жінок, соціальної підтримки сімей, дітей і молоді та ін. (*Nationaler Aktionsplan 2.0, 2016*). Очевидно, що безбар'єрність у ФРН – це невід'ємна складова всіх сфер суспільної життєдіяльності, що визнана на рівні державної ідеології.

Схожа управлінська практика щодо забезпечення безбар'єрності напрацьована в Данії, Республіці Польща, Швеції та ін. Досвід цих країн щодо забезпечення інклюзивні умови навчання, праці, охорони здоров'я тощо засвідчує, що визначальне місце в цьому процесі займає стимулювання та заохочення працедавців, стейкхолдерів та інших зацікавлених осіб з метою забезпечення безбар'єрності. Така практика є позитивною, адже всі охочі мають

можливості для реалізації прав на працю, освіту, підприємницьку діяльність тощо. У той же час, ще донедавна за кордоном безбар'єрність асоціювалася лише з подоланням фізичних перешкод (облаштуванням пандусів і підіймачів). Проте це поняття є значно ширшим і стосується насправді кожної людини.

У той же час, аналіз європейських практик забезпечення системи публічної безпеки дає підстави стверджувати, що вони насамперед спрямовані на попередження виникнення кризових ситуацій. Проте можливі ситуації, за яких потрібно застосовувати вже оперативні заходи. Сфера їхнього впровадження поширюється не тільки на країни-члени ЄС, а на інших держав, що потребують допомоги в забезпеченні власної публічної безпеки, оскільки не в змозі самотужки справитися з цим. У цьому контексті варто вказати на ще одне з найбільших надбань європейської спільноти у сфері публічної безпеки – Механізм цивільного захисту ЄС. Цей Механізм створений був у 2001 році та представляє собою систему надання міжнародної координованої оперативної допомоги у сфері публічної безпеки в разі виникнення надзвичайних (-ої) ситуацій (-ї). При цьому Механізм активізується під час надання комплексної міжнародної допомоги. Її механізм передбачає, що в разі масштабних і загрозливих надзвичайних ситуацій, з якими держава не може впоратися, вона може звернутися за міжнародною допомогою.

На перший погляд, Механізм цивільного захисту ЄС створений для підвищення результативності функціонування систем запобігання, підготовки та реагування на надзвичайні ситуації (природного й техногенного характеру). І це не обов'язково, що міжнародна допомога в межах зазначеного Механізму надається державам-членам ЄС. Ця допомога у сфері цивільної безпеки може надаватися й іншим країнам. Визначальна ознака функціонування такого Механізму – це підтримка постраждалих країн і координації дій держав-членів Механізму цивільного захисту ЄС. Україна, розуміючи, що збільшується кількість надзвичайних ситуацій, зумовлених повномасштабною агресією, а також її наслідки є важкими, потребує застосування інтегрованого підходу до їх запобігання, що можливо в межах Механізму цивільного захисту ЄС.

Варто відзначити, що він є ключовим інструментом системи цивільного захисту ЄС і включає 33 держави, з яких 27 – це держави-члени ЄС. Так, до складу Механізму входять: Австрія, Англія, Бельгія, Болгарія, Греція, Данія, Естонія, Ірландія, Ісландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Ліхтенштейн, Люксембург, Македонія, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Україна, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Швеція (*Decision № 1313/2013/EU, 2013*).

Механізм цивільного захисту ЄС розрахований на надання допомоги щодо захисту

населення, довкілля та майна в межах або поза межами Європейського Союзу. У лютому 2023 р. міжнародну допомогу в межах Механізму цивільного захисту ЄС отримала Туреччина. Їй надали допомогу із цивільного захисту 90 країн, які направили 38 міських пошуково-рятувальних команд, включаючи й Україну. При цьому українські рятувальники у Туреччині, де стався потужний землетрус, розібрали 72 завали.

Отже, априорі Механізм активізується в умовах «надзвичайної» необхідності, коли потрібна додаткова допомога постраждалій країні в реагуванні на природні й техногенні катастрофи. На жаль, під час реагування на катастрофи, спричинені терористичними актами, ядерними чи радіологічними аваріями, Механізм цивільного захисту застосовується не повною мірою. За таких ситуацій Механізм розрахований на готовність до дії у відповідь у сфері цивільного захисту.

Як відомо, цей Механізм інституційно складається з:

- 1) Координаційного центру з реагування на надзвичайні ситуації;
- 2) Європейського потенціалу реагування на надзвичайні ситуації (це добровільне об'єднання попередньо визначених спроможностей держав-членів);
- 3) підготовлених експертів;
- 4) Загальної системи зв'язку та інформації в надзвичайних ситуаціях;
- 5) контактних пунктів в державах-членах (*Decision № 1313/2013/EU, 2013*).

Вектори функціонування Механізму цивільного захисту ЄС визначаються окремо взятими «модулями», підґрунтя яких становить принцип пріоритетності попередження природних і техногенних катастроф. До речі, на вітчизняних теренах сформульована теза «Запобігти. Врятувати. Допомогти». Очевидно, що в Україні також зацентровано на важливості вжиття насамперед превентивних заходів у сфері цивільного захисту. Цей засадний принцип передбачає сприяння результативному та збалансованому науковому підходу до запобігання та готовності до реагування на НС. Для дієвого реагування на них подекуди необхідно оперативно здійснювати обмін силами та засобами цивільного захисту, конфіденційною інформацією, а також позитивним управлінським досвідом, що отримується під час ліквідації НС.

На підставі аналізу Рішення № 1313/2013/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 17 грудня 2013 р. щодо Механізму цивільного захисту Союзу (*Decision № 1313/2013/EU, 2013*) можемо стверджувати, що набуття членства в цьому механізмі вимагає від потенційної країни-членкині Механізму реалізації низки заходів. Одним із визначальних управлінських заходів під час імплементації Механізму цивільного захисту ЄС є формування необхідного кадрового потенціалу. Кадри – понад усе, як і люди, на яких спрямовано цей Механізм і

Єдина державна система цивільного захисту України. Навчання фахівців є тривалим процесом, на що слід зважати під час імплементації Механізму цивільного захисту ЄС на вітчизняних теренах. Із навчального процесу потрібно починати імплементацію цього Механізму. Англійська мова використовується для процедур, пов'язаних із запитами, контрактами та звітами, а також для інших адміністративних аспектів Механізму. Даний факт засвідчує важливість активізації поглибленого формування в здобувачів вищої освіти та фахівців у сфері публічної безпеки та цивільного захисту навичок і знань з англійської мови.

Відповідно до Механізму цивільного захисту ЄС допомога з боку держав-членів ЄС та Європейської комісії надається лише на запит постраждалої країни, і передбачає відправку рятувальних команд та натуральну допомогу, найчастіше супроводжуючись формуванням міжнародної команди експертів. Їхнім завданням є оцінка ситуації на місцях, визначення потреб і координація допомоги для ефективної взаємодії між рятувальниками та владою постраждалої країни. Для забезпечення більшої гнучкості можуть організуватись додаткові форми підтримки з боку Європейської комісії (наприклад, спрощення доступу до засобів транспортування або співфінансування з боку Європейської комісії з питань логістики). Крім того, країнам, що беруть участь в операції, зазвичай надається доповідь про ситуацію, в якій зібрано інформацію про діяльність усіх країн й організацій з надання допомоги. Це дозволяє уникнути дублювання дій та краще координувати роботу організацій (наприклад, ЄС, ООН, гуманітарних неурядових організацій) у постраждалій країні (*The Joint Statement by the Council and the Representatives, 2008*).

Постраждалі держави-члени направляють запит про допомогу через спеціальну інформаційну платформу. Якщо катастрофа трапляється в державі, яка не є членом ЄС, то ця країна зв'язується з Європейською комісією з дипломатичних каналів. Рятувальні операції в інших країнах можуть проводитися як в автономному режимі, так і як компонент операцій, що здійснюються іншими міжнародними організаціями. Щоразу при запиті Європейська комісія очікує від постраждалої країни уточнень щодо виду й обсягу необхідної допомоги. Група експертів ЄС із цивільного захисту також може бути використана для надання допомоги постраждалим країнам в оцінці ситуації та визначенні потреб.

Для ефективної координації дій між країнами, що надають допомогу й одержують її, при Європейській комісії було створено Центр моніторингу та інформації (далі – ЦМІ). Він виконує функцію командного пункту, який відстежує ризики по всьому світу, збирає заявки та пропозиції про допомогу, а також усіляко сприяє проведенню операцій під егідою Механізму цивільного захисту ЄС.

З метою покращення обміну інформацією між державами-членами ЄС, пунктами зв'язку в них і ЦМІ відповідальні за цивільний захист відомства були з'єднані один із одним через Загальну систему передачі інформації у надзвичайних ситуаціях (далі – ЗСПІНС). Ця інформаційна платформа, крім розміщення запиту, пропозиції допомоги й об'єднання транспортних ресурсів, містить базу даних про можливості держав-членів (так звані «модулі», тобто інформацію про мінімальну чисельність персоналу, обладнання, самозабезпечення та вимоги до розгортання в межах Механізму цивільного захисту ЄС), а також резюме експертів, які можуть брати участь у міжнародних операціях. Загальна система передачі інформації при надзвичайних ситуаціях постійно розширюється: її впроваджують різні відомства, що стежать за забрудненням навколишнього середовища.

Крім ЗСПІНС, Центр моніторингу та інформації також використовує системи раннього попередження й оповіщення, призначені для певних видів надзвичайних ситуацій. Інша перевага ЦМІ полягає у можливості отримання супутникових знімків.

Коли пропозиції про допомогу надходять від держав-членів ЄС, то держава, яка постраждала, самостійно приймає рішення про те, допомогу якої країни вона приймає. Це рішення є основним для запуску транспортних схем і використання наявних ресурсів. Сам Механізм цивільного захисту ЄС не гарантує, що допомога з боку держав-членів ЄС має бути надана безкоштовно. Однак у переважній більшості випадків країни, які пропонують допомогу, надають її на безоплатній основі.

Склад та завдання міжнародної групи експертів з цивільного захисту можуть змінюватися в залежності від характеру надзвичайних ситуацій і можуть не обмежуватися лише оцінкою потреб та координацією допомоги, що надходить. Майже всі експерти такої міжнародної групи проходили навчання у рамках тренувальної програми із застосування Механізму цивільного захисту ЄС. Програма була створена у 2004 р. і зараз складається з 12 курсів, які викладають у кількох навчальних центрах ЄС. Хоча більшість із цих курсів призначені для фахівців, які займаються оцінкою ситуації та здійснюють координацію дій, один із цих курсів розрахований на технічних експертів, які мають спеціальні знання. Кожен курс має теоретичну та практичну частини, до яких застосовуються стандартні операційні процедури та міжнародні рекомендації.

Рішенням Ради (2007/162/ЄС – Євроатом) для реалізації заходів, які вживаються в рамках Механізму цивільного захисту ЄС, був створений фінансовий інструмент цивільного захисту (*Council Decision, 2007*). Кошти, що виділяються, можуть бути витрачені на: 1) запобігання стихійним лихам; 2) підготовку; 3) здійснення заходів з ліквідації наслідків надзвичайних (-ої) ситуацій (-її); 4) підвищення поінформованості. Розглянемо ці вектори

більш детально.

1. Запобігання стихійним лихам. Щороку Європейська комісія оголошує про прийом заявок на проекти щодо запобігання таким лихам. Їхня мета – створення ефективної політики щодо запобігання ним шляхом й оцінки ризиків і загроз, адаптації до змін клімату та розробки інноваційних методів фінансування заходів щодо запобігання стихійним лихам.

2. Підготовка. Інструмент фінансує програму навчання та тренування відповідно до положень Механізму цивільного захисту ЄС, у т.ч. шляхом оголошення конкурсів з організації навчально-тренувальних курсів та покриття витрат на участь експертів із держав-учасниць ЄС. Цей фінансовий інструмент підтримує організацію міжнародних навчань у межах Механізму цивільного захисту ЄС. До них належать аудиторні заняття, польові навчання, функціонування операційних центрів держав-членів, а також проведення рятувальних операцій на місцевості. Єврокомісія щорічно публікує оголошення про конкурси з організації подібних навчань, а також підтримує проведення навчань, присвячених окремим модулям, для груп технічної підтримки та груп експертів з цивільного захисту. Конкурс заявок з проектів підготовки також проходить на регулярній основі для групи держав (принаймні двох), які беруть участь у Механізмі цивільного захисту ЄС.

Варто відзначити, що інституції ЄС продовжують реалізовувати заходи щодо розвитку Механізму цивільного захисту ЄС. У 2018 році Європейський Парламент, Рада ЄС та Єврокомісія досягли згоди щодо перспективних напрямів модернізації Механізму цивільного захисту ЄС. Одним із таких напрямків є створення нового європейського резерву потужностей – резерву rescEU. Він був створений у 2019 р. і передбачає: 1) формування необхідної матеріально-технічної бази (наприклад, залучення пожежних літаків і вертольотів); 2) одночасне посилення заходів щодо запобігання катастрофам; 3) забезпечення готовності сил і засобів, необхідних для за діяння в межах Механізму. Резерв rescEU застосовується у випадках, коли активи обмежені або відсутні. За цих умов ЄС отримує додаткові резервні можливості для допомоги перевантаженим державам-членам Механізму цивільного захисту.

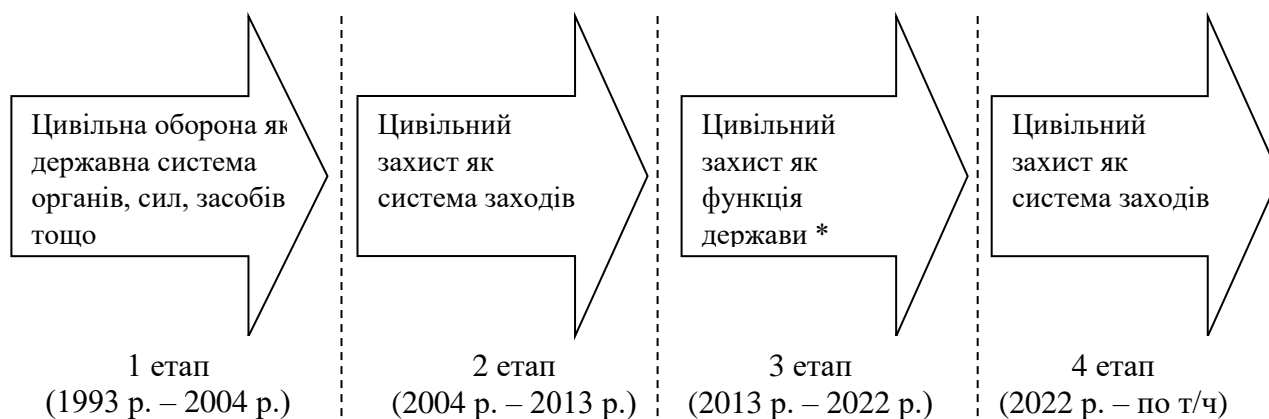
3. Ліквідація наслідків стихійних лих і НС. Цей інструмент покриває витрати на формування групи експертів із цивільного захисту. Єврокомісія бере участь у фінансуванні транспортування рятувальних команд, але тільки в тому випадку, якщо національні сили цивільного захисту вже були розгорнуті та виявилось, що їх недостатньо. Наразі відшкодування може покривати до 50% витрат. Цей інструмент частково покриває витрати, пов'язані з плануванням заходів щодо ліквідації наслідків стихійного лиха, включаючи розробку сценаріїв стихійних лих, картування ресурсів та зустрічі з обміну досвідом.

4. Підвищення поінформованості. Цей інструмент використовується для популяризації

Механізму цивільного захисту ЄС та інших громадянських ініціатив, пов'язаних з цивільним захистом, що також включає оцінку ефективності такого механізму. Держава, яка головує у Раді ЄС, також може звернутися з проханням про співфінансування семінарів із певних аспектів цивільного захисту, обраних як пріоритет у 6-місячний період свого головування. Залучення до роботи такого семінару та Механізму цивільного захисту ЄС в цілому є важливим для кожної країни, у т.ч. й України.

Драйвери системи публічної безпеки України в контексті забезпечення її євроінтеграції

Формування необхідного кадрового корпусу у сфері публічної безпеки та цивільного захисту в Україні вимагає приведення вітчизняної бази у відповідність до міжнародної в зазначеній сфері. Із застосуванням методу історичної формалізації можемо представити процес правового визначення понять «публічна безпека», «цивільна оборона», «цивільна безпека», «цивільний захист» в Україні наступним чином (рис. 2).

* – також у правову площину вводять поняття «громадська безпека», «публічна безпека»

Рис. 2. Правова диференціації понять «цивільна безпека», «цивільний захист», «цивільна оборона», «громадська безпека», «публічна безпека»

Джерело: авторська розробка

Із рис. 2 видно, що на вітчизняних теренах увесь час з моменту проголошення незалежності України триває процес інституційного й організаційно-правового розвитку системи публічного управління у сфері цивільного захисту. До 2004 року на вітчизняних теренах послуговувалися терміноконструкцією «цивільна оборона». Її визначення містилося в Законі України «Про цивільну оборону України» (від 03.02.1993 р. № 2974-XII). Згідно з цим правовим актом *цивільна оборона України* представляла собою державну систему органів управління, сил і засобів, що створюються для організації та забезпечення захисту населення від наслідків надзвичайних ситуацій техногенного, екологічного, природного та воєнного

характеру (*Закон України «Про цивільну оборону України», 1993*). Як бачимо, цивільна оборона передбачає застосування інституційною державною системою низки загальнодержавних заходів, у т.ч. оборонних. Свідченням цього є положення аналізованого закону, що закріпив за Кабінетом Міністрів України право приймати рішення про участь нашої країни в Міжнародній організації цивільної оборони та в операціях європейських держав з надання допомоги в разі стихійного лиха.

Згодом термін «цивільна оборона» був замінений у Законі України «Про правові засади цивільного захисту» (від 24.06.2004 р. № 1859-IV) на *«цивільний захист»*. Він розглядався як система організаційних, інженерно-технічних, протиепідемічних та інших заходів, які здійснюються з метою запобігання та ліквідації надзвичайних ситуацій, які загрожують життю та здоров'ю людей, завдають матеріальних збитків у мирний час і в особливий період (*Закон України «Про правові засади цивільного захисту», 2004*). Однак дія цього закону також була припинена у 2012 році, через прийняття Кодексу цивільного захисту України (*Кодекс цивільного захисту України, 2012*).

Тривалий період часу цей кодифікований акт визначав, що *цивільний захист* є функцією держави щодо захисту населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій шляхом запобігання таким ситуаціям, ліквідації їх наслідків і надання допомоги постраждалим у мирний час та в особливий період (*Кодекс цивільного захисту України, 2012*). Проте у 2022 р. були внесені зміни до Кодексу цивільного захисту України, що забезпечили зміну змістовного навантаження терміну «цивільний захист» із *функції держави* на *систему заходів*. Уважаємо, що це є слушною корективою правової норми, оскільки існує Єдина державна система цивільного захисту.

У той же час, складності ситуації додає закріплення терміну *«громадська безпека»* поруч із «цивільним захистом» у вітчизняному правовому полі. У п. 23 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» визнано необхідність розробки Стратегії громадської безпеки та цивільного захисту (*Закон України «Про національну безпеку України», 2018*). Під громадською же безпекою законодавцем (у п. 3 ч. 1 ст. 1) розуміється захищеність життєво важливих для суспільства та особи інтересів, прав і свобод громадянина, забезпечення яких є пріоритетним завданням діяльності сил безпеки, інших державних органів та громадськості, які здійснюють узгоджені заходи щодо реалізації і захисту національних інтересів від впливу загроз (*Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України, 2021*).

У свою чергу, Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України (2021 р.) ґрунтується на принципі «комплексного підходу до формування *безпекового середовища»*

(*Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України, 2021*). Черговий термін, який виник на тлі гарантування національної безпеки України загалом і воєнної безпеки зокрема. На підтвердження наведемо положення ч. 2 ст. 28 Закону України «Про національну безпеку України»: «Стратегія воєнної безпеки України визначає шляхи досягнення цілей і реалізації пріоритетів державної політики у воєнній сфері, сферах оборони і військового будівництва, зокрема: 1) безпекове середовище (глобальні, регіональні та національні аспекти) у контексті воєнної безпеки...» (*Закон України «Про національну безпеку України», 2018*). Проте підкреслимо, що воєнна безпека є пріоритетним завданням Міністерства оборони України, РНБО України, що визначено у ч. 1 ст. 28 цього закону.

У той же час, МВС України готується проєкт закону «Про безпекове середовище» (*МВС підготувало законопроект про безпечне середовище, 2023*). Зважаючи на положення цього документу та чинного законодавства у сфері національної безпеки України, вважаємо, що до нього слід внести зміни, прийнявши вищезазначений законопроект і закріпивши в ньому визначення більш ємного поняття «цивільна безпека». Це дасть змогу усунути правові колізії у площині визначення безпекового середовища. Допомогти в цьому може врахування положень Стратегії розвитку органів системи МВС України на період до 2020 р. (*Про схвалення Стратегії розвитку органів системи МВС, 2020*).

У продовження умовного плану дослідження відзначимо, що 08.11.2023 р. Парламент України ратифікував Угоду між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, з іншої сторони, щодо участі України в Механізмі цивільного захисту Союзу (*Про ратифікацію Угоди між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, 2023*). Цей захід засвідчує новий етап у розвитку організаційно-правових засад у межах обраної проблематики дослідження щодо формування системи публічної безпеки. У той же час, цей розвиток є ускладненим, зокрема, через обмеженість фінансового забезпечення, необхідного для імплементації Механізму цивільного захисту ЄС в Україні. Власне кажучи, ст. 1 аналізованої Угоди передбачено, що Україна бере участь як країна і *робить внесок* у Механізм цивільного захисту ЄС (*Про схвалення Стратегії розвитку органів системи МВС, 2020*). Це передбачено Рішенням № 1313/2013/EU про Механізм цивільного захисту Союзу у його найновішій редакції.

У межах ст. 3 аналізованої Угоди зазначено, що участь України в Механізмі залежить від фінансового внеску до нього, а також здійснення відповідних витрат на управління, виконання та функціонування згідно з загальним бюджетом Союзу. При цьому фінансовий внесок складається з: 1) операційного внеску; 2) плати за участь. Цей внесок складається з щорічного платежу, який здійснюється одноразово, і відповідно до запиту на отримання

коштів має бути сплачений не пізніше ніж через 90 днів після дати запиту. Щодо операційного внеску, то він має покривати операційні та допоміжні витрати Механізму, що покликано доповнити зобов'язання й асигнування на платежі до сум, внесених в бюджет ЄС. Прикметно, що операційний внесок здійснюється на основі ключа внеску, який визначається як співвідношення ВВП України за ринковими цінами до ВВП ЄС. Коригування цього ключа внеску викладено в Додатку I до цієї Угоди. Плата же за участь становить 4% річного операційного внеску, розрахованого відповідно до ст. 3 аналізованої Угоди. Плата вводиться поступово, як зазначено в Додатку I до цієї Угоди, у 2023 році 1,5%, у 2024 році 2%, у 2025 році 2,5%, у 2026 році 3%, а після 2027 року 4%. Плата за участь у Механізмі не підлягає ретроспективним коригуванням або виправленням. Усі внески України або платежі від ЄС, а також розрахунків сум, що підлягають сплаті або мають бути отримані, здійснюються в євро (*Про схвалення Стратегії розвитку органів системи МВС, 2020*).

У ст. 4 Угоди визначено, що участь України у Механізмі цивільного захисту в ЄС підлягатиме постійному моніторингу на основі партнерства за участю Комісії та України (*Про схвалення Стратегії розвитку органів системи МВС, 2020*). Правила щодо належного фінансового управління, включаючи фінансовий контроль, відшкодування та інші заходи протидії шахрайству стосовно фінансування ЄС згідно з аналізованою Угодою, викладені в Додатку II до цієї Угоди.

Згідно з Прикінцевими положеннями застосування цієї Угоди може бути зупинено ЄС у разі часткової або повної несплати фінансового внеску, який повинна сплатити Україна згідно з цією Угодою (*Про схвалення Стратегії розвитку органів системи МВС, 2020*). У разі несплати, що може суттєво загрожувати впровадженню та управлінню Механізму цивільного захисту ЄС, Комісія надсилає офіційний лист-нагадування. Якщо платіж не буде здійснено протягом 20 робочих днів після офіційного листа-нагадування, повідомлення про зупинення застосування цієї Угоди Комісія надсилає Україні офіційним листом, яке набирає чинності через 15 днів після отримання такого повідомлення Україною (*Про схвалення Стратегії розвитку органів системи МВС, 2020*).

Отже, аналіз наукових напрацювань дозволив визначити перспективні напрямки імплементації Механізму цивільного захисту ЄС в Україні: 1) правовий напрям, що передбачає імплементацію на її теренах норм міжнародного права у сфері цивільної безпеки; 2) кадровий напрям, що вимагає значного часу на реалізацію через тривалу підготовку та визнання вітчизняних фахівців як міжнародних експертів з цивільного захисту; 3) організаційно-інформаційний напрям, що безпосередньо пов'язаний із ресурсним забезпеченням, адже передбачає виважене використання матеріально-фінансових ресурсів для

підвищення поінформованості про надзвичайні ситуації, їхнє попередження тощо.

Досягнення очікуваних результатів у межах вищевказаних напрямків має відбуватися з урахуванням того факту, що Механізм цивільного захисту ЄС постійно вдосконалюється. Проте все ж таки його основні положення залишаються незмінними з моменту створення (у 2001 р.), і стосуються різних фаз циклу заходів щодо боротьби з надзвичайними ситуаціями. Зважаючи на це й ураховуючи інтеграційні прагнення України, вважаємо, що її завданням є реалізація таких блоків заходів:

1. Блок попередження. В Україні має бути створена Комісія, що повинна планувати й оновлювати (на регулярній основі) перелік природних та техногенних катастроф, які можуть вплинути на ЄС у майбутньому. Він повинен включати потенційні та реальні екологічні загрози, адже повномасштабна агресія РФ проти України нанесла шкоди кожному компонентові її екологічної сфери (рослинному й тваринному світові, атмосферному повітрю, ґрунтам та ін.). На наше переконання, ця Комісія також має підготувати національні плани щодо управління такими загрозами, а також викликами цивільній безпеці України. Мета цих планів полягає в тому, щоб передбачити загрози й оцінити їх наслідки для населення, а також розробити, вибрати та реалізувати заходи щодо скорочення та мінімізації таких ризиків. Вони також є основою інтеграції різних інструментів управління загрозами цивільній безпеці. Зобов'язання Комісії створити ці плани передбачає сприяння застосуванню систематичного та міжсекторального підходу до запобігання надзвичайним ситуаціям. Інформація, отримана таким чином, може бути використана для планування операцій з реагування у рамках Механізму цивільного захисту ЄС.

Цей блок заходів передбачає новий метод роботи, що надає можливість державі-члену ЄС попросити попереднього розміщення ресурсів у ситуації високого ризику. Досі Механізм цивільного захисту ЄС використовувався як відповідь на надзвичайні ситуації, які вже виникли. Саме держава, яка запитує допомогу, визначатиме «ситуації ризику» при зверненні за додатковою підтримкою. Попереднє ж розміщення ресурсів може бути здійснено за великого скупчення людей, наприклад під час проведення чемпіонату з певного виду спорту або Олімпійських ігор. Запит держави на попереднє розміщення ресурсів не є достатньою умовою для надсилання цих ресурсів – це можливо лише за умови підвищеної небезпеки в країні. ЦМІ пропонує список основних завдань для підтримки країни, що запитує міжнародну допомогу, і порядок забезпечення її ефективного використання.

2. Блок готовність і реагування. ЦМІ передбачає зміцнення свого штату співробітників фахівцями, які здатні вчасно підключатися до модулів реагування, регулювати розподіл гуманітарної допомоги тощо. За цих умов держави-члени отримуватимуть інформацію про всі

види допомоги (гуманітарної та рятувальної), яку направляє ЄС. Україна як член Механізму цивільного захисту має почати навчати таких фахівців уже сьогодні «актуальним» знанням. Крім того, Україні та її єдиній державній системі цивільного захисту (ЄДСЦЗ) потрібно розібратися з особливостями Інформаційної системи реагування на надзвичайні ситуації та лиха, що створена в межах Механізму цивільного захисту ЄС. Оскільки дана інформаційна система є інструментом ЄС для повідомлення про гуманітарну допомогу, і Україна має бути інтегрована в єдину платформу. Роль співробітників ЦМІ, яка полягає в основному в узагальненні інформації, що надається державами, які запитують допомогу та надають її, буде з часом розширюватися до консультування. І нашій державі також не варто стояти осторонь цих процесів, а розбиратися в їхніх аспектах. Адже експерти ЦМІ використовують сценарії ризиків та плани реагування на надзвичайні ситуації, ураховують потреби постраждалої держави, а також визначають, які конкретні ресурси мають бути виділені, зокрема державами-членами ЄС, Європейському центру реагування на надзвичайні ситуації.

3. Блок фінансової підтримки. Створення бази активів Європейського центру реагування на надзвичайні ситуації є однією із нових векторів упровадження Механізму цивільного захисту ЄС. Згідно з цим вектором держави-члени добровільно мають надавати свої ресурси як для модулів, так і для інших груп порятунку, а також допомогу в натуральній формі, щоб у разі виникнення надзвичайної ситуації ЦМІ, проаналізувавши потреби постраждалих країн, розподілив ресурси. Україні як державі-члену Механізму цивільного захисту слід бути готовою до виконання такого блоку заходів. Безперечно, вона матиме змогу призупинити надсилання своїх ресурсів, якщо на те є вагомі причини, але насамперед передбачається, що надані ресурси державою-членом знаходяться у розпорядженні ЦМІ. Держава, яка надає ресурси Центру реагування, може розраховувати на відшкодування до 100% витрат на транспортування, оскільки Європейська комісія бере участь у розподілі витрат.

4. Блок навчання. Програму навчання в рамках Механізму цивільного захисту ЄС, а також програму щодо узагальнення отриманого досвіду буде з часом розширюватися. Із початку 2023 року та ж Німеччина проводить тренінги для працівників служби цивільного захисту України з метою ознайомлення їх з особливостями Механізму цивільного захисту ЄС. Ці програми навчання включають матеріали щодо запобігання стихійним й антропогенним лихам, та іншим надзвичайним ситуаціям. Поступово формується тенденція, за якої групу експертів зі складання програми навчання, що призначається державами-членами ЄС, буде замінено розгалуженою мережею підготовки, в якій, крім експертів із цивільного захисту, будуть представники навчальних центрів та інших наукових установ.

Отже, за межами ЄС Механізм цивільного захисту може застосовуватися у фактичних і потенційних надзвичайних ситуаціях і не лише постраждалим державам для надання гуманітарної допомоги та публічної безпеки. І Україні надано значні можливості для забезпечення системи такої безпеки із застосуванням цього Механізму цивільного захисту, а також реалізації власних інтеграційних прагнень.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можемо зробити такі висновки:

1. Конституційно закріплений інтеграційний вектор розвитку України, визначив завдання, які мають бути зреалізовані нею з метою гарантування безпеки в Європі загалом і на власних теренах. Одним із таких завдань визнано формування системи публічної безпеки, що передбачає забезпечення громадської безпеки та цивільного захисту. Виявлено, що серед науковців відсутній єдиний підхід до визначення понять «публічна безпека», «громадська безпека» і «цивільна безпека». Аналіз чинної правової бази України в цій сфері також дав змогу стверджувати про правову диференціацію у визначенні зазначених понять. На цій підставі запропоновано визначення поняття «публічна безпека». Дане визначення рекомендовано закріпити у чинному законодавстві України.

2. Систематизовано європейські практики забезпечення системи публічної безпеки, що відзначаються дуальністю. Власне, серед них є «проактивні» і «реактивні» практики, а також ті, дія яких поширюється тільки на країни-члени ЄС, і практики, що можуть застосовуватися поза межами європейської спільноти. Виявлено, що ці практики спрямовані на реалізацію проектів та ініціатив у сфері екологічної безпеки, розвитку web-економіки, зменшення ризиків надзвичайних ситуацій соціального характеру та ін. Упровадження цих європейських практик покликано унеможливити вияви соціальної апатії, невдоволення, хаосу, криз, конфліктів та ін. Аргументовано, що сьогодні для України особливого значення набувають «реактивні» практики, що передбачають оперативне реагування на зниження рівня публічної безпеки. Повномасштабна агресія РФ проти України зумовлює збільшення кількості загроз цій безпеці та надзвичайних ситуацій, самотужки нейтралізувати та ліквідувати які нашій державі складно, тому вона розраховує на механізми міжнародної допомоги. Одним із них є Механізм цивільного захисту ЄС. З'ясовано, що цей Механізм передбачає надання додаткової допомоги постраждалій країні (за її запитом) під час реагування на катастрофи.

3. Обґрунтовано, що досягнення інституційної спроможності у сфері публічної безпеки ставить перед Україною завдання щодо реалізації низки управлінських заходів. Наполягається, що першочерговими в реалізації є заходи кадрового й організаційно-правового спрямування, адже вони вимагають багато часу. Застосування методу історичної формалізації дозволило визначити етапи розвитку публічного управління у сфері публічної, громадської та

цивільної безпеки в Україні. Акцентовано, що сучасний етап розвитку правового забезпечення в цій сфері відзначається закладенням основ щодо імплементації Механізму цивільного захисту ЄС в Україні. Участь у ньому вимагає внесення членського внеску, що обчислюється із урахуванням річних показників ЄС. Уважаємо, що для України фінансове забезпечення як критерій участі в цьому Механізмі може стати дуже складним питанням. Тому подальші наукові дослідження в цій сфері слід зацентувати на визначенні засобів і ресурсів імплементації Механізму цивільного захисту ЄС в Україні.

References:

- Бульба В.Г., Оробей В.В. Європейська практика забезпечення розвитку соціальної інфраструктури сільських територій // Вісник Національного університету цивільного захисту України. 2023. Вип. 2 (19). С. 353-365. DOI 10.52363/2414-5866-2023-2-40.
- Ведель Ж. Адміністративне право Франції. 1974. С. 466.
- Доненко В.В. «Громадський порядок», «громадська безпека», «безпека дорожнього руху» як складові безпеки // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2011. № 4. С. 29-37. URL: <http://surl.li/qghvw>.
- Закон України «Про цивільну оборону України» від 03.02.1993 р. № 2974-XII. URL: <http://surl.li/bdrfp>.
- Закон України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: <http://surl.li/tcsi>.
- Закон України «Про правові засади цивільного захисту» від 24.06.2004 р. № 1859-IV. URL: <http://surl.li/qghew>.
- Кодекс цивільного захисту України. URL: <http://surl.li/giwu>.
- Корж Г.І. Розвиток ціннісного ставлення до власного здоров'я у майбутніх фахівців з цивільної безпеки: дис. ... доктор філ.: Львів. 2020. 232 с.
- Кривенда В.Ю. Форми і методи діяльності міліції громадської безпеки в сучасних умовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.07; Київський національний університет внутрішніх справ. Київ, 2009. 21 с.
- Кучеренко О.Ф. Функціонування термінолексем «цивільний захист», «цивільна безпека» та «цивільна оборона» в сучасній українській термінології цивільного захисту // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2014. С. 127–129. URL: <http://surl.li/qghwh>.
- МВС підготувало законопроект про безпечне середовище. URL: <http://surl.li/qghff>.
- Міжнародна поліцейська енциклопедія : У 10 т. / Відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. Т. I. Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. 1232 с.
- Михайлов В. Поняття «безпека» і «цивільна безпека» у міждисциплінарному науковому дискурсі // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи. 2021. Том 17. № 1. С. 77–89. [https://doi.org/10.35387/od.1\(17\).2020.77-89](https://doi.org/10.35387/od.1(17).2020.77-89).
- Небеська М.С. Органи внутрішніх справ як суб'єкти забезпечення прав і свобод людини у сфері охорони громадського порядку та громадської безпеки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.07; Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2011. 20 с.
- Ольховський Є.Б. Адміністративно-правові засоби забезпечення громадської безпеки в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.07; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2004. 12 с.
- Піх Н.С. Генеза наукової думки щодо поняття «громадська (публічна) безпека» // Державне управління: удосконалення та розвиток. № 10, 2015. URL: <http://surl.li/qghfm>.
- Помаза-Пономаренко А.Л. Соціальний розвиток і безпека регіонів: державно-управлінські аспекти : монографія. Харків: Видавництво «Діса плюс», 2017. 270 с.
- Про ратифікацію Угоди між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, з іншої сторони,

щодо участі України в Механізмі цивільного захисту Союзу. URL: <http://surl.li/qghfq>.

Про схвалення Стратегії розвитку органів системи Міністерства внутрішніх справ на період до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.11.2017 р. № 1023-р. URL: <http://surl.li/gilfc>.

Ремез О.Л. Цивільна безпека через призму реалізації закону України «про звернення громадян» : I International Scientific and Practical Conference «Débats scientifiques et orientations prospectives du développement scientifique». 2021. С. 83–84. <https://doi.org/10.36074/logos-05.02.2021.v2.26>.

Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України від 29.06.2021 р. URL: <http://surl.li/qghfz>.

Фатхутдінов В.Г. Місце громадської безпеки в системі національної безпеки // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки» Т. 2. 2014. № 3. URL: <http://surl.li/qghfz>.

Ширшикова Р.М. Сутнісно-функціональний аналіз категорій громадського порядку та громадської безпеки // Суспільство. Держава. Управління. Право. Науковий журнал. 2012. № 1. URL: <http://surl.li/qghgl>.

A Short Guide to the EU. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2023. 32 p. URL: <http://surl.li/qghgp>.

Berg L.A. (2020). Civil-Military Relations and Civil War Recurrence: Security Forces in Postwar Politics // Journal of conflict resolution. Vol. 64 (7-8). pp. 1307-1334. <https://doi.org/10.1177/0022002720903356>.

Brazova Vera-Karin (2014). Polskie bezpieczeństwo cywilne w kontekście regionalnym // Przegląd Strategiczny. № 43. 10.14746/ps.2014.1.5. DOI: 10.14746/ ps.2014.1.5.

Council Decision of 5 March 2007 establishing a Civil Protection Financial Instrument // Ibid. Series L. 2007. № 71. 10 March.

Decision № 1313/2013/EU of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 on a Union Civil Protection Mechanism. URL: <http://surl.li/qghgu>.

Elomaa T., Halonen A. (2007). Eurobalic Survey: Civil Protection Research in the Baltic Sea Region // University of Helsinki, Aleksanteri Institute. URL: <http://surl.li/qghgx>.

GLOSSARY of the European Convention on Human Rights. URL: [http://surl.li/qghhb](https://rm. Dworecki S.E. (2011). Zarzdzanie logistyką bezpieczeństw cywilnego – zarys problemu // Zeszyty Naukowe SGSP / Szkoła Główna Służby Pożarniczej. Pp. 19–39.</p><p>Gołębiowska A. (2016). Poszanowanie prawa do wolności i bezpieczeństwa osobistego w Konstytucji Rporaz w aktach prawa międzynarodowego // Ogólnopolska konferencja naukowa «Wyzwania bezpieczeństwa cywilnego». URL: <a href=).

Górski S. Projekty badawcze realizowane w obszarze ochrony ludności – wybrane zagadnienia // BITP. 2016. Vol. 42, Issue 2. pp. 33-42. URL: <http://surl.li/qgihl>. DOI: 10.12845/bitp.42.2.2016.3.

Good Examples on Barrier Free Nature Experience / Education in Europe. URL: <http://surl.li/qghhh>.

Hojtink M. (2014). Capitalizing on emergence: The "new" civil security market in Europe // Security dialogue. 45 (5) , pp. 458-475. <https://doi.org/10.1177/0967010614544312>.

Kalogiannidis S., Paschalidou M. and Chatzitheodoridis F. (2023). Relationship between Cyber Security and Civil Protection in the Greek Reality // Applied sciences-basel. 13 (4). <https://doi.org/10.3390/app13042607>.

Kirchner E.J., Fanoulis E. and Dorussen H. (2015). Civil security in the EU: national persistence versus EU ambitions? // European security. Vol. 24 (2). pp. 287-303. DOI:10.1080/09662839.2014.968133.

Koziej S. (2011). Bezpieczeństwo: istota, podstawowe kategorie i historyczna ewolucja // Bezpieczeństwo narodowe. Tom 18. Wydanie 2. Pp. 18–39.

Nationaler Aktionsplan 2.0. URL: <http://surl.li/qghhn>.

The Joint Statement by the Council and the Representatives of the Governments of the Member States meeting within the Council, the European Parliament and the European Commission // Official Journal of the European Union. Series C. 2008. № 25. 30 Jan.

Vodenitcharov A. (2015). Civil aspects of national security // 21st international conference the knowledge-based organization. 21 . pp. 143-147. DOI: <https://doi.org/10.1515/kbo-2015-0023>.

CHAPTER 14.

DIGITAL RIGHTS IN INTERNATIONAL LAW AND CIVIL LAW OF UKRAINE

Maryna TOPORKOVA

PhD in law, Associate Professor

State Biotechnological University, Department of Law and European Integration,

(44, Alchevskyh Street, 61002, Ukraine)

Senior researcher

Utena University of Applied Sciences,

(Maironio g. 7, Utena, 28142, Lithuania)

m.toporkova77@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3545-1448>

Abstract. Digitalization significantly affects almost all social relations, which requires a rethinking of many basic legal concepts. One of them is human rights. Today, it is increasingly argued that technological innovation is giving rise to new digital human rights that are fundamentally different from traditional rights and form a new generation of human rights. The most common such rights are the right to access the Internet, the right to protection of personal data and the right to be forgotten (the right to erasure). To assess the validity of these statements, it is necessary to clarify the basis for the classification of human rights by generation and determine the relationship between new human rights and traditional ones.

Digitalization does not give rise to new human rights of a fundamentally different legal nature. It only updates or neutralizes certain aspects of long-recognized rights, transfers their implementation to the virtual space, creates new opportunities for their implementation and gives rise to new threats to them. Ensuring human rights in modern conditions involves finding adequate legal solutions taking into account the opportunities and limitations generated by digital technologies.

Keywords: human rights, digital rights, right to communicate, Internet access right, right to privacy, right to protection of personal data, right to be forgotten.

The problem statement. The ongoing full-scale military aggression of Russia against Ukraine has created unprecedented challenges and disruptions in various aspects of life, including the education sector. By addressing the identified problem, this research aims to make a meaningful

impact on foreign language education at technical universities, advancing both pedagogical knowledge and practices, and supporting the broader goals of societal and scientific progress.

Analysis of recent studies and publications. The challenges faced by foreign language teachers in the context of blended learning during crises have been explored in various studies. These works provide a foundation for understanding the difficulties encountered and potential solutions to address them.

The effectiveness of blended learning in foreign language education has been well-documented in recent years. Studies of Dr. S. Muthuraman, Dr. R. Veerasamy & T. Ch. Nabila (*Muthuraman S., Veerasamy R., Nabila T. Ch., 2020*) and also X. Teng and Y. Zeng (*Teng X., Zeng Y., 2022*) highlight the benefits of combining traditional face-to-face instruction with online components, emphasizing enhanced student engagement, flexibility, and improved learning outcomes. However, these studies mainly focus on regular, stable educational environments, with limited exploration of blended learning in crisis situations such as military conflicts.

Research on the impact of crises on education and the use of technology in these situations has been conducted, as seen in L. Mishra, T. Gupta & A. Shree. These studies explore the role of online learning in ensuring educational continuity during emergencies and offer valuable insights into the use of technology for remote teaching. Nevertheless, they primarily focus on general education rather than the specific context of foreign language teaching at technical universities (*Mishra L., Gupta T., Shree A., 2020*) and Ana D. V. Sánchez (*Vargas Sanchez A. D., 2021*).

A study by R. Hos examines the challenges of foreign language education in conflict zones, but the focus is predominantly on the psychological and social aspects of teaching rather than the practical implications of implementing blended learning (*Hos R., 2016*).

Introduction. Modern processes of informatization and digitization affect all social relations, in many ways change the very nature of social interaction, transferring significant components of it to the virtual plane. And this, in turn, requires a theoretical rethinking of traditional legal concepts that describe various social interactions. One of these concepts is human rights, which record his basic needs addressed to other persons, the state and society. Today, it is believed that technological innovations not only require a reinterpretation of traditional human rights, but also lead to the emergence of their new categories, which can be defined as the *sui generis* generation of digital rights (*Coccoli J., 2017*).

However, significant problems arise even with the very name of these new rights. In the national literature, they are usually called informational, digital, virtual, in English-language literature they write about digital rights (digital rights), Internet rights (Internet rights) (*Penney J.W. (2011)*,

the right to communicate (right to communicate) (*Fisher D. and Harms L.S., eds. 1983*), freedom of contact with any person, at any time, in any place, for any purposes (freedom to connect – to anyone, anytime, anywhere, for anything). Sometimes these terms are used as synonyms, sometimes a certain specificity of the rights denoted by them is emphasized.

None of these terms can be considered flawless. Informational or communication rights, which provide for the freedom to receive and distribute information, participate in communication processes and protect personal data, are not necessarily related to the use of modern technologies, they are implemented both offline and online, it is no coincidence that the struggle for their international recognition started before the Internet era. The term “virtual rights” has an additional connotation that indicates their allegedly unreal nature, which is hardly helpful for the enforcement of the respective rights. Internet rights, or network rights, express the need for access to the “Internet” network and the implementation of various types of activities in it. But today’s digital technologies are not limited to the Internet. Researchers substantiate a more general right to access to modern scientific and technological achievements and use the benefits arising from them (right to benefit from advanced in science and technology) (*Coccoli J., 2017*). Thus, the term “digital rights” seems the most adequate. However, the Civil Code of Ukraine does not establish such a right and its legal nature. At the same time, the scientific community is trying to solve the gap in the legislation and provides many definitions of digital rights, for example, some scientists define “digital rights” as universal human rights adapted to the conditions of the information society, in particular the right to privacy, the right to exchange information, the right to free expression of opinion in the network, the right to access the electronic network. Others suggest considering the concept of “digital rights” not as a separate group of human rights, but as a conditional category that covers the specifics of the implementation and guarantees of protection of fundamental human rights on the Internet, in particular, freedom of expression and the right to online privacy. There is also an opinion that digital rights should be considered as objects of civil rights. The most universally recognized among such rights today are the right to access the Internet (Internet access right), the right to protect personal data and the right to disconnect from the Internet, or to be forgotten online (right to be forgotten), which is otherwise sometimes called the right to deletion (right to erasure), although the latter is probably somewhat wider in scope.

Periods in the definition and implementation of human rights. The classification of human rights by so-called generations, proposed in the 1970s by K. Vasak (*Vasak K., 1977*), despite its serious criticism as historically incorrect, analytically useless and conceptually incorrect (*Macklem P., 2015*), remains almost the most popular today. It is notable for the fact that it is based on the specificity of the content of various human rights. The Czech scientist associated it with the three

ideals of the French Revolution – freedom, equality and fraternity (*Vasak K., 1984*). Accordingly, the rights of the first generation (natural inalienable human rights) express the right to personal freedom both in its negative manifestation (non-interference with certain actions) and in terms of requiring the state to provide judicial and police protection of freedom and access to participation in the exercise of state power as guarantees of political and personal freedom. The rights of the second generation are the rights to social services and assistance from the state and society in order to reduce social inequality and provide everyone with a “decent standard of living”.

The difference between these groups of human rights is based on the nature of the obligations to ensure them. First-generation rights are directly enforceable subjective rights subject to judicial protection. Yes, clause 1 of Art. 2 of the International Covenant on Civil and Political Rights obliges every state to respect and ensure the rights of all persons within its territory and under its jurisdiction. And the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights only requires states to take measures to ensure the gradual full realization of the rights enshrined in it within the limits of their available resources, in particular, in the order of international assistance and cooperation in the economic and technical fields (para. 1 Article 2). The relevant rights are formulated in the Covenant in such a way that, in fact, they represent a program of such measures that must be taken by states and the world community as a whole. Similar approaches were used in European human rights acts – the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the European Social Charter of October 18, 1961, and the European Social Charter of May 3, 1996 (revised).

The understanding of the rights of the third generation, which K. Vasak associates with the idea of general solidarity, is the most controversial. They usually include the rights to peace, disarmament, a just world order, possession of the common heritage of mankind, etc. If we consider these moral and political “wishes” as human rights, the questions inevitably arise: can they be recognized as inalienable, who is their subject, and what are the legal mechanisms for their implementation and protection. It is obvious that these vague collective rights cannot be equated with natural and inalienable human rights and even with the rights of the second generation. Traditionally, they are interpreted as the rights of the human community (communities) or even the rights of “all humanity in general” and future generations (*Pocar F., 2015*), which makes it impossible to specify the subject who has certain rights, as well as the one who has duties regarding these rights. Hence, it is impossible to imagine (develop) and legal methods of their protection. It is not by chance that they find their expression in various international legal acts of a declarative nature, which do not provide for any legal obligations.

Therefore, it is more correct to consider the so-called rights of the third generation as necessary conditions, prerequisites for ensuring the rights of the first and second generations, and not

as human rights. The national and international community must ensure these conditions and prerequisites, but it is hardly possible to talk about the existence of any means of legal protection available to a person in case of violation of these obligations (*Pocar F., 2015*). Thus, these obligations are not legal, but moral and political in nature. The attempt to justify the possibility of prosecution for failure to fulfill these obligations, which creates a threat to the rights of future generations of people, as a crime against humanity is absurd.

In addition, the rights of the third generation include the right of a nation to internal and external self-determination, the right of a nation to its historical homeland (to self-determination in the territory with which its formation as a nation is historically connected), the right of the people to resist the law-abiding authorities, and the right of the people to socio-economic development. These rights are not universally recognized, clearly defined and unconditionally guaranteed. K. Vasak indicated that they are “in the process of being recognized by international law” (*Vasak K., 1977*), and since then the situation has not fundamentally changed. In essence, these rights represent an attempt to legalize relations between social communities, primarily ethnic ones, to give them a legal character. At the same time, the rights of the third generation are such a projection of the rights of the first and second generations on international (namely international, not interstate) relations.

Thus, within the framework of the classification by “generations”, the specificity of the legal nature of two groups of human rights, which require appropriate methods of their provision, is emphasized:

- 1) legal guarantees of unhindered use in relation to natural inalienable rights of the first generation, which express various manifestations of individual freedom,
- 2) active social, primarily redistributive, state policy aimed at providing the population with a certain number of benefits belonging to a certain category, not just human rights.

It should be noted that all known human rights can be correlated with these groups, included in one of them. In this regard, the classification of human rights by generations seems to be universal.

However, this interpretation of this classification of human rights is not universally accepted. Widespread and based on a number of international documents, the idea of the single nature of human rights. In particular, the Universal Declaration of Human Rights is considered as a complete document, and all the rights proclaimed in it are indivisible, interconnected and interdependent. This nature of the Declaration and the rights listed in it has been repeatedly confirmed in the resolutions of the UN General Assembly and other international documents. Today, this notion of human rights at the UN level is “beyond dispute” (*Whelan D. J., 2010*). In this regard, it is considered that the classification of human rights by generations does not contribute to a better understanding of their legal nature and essence. At the same time, however, F. Pokar emphasizes that the unique rights of

different generations imply different obligations, which ensure their implementation and protection (*Pocar F., 2015*).

Other researchers deny this distinction as well. Mr. Macklem insists that the rights of all three generations equally entail both positive and negative obligations for their exercise (*Macklem P., 2015*). However, he ignores the nature of these obligations. Obligations regarding the rights of the first generation are related to the provision of the opportunity to enjoy individual freedom: the negative ones are reduced to non-interference in its implementation, and the positive ones – to the provision of judicial and police protection of freedom, establishment and maintenance of the appropriate legal order. Obligations regarding the rights of the second generation can only be positive, which consist in ensuring a “decent standard of living” for all members of society due to the redistribution of national income in favor of socially weak sections of the population and providing them with social services and assistance. What P. Macklem considers as negative obligations to exercise the rights of the second generation, in fact are either rights of the second generation (prohibition of canceling the provision of social assistance to persons who need it) or rights of the first generation (prohibition of demolishing a house belonging to a person, which it interprets as a negative obligation regarding the right to housing, it is a demand for respect for the right to property and private life, i.e. a demand for non-interference in individual freedom) (*Macklem P., 2015*). The rights of the third generation generally do not provide for clear legal obligations regarding their provision and protection.

Ignoring the legal specificity of the rights of different generations leads to emphasizing the chronological aspect of this classification, which records the development of human rights. This was pointed out by K. Vasak himself, noting that his classification shows how human rights were established during historical development. He associated the recognition of the rights of the first generation with the Great French Revolution, the second with the revolution of 1917 in Russia, and the third with the collapse of the colonial system in the middle of the 20th century (*Vasak K., 1984*). But the classification of human rights depending on the time of their recognition at the national and international level presupposes a purely positivist understanding of them as being imposed by the state or the international community, which contradicts modern interpretations of human rights and does not allow considering them as the limits of state power. In addition, the chronological interpretation of the classification of human rights by generations is not confirmed historically. In fact, the chronological sequence of the recognition of human rights of different generations at the national and international levels indicated by K. Vasak is not clearly visible. Thus, the right to resist oppression was enshrined in the French Declaration of the Rights of Man and Citizen of 1789 (Article 2), and the detailed justification of the right of the people to revolt against despotic power was

presented in the Declaration of Independence of the United States of 1776 and implemented with the help of her proclamation. The process of international recognition of the rights of the second generation began to develop after the First World War and became more active in connection with the creation of the International Labor Organization (ILO) in 1919 (*Alston P., 1982*). And the significance of the Universal Declaration of Human Rights is seen by individual researchers precisely in the fact that it included in the sphere of international-legal protection of personal and political rights, which, taking into account the real chronology, should be considered as rights of the second generation (*Eide A., 1995*). The rights of minorities, which K. Vasak considers the third generation, were mentioned and guaranteed in international treaties starting from the 17th century (for example, in the Treaty of Westphalia of 1648 (*Beaulac S., 2000*)). International treaties aimed at the protection of minorities (in particular, in connection with the change of state borders) were concluded after the First World War within the framework of the League of Nations (*Hilpold P., 2013*). The principle of brotherhood, on which, according to K. Vasak, the rights of the third generation are based, was already proclaimed in Art. 1 of the Universal Declaration of Human Rights “all people are born free and equal in their dignity and rights. They are endowed with reason and conscience and must act in relation to each other in the spirit of brotherhood”. The Declaration also enshrines the right to a social and international order, under which the rights proclaimed in it can be fully realized (Article 28), which, in fact, boils down to all the rights of the third generation.

In addition to historical inaccuracy, the generation of human rights proposed by K. Vasak is also misleading by creating the appearance of the replacement of some groups of human rights by others, the displacement of old rights by the rights of new generations. After all, generations, as you know, do not just follow one another, but change the previous ones (*Alston P., 1982*). It can contribute to the “formation of ideas that new rights, in particular, collective ones, should be protected at the expense of reducing the rights of previous generations, or at least enjoy priority over them” (*Pocar F., 2015*). After all, the rights of the new generation do not form a different kind; they remain the same in nature as the previous ones. Meanwhile, the classification of human rights by three generations assumes that they are represented by different types of rights (*Wellman C., 2000*).

Thus, the chronological aspect of this classification contradicts the substantive one, which is often denied. The existence of any conceptual connection between different generations of human rights is not recognized. Ensuring the rights of previous generations cannot be considered as a prerequisite or precondition for the realization of the rights of future generations. There is no priority between them, in terms of recognition of the special significance of the rights of one generation (usually the first) in relation to others (*Macklem P., 2015*). This directly follows from the UN understanding of human rights as indivisible, interconnected and interdependent. The fundamental

(or organic) unity of all human rights means that the realization of any right or group of rights is impossible without the realization of others, all human rights are equally important, inextricably linked and mutually reinforcing (*Whelan D. J., 2010*).

Such an understanding of human rights is incompatible with their classification by generations (*Macklem P., 2015*). Other scholars call for “to abandon the mention of “generations” of human rights and to speak of different successive periods or stages in the development of legal recognition of human rights and the degree of protection provided to them by national and international law” (*Pocar F., 2015*). It is obvious that the number of such stages (or “generations”, if we still use the already quite established terminology proposed by K. Vasak) can be large, and at the same time the statement that some rights that have received recognition as human rights form their new generation, loses any meaning, since all human rights are “indivisible, interrelated and interdependent” and have a single nature and significance.

If we proceed from the essential specificity of the human rights of different generations outlined at the beginning of the section, then the justification for the emergence of a new generation involves the emergence as a result of the development of the social organization of human rights of a fundamentally different legal nature compared to the rights of the first and second generations. Digital rights that were formed as a result of the so-called fourth industrial revolution, which fundamentally changed the nature of many social relations, it would seem, can claim just such a status. To confirm or refute this assumption, it is necessary to analyze their genesis, the nature of the claims that form them and the obligations regarding their provision, as well as the available methods of their protection.

The right to access the Internet. The right to access the Internet is fundamental because all other digital rights are derived from the use of the Internet.

The right to access the Internet derives from two closely related rights of the first generation – freedom of expression and the right to information (*Penney J. W., 2011*), and in general can be considered as a means of their realization. In a number of international documents dedicated to ensuring freedom of information, freedom of expression and freedom of communication, it emphasized the importance of the means and tools that allow them to be implemented, and contained recommendations to recognize “the right of the public, ethnic and social groups and individuals to have access to information sources and to actively participate in the communication process” (*UNESCO: Records of the General Conference*). However, this initiative was not developed (*Hamelink, C. J., 1994*), in particular, due to the fact that it “presupposed international obligations to provide people with means of communication, and the countries of both the first and third world had neither the resources nor the will to support or subsidize them” (*Penney J. W., 2011*).

Recognition and provision of the right to information in all its aspects (freedom to seek, receive, transmit, produce and disseminate information) never reached the point of imposing positive obligations on states to provide people with means of communication and transmission of information, i.e., the declaration of information always remained within the first generation.

The right to communication, which synthesizes claims to freedom of information and freedom of expression, is seen as a direct precursor to the right to access the Internet. But, according to experts, the movement for the recognition of the right to communication failed because its supporters could not propose a way to transform freedom of expression into a “positive” right that would impose obligations on states to “provide tools that ensure the public expression of opinions” (*Penney J. W., 2011*). Researchers believe that it is the idea of freedom and availability of funds that provide mass communication and information transfer that is the “intellectual source” of the right to access the Internet, i.e. they emphasize his belonging to the rights of both the first and second generations.

International recognition of the right to access the Internet in legal doctrine is associated with the Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and their free expression, Frank La Rue, dated May 16, 2011 (A/HRC/17/27). which was submitted to the UN Human Rights Council in accordance with its Resolution 7/36 of March 28, 2008, where it was instructed to “continue to express its views on the benefits and challenges posed by new information and communication technologies, including the Internet and mobile communications (clause 4 (f)). But this report cannot be recognized as evidence of “international recognition of Internet rights” (*Penney J. W., 2011*), it does not imply the need to “recognize access to the Internet as a human right” and it did not become the basis for the UN recognition of “the right to access the Internet as an inalienable human right”, as the Report has a recommendatory nature and, based on its content, which uses very careful wording, does not give grounds for such conclusions. At the same time, this Report presents and systematizes various aspects of providing access to the Internet.

First of all, it is important that the Internet is considered in the Report as a “key means” of realizing the freedom of expression guaranteed by Art. 19 of the Universal Declaration of Human Rights (para. 20), which “was drafted in such a way as to cover and take into account future technological developments”, in connection with which “the principles of international human rights law remain relevant even today, such as the Internet” (para. 21). As a matter of fact, the Report refers to the measures necessary for the implementation of freedom of expression and freedom of information on the Internet.

The Report distinguishes two aspects of Internet access: free access to the content contained in it (including its creation and hosting) and the availability of the necessary infrastructure and

information and communication technologies, such as cables, modems, computers, software, etc. (P. 3).

Regarding the rights of the first generation (freedom of content on the Internet), the Report names the following negative obligations of states: the inadmissibility of arbitrary blocking or filtering of content, which deprives the opportunity to receive and distribute information on the Internet (paragraphs 29–32, 70–71), as well as deprivation of access to the Internet (disconnection from the Internet), including for violation of intellectual property rights (paragraphs 49–50, 78–79); prohibition of unjustified violation of privacy of Internet activities (including control of correspondence and other messages) and criminalization of lawful expression of opinions on the Internet (tracking of persons who confidentially seek, receive and transmit information via the Internet, their detention, detention, other forms of harassment and intimidation) – items 53–55, 57, 33–37, 72–73. Among the positive obligations of the countries derived from the content of the Report, we can include: the fight against cyber-attacks, i.e. provision of protection against unauthorized access to accounts and computer networks (identification of perpetrators and bringing them to justice, application of preventive measures) – items 51–52, 80–81; protection of personal data (clauses 56, 58, 82–83); regulation of activities of private corporations – intermediaries that provide communication on the Internet (placement, transmission, indexing of content and providing access to it), including their responsibility for posting illegal user content (clauses 38–48, 74–77).

The report drew attention to the fact that all existing international standards in the field of human rights protection of the first generation should remain guidelines for determining the permissibility of certain restrictions on freedom of expression and freedom of information on the Internet (paragraph 23). First of all, these are the requirements of their legality (legal certainty) and proportionality. The Report not only reproduced the understanding of these requirements established in international and domestic judicial practice (paragraphs 24–26, 59, 69, 84), but also emphasized certain specifics of their application in relation to information distributed on the Internet (paragraph 27).

It is not difficult to see that all these aspects of access to the Internet are, in fact, the provision of legal guarantees for the exercise of freedom of information and expression on the Internet, the right to respect for private life and some other first-generation human rights. The report specifically drew attention to the fact that the Internet contributes to the realization of a number of human rights (paragraph 22). Later, this idea was expressed in a general requirement: all the rights that a person has in the offline environment must also be protected in the online environment.

This is also the basis of the European system of human rights protection. The Recommendation of the Committee of Ministers of the Council of Europe to Member States on

Internet Freedom of 13 April 2016 Rec (2016) 5 emphasizes that the Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms applies both offline and online, and Council of Europe member states are subject to negative and positive obligations to respect, protect and promote human rights and fundamental freedoms on the Internet (paragraph 1). Internet freedom in the Recommendation means the implementation of human rights and fundamental freedoms on the Internet, and their protection in accordance with the Convention and the International Covenant on Civil and Political Rights. The member states of the Council of Europe must ensure the implementation of the provisions of the Convention and other standards of the Council of Europe on human rights on the Internet (clause 2). In fact, this Recommendation contains indicators on the basis of which an assessment should be made of the implementation of the freedom of expression, freedom of assembly and association, the right to respect for private life and the right to effective legal remedies guaranteed by the Convention on the Internet and in relation to the Internet. These guidelines are also implemented in the practice of the European Court of Human Rights (*Mir J. B. and Bassini M.*, 2016).

At the same time, the Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and free expression, Frank La Rue, dated May 16, 2011, emphasized the special role of the Internet (compared to other means of communication), which, being an interactive medium, fundamentally thus changes the processes of information production and exchange, involving huge masses of people in them (paragraph 19), ensuring the transparency of government and the participation of citizens in the creation of a democratic society (paragraph 2). The Internet not only significantly expands the possibilities of free expression of opinions, but also “acts as a stimulating factor” of other human rights, promotes economic, social and political development, as well as the development of humanity as a whole” (p. 67).

In this regard, the Report recommended that states adopt specific and effective strategies for providing the necessary Internet access infrastructure to allow all segments of society to actively and inexpensively use it (paragraphs 66, 85). To this end, developed countries should promote the transfer of relevant technologies to developing countries (paragraph 86). Special attention should be paid to ensuring access to the Internet for persons with health disabilities, representatives of linguistic and other minorities (paragraphs 61, 87). States are recommended to include a course of learning to work on the Internet in school programs, as well as to develop similar educational programs outside the school (paragraph 88). The orientation of states in the fulfillment of these obligations allows us to talk about access to the Internet as a second-generation human right. However, they are formulated in a very general and not precise enough way to clearly state the international legal recognition of such a right. In particular, the Report emphasized that it is impossible to immediately provide general and universal access to the Internet (paragraph 66).

In subsequent reports of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and their free expression, these approaches to ensuring freedom of access to the Internet found their confirmation and development. At the same time, the aspects of access to the Internet in the context of the rights of the second generation were practically not paid attention to. It was about ensuring the guarantees of the implementation of the relevant human rights of the first generation on the Internet.

Some elements of ensuring access to the Internet as a second-generation right can be found in the Resolution adopted by the UN General Assembly on September 25, 2015 No. A/RES/70/1 “Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development”, where within the framework of goal № 9 in the field of sustainable development “Creation of sustainable infrastructure, promotion of comprehensive and sustainable industrialization and innovation”, in particular, it is envisaged to “significantly expand access to information and communication technologies and strive to ensure universal and inexpensive access to the Internet of the least developed countries by 2020” (paragraph 9 c).

Among the indicators of the presence of favorable conditions for Internet freedom and freedom of access to the Internet, contained in the Annex to the Recommendation of the Committee of Ministers of the Council of Europe to Member States on Internet Freedom of 13 April 2016 Rec (2016) 5, there are also those that involve reliance on states positive obligations corresponding to the second generation of human rights, in particular: providing users with digital literacy programs to increase their ability to make informed decisions and respect the rights and freedoms of others; facilitating access to educational, cultural, scientific and other content and its use (clause 1.8); organization of Internet access points for the population in institutions supported by the state administration, educational organizations or private individuals (clause 2.1.2); taking reasonable measures to ensure access to the Internet for people with low incomes, people living in rural or geographically remote areas, as well as people with special needs, for example, with limited health opportunities (clause 2.1.3).

The right to access the Internet has not been unambiguously recognized at the national level either. Examples of such recognition are given in international acts (paragraph 65 of the Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and their free expression by Frank La Rue dated May 16, 2011) and doctrinal works.

Thus, the Constitution of Greece (as amended on May 27, 2008) states that all individuals have the right to participate in the information society. And facilitating access to information transmitted in electronic form, as well as its production, exchange and distribution, is recognized as an obligation of the state, which is implemented through the observance of guarantees of the rights

to inviolability of housing, correspondence, respect for private and family life, and protection of personal data (p. 2, article 5 A). It is obvious that the right to access the Internet in the context of neither the first nor the second generations clearly follows from this wording.

Constitution of Nepal 2015 in Art. 19 enshrines the right to communication, the content of which is reduced to prohibitions: prior censorship of information that is disseminated in different ways – in the press, with the help of radio and television broadcasting, etc., including electronic publications (Part 1); closure, seizure or cancellation of registration of any mass media, including digital and electronic ones (Part 2); closure of any means of communication, including the press, electronic and telephony (Part 3). In other words, we are talking about completely traditional guarantees of freedom of information and mass media, which include electronic media, which obviously includes the freedom of the Internet, but not its special position and the existence of a separate right to access it.

The Constitutional Council of France in its decision of June 10, 2009 noted that the Declaration of the Rights of Man and Citizen of 1789 declares the free dissemination of ideas and opinions as one of the most valuable human rights; it means that every citizen can speak, write and publish freely, being responsible only for the abuse of this freedom in the cases provided by law; in the current state of means of communication and taking into account the general development of public online communication services and their importance for participation in democratic processes and the expression of ideas and opinions, this right provides for freedom of access to such services (clause 12). The Constitutional Council made this decision while considering a draft law that provided for the possibility of suspending access to the Internet of persons who repeatedly violate intellectual property rights due to the distribution of illegal copies of copyrighted objects on the Internet. The applicants argued that the sanction established by the legislator, which provides for the suspension of access to the Internet, does not take into account the fundamental nature of freedom of expression and communication and is clearly inappropriate (paragraph 11). Thus, in fact, the Constitutional Council recognized access to the Internet as one of the necessary ways to exercise freedom of expression in modern conditions.

Certain elements of the recognition of access to the Internet as a second-generation right are laid down in the Estonian Public Information Act of 15 November 2000. Internet in public libraries in accordance with the procedure provided for by the Law on Public Libraries. However, it is important that this provision is included in the law on information and has a very limited character – it is not an acceptance of the obligation to ensure access to the Internet in general, but only certain guarantees of the possibility of obtaining public information using the Internet.

The more general nature of the state's obligations regarding the technical provision of Internet access is established by the Spanish Law on Sustainable Economy of March 4, 2011, which provides for the provision of a universal connection service that provides broadband data transmission at a speed of 1 Mbit per second (p. 52).

Similar obligations were recognized by the state and the Constitutional Chamber of the Supreme Court of Costa Rica, noting in the decision № 2010-10627 dated June 18, 2010, that the refusal for technical reasons to provide a state service for broadband Internet access violates the applicant's fundamental rights to communication and information, and obliging the relevant services to continue providing this service.

But in general, there is still no reason to talk about the existence of a tendency to constitutionally recognize access to the Internet as an independent human right, and not an "appendix to the right to information". Thus, the right to access the Internet is enshrined only in the Constitution of Portugal (as amended in 2008, Article 35 "Use of information technologies" establishes that "everyone is guaranteed free access to information networks for public use". At the same time, the Constitution separately guarantees freedom of expression and freedom of information, and even freedom of the press and other media (Articles 37–39).

In most of the latest constitutional acts and decisions of constitutional control bodies, access to the Internet is considered precisely as an element of freedom of expression and freedom of information, a necessary condition for their realization (as well as some other human rights).

The justification for the right to access the Internet remains a controversial issue and a universal natural right that belongs to all people by virtue of their nature. Human nature does not provide access to the Internet, people have lived without it for centuries without harming their nature and may do without it in the future if new, more efficient technologies replace the Internet (*Tomalty J., 2017*).

But access to the Internet by itself has no legal value, it is important as a means of realizing other rights and, in general, human freedom – the basis of all his natural rights. Social forms and ways of being of human freedom are diverse and historically variable. Today, they are becoming more and more technologically equipped and technologically dependent. The Internet (and the need to access it) is one manifestation of this trend. Harassment of specific socio-historically and culturally conditioned methods of realizing personal freedom may well be qualified as human rights. Of course, the exercise of almost all human rights is possible without access to the Internet, but it is much less effective.

And yet, the instrumental and technological understanding of the Internet is the main obstacle to recognizing access to it as an independent human right. The Internet is considered as a historically

transitory tool for the realization of various rights, access to which cannot be a right in itself (*Cerf V. G., 2012*).

The right to access the Internet in general can be defined as the right to unhindered connection to the Internet (*Penney J. W., 2011*) and to perform various types of activities on it. It covers rights that by their legal nature belong to both the first and the second generation of human rights. The rights within the framework of the rights of the first generation are reduced to freedom from any interference on the part of both the state and private individuals regarding access to the Internet as a whole and any Internet resources and their use (receiving and disseminating information, establishing and communication support, etc.).

These rights can be considered as one of the new manifestations of individual freedom – freedom of access to the virtual environment (digital space) and functioning in it. At the same time, as already noted, the freedom of functioning in the Internet space is not a new independent human right, but is the realization of traditional rights in new (virtual, digital) conditions. From a legal point of view, the regulation of their provision and protection does not contain anything new, except for the need to take into account the technological limitations imposed by the digital environment. Only the right to access the Internet can be considered a new right. As the right of the first generation, it provides for the negative obligations of the state not to prohibit or limit access to the Internet (individual Internet resources) and its positive obligations to establish legal regulation of access to the Internet, including its permissible restrictions, and to provide protection from unlawful restrictions, including by private individuals.

To justify access to the Internet as an independent human right or to consider it as an aspect and condition for the realization of other rights, primarily freedom of expression and freedom of information, freedom of assembly and association, is fundamentally unimportant from a theoretical point of view. This is analogous to the debate over whether freedom of the media is an independent right or an aspect of freedom of expression and freedom of information. In practical terms, understanding the freedom of access to the Internet as an aspect of freedom of expression and freedom of information (or other human rights) is more appropriate, since in this case the possibility of extrapolation to these relations of existing approaches to the provision of relevant rights or the need for some modification of them is more obvious (*Fontanelli F., 2016*).

Recognizing the right to access the Internet as a second-generation right will ensure that his access to the Internet cannot be unconditional, just like any social service (*Sniadecki, T. D., 2014*). Free access to the Internet will be provided to persons who cannot provide it for themselves on a paid basis due to their financial situation, and within certain limits (speed, period of use, etc.).

The most obvious way (by analogy with other social services) to ensure access to the Internet is to provide subsidies for the payment of Internet service providers or to organize public points of free Internet access. A combination of these methods is possible and even desirable. Regarding the provision of the necessary equipment for Internet access (computer, etc.), if we draw an analogy with technical devices that allow the use of information media (televisions, radios), the satisfaction of such requirements should hardly be counted on. However, taking into account the special and constantly growing importance of the Internet for the realization of a number of human rights (and not only the right to access to information), such a question may arise.

Secondly, the creation of the necessary technical infrastructure for Internet access is ensured by the establishment at the state level of relevant requirements for the construction and operation of buildings, structures, communication lines, etc. The right to access the Internet in the context of the second generation of rights also includes educational support for the elderly and persons with disabilities. States have rich experience in organizing such educational programs and campaigns, starting with the fight against illiteracy in its traditional, not digital, sense.

It is rightly noted in the literature that “if the right to access the Internet is classified as a fundamental duty of the state”, then its provision will acquire “technical characteristics – access point, speed”. But in this case, the public Internet service will inevitably be limited, so that the costs of its provision did not become excessively burdensome (*Cerf V. G., 2012*).

Recognition of the right to access the Internet as a second-generation right should not lead to its acquisition, because otherwise restrictions on the freedom of access to the Internet are inevitable.

Of course, the Internet cannot simply be reduced to a new technical means by which information is searched and transmitted. Its role in social relations and the degree of influence on them is much more important. On the one hand, the Internet and related technologies have “limitless” potential for the development of new forms of individualism, self-determination, and social progress; on the other hand, it can stimulate the emergence of new technologies of control, censorship and surveillance, the use of which puts freedom and privacy at risk (*Shapiro A. L., 1999*). The Internet carries with it both great freedom and a great threat to it (*Penney J. W., 2011*).

Initially, experts in the field of cyber law defended the freedom of the Internet and rejected any form of legal or technological control over it. They assumed that cyberspace is beyond the reach and control of both governments and traditional industry, traditional law does not apply to it, and only decentralized self-regulation and the influence of technological devices can control virtual space (*Hardy I. T., 1994*). However, the opportunities and threats inherent in Internet technology have forced a reconsideration of these approaches. Recognition of access to the Internet as a human right

and the need to ensure online all traditional human rights lays the proper foundations for legal regulation of relations in the digital space.

The justification of access to the Internet as an independent human right is based on the recognition of the Internet as a special, extremely significant good. Such special importance of access to the Internet, which in modern conditions is a necessary condition for the realization of all other human rights, can be taken as evidence in favor of recognizing it as an independent right person, but due to the fact that he has a specific legal nature. Similar “special significance” for the exercise of other human rights was established in relation to many rights, in particular the same right to information, the right to life and others.

The presence in the structure of the right to access the Internet of rights related to both the first and the second generation of human rights is not its unique feature either. The same in its structure are, for example, the right to education, which includes the freedom of teaching, the right of parents to provide their children with education in accordance with their philosophical and religious beliefs (Article 2 of Protocol No. 1 to the Convention), freedom of access to educational institutions (without any discrimination), the freedom to establish private schools, universities, etc., as well as the right to free education of a certain level, assistance from the state in obtaining higher and other professional education, and the right to work, which includes along with freedom of work (freedom to choose a profession and work, prohibition of forced labor) as well as state promotion of employment and guarantees of protection of the interests of the employee as a “weaker” party in labour relations.

The right to protection of personal data. Among the rights actualized by digitalization, the right to protect personal data is first of all called. The problem of protecting personal data is complicated by the fact that the use of digital technologies facilitates their processing, while at the same time it turns out to be necessary for various types of activities, which, in turn, leads to the multiplication of data processing entities. However, the right to protection of personal data clearly does not have any legal specificity compared to traditional human rights. It forms one of the aspects of the right to respect for private life – a universally recognized right of the first generation. It is in this context that it is enshrined in international and national law and protected by the courts.

In particular, Resolution 28/16 “The right to inviolability of private life in the digital age”, adopted by the UN Human Rights Council on April 1, 2015, emphasized the protection of personal data when the state collects it, intercepts digital messages, and extraterritorial surveillance by messages, metadata aggregation, etc.

The European Court of Human Rights assumes that the protection of personal data is guaranteed by Art. 8 of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental

Freedoms, i.e., it is covered by the right to respect for private life. The Court considers the collection, storage and disclosure of data that allow the identification of a person as an interference with the right to respect for private life (*ECtHR. Leander v. Sweden*). At the same time, the European Court refers to such data very diverse information related to various aspects of a person's physical and social identity (*ECtHR. Mikulić v. Croatia*), in particular, name, information about gender and ethnicity, sexual orientation and sex life (*ECtHR. Bensaid v. United Kingdom*), health (*ECtHR. Z v. Finland*), images (photographs) (*ECtHR. Schüssel v. Austria*), voice samples (*ECtHR. PG u JH v. United Kingdom*), fingerprints, DNA profiles and cell samples (*ECtHR. S. and Marper v. United Kingdom*).

Complaints about the collection, storage, distribution and use of personal data without the consent of the person concerned are considered by the European Court in the same way as complaints about any other violation of the right to respect for private life. These actions can be recognized as justified if they were provided for by law, pursued a legitimate goal (Article 8 of the Convention includes the interests of national security and public order, economic well-being of the country, as well as the prevention of riots or crimes, health and morals, protection rights and freedoms of others) and were "necessary in society", i.e., in their implementation, a fair balance was ensured between the interests of the violated person and other private and (or) public interests in which they were used.

The right to protect personal data is specifically enshrined in EU law, namely Art. 16 of the Treaty on the Functioning of the European Union, Art. 39 of the Treaty on the European Union, Art. 8 of the Charter of the European Union on Fundamental Rights, and along with the right to respect for private life, provided for in Art. 7 of the Charter. The status of the protection of natural persons regarding the processing of personal data as a separate fundamental right is also recorded in clause 1 of the preamble of the Regulation of the European Parliament and the Council of the European Union of April 27, 2016 № 2016/679 "On the protection of natural persons in the processing of personal data and free access to such data, as well as on the repeal of Directive 95/46/EC". This gave rise to a lively doctrinal debate on the difference between the right to respect for private life and the right to protection of personal data.

Researchers note that Art. 8 of the Charter contains much more detailed regulation than provided for in Art. 7 the right to the inviolability of private life in the sense that it brings to the constitutional level certain guarantees that must be provided to the data subject, such as the requirement of conscientiousness of their processing, limitation of the purposes of data processing, the presence of an interested person or other legitimate grounds for this consent, provided for by law, the right of a person to access the data collected about him and to eliminate errors in them, independent control over data processing (parts 2, 3 of article 8) (*Fuster G. G., 2019*). These principles of personal data processing are specified in Art. 5 of the Regulation of the European

Parliament and the Council of the European Union dated April 27, 2016 No. 2016/679. The ultimate goal of personal data protection is to ensure “the fairness of data processing and, to a certain extent, the fairness of the results of such processing” (*Bygrave L., 2002*). The fairness of data processing is precisely ensured by the specified principles (*Tzanou M., 2013*).

However, various attempts to substantiate the essential differences between the right to privacy and the right to protect personal data cannot be considered successful. In particular, the connection of certain aspects of the right to the protection of personal data with other components of the right to respect for private life is far from obvious, while the spheres of action of these rights overlap and within the framework of special provisions on the protection of personal data, more opportunities for its implementation are opened (*Lynskey O., 2015*). But taking into account the universally recognized multifaceted nature of the right to respect for private life, which cannot be exhaustively defined, and the constant expansion of the scope of its protection in connection with the development of social relations (*ECtHR. Niemietz v. Germany*), it is quite difficult to substantiate the fundamental difference between the considered rights.

For example, P. de Heert and S. Gutwirth propose to consider the inviolability of private life and the protection of personal data as two different legal instruments of power control that perform different but complementary functions. They call the first right a tool of opacity, which ensures non-interference in private life, and the second – a tool of transparency, which regulates and controls interference (*Hert de P., Gutwirth S., 2006*). However, within the framework of this interpretation, the purpose of these rights remains the same – the protection of private life.

Denying the derivation of the right to the protection of personal data from the right to respect for private life, they try to trace its genealogy from the habeas data order known in Latin American countries, which provides private individuals access to information about them that is at the disposal of public authorities (*Fuster G. G., 2014*). However, these requirements stem from precisely because of the requirement of respect for private life, and guarantees of personal data protection are justified by the inviolability of private life already directly. Therefore, it cannot be argued that the right to the protection of personal data does not follow from the right to respect for private life, and the connection between these rights is accidental and “imperfect and incomplete”.

The connection between the protection of personal data does not act as part of the right to privacy, but rather as part of the right to access to public information resources. public information. Obviously, the procedure for a person’s access to his personal data and other information of interest to him, held by public authorities, may be different, and in the first case, greater opportunities and guarantees should be provided. Therefore, it is rather controversial that the right to protection of personal data, considered separately from the right to inviolability of private life, provides a person

with great opportunities to control the collection and processing of personal information (*Forde A., 2016*).

Some experts believe that the protection of personal data cannot be reduced to “information privacy”, because it provides other fundamental rights and values, in addition to respect for private life. against certain risks, such as loss or unauthorized access, and ensuring adequate data quality (*Gutwirth S., Hilderbrandt M., 2010*).

The security of information systems meets the interests of both the subjects of personal data and the data controller, as it allows the proper conduct of the activity for which this data is processed (but in this aspect, the protection of personal data cannot be considered as a human right at all) (*Tzanou M., 2013*).

Thus, the statement that “rights to respect for private life and protection of personal data in most cases operate in different directions” (*Forde A., 2016*) seems unfounded. And “the obvious departure of the right to the protection of personal data from the right to respect for private life” (*Fuster G. G., 2014*) is not as obvious as they try to imagine. On the contrary, it is quite difficult to draw a fundamental difference between the right to the protection of personal data and the right to respect for private life, and the intersection of the contents of these rights cannot be considered unrealistic. The conclusion that “the right to the protection of personal data and the right in respect of private life are interconnected and often coincide”, and “from a conceptual point of view, their complete separation is impossible” (*Forde A., 2016*).

The right to the protection of personal data “has always been connected with the right to respect for private life in such a way that it is difficult to consider its very concept, its purpose and its value without referring to the right to respect for private life” (*Tzanou M., 2013*). “Justification of the separation of these of two rights within the framework of the Charter remains unclear” (*Forde A., 2016*).

The right to protection of personal data, in contrast to the right to respect for private life, is procedural in nature (*Bennett C., Raab Ch., 2006*). The right to protection of personal data is often seen as auxiliary and instrumental, creating additional guarantees and opportunities to ensure respect for private life, but not having independent value (*Forde A., 2016*). In this regard, the right to protection of personal data should hardly be “opposed to the dominance of the right to respect for private life (privacy)” (*Fuster G.G., 2014*), since it is the latter that gives it value grounds. The claim that “the principles of personal data protection only appear to be less substantive and more procedural compared to other rights, but in fact they protect a wide range of fundamental values that go beyond respect for private life” (*Hert de P., Gutwirth S., 2009*) until it is possible to neither theoretically substantiate nor confirm judicial practice The EU Court, considering relevant cases, usually appeals

to both of these rights to determine whether certain methods of personal data processing are lawful (*Tzanou M., 2013, Forde A., 2016, Brkan M., 2019*). In particular, the EU Court assumes that the “fundamental right to the protection of personal data” is closely related with the right to respect for private life expressed in Art. 7 of the Charter. He prefers to talk about “the right to respect for private life when processing personal data, recognized by Art. 7 and 8 of the Charter”. According to the EU Court, the same intervention can affect both of these rights. Using the traditional proportionality test to determine the legality of certain methods of personal data processing, the EU Court evaluates them precisely from the standpoint of the presence of a threat to private life of a person.

It is noteworthy that with regard to the protection of personal data, the EU Court is inclined to provide only minimal guarantees related to the security of their compliance (*Brkan M., 2019*). In particular, the EU Court assumes that the essence of the right to the protection of personal data is not affected when states ensure the adoption by providers of publicly available electronic services communication or public communication network operators appropriate technical and organizational measures against accidental or unlawful destruction, accidental loss or alteration of data. While considering the right to protection of personal data in the context of respect for private life, guarantees become more essential.

Researchers reproach the EU Court for “considering the protection of personal data as a right to respect for private life, no more and no less” (*Hert de P., Gutwirth S., 2009*). But doctrinal calls to recognize the right to the protection of personal data as an independently functioning fundamental right that complements the right to respect to private life 51, until the Court of Justice of the EU has not accepted.

In a more general plan, the right to the protection of personal data is interpreted as a component of the right to informational self-determination, which originates both from the right to respect for private life and from the principle of inviolability of human dignity (*Tzanou M., 2013*). The protection of personal data cannot simply be reduced to respect for private life in relation to personal information, the essence of this concept is more accurately described as the “right to informational autonomy” or “informational self-determination”. This is exactly how it is interpreted by the Federal Constitutional Court of Germany. According to the Court, the right to informational self-determination guarantees a person the opportunity to independently determine the procedure for the disclosure and use of his personal data. This is based on the provisions of para. 1 Art. 1 (inviolability of human dignity) and para. 1 Art. 2 (the right to the free development of one’s personality) of the Basic Law of Germany, which, according to the Court, require clearly defined conditions for the processing of personal data, designed to ensure that during their automatic collection and processing, a natural person is not reduced to a mere object of information. Germany’s Federal Constitutional

Court has expressed concerns that modern methods of processing personal data may lead to the treatment of people as objects of information. Technical means of information storage, automatic data processing and their combination in integrated information systems together provide a partial or almost complete profile of a person, in relation to which the person concerned does not have sufficient means to control its use. The right to informational self-determination precludes an order in which people can no longer know who has information about them, when, and in what connection, because this not only impedes their free development, but also harms the common good, because self-determination is an elementary condition for the functioning of a free democratic community.

The right to protect personal data is an instrumental means of protecting such fundamental principles and rights as human dignity, individual autonomy, personal identity. The emergence of the right to data protection is due to technological development, which requires special protection against new threats to personal autonomy. Justification of autonomy and independence the right to the protection of personal data hides the danger of forgetting its intended purpose, which can lead to a decrease in the level of protection (*Rouvroy A., Pouillet Y., 2009*).

In general, the discussion about the independence of the right to the protection of personal data does not have a deep legal meaning, since all the rights of the first generation are interconnected as different manifestations of individual freedom. And even the recognition and use of the right to the protection of personal data as an independent fundamental right cannot give it any other legal nature.

As a first-generation right, the protection of personal data involves both negative and positive obligations on the part of the state and private individuals, designed to ensure proper direction, regulation and control of personal data processing activities, as well as to prohibit some of its types (*Tzanou M., 2019*). Negative obligations of the state and private individuals are to prohibit the processing of personal data without the individual's consent (with the necessary exceptions and limitations provided by law for the purpose of protecting the rights of other individuals and maintaining public order). The positive obligations of the state include the establishment of an appropriate legal regime for the processing of personal data, which ensures proportionality between the damage that the relevant actions cause to a person's private life and the need to protect the rights of other persons and maintain public order, as well as control over its observance, including involvement in legal liability in case of violation. The positive obligations of state organizations and private individuals (organizations), whose activities are related to the processing of personal data, are reduced to compliance with the established legal regime of the relevant personal data, including the use of the necessary technical means for this.

Right to be forgotten (right to deletion). The right to be forgotten (the right to deletion) is one of the elements of a person's control over his personal data (*Zeller B., Trakman L., Walters R., Rosadi S. D., 2019*). It is, in fact, one of the positive obligations regarding the protection of personal data. This right provides for the correction, deletion or termination of processing of personal data at the request of their subject if there is a reason for this (when the relevant actions are carried out in violation of the principles of data processing or legal provisions). Today, in one form or another, it is enshrined in a number of international acts and national legislation and recognized by judicial practice.

This right has its roots in the Latin American orders of habeas data, which give a person the right to demand access to files containing information about him and the correction of inaccurate data (*Ekmekdjian M. A., Calogero P., 1996*). Moreover, such a demand can be made only in relation to information that is at the disposal of public authorities (for example, Article 5 LXXII(a) of the Constitution of Brazil), as well as regarding information stored in private databases (for example, Article 43 of the Constitution of Argentina, Article 44 of the Constitution of Panama). We find analogues of this right in civil law and legislation on mass media in the form of the right of a person to demand the refutation of information that disgraces his honor, dignity and business reputation, in case of their inconsistency with reality.

Thus, in general, the right to be forgotten does not contain anything fundamentally new from a legal point of view. In the age of digital technologies, the importance of this right increases due to the fact that people get new, virtually unlimited opportunities to share personal confidential information about themselves and others, and often do so without realizing the consequences (*Steyer J., 2013*). The right to be forgotten allows to correct the negative consequences of excessive Internet activity. At the same time, the implementation of this right regarding information posted online creates a number of problems caused by the technical nature of the Internet, which complicate its implementation and require a legal solution.

A serious problem is related to the fact that, technically, the information that has entered the Internet cannot be completely and permanently deleted, "information on the Internet is continuously copied, multiplied, and therefore becomes practically indestructible". "The Internet records everything and forgets nothing" (*Zeller B., Trakman L., Walters R., Rosadi S. D., 2019*). This problem is solved by removing the Uniform Resource Locator (URL) from the claims system index, after which the information becomes invisible to the average user when performing a search query on the person's name, but the original data remains available in the original source (*Gstrein O. J., 2019*). The "deleted" information is stored in the appropriate sites, in official documents, in network archives, but you can find them only by chance, or if you search specifically and know where to look.

At the same time, researchers find the origins of this approach in the provisions of French and Swiss legislation, which provided a rehabilitated person or a person whose criminal record has been expunged, the opportunity to object to the publication of the fact of his conviction. It is assumed that criminals do not remain forever, and not only in personal, but also in the public interest, the public should not have access to information about the circumstances of the crime committed and the conviction of a person for an indefinite period (*Zeller B., Trakman L., Walters R., Rosadi S. D., 2019*). The Federal Constitutional Court of Germany, in particular, believes that the dissemination of information, which has lost relevance, about the commission of a crime by a person (we were talking about the demonstration of a documentary film on television) violates the human right to development, as it prevents his social reintegration; and this right in this context has been recognized by the Court as more significant than freedom of information.

The Court of Justice of the European Union recognizes the obligation of search engine operators to remove, at the request of an interested person, links to web pages published by third parties and which contain information relating to that person from the list of results displayed after a search made on the basis of the name of the interested person. If this information has lost its relevance, but causes harm to him, even if such information is not removed from these web pages and its publication is legal. The right of a person to delete such information, according to the EU Court, should generally prevail over the economic interests of the operator of the search engine and the interest of the general public in gaining access to this information, except in cases of a special position and role of the data subject in public life, which make appropriate interference with his rights justified.

The EU Court derives the right to be forgotten from such principles of personal data processing as the requirements of their adequacy, relevance and non-excessiveness in relation to the purposes for which they are collected and (or) processed, from which, in particular, it follows that personal data must be stored in the form, which allows the identification of the data subject, no longer than is necessary for the purposes for which they were collected or processed.

The extension of the right to be forgotten to relevant information is due to the fact that on the Internet, access to any information for an indefinite period of time remains very easy, while in relation to other mass media, the so-called forgetting occurs to a large extent automatically: when the relevant information loses relevance and topicality, it ceases to spread, access to it is possible only as a result of a purposeful and qualified search. That is, it is an attempt to level the negative consequences of the use of digital technologies of information dissemination by legal means.

This imposes additional (positive) obligations on the operators of search engines, which are not due to their illegal behavior, but are a consequence (necessary component) of the activities they carry out in the dissemination of information online. Criticism of these obligations as privatizing law

enforcement, establishing private censorship on the Internet, and granting private commercial organizations “the status of a quasi-judicial body” is hardly sound. Although the operators evaluate the validity of the received requests to stop issuing links to information and may send the applicant a reasoned refusal, all disputes are ultimately resolved by the court. Sufficiently strict administrative responsibility of operators of search networks is established only for failure to comply with a court decision to stop issuing links to information.

Significant problems in the implementation of the right to be forgotten arise due to the fact that the activities of Internet companies (under claim systems), which are addressed with requests for the removal of information, have a transnational (worldwide) nature, and the regulation of relevant relations is carried out by the national legislation of individual countries or by EU law. This raises the question of the territorial limits of ensuring this right.

The EU Court recognized that the operator of the search engine, satisfying the request to stop issuing links, is not obliged to do so in all versions of its search engine; removal of links may only affect those versions that apply to EU member states. At the same time, the operator must take all necessary measures, complying with the requirements of the law, to prevent access or at least make it seriously difficult for Internet users in EU member states to access relevant links when searching based on the name of the data subject. Moreover, the EU Court indirectly even assumed differences in the regulation of the right to be forgotten within the framework of the EU member states, noting that the public interest in access to this or that information may change within the Union and, accordingly, the results of “weighing” the public interest and the data subject’s right to the inviolability of private life and the protection of personal data will not necessarily be the same for all Member States.

Rejection of the extraterritorial application of EU law is generally justified, otherwise, as Advocate General M. Shpunar emphasized, the EU will take control of the worldwide exercise of the right to be forgotten and interfere with the right of people to information outside its territory. However, this approach significantly reduces the effectiveness of ensuring the right to oblivion and questions its very existence.

The right to be forgotten is a kind of legal response “to the challenge of digital technologies”. But in general, “right to be forgotten” or “right to deletion” is rather a beautiful metaphor; in fact, it is about the right to demand that access to information posted on the Internet be made technically more difficult, and therefore the information in question less public. But it is possible that in connection with the development of search technologies and “increasing the qualifications” of the “average user”, the right to be forgotten “will soon be forgotten” (*Gstrein O. J., 2019*).

Conclusion. Marked at the beginning of the article, the terminological problem associated with the use of the concept of “digital rights” in various senses given to it within the framework of the general theory of human rights and in Ukrainian civil legislation, some scientists suggest a solution by introducing a new term “binary (or binary) rights” for the general theoretical (public legal) designation of digital rights. This term seems quite successful to her, as it emphasizes the connection of the respective rights with the digital transmission of information (binary), and also emphasizes their dual nature through a play on words – the possibility of realization both online and offline.

However, according to this interpretation, on the one hand, the right to access the Internet cannot be considered as binary, since its implementation offline is impossible. On the other hand, a fairly wide list of human rights can be attributed to binary rights, which in certain aspects can be implemented online. Along with the right to access the Internet (understood as a right of the first generation and represents freedom of expression and freedom of information online), the right to protect personal data and the right to be forgotten (moved online components of the right to respect for private life). Among them, scientists name the right to a domain name, the right to provide services via the Internet, the right to use digital tools (advertising, cryptography, electronic contracts, smart contracts), as well as the right to a digital identity as an Internet version of law, derived from the freedom of entrepreneurship. to protect reputation. This list can be expanded further. Freedom of assembly and freedom of association online are transformed into the freedom to create and operate social networks, conduct online forums, etc. Soon, in practical terms, the question arises to what extent and in what way the guarantees of these rights are extended to network communities. The right to physical and mental integrity and respect for human dignity includes protection from cyberbullying. Remote work is increasingly developing, when the performance of the labor function and interaction between the employer and the employee is carried out using public information and telecommunication networks, including the Internet, accordingly, all labor rights are exercised online. Implementation of systems of electronic government, electronic justice, electronic elections, the possibility of receiving a whole range of public services online, etc. makes the process of realizing many rights complex, which takes place both offline and online. It is no accident, as noted, that the general attitude of many international documents is that the very rights that people have in real life should be protected in the virtual environment as well. However, being transferred online, various human rights retain their original legal nature.

The constant proliferation of human rights is an inevitable and necessary consequence of social development. But the desire to justify the emergence of their new categories does not contribute to strengthening the protection of human rights, but rather distracts from the real problems associated with their implementation (*Pocar F., 2015*). It is a clear understanding of the legal nature of new

human rights as the rights of the first or second generations or the selection of relevant claims in the content of complex rights that allows us to determine the nature of the obligations that ensure their implementation, necessary and permissible restrictions, and adequate means of protection.

Digitization of social life does not lead to the emergence of new human rights of a different legal nature. It “simply” actualizes or nullifies certain aspects of long-recognized rights, transfers their implementation to the “digital field” (digital field) (Coccoli J., 2017), creates new opportunities for implementation and generates new threats to them (Pollicino O., Romeo G., 2016). These opportunities and threats are of a technical nature (Soh C., Connolly D., Nam S., 2018), and the legal regulation of the relevant relations must correspond to digital technologies, take into account their capabilities and limitations caused by them. Finding adequate legal solutions under the conditions of these technological limitations is one of the main tasks of ensuring human rights in the era of digitalization.

A. Chaillot and K. Ryan, analyzing the justification of judicial decisions in cases related to the Internet, concluded that judges use traditional legal categories or try to translate old categories into a new language (Sajó A., Ryan C., 2016). “Pouring new wine into old wineskins has always been part of judicial work,” they emphasize. And today there is nothing new in this. “The real challenge arises when judges (or legislators) are faced with unexpected, unpleasant or ambiguous social and economic consequences of new technologies”.

Finally, digitalization due to the transterritoriality and transnationality of the virtual space causes the strengthening of the role of international regulation of human rights and international standards.

References:

- Alston, P. (1982). A Third Generation of Solidarity Rights: Progressive Development or Obfuscation of International Human Rights Law? *Netherlands International Law Review*, 29(3), pp. 307–322. DOI: 10.1017/S0165070X00012882
- Beaulac, S. (2000). The Westphalian Legal Orthodoxy – Myth or Reality? *Journal of the History of International Law*, 2, pp. 148–177.
- Bennett C., Raab Ch. *The Governance of Privacy: Policy Instruments in Global Perspective*. Cambridge: MIT Press, 2006.
- Brkan M. The Essence of the Fundamental Rights to Privacy and Data Protection: Finding the Way Through the Maze of the CJEU’s Constitutional Reasoning // *German Law Journal*. 2019. Vol. 20. Iss. 6. P. 864–883. DOI:10.1017/glj.2019.66
- Bygrave L. *Data Protection Law: Approaching Its Rationale, Logic, and Limits*. The Hague; London; New York: Kluwer Law International, 2002.
- Cerf, V.G. (2012). Emergent Properties, Human Rights, and the Internet. *IEEE Internet Computing*, 16(2), pp. 87–88.
- Coccoli, J. (2017). The Challenges of New Technologies in the Implementation of Human Rights: An Analysis of Some Critical Issues in the Digital Era. *Peace Human Rights Governance*, 1(2), pp. 223–250. DOI: 10.14658/pupj-phrg-2017-2-4

- Eide, A. (1995). Economic, Social and Cultural Rights as Human Rights. In: A. Eide, C. Krause and A. Rosas, eds. *Economic, Social, and Cultural Rights: A Textbook*. Dordrecht: Martinus Nijhoff, 1995. P. 9–28.
- Ekmekdjian M.Á., Calogero P. *Hábeas data: El derecho a la intimidad frente a la revolución informática*. Buenos Aires: Depalma, 1996.
- Fisher, D. and Harms, L.S., eds. (1983). *The Right to Communicate: A New Human Rights*. Dublin: Boole Press.
- Fontanelli, F. (2016). The Court of Justice of the European Union and the Illusion of Balancing in Internet-related Disputes. In: O. Pollicino and G. Romeo, eds. *The Internet and Constitutional Law. The Protection of Fundamental Rights and Constitutional Adjudication in Europe*. London; New York: Routledge, pp. 94–117. DOI: 10.4324/9781315684048
- Forde A. *The Conceptual Relationship Between Privacy and Data Protection // Cambridge Law Review*. 2016. Iss. 1. P. 135–149.
- Fuster G.G. *The Emergence of Personal Data Protection as a Fundamental Right of the EU*. Heidelberg: Springer, 2014. DOI: 10.1007/978-3-319-05023-2
- Gstrein O.J. *The Judgment That Will Be Forgotten: How the ECJ Missed an Opportunity in Google vs CNIL (C-507/17) // Verfassungsblog*. 25 September 2019. URL: <https://verfassungsblog.de/the-judgment-that-will-be-forgotten/>. DOI: 10.17176/20190925-232711-0
- Gutwirth S., Hilderbrandt M. *Some Caveats on Profiling // Data Protection in a Profiled World / Ed. by S. Gutwirth, S.Y. Pouillet, P. de Hert*. Dordrecht: Springer, 2010. P. 31–41. DOI: 10.1007/978-90-481-8865-9_2
- Hamelink, C.J. (1994). *The Politics of World Communications: A Human Rights Perspective*. London: Sage.
- Hardy, I.T. (1994). The Proper Legal Regime for “Cyberspace”. *University of Pittsburgh Law Review*, 55, pp. 993–1055.
- Hilpold, P. (2013). The League of Nations and the Protection of Minorities – Redis covering a Great Experiment. *Max Planck Yearbook of United Nations Law*, 17, pp. 87–124.
- Hert de P., Gutwirth S. *Data Protection in the Case Law of Strasbourg and Luxembourg: Constitutionalisation in Action // Reinventing Data Protection? / Ed. by S. Gutwirth, Y. Pouillet, P. de Hert, C. de Terwangne, S. Nouwt*. Dordrecht: Springer, 2009. P. 3–44. DOI: 10.1007/978-1-4020-9498-9_1
- Hert de P., Gutwirth S. *Privacy, Data Protection and Law Enforcement. Opacity of the Individual and Transparency of Power // Privacy and the Criminal Law / Ed. by E. Claes, A. Duff, S. Gutwirth*. Oxford: Intersentia, 2006. P. 61–104.
- Johnson, D.R. and Post, D.G. (1996). Law and Borders – The Rise of Law in Cyber space. *Stanford Law Review*, 48(5), pp. 1367–1402. DOI: 10.2307/1229390
- Krasner, S. and Froats, D. (1998). Minority Rights and the Westphalian Model. In: D. Lake and D. Rothchild, eds. *The International Spread of Ethnic Conflict: Fear, Diffusion, and Escalation*. Princeton: Princeton University Press, pp. 227–250.
- Lynskey O. *The Foundations of EU Data Protection Law*. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Macklem, P. (2015). Human Rights in International Law: Three Generations or One? *London Review of International Law*, 3(1), pp. 61–92. DOI:10.1093/lril/irv001
- Mir, J. B. and Bassini, M. (2016). In: O. Pollicino and G. Romeo, eds. *The Internet and Constitutional Law. The Protection of Fundamental Rights and Constitutional Adjudication in Europe*. London; New York: Routledge, pp. 71–93. DOI: 10.4324/9781315684048
- Penney, J.W. (2011). Internet Access Rights: A Brief History and Intellectual Origins. *William Mitchell Law Review*, 38(1), pp. 10–42.
- Perritt, H.H. (1997). Cyberspace Self-Government: Town Hall Democracy or Redis covered Royalism? *Berkeley Technology Law Journal*, 12(2), pp. 413–482. DOI: 10.15779/Z38N08W

- Philpott, D. (2004). Religious Freedom and the Undoing of the Westphalian State. *Michigan Journal of International Law*, 25(4), pp. 981–998.
- Pocar, F. (2015). Some Thoughts on the Universal Declaration of Human Rights and the “Generations” of Human Rights. *International Human Rights Review*, 10, pp. 43–53.
- Pollicino O., Romeo G. Concluding Remarks: Internet Law, Protection of Fundamental Rights and the Role of Constitutional Adjudication // *The Internet and Constitutional Law. The Protection of Fundamental Rights and Constitutional Adjudication in Europe* / Ed. by O. Pollicino, G. Romeo. London; New York: Routledge, 2016. P. 234–250. DOI: 10.4324/9781315684048
- Reidenberg, J. R. (1998). *Lex Informatica: The Formulation of Information Policy Rules through Technology*. *Texas Law Review*, 76(3), pp. 553–593.
- Rouvroy A., Poullet Y. The Right to Informational Self-Determination and the Value of Self-Development: Reassessing the Importance of Privacy for Democracy // *Reinventing Data Protection?* / Ed. by S. Gutwirth, Y. Poullet, P. de Hert, C. de Terwangne, S. Nouwt. Dordrecht: Springer, 2009. P. 45–76. DOI: 10.1007/978-1-4020-9498-9_2
- Shapiro, A.L. (1999). *The Control Revolution: How the Internet Is Putting Individuals in Charge and Changing the World We Know*. New York: A Century Foundation.
- Sniadecki, T.D. (2014). A Road Compared to a Horse: An Examination of Internet Access as a Human Right. [online] Grand Valley State University. Honors Projects. URL: <http://scholarworks.gvsu.edu/honorsprojects/283>.
- Sajó A., Ryan C. Judicial Reasoning and New Technologies: Framing, Newness, Fundamental Rights and the Internet // *The Internet and Constitutional Law. The Protection of Fundamental Rights and Constitutional Adjudication in Europe* / Ed. by O. Pollicino, G. Romeo. London; New York: Routledge, 2016. P. 3–25. DOI: 10.4324/9781315684048
- Steyer J. Why Kids Need an Eraser Button // *Common Sense Media*. 2013. URL: <http://www.common sense media.org/blog/why-kids-need-aneraser>
- Soh C., Connolly D., Nam S. Time for a Fourth Generation of Human Rights? // UNRISD. United Nations Research Institute for Social Development. 1 March 2018. URL: <http://www.unrisd.org/TechAndHumanRights-Soh-et-al>
- Tomalty, J. (2017). Is There a Human Right to Internet Access? *Philosophy Now*, 118, pp. 6–8.
- Tzanou M. Data Protection as a Fundamental Right Next to Privacy? “Reconstructing” a Not So New Right // *International Data Privacy Law*. 2013. Vol. 3. Iss. 2. P. 88–99. DOI: 10.1093/idpl/ipt004
- Vasak, K. (1977). Human Rights: A Thirty-Year Struggle: The Sustained Efforts to Give Force of the Universal Declaration of Human Rights. *UNESCO Courier*, (11), pp. 28–29, 32.
- Vasak, K. (1984). Pour une troisième génération des droits de l’homme. In: C. Swinarski, ed. *Studies and Essays on International Humanitarian Law and Red Cross Principles in Honour of Jean Pictet*. Geneva: Martinus Nijhoff; International Committee of the the Red Cross, pp. 837–850.
- Wellman, C. (2000). Solidarity, the Individual and Human Rights. *Human Rights Quarterly. A Comparative and International Journal of the Social Sciences, Humanities, and Law*, 22(3), pp. 639–657.
- Whelan, D.J. (2010). *Indivisible Human Rights: A History*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. DOI: 10.9783/9780812205404.
- Zeller B., Trakman L., Walters R., Rosadi S.D. The Right to Be Forgotten – The EU and Asia Pacific Experience (Australia, Indonesia, Japan and Singapore) // *European Human Rights Law Review*. 2019. Iss. 1. P. 23–37.

CHAPTER 15.
**INTERNATIONAL STANDARDS FOR THE PROTECTION OF THE RIGHTS OF
MINORS IN CRIMINAL PROCEEDINGS**

Tetiana VOLOSHANIVSKA

Candidate of Legal Sciences, Associate professor,
Head of the International Cooperation Department of the
Odesa State University of Internal Affairs

t.voloshanivska@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1060-5412>

Abstract. The article examines the peculiarities of international legal protection of minors in criminal proceedings and during court proceedings. It is indicated that the following problems require revision/clarification/generalization: 1) normalization of international and European standards for the administration of justice in relation to minors; 2) classification of the legislator's approaches to the formation of juvenile criminal policy in international legal documents; 3) highlighting and actualization of meaningful components of international and European standards of administration of justice in relation to minors; 4) actualization of international and European standards of administration of justice in relation to minors under the conditions of the special legal regime of martial law. The development of the architecture of the security environment requires the differentiation of the approach to the tasks of juvenile criminal policy by distinguishing: 1) the direction of ensuring the rights and freedoms of juvenile criminal offenders, as well as interaction with them with an understanding and observance of the best interests of the child; 2) in the direction of ensuring the rights and freedoms of minor victims of criminal offenses by creating a comprehensive approach to their resocialization and reintegration into society with minimal risk of secondary victimization. The substantive elements of the international standards of justice for minors include: 1) a clearly defined and tested mechanism for integrating international and European recommendations into national legislation and law enforcement practice; 2) standardization of approaches to the typification of measures of a criminal legal and criminal procedural nature that can be applied to minors who have committed a criminal offense (in particular, for example, life imprisonment or the death penalty (if it is prescribed as a type of punishment in the criminal legislation of the country) in most countries, it is not applied to minors, which is ensured by the

standardization of the principle of humanism and economy of repression in juvenile criminal justice); 3) separation of provisions on juvenile criminal law and procedural policy into an independent legislative act or section of a codified legislative act; 4) recognition of minors as privileged subjects of criminal responsibility, which results in the corresponding scope of rights and freedoms within the limits of criminal legal and procedural relations; 5) integration of specific, alternative to punishment measures of criminal law influence (coercive educational measures, etc.); 6) simplified grounds for exemption from punishment and its further serving; 7) a special procedure for involvement in investigative (search) actions in criminal proceedings in which a minor has the status of a suspect/witness/victim.

Key words: minors, human rights, juvenile justice, European standards, criminal penalties, security environment, punishment of minors.

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ЗАХИСТУ ПРАВ НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Анотація. В статті розглядаються особливості міжнародно-правового захисту неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні та під час судового розгляду. Вказується, що доопрацювання/уточнення/узагальнення потребують такі проблеми: 1) унормування міжнародних та європейських стандартів відправлення правосуддя відносно неповнолітніх осіб; 2) класифікація підходів законодавця до формування ювенальної пенальної політики у міжнародних правових документах; 3) виокремлення та актуалізація змістовних складових міжнародних та європейських стандартів відправлення правосуддя відносно неповнолітніх осіб; 4) актуалізація міжнародних та європейських стандартів відправлення правосуддя відносно неповнолітніх осіб в умовах дії особливого правового режиму воєнного стану. Розбудова архітектури безпекового середовища потребує у диференціації підходу до завдань ювенальної пенальної політики шляхом виокремлення: 1) наряду забезпечення прав та свобод неповнолітніх кримінальних правопорушників, а також взаємодії із ними із розумінням та дотриманням найкращих інтересів дитини; 2) наряду забезпечення прав та свобод неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень шляхом створення комплексного підходу до їх ресоціалізації та реінтеграції у суспільство з мінімальним ризиком вторинної віктимізації. До змістовних елементів міжнародних стандартів відправлення правосуддя щодо неповнолітніх осіб: 1) чітко визначений та апробований механізм інтеграції міжнародних та європейських рекомендацій у національне законодавство та практику правозастосування; 2) унормування підходів до типізації заходів кримінально-правового та кримінального процесуального характеру, які можуть бути застосовані до неповнолітніх осіб, які вчинили

кримінальне правопорушення (зокрема, наприклад, довічне позбавлення волі або смертна кара (якщо вона передбачена як вид покарання у кримінальному законодавстві країни) у більшості країн до неповнолітніх осіб не застосовується, що забезпечується стандартизацією принципу гуманізму та економії репресії у ювенальному кримінальному правосудді); 3) виокремлення положень щодо ювенальної кримінально-правової та процесуальної політики у самостійний законодавчий акт чи розділ кодифікованого законодавчого акту; 4) визнання неповнолітніх осіб привілейованими суб'єктами кримінальної відповідальності, що має наслідком відповідний обсяг прав та свобод у межах кримінально-правових та процесуальних відносин; 5) інтеграція специфічних, альтернативних покаранню заходів кримінально-правового впливу (примусові заходи виховного характеру тощо); 6) спрощені підстави для звільнення від покарання та його подальшого відбування; 7) особливий порядок залучення до проведення слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні в яких неповнолітній має статус підозрюваного/свідка/потерпілого.

Ключові слова: неповнолітні, права людини, ювенальна юстиція, європейські стандарти, кримінальні покарання, безпекове середовище, покарання неповнолітніх.

Вступ. Кримінологічна безпека є одним зі складових елементів національної безпеки України, оскільки саме через її призму оцінюється якість забезпечення безпекового середовища в Україні та рівень протидії кримінально протиправній діяльності. На сьогоднішній день, в умовах дії особливого правового режиму воєнного стану безпекові проблеми актуалізуються та певним чином трансформуються, що безпосередньо пов'язано також зі зміною сутності та змісту кримінальних правопорушень, які вчиняються у державі. Таким чином, можна говорити про наявність певного дисбалансу між різними видами суспільно небезпечних діянь. Аналіз судової практики та статистики правоохоронних органів свідчить про те, що за останні два роки значно збільшилась кількість майнових кримінальних правопорушень, провідними із яких стали шахрайства та крадіжки. Інтенсифікувались криміногенні загрози і в частині кримінально протиправної діяльності неповнолітніх осіб, що, серед іншого, також можна пояснити пов'язаними із воєнним станом внутрішніми переміщеннями, втратою членами родини таких дітей робочих місць, збільшенням випадків втягнення неповнолітніх у зайняття протиправною діяльністю тощо. Низка проблем також пов'язана із недосконалістю нормативно-правового забезпечення протидії ювенальної злочинності. Аналіз норм чинного Кримінального кодексу України (далі – КК України) свідчить про те, що з моменту його прийняття у 2001 році у розділ, присвячений кримінальній відповідальності та покаранню неповнолітніх осіб майже не вносились зміни. Наслідком

такого законодавчого ігнорування стає втрата кримінальним законодавством своєї ефективності в частині реалізації ювенальної кримінально-правової політики.

Необхідно також відмітити і наявність поодиноких прогалин у національному кримінальному процесуальному законодавстві. Не дивлячись на те, що, фактично, законодавцем було також передбачено низку особливостей щодо взаємодії із неповнолітніми кримінальними правопорушниками, окремі питання залишаються невирішеними та неврегульованими, що має наслідком випадки неправильного правозастосування та тлумачення норм процесуального права. Отже, вказане свідчить про те, що актуальною проблемою для кримінальної політики залишається пошук та опрацювання способів компіляції різногалузевого інструментарію, здатного усебічно забезпечити захист держави та суспільства від кримінальних правопорушень неповнолітніх осіб. У цьому контексті актуальною платформою для розбудови механізму протидії ювенальним суспільно небезпечним діянням мають стати європейські та міжнародні стандарти відправлення правосуддя відносно неповнолітніх осіб, а також остаточна інтеграція сучасних засобів альтернативного реагування на кримінальні правопорушення. Це надасть можливість утворити відповідний баланс між пріоритетами у забезпеченні дії принципу гуманізму та економії репресії у кримінальному та кримінальному процесуальному праві, а також їх ефективності у виконанні поставлених завдань, які полягають у захисті держави та суспільства від протиправних посягань та протидії злочинності. Таким чином, основою для формування сучасної ювенальної пенальної політики є міжнародні правові документи, якими визначено пріоритети та напрями взаємодії із дітьми, які знаходяться у конфлікті із законом.

На сьогоднішній день, проблема забезпечення ювенальної кримінально-правової безпеки є актуальною для вчених-представників різних галузей наукових знань. Окремі аспекти особливостей відправлення правосуддя відносно неповнолітніх осіб розглядалися у працях таких учених як П.П. Андрушко, А.М. Бабенко, І.О. Бандурка, О. М. Бандурка, В. С. Батиргарєєва, Н. Л. Березовська, А. Б. Блага, П. С. Берзін, В. М. Бурдін, А.Ф. Волобуєв, В.В. Голіна, Б.М. Головкін, Т.О. Гончар, О.В. Дащенко, А. О. Джужа, О. М. Джужа, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, О.О. Книженко, Н.Я. Ковтун, М.В. Корнієнко, Н.М. Крестовська, О. М. Литвинов, Є. С. Назимко, О.В. Одерій, Л. М. Палюх, Т.І. Пономарьова, О. О. Северин, В. О. Туляков, В. І. Шакур, С. І. Халимон, П. В. Хряпінський, , Н. С. Юзікова, І. С. Яковець, О. Н. Ярмиш та інших авторів. Проте, необхідно відмітити, що не дивлячись на ґрунтовний підхід вказаних вище вчених, низка питань, зокрема тих, що мають безпекових характер залишились не в повній мірі розробленими. Так, *доопрацювання/уточнення/узагальнення потребують такі проблеми:* 1) унормування міжнародних та європейських стандартів відправлення

правосуддя відносно неповнолітніх осіб; 2) класифікація підходів законодавця до формування ювенальної пенальної політики у міжнародних правових документах; 3) виокремлення та актуалізація змістовних складових міжнародних та європейських стандартів відправлення правосуддя відносно неповнолітніх осіб; 4) актуалізація міжнародних та європейських стандартів відправлення правосуддя відносно неповнолітніх осіб в умовах дії особливого правового режиму воєнного стану.

Викладене вказує на актуальність і доцільність наукового дослідження міжнародно-правового забезпечення ювенальної пенальної політики, що зумовило вибір теми наукової роботи.

Відтак, ХХ століття можна охарактеризувати як початок становлення та розвитку ювенальної юстиції в усьому світі. Першим кроком на шляху до розбудови цього правового інституту стало активне створення перших ювенальних судів, метою яких було всебічне забезпечення прав, свобод та інтересів неповнолітніх осіб. Рисою, яка дозволяє відокремити діяльність перших ювенальних судів від сучасних є фактична відсутність механізму розмежування випадків, коли дитина є кримінальним правопорушником та коли кримінальне правопорушення було вчинено відносно неї. Сучасне доктринальне розуміння сутності та змісту ювенальної юстиції, а також можливості її співвідношення із ювенальною пенальною політикою також є більш деталізованим.

Так, О.М. Литвинов, Є.С. Назимко та Т.І. Пономарьова вважають, що під ювенальною юстицією необхідно розуміти комплекс заходів, направлених на роботу з деморалізованими неповнолітніми особами, які знаходяться у стані взаємодії з судовою системою через вчинення правопорушень. Зміст ювенальної політики складає діяльність відповідних суб'єктів, спрямована на: 1) вивчення становища неповнолітніх осіб, що вчинили кримінальне правопорушення; 2) здійснення контролю на мікро- та макрорівні за їх взаємовідносинами з родиною та оточуючим середовищем; 3) аналіз існуючих міжнародних нормативно-правових актів, що стосуються відправлення правосуддя у відношенні неповнолітніх з метою імплементації міжнародного досвіду у національне законодавство; 4) оцінка ефективності власної нормативно-правової бази, що стосується відправлення правосуддя у відношенні неповнолітніх; 5) корекція правового статусу неповнолітніх, звільнених від покарання або таких, що його відбули; 6) допомога у ресоціалізації неповнолітніх, звільнених від покарання або таких, що його відбули (Литвинов О.М., Назимко Є.С., Пономарьова Т.І., 2015). Проте, є підстава вважати, що наразі такий підхід хоча і не втратив своєї актуальності, але потребує уточнення, зумовленого зміною політико-економічної ситуації в країні. В умовах дії особливого правового режиму воєнного стану, сутність, зміст та призначення окремих

правових інститутів набуває нових рис, які надають їм можливість здійснювати своє функціональне призначення в умовах актуальних безпекових викликів. *Розбудова архітектури безпекового середовища потребує у диференціації підходу до завдань ювенальної пенальної політики шляхом виокремлення:* 1) напряду забезпечення прав та свобод неповнолітніх кримінальних правопорушників, а також взаємодії із ними із розумінням та дотриманням найкращих інтересів дитини; 2) напряду забезпечення прав та свобод неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень шляхом створення комплексного підходу до їх ресоціалізації та реінтеграції у суспільство з мінімальним ризиком вторинної віктимізації.

Необхідно відмітити, що міжнародні правові документи, присвячені особливостям відправлення правосуддя відносно неповнолітніх осіб, фактично, передбачають бінарний підхід до ювенальної пенальної політики. Така бінарність відтворюється крізь призму низки стандартів. У більшості випадків це – стандарти покарання та звільнення від покарання неповнолітніх осіб (компільовані кримінально-правові, кримінальні процесуальні та кримінально-виконавчі стандарти).

Так, Є.С. Назимко вказує, що міжнародними та європейськими стандартами застосування покарання до неповнолітніх є загальноприйняті, нормативно закріплені та вживані у міжнародному та європейському співтоваристві норми кримінального права, які полягають у визнанні неповнолітніх в якості специфічної вікової та соціальної категорії суб'єктів кримінально-правових відносин; забороні застосування до них певних найсуворіших видів кримінальних покарань, які, у свою чергу, можуть бути застосовані лише до дорослих правопорушників; можливості застосування до неповнолітніх інших видів покарань, зокрема позбавлення волі лише в якості крайнього заходу; пріоритетності та розповсюдженості практики застосування до неповнолітніх кримінально-правових заходів соціально-реінтеграційного характеру. Міжнародне і, зокрема європейське, співтовариство кодифікувало обов'язкові та рекомендаційні стандарти покарання неповнолітніх в багатьох джерелах міжнародного права. З цього приводу дуже важливо, насамперед, зазначити, що розрізнення поняття та змісту загальних міжнародних та регіональних європейських стандартів покарання неповнолітніх має багато в чому досить умовний характер, оскільки обидві системи стандартів (відповідні стандартно-правові системи ООН та Ради Європи) є взаємопов'язаними між собою, наприклад, через обопільну прихильність до якомога ширшого застосування до неповнолітніх правопорушників некаральних заходів впливу, замість кримінальних покарань, а також через стан взаємного визнання та взаємної відповідності норм джерел права одне одного (*Назимко Є.С., 2018*). В умовах дії особливого правового режиму

воєнного стану та збройного конфлікту сфера реалізації міжнародних стандартів та принципів взаємодії із дітьми розширюються (зокрема і дітей, які знаходяться у конфлікті із законом) та відтворюється також крізь призму положень міжнародного гуманітарного права. Наразі Україна не ратифікувала Римський Статут Міжнародного кримінального суду, проте в окремих положеннях національного кримінального процесуального законодавства було передбачено особливості співробітництва із Міжнародним кримінальним судом (розділ IX-2 Кримінального процесуального кодексу України).

Так, відповідно до ч. 1 ст. 617 КПК України, співробітництво з Міжнародним кримінальним судом з метою сприяння у притягненні до кримінальної відповідальності та покаранні осіб, які вчинили злочини, що підпадають під його юрисдикцію, здійснюється шляхом вжиття необхідних заходів на прохання Міжнародного кримінального суду про співробітництво, в тому числі прохання про надання допомоги, про тимчасовий арешт, про арешт і передачу особи, а також інші прохання, які можуть направлятися відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду (*Кримінальний процесуальний кодекс України, 2012*). Римським статутом Міжнародного кримінального суду діти захищаються як жертви відповідних злочинів (геноцид, воєнні злочини, злочини проти людяності тощо), так і як жертви втягнення у протиправну діяльність. Зокрема, в ст. 8 Статуту є вказівка на те, що набір або вербування дітей віком до п'ятнадцятих років до складу збройних сил чи груп або використання їх для активної участі в бойових діях є воєнним злочином (*Римський статут Міжнародного кримінального суду*). Таким чином, через положення міжнародного гуманітарного права законодавець забезпечує єдиний підхід до формування ювенальної кримінально-правової та кримінальної процесуальної політики держав.

В цьому контексті М.В. Корнієнко справедливо зауважує, що навіть в умовах воєнного стану, безпосередньо збройного конфлікту зважання на права людини та основоположні свободи є важливим аспектом цивілізованості загалом та міжнародного права зокрема. Означене дозволяє виокремити низку факторів, які визначають недопустимість нехтування правами та свободами людини. По-перше, це загальний принцип гуманізму. Незалежно від обставин, всі люди мають право на гідне поводження та захист від насильства. Це передбачає основоположні права, такі як право на життя, свободу, недоторканість особи, захист від тримання в рабстві або работоргівлі, належне харчування і медичну допомогу. Завданням органів публічної влади під час військових конфліктів повинно бути мінімізувати порушення цих прав. Зважання на права людини відображає повагу людської гідності. Навіть під час війни, коли ситуація може бути надзвичайно складною, важливо пам'ятати, що кожна людина має гідність. Повага прав людини сприяє збереженню гідності. По-друге, це забезпечення

міжнародного правопорядку. Міжнародне гуманітарне право визначає межі для регулювання поведінки сторін збройного конфлікту. Ці норми, такі як Женевські конвенції, встановлюють обов'язки стосовно поводження з військовополоненими, цивільним населенням та недоторканість об'єктів гуманітарної сфери. Дотримання цих норм сприяє збереженню міжнародного порядку та покращенню гуманітарної ситуації під час конфлікту. По-третє, це довгострокові наслідки: Порушення прав людини під час війни можуть мати серйозні довготривалі наслідки. Вони можуть призвести до насильства, ненависті та відчуження, що ускладнює процес мирного врегулювання та післяконфліктного відновлення. Зважання на права людини сприяє зменшенню ризику виникнення таких наслідків та сприяє досягненню мирного і стійкого мирного урегулювання. Хоча війна створює надзвичайно важкі обставини, за яких іноді буває складно забезпечувати дотримання прав людини, принципи гуманітарного права та поваги до прав людини залишаються критично важливими навіть у найважчих обставинах (Корнієнко М. В., 2023). Отже, дотримання прав дитини в умовах збройного конфлікту має стати першочерговим завданням, зокрема і для кримінального права та процесу. Водночас, аналіз норм КПК України надає підставу для констатації, що після 24 лютого 2022 року зміни до норм щодо особливостей кримінального провадження щодо неповнолітніх осіб були або поодинокими, або взагалі не вносились.

Можна відзначити у ст. 615 КПК України було передбачено специфіку дій органів досудового розслідування якщо відсутня об'єктивна можливість подальшого проведення, закінчення досудового розслідування та звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру; зауважено на тому, що під час дії воєнного стану обвинувальні акти, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності скеровуються та розглядаються судами, у межах територіальної юрисдикції яких вчинено кримінальне правопорушення, а в разі неможливості з об'єктивних причин здійснювати відповідним судом правосуддя - судом, у межах територіальної юрисдикції якого знаходиться орган досудового розслідування, що закінчив досудове розслідування, або іншим судом, визначеним у порядку, передбаченому законодавством; визначено, що дія положень частини другої статті 484 та частини чотирнадцятої статті 31 цього Кодексу може не застосовуватися в умовах воєнного стану, якщо наявні обставини, що унеможливають участь дізнавача, слідчого, судді, спеціально уповноважених на здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх (Кримінальний процесуальний кодекс України, 2012).

В ст. 615-1 КПК України вказано на те, що відновленню підлягають втрачені матеріали кримінального провадження, яке не завершилося направленням обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності до суду, а також матеріали кримінального провадження, в якому обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності направлено до суду, проте підготовче судове засідання не відбулося; судовий розгляд розпочато, проте рішення суду за результатами його розгляду не ухвалено; судом ухвалено рішення, проте воно не набрало законної сили; зауважено, що матеріали кримінального провадження, не направлені з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності до суду, а також матеріали кримінального провадження, в якому обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності направлено до суду, проте підготовче судове засідання не відбулося; судовий розгляд розпочато, проте рішення суду за результатами його розгляду не ухвалено; судом ухвалено рішення, проте воно не набрало законної сили, підлягають відновленню за рішенням слідчого судді, суду у разі надходження клопотання від прокурора або від слідчого чи дізнавача, погодженого з прокурором, або від сторони захисту чи потерпілого, або за власною ініціативою суду, за умови наявності витягу з Єдиного реєстру досудового розслідування, або постанови про початок досудового розслідування, винесеної у порядку, передбаченому статтею 615 цього Кодексу, або ухвали про призначення судового розгляду, наявних у цьому кримінальному провадженні відповідних матеріалів фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інших носіїв інформації, а також копій документів, засвідчених з використанням засобів кваліфікованого електронного підпису (*Кримінальний процесуальний кодекс України, 2012*). Отже, проблема відсутності унормованого підходу до стандартизації відправлення правосуддя відносно неповнолітніх осіб в умовах дії особливого правового режиму воєнного стану та збройного конфлікту як в міжнародних правових документах, так і у положеннях національних законодавчих та інших нормативно-правових актів залишається невирішеною, що призводить до нівелювання інтересами дітей в межах кримінального провадження.

У загальному розумінні, міжнародне законодавство з питань відправлення правосуддя у відношенні неповнолітніх включає в себе не тільки звід норм, які тлумачать особливості кримінальної відповідальності підлітків, а й надають пояснення тим чи іншим рішенням

законодавця в цій царині. Норми міжнародного законодавства акцентують увагу на цінності життя та здоров'я дитини, її гармонійному розвитку як в умовах нормального життя, так і в умовах ізоляції. Саме тому інтеграція міжнародного законодавства в національне допоможе його популяризувати та оновити. Акцентуація уваги міжнародного законодавця вже розширює свої межі та починає розвивати необхідність у доктринальних напрацюваннях в сфері ювенальної юстиції. Особлива увага починає приділятися гуманізації відповідальності неповнолітніх, шляхом запровадження можливості створення певних установ роботи з неповноцінними та неблагонадійними родинами, які спроможні надати допомогу у вихованні «важких» підлітків. При цьому законодавцем передбачається низка запобіжних заходів, які мають здійснюватися як на загальнодержавному (створення спеціальних розважальних закладів та закладів творчої спрямованості, створення спеціальних установ, підвищення економічного та освітянського рівня тощо), так і на індивідуальному (патронаж родин, які потребують у психічній, матеріальній допомозі, робота із неповнолітніми, схильними до вчинення суспільно небезпечних діянь, допомога у ресоціалізації, допомога жертвам злочинів тощо) рівні, що має реалізовуватися державами-учасницями (*Вітвіцький С. С., Назимко Є. С., Тіточка Т. І., 2021*). Отже, міжнародні та європейські стандарти відправлення правосуддя щодо неповнолітніх осіб утворюють платформу для розбудови трирівневої кримінологічної системи запобігання суспільно небезпечним діянням, які вчиняються дітьми (загальносоціального, спеціально-кримінологічного та індивідуально-профілактичного).

Отже, міжнародні та європейські стандарти покарання неповнолітніх відображають, як це впливає із вищенаведеного, тенденції до гуманізації системи і відповідних норм правового, соціального реагування на правопорушення, які вчиняються неповнолітніми. Вони є сукупністю рекомендаційних (також морально-орієнтовних) та обов'язкових норм щодо як заборони, так і обов'язку застосування тих чи інших покарань або заходів впливу щодо неповнолітніх правопорушників. Аналіз відповідних джерел міжнародного права універсального та регіонального європейського значення виявляє наявність у них спільних, взаємовідповідних норм про покарання неповнолітніх (*Назимко Є.С., 2018*). *Такі спільні норми зумовлені наявністю відповідних змістовних елементів міжнародних стандартів відправлення правосуддя щодо неповнолітніх осіб:* 1) чітко визначений та апробований механізм інтеграції міжнародних та європейських рекомендацій у національне законодавство та практику правозастосування; 2) унормування підходів до типізації заходів кримінально-правового та кримінального процесуального характеру, які можуть бути застосовані до неповнолітніх осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (зокрема, наприклад, довічне позбавлення волі або смертна кара (якщо вона передбачена як вид покарання у кримінальному

законодавстві країни) у більшості країн до неповнолітніх осіб не застосовується, що забезпечується стандартизацією принципу гуманізму та економії репресії у ювенальному кримінальному правосудді); 3) виокремлення положень щодо ювенальної кримінально-правової та процесуальної політики у самостійний законодавчий акт чи розділ кодифікованого законодавчого акту; 4) визнання неповнолітніх осіб привілейованими суб'єктами кримінальної відповідальності, що має наслідком відповідний обсяг прав та свобод у межах кримінально-правових та процесуальних відносин; 5) інтеграція специфічних, альтернативних покаранню заходів кримінально-правового впливу (примусові заходи виховного характеру тощо); 6) спрощені підстави для звільнення від покарання та його подальшого відбування; 7) особливий порядок залучення до проведення слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні в яких неповнолітній має статус підозрюваного/свідка/потерпілого. Наведені змістовні складові надають можливість співвідносити як національні законодавства між собою, так і міжнародні та європейські стандарти відправлення правосуддя щодо неповнолітніх осіб.

Вчені зауважують, що європейський стандарт покарання – це сутнісний законодавчий прагматичний орієнтир, мета якого полягає у реалізації каральної функції через вирішення синергетичного кримінально-правового завдання, шляхом доведення неповнолітнього до виправлення та ресоціалізації без застосування репресивних засобів та заходів. більшість європейських стандартів звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування віддзеркалюють положення міжнародних нормативно-правових актів. Центральне місце посідає думка про недопустимість надмірного репресивного впливу на неповнолітнього правопорушника та на необхідність у всіх можливих випадках уникати застосування до нього покарання у вигляді позбавлення волі. Низка європейських держав вже передбачила в своїх кримінальних законодавствах та інших нормативно-правових актах із відповідної тематики актуальні в сучасних умовах інститути, котрі сприятимуть перевихованню неповнолітніх злочинців без застосування до них карального впливу (Німеччина, Польща, Нідерланди тощо). До основних сучасних європейських засад звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування можна віднести: 1) віддання переваги виховним та освітнім засобам та заходам роботи з підлітками, які вступили у конфлікт із законом; 2) надання своєчасної безоплатної правової допомоги особам, які були звільнені від покарання та його відбування; 3) надання психологічної допомоги та лікування від будь-якого роду залежності; 4) своєчасна соціальна реабілітація та ресоціалізація (Вітвіцький С. С., Назимко Є. С., Тимочка Т. І., 2021). Реабілітація, ресоціалізація та реінтеграція неповнолітніх кримінальних правопорушників у посткримінальний період є важливим напрямом реалізації ювенальної пенальної політики.

Низка міжнародних документів наголошує на необхідності у всіх можливих випадках уникати потреби у призначенні дітям покарань, пов'язаних із позбавленням волі. Водночас, коли існує факт вчинення неповнолітньою особою тяжкого або особливо тяжкого злочину, його ізоляція від суспільства є єдиним способом забезпечити загальну та спеціальну превенцію, а також інтенсифікувати процес перевиховання кримінального правопорушника. Проте, у більшості випадків дитина, поміщена у несприятливе середовище (часто – із більш досвідченими однолітками, які мають сталий кримінальний досвід) не тільки не перевиховується, а і отримує нові знання та навички, необхідні та достатні для продовження кримінально протиправної діяльності після звільнення.

Вчені зауважують, що протягом 2003-2017 років у світі відбулося незначне зростання насильницької злочинності. Кримінологічно значущими є відомості про зв'язок злочинності й рівня доходів в окремих групах країн. Так, у групі країн з високим рівнем доходів (США, країни-члени ЄС) відбулося зниження за всіма видами майнових і насильницьких злочинів. Щодо країн із низьким рівнем доходів (держави Африки і Латинської Америки), то в них навпаки спостерігається збільшення рівня основних злочинів загальнокримінальної спрямованості, за винятком злочинів у сфері незаконного обігу наркотиків (*State of crime and criminal justice worldwide, 2015*). Зазначені показники вказують на те, що у 2003-2017 роках соціально-економічні детермінанти значно вплинули на характер і тенденції злочинності в багатьох країнах світу. На 13-му Конгресі експертами ООН було наведено додаткові аргументи щодо зв'язку підвищеного рівня вбивств та інших насильницьких злочинів, в тому числі вчинених щодо дітей, із соціально-економічним розвитком в різних державах світу (*Accounting for Security and Justice in the Post 2015 Development Agenda*). Фахівці ООН вказують, що на сучасному етапі розвитку суспільства однією з найпоширеніших форм транснаціональної організованої злочинності останнім часом є сексуальна експлуатація дітей. До корінних причин перелічених форм злочинності прийнято відносити глобалізацію, соціальну нерівність, розбалансованість правоохоронної системи, розвиток сучасних інформаційних технологій. Вказані криміногенні чинники сприяють перетворенню колись локальних злочинів на глобальні негативні явища соціальної дійсності. Поширенню сучасних викликів світовій спільноті у вигляді різних злочинів сприяє можливість отримання незаконних надприбутків. Серед основних напрямів запобігання транснаціональній організованій злочинності виділяють розробку національного законодавства в сфері запобігання вказаним злочинам, посилення міжнародного співробітництва та удосконалення діяльності органів кримінальної юстиції (*Comprehensive and balanced approaches to prevent and adequately respond to new and emerging forms of transnational crime, 2015*). Аналіз матеріалів

усіх 13-ти конгресів ООН із запобігання злочинності і кримінального правосуддя дає підстави стверджувати, що світова спільнота приділяє все більше уваги залученню громадськості у різних її виявах до справи протидії злочинності. Цей напрям діяльності на 7-му Конгресі ООН із запобігання злочинності і поводженню із правопорушниками (м. Мілан, 1985 року) виділений як окрема стратегія запобігання злочинності. Прогресивна міжнародна практика громадського впливу на злочинність та активізація її діяльності в цій сфері свідчить, що найчастіше громадськість використовується з метою вивчення стану місцевої злочинності (Колумбія, ПАР); запобігання рецидивній злочинності (Сінгапур, Бразилія, Уганда, Кенія); охорони громадського порядку (США, Велика Британія, Перу, Бразилія); надання безоплатної юридичної допомоги (Ботсвана, Зімбабве, Лесото, Нігерія, Кенія, Малаві, Уганда, Сьєрра-Леоне); фінансового заохочення громадськості за її внесок у справу запобігання злочинності (Австралія, Канада); використання засобів комунікації у запобіганні злочинності (США, Велика Британія, Австралія) тощо (*National approaches to public participation in strengthening crime prevention and criminal justice, 2015; Корнієнко М.В., 2020*). Зростання кількості насильницьких злочинів, які вчиняються неповнолітніми особами також знаходиться у безпосередній кореляції зі збільшенням кількості випадків включенні дітей до складу організованих груп та злочинних організацій. Із урахуванням періоду, коли було прийнято/ратифіковано відповідні міжнародні документи, в яких визначено особливості відправлення правосуддя щодо неповнолітніх осіб, можна підсумувати, що ті трансформаційні процеси, які наразі відбуваються в державах та суспільствах, в них не було передбачено. Це відповідно негативно відобразилось на визначенні тенденцій розвитку міжнародного забезпечення ювенального безпекового середовища та знизило ефективність дії кримінально-правового, кримінологічного та кримінального процесуального законодавства щодо взаємодії із неповнолітніми кримінальними правопорушниками. Певним чином вплив спричиняється і крізь різний менталітет суспільства держав-правозастосувачів.

Загальноєвропейські джерела права у сфері покарання неповнолітніх та захисту їхніх прав враховують та визнають універсальний та непорушний характер відповідних принципів ООН. Наприклад, Рада Європи, розробляючи та вдосконалюючи єдині для її держав-членів стандарти кримінального та кримінально-виконавчого законодавства в галузі застосування покарання до неповнолітніх та захисту їхніх прав, спирається на такі спеціальні та основоположні, нині діючі джерела міжнародного права як Декларація прав дитини від 20 листопада 1959 р. (далі – Декларація прав дитини), Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила) від 29 листопада 1985 р. (далі – Пекінські правила), Конвенція про права дитини від

20 листопада 1989 р. (далі – Конвенція про права дитини), Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй по відношенню до заходів, які не пов'язані із тюремним ув'язненням (Токійські правила) від 14 грудня 1990 р., Правила Організації Об'єднаних Націй, які стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі від 14 грудня 1990 р., Керівні принципи Організації Об'єднаних Націй для попередження злочинності серед неповнолітніх (Ер-Ріядські керівні принципи) від 14 грудня 1990 р., Керівні принципи ООН по відношенню до дій в інтересах дітей в системі кримінального правосуддя (додаток до відповідної резолюції Економічної та Соціальної Ради ООН від 21 липня 1997 р.) (Назимко Є.С., 2018). *Наведений перелік надає підставу для диференціації джерел міжнародного права за такими напрямками:*

- 1) джерела міжнародного права, які мають універсальний характер – документи, в яких викладені основні положення щодо захисту прав і свобод дітей та їх пріоритетизації у національних законодавчих та інших нормативно-правових актах;
- 2) джерела міжнародного права, які передбачають узагальнений підхід до порядку відправлення правосуддя щодо неповнолітніх осіб;
- 3) джерела міжнародного права, які передбачають особливості застосування до неповнолітніх осіб заходів кримінально-правового характеру, не пов'язаних із позбавленням волі;
- 4) джерела міжнародного права, які передбачають особливості застосування до неповнолітніх осіб заходів кримінально-правового характеру, пов'язаних із позбавленням волі;
- 5) джерела міжнародного права, які передбачають особливості запобігання та протидії кримінальним правопорушенням, які вчиняються неповнолітніми особами.

Міжнародні стандарти покликані мінімізувати контакти дітей з системою правосуддя і пом'якшити можливий негативний вплив на дитину внаслідок такого контакту. Для цього вони пропонують досить широку палітру засобів. Комітет Міністрів Ради Європи в Керівних принципах щодо правосуддя, дружнього до дітей (п. 59, 64-74 розділу IV, п. j розділу V), рекомендував: застосовувати такі методи опитування як відео- або аудіозапис або досудове слухання перед відеокамерою, і такі записи мають вважатись допустимими доказами; заохочувати аудіовізуальні заяви дітей, які стали жертвами або свідками, поважаючи права інших сторін на оскарження змісту таких заяв; у разі потреби проведення більш ніж одного опитування, здійснювати їх переважно однією й тією ж особою з тим, щоб забезпечити узгодженість підходів до інтересів дитини; максимально обмежити кількість опитувань, а їх тривалість адаптувати до віку та можливості концентрації уваги дитини; уникати прямого контакту, протистояння або спілкування між дитиною-жертвою або дитиною-свідком з підозрюваним, наскільки це можливо, якщо тільки дитина-жертва не вимагає цього; створити можливість для судді дозволяти дитині не давати свідчення; заяви і свідчення дитини не вважати недійсними або ненадійними лише з причини віку дитини; вивчити можливість

прийняття заяви дітей-жертв і дітей-свідків у спеціальних, дружніх до дітей, приміщеннях і оточенні; створити дружні до дітей міжвідомчі та міждисциплінарні центри для дітей-жертв і дітей-свідків, де діти могли б заслуховуватись та проходити медичне обстеження для судово-медичних цілей, а також пройти всебічне обстеження та отримати всі відповідні терапевтичні послуги від відповідних фахівців (*Звіт про результати моніторингу судових процесів в Україні*). Виходячи із наведених положень міжнародних документів можна підсумувати, що з метою захисту прав дітей в умовах здійснення кримінального провадження міжнародні правові спільноти рекомендують у всіх можливих випадках уникати проведення слідчих (розшукових) дій, якщо отримання істини під час досудового розслідування можливе у альтернативний спосіб. Необхідно також зауважити на тому, що кримінальне правосуддя відносно неповнолітніх осіб має будуватись із урахуванням сучасного інформаційного забезпечення та супроводу слідчих (розшукових) заходів. Окрема увага у міжнародних документах приділяється умовам та підставам тримання неповнолітніх в ізоляції від суспільства як під час проведення досудового розслідування, так і під час обрання виду покарання, яке призначається за вчинене суспільно небезпечне діяння.

Міжнародні стандарти вимагають оперативного розгляду кримінальних справ щодо неповнолітніх осіб, особливо, якщо вони тримаються під вартою. Відповідно до Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи «Про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх» (п. 4) справи стосовно неповнолітніх повинні розглядатися оперативніше, слід уникати невинуватих затримок з метою забезпечення ефективної виховної дії. Особлива швидкість відповідно до міжнародних стандартів вимагається тоді, коли до дитини було застосовано запобіжний захід у виді взяття під варту. Так, відповідно до Правил ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі (п. 17), у тих випадках, коли запобіжний захід у виді взяття під варту все ж застосовується, судам та іншим державним органам слід проявляти першочергову увагу максимально швидкому розгляду справи з тим, щоб період попереднього ув'язнення був якнайменш тривалим. У справі «Selçuk проти Туреччини» Європейський суд з прав людини визнав порушення статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у занадто тривалому триманні дитини під вартою (4 місяці). Суд звернув увагу на те, що влада Туреччини не приділила достатньо уваги віку заявника і не змогла переконливо довести потребу в досудовому ув'язненні на такий великий строк. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства вимагає забезпечувати пріоритетне розслідування та кримінальне провадження й у справах щодо сексуальної експлуатації та сексуального насильства стосовно дітей, а також проведення їх без будь-яких необґрунтованих затримок (ч. 3 ст. 30) (*Звіт про результати моніторингу судових процесів в*

Україні). Виокремлення певних видів кримінальних правопорушень, а також визначення специфіки їх досудового розслідування реалізовано і у національному кримінальному процесуальному законодавстві.

Так, відповідно до ст. 27 КПК України, учасники судового провадження, а також особи, які не брали участі у кримінальному провадженні, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси чи обов'язки, не можуть бути обмежені у праві на отримання в суді як усної, так і письмової інформації щодо результатів судового розгляду та у праві на ознайомлення з процесуальними рішеннями й отримання їх копій. Ніхто не може бути обмежений у праві на отримання в суді інформації про дату, час і місце судового розгляду та про ухвалені в ньому судові рішення, крім випадків, установлених законом. Кримінальне провадження в судах усіх інстанцій здійснюється відкрито. Слідчий суддя, суд може прийняти рішення про обмеження доступу осіб, які не є учасниками судового процесу, в судові засідання під час карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України відповідно до Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб», якщо участь в судовому засіданні становитиме загрозу життю чи здоров'ю особи. Слідчий суддя, суд може прийняти рішення про здійснення кримінального провадження у закритому судовому засіданні впродовж усього судового провадження або його окремої частини лише у разі: 1) якщо обвинуваченим є неповнолітній; 2) розгляду справи про кримінальне правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи; 3) необхідності запобігти розголошенню відомостей про особисте та сімейне життя чи обставин, які принижують гідність особи; 4) якщо здійснення провадження у відкритому судовому засіданні може призвести до розголошення таємниці, що охороняється законом; 5) необхідності забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні (*Кримінальний процесуальний кодекс України, 2012*). Виходячи із тенденцій кримінально-правової та кримінальної процесуальної політики, закритий судовий розгляд справи забезпечує механізм посилення дії принципу особистої свободи, недоторканості та збереження інформації, коли вчинене кримінальне правопорушення та його суб'єкт цього потребує. У випадку неповнолітніх осіб, такий підхід законодавця, окрім дотримання вимог міжнародних правових документів, забезпечує дотримання морально-етичних принципів та дотримання найкращих інтересів дитини. Це саме стосується і розгляду кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи. Отже, можна підсумувати, що принцип збереження таємниці судового розгляду в ювенальному кримінальному процесуальному законодавстві України дотримано в повному обсязі.

У ст. 224 КПК України, у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, а також щодо злочинів, вчинених із застосуванням

насильства або погрозою його застосування, одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей в їхніх показаннях не може бути проведений за участю малолітнього або неповнолітнього свідка чи потерпілого разом з підозрюваним (*Кримінальний процесуальний кодекс України, 2012*). У цьому контексті українським законодавцем також забезпечено дотримання визначеної у міжнародних рекомендаціях вимоги щодо проведення слідчих (розшукових) дій. Так, зокрема, у наведеному положенні норми забезпечено захист прав та інтересів неповнолітніх осіб, а також їх безпеку, пов'язану із проведенням досудового розслідування вказаних кримінальних правопорушень. Окрім цього, такий підхід надає можливість створити додаткові можливості протидії перешкоджанню досудовому розслідуванню шляхом надання неправдивих відомостей чи тиску на свідків/потерпілих з боку сторін та інших учасників кримінального провадження.

Відповідно до Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») (правило 15.1), дитина повинна мати право бути представленою адвокатом, а також мати право на звернення за безоплатною правничою допомогою. Це право гарантуються як дітям, які обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення, так і дітям-жертвам чи свідкам злочину. Зокрема, відповідно до Керівних принципів, що стосуються правосуддя з питань, пов'язаних з участю дітей-жертв та свідків злочинів (ст. 22), діти-жертви і свідки злочинів повинні користуватися правом на ефективну допомогу, зокрема й правничу. Особливо важливим є надання правничої допомоги дитині у ситуаціях конфлікту інтересів між дітьми та їхніми законними представниками (батьками, опікунами), коли останні з якихось причин не діють в інтересах дитини. У таких випадках міжнародні стандарти вимагають призначити дитині спеціального представника, який повинен дбати про її інтереси. Так, згідно з Конвенцією Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (ст. 31), кожна держава повинна передбачити можливість для судових органів призначити спеціального представника для жертви тоді, коли, згідно з національним законодавством, вона може мати статус сторони в кримінальному провадженні, й тоді, коли особам, які несуть батьківську відповідальність, заборонено представляти дитину в такому провадженні через конфлікт інтересів між ними та жертвою. Важливо, щоб у ситуаціях конфлікту інтересів, призначені представники не фінансувалися прямо або опосередковано батьками дитини, адже у зворотному випадку їх незалежність було б складно гарантувати. Відповідні рекомендації фінансувати представників за рахунок держави містяться у Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи «Про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх» (п. 8) та Керівних принципів щодо правосуддя, дружнього до дітей (п. 37-38 розділу IV). Також, відповідно до п. 101

пояснювальної записки до Керівних принципів щодо правосуддя, дружнього до дітей, для того, щоб право на представника не існувало лише на папері, держави мають вжити заходів для полегшення доступу дитини до адвоката, розробивши відповідні механізми. Значущим елементом міжнародних стандартів щодо права дитини на представника є фаховість та досвід роботи адвоката, який залучається до представництва інтересів дитини. Відповідно до Керівних принципів щодо правосуддя, дружнього до дітей (п. 39 розділу IV), адвокати, які представляють інтереси дітей, мають бути навчені та обізнані про права дітей і пов'язані з ними питання, отримувати поточну і поглиблену підготовку та бути у змозі спілкуватися з дітьми відповідно до їхнього рівня розуміння (*Звіт про результати моніторингу судових процесів в Україні*). Отже, виходячи із положень наведених вище міжнародних правових документів, можна підсумувати, що основними пріоритетами відправлення правосуддя щодо неповнолітньої особи є: 1) забезпечення правового захисту неповнолітніх осіб протягом всього терміну кримінального провадження та судового розгляду; 2) забезпечення права на конфіденційність та повагу до приватного життя; 3) забезпечення права на свободу та зменшення кількості випадків застосування до неповнолітніх осіб обмежувальних засобів у виді тримання під вартою.

Що стосується останнього положення, аналіз практики Європейського суду з прав людини надає підставу для констатації, що випадки застосування до неповнолітніх осіб заходів у виді тримання під вартою є достатньо розповсюдженими. Так, відповідно до рішення ЄСПЛ по справі «Ічин та інші проти України» (Заяви №№ 28189/04 і 28192/04), 31 грудня 2003 року неповнолітні п. Ічин, п. Дмитрієв та ще одна особа пан К. викрали харчові продукти і кухонне приладдя зі шкільної їдальні. 5 січня 2004 року їх було допитано працівниками міліції, яким вони зізналися у вчиненні крадіжки. Деякі з викрадених речей вони повернули. 7 січня 2004 року слідчий порушив кримінальну справу за фактом крадіжки, зазначивши, що у період з 30 грудня 2003 року до 2 січня 2004 року невідома особа проникла до шкільної їдальні та викрала харчові продукти і кухонне приладдя. 13 січня 2004 року слідчий направив до Нахімовського районного суду м. Севастополя погоджені районним прокурором подання про поміщення п. Ічина та п. Дмитрієва у приймальник-розподільник для неповнолітніх відповідно до статті 7-3 Кримінально-процесуального кодексу. Слідчий посилався на те, що п. Ічин і п. Дмитрієв вчинили умисні дії, які можуть бути кваліфіковані як злочин, передбачений частиною третьою статті 185 Кримінального кодексу; що обоє походять із багатодітних родин із низьким доходом, мають зв'язки зі злочинцями, погані характеристики зі школи, схильні до вчинення протиправних діянь і не піддаються впливу батьків. Слідчий зазначив, що викладені вище міркування дають достатні підстави вважати, що існує ризик

повторного вчинення п. Ічиним і п. Дмитрієвим суспільно небезпечних діянь. Того самого дня слідчий викликав заявників як свідків разом з їхніми законними представниками в судове засідання, призначене на 14 січня 2004 року, в зв'язку з учиненням ними суспільно небезпечних діянь, передбачених частиною третьою статті 185 Кримінального кодексу. 14 січня 2004 року Нахімовський суд розглянув згадані подання у присутності заявників і прокурора. Того самого дня суд виніс дві постанови про поміщення п. Ічина та п. Дмитрієва у приймальник-розподільник для неповнолітніх. Суд послався на те, що п. Ічин і п. Дмитрієв обвинувачуються у вчиненні суспільно небезпечних діянь і що 7 січня 2004 року щодо них було порушено кримінальну справу. Врахувавши наведені слідчим у поданні аргументи (див. п. 9 вище), суд дійшов висновку про існування достатніх підстав вважати, що п. Ічин і п. Дмитрієв ухлятимуться від слідства і суду та продовжуватимуть свою злочинну діяльність. Постанова суду була остаточною і не підлягала оскарженню. П. Ічин і п. Дмитрієв перебували у приймальнику-розподільнику для неповнолітніх до 13 лютого 2004 року. 3 березня 2004 року слідчий порушив щодо п. Ічина та п. Дмитрієва кримінальну справу за фактом вчинення крадіжки харчових продуктів і кухонного приладдя зі шкільної їдальні. 3 і 4 березня 2004 року відповідно пані Дмитрієва і пані Ічина надіслали голові Нахімовського суду листи зі скаргами щодо такого, що принижує гідність, поводження з їхніми синами з боку працівників приймальника-розподільника для неповнолітніх. У відповідь листом від 15 березня 2004 року голова суду повідомив, що порушення кримінальної справи щодо працівників цієї установи не належить до його повноважень. 26 квітня 2004 року слідчий виніс постанову про закриття кримінальної справи щодо п. Ічина та п. Дмитрієва з огляду на те, що вони не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність, і про направлення справи до суду для вирішення питання про застосування примусових заходів виховного характеру. 4 лютого 2005 року Нахімовський суд розглянув матеріали щодо застосування до п. Ічина та п. Дмитрієва примусових заходів виховного характеру і вирішив в якості покарання обмежитися щодо обох попередженням. Стосовно того, чи було це рішення оскаржено, інформація відсутня (Рішення ЄСПЛ по справі «Ічин та інші проти України»). Отже, дані, наведені у рішенні ЄСПЛ надають підставу для констатації, що правоохоронними органами під час взаємодії із неповнолітніми кримінальними правопорушниками було допущено порушення ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р.

Так, відповідно до вказаного міжнародного правового документу, кожен має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом: а) законне ув'язнення особи після

засудження її компетентним судом; b) законний арешт або затримання особи за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом; c) законний арешт або затримання особи, здійснене з метою допровадження її до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення, або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення; d) затримання неповнолітнього на підставі законного рішення з метою застосування наглядових заходів виховного характеру або законне затримання неповнолітнього з метою допровадження його до компетентного органу; e) законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне затримання психічнохворих, алкоголіків або наркоманів чи бродяг; f) законний арешт або затримання особи з метою запобігання її недозволеному в'їзду в країну чи особи, щодо якої провадиться процедура депортації або екстрадиції. Кожен, кого заарештовано, має бути негайно поінформований зрозумілою для нього мовою про підстави його арешту і про будь-яке обвинувачення, висунуте проти нього. Кожен, кого заарештовано або затримано згідно з положеннями підпункту "с" пункту 1 цієї статті, має негайно постати перед суддею чи іншою посадовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і йому має бути забезпечено розгляд справи судом упродовж розумного строку або звільнення під час провадження. Таке звільнення може бути обумовлене гарантіями з'явитися на судове засідання. Кожен, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або тримання під вартою, має право ініціювати провадження, в ході якого суд без зволікання встановлює законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним. Кожен, хто є потерпілим від арешту або затримання, здійсненого всупереч положенням цієї статті, має забезпечене правовою санкцією право на відшкодування (*Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р.*). Ці самі положення також частково відтворюються у міжнародних правових документах, якими гарантується дотримання прав, свобод та законних інтересів дітей. Наведене положення Конвенції також взаємопов'язане із порядком гарантування особам права на справедливий і публічний (у випадках, коли це доцільно та не суперечить положенням міжнародного та національного кримінального процесуального законодавства) права на справедливий і публічний розгляд справи упродовж розумного строку.

Так, відповідно до ст. 6 Конвенції, кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань

протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або - тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, - коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя. Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку. Кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права: а) бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього; б) мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту; с) захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або - за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника - одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя; d) допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення; е) якщо він не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею, - одержувати безоплатну допомогу перекладача (*Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р.*). Отже, крізь призму наведеного, можна також підсумувати, що ще одним із напрямів забезпечення захисту прав та свобод неповнолітніх осіб є *визначення порядку та підстав надання перекладача, медичного та психологічного супроводу протягом кримінального провадження та судового розгляду.*

Відповідно до ст. 7 Конвенції, нікого не може бути визнано винним у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії чи бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення згідно з національним законом або міжнародним правом. Також не може бути призначене суворіше покарання ніж те, що підлягало застосуванню на час вчинення кримінального правопорушення. Ця стаття не є перешкодою для судового розгляду, а також для покарання будь-якої особи за будь-яку дію чи бездіяльність, яка на час її вчинення становила кримінальне правопорушення відповідно до загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями (*Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р.*). Під час розгляду вказаної справи судом також зверталась увага на ці положення Конвенції, а також відповідне прецедентне право.

Так, у вказаному вище рішенні, суд зазначив, що порядок поміщення неповнолітнього у приймальник-розподільник передбачений статтею 7-3 Кримінально-процесуального кодексу. Як стверджував Уряд, з тексту цієї статті випливає, що мета такого затримання може відповідати меті, зазначеній у пункті 1 (с) статті 5 Конвенції, а саме: «законний арешт або затримання особи,

здійснене з метою допровадження її до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення». Проте обставини справи, що розглядається, дають підстави сумніватись, що межі та порядок застосування такого заходу є достатньо чітко визначеними, щоб не допускати свавілля. Пан Ічин і пан Дмитрієв вчинили крадіжку і зізналися в цьому через кілька днів під час попередньої перевірки. У зв'язку з цим слідчими було порушено кримінальну справу за фактом вчинення крадіжки невідомими особами, хоча особи злочинців та їхній вік було на той момент вже встановлено. Тим не менш, їх викликали до суду як свідків і рішення про поміщення їх у приймальник-розподільник для неповнолітніх не видається таким, що відповідає будь-якій меті, що визначається пунктом 1(с) статті 5 Конвенції. Уряд послався на те, що затримання заявників було застосовано до них з метою допровадження їх до компетентного органу, але залишається питання, який саме орган мався на увазі. Крім того, під час перебування заявників у приймальнику-розподільнику стосовно них не проводили слідчих дій, і, хоча заявники не підлягали притягненню до кримінальної відповідальності, через двадцять днів після звільнення із зазначеної установи щодо них все-таки порушили кримінальну справу. Отже, Суд вважає, що затримання заявників не підпадає під виключення, передбачені пунктом 1(с) статті 5 Конвенції. Далі Суд має визначити, незважаючи на відсутність такого аргументу від Уряду, чи може затримання заявників підпадати під дію пункту 1(d) статті 5 Конвенції з огляду на те, що вони були неповнолітніми і в приймальник-розподільник для неповнолітніх їх могли помістити на підставі вимог національного законодавства з метою ізоляції їх від суспільства або подальшого переведення до спеціальних навчально-виховних закладів (*Рішення ЄСПЛ по справі «Ічин та інші проти України»*). Необхідно також зауважити, що по цій заяві це було єдиний пункт з приводу якого судом було прийнято позитивне рішення. Водночас, доцільно також зауважити, що підхід національних суддів до визначення меж кримінальної відповідальності та покарання за кримінальні правопорушення неповнолітніх осіб значно порушив низку стандартів, рекомендацій та принципів міжнародних нормативно-правових документів.

У рішенні зазначено, що крім того, положення, які регулюють діяльність приймальників-розподільників для неповнолітніх, передбачають проведення з ними виховної роботи. Тому Суд має розглянути, чи було затримання здійснено «з метою застосування наглядових заходів виховного нагляду (див. рішення у справі «Буамар проти Бельгії» (*Boamar v. Belgium*) від 29 лютого 1988 року, п. 50, серія А, № 129). Суд повторює, що в контексті затримання неповнолітніх розуміння «наглядових заходів виховного характеру» не повинно зводитися

лише до шкільного навчання, воно має охоплювати багато аспектів здійснення представниками держави батьківських прав заради благополуччя і для захисту інтересів відповідної особи (див., *mutatis mutandis*, рішення у справі «D.G. проти Ірландії» (D.G. v. Ireland), № 39474/98, п. 80, ECHR 2002-III). Однак Суд не вважає, і це не оспорюється Урядом, що поміщення до приймальників-розподільників для неповнолітніх само по собі є «здійсненням наглядових заходів виховного характеру». Як видно з положень національного законодавства, така установа призначена для тимчасової ізоляції різних категорій неповнолітніх, включно з тими, хто вчинив злочин. У положеннях про приймальники розподільники для неповнолітніх не зазначено з достатньою чіткістю, які саме виховні заходи проводяться в такій установі, а передбачена профілактична і виховна робота зводиться лише до слідчих заходів зі збирання інформації про можливу причетність неповнолітніх до злочинної діяльності. У цій справі Уряд не стверджував, що поміщення у приймальник-розподільник для неповнолітніх було здійснене для застосування «наглядових заходів виховного характеру». У матеріалах справи ніщо не свідчить про те, що застосування такого заходу до заявників було здійснене з будь-якою такою метою або що під час перебування в цій установі заявники брали участь у тих чи інших виховних заходах. Отже, Суд вважає, що затримання заявників не підпадає під виняток, передбачений пунктом 1(d) статті 5 Конвенції. Також немає підстав вважати, що на цю справу поширюються будь-які інші винятки, передбачені статтею 5 Конвенції. Наведених вище міркувань достатньо, аби Суд дійшов висновку про те, що затримання п. Ічина та п. Дмитрієва було свавільним, а отже, мало місце порушення пункту 1 статті 5 Конвенції (*Рішення ЄСПЛ по справі «Ічин та інші проти України»*). Отже, можна відмітити, що положення надзаконного права мають значення як для створення відповідних рекомендацій з питань відправлення правосуддя щодо неповнолітніх осіб, так і під час розгляду Європейським судом із прав людини заяв щодо порушення національними органами прав та свобод громадян. Необхідно також зауважити, що в ст. 368 КПК України законодавцем також звертається увага на те, що рішення та правові позиції Верховного Суду обов'язкові до врахування під час вирішення питань кваліфікації та призначення покарання.

Висновки. Таким чином, до джерел міжнародного ювенального права відносяться: 1) джерела міжнародного права, які мають універсальний характер – документи, в яких викладені основні положення щодо захисту прав і свобод дітей та їх пріоритезації у національних законодавчих та інших нормативно-правових актах; 2) джерела міжнародного права, які передбачають узагальнений підхід до порядку відправлення правосуддя щодо неповнолітніх осіб; 3) джерела міжнародного права, які передбачають особливості застосування до неповнолітніх осіб заходів кримінально-правового характеру, не пов'язаних із позбавленням волі; 4) джерела міжнародного права, які передбачають особливості застосування до неповнолітніх осіб заходів

кримінально-правового характеру, пов'язаних із позбавленням волі; 5) джерела міжнародного права, які передбачають особливості запобігання та протидії кримінальним правопорушенням, які вчиняються неповнолітніми особами.

Проведене дослідження надало можливість підсумувати, що наразі у міжнародних правових документах чітко визначені та закріплені стандарти відправлення правосуддя відносно неповнолітніх осіб, серед яких провідними є: 1) уникнення ув'язнення та застосування до неповнолітніх обмежувальних заходів, пов'язаних із триманням під вартою в усіх можливих випадках; 2) забезпечення правового захисту та супроводу неповнолітніх осіб протягом кримінального провадження та судового розгляду; 3) забезпечення права на конфіденційність та поваги до приватного життя; 4) забезпечення права на представництво та підтримку; 5) забезпечення права на поінформованість.

До змістовних елементів міжнародних та європейських стандартів із особливостей відправлення правосуддя щодо неповнолітніх осіб доцільно віднести: 1) визначення принципів забезпечення найкращих інтересів дитини та їх дотримання під час відправлення правосуддя; 2) дотримання принципів економії репресії та співрозмірності; 3) дотримання принципу прозорості кримінального провадження та судового розгляду; 4) дотримання розумних термінів досудового розслідування та судового розгляду.

References:

- Литвинов О.М., Назимко Є.С., Пономарьова Т.І., (2015) Становлення та розвиток ювенальної пенальної політики Республіки Польща (кримінально-правове дослідження): монографія / за заг. ред. д.ю.н., проф. О.М. Литвинова. К: ВД «Дакор», 2015. 128 с.
- Назимко Є.С., (2018) Інститут покарання неповнолітніх у кримінальному праві України: монографія. Київ ВД «Дакор». 2018. 336 с.
- Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
- Римський статут Міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
- Корнієнко М. В., (2023) Забезпечення прав людини органами правопорядку в екстраординарних умовах: доктринальний аспект : монографія. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. 170 с.
- Вітвіцький С. С., Назимко Є. С., Тіточка Т. І., (2021) Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування: міжнародні та європейські правові стандарти : монографія. Київ: ВД «Дакор». 2021. 134 с.
- State of crime and criminal justice worldwide: Re- port of the Secretary-General / Thirteenth United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice (Doha, Qatar, 12-19 April 2015), 39 p.
- Accounting for Security and Justice in the Post2015 Development Agenda / UNODC. Vienna, 2013. 149 p.
- Comprehensive and balanced approaches to pre- vent and adequately respond to new and emerging forms of transnational crime: Working paper prepared by the Secretariat / Thirteenth United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice (Doha, Qatar, 12-19 April 2015), 20 p.

National approaches to public participation in strengthening crime prevention and criminal justice: Working paper. Thirteenth United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice (Doha, Qatar, 12-19 April 2015), 18 p.;

Корнієнко М.В., (2020) Деякі аспекти використання міжнародного досвіду під час розслідування насильницьких злочинів щодо дітей. *Прикарпатський юридичний вісник*. Випуск 1(30), 2020. С. 88-92. DOI [https://doi.org/10.32837/ryuv.v0i1\(30\).522](https://doi.org/10.32837/ryuv.v0i1(30).522)

Звіт про результати моніторингу судових процесів в Україні. Стандарти правосуддя, дружнього до дитини, та їх втілення в Україні (кримінальний аспект). URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/f/9/488050.pdf>

Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

Рішення ЄСПЛ по справі «Ічин та інші проти України» (Заяви №№ 28189/04 і 28192/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_661#Text

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

CHAPTER 16.

DEVELOPMENT OF ATHLETE MOTIVATION AS A SCIENTIFIC PROBLEM

Igor FOLVAROCHNYI

Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor
at the Department of Psychology and Pedagogy,
National University of Ukraine on Physical Education and Sport
(1, Fizkultury Street, Kyiv, 02000, Ukraine)

igor.folv@gmail.com,

<https://orcid.org/0000-0002-9369-0199>

Anton HAK

Master's degree,
National University of Ukraine on Physical Education and Sport.
(1, Fizkultury Street, Kyiv, 02000, Ukraine)

gakanton@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-5968-6557>

Abstract. Research in the field of sports motivation is aimed at understanding what drives individuals to achieve high sporting performance. Whether analyzing elite athletes with significant experience or beginners, motivation emerges as a fundamental aspect for achieving sports goals. Scientific discoveries emphasize the importance of understanding motivation not as a singular construct but as a combination of different types that may vary in strength and quality. One such research direction is intrinsic motivation, described as the performance of actions for the sake of the actions themselves, without external stimuli or rewards. Studies in sports not only reveal the diversity of terminology and concepts related to intrinsic motivation but also demonstrate a growing interest in a deeper understanding of this phenomenon.

Despite existing terms and approaches to understanding intrinsic motivation in sports, the self-determination theory is underutilized in scientific research and practical training of athletes in Ukraine.

Keywords: sports motivation, motivational analysis, self-determination theory, flow theory, flow state.

Analysis of recent studies and publications. Scientific studies demonstrate the intricacy of motivation in sports, emphasizing progress in understanding it not as a singular construct but as a combination of various types that may differ in strength and quality (*Schüler J., Wolff W., Duda J.L., 2023*).

Researchers underscore the importance of identifying needs satisfied by individuals during intrinsically motivated actions, reflecting specific psychological needs satisfaction (*Ryan R.M., Deci E.L., 2017*). This has led to a growing interest in self-determination theory, considered one of the leading theories in the field of motivation for physical activity and sports globally.

While self-determination theory makes a significant contribution to understanding intrinsic motivation, there remains some ambiguity in its application and extension. For instance, many researchers express the necessity for further exploration of the relationship between social support and satisfaction of basic needs to better understand how the social environment influences an individual's intrinsic motivation (*Standage M., Ryan R.M., 2020*).

Self-determination theory defines various types of intrinsic motivation, such as the need for autonomy and the need for competence. Questions persist regarding their impact on the sports sphere and the possibilities for developing more effective practical strategies for managing athletes' motivation based on these concepts.

Continuing research on the issue facing the scientific and practical community, it is worth turning to the concept of flow theory, which can broaden our understanding of intrinsic motivation in sports. Flow theory, first proposed by M. Csikszentmihalyi, is defined as a state of deep psychological immersion where individuals are fully engaged in an activity and experience maximum satisfaction from the process itself. This state is often characterized by high concentration, a loss of the sense of time, and a lack of awareness of external stimuli.

Applying flow theory in sports can help uncover intrinsic mechanisms regulating athletes' motivation. Combining the concepts of self-determination and flow theory can be particularly useful in understanding and supporting intrinsic motivation in sports activities. For example, stimulating feelings of autonomy, competence, and relatedness can contribute to achieving a state of flow, which, in turn, positively influences sports performance and the overall development of athletes.

The aim of the research is to identify directions for further investigation and improvement of the theory of sports motivation for a deeper understanding and effective application in sports practice. To achieve this goal, research methods such as the analysis of self-determination theory and flow theory were employed. Key factors influencing the development of athletes' intrinsic motivation were identified, and prospective research directions were determined.

In addressing the issue of intrinsic motivation in sports, it is crucial to consider practical aspects, including the development and implementation of effective motivation management strategies. One possible approach involves creating individualized training programs that take into account athletes' personal psychological characteristics and contribute to the development of their intrinsic motivation. Additionally, the development of psychological support programs based on the principles of self-determination and flow theory can enhance motivation and improve sports performance.

The active use of the game method in training can contribute to the emergence of flow and intrinsic motivation. Coaches should constantly vary the content and sequence of practical exercises. It is essential to remember that boredom and monotony are adversaries of fun and games and can lead to a decrease in intrinsic motivation and a reluctance to engage in activities. For the occurrence of the flow state, the training program should be individualized and provide a system of graduated tasks capable of adjusting continuous and deep satisfaction as skills develop.

Psychological support programs should provide guidance on effective interaction between the coach and the athlete. Coaches should ensure that feedback from their side is positive and clearly informative. The atmosphere created in the sports group should be oriented towards mastery and performance rather than solely focusing on results. Coaches should adopt a democratic coaching style and avoid excessive control over athletes. It is crucial to remember that support and satisfaction of basic psychological needs are key to quality interpersonal relationships and contribute to the development of intrinsic motivation.

Therefore, further research on the issue of intrinsic motivation in sports and the development of effective management strategies are important tasks for the scientific and practical community. The integration of self-determination and flow theory concepts may prove to be a promising direction for future research.

РОЗВИТОК МОТИВАЦІЇ СПОРТСМЕНА ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

Анотація. Дослідження в галузі мотивації спорту, спрямовані на розуміння того, що підштовхує людей до високих спортивних досягнень. Незалежно від того, чи аналізують вони елітних спортсменів з великим досвідом чи початківців, мотивація виходить на перший план як фундаментальний аспект досягнення спортивних цілей. Наукові відкриття акцентують увагу на розумінні мотивації не як одного конструкту, а комбінації різних типів, які можуть відрізнятися за силою та якістю. Один з таких напрямків досліджень – внутрішня мотивація, яка описується як здійснення дій заради самої дії, без зовнішніх стимулів чи винагород. Дослідження в галузі спорту не лише розкривають різноманітність термінології та концепцій,

пов'язаних з внутрішньою мотивацією, але й свідчать про зростаючий інтерес до глибшого розуміння цього явища.

Незважаючи на існуючі терміни і підходи для розуміння внутрішньої мотивації в спорті, теорія самовизначеності недостатньо використовується в наукових дослідженнях та практичних заходах у тренуванні спортсменів в Україні.

Ключові слова: мотивація у спорті, мотиваційний аналіз, теорія самовизначення, теорія потоку, стан потоку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові відкриття показують складність мотивації в спорті та підкреслюють прогрес у розумінні її не як одного конструкту, а як комбінації різних типів, що можуть відрізнятися за силою та якістю (Шулер Дж., Вольф В., Дуда Дж.Л., 2023).

Дослідники підкреслюють важливість визначення потреб, які задовольняються особистістю під час внутрішньомотивованих дій, що відображається у задоволенні конкретних психологічних потреб (Раян Р.М., Деці Е.Л., 2017). В результаті зростає інтерес до теорії самовизначеності, яку вважають світовою однією з провідних теорій у галузі мотивації для фізичної активності та спорту.

Хоча теорія самовизначеності вносить значний внесок у розуміння внутрішньої мотивації, залишається певна невизначеність у її застосуванні та розширенні. Наприклад, багато дослідників висловлюють необхідність подальшого дослідження взаємозв'язку між соціальною підтримкою та задоволенням базових потреб для кращого розуміння того, як соціальне середовище впливає на внутрішню мотивацію особистості (Стендейдж М., Раян Р.М., 2020).

Теорія самовизначеності визначає різні типи внутрішньої мотивації, такі як потреба в самовизначеності та потреба в компетентності. При цьому існують питання щодо їх впливу на сферу спорту та можливості розробки більш ефективних практичних стратегій управління мотивацією спортсменів на основі цих концепцій.

Продовжуючи дослідження проблеми, що стоїть перед науковою та практичною спільнотою, варто звернутися до концепції теорії потоку, яка може розширити наше розуміння внутрішньої мотивації у спорті. Теорія потоку, яку вперше запропонував М. Чікцентміхай, визначається як стан психічного поглиблення, у якому особа повністю поглиблюється в діяльність і відчуває максимальну задоволеність від процесу самого виконання. Цей стан часто характеризується високою концентрацією, втратою відчуття часу та відсутністю свідомості про зовнішні подразники.

Застосування теорії потоку у спорті може допомогти розкрити внутрішні механізми, що регулюють мотивацію спортсменів. Поєднання концепцій самовизначеності та теорії потоку може виявитися особливо корисним для розуміння та підтримки внутрішньої мотивації у спортивній діяльності. Наприклад, стимулювання відчуття автономії, компетентності та пов'язаності може сприяти досягненню стану потоку, що, в свою чергу, позитивно впливає на спортивні результати та загальний розвиток спортсменів.

Мета дослідження полягає у виявленні напрямків для подальшого дослідження і вдосконалення теорії спортивної мотивації для більш глибокого розуміння та ефективного застосування її у спортивній практиці. Для досягнення цієї мети використовувалися дослідницькі методи, такі як аналіз теорії самовизначеності та теорії потоку. Ідентифікувалися ключові фактори, які впливають на розвиток внутрішньої мотивації спортсменів та визначені перспективні напрямки подальших досліджень.

З метою вирішення проблеми внутрішньої мотивації у спорті, важливо звернутися до практичних аспектів, зокрема розробки та впровадження ефективних стратегій управління мотивацією. Один із можливих підходів полягає у створенні індивідуалізованих програм тренувань, які враховують особисті психологічні характеристики спортсменів та сприяють розвитку їхньої внутрішньої мотивації. Крім того, важливе значення має розробка програм психологічної підтримки, які базуються на принципах самовизначеності та теорії потоку, може сприяти підвищенню мотивації та покращенню спортивних результатів.

Активне використання ігрового методу у процесі тренування може сприяти виникненню потоку та внутрішньої мотивації. Тренерам необхідно постійно варіювати зміст і послідовність практичних вправ. Слід пам'ятати, що нудьга та одноманітність є противниками веселощів та ігор, а також можуть бути причиною зниження внутрішньої мотивації та відмови від виконання діяльності. Для виникнення стану потоку, програма тренувань повинна бути індивідуалізована та забезпечувати систему градуйованих завдань, здатних пристосувати постійне та поглиблене задоволення людини в міру розвитку навичок.

Програми психологічної підтримки повинні надавати вказівки щодо ефективної взаємодії між тренером та спортсменом. Тренери мають приділяти увагу тому, щоб зворотній зв'язок з їх боку був позитивний та чітко інформативний. Атмосфера створена у спортивній групі повинна орієнтуватися на майстерність та виконання, а не лише на результати. Тренер має прийняти демократичний стиль викладання та уникати надмірного контролю над спортсменами. Слід пам'ятати, що підтримка та задоволення базових психологічних потреб є ключем до якісних міжособистісних відносин та сприяє розвитку внутрішньої мотивації.

Отже, подальше дослідження проблеми внутрішньої мотивації у спорті та розробка ефективних стратегій управління нею є важливими завданнями для наукової та практичної спільноти. Інтеграція концепцій самовизначеності та теорії потоку може виявитися перспективним напрямком для подальших досліджень.

1. Постановка проблеми у загальному вигляді

Проблема складності розуміння та визначення мотивації в спорті залишається недостатньо дослідженою. Незважаючи на значення цього аспекту у всіх сферах людської діяльності, у сфері спорту це питання стає особливо актуальним. Дослідники зосереджуються на тому, що саме стимулює людей до активних дій, проте з'ясування цього в контексті спорту є надзвичайно складним завданням. Засновані на емпіричних дослідженнях концепції мотивації виявляють, що існують різні типи мотивації, які можуть відрізнятися за силою та якістю. Один із таких типів – внутрішня мотивація, яка визначається як виконання діяльності заради самої діяльності, не залежно від зовнішніх факторів чи винагород. Хоча в наукових дослідженнях та практичній діяльності існують різні терміни та підходи до розуміння внутрішньої мотивації в спорті, теорія самодетермінації, яка є поширеною у світі, майже не використовується у наукових дослідженнях та практичній діяльності щодо підготовки спортсменів в Україні.

2. Аналіз досліджень та публікацій

Дослідження в сфері мотивації, спрямовані на з'ясування того, що спонукає людей до активних дій, підкреслюють особливу актуальність цього питання у сфері спорту. Незалежно від того, чи аналізуються елітні спортсмени з багаторічним досвідом або новачки на початковому етапі підготовки, мотивація виступає як фундаментальний аспект для досягнення спортивних цілей.

Останні наукові висновки вказують на складність мотивації в спорті та підкреслюють прогрес у розумінні її як не єдиного конструкту, а як сукупності різних типів, що можуть варіюватися за силою та якістю. Одним із важливих напрямків у цьому контексті є внутрішня мотивація, яка описується як здійснення дій заради самої дії, без залучення зовнішніх факторів чи винагород.

Останні дослідження у сфері спорту не тільки розкривають різноманітність термінології та концепцій внутрішньої мотивації в іноземній та українській літературі, але й показують зростаючий інтерес до глибокого розуміння цього явища. Дослідники вказують на важливість виявлення тих потреб, які задовольняє людина під час внутрішньо мотивованої діяльності, що відображається у задоволенні певних психологічних потреб.

Наслідком цього є підвищений інтерес до теорії самодетермінації, яка в світі вважається однією з провідних у галузі мотивації у фізичній активності та спорті. Проте, варто відзначити, що українські наукові дослідження та практична діяльність щодо підготовки спортсменів ще не проявляють такий же рівень інтересу до цієї теорії, як у світовій науковій спільноті.

Теорія самодетермінації пропонує значний внесок у розуміння внутрішньої мотивації, але залишається деяка невирішеність у її застосуванні та розширенні. Наприклад, багато дослідників висувають ідею про необхідність подальшого дослідження взаємозв'язку між соціальною підтримкою та задоволенням основних потреб, щоб краще розуміти, як саме впливає соціальне середовище на внутрішню мотивацію людини. Крім того, хоча теорія самодетермінації визначає різні типи внутрішньої мотивації, такі як потреба в самодетермінації та потреба в компетентності, залишаються питання щодо її впливу на конкретні сфери життя і, зокрема, спорт, а також можливість розробки більш ефективних практичних стратегій управління мотивацією на основі цих концепцій. Такі невирішені аспекти створюють потребу в подальших дослідженнях та рефлексії для більш глибокого розуміння проблеми внутрішньої мотивації та розвитку більш досконалих методів її підтримки.

3. Формулювання цілей статті

Ціль статті полягає у визначенні напрямів подальших досліджень та розвитку більш ефективних практичних стратегій управління мотивацією на основі концепцій самодетермінації, подальшого розвитку та вдосконалення теорії самодетермінації для більш повного розуміння та ефективного використання її у спортивній практиці.

4. Виклад основного матеріалу дослідження

Встановлення внутрішньої мотивації та її вплив на поведінку завжди залишається однією з ключових проблем психології. Теорія самодетермінації (Self-Determination Theory; SDT) відкриває нові горизонти для розуміння цього явища. Запропонована двома видатними американськими психологами, Едвардом Л. Деці та Річардом М. Райаном, SDT визначає людей як активних та самовмотивованих і підкреслює необхідність соціальної підтримки для задоволення їхніх потреб. У цьому вступі ми розглянемо основні аспекти теорії самодетермінації та невирішеність у її застосуванні. SDT базується на ідейних засадах, сформованих відомим психологом А. Маслоу, і встановлює важливість трьох вроджених психологічних потреб у розвитку внутрішньої мотивації. Однак, не зважаючи на значний прогрес у розумінні механізмів внутрішньої мотивації, залишається кілька ключових питань, які потребують подальшого дослідження та обговорення.

Потреба в самодетермінації (автономії) є одним з ключових понять теорії самодетермінації та означає прагнення суб'єкта почуватися ініціатором власних дій, самостійно контролювати свою поведінку (Ryan RM, 2012). При цьому автономність не прирівнюється до індивідуалізму, або егоїзму, як це прийнято у деяких інших психологічних теоріях. В рамках SDT задоволення цієї потреби означає відчуття власної свободи волі, незалежно від того, колективістською чи індивідуалістичною є відповідна дія.

У теорії самодетермінації (SDT) виникає і інша ключова концепція - потреба в компетентності, що визначає бажання суб'єкта досягти певних внутрішніх та зовнішніх результатів, а також прагнення бути ефективним у певній справі. Компетентність розглядається як сприйняття власних дій як причини бажаних наслідків у своєму житті. В контексті SDT підкреслюється важливість створення для людини оптимального виклику у діяльності як важливої умови внутрішньої мотивації. Успіх у складних завданнях може сприяти цій потребі, якщо компетентність сприймається як внутрішньо спричинена. Така компетентність може підвищити внутрішню мотивацію, оскільки вона сприймається як автономна. Таким чином, розуміння і задоволення потреби в компетентності в контексті SDT є важливим аспектом розуміння внутрішньої мотивації та поведінки людини.

Отже, SDT не лише становить основу для розуміння внутрішньої мотивації, а й наголошує на важливості створення оптимальних умов для розвитку компетентності та самодетермінації в людей, що є ключовим для їхнього задоволення та ефективності у житті.

У сучасному світі важливою складовою нашого життя є взаємодія з іншими людьми. Потреба у співучасті з іншими, що включає бажання встановлювати надійні відносини на основі почуттів приналежності та прихильності, є однією з основних людських потреб. За теорією самодетермінації, розробленою Едвардом Л. Деці та Річардом М. Райаном, взаємодія з іншими має значний вплив на нашу внутрішню мотивацію і визначає якість наших міжособистісних стосунків.

Надзвичайно важливо не лише відчувати себе автономними та компетентними, але й мати зв'язок з іншими людьми. Дослідження в області дитячої психології показують, що дитяча дослідницька діяльність найяскравіше проявляється, коли діти відчують надійний зв'язок з батьками. Цей приклад можна перенести й на спортивне середовище, де наявність глядачів або їх відсутність може впливати на рівень внутрішньої мотивації у спортсменів.

Теорія мотивації відносин (RMT) в рамках самодетермінаційної теорії наголошує на тому, що якість взаємодії з іншими визначається тим, наскільки це середовище підтримує потреби в автономії та компетентності. Заняття спортом надають широкі можливості для задоволення цієї потреби, але важливо враховувати різноманітність стосунків у спортивному

середовищі та їхній вплив на внутрішню мотивацію спортсменів. Розуміння теорії самодетермінації може допомогти спортсменам, тренерам та іншим учасникам спортивного середовища ефективніше розбиратися у динаміці їхніх взаємин, сприяючи відповідності базовим психологічним потребам.

Теорія самодетермінації вказує на те, що внутрішня мотивація людини залежить від задоволення її базових психологічних потреб: автономії, компетентності та співучасті з іншими. Коли ці потреби задоволені, людина відчуває себе як ініціатора своїх дій, володіє відчуттям власної компетентності та включена в систему значимих відносин. Згідно з цією теорією, оцінка задоволення цих потреб визначає рівень внутрішньої мотивації до певної діяльності. Якщо спорт сприймається як середовище, де ці базові потреби ймовірно будуть незадоволеними, це може призвести до зниження внутрішньої мотивації. У таких випадках люди можуть реагувати на це униканням фізичної активності та відмовою від участі в спорті, або шукати задоволення своїх потреб у інших сферах життя.

Аналіз наукових джерел вказує на те, що потребі у співучасті приділяється менше уваги ніж потребі у автономії та компетентності. Вважається що ця потреба не завжди є необхідною умовою для внутрішньої мотивації. Наприклад, деяким людям подобається займатися спортом, щоб побути на самоті, тоді як інші люблять спорт, оскільки він дає можливість спілкуватися та ідентифікувати себе з командою.

Розуміння впливу задоволення базових психологічних потреб на внутрішню мотивацію може бути корисним для розвитку програм та підходів, спрямованих на підвищення мотивації до фізичної активності та спорту. Це особливо важливо для психологічного супроводу розвитку спортсменів та сприяння їхнім успіхам у спорті.

Теорія самодетермінації в основному зосереджується на умовах, що сприяють розвитку внутрішньої мотивації. Проте важливим аспектом є також зміст самої діяльності, оскільки не всі завдання однаково задовольняють базові психологічні потреби особистості. У контексті спорту це стає особливо важливим, оскільки спортивна діяльність має різні аспекти та види підготовки.

Деякі завдання у спорті можуть бути менш цікавими або навіть нудними для спортсменів, недостатньо задовольняючи їхні потреби в автономії, компетентності та співучасті. Це може призвести до відволікання уваги від таких завдань або навіть до прагнення уникнути їх. Поряд із цим, існує ризик того, що люди спрямовують свою внутрішню мотивацію на діяльність, яка може бути шкідливою для їхнього фізичного або психічного здоров'я.

Дослідження внутрішньої мотивації у спорті вимагає подальших наукових досліджень і уваги, оскільки існують складнощі із забезпеченням сприятливих умов для розвитку цієї мотивації у різних аспектах спортивної діяльності. Такі аспекти, як визначення нудьги або нецікавості певних завдань, або ризик спрямування мотивації на шкідливі для здоров'я види активностей, потребують додаткового дослідження та уваги спеціалістів.

Теорія потоку М. Чіксентміхайї виокремлюється як один із напрямків, що досліджує це питання. Вона пропонує власне уявлення про те, що спричиняє виникнення внутрішньої мотивації та як цей стан може бути досягнутий через поняття "поток". Цей стан характеризується повною зануреністю у діяльність та відчуттям радості від самого процесу.

Розуміння взаємодії між теорією самодетермінації та теорією потоку може сприяти розвитку більш глибокого та повного уявлення про внутрішню мотивацію у спорті. У нашому дослідженні ми будемо розглядати ці дві теорії в контексті спортивної діяльності та їх вплив на розвиток внутрішньої мотивації у спортсменів.

Можна вважати, що теорія потоку М.Чіксентміхайї пропонує важливі вказівки для розуміння внутрішньої мотивації у спорті. Баланс викликів і навичок, чіткі цілі та однозначний зворотній зв'язок виявляються ключовими умовами для виникнення потокового стану, який характеризується високим рівнем захоплення та задоволення від діяльності.

Однією з ключових умов виникнення потоку є динамічний баланс між викликами ситуації та особистими навичками. Цей баланс визначається відношенням складності завдання до рівня власних навичок спортсмена. Щоб відчути потік, завдання повинні бути трохи складнішими, ніж рівень навичок, але не надто важкими, щоб не викликати тривоги. Крім того, цілі повинні бути чіткими та досяжними, а зворотній зв'язок про прогрес досягнення цих цілей має бути однозначним.

У спорті ці принципи набувають особливого значення. Спортсмени постійно стикаються з викликами, які вимагають від них розвитку та вдосконалення навичок. Важливо, щоб завдання були настільки цікавими та відповідали рівню навичок, щоб створювати оптимальний досвід, який стимулює внутрішню мотивацію.

Внутрішня мотивація, за теорією потоку, може розвиватися під час виконання будь-якої діяльності, навіть якщо спочатку особа була зовнішньо мотивованою. Це означає, що в процесі дії може виникнути стан потоку, який збільшує внутрішню мотивацію та стимулює бажання повторити досвід у майбутньому.

Отже, результати досліджень за цими теоріями вказують на тісний зв'язок між внутрішньою мотивацією та переживанням стану потоку у спортивній діяльності. Таким чином, розуміння та застосування принципів теорії потоку може сприяти покращенню

результатів у спорті, збільшенню задоволення від діяльності та підвищенню рівня внутрішньої мотивації у спортсменів.

Розуміння та підтримка внутрішньої мотивації відіграють важливу роль у багатьох аспектах життя людини, включаючи спорт. Чимало досліджень спрямовані на вивчення того, як конкретні фактори впливають на задоволення базових потреб в автономності, компетентності та співучасті, що є важливими складовими внутрішньої мотивації. Теорія самодетермінації (SDT) стверджує, що задоволення цих потреб має позитивний вплив на внутрішню мотивацію, а також на загальне благополуччя та фізичне здоров'я.

Припускається, що люди мають внутрішній потяг до автономності та саморозвитку, що виявляється у їхній готовності до викликів, бажанні розвивати свої навички та вирішувати цікаві завдання. Прикладом внутрішньої мотивації є ігрова та дослідницька поведінка маленьких дітей. Однак, незважаючи на те, що людина від природи має всі задатки для внутрішньої мотивації, після закінчення раннього дитинства соціум чинить на неї значний вплив і прояв цих задатків гальмується (Тадеева Т.В., 2012).

Вирішальним для внутрішньої мотивації є «когнітивна оцінка», тобто сприйняте визначення того, де лежить причина поведінки. Лише тоді, коли причина сприймається людиною як така, що знаходиться всередині через інтерес та насолоду, а не ззовні через контроль чи обмеження соціального середовища, може виникнути стійка внутрішня мотивація (Ryan RM, Deci EL., 2017).

Узагальнюючи результати багатьох лабораторних та польових експериментів, в яких вивчався вплив на внутрішню мотивацію таких зовнішніх чинників, як підкріплення, винагороди, зворотній зв'язок тощо, в теорії когнітивної оцінки стверджується, що коли ці фактори в процесі діяльності адресуються безпосередньо до відчуття компетентності, то вони можуть підсилювати внутрішню мотивацію. Однак для цього потрібний фон — відчуття суб'єктом автономності або внутрішнього локусу каузальності (причинності), тобто людина повинна переживати свою поведінку як самостійну, оскільки автономність є базовою потребою.

Згідно теорії когнітивної оцінки, події які трапляються у навколишньому середовищі, або оточенні людини можуть сприйматися як ті, що: інформують про прогрес виконання завдання (інформаційні чинники), або контролюють поведінку людини у діяльності (контролюючі чинники). Важливо розуміти, що середовище та оточення напряду не викликає внутрішньої мотивації, але підтримує або перешкоджає їй через інформаційні та контролюючі чинники (Taylor, I., 2015). Якщо в процесі виконання певного завдання будуть з'являтися контролюючі чинники людина може відчувати спонукання або примус до дій. Таким чином,

автономія підривається, оскільки справжнє походження поведінки (тобто локус казуальності) зміщується з внутрішніх причин до зовнішніх. Навпаки, інформаційні чинники підживлюють відчуття автономії та компетентності, оскільки це сприяє усвідомленню оптимальних викликів та позитивного зворотного зв'язку у виконуваний діяльності.

Як бачимо, тип та якість зворотного зв'язку відіграє важливу роль у розвитку внутрішньої мотивації. Позитивний зворотний зв'язок, який супроводжується певною підтримкою автономії, називають інформаційними. Проте, коли позитивний зворотний зв'язок надається контролюючим способом — наприклад, у формі «Добре, ти вчинив так, як треба», — це, як правило, шкодить автономній мотивації, тому що зміщує локус казуальності до зовнішнього (*Ryan RM, Deci EL., 2000*). З іншої сторони, коли зворотний зв'язок негативний, це зазвичай передає некомпетентність і підриває автономну мотивацію. Якщо ж негативний зворотний зв'язок постійний та принижує людину, це може призвести до відмови від діяльності.

Отже, теорія когнітивної оцінки припускає, що зовнішні події можуть впливати на внутрішню мотивацію трьома способами. По-перше, соціальне середовище надає інформацію (інформаційні події), наприклад, про те, наскільки добре людина виконує завдання в спорті. Ця інформація (якщо позитивна) дозволяє людині відчувати себе компетентною і, таким чином, сприяє внутрішній мотивації (*Vallerand, R. J., 2007*). По-друге, контроль над подіями, через винагороди (матеріальні заохочення, похвала) та покарання, змушує людей відчувати себе менш автономними та більш контрольованими іншими речами, що у свою чергу, знижує внутрішню мотивацію. Третій спосіб впливу - це амотиваційні події, наприклад негативний відгук про виконання діяльності, що викликає почуття некомпетентності, а отже знижує внутрішню мотивацію.

Вивчення внутрішньої мотивації та її впливу на людську поведінку, зокрема у спорті, має велике значення для розуміння та підтримки позитивних аспектів саморозвитку та самореалізації. Результати досліджень, здійснених у контексті теорії самодетермінації та когнітивної оцінки, показують, що задоволення базових потреб в автономності, компетентності та співучасті сприяє внутрішній мотивації.

Цілком очевидно, що для розвитку та підтримки внутрішньої мотивації важливо створювати середовище, яке сприяє відчуттю автономності та підтримує внутрішній локус каузальності. Позитивний зворотний зв'язок, спрямований на відчуття компетентності та автономії, підтримує внутрішню мотивацію, в той час як контролюючі чинники можуть призвести до її зниження.

Таким чином, подальше дослідження та розвиток підходів, спрямованих на підтримку внутрішньої мотивації, є важливим завданням для науковців, тренерів та психологів, що працюють у спортивній сфері та інших галузях людської діяльності. Забезпечення умов для виникнення та розвитку внутрішньої мотивації може сприяти підвищенню результативності, задоволеності та загального благополуччя індивідуумів.

У спортивній сфері, як і в будь-якій іншій галузі, міжособистісні відносини мають велике значення для розвитку внутрішньої мотивації спортсменів. Один з ключових соціальних агентів, що впливає на цей процес, - тренер. Поведінка тренера відіграє вирішальну роль не лише у досягненні спортивних результатів, але й у формуванні внутрішньої мотивації та психологічного благополуччя спортсменів.

Ми спрямуємо увагу на конкретні чинники у міжособистісних відносинах спортсменів з тренерами, які впливають на розвиток їхньої внутрішньої мотивації. Розглянемо чотири важливі аспекти поведінки тренера, які стали об'єктом багатьох досліджень у спортивній сфері. Ці аспекти включають спрямування поведінки на підтримку автономії чи встановлення контролю, загальний стиль тренерства, тип мотиваційного клімату у групі та тип та якість зворотного зв'язку. Вивчення різних аспектів тренерської поведінки та їх впливу на мотивацію спортсменів є важливим кроком у покращенні тренувальних практик та досягненні високих спортивних результатів.

Першим кроком у розумінні впливу тренерської поведінки на внутрішню мотивацію спортсменів є дослідження спрямування тренерської діяльності на підтримку автономії або встановлення контролю. Аналіз різних аспектів цього питання допоможе нам краще зрозуміти, як тренер може стимулювати внутрішню мотивацію спортсменів через створення сприятливого середовища. Вважається (*Schüler J, Wolff W, Duda JL., 2023*), що ключовим у поведінці тренера для сприяння задоволенню базових психологічних потреб, є підтримка автономії, адже це опосередковано призводить до задоволення інших основних потреб (компетентності та співучасті). Основна потреба в автономії може бути порушена, якщо тренер змушує спортсмена діяти, мислити та проявляти емоції певним чином, наприклад, через надмірний контроль, залякування та примушення до демонстрації умовної поваги до себе (*Bartholomew, K. J., Ntoumanis, N., Thøgersen-Ntoumani, C., 2010*). Таким чином підривається і основна потреба у співучасті, адже поведінка тренера стає дистанційною, холодною та зневажливою (*Bartholomew, K. J., Ntoumanis, N., Ryan, R. M., Thøgersen-Ntoumani, C., 2011*). Поряд з тим, тренер, який підтримує автономію, надає спортсменам можливість вибору, запрошує спортсменів брати участь у прийнятті рішень, максимально зменшує зовнішні вимоги, визнає їхні почуття та дає лише значущу інформацію. Такі дії сприяють

більш автономній формі мотивації (внутрішній), тоді як контролююча поведінка тренера призводить до менш самостійної форми мотивації, такої як зовнішня (Adie, J. W., Duda, J. L., Ntoumanis, N., 2012).

Дослідження підтверджують, що спрямування тренерської поведінки на підтримку автономії сприяє розвитку внутрішньої мотивації у спортсменів. Тренери, які надають спортсменам можливість вибору, підтримують їхні почуття та дозволяють самостійно приймати рішення, сприяють розвитку більш автономної форми мотивації. Тренери, які встановлюють контроль та надають зовнішні вимоги, можуть призводити до менш самостійної форми мотивації у спортсменів. Зайва контрольованість може підірвати почуття автономії та спричинити зовнішню мотивацію.

Загальний стиль тренерства є наступним конкретним чинником поведінки тренера, що суттєво впливає на розвиток внутрішньої мотивації. Загалом, ряд досліджень показують, що сприйняті спортсменами стилі викладання, які демонструють тренери мають важливий мотиваційний вплив (Amorose, A. J., 2007; Chelladurai, P., 2007; Horn, T. S., 2008).

В цих роботах вчені виявили, що спортсмени, які сприймали своїх тренерів як більш демократичних у стилі викладання, повідомляли про вищий рівень автономії та внутрішньої мотивації, а спортсмени, які сприймали своїх тренерів як більш автократичних відчували нижчий рівень автономії, зворотного зв'язку та внутрішньої мотивації.

З практичної точки зору, стимулювання тренерами демократичного стилю керівництва виглядає як важливий крок у сприянні розвитку внутрішньої мотивації у спортсменів. Однак, варто зазначити, що ця рекомендація може бути надто упрощеною, оскільки ефективність тренерських стилів залежить від різних факторів, таких як особистісні риси спортсменів та конкретні умови спортивної діяльності.

Зауважимо, що деякі аспекти тренерської поведінки, які впливають на внутрішню мотивацію спортсменів, залишаються недостатньо дослідженими. Наприклад, детермінанти спрямування тренерської діяльності на підтримку автономії чи встановлення контролю потребують подальшого дослідження.

Виявлено, що тип та якість зворотного зв'язку від тренера має велике значення для внутрішньої мотивації спортсменів. Дослідження у сфері спорту досліджували різні аспекти зворотного зв'язку, здебільшого зосереджуючись на мотиваційних наслідках змісту та частоти зворотного зв'язку, а також було виділено їх два типи - позитивний та негативний (Weiss, M. R., Amorose, A. J., Kipp, L. E., 2012). Загалом, було визнано, що тренери, які надають часту похвалу та технічну інформацію, пов'язану з продуктивністю, повинні асоціюватися з позитивними мотиваційними результатами серед молодих учасників (наприклад, вища

сприйнята компетентність, самооцінка та автономна мотивація), тоді як критика спортсменів та повне ігнорування їх успішності повинно мати протилежний ефект (*Hein, V., Koka, A., 2007*).

Отже, для підвищення внутрішньої мотивації у спортсменів важливо, щоб тренери надавали підтримку їхній автономії, сприяли розвитку їхніх особистісних здібностей та надавали конструктивний, інформаційний зворотний зв'язок. Такий підхід допоможе не лише у досягненні кращих спортивних результатів, але й у збереженні внутрішньої мотивації та психологічного благополуччя спортсменів.

Теорія когнітивної оцінки, зокрема, може дати відповідь на питання: як тренерам передати відгук та інформацію щодо виправлення помилок, не порушуючи внутрішню мотивацію. Такий зворотний зв'язок може ґрунтуватися на спортивних результатах, але на тому, що можна контролювати в межах цих результатів. Якщо зворотний зв'язок сприймається як інформація про продуктивність і старання спортсмена, а не як засіб контролю, це може підвищити внутрішню мотивацію, а не підірвати її (*Schüler J, Wolff W, Duda JL., 2023*). Досить передбачувано, що саме позитивний зворотний зв'язок постійно пов'язують з внутрішньою мотивацією, оскільки це підвищує сприйняття компетентності (*Mouratidis, A., Vansteenkiste, M., Lens, W., & Sideridis, G., 2008*). Коригувальний зворотний зв'язок, наданий у спосіб підтримки автономії, корелює з вищою автономією, компетентністю та внутрішньою мотивацією у спортсменів із різних видів спорту (*Carpentier, J., Mageau, G. A., 2013; Mouratidis, A., Lens, W., Vansteenkiste, M., 2010*). Отже, тренери повинні надати значущу (з точки зору спортсмена) причину, чому їх зворотний зв'язок може допомогти спортсмену, запитати його думку щодо наданого зворотного зв'язку та запропонувати альтернативу подальших дій.

Загалом результати цих досліджень підтверджують мотиваційні переваги прийняття тренером позитивного підходу до надання зворотного зв'язку. Однак, інтерпретація спортсменами зворотного зв'язку є таким же важливим чинником їхньої мотивації, як і тип, частота та зміст зворотного зв'язку. Часті відгуки та соціальна підтримка посилюють внутрішню мотивацію спортсменів (*Taylor, I., 2015*). Однак, схоже що надмірна підтримка може і підірвати внутрішню мотивацію, оскільки може сприйматися як контролююча. Наприклад, надання, здавалося б, ефективного зворотного зв'язку, може насправді призвести до негативних мотиваційних результатів, якщо зворотний зв'язок: нещирий і поблажливий; не надається умовно або не відповідає реальній старанності спортсмена; надається в контролюючій або принизливій формі. Як бачимо, негативні мотиваційні ефекти цілком ймовірні, коли зворотний зв'язок, наданий спортсменам, передбачає нереалістичні очікування продуктивності та сприяє збільшенню їх самолюбства.

Отже, хоча іноді здається, що для розвитку та підтримки внутрішньої мотивації тренери повинні надавати багато похвали, заохочень та уникати критики, важливо визнати, що забезпечення ефективного зворотного зв'язку є значно складнішим. Також, слід зауважити, що дуже важливо враховувати ситуації в яких знаходиться тренер та спортсмен. Наприклад, слабке задоволення потреби в компетентності може сприймати спортсмен, який відчуває себе некомпетентним, тому що він просто ще не має необхідних навичок, щоб добре виступати (хоча і підтримується тренером). В іншому випадку, спортсмен, може відчувати себе некомпетентним через те, що тренер постійно дає негативний відгук без суттєвої інформації, часто критикує, не підтримує, або навіть принижує його. Як бачимо, в обох випадках базова потреба в компетентності не задовольняється, а отже підривається внутрішня мотивація, проте не завжди причиною тому є неефективна поведінка тренера.

Дослідження показують, що створення сприятливого мотиваційного клімату, який спрямований на завдання та майстерність, сприяє розвитку внутрішньої мотивації у спортсменів. Натомість, настанова на результат може призвести до зменшення внутрішньої мотивації та спричинити негативні наслідки для психологічного благополуччя спортсменів.

Мотиваційний клімат стосується загальної атмосфери, яка панує в команді, групі чи спортивному клубі, тобто у тренувальному середовищі. Оскільки тренер, зазвичай, є найавторитетнішою та визначальною особою на тренуванні, таке середовище цілком формується з його поведінки та визначає загальний настрій який передається спортсменам. Існує два основних типи мотиваційного клімату: пов'язаний із завданням (настанова на майстерність) і пов'язаний з самоствердженням (настанова на результат) (*Treasure, D. C., Duda, J. L., Hall, H. K., Roberts, G. C., Ames, C., Maehr, M. L., 2001*). Клімат орієнтований на виконання завдань заохочує та мотивує спортсменів виконувати певну діяльність, щоб покращити свої навички; клімат, пов'язаний із самоствердженням, змушує спортсменів вірити, що вони повинні перевершити у результатах інших спортсменів, у тому числі своїх товаришів по команді.

Мотиваційний клімат визначає, як успіх і невдача сприймаються та підкреслюються в соціальному середовищі (*Duda, J. L., & Balaguer, I., 2007*). Настанова на майстерність зосереджує спортсменів на навчанні, вдосконаленні та прикладанні зусиль як основних засобів концептуалізації успіху. Поведінка тренерів, які створюють такий клімат, забезпечить оптимально складні та змістовні тренувальні дії, винагородження та заохочення самого прогресу досягнення індивідуальних цілей, оцінку продуктивності на основі докладених зусиль та вдосконалення навичок, що опосередковано сприяє співпраці між членами групи (*Vallerand, R. J., 2007*). Навпаки, мотиваційний клімат самоствердження (настанова на

результат) описує середовище, де фокус зосереджений на визначенні успіху та невдачі з точки зору порівняння з іншими спортсменами та певними унормованими критеріями. У такому кліматі тренери заохочують гравців демонструвати кращу продуктивність порівняно з іншими, застосовують покарання за помилки та заохочують внутрішньо командне суперництво як засіб досягнення умовних цілей.

Атмосфера, створена тренерами, має особливо сильне мотиваційне значення для молодих спортсменів (*Horn, T. S., 2008*). Наприклад, молодь, яка повідомляє про переважаючий клімат з настановою на майстерність у своєму спортивному середовищі, також повідомляє про краще сприйняття компетентності та відчуття насолоди, меншу тривожність, більш адаптивні стратегії подолання стресу та більш високий рівень автономної мотивації. Учасники дослідження, які вказували на переважання мотиваційного клімату з настановою на результат показали менш позитивні результати за тими ж показниками.

Отже, мотиваційний клімат впливає не лише на розвиток внутрішньої мотивації спортсменів, а й значною мірою сприяє змінам емоційних, когнітивних і поведінкових результатів у спорті. Дослідження показують, що тренери повинні приділяти багато уваги збалансуванню типу мотиваційного клімату у бік переважання настанови на майстерність. Здається, що цього значно легше досягти у сфері фізичного виховання порівняно зі сферою спорту, де із року в рік посилюється явище професіоналізації, ранньої спеціалізації і як наслідок посилення значення спортивних результатів вже у підлітковому віці. Подальші дослідження в цьому напрямі можуть бути спрямовані на розробку більш практичних рекомендацій та спеціальних освітніх програм для тренерів щодо того, як збалансувати клімат майстерності та результативності у сучасному конкурентному спортивному контексті, де перемоги та рекорди вважаються еталоном успішної спортивної кар'єри.

Більш глобальним та опосередкованим чинником, що може впливати на розвиток внутрішньої мотивації спортсменів є поведінка батьків. Якщо поведінка тренера може впливати лише на мотивацію підопічного до спорту, то батьки постійно присутні в усіх аспектах життя своїх дітей. Таким чином, вони мають першочергову позицію для впливу на розвиток особистості спортсмена, включаючи внутрішню мотивацію.

Вважається, що рання перешкода задоволенню основних потреб дітей з боку батьків, породжує відчуття незахищеності, і намагаючись компенсувати це, вони розвивають сильні зовнішні прагнення. Коли діти та особливо підлітки відчувають порушення своїх основних психологічних потреб, вони, як правило, стають більш орієнтованими на зовнішні цілі, щоб компенсувати внутрішнє почуття тривоги. Сильніша орієнтація на зовнішні прагнення, у свою чергу, призводить до більшого не задоволення потреб і гірших результатів (*Weiss, M. R.,*

Amorose, A. J., & Kipp, L. E., 2012). Таким чином на глобальному мотиваційному рівні створюється циклічна негативна динаміка, яка руйнує внутрішню мотивацію на нижчих, контекстуальних та ситуативних рівнях.

Не дивно, що вплив міжособистісного контексту є центром великої кількості досліджень, враховуючи, що теорія самодетермінації розглядає це як одну з найважливіших передумов людської мотивації. Отже, загалом розрізняється два типи міжособистісного контексту: підтримка автономії та контроль. Вважається, що міжособистісний контекст підтримує автономію, коли соціальні агенти (наприклад, тренери, батьки) заохочують участь у прийнятті рішень, надають значущі відгуки, використовують нейтральну мову (наприклад, «можеш», а не «повинен») під час міжособистісного спілкування та визнають почуття і точку зору спортсмена. Міжособистісний контекст вважається контролюючим, коли значущі особи не пояснюють, чому виконання діяльності є важливим, використовують наполегливу мову під час міжособистісного спілкування (наприклад, «повинен» і «треба») або не визнають труднощів, пов'язаних з виконанням.

Наступним важливим чинником, який ми вирішили виділити окремо, є впровадження винагород за виконання діяльності. Як відомо, теорія когнітивної оцінки в рамках SDT бере свій початок з основоположних досліджень, проведених Едвардом Л. Деці (1971), про так звані «підривні ефекти» зовнішніх винагород (*Deci, E. L., 1971*). Було показано, що коли людей винагороджували грошима за завдання, яке вони спочатку виконували з внутрішньої мотивації, вони з меншою ймовірністю продовжували це завдання, коли зовнішню винагороду (гроші) було вилучено.

Ефект підриву внутрішньої мотивації означає, що внутрішня мотивація може бути зруйнована, якщо люди отримують винагороду за дію, яка спочатку була виконана заради неї самої. Такі винагороди сприймаються як контролюючий чинник, що перешкоджає потребі в автономії. Ефект підриву також може виникнути, якщо отримано негативний відгук. Висновки Едварда Л. Деці (2017) за понад чотири десятиліття подальших досліджень у багатьох сферах людського життя, підтвердили, що підрильний ефект може виникнути, коли за внутрішньо мотивовану поведінку надається зовнішня винагорода (*Ryan RM, Deci EL., 2017*).

Винагороди взагалом поділяють за двома критеріями: 1) оголошені (очікувані) та неоголошені (неочікувані); 2) інформаційні та контролюючі. Ефект підриву частіше виникає з оголошеними або очікуваними винагородами. Лише винагороди, які ми усвідомлюємо, можуть впливати на нашу поведінку та сприйматися як контролюючі. Результати досліджень також вказують на те, що негативний вплив на внутрішню мотивацію є слабшим, коли людей винагороджують за результати, ніж коли вони винагороджуються лише за свої зусилля або за

виконання завдання. Як не дивно, це узгоджується з теорією когнітивної оцінки, адже наслідки винагород головним чином залежать від того, чи можна їх інтерпретувати як інформаційні (неочікувана винагорода за фактом виконання завдання може підвищити відчуття компетентності) чи як контролюючі, які впливають на поведінку людини (наприклад, оголошена винагорода в ході діяльності може знизити сприйману автономію) (Standage M., Ryan R.M., 2020). Останні дослідження показали, що, залежно від подання та інтерпретації винагород, вони можуть призводити до зовсім різних результатів (Schüler J, Wolff W, Duda J.L., 2023).

Теорія когнітивної оцінки добре впроваджена в спорті. Тут ефект підриву знайшов найбільший резонанс у дослідницькому питанні про те, чи підривають спортивні стипендії (які регулярно використовуються університетами США для набору та підтримки спортивних талантів) внутрішню мотивацію студентів коледжу.

Фактично, спортсмени, які мають можливість займатися своїм видом спорту на високому рівні, повинні мати високе відчуття компетентності. Компетентність як базова психологічна потреба, у свою чергу, має призводити до підвищення внутрішньої мотивації. Отже, спортсмени, які отримують стипендії, повинні повідомляти про високий рівень внутрішньої мотивації. Проте дослідження, які проводилися з цього приводу, як правило, демонструють негативний зв'язок між спортивними стипендіями та внутрішньою мотивацією (Cremades, J. G., Flournoy, B., & Gomez, C. B., 2012). Це протиріччя пояснюється тим, що одержувачі стипендій можуть відчувати, що вони грають для того, щоб виправдати стипендію, яку вони отримують, ніж заради задоволення від гри. Відповідно до теорії когнітивної оцінки, сталася контролююча подія, яка змушує людей відчувати контроль з боку інших, що знижує внутрішню мотивацію (Standage M., Ryan R.M., 2020). Деякі дослідники змогли розрізнити спортсменів, які отримують стипендію, і спортсменів, які не отримують стипендії, на основі їхніх мотивів участі, причому внутрішня мотивація корелювала з отриманням стипендії. Ці змішані результати підкреслюють потенційний подвійний вплив зовнішніх винагород на внутрішню мотивацію.

Винагорода та внутрішня мотивація не обов'язково є протиріччям, а радше їх слід розглядати разом. Як було показано у різноманітних дослідженнях, стипендії можуть пригнічувати автономію (наприклад, «Я повинен виступати, тому що я стипендіат»), або можуть підвищувати компетентність (наприклад, «Я повинен бути справді хорошим, тому що мені дали стипендію»).

Завершуючі тему стипендій, зазначимо результати одного лонгitudного дослідження (Moller, Arlen C., Kennon M. Sheldon, 2020). Моллер А. і Шелдон К. (2020) досліджували, що

відбувається з внутрішньою мотивацією спортсменів через десять років після закінчення коледжу. Вони виявили, що спортсмени, які отримували стипендію (порівняно з тими хто не отримував) відчували сильнішу зовнішню мотивацію під час навчання в коледжі та повідомили про меншу насолоду від свого спорту на теперешній час. Згідно з цим, негативні наслідки стипендій можуть мати досить віддалений ефект.

Взагалом, численні дослідження забезпечили сильну підтримку теорії когнітивної оцінки. Ефект підриву внутрішньої мотивації зазвичай виникає коли винагороду можна передбачити. Непередбачувані винагороди не повинні знижувати рівень внутрішньої мотивації, окрім тих випадків коли не всі учасники отримують максимальну винагороду. Матеріальні винагороди мають більш руйнівний ефект для дітей, ніж для дорослих, а підкріплення словесними винагородами було слабшим для дітей, ніж для дорослих. Ці результати підкреслюють велику кількість загальних ризиків, пов'язаних з використанням матеріальної винагороди, особливо при роботі з дітьми та підлітками.

Також варто зазначити, що дослідники розрізняють матеріальну винагороду та словесну винагороду (похвала). Матеріальна винагорода, як правило, знижує внутрішню мотивацію, тоді як словесна винагорода підвищує її. Також відомо, що вербальна похвала («молодець») і невербальна похвала (великий палець вгору, поплескування по спині) мотивують людей, які ще не мають внутрішньої мотивації (*Schüler J., Wolff W., Duda J.L., 2023*).

Похвала особливо впливає на людей, які зазвичай отримують мало визнання за свої спортивні результати. Однак важливо, щоб ця похвала була чітко інформаційною (має на меті підвищити почуття компетентності), а не була маніпулятивною чи використовувалася для контролю над людиною. У зв'язку з цим цікаво відзначити, що словесні винагороди, як правило, несподівані, і це може бути однією з причин того, що при ефективному використанні не будуть мати негативного впливу на внутрішню мотивацію.

На нашу думку, теорія самодетермінації може забезпечити міцну теоретичну основу для сприяння внутрішній мотивації спортсменів. Базуючись на SDT, один із способів розвитку внутрішньої мотивації – це розвивати спортивне середовище, яке проявляє більше підтримки основних психологічних потреб та менш імовірно ставить під загрозу почуття компетентності, автономії та співучасті.

З точки зору теорії потоку, яка багато в чому узгоджується з теорією самодетермінації, найпростіший шлях до внутрішньої мотивації – це відчути стан потоку. На нашу думку, така теза не тільки розширює розуміння внутрішньої мотивації, а й може означати те, що стан потоку є окремим чинником, який сприяє внутрішній мотивації.

Стан потоку визначається як комбінація дев'яти елементів. При цьому три елементи є умовами виникнення потоку (апріорні компоненти): баланс викликів і навичок, чіткі цілі, однозначний зворотній зв'язок; наступні шість елементів є наслідками входження у стан потоку: поєднання дії та усвідомлення, концентрація на завданні, відчуття контролю, зниження самосвідомості, трансформація часу, що у сукупності призводять до автотелічного досвіду, або ж внутрішньої мотивації.

Хоча, як вказує Чікцентміхайі М. (2013), баланс викликів і навичок, найбільш важливий у порівнянні з усіма іншими компонентами, але в останніх дослідженнях зазначається, що потік – це стан з різними компонентами, які лише у своїй взаємодії представляють досвід потоку (Nakamura J., Csikszentmihalyi M., 2020). Отже, слід мати на увазі, що окремий компонент не повністю відображає досвід потоку.

Треба зазначити, що стан потоку дає людині відчуття відкриття, нової реальності, тому багато характеристик мотивації потоку описують термінами гри, задоволення, захоплення діяльністю. Зокрема, пояснюючі виникнення внутрішньої мотивації у потоці, Чікцентміхайі М. (2013) посилається на праці Каллуа Р., який вважав, що люди отримують задоволення від гри, перевіряючи свої межі, розширюючи навички, отримуючи новий досвід, шукаючи відчуття небезпеки та змінюючи свою свідомість. Дослідження показали значну схожість між відчуттям гри та станом потоку (Csikszentmihalyi M., 2013).

Незалежно від формальних відмінностей гри та діяльності у стані потоку, вони однаково дають учасникам відчуття відкриття, дослідження, вирішення проблем – іншими словами, відчуття новизни та виклику. Отже, сприятливим для виникнення потоку може бути активне залучення ігрового методу у процесі тренування. Необхідно постійно варіювати зміст і послідовність практичних вправ. Слід пам'ятати, що нудьга та одноманітність є противниками веселощів та ігор, а також можуть бути причиною зниження внутрішньої мотивації та навіть відмови від виконання діяльності.

Однак, незважаючи на те, що характеристики потоку були широко вивчені та відтворені, чинники, які викликають, підтримують, підривають або переривають потік, набагато менш зрозумілі. Фактично, існує певний ступінь невизначеності щодо того, що сприяє потоку, і цей досвід у спорті часто сприймається як невловимий, рідкісний та непередбачуваний. Далі ми розглянемо лише деякі найбільш важливі чинники, які впливають на виникнення стану потоку, а отже і внутрішньої мотивації та гармонійно доповнюють раніше вказані положення теорії самодетермінації.

Однією з трьох основних умов досвіду потоку є відповідність навичок і здібностей людини вимогам завдання (баланс викликів і навичок) (Nakamura J., Csikszentmihalyi M., 2020).

Ця умова дотримується, коли тренер доручає виконати оптимально складну вправу під час тренування. Якщо ж завдання буде занадто складним і перевищить здібності спортсменів, вони можуть стати тривожними і боятися невдачі, а отже необхідно знизити рівень складності. Якщо завдання буде занадто легке, вони почнуть нудьгувати, тому потрібно підвищити складність завдання. Вчені припускають, що потік більш імовірний, коли навички та вимоги до завдання збігаються на високому рівні (наприклад, складна вправа для елітних тенісистів). Якщо навички та вимоги до завдань збігаються на низькому рівні (наприклад, прості вправи для початківців у тенісі), будь-яка поява потоку, ймовірно, буде дуже короткою та обмеженою за своєю інтенсивністю (Csikszentmihalyi M., 2013).

Коли люди долають оптимальний для себе виклик, вони розвивають вищий рівень навичок, і діяльність перестає бути такою захоплюючою, як раніше. Щоб продовжувати відчувати потік, вони повинні брати участь у дедалі складніших викликах. Оптимальний рівень виклику розширює наявні навички (Vygotsky, LS., Cole, M., 1978) що призводить до більш складних здібностей до дії. Цей фактор, пояснює, що для частішого виникнення стану потоку, діяльність повинна забезпечувати систему градуїованих завдань, здатних пристосувати постійне та поглиблене задоволення людини в міру розвитку навичок.

Іншим чинником потоку є отримання прямого інформаційного зворотного зв'язку щодо виконання дії (Schüler J., Wolff W., Duda JL., 2023). Цей відгук може надати тренер, але зворотній зв'язок також може бути внутрішнім для людини (наприклад, кінестетичним, таким як відчуття, що рух просто «здається правильним» і плавним). Різні типи зворотного зв'язку допомагають коригувати дії в напрямку досягнення мети і можуть підвищити ймовірність виникнення потоку.

Потік є більш вірогідним, коли людина стикається з чіткими цілями, а не з загальним запитом (Nakamura J., Csikszentmihalyi M., 2020). Чітка мета орієнтує дії людини та допомагає їх структурувати (наприклад, за допомогою підцілей). Усвідомленні та прості цілі також можуть сприяти збереженню концентрації, що є необхідною умовою потоку.

Дослідження виявляють і досить неочевидні ситуаційні чинники, які підвищують самосвідомість людей та можуть перешкоджати досвіду потоку, або значно знизять його інтенсивність. Одним з елементів потоку є відчуття зниження рівня самосвідомості, що означає повне поглинання діяльністю та відсутність думок про себе та очікування оточуючих (Nakamura J., Csikszentmihalyi M., 2020). Наприклад, дослідники припускають, що коли люди займаються діяльністю перед дзеркалом – це навпаки, як відомо, підвищує самосвідомість та може перешкоджати відчуттю потоку. Також, люди, які характеризуються сильним страхом невдачі демонструють підвищений рівень негативних думок про себе, коли вони залучені до

діяльності, яка передбачає оптимальну складність і може виявити рівень індивідуальних здібностей. Постійні думки про себе та думку оточуючих будуть перешкоджати залученню у завдання, а отже потік менш ймовірний.

Треба зазначити, що деякі фізіологічні аспекти також слід враховувати, як чинники переживання потоку. Люди набагато рідше відчують стан потоку, коли їхня психофізіологічна система перебуває в стані виснаження, що перешкоджає залученню у діяльність (Keller, J., Landhäußer, A., 2012). Зокрема, підвищене психічне навантаження в умовах потоку пов'язують з високим рівнем концентрації (Keller, J., Bless, H., Blomann, F., & Kleinböhl, D., 2011).

Таким чином, попереднє виснаження та втома перешкоджають готовності людей увійти в стан потоку. Крім того, дослідження показують, що стан психофізіологічної системи швидше за все впливає на період часу, протягом якого людина буде здатна залишатися в стані потоку (De Manzano, Ö., Theorell, T., Harmat, L., Ullén, F., 2010). Здається, той факт, що внутрішня мотивація може передбачати більш інтенсивне виснаження нервової системи, через високу концентрацію уваги, не вказується в теорії самодетермінації. Потрібно більше досліджень у сфері спорту, щоб точно з'ясувати, яким чином стан потоку та внутрішньої мотивації буде впливати на продуктивність та психофізіологічний стан спортсменів.

Загальний аналіз теорії самодетермінації (SDT) свідчить про її велике значення для розуміння внутрішньої мотивації людини. Розроблена Едвардом Л. Деці та Річардом М. Райаном, ця теорія стверджує, що люди від народження є активними, самовмотивованими індивідами, які шукають оптимальні виклики та новий досвід. Однак природні потреби людини вимагають постійної соціальної підтримки та підкріплення. SDT складається з шести формальних міні-теорій, організованих навколо концепції основних психологічних потреб.

Взаємодія з іншими людьми є невід'ємною складовою нашого життя, і її вплив на нашу внутрішню мотивацію надзвичайно важливий. Потреба у співучасті з іншими людьми, що виражає бажання встановлення відносин, ґрунтується на почуттях приналежності та прихильності, і виявляється ключовою у теорії самодетермінації. Деці та Райан підкреслюють, що якість взаємодії з іншими людьми, така як автономність та компетентність, є важливими для досягнення внутрішньої мотивації.

Спорт розкриває різноманітні форми взаємодії та стосунків з іншими людьми, і розуміння теорії самодетермінації може бути корисним для спортсменів, тренерів та інших учасників спортивного середовища. Застосування принципів цієї теорії може поліпшити спортивні досягнення та ефективність взаємин у спорті.

Розуміння важливості співучасті з іншими людьми та її впливу на внутрішню мотивацію є критичним для успішного розвитку та досягнень у спорті. Теорія самодетермінації підкреслює, що задоволення цієї потреби є не менш важливим фактором для внутрішньої мотивації, ніж відчуття автономності та компетентності.

Розуміння та підтримка внутрішньої мотивації у спорті є важливими для успіху спортсменів. Наукові дослідження в цій галузі можуть сприяти подальшому розвитку спортивної практики та покращенню результатів спортивних виступів. У цьому контексті розвиток внутрішньої мотивації у спорті є складним і багатограним процесом. Теорія самодетермінації та теорія потоку надають важливі інструменти для розуміння цього явища, підкреслюючи значення почуття автономії, компетентності та співучасті у формуванні внутрішньої мотивації.

Теорія самодетермінації відкриває шлях для розуміння внутрішніх механізмів мотивації та її впливу на поведінку людини у спорті. Однак виявляється, що внутрішня мотивація не тільки залежить від внутрішніх чинників, таких як почуття автономії та компетентності, але і від змісту самої діяльності. Спортивна діяльність, багатогранна та різноманітна, може сприйматися по-різному і викликати різні рівні внутрішньої мотивації. Теорія потоку, запропонована М. Чіксентміхайі, стала однією з ключових концепцій у вивченні внутрішньої мотивації та оптимального досвіду у спорті. Ця теорія розглядає ряд умов, які сприяють виникненню потокового стану, що характеризується повною зануреністю у діяльність та високим ступенем задоволення від самого процесу.

Отже, загальний аналіз теорії самодетермінації свідчить про її ключове значення для розуміння внутрішньої мотивації людини, особливо у контексті спорту. Взаємодія з іншими людьми та відчуття приналежності грають важливу роль у формуванні мотивації та досягненні успіху у спорті. Розуміння цих аспектів допомагає спортсменам та тренерам досягати вищих результатів та стимулює подальший розвиток спортивної діяльності.

5. Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок

В результаті проведеного теоретичного аналізу з'ясовано, що виникнення стану потоку у спортсменів є результатом складної взаємодії особистісних характеристик та ситуаційних зовнішніх факторів. Прагнення до цього стану вимагає певного балансу між концентрацією, активацією, мотивацією, впевненістю в собі та зовнішніми впливами, такими як поведінка тренера та місце проведення діяльності. Рівень психологічної підготовки спортсменів суттєво впливає на його здатність до переживання стану потоку.

Отримані результати та узагальнення теоретичних досліджень свідчить про те, що вплив на внутрішню мотивацію спортсменів є менш негативним, коли вони отримують

винагороду за досягнуті результати, порівняно з ситуацією, де вони винагороджуються лише за свої зусилля або за виконання завдання. Це узгоджується з теорією когнітивної оцінки, оскільки ефект винагороди переважно залежить від того, як вона сприймається – в якості інформаційного стимулу чи як контролюючого фактору, що впливає на поведінку.

Існує певне розуміння серед науковців щодо взаємозв'язку між теорією потоку та іншими теоріями мотивації, але багато аспектів цього питання залишаються невизначеними та потребують подальших досліджень, зокрема, питання про наслідки виникнення стану потоку, які можуть бути зв'язані з основними психологічними потребами спортсмена (компетентністю та автономією особистості), що підтверджується теорією самодетермінації.

При подальшому дослідженні даної теми важливо комплексно враховувати психологічні та фізіологічні аспекти, які впливають на можливість входження в стан потоку, оскільки попереднє виснаження та втома можуть перешкоджати цьому, тоді як психофізіологічний стан може визначати тривалість перебування у стані потоку.

На сьогоднішній день сучасна теорія потоку залишається недостатньо дослідженим, але перспективним і потужним інструментом для розуміння та оптимізації спортивної діяльності, оскільки вона комплексно супроводжує емоційні моменти у житті спортсменів, надаючи можливість досягнення виняткових результатів за рахунок усвідомлення стану особистого задоволення.

References:

- Тадеева ТВ. Теорія самодетермінації Дісі-Раяна і навчальна мотивація. Наукові записки [Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка]. Серія: Педагогіка. 2012;(3):213-221.
- Adie, J. W., Duda, J. L., & Ntoumanis, N. (2012). Perceived coach-autonomy support, basic need satisfaction and the well-and ill-being of elite youth soccer players: A longitudinal investigation. *Psychology of Sport and Exercise, 13*(1), 51-59.
- Amorose, A. J. (2007). Coaching effectiveness: Exploring the relationship between coaching behavior and self-determined motivation.
- Bartholomew, K. J., Ntoumanis, N., & Thøgersen-Ntoumani, C. (2010). The controlling interpersonal style in a coaching context: Development and initial validation of a psychometric scale. *Journal of sport and exercise psychology, 32*(2), 193-216.
- Bartholomew, K. J., Ntoumanis, N., Ryan, R. M., & Thøgersen-Ntoumani, C. (2011). Psychological need thwarting in the sport context: Assessing the darker side of athletic experience. *Journal of sport and exercise psychology, 33*(1), 75-102.
- Carpentier, J., & Mageau, G. A. (2013). When change-oriented feedback enhances motivation, well-being and performance: A look at autonomy-supportive feedback in sport. *Psychology of Sport and Exercise, 14*(3), 423-435.
- Chelladurai, P. (2007). Leadership in sports. *Handbook of sport psychology, 111-135.*
- Cremades, J. G., Flournoy, B., & Gomez, C. B. (2012). Scholarship status and gender differences in motivation among US collegiate track and field athletes. *International Journal of Sports Science & Coaching, 7*(2), 333-344.

- Csikszentmihalyi M. *Flow: The Psychology of Happiness*. Random House; 2013.
- De Manzano, Ö., Theorell, T., Harmat, L., & Ullén, F. (2010). The psychophysiology of flow during piano playing. *Emotion, 10*(3), 301.
- Deci, E. L. (1971). Effects of externally mediated rewards on intrinsic motivation. *Journal of personality and Social Psychology, 18*(1), 105.
- Duda, J. L., & Balaguer, I. (2007). Coach-created motivational climate.
- Hein, V., & Koka, A. (2007). Perceived feedback and motivation in physical education and physical activity. *Intrinsic motivation and self-determination in exercise and sport, 127-140*.
- Horn, T. S. (2008). Coaching effectiveness in the sport domain.
- Keller, J., & Landhäuser, A. (2012). The flow model revisited. *Advances in flow research, 51-64*.
- Keller, J., Bless, H., Blomann, F., & Kleinböhl, D. (2011). Physiological aspects of flow experiences: Skills-demand-compatibility effects on heart rate variability and salivary cortisol. *Journal of Experimental Social Psychology, 47*(4), 849-852.
- Moller, Arlen C., and Kennon M. Sheldon. "Athletic scholarships are negatively associated with intrinsic motivation for sports, even decades later: Evidence for long-term undermining." *Motivation Science 6.1* (2020): 43.
- Mouratidis, A., Lens, W., & Vansteenkiste, M. (2010). How you provide corrective feedback makes a difference: The motivating role of communicating in an autonomy-supporting way. *Journal of sport and exercise psychology, 32*(5), 619-637.
- Mouratidis, A., Vansteenkiste, M., Lens, W., & Sideridis, G. (2008). The motivating role of positive feedback in sport and physical education: Evidence for a motivational model. *Journal of Sport and Exercise Psychology, 30*(2), 240-268.
- Nakamura J, Csikszentmihalyi M. The Experience of Flow: Theory and Research. In: Lopez SJ, Snyder CR, editors. *Oxford Handbook of Positive Psychology*. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press; 2020. p. 195–206.
- Ryan RM, Deci EL. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *Am Psychol. 2000*;55(1):68.
- Ryan RM, Deci EL. *Self-determination theory: Basic psychological needs in motivation, development, and wellness*. Guilford Publications; 2017.
- Ryan RM, ed. *The Oxford Handbook of Human Motivation*. OUP USA; 2012.
- Schüler J, Wolff W, Duda JL. Intrinsic Motivation in the Context of Sports. In: *Sport and Exercise Psychology: Theory and Application*. Cham: Springer International Publishing; 2023. p. 171-192.
- Standage M, Ryan RM. Self-determination theory in sport and exercise. In: *Handbook of Sport Psychology*. 2020. p. 37-56.
- Taylor, I. (2015). The five self-determination mini-theories applied to sport. In *Contemporary advances in sport psychology* (pp. 68-90). Routledge.
- Treasure, D. C., Duda, J. L., Hall, H. K., Roberts, G. C., Ames, C., & Maehr, M. L. (2001). Clarifying misconceptions and misrepresentations in achievement goal research in sport: A response to Harwood, Hardy, and Swain. *Journal of sport and exercise psychology, 23*(4), 317-329.
- Vallerand, R. J. (2007). Intrinsic and extrinsic motivation in sport and physical activity: A review and a look at the future. *Handbook of sport psychology, 59-83*.
- Vygotsky, Lev Semenovich, and Michael Cole. *Mind in society: Development of higher psychological processes*. Harvard university press, 1978.
- Weiss, M. R., Amorose, A. J., & Kipp, L. E. (2012). Youth motivation and participation in sport and physical activity.

CHAPTER 17.
**PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF STUDENTS OF VOCATIONAL
COLLEGES IN UKRAINE**

Olha KOMKOVA

Ph.D, senior category teacher, teacher-methodologist, MTFC ONTU,
(12 Chornomorskogo Kozatstva Street, Odesa, 65003, Ukraine)

olga_komk@ukr.net

<https://orcid.org/0009-0003-2430-7752>

Olga YAVTUSHENKO

senior category teacher, teacher-methodologist, MTFC ONTU,
(12 Chornomorskogo Kozatstva Street, Odesa, 65003, Ukraine)

molnovetskaya@ukr.net

<https://orcid.org/0009-0002-4842-493X>

Viktoriiia OLKHOVSKA

senior category teacher, teacher-methodologist, MTFC ONTU,
(12 Chornomorskogo Kozatstva Street, Odesa, 65003, Ukraine)

viktoriaolkhovska708@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-6061-8066>

Abstract. The publication raises the issues of age peculiarities, formation of a student's personality as a future specialist with higher education, thinking in development, formation of self-awareness in studenthood, dependence of the psycho-emotional state during the period of adaptation to learning on the level of physical fitness, motivation of students' learning activities. It is known that the content of learning, its importance for the student is the basis of the motivational sphere. The content of learning determines the orientation of students, i.e., the motives for learning. A modern teacher is primarily faced with the task of using resources in teaching that will arouse and maintain students' interest in learning new things.

Keywords: periodization; youth; adaptation; developmental features (age, individual); student; students; late adolescence; early adulthood; social roles; professional education.

Introduction. When entering college, each student is faced with insufficient psychological readiness for new learning and living conditions. Therefore, the process of student adaptation is a relevant topic for research. This material is a step towards increasing the motivation of learning activities. The paper investigates the period of adaptation of first-year college students and shows the connection between comfortable adaptation and a high level of learning.

The problem statement. The topic of studying the adaptation of college students has not been researched very much, but it is an acute problem, because half of the graduates go to college after high school. And the professionalism and qualifications of a specialist at an enterprise where a college graduate will be employed depend on how the adaptation period goes.

Analysis of recent studies and publications. The purpose of this study is to identify the factors and peculiarities of students' adaptation to college studies. The complexity of this process is due to the transition to new forms and methods of educational work, which differ significantly from the school conditions of educational activity and the specifics of classes (different styles of lectures and seminars; different levels of demandingness, individual characteristics of teachers and trainers).

Results of the study: According to the study, most students undergo adaptation during the first year of study. The adaptation period has a positive effect on the professional competence of future specialists.

Conclusions: The following conclusions can be drawn from the study:

- 1) All participants of the educational process take part in adaptation.
- 2) The professional activity of future specialists depends on the adaptation of first-year students.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТУДЕНТІВ ФАХОВИХ КОЛЕДЖІВ УКРАЇНИ

Анотація. Публікація активізує питання вікових особливостей, становлення особистості студента як майбутнього фахівця з вищою освітою, мислення в розвитку, становлення самосвідомості в студентському віці, залежність психоемоційного стану у період адаптації до навчання від рівня фізичної підготовленості, мотивацію навчальної діяльності студентів. Відомо, що зміст навчання, його значущість для студента є підґрунтям мотиваційної сфери. Від змісту навчання залежить спрямованість студентів, тобто мотиви навчання. Перед сучасним викладачем передусім стоїть завдання задіяти в навчанні таких ресурсів, які пробуджуватимуть і підтримуватимуть у студентів інтерес до пізнання нового.

Ключові слова: періодизація, юність, адаптація, особливості розвитку (вікові, індивідуальні), студент, студентство, період пізньої юності, період ранньої зрілості, соціальні ролі, професійне виховання.

Вступ. При вступі до коледжу, кожен студент стикається з недостатньою психологічною готовністю до нових умов навчання і проживання. Тому проходження процесу адаптації студентів є актуальною темою для дослідження. Цей матеріал - крок для підвищення мотивації навчальної діяльності. В роботі проведено дослідження періоду адаптації студентів першого курсу коледжу та показаний зв'язок між комфортною адаптацією і високим рівнем навчання.

Постановка проблеми. Тема дослідження адаптації студентів коледжу не дуже досліджена, але стоїть гострою проблемою, бо половина випускників після школи вступають до коледжу. І від того, як пройде період адаптації залежить професіоналізм і кваліфікація спеціаліста на підприємстві, куди вже випускник коледжу піде на роботу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Метою даного дослідження є виявлення чинників і особливості адаптації студентів до навчання в коледжі. Складність цього процесу зумовлена переходом до нових форм і методів навчальної роботи, які суттєво відрізняються від шкільних умов навчальної діяльності і специфіки проведення занять (різним стилем читання лекцій і проведення семінарських занять; різним рівнем вимогливості, індивідуальними особливостями викладачів та тренерів)

Результати дослідження. За проведеним дослідженням більшість студентів проходять адаптацію за перший рік навчання. Проходження періоду адаптації благотворно впливає на професійну компетентність майбутніх спеціалістів.

Висновки. За проведеним дослідженням можна зробити наступні висновки:

- 1) У адаптації приймають участь всі учасники навчального процесу.
- 2) Від адаптації саме студентів – першокурсників залежить професіональна діяльність майбутнього спеціаліста.

Вступ. Студенти утворюють певну соціально-професійну групу, провідною функцією якої є набуття відповідних знань та умінь в галузі обраної професії, навичок самостійної творчої діяльності. Як особистість, студента можна розглядати у трьох іпостасях:

- соціальній - виконання ним функцій майбутнього фахівця;
- психологічній – здібності (характер, темперамент), від яких, власне, й залежить протікання психічних процесів, станів і таких властивостей особистості;

- біологічній - фізичний стан. що включає в себе тип нервової діяльності, будову аналізаторів, безумовні рефлекси, соматичний тип, психомоторику. Все це означає вікові та особистісні особливості студентів слід проводити в усіх зазначених напрямках.

Зупинимося на проблемі адаптації першокурсників до навчання у вищих навчальних закладах. Різка зміна багаторічного стереотипу роботи, до якого звикли юнак чи дівчина, іноді приводить до нервових зривів і стресових ситуацій. І перебудова динамічного стереотипу у кожного студента протікає індивідуально і залежить як від типу вищої нервової діяльності, так і від соціальних чинників. Серед головних труднощів, з якими стикаються першокурсники, психологи виділяють наступні:

- негативні переживання, обумовлені виходом зі шкільного колективу;
- невизначена мотивація вибору професії, недостатня психологічна готовність до неї;
- відсутність навичок самостійної роботи, невміння конспектувати, працювати з науковою літературою, словниками, каталогами тощо;
- невміння здійснювати психологічну саморегуляцію поведінки і діяльності, що посилюється відсутністю щоденного контролю з боку викладачів;
- пошук оптимального режиму праці та відпочинку в нових умовах, налагодження побуту та самообслуговування, особливо при переході з домашніх умов до гуртожитку.

Як бачимо, зазначені труднощі не є однаковими за своїм походженням. Деякі з них мають об'єктивний характер, а інші обумовлені недоліками у довузівській підготовці, а також у вихованні в школі та сім'ї. Отже слід розрізняти дві складових адаптації студентів у вищому навчальному закладі:

а) професійну адаптацію - пристосування до характеру, змісту, умов та організації навчального процесу, розвиток навичок самостійності у навчальній та науковій роботі;

б) соціально-психологічну адаптацію - пристосування студентів до академічної групи, налагодження взаємовідносин з одногрупниками, знаходження власного стилю поведінки.

Становлення особистості студента як майбутнього фахівця з вищою освітою

Процес підготовки фахівця з вищою освітою охоплює не тільки набування професійних знань, умінь і навичок, а й професіоналізацію особистості студента загалом. Це і оволодіння професійною етикою як особистою відповідальністю за наслідки своєї роботи, здатність зосереджуватися, концентрувати увагу на сутності явищ, керувати своїми думками і емоціями, мати потяг до вищих ідеалів.

I курс	Відбувається суттєва трансформація системи ціннісних орієнтацій особистості, переоцінка сенсу життя. знайомство майбутнього фахівця зі спеціальністю в період проходження практики. Для поведінки студентів характерний інтенсивний пошук раціональніших шляхів і форм професійної підготовки.
II курс	Поведінка більшості першокурсників відрізняється високим ступенем конформізму; у них немає диференційованого підходу до своїх соціальних ролей (студента, майбутнього фахівця). Розв'язуються завдання залучення вчорашнього абітурієнта до студентських форм життя, його адаптації до умов навчання.
III курс	Студенти отримують загальноосвітню підготовку, що сприяє формуванню їхніх широких культурних запитів та інтересів. Процес адаптації студентів до умов навчання у вищій школі загалом завершується. Період найбільш напруженої навчальної діяльності студентів. Життя другокурсників пов'язане з інтенсивним включенням до всіх форм організації навчання і виховання у коледжі.

Кожен крок в осяганні науки є творчість. Для цього необхідні такі умови:

- бажання знати;
- оволодіння навчальним матеріалом є активним його присвоєнням, це зміна особистості;
- опанування не є запам'ятовуванням, а запам'ятовування до засвоєння – шкідливе.

Таким чином, головне призначення навчання у вищій школі – розвиток професійної свідомості і компетентності, активності і творчості, що виявляється в єдності з інтересами та цінностями студента.

Провідне місце в системі контролю навчальної роботи студентів посідає підсумкова перевірка: заліки, курсові та державні іспити, результати яких використовуються для визначення загальної успішності студентів. Підсумкова перевірка є обліком успішності студентів наприкінці семестру або навчального року. Заліки, іспити, курсові та дипломні роботи, виробнича і педагогічна практика традиційно вважаються основними формами підсумкового контролю навчальної роботи студентів.

Мислення в розвитку особистості студентської молоді

Під час навчання у студентів відбувається розвиток професійного інтелекту та мислення відповідно до направленості їх професійного навчання.

При цьому умови життя сьогодення у рамках активних інтеграційних процесів

та міжнародного співробітництва висувають принципово нові вимоги до рівня підготовки майбутніх фахівців і, відповідно, пошуку сучасних ефективних засобів навчання, здатних забезпечити відповідність результатів навчального процесу таким вимогам. Одним із найбільш ефективних засобів формування компетентності студентів є автентичні відеоматеріали, які поєднують у собі позитивні характеристики засобів навчання різних типів – наочність представлення матеріалу, у той же час, використання у процесі навчання відеоматеріалів вимагає урахування цілої низки важливих аспектів.

Розглядаючи мотивацію навчальної діяльності, необхідно підкреслити, що поняття мотив тісно пов'язане з поняттям мета й потреба. В особистості людини вони взаємодіють й одержали назву мотиваційна сфера. У літературі цей термін містить у собі всі види спонукань: потреби, інтереси, цілі, стимули, мотиви, схильності, установки. Навчальна мотивація визначається як приватний вид мотивації, включений у певну діяльність.

Як показують соціально-психологічні дослідження, мотивація навчальної діяльності неоднорідна, вона залежить від безлічі факторів: індивідуальних особливостей студентів, характеру найближчої референтної групи, рівня розвитку студентського колективу й т. д. З іншого боку, мотивація поведінки людини, виступаючи як психічне явище, завжди є відбиття поглядів, ціннісних орієнтацій, установок того соціального шару (групи, спільності), представником якого є особистість.

Навчальна мотивація визначається певними специфічними факторами тієї діяльності, в яку вона включається. По-перше, вона визначається самою освітньою системою, освітньою установою; по-друге, - організацією освітнього процесу; по-третє, - суб'єктивними особливостями студента; по-четверте, - суб'єктивними особливостями педагога і системою його відносин до студента, до справи; по-п'яте - специфікою навчального предмета.

Мотивація навчання складається з ряду спонукань, які постійно змінюються й вступають у нові відносини одна з одною (потреби й зміст навчання для студентів, його мотиви, цілі, емоції, інтереси).

О.К. Маркова підкреслює ієрархічність будови мотивації і вказує, що до неї входять: потреба в навчанні, зміст навчання, мотив навчання, мета, емоції, відношення й інтерес.

Найважливішою передумовою створення інтересу до навчання є виховання широких соціальних мотивів діяльності, розуміння її змісту, усвідомлення важливості досліджуваних процесів для власної діяльності.

Необхідна умова для створення в студентів інтересу до змісту навчання й до самої навчальної діяльності - можливість виявити в навчанні розумову самостійність й ініціативність. Чим активніші методи навчання, тим легше зацікавити ними студентів.

Основний засіб виховання стійкого інтересу до навчання - використання таких питань і завдань, рішення яких вимагає від студентів активної пошукової діяльності.

Велику роль у формуванні інтересу до навчання грає створення проблемної ситуації, зіткнення студентів із труднощами, що вони не можуть вирішити за допомогою наявного в них запасу знань; зіштовхуючись із труднощами, вони переконуються в необхідності одержання нових знань або застосування старих у новій ситуації. Подолання труднощів у навчальній діяльності - найважливіша умова виникнення інтересу до неї. Труднощі навчального матеріалу й навчального завдання приводить до підвищення інтересу тільки тоді, коли ці труднощі посилені, переборні, у протилежному випадку інтерес швидко падає.

Навчальний матеріал і прийоми навчальної роботи повинні бути досить різноманітні. Розмаїтість забезпечується не тільки зіткненням студентів з різними об'єктами в ході навчання, але й тим, що в тому самому об'єкті можна відкривати нові сторони. Один із прийомів виникнення в студентів пізнавального інтересу - «відсторонення», тобто показ студентом нового, несподіваного, важливого у звичному й повсякденному. Новизна матеріалу - найважливіша передумова виникнення інтересу до нього. Однак, пізнання нового повинне опиратися на вже наявні знання. Використання раніше засвоєних знань - одне з основних умов появи інтересу. Істотний фактор виникнення інтересу до навчального матеріалу - його емоційне забарвлення, живе слово викладача.

В багатьох дослідженнях фахівців було встановлено позитивний зв'язок мотиваційних орієнтацій з успішністю студентів. Найбільше тісно пов'язаними з успішністю виявилися орієнтації на процес і на результат, менш тісно - орієнтація на «оцінку викладачем». Зв'язок орієнтації на «уникнення неприємностей» з успішністю слабкий.

Мотиваційна сфера суб'єкта навчальної діяльності або його мотивація не тільки багатокомпонентна, але й різнорідна й різнорівнева, що зайвий раз переконує в надзвичайній складності не тільки її формування, але й обліку, і навіть адекватного аналізу.

Спочатку учбово-пізнавальний мотив починає діяти, потім стає домінуючим й здобуває самостійність і лише після усвідомлюється, тобто першою умовою є організація, становлення самої навчальної діяльності.

Навчальна мотивація, являючи собою, особливий вид мотивації, характеризується складною структурою, однією з форм якої є структура внутрішньої (на процес і результат) і зовнішньої (нагорода, уникнення) мотивації. Істотні такі характеристики навчальної мотивації, як її стійкість, зв'язок з рівнем інтелектуального розвитку й характером навчальної діяльності.

Студентській вік є періодом інтенсивного формування системи ціннісних орієнтацій, що впливає на становлення характеру і особистості в цілому. Це пов'язано з розвитком на даному віковому етапі необхідних для формування ціннісних орієнтацій передумов: понятійного мислення, накопичення достатнього морального досвіду, заняттям певного соціального положення.

Процес формування системи ціннісних орієнтацій стимулюється значним розширенням спілкування, зіткненням з різноманітними формами поведінки, поглядів, ідеалів, що з'являються зі вступом молодого людини до коледжу. Поява переконань в юнацькому віці свідчить про значний якісний перелом в характері становлення системи моральних цінностей.

Мотивацію характеризують за багатьма ознаками (індикаторами), які є основою методів та методик її виявлення і вимірювання. До таких ознак належить когнітивна репрезентація - пряма оцінка власних уявлень людей про причини, особливості їх поведінки, інтереси, бажання тощо. Для цього використовують анкети, інтерв'ю, бесіди та інші методи. Мотиваційні стани виникають внаслідок численних взаємодій багатьох змінних (потреб, інтенсивності потягу, спонукальної цінності мети, очікувань організму, доступності відповідних реакцій, суперечливих мотивів, несвідомих факторів).

Особливості становлення самосвідомості в студентському віці.

Студентство – винятково важливий період у житті людини, коли завершується підготовка до самостійного життя, професійної діяльності, відбувається формування цінностей, світогляду. Період навчання у коледжі є вирішальним у формуванні професійної самосвідомості, оскільки саме в цей час відбуваються кардинальні зміни в мотиваційно-смісловій сфері особистості, формуються цінності, установки і всі компоненти самосвідомості, адекватні характеру і змісту майбутньої професійної діяльності. Для розуміння особливостей студентського віку, звернемося до періодизації психічного розвитку людини, яку запропонували В. Слободчиков та Є. Ісаєв. Специфіка даної періодизації полягає в тому, що вона являє собою своєрідну карту людських спільнот (ступенів розвитку), всередині яких можуть бути досягнуті різні рівні розвитку всіх психічних функцій, тих здібностей, що необхідні для перебування всередині цих спільнот, їх перетворення і побудови нових. Юність – це завершальна стадія персоналізації. Основними результатами розвитку на цій стадії є саморефлексія, остаточне формування образу свого «Я», усвідомлення власної індивідуальності, самобутності, становлення світогляду, поява життєвих планів, готовність до самовизначення, настанова на свідому побудову власного життя, поступове вростання в різні сфери життя. Процес цей відбувається зсередини назовні: від відкриття свого «Я» до практичного втілення його в різних видах життєдіяльності.

Головним результатом розвитку на цій стадії стає потреба студентів зайняти внутрішню позицію дорослого, усвідомлення себе як члена суспільства, самовизначення себе в світі, тобто розуміння себе і своїх можливостей разом з розумінням свого місця і призначення в житті. Ключовим досягненням студентського віку є вихід на новий рівень самосвідомості. Головне психологічне новоутворення юності – відкриття свого внутрішнього світу в його індивідуальній цілісності й унікальності. Юнаки і дівчата усвідомлюють себе як неповторну, не схожу на інших особистість, з власним світом думок, почуттів і переживань, з власними поглядами й оцінками. Звідси бажання утвердитися серед оточуючих людей – тенденція до маніфестації себе в різних формах: у манері рухатися, говорити, одягатися, в своєрідних оцінках явищ побуту, творів літератури й мистецтва, в неприйнятті деяких загальноприйнятих положень. Змінилося ставлення до себе, усвідомлення своєї неповторності поєднується з інтересом до себе, з прагненням до самопізнання. Звідси – само-рефлексія, здатність помічати прояви характеру, властивостей волі, особливості переживань, розуміти природу виникаючих бажань і прагнень. Центральний психологічний процес у самосвідомості – формування особистісної ідентичності, індивідуальної самототожності, єдності. Відкриття себе як неповторної в своїй індивідуальності особистості нерозривно пов'язане з відкриттям соціального світу, в якому ця особистість має жити. Самоаналіз стає елементом соціально-морального самовизначення. Цей самоаналіз часто ілюзорний, як багато в чому ілюзорними є численні життєві плани юнаки. Самооцінка часто служить засобом психологічного захисту. Бажання мати позитивний образ «Я» нерідко спонукає перебільшувати власні достоїнства і применшувати свої недоліки. В цілому адекватність самооцінки з віком підвищується. Важливим компонентом самосвідомості є самоповага. В юності молода людина вчиться приймати себе і нести відповідальність за свій вибір і рішення. Самоприйняття – найважливіша ознака становлення особистісного способу буття.

Розвиток самосвідомості відбувається внаслідок подолання різноманітних труднощів, пошуків виходу з проблемних ситуацій, вирішення життєвих протиріч, здійснення ціннісно-смыслових виборів.

Можна сказати про те, що на сьогодні не існує єдиного підходу у визначенні поняття самосвідомості. Головним результатом розвитку стає потреба зайняти внутрішню позицію дорослого, усвідомлення себе як члена суспільства, самовизначення себе в світі, тобто розуміння себе і своїх можливостей разом з розумінням свого місця і призначення в житті.

Розвиток самосвідомості відбувається внаслідок подолання різноманітних труднощів, пошуків виходу з проблемних ситуацій, вирішення життєвих протиріч, здійснення ціннісно-смыслових виборів. Таким чином, серед найважливіших джерел розвитку самосвідомості

студентів, в першу чергу, слід назвати формування у них суб'єктної позиції, в процесі якої відбувається становлення «Я», набуття особистісних смислів і самопізнання.

Залежність психоемоційного стану студентів у період адаптації до навчання в закладі передвищої фахової освіти від рівня фізичної підготовленості

Розглядаючи проблему виховання студентів з використанням засобів фізичної культури та спорту, важливо насамперед визначити ступінь та спрямованість впливу попереднього фізкультурноспортивного досвіду студентської молоді на характер її адаптації до навчання у коледжі.

Студенти, які не займаються спортом і взагалі не мають досвіду регулярних занять фізичними вправами, мають високі ризики психологічних захворювань, пов'язаних з депресивними станами та наявністю високої особистої тривожності. Можна припустити, що в студентському колективі вони почувають себе нереалізованими, в них є незадоволеність потреби у спілкуванні, вони не мають потенціалу для затвердження своєї індивідуальності. Студенти, які мають різнобічний спортивний досвід та добре фізично підготовлені, перевершують своїх однокурсників за рівнем адаптаційного потенціалу. Високий рівень фізичної та спортивної підготовленості студентської молоді, що надійшла до закладів передвищої фахової освіти, перебуває в числі важливих факторів, які впливають на перебіг адаптаційних процесів в організмі студентів та істотно впливають на самовизначення їх у навчальному колективі. Встановлений факт підтверджує думку ряду вчених про те, що фізична підготовленість сприяє забезпеченню тренування організму студентів і тим самим створює фізіологічну основу сталої професійної працездатності. Це виявляється в період навчання в коледжі як потенційна спроможність якісного засвоєння навчального матеріалу, більша міцність та стабільність набутих професійних навичок, здатність тривалий час зберігати стійку працездатність під впливом втоми. Виходячи з цього, можна вважати, що результати, показані студентами на перевірці фізичної підготовленості на початку навчання, доцільно розглядати як прогностичний показник успішності оволодіння обраною спеціальністю. Регулярні фізичні навантаження викликають психологічне розслаблення і допомагають витримувати емоційні перевантаження. Фізичний стан суттєво впливає на цілий ряд показників життєдіяльності студентів.

Аналіз наукових джерел дають підстави стверджувати, що фізичний стан суттєво впливає на цілий ряд показників життєдіяльності студентів. Відомо, що серцево-судинна система є індикатором адаптаційних можливостей організму. Адекватна перебудова серцево-судинної системи забезпечує пристосування організму до різноманітних умов зовнішнього середовища, фізичних та психоемоційних навантажень. Тому вивчення її реакцій

залежно від рівня фізичного стану студентів є актуальним завданням і може використовуватися в якості прогнозу. Таким чином, наукові джерела підтверджують важливість дослідження впливу рівня фізичного стану студентів на адаптаційні можливості організму.

Таким чином, є підстави припустити, що успішна адаптація до умов навчання залежить не тільки від вибору певної стратегії навчальної діяльності і напрацювання операційних механізмів для її здійснення. В перебудові функціонального стану при стресі значну роль відіграє серцево-судинна система. Не менш важливим є соціально-психологічний потенціал стресостійкості, який забезпечує спільність інтересів, згуртованість та постійне перебування студентів в єдиному інформаційному полі вищої школи. Це, ймовірно, знижує рівень стресу, сприяє розвитку здатності переборювати невпевненість, страхи і тривоги, проте є недостатнім для забезпечення соціально-психологічного потенціалу життєстійкості молоді в нових соціальних умовах розвитку. У процесі систематичних занять відбувається моральне, розумове, трудове й естетичне виховання особистості студента. У студентів, включених в систематичні заняття з фізичної культури, які проявляють високу активність на них, виробляється певний стереотип режиму дня, спостерігається розвиток соціально-орієнтованих установок і більш високий життєвий тонус. Студенти більшою мірою комунікабельні, висловлюють готовність до співпраці, цінують суспільне визнання, адекватно реагують на критику. Цій категорії студентів більшою мірою притаманні відповідальність, почуття обов'язку, сумлінність, зібраність. Вони більш успішно взаємодіють у роботі, що вимагає систематичної напруги організму, їм легше дається ефективний самоконтроль. Все це вказує на ґрунтовний позитивний вплив регулярних фізичних навантажень у процесі занять на особистість студентів.

Рівень адаптаційних резервів організму студентів значною мірою залежить від інтенсивності занять фізичними вправами. Задовільна адаптація і високі функціональні резерви серцево-судинної системи відмічаються у юнаків та дівчат з високим рівнем фізичної активності. Кількісна оцінка адаптаційного потенціалу дає змогу диференціювати фізичне навантаження з метою корекції рівня функціонального стану організму.

Для підвищення стійкості до нервово-емоційної напруги, що виникає під час розумової діяльності, використовують складно-координаційні, статичні вправи та гімнастику для очей. Фізичні вправи у воді та силові вправи сприяють тренуванню та посиленню процесів активного гальмування, відновленню та впорядкуванню процесу збудження, підвищенню емоційного тону. Зниження рівня тривожності відбувається після вправ аеробної

спрямованості та силових вправ низької інтенсивності. Для тренованих осіб силові вправи високої інтенсивності можуть також сприяти релаксації.

Заспокійлива дія фізичних вправ пояснюється: ритмічністю рухів, регулюванням виділення гормонів (серотоніну, норадреналіну). Аналіз науково-методичної літератури за темою дослідження дозволив встановити, що сучасний навчальний процес у закладах вищої освіти висуває підвищені вимоги до вдосконалення розумової і фізичної працездатності студентів.

Для успішної адаптації студентів до умов навчання у вузі, збереження та зміцнення здоров'я під час навчання, необхідна регулярна фізична активність. Врахування індивідуальних особливостей студентів у процесі занять фізичною культурою сприятиме покращенню психофізіологічного стану, і, як наслідок, підвищенню стресостійкості та загальній фізичній підготовленості студентської молоді. Таким чином, психоемоційне напруження у студентів під час навчання є важливою проблемою, яка потребує комплексного вивчення. Емоційний стрес є однією з головних причин, що викликають у студентів психічне напруження, яке безпосередньо впливає на розумову та фізичну працездатність, увагу, адаптаційні можливості і здоров'я в цілому. Процес адаптації студентів до навчання у коледжі є важливим чинником, що викликає зміни в роботі серцево-судинної системи і психоемоційні перебудови в організмі. Різні рівні тривожності по-різному впливають на рівень адаптаційних процесів у студентському середовищі. Так, високий рівень тривожності і нервово-психічної напруги сприяє появі зниженої стресостійкості у навчальній діяльності студентів. Навпаки, середній і низький рівні тривожності і психоемоційного стану студентів сприяють адекватному рівню формування адаптаційних процесів. Формування адекватного рівня стресостійкості студентів є запорукою їх психофізичного здоров'я і важливим фактором забезпечення успішного засвоєння знань та умінь для майбутньої професійної діяльності.

Мотивація діяльності студентів

У сучасному світі, де відбувається швидкий технологічний та науковий прогрес, необхідно вміти самостійно обирати свій життєвий шлях, пристосовуватися до суспільства і бути активними та компетентними. Однак навчальна діяльність повинна йти далі за надання сукупності знань, умінь та навичок. Її ціллю має бути формування компетентності студента. Таким чином, викладачу ставиться завдання виховати мислячу особистість, здатну аналізувати, порівнювати та орієнтуватися в потоці інформації, а також бути готовою діяти та реалізовувати свої потенціали в житті (*Донченко Т.К., 2011*).

Для досягнення цієї мети необхідно створити умови, які сприяють розвитку творчих здібностей студентів, формуванню самостійного мислення та стимулюють їх до самореалізації

у творчій сфері. Також важливо підтримувати й підштовхувати дітей до самостійної творчості, а також готувати їх до постійного навчання та самоосвіти, наголошуючи на важливості постійного розширення знань та вмінь. Навчально-виховний процес слід будувати так, щоб більше уваги було приділено не лише пасивному отриманню інформації, але й активній самостійній діяльності студентів. Це можна досягти, надаючи студентам потужні джерела мотивації для навчання (Донченко Т.К, 2011)

На практиці ми спостерігаємо, що сучасні студенти часто не проявляють інтерес до навчання, зокрема до української мови, на заняттях часто виявляється далекою і незрозумілою для деяких студентів. Багато молоді мають складнощі з самооцінкою своєї навчальної діяльності та здібностей, а також з плануванням та виконанням навчальних завдань. Головна причина цього полягає, на мою думку, у відсутності розуміння студентами значущості набутих знань і навичок, а також у відсутності мотивації до навчання.

Як стверджує англійське прислів'я, "Можна привести коня на водопій, але не можна змусити його пити". Так само і з студента: не тільки важливо привести їх до заняття, але й заохотити до активної участі. Яким чином можна досягти цього? Ми вважаємо, що це можливо шляхом викликання у них цікавості та "спраги" до отримання знань, а не через примус.

Наукові дослідження та практика в навчальних закладах доводять, що успішність навчання студентів значно підвищується, коли вони мають позитивне ставлення до навчальної діяльності. У такому випадку вони прикладають більше зусиль для засвоєння знань, вмінь та навичок, проявляють уважність на заняттях і прагнуть до якнайкращого виконання завдань. Тому мотивація є визначальним компонентом організації навчального процесу (Донченко Т.К, 2011).

Поняття мотивації та її види.

Фактори впливу на мотивованість у навчальній діяльності

Один із методів сприяння позитивному ставленню студентів до навчання полягає у створенні системи мотивації особистості, яка може бути об'єктом педагогічного впливу та визначати їхню поведінку та відношення до вивчення конкретних навчальних предметів.

Мотивація - це комбінація мотивів, що підштовхують особу до досягнення своєї мети; це сукупність психологічних процесів, які надають вольовий імпульс і направленість поведінці.

Мотивація - це сукупність інтересів, потреб, прагнень, емоцій, переконань, ідеалів і установок, які стимулюють студента до активної діяльності. Вона сприяє розвитку навчальної ініціативи та почуття любові до навчання, мотивуючи його викладати максимальні зусилля у різних навчальних ситуаціях.

Види навчань студентів

1-й підхід

Види мотивів. Основні особливості

Мотиви, спрямовані на розуміння та освоєння навчального матеріалу та сам процес навчання. Включають підгрупи:

- 1) Розширені пізнавальні стимули, які спонукають студентів до бажання здобувати нові знання;
- 2) Навчальні пізнавальні мотиви спрямовані на заохочення студентів до оволодіння методами та прийомами здобуття знань;
- 3) Мотиви самоосвіти означають зацікавленість студентів у самостійному покращенні методів здобуття знань.

Соціальні мотиви відносяться до різноманітних соціальних взаємодій студентів з іншими особами. Поділяються на підгрупи:

- 1) Широкі соціальні мотиви - це бажання отримувати знання та розуміння важливості освіти;
- 2) Вузькі соціальні мотиви означають прагнення досягти певного статусу, позиції відносно оточуючих, отримати їх затвердження та здобути в них повагу.

2-й підхід

Внутрішні мотиви Зовнішні мотиви

Специфіка: мотиви, пов'язані з самим процесом навчання. Мотивація, пов'язана з виходом на результат навчальної діяльності.

Види: прагнення отримувати нові знання (пізнавальний інтерес). Сприйняття радості від подолання труднощів. Мотиви самостійного навчання. Мотиви, пов'язані з престижем та іншими соціальними аспектами. Мотиви уникнення неприємностей. Мотивація, пов'язана з ігровим аспектом.

Розрізняють зовнішню та внутрішню мотивацію.

Зовнішня мотивація. Вона виникає під впливом зовнішніх стимулів, таких як вимоги, накази, чи примус, і спричиняє відчуття дискомфорту, оскільки людина відчуває необхідність підкорятися чужій волі. Зовнішня мотивація включає соціальні, оцінкові, результативні та інші види мотивів.

Внутрішня мотивація виникає внаслідок внутрішнього дискомфорту і прагнення до внутрішнього задоволення, позитивного психічного стану. Людина діє самостійно, відчуваючи власну ініціативу, не залежно від зовнішніх впливів. Основні мотиви включають внутрішнє задоволення та інтерес.

Мотивація досягнення успіху - це позитивна сила, яка заснована на вірі в можливість досягнення успіху та потребі в його досягненні. Такі люди, як правило, мають впевненість у собі, відчуття власної компетентності, є відповідальними та енергійними, і вони відзначаються наполегливістю та цілеспрямованістю в досягненні своїх цілей (В.В., 2007).

Мотивація уникнення невдачі - це негативна сила, яка спрямована на уникнення можливого зриву, покарання, негативної оцінки від оточення або невдачі. У своєму корені ця мотивація базується на прагненні уникнення неприємностей та негативних наслідків.

У практиці, за дослідженнями Даниленко, мотивація студентів у навчальній діяльності в основному полягає у навчанні для самого навчання, навчанні для досягнення успіху, навчанні для уникнення невдач, навчанні під тиском, навчанні з орієнтацією на авторитети тощо (Л.І., 2004).

Успішність у навчанні та вихованні студентів безпосередньо залежить від рівня їхньої мотивації, тобто від наявності значущих і ефективних стимулів для засвоєння знань і розвитку певних особистісних якостей.

У викладача стоїть завдання створити на занятті таке навчальне середовище, щоб студенти відчували внутрішню мотивацію до навчання. Це означає, що студенти самостійно встановлюють свої цілі і прикладають зусилля для їх досягнення. Результати психологічних досліджень показують, що чинниками, що призводять до зниження мотивації навчання, є:

- Неправильний підбір навчального матеріалу від викладача може призвести або до недостатнього навантаження, або до перевантаження студентів.

- Проблеми можуть виникати через невміння викладача будувати стосунки зі студентами та недостатньо диференційований підхід до навчання.

- Чинниками зниження мотивації навчання можуть бути низький рівень знань студента та недостатнє формування навичок самостійної роботи.

- Термін "компенсаторна мотивація" (за І. Ю. Кулагіною) описує стійке спрямування студента на певні види діяльності, що використовується для компенсації відсутності або недостатньої мотивації у навчанні.

- Це переживання, які не мають прямого відношення до навчальної діяльності, але виникають у зв'язку з різноманітними психотравмуючими ситуаціями, такими як конфлікти з викладачем, ровесниками або дорослими, проблеми в родині, розлучення батьків чи втрата рідного.

- Певні індивідуально-типологічні особливості дитини включають тип темпераменту та астеничні стани різного походження, такі як підвищена втомлюваність і знижена працездатність.

- Індивідуальні особливості розвитку студентів.
- Відсутність зацікавленості або негативне відношення студентів до викладача.
- Недбале або негативне ставлення викладача до студента.
- Відсутність особистої значущості предмета для студента.
- Неєфективність учбової діяльності.
- Неусвідомлення або неприйняття мети навчання.
- Страх перед навчальним закладом.

Чинники, які сприяють розвитку внутрішньої мотивації у навчальній діяльності:

1. Позитивний емоційний настрій сприяє формуванню внутрішньої мотивації.
2. Аналіз мотиваційної сфери студентів та її взаємозв'язок.
3. Ситуація успіху.
4. Можливість вільного вибору.
5. Розвинутість загальних навчальних вмінь та навичок.

6. Орієнтація на типологічні особливості студентів через диференціацію та індивідуалізацію.

7. Застосування різноманітних інноваційних методів і технологій, таких як метод проєктів, дослідницько-пошукові підходи, техніка та інші.

8. Створення ігрової та колективної активності під час занять.

9. Формування мотивації на кожному етапі заняття.

Методи стимулювання мотивації студентів до навчання та підвищення їхніх академічних результатів.

При розгляді шляхів формування мотивації студентів до навчання, виокремлюють три ключові напрямки:

I. Інтерес до змісту навчального матеріалу.

Спеціальний підхід до представлення навчального матеріалу: використання емоційно-образного (емоційного, наочного, захоплюючого) способу подачі; аналітичного (пояснювальний, критичний, логічний, проблемний). Практичного. Креативного.

— Створення, демонстрація та підкреслення різноманітних елементів на сторінках змісту для забезпечення їх привабливості:

— Переформулювання теоретично важливого навчального матеріалу для сповіщення студентам.

— Значимість окремих складових; ступінь складності (легкість, зрозумілість)..

— Оригінальність та пізнавальний характер інформації.

— Застосування отриманих знань у практичному житті та їх придатність для повсякденного використання.

— Використання історичних аспектів та сучасних досягнень науки. Цікаві аспекти, суперечності, та парадокси.

Формулювання наближених та віддалених перспектив у навчальному процесі.

Завдання з цікавим та захопливим змістом, що включає запитання; відображення суспільної та особистісної важливості засвоєних знань та навичок; врахування міжпредметних зв'язків.

II. Зацікавлення у навчальному процесі.

- Фокус на досягнення результатів та короткий опис завдань.

- Чітке планування та організація навчального процесу.

- Використання новаторських методів навчання.

- Створення різноманітних навчальних ситуацій:

розвиток інтелектуальних навичок (вирішення проблем, пошук рішень, обговорення, дебати, аналіз суперечностей);

застосування ігрового підходу (пізнавальні ігри, змагання);

створення емоційно насичених ситуацій (досягнення успіху, захоплення темою).

Аналіз помилок та надання необхідної підтримки. Контроль за активністю учня (пильний, систематичний), включаючи взаємну та самооцінку, а також оцінку. Ефективне використання технічних засобів навчання, візуальних посібників та наочних матеріалів.

III. Формування соціально-психологічної бази:

- Постійне уважне ставлення до кожного студента та визнання його індивідуальності.

- Негайне вирішення проблемних питань у знаннях та надання оперативної підтримки кожному студентові, який відстає у навчанні.

- Виявлення успіхів та слабкостей у розвитку особистості, підтримка віри в себе та власних можливостей студентів.

- Створення сприятливого клімату в колективі через взаємоперевірку, обмін думками та взаємопідтримку.

- Виявлення особистого підходу викладача до кожного студента та групи, висловлення власної точки зору.

- Демонстрування особистих якостей викладача (у комунікації, ерудиції, ставленні до навчального предмета, професійних навичках тощо) та стимулювання студентів до подібних проявів.

- Вивчення умов, в яких виростає кожна дитина, та врахування їх у навчальному процесі.

- Співпраця з батьками для спільного формування педагогічної культури в сім'ї.

Стратегії та засоби, що стимулюють підвищення мотивації у навчальній діяльності.

Метод емоційного стимулювання у поєднанні зі словесним методом:

Використання емоційного впливу разом із словесними засобами для стимулювання.

Застосування цікавих прикладів та парадоксальних фактів. Використання витягів з художньої літератури про життя та досягнення видатних науковців та громадських діячів.

Проведення цікавих аналогій. Порівняння наукових і народних тлумачень певних мовних явищ. Створення ситуацій новизни та інформування про сучасні наукові дослідження.

Проблемно-пошукові підходи:

Виділення суттєвих ознак, групування, класифікація, узагальнення, виявлення протиріч та інше. Використання методу "мозкової атаки". Реалізація дослідницьких, прикладних, творчих та інформаційних проєктів.

Практичні підходи:

Надання студентам чіткого алгоритму для виконання навчальних завдань.

Підходи, які стимулюють пізнавальні запитання студентів:

Тексти, які не до кінця завершуються, а надають простір для студентів ставити запитання чи шукати варіанти вирішення. Запитання, спрямовані на збільшення розуміння та отримання додаткової інформації.

Підходи, які активізують студентів та стимулюють їхню ініціативу:

Генерація власних творчих завдань.

Створення нових завдань, використовуючи аналогії.

Пошук схожих ситуацій або аналогій у повсякденному житті.

Підходи, які сприяють активізації ініціативи під час навчальної діяльності:

Використання навмисних помилок як методу навчання.

Спільний з викладачем пошук рішень проблемних ситуацій.

Використання методу "лабіринту" для стимулювання активного пошуку рішень.

Виконання практичних завдань як засіб активного навчання.

Підходи, що активізують колективну ініціативу та спільну діяльність:

Організація змагальних ситуацій у різних видів діяльності.

Створення ситуацій, що потребують взаємодопомоги від однокласників. Формування ситуацій, які вимагають критичного аналізу та обговорення.

Одним з ключових завдань навчально-виховного процесу є стимулювання мотивації навчання на різних етапах заняття.

Однією з основних цілей навчально-виховного процесу є підтримка та пробудження інтересу до навчання на кожному етапі заняття:

I – Організація на початку роботи, активізація початкової мотивації.

II - Збереження мотивації протягом виконання завдання, підтримка та посилення початкової мотивації.

III - Завершальна мотивація, орієнтація на досягнення результатів та встановлення цілей на майбутнє.

На етапі первинної мотивації, на початку заняття, студентів важливо зрозуміти, що він може отримати корисного та нового під час заняття та як він може застосувати ці знання. Викладач може використовувати кілька методів для спонукання студентів до навчальної діяльності:

- активізувати мотивацію, що виникла на попередніх заняттях;
- збудити мотивацію через незадоволеність власними результатами;
- посилити мотивацію, спрямовану на попередні досягнення;
- посилити мотивацію через зацікавленість та здивування.

Ефективним на цьому етапі є створення проблемної ситуації, що викликає необхідність у засвоєнні нових знань.

• На етапі закріплення та посилення мотивації, викладач спрямовується на різноманітні пізнавальні та соціальні мотиви навчання. Застосовуються різноманітні види діяльності, такі як репродуктивні та пошукові, усні та письмові, індивідуальні та групові. До того ж, зацікавленість студентів у методі подачі матеріалу сприяє формуванню мотивації. Використання цікавих прикладів, експериментів, парадоксальних фактів та історичних відомостей.

• Застосування нестандартних методів подання матеріалу, які викликають здивування студентів.

- Використання емоційного тону та мови викладача.
- Проведення пізнавальних ігор.
- Організація дискусій.
- Аналіз життєвих ситуацій.
- Ефективне застосування заохочень.

На завершальному етапі заняття важливо, щоб студенти залишали його з позитивними враженнями та відчуттям власного досягнення. Вихід з заняття з позитивним досвідом та

позитивною мотивацією до навчання у майбутньому є ключовим. Для цього важливо не лише висвітлювати успіхи студентів, а й вказувати на їхні слабкі моменти, щоб сформувати об'єктивне уявлення про власні можливості. Це допомагає зробити перспективну мотивацію більш ефективною. Підтримка різних видів мотивації на різних етапах заняття сприяє внутрішньому зв'язку між його частинами та наповнює кожен етап психологічним змістом.

Аналізуючи тенденції в розвитку мотивації вивчення матеріалу та успішності студентів протягом останніх років, можна відзначити позитивні зміни. Зокрема, спостерігається підвищення рівня мотивації та успішності серед студентів з раніше низьким і середнім рівнем навчальних досягнень. Також варто зазначити, що студенти з природнім обдаруванням проявляють ще більшу зацікавленість у навчанні.

Хоча кожна технологія та методика мають свої обмеження, переваги та недоліки, їхня ефективність залежить від професійності викладача та зусиль, вкладених у підготовку навчального процесу. Однак, коли бачиш, що твої студенти з радістю та захопленням займаються певною дисципліною, і навчання перетворюється на творчий процес, то розумієш, що твої зусилля не даремні.

Активна діяльність в створенні мотивації до навчання є ключовою у формуванні навичок та звичок самостійного навчання у студентів, які вони зможуть використовувати протягом всього свого подальшого життя.

Проблеми психологічної адаптації студентів

Адаптація – це процес, при якому людина пристосовується до умов зовнішнього середовища, і тоді можуть сформуватися нові способи поведінки для подолання труднощів і подальшої успішної діяльності. (Н.В., 2010)

Кожен протягом свого життя проходить кілька періодів адаптації. Перший період у дитячому садочку, другий – у першому класі, третій – у п'ятому класі, четвертий – при переході зі школи після 9 класу у коледж на 1 курс. При переході у коледж настає ще процес професійного самовизначення, бо студент обирає майбутню професію. Тому адаптація студентів-першокурсників є першочергова ціль для фахових закладів передвищої освіти, так як формується ставлення студента до навчання за обраною спеціальністю і включення до професійної діяльності на підприємстві. Для студентів коледжу все здається «новим»: нова система навчання, нова група і викладачі, життя у гуртожитку та інше. Тому можна зробити висновок, що чим швидше пройде процес адаптації, тим краще будуть поточні та майбутні успіхи студента.

Оскільки одним із важливіших етапів є знайомство і спілкування з новою групою, то на куратора першого курсу припадає дуже велика відповідальність. Треба забезпечити

комфортний психологічний клімат у групі, постійно бути на зв'язку із студентами та батьками, треба розказати про правила поведінки у навчальному закладі, гуртожитку тощо. У вересні коледж проводить місячник першокурсника, показуючи різні боки студентського життя: екскурсії на підприємства, студентські конференції, різноманітні конкурси та вечори. Це все є запорукою того, що першокурсники відчують себе повноправними студентами з обов'язками і правами, і потім вже самі пропонують провести якісь заходи. Крім освоєння в новій групі, студента-першокурсника також чекає знайомство з новими викладачами. Тому на викладачів першого курсу теж припадає дуже нелегка праця: їм треба зацікавити студентів, щоб вони вчили матеріал на занятті, а також постійно самовдосконалювалися вдома.

На заняттях викладачі частіше, ніж у школах, задають індивідуальні завдання, проекти, що потребують від студента осмислення досліджуваного матеріалу та винесення певних висновків з досліджень чи експериментів. Поточний контроль знань здійснюється блоками чи модулями, тому студенти хибно вважають, що не треба проробляти кожну лекцію, практичне або лабораторне заняття, що приводить до відставання і навіть не здачу сесії. Нажаль, школярі не можуть самостійно працювати із першоджерелами, що призводить до нездатності зробити доповідь або презентацію з обраної теми. Тому перш за все першокурсника треба навчити вчитися, щоб на четвертому курсі випустити першокласного спеціаліста на підприємство, який знає свою спеціальність і хоче постійно самовдосконалюватися.

Також для студентів велика проблема складати на сесії екзамени, бо вони не звикли цього робити у школі. Але якщо вчитися старанно протягом семестру, по перше можна отримати автомат, по друге складання іспиту пройде як звичайна контрольна робота. Більш складніша ситуація з курсовими та дипломними роботами, тут треба спочатку зробити великий обсяг роботи, потім його подати у вигляді записки та кресленні, а потім ще пройти захист і відповісти на запитання. Тому коли вже студент захищає диплом, він вже добре знає підприємство, на якому був на практиці, знає специфіку праці на цьому підприємстві, і для нього не є складними питання кваліфікаційної комісії.

Адаптація до нових умов життя – теж безумовна складова, бо по перше це новий маршрут до місця навчання. За більшості це поїздки автобусом, маршрутками, електротранспортом, або навіть електричками. По друге, у школі урок триває в середньому 40 хвилин, в коледжі пара триває в середньому 1 годину 30 хвилин, і в вересні студентам – першокурсникам дуже важко перейти на такий режим роботи. Але потім, за опитування 92 % студентів коледжу вважають, що навчання парами більш інформативне, більш ефективне.

Для студентів, які проживають у гуртожитку, теж виникає дискомфорт, тому що раніше батьки піклувалися про харчування, а у гуртожитку треба самому готувати їсти. Але згодом

теж студенти зазнають, що навіть пишаються собою, бо в змозі зробити собі обід і вечерю. Також дуже важливо створити мікроклімат у кімнаті у гуртожитку, бо всі люди різні, у кожного своє розуміння порядку та інше. Тут на допомогу завжди прийдуть куратор, вихователі гуртожитку та комендант.

У зв'язку з повномасштабним вторгненням багато студентів переїхали до стран ЄС і проходять студентський обмін або стажування у навчальних закладах Європи. (*Zwingmann С.А.А, 1983*)

Потрапляючи в інше соціокультурне середовище, студент повинен адаптуватися до нього з різних сторін. Студенти вивчають культуру країни перебування, економічні та соціальні складові середовища, де вони перебувають. (*Іванова М.А., 1993*)

Щоб почати нормально функціонувати у новій незвичній обстановці потрібен певний час, який називають адаптаційним періодом. В праці Борониної Л.Н. та інших були позначені основні параметри адаптації студентів за кордоном: ступень володіння мовою країни перебування, вік, стать, очікування, контактування з місцевими жителями. (*Боронина Л.Н., 2001*)

Існують дві основні концепції, що розглядають адаптацію студента, який потрапив в нове соціокультурне середовище – концепція культурного шоку і концепція W-подібної кривої адаптації, що описує оптимізм, фрустрацію, задоволення від нової культури.

Зупинимося більш детально на адаптації саме студентів – першокурсників, тому що він того, як пройде їх адаптація на першому курсі залежить успішне навчання на всіх чотирьох курсах.

По перше, одним із найважливіших завдань закладів передвищої фахової освіти є створення умов для успішної адаптації студентів-першокурсників. Над вирішенням цього питання повинні працювати всі учасники навчального процесу: самі студенти, куратор, викладачі, що працюють на першому курсі, адміністрація коледжу, психолог, а також батьки.

По друге, адаптацію студентів – першокурсників можна поділити на три складові: соціальну адаптацію, соціально-психологічну адаптацію, психологічну адаптацію. Соціальну адаптацію, куди віднесли добросовісне навчання, дотримання правил поведінки у коледжі і гуртожитку, до кінця першого курсу мають середній і вищий рівень більшість студентів, про що свідчить опитування наприкінці другого семестру. Можна зробити висновок, що навчання у коледжі йде благополучно. Більшість студентів (93%) не жалкують про свій вступ до коледжу і не хотіли б повернутися до школи. До соціально-психологічної адаптації віднесли час навчання, самостійної роботи студентів, а також участь у студентських конференціях і конкурсах, зміст дозвілля студентів у коледжі. Серед опитаних студентів 82% виділили більш

інтересну форму навчання, ніж у школі, підкреслювали, що подобається участь в обласних олімпіадах і конкурсах з різних предметів, участь у студентських вечорах і концертах. Психологічну адаптацію до кінця першого курсу пройшли майже всі студенти (98%). Здобувачі освіти називають себе «студентами» і з гордістю про це розповідають шкільним друзям, які залишилися у школі.

По третє, сьогодні проблема адаптації тісно пов'язана ще і з дистанційним навчанням. Пандемія Covid-19, постійні обстріли і руйнування закладів освіти, повітряні тривоги, нестача бомбосховищ та інші причини призвели до введення обмежень на групові зібрання, освітні заходи. Тоді заняття перевели на онлайн-платформи, з якими студенти вже працювали в школі. Водночас питання адаптації залишились актуальними, і ще додалася ізоляція від групи, а також велика кількість самостійної роботи, яку треба виконати.

Визначення критеріїв адаптації є складними теоретичними і практичними питаннями наукових досліджень. (A.I., 2013)

Так у дослідженні Малау (B.S. Malau-Aduli, M.D. Adu, F. Alele [et al], 2021) показано, що позитивна професійна та навчальна мотивація значно спрощує і прискорює процеси адаптації загалом. У 2023 році було проведено опитування серед студентів першого курсу коледжу. Серед 56 опитаних студентів основними причинами вступу до коледжу назвали бажання отримати і атестат, і диплом, і спеціальність (80,36%), бажання та порада батьків (78,57%). Таки мотиви не заважають адаптації, навпаки прискорюють її. Відношенні до обраної спеціальності після першого місяця навчання студенти оцінили так:

дуже подобається – 64,29%

мабуть подобається – 28,57%

важко відповісти – 5,36%

не подобається – 1,78%.

Отримані дані свідчать, що студентам потрібна допомога в професійній мотивації. Тому на першому курсі при вивченні дисципліни «Вступ до спеціальності» студенти їздять на екскурсії на підприємства, проводять заняття в лабораторіях університету, відвідують відкриті лекції та майстер-класи зі спеціальності.

При переході до дистанційного навчання адаптація ускладнюється, тому студенти потребують уваги з боку батьків, викладачів, друзів, одногрупників. Але за нашим опитуванням більше ніж половина студентів (34 студента, це 60,71% всіх опитаних) намагаються самостійно знаходити раціональні шляхи вирішення проблемних питань.

Також слід зазначити, що одним з найважливішим факторів успішної адаптації є мікроклімат у групі. За нашими результатами опитування, в групах переважає доброзичливе

ставлення до одногрупників (87,5 %), часткове товариськими відносинами з одногрупниками написали 51 студент (91%).

На дистанційному занятті використовуються камери, мікрофони, повна візуалізація в конференції ZOOM, щоб студенти відчули повну візуалізацію навчального процесу. Але серед труднощів, які заважають у дистанційному навчанні студенти назвали наступні причини:

нестабільна робота інтернету - 89,29%

відключення світла – 83,93%

повітряні тривоги – 67,86%

спокуса займатися іншими справами вдома – 69,64%

недостатність «живого» спілкування з одногрупниками – 66,07%

Можна зробити наступний висновок: адаптація студентів першого курсу впливає на успішність у навчальній, професійній діяльності студента. Навчальний заклад має прикласти максимальні зусилля, щоб адаптація студентів пройшла найшвидше і з найменшими стресовими ситуаціями для всіх учасників навчального процесу. Дистанційне навчання полегшує перебіг соціальної і біологічної складових адаптації, тому що навчальний процес повністю візуалізований.

Висновок. Період навчання у коледжі є головним у формуванні професійної компетенції майбутніх спеціалістів, тому що в цей період відбуваються зміни в мотиваційно-смысловій сфері студентів. Проведено дослідження залежності психоемоційного стану студентів у період адаптації до навчання у коледжі від рівня фізичної готовності. Показано, що студенти, які регулярно займаються фізичними вправами проходять адаптаційний період більш легше, ніж студенти, які не займаються спортом. Результати проходження адаптаційного періоду студентів першого курсу коледжу показують, що в адаптаційному процесі приймають участь студенти, викладачі, куратори, адміністрація коледжу, батьки. І тільки ця тісна співпраця всіх учасників навчального процесу дає стійку мотивацію студентам для навчання і набуття професійних навичок, щоб за період навчання у коледжі вчорашній школяр став висококваліфікованим спеціалістом для роботи на підприємстві.

References:

- Zwingmann C.A.A., Gunn A.D.G. Uprooting and health: psycho-social problems of students from abroad. – Geneva, 1983.
- Clinciu A.I. Adaptation and Stress for the First Year University Student / A.I. Clinciu // Procedia-Social and Behavioral Sciences. – 2013. Vol. 78. – P. 718-722.

Adjusting to university: Perceptions of first-year health professions students of first-year health professions students / B.S. Malau-Aduli, M.D. Adu, F. Alele (et al) // PLoS One. – 2021. – Vol. 16 (5). DOI 10.1371/journal.pone.0251634

Боронина Л.Н., Вишневыи Ю.Р., Дидковская Я.В. Адаптация первокурсников. Проблемы и тенденции // Университетское управление: практика и анализ. - М., 2001. - № 4(19). – С. 42-50.

Иванова М.А., Титкова Н.А. Социально – психологическая адаптация иностранных студентов первого года обучения в вузе. СПб, 1993. – 154 с.

Нестеренко Н. В. Соціально–психологічна адаптація студентів до навчання у вищих навчальних закладах / Н. В. Нестеренко // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. / ред. Л. Л. Товажнянський, О. Г. Романовський. – Харків : НТУ "ХПІ", 2010. – Вип. 26 (30). – С. 328-335.

CHAPTER 18.
SOLID DISPERSIONS IN MEDICINE TECHNOLOGY

Inna KOVALEVSKA

doctor of Pharmacy (Dr. habil.), professor

Department of Industrial Technology of Drugs, National University of Pharmacy

(53, St. Grigory Skovorody, Kharkiv, 61002, Ukraine)

i.kovalevska@nuph.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-5610-8334>

Olena RUBAN

doctor of Pharmacy (Dr. habil.), professor, head

of the Department of Industrial Technology of Drugs,

National University of Pharmacy

(53, St. Grigory Skovorody, Kharkiv, 61002, Ukraine)

ruban_elen@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-2456-8210>

Abstract. Oral administration of drugs is the easiest way to take them. Tablets and capsules have many advantages over other types of oral dosage forms. Most promising active pharmaceutical ingredients are poorly soluble in water and/or have a small absorption window. Medicines containing these APIs may have a low therapeutic effect due to their low bioavailability. Recently, the use of solid dispersion is one of the main directions to improve the oral bioavailability of poorly water-soluble active pharmaceutical ingredients, where dissolution can limit the rate of absorption. Understanding the physicochemical state of the API and carrier in solid dispersions is important because it affects both the stability and solubility of these systems. It is the use of solid dispersion technology that can improve the release profile, increase the bioavailability of the API, and reduce the side effects of the drugs.

Keywords: technology, solid dispersions, poorly soluble, small absorption, oral bioavailability, pharmaceutical ingredients.

ТВЕРДІ ДИСПЕРСІЇ У ТЕХНОЛОГІЇ ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ

Анотація. Пероральний шлях введення лікарських засобів є найпростішим способом їх прийому. Таблетки та капсули мають багато переваг перед іншими типами пероральних лікарських форм. Більшість перспективних активних фармацевтичних інгредієнтів є погано розчинними у воді та/або мають невелике вікно всмоктування. Лікарські засоби, які містять ці АФІ, можуть мати низький терапевтичний ефект через їх низьку біодоступність. Останнім часом застосування твердої дисперсії є одним з основних напрямів удосконалення пероральної біодоступності, погано розчинних у воді активних фармацевтичних інгредієнтів, де розчинення може обмежувати швидкість ступеня усмоктування. Розуміння фізико-хімічного стану АФІ та носія у твердих дисперсіях має важливе значення, оскільки він впливає як на стабільність, так і на розчинність цих систем. Саме використання технології твердих дисперсій зможе покращити профіль вивільнення, підвищити біодоступність АФІ та зменшити побічні ефекти лікарських засобів.

Ключові слова: технологія, тверді дисперсії, погана розчинність, біодоступність, фармацевтичні інгредієнти.

Вступ. Разом із проникністю, розчинність лікарського засобу є ключовим чинником його пероральної біодоступності. Завжди існували лікарські препарати, для яких розчинність становила проблему при розробці відповідної форми для перорального введення. З нещодавною появою скринінгу потенційних терапевтичних агентів кількість погано розчинних препаратів-кандидатів різко зросла, і розробка лікарських препаратів з важкорозчинними речовинами для перорального використання тепер є однією з найпоширеніших і найбільших проблем для вчених-розробників у фармацевтичній промисловості.

Постановка проблеми. Останнім часом застосування твердої дисперсії є одним з основних напрямів удосконалення пероральної біодоступності, погано розчинних у воді активних фармацевтичних інгредієнтів, де розчинення може обмежувати швидкість ступеня усмоктування. Розуміння фізико-хімічного стану АФІ та носія у твердих дисперсіях має важливе значення, оскільки він впливає як на стабільність, так і на розчинність цих систем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основними напрямками покращення розчинності є збільшення площі поверхні, доступної для розчинення, шляхом зменшення розміру частинок твердої речовини та/або оптимізація характеристик змочування поверхні сполуки, зменшення товщини граничного шару, щоб забезпечити умови для розчинення і, нарешті, але не менш важливе, покращити розчинність лікарського засобу у фізіологічних

умовах. Виконання зазначених умов можливо шляхом використання поліморфів (*Kovalevska I. V., Ruban O. A., 2018*), аморфної форми активного фармацевтичного інгредієнту (*Kovalevska I. V., Ruban O. A., 2015*) та комплексоутворення (*Ghule P. et al., 2018*). Зменшення розміру частинок сполуки шляхом подрібнення лікарського порошку теоретично призводить до збільшення доступної площі для розчинення, але в деяких випадках мікронізований порошок має тенденцію до агломерації, тим самим принаймні частково зводячи нанівець процедуру подрібнення. Додавання до складу препарату АФІ у вигляді молекулярної дисперсії поєднує в собі переваги локального збільшення розчинності (у твердому розчині) та максимізації площі поверхні сполуки, яка вступає в контакт із середовищем розчинення під час розчинення носія. Тому цей огляд присвячений обговоренню використання твердих дисперсій у технології лікарських засобів.

Тверді дисперсії (ТД) є дво- або полікомпонентними системами, які містять високодисперговану тверду фазу або твердий розчин АФІ в носії з частковим утворенням комплексів змінного складу. Вони об'єднують різні системи АФІ–носій, для яких можна виділити такі ознаки:

- наявність матриці (найчастіше за все полімерного характеру) – носія і розподіленого у ньому АФІ. З погляду фізико-хімічних властивостей дисперсних систем полімерна матриця виступає в ролі дисперсійного середовища, а АФІ – дисперсної фази;
- дезінтеграція АФІ у полімерній матриці з подальшим утворенням різного роду комплексів;
- модифікація фізико-хімічних і біофармацевтичних властивостей при збереженні фармакологічної активності АФІ.

При виборі носія необхідно враховувати такі вимоги:

- задовільні дифузійно-транспортні характеристики, здатність до підтримання необхідної концентрації протягом певного часу;
- здатність до запобігання агрегації і агломерації мікронізованих частинок АФІ, запобігання рівномірного розподілу;
- збереження специфічної активності АФІ;
- необхідні показники розчинності, гідрофільно-ліофільного балансу, питомої поверхні, ступеня кристалічності, коефіцієнта розподілу речовини у двофазній системі н-октанол–вода, температури склування;
- відсутність токсичних ефектів та подразливої дії на слизові оболонки;
- здатність до саморуйнування без утворення токсичних продуктів в умовах біологічних рідин організму людини (*Andrews G. P., AbuDiak O. A., Jones D. S., 2010*).

Головною вимогою залишається здатність носія змінювати фізико-хімічні та біофармацевтичні властивості погано розчинних речовин, що дозволяє розширити спектр ЛФ, де може бути використаний активний фармацевтичний інгредієнт із модифікованими властивостями, підвищити якість вже існуючих або створювати принципово нові лікарські форми для певного АФІ.

Класифікація систем АФІ–носій та особливості вибору носіїв. Класифікація твердих дисперсій уперше була уведена Кіоу та Рієглемманом, в якій вони систематизували тверді дисперсії в шість груп: прості евтектичні суміші, тверді розчини, скляні розчини та скляні суспензії, аморфний осад у кристалічному носії та комбінації попередніх п'яти типів (Yadav B. et al., 2015). Ця класифікація широко використовувалася протягом багатьох років. Проте останнім часом було запропоновано декілька змін. Аналіз останніх розробок у технології отримання твердих дисперсій дозволив розподілити тверді дисперсії на чотири покоління (рис. 1).

У твердих дисперсіях першого покоління утворюються евтектичні або монотектичні суміші, де кристалічний активний фармацевтичний інгредієнт диспергується у кристалічному носії. В евтектичній суміші температура плавлення нижча, ніж температура плавлення її складових, тоді як у монотектичній суміші температури плавлення носія та речовини є постійними (Arunachalam A., Kathikeyan M., Konam K., 2010). Евтектична суміш має переваги перед монотектичною, оскільки АФІ та носій будуть одночасно кристалізуватися в процесі охолодження, що приведе до гарного диспергування АФІ в носії, таким чином підвищиться швидкість розчинення. Крім того, температура процесу плавлення евтектичної суміші нижче, ніж монотектичної. Однак, якщо суміш АФІ та носія не досягає евтектичного стану, тверда дисперсія буде містити мікроподрібнені частинки як окрему фазу, що буде поступово кристалізуватися до досягнення евтектичної суміші. Установлено, що можливість отримання твердих дисперсій у вигляді евтектичної суміші дуже обмежена. АФІ у кристалічних твердих дисперсіях може також існувати в аморфному або молекулярному стані. У кристалічних ТД молекули АФІ можуть замінити молекулу носія в кристалічній решітці (субстратні кристалічні розчини) або займати інтерстиціальний простір між молекулами носія в кристалічній решітці (Baird J. A., Taylor L. S., 2012).

Як носії у ТД першого покоління використовують сечовину та полісахариди, такі, як сорбіт та манітол. Ці носії, особливо цукри, мають високу температуру плавлення, що не сприяє отриманню твердих дисперсій методом плавлення. Сечовина має високу розчинність у воді та органічних розчинниках, на відміну від полісахаридів, які погано розчиняються у більшості органічних розчинників. Отже, цукри застосовують найчастіше. Зниження розміру

частинок, поліпшення змочування та поліморфна зміна є головними причинами поліпшення ступеня та швидкості розчинення активних фармацевтичних інгредієнтів у складі ТД першого покоління. Основним недоліком кристалічних твердих дисперсій є висока термодинамічна стабільність носіїв, що знижує швидкість їх розчинення порівняно з аморфними твердими дисперсіями (*Cheow W., Hadinoto K., 2012*).

Тверді дисперсії другого покоління містять аморфні носії, які в основному є полімерами. Аморфні тверді дисперсії можуть бути класифіковані на аморфні тверді розчини (скляні розчини) та аморфні тверді суспензії відповідно до фізичного стану активного фармацевтичного інгредієнта. У ТД другого покоління АФІ й аморфний носій повністю змішуються у вигляді молекулярно-гомогенної суміші, тоді як аморфна тверда суспензія складається з двох окремих фаз, що утворюється, коли АФІ обмежує розчинність носія або має надзвичайно високу температуру плавлення. У цих системах невеликі частинки АФІ переважно дисперговані у стані, який піддається змінам в аморфному носії. Важливо зазначити, що АФІ часто існує у декількох (аморфному та кристалічному) станах у складі твердої дисперсії.

Аморфні носії можуть також збільшувати змочування і дисперсність активних речовин, а також запобігати процесу осадження АФІ при розчиненні у водному середовищі (*Рубан О.А. Ковалевська І.В., 2011*). Ці властивості поряд з підвищенням розчинення внаслідок низької термодинамічної стійкості збільшують ступінь та швидкість вивільнення АФІ. Аморфні носії, що використовуються у другому поколінні ТД, можна поділити на синтетичні та природні полімери (табл. 1). Найбільш широко використовуються ГПМЦ, ПВП, ПЕГ. На відміну від інших аморфних полімерів, перерахованих вище, ПЕГ має напівкристалічну структуру, незалежно від молекулярної ваги дуже низьку температуру плавлення (нижче 65 °С).

Тому ПЕГ широко використовують для одержання твердих дисперсій методом плавлення, особливо коли АФІ є термолабільним. Усі ці полімери розчинні в органічних розчинниках і тому їх можна використовувати для одержання ТД методом розчинення (*Kovalevska, I. et al., 2021*).

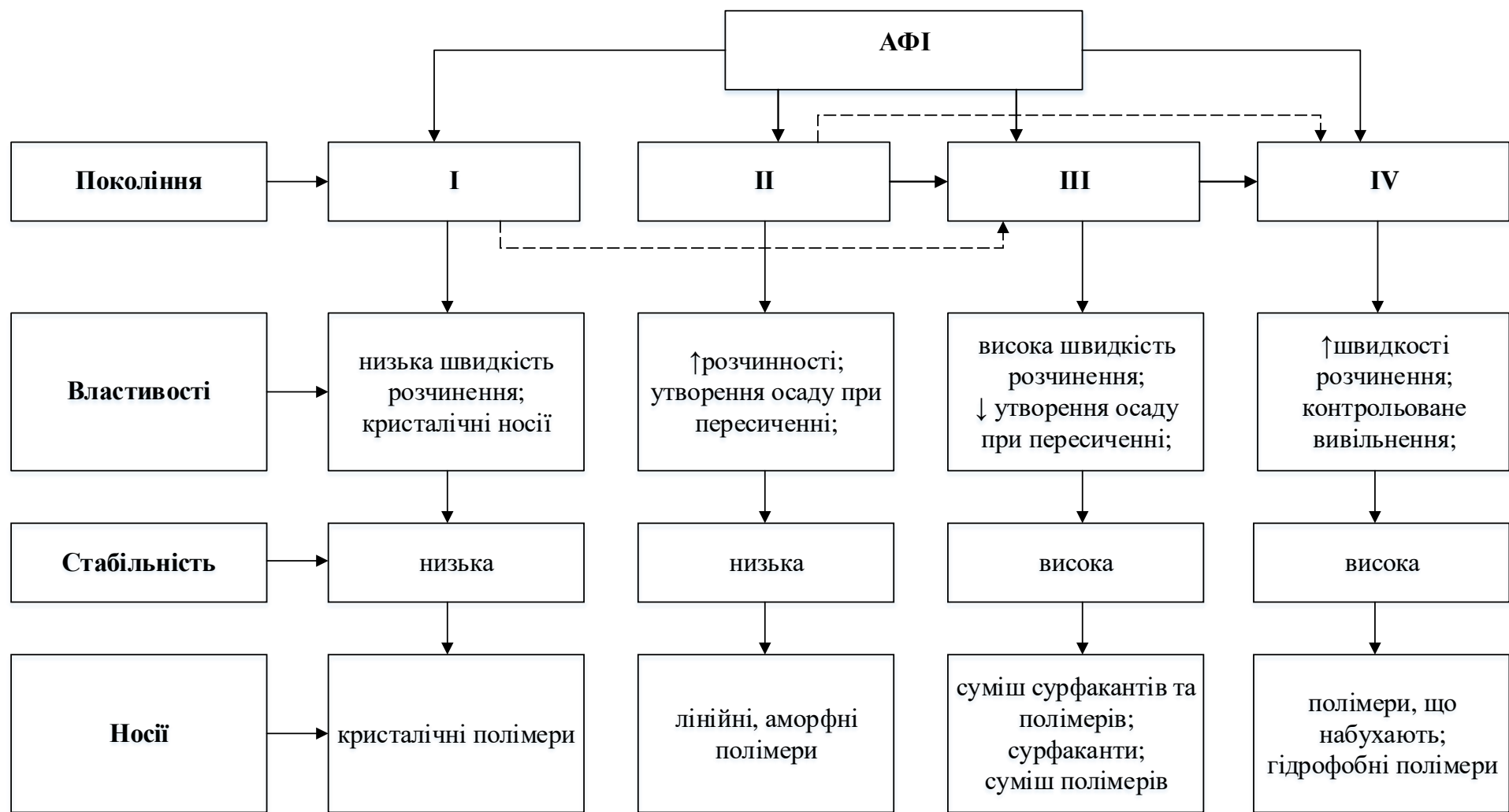

Рис. 1. Склад і властивості твердих дисперсій (↑ – підвищення, ↓ – зниження)

Приклади носіїв, що використовуються при отриманні ТД другого покоління

Синтетичні полімери	Полімери природного походження
повідон (ПВП), поліетиленгліколь ПЕГ) різного ступеня заміщення, кросповідон (ПВП-CL), полівінілпіролідон-ко-вінілацетат (ПВП- VA), поліметилакрилати	гідроксипропілметилцелюлоза (ГПМЦ), гідроксипропілцелюлоза (НРС), гідроксипропілметилцелюлози фталат , гідроксипропілметилцелюлози ацетат сукцинат (ГПМЦ-AS) крохмаль, полісахариди (трегалоза, цукроза, інулін)

Крім кросповідону, всі ці полімери мають високу розчинність у воді, а отже, можуть поліпшувати змочування активної речовини при її потраплянні у водне середовище. Кросповідон є обмежено розчинним, він швидко набухає при контакті з водою і тим самим підвищує швидкість вивільнення. Водна розчинність цих полімерів часто зменшується зі збільшенням молекулярної маси, що слід враховувати при виборі марки носія (*Ковалевська І.В., Грудько В.О., 2014*). Полімери з високим показником в'язкості можуть запобігати перекристалізації АФІ у процесі отримання, зберігання та розчинення і тим самим підвищувати стабільність.

Однак вони можуть перешкоджати диспергуванню АФІ в носії у процесі приготування і затримувати швидкість розчинення при диспергуванні у воді. Тому молекулярна маса полімерів є дуже важливим фактором вибору полімеру як носія. Зазвичай при отриманні твердих дисперсій використовують ПЕГ із молекулярною масою від 1500 до 20 000 і ПВП із молекулярною масою від 2500 до 50 000 (K12 до K30). При застосуванні ПЕГ із дуже низькою молекулярною масою можна отримати тверді дисперсії занадто м'якими та липкими для виробництва таблеток або капсул, тоді як ПВП із дуже високою молекулярною масою (понад 50 000) може уповільнити вивільнення препарату через низьку розчинність і високу в'язкість. При виборі носія необхідно звертати увагу на можливу взаємодію АФІ–носій (водневі зв'язки, вплив на пластичність), яка може визначати фізико-хімічні властивості ТД та їх стабільність (*Arunachalam M, Karthikeyan M., 2010*).

Незважаючи на те, що аморфна тверда дисперсія може покращити швидкість вивільнення, подальше перенасичення може призвести до осадження АФІ та зменшення концентрації препарату *in vitro* або *in vivo*, що негативно впливає на біодоступність. Це явище дуже поширене, особливо з твердими дисперсіями на основі цукрів, що відновлюються.

Речовина також може перекристалізуватися з аморфного стану в процесі приготування (охолодження або видалення розчинника) та під час зберігання. Тому, у твердих дисперсіях третього покоління застосовуються поверхнево-активні агенти або самоемульгатори як носії або допоміжні речовини, які суттєво змінюють ступінь осадження та перекристалізації (*Brough C., Williams III R.O., 2013*).

Поверхнево-активні речовини (ПАР), що використовуються у ТД третього покоління сприяють поліпшенню біофармацевтичної доступності. Використання ПАР або емульгаторів у твердих дисперсіях покращує не тільки профіль розчинення, але й фізичну та хімічну стабільність. Поверхнево-активні речовини з амфифільною структурою можуть сприяти однорідності розподілу АФІ та носія і таким чином скоротити швидкість його рекристалізації. Крім того, поверхнево-активні речовини або емульгатори здатні поліпшувати змочування речовин і запобігати осадженню шляхом поглинання зовнішнього шару частинок АФІ або утворення міцел (*Kovalevska I. V. et al., 2017*).

На сьогодні при одержанні ТД як носії використовують такі ПАР: полоксамери, компритол 888 АТО, гелюкурій 44/14 (лаурилополіоксил-32 гліцерид), інутек SP 1 і солюплюс.

Інші поверхнево-активні речовини та емульгатори, такі, як лаурилсульфат натрію (SLS), Tween-80, d-альфа-токоферилполіетиленгліколь 1000 сукцинат (TPGS 1000), гідрогенізована поліоксіетиленом рицинова олія та цукрози лаурат використовуються як солюбілізатори у твердих дисперсіях (*Liu Y., Salituro, G. M., Lee K. J., 2015*).

Четверта генерація ТД – це дисперсії з контрольованим вивільненням АФІ, що містять погано розчинні у воді речовини з коротким біологічним періодом напіврозпаду. Отримання ТД цього класу, як правило, має на меті підвищення розчинення і тривале вивільнення. ТД четвертого покоління отримують молекулярним диспергуванням АФІ у носії, який не тільки поліпшує розчинність, а й пролонгує вивільнення у середовищі розчинення (*Good D.J., Rodríguez-Hornedo N., 2009*). ТД цього класу можуть забезпечити достатню кількість препарату в кровотоці протягом тривалого періоду часу, а отже, виявити безліч переваг, таких, як підвищення комплаєнтності шляхом зниження частоти прийому, зменшення побічних ефектів, більш постійний або тривалий терапевтичний ефект для погано розчинних АФІ. Як носії використовують етилцелюлозу (ЕЦ), гідроксипропілцелюлозу (ГПЦ), Eudragit RS, RL, поліетиленгліколь (ПЕГ) та карбопол. Ці полімери мають обмежену розчинність у воді або зовсім не розчиняються, можуть застосовуватися у суміші з іншими полімерами, які модифікують дію АФІ. Вивільнення з цих ТД відбувається за двома механізмами: дифузія та ерозія (*Janssens S, Van den Mooter G., 2009*).

Крім загальноновизнаної класифікації, існує розподіл твердих дисперсій:

- за метою застосування (оптимізація вивільнення АФІ, усунення небажаних властивостей АФІ, удосконалення технології, модифікування носія у відповідно до фармакологічних властивостей, вплив на біотрансформацію АФІ в організмі та біоконверсію у процесі отримання);
- за технологією виготовлення (отримані твердофазним, рідинно-фазним, комбінованим методами, методом спрямованого синтезу);
- за типом системи АФІ-носій;
- за ступенем взаємодії АФІ та носія (системи без вираженої взаємодії, зі слабкою міжмолекулярною взаємодією, хімічно зв'язані системи);
- за фізичним станом та молекулярною структурою АФІ та носія (кристалічні, аморфні, молекулярні, змішані);
- за видом носія (полімерні, полісахаридні, сурфакантні та ін.) (*Kapoor B, Kaur R, Kaur S., 2012*).

Фактори, що впливають на стабільність твердої дисперсії. Для визначення стабільності твердої дисперсії необхідно розуміти фізичний стан активного фармацевтичного інгредієнта та носія. Добре відомо, що аморфна форма АФІ є нестабільною або метастабільною порівняно з кристалічною формою, тому існує високий ризик розподілу фаз, включаючи аморфно-аморфне фазове розділення та кристалізацію. Оскільки біодоступність частково пов'язана з аморфною природою АФІ, запобігання його кристалізації протягом часу виробництва й використання є необхідним критерієм отримання ТД (*Karavas E. et al., 2007*).

При розробці складу і технології твердих дисперсій необхідно враховувати такі параметри стабільності, як:

- тенденція до кристалізації;
- температура склування (T_g);
- ступінь змішування системи АФІ-носій;
- характер взаємодії АФІ з носієм;
- вид носія;
- молекулярна рухливість тощо.

Для кристалічного матеріалу здатність утримуватися в аморфному стані відображає тенденцію до кристалізації, яка може бути класифікована на три класи відповідно циклу склування у процесі нагрівання–охолодження–нагрівання. Зазвичай ефективними інгібіторами кристалізації є носій та збільшення температури склування (T_g), що може зменшити молекулярну рухливість системи твердої дисперсії та підвищити її фізичну стабільність (*Kim H.J., Lee S.H., Lim E.A., 2011*).

Установлення T_g твердих дисперсій дає інформацію про їх фізико-хімічні властивості, потенційну молекулярну взаємодію АФІ-носій. Для оцінки T_g системи АФІ-носій використовується рівняння Гордона-Тейлора:

$$T_{g_{mix}} = \frac{\omega_1 \cdot T_{g_1} + K \cdot \omega_2 \cdot T_{g_2}}{\omega_1 + K \cdot \omega_2} \quad (1),$$

де T_{g_1} , T_{g_2} та T_g mix - температури склування компонентів 1, 2 та їх суміші; w_1 , w_2 – вагова частка кожного компонента; K – регулюючий коефіцієнт.

Температура склування твердих дисперсій, визначена експериментальними методами, зазвичай має відхилення від розрахункової. Ці позитивні або негативні відхилення між теоретичним та експериментальним показниками часто пояснюються природою АФІ та носія. Як правило позитивне відхилення є ознакою молекулярної взаємодії між компонентами ТД.

Кристалізацію можна поділити на два окремих, але взаємозалежних процеси: утворення кристалічних ядер (нуклеація) і ріст кристалів (тобто еволюція кристалів у конфігурацію певного розміру та форми) (рис. 2).

Як видно з рис. 2, зазвичай кристалізація починається з нуклеації (a→b, d→e) або аморфно-аморфного розділення фаз (a→d) з подальшим ростом кристалів (b→c, e→c). Ці процеси потребують молекулярного руху, що сприяє перегрупуванню молекул, або створенню стійких ядер, або приєднанню до кристалічної фази, яка зростає. Отже, молекулярна рухливість є критичним параметром фізичної стабільності аморфної системи і залежить від температури, вологості і температури склування (*Lim S.M. et al., 2015*).

Відносний молекулярний рух може змінюватися на кілька порядків залежно від співвідношення T_g речовин. Відомо, якщо температура ТД падає нижче T_g носія молекулярний рух швидко зменшується, запобігаючи кристалізації.

Ступінь змішування АФІ та полімеру визначається здатністю до розчинення і може мати вплив при виборі методу отримання твердої дисперсії.

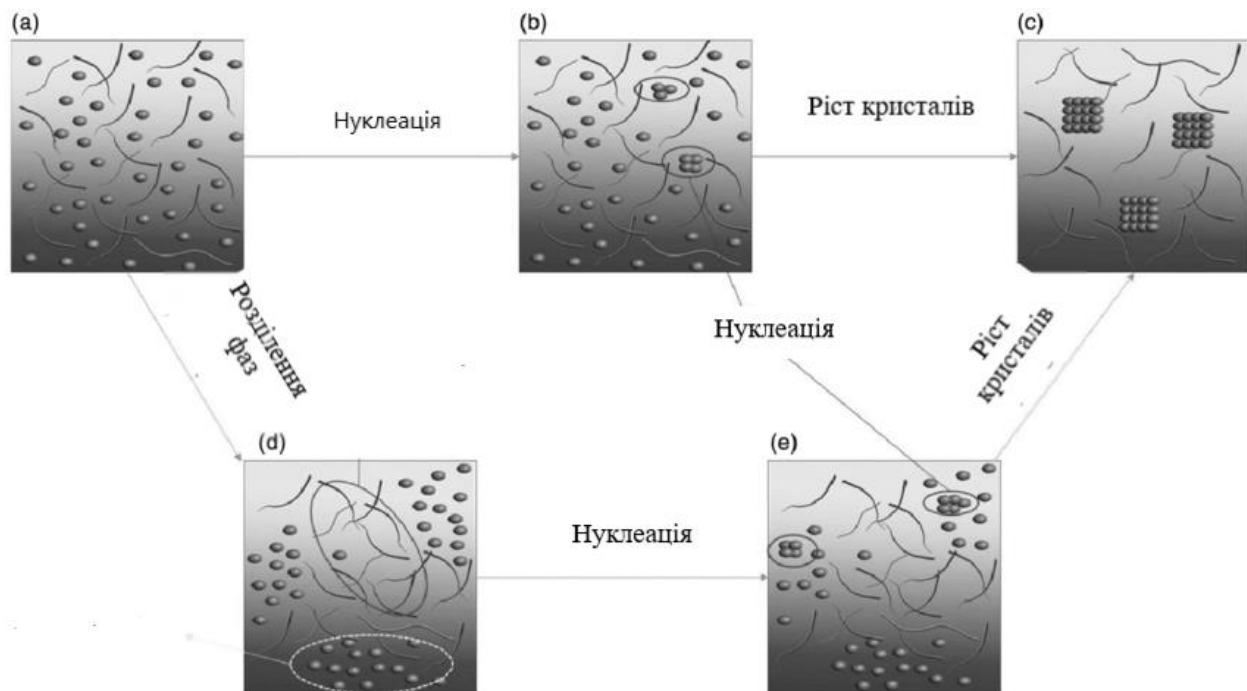

Рис. 2. Механізм кристалізації бінарних твердих дисперсій

У системах, де молекули відрізняються за розміром, застосовується рівняння Флорі–Хагінса:

$$\Delta F_1 = RT \left[\ln(1 - \varphi_2) + \left(1 - \frac{1}{m}\right) \varphi_2 + \varphi^2 X \right]$$

$$\Delta F_2 = RT \left[\ln(1 - \varphi_1) + \left(1 - \frac{1}{m}\right) \varphi_1 + m \varphi_1^2 X \right] \quad (2),$$

де $\Phi_{\text{АФІ}}$ та Φ_{polymer} – об'ємні часті АФІ та полімеру; m – ступінь полімеризації; X – емпірична константа, яка враховує взаємодію компонентів і є характеристикою вільної енергії (Mogal S. A. et al., 2012).

За теорією Флорі-Хагінса можна стверджувати, що існує зв'язок між взаємодією носія і розчинника, який характеризується параметром їх взаємодії (x) і розмірами ланцюга полімеру. В основі такого зв'язку лежить уявлення про осмотичний вплив розчинника на полімерну молекулу, що знаходиться в розчині у формі статистично згорнутого клубка. У результаті осмотичної дії розчинника клубок набухає, роздувається і молекула переходить у стан із менш імовірною конформацією, що визначається рівновагою між осмотичними силами, які прагнуть розтягнути молекулу, і еластичними силами, що перешкоджають такому розтягуванню.

Останнім часом застосовується модифікація цього рівняння з урахуванням точки плавлення і параметрів розчинності АФІ та носія:

$$\frac{1}{T_{mix}} - \frac{1}{T_{pure}} = -\frac{R}{\Delta H_{fus}} \left[\ln(1 - \varphi_2) + \left(1 - \frac{1}{m}\right) \varphi_{polymer} + \chi \varphi_{polymer}^2 \right] \quad (3),$$

де T_{mix} і T_{pure} – точки плавлення фізичної суміші та чистого АФІ; ΔH_{fus} – ентальпія суміші, φ_{AFI} та $\varphi_{polymer}$ – об'ємні частки АФІ та полімеру; m – ступінь полімеризації полімеру; χ – параметр взаємодії полімеру.

Фізичне змішування має забезпечувати значну депресію і призводити до негативного значення параметра взаємодії (χ). Навпаки, системи з обмеженим змішуванням можуть мати лише незначну депресію та позитивне значення параметра взаємодії. Цей підхід надає важливу інформацію про сумісність АФІ-полімеру при температурі, близькій до точки плавлення АФІ. Точка плавлення АФІ, T_g полімеру, розмір частинок та швидкість процесу змінюють депресію плавлення, впливаючи на кінетику змішування (*Mooter G. V., 2012*).

Тобто на фізико-хімічні показники твердої дисперсії матимуть вплив співвідношення АФІ-полімер та швидкість нагрівання суміші.

Механізм підвищення розчинності за рахунок створення твердих дисперсій. Тверді дисперсії підвищують водну розчинність погано-розчинних АФІ. На сьогодні існує декілька механізмів (рис. 3).

Одним із найпростіших способів поліпшення водної розчинності АФІ є зменшення розміру його частинок, що викликає збільшення площі поверхні частинки, таким чином збільшується його контакт із середовищем розчинення. Також вважається, що присутність частинок АФІ у середовищі розчинення, як окремих фізичних утворень, може зменшити агломерацію і таким чином підвищити розчинення.

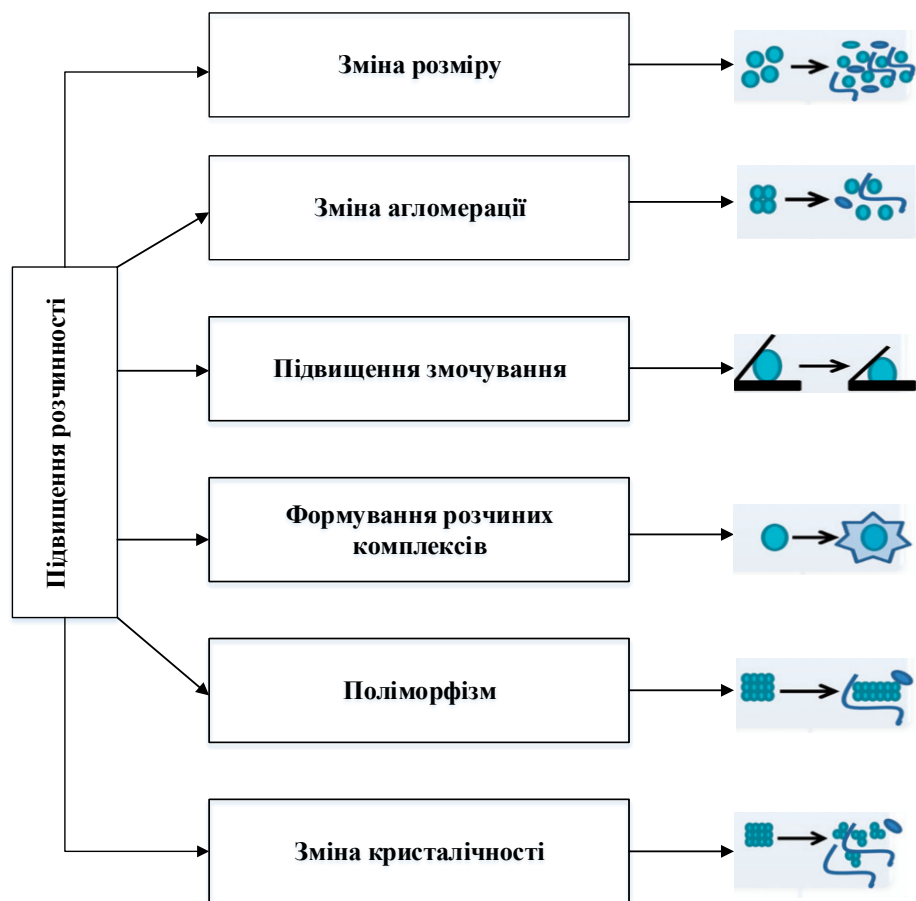

Рис. 3. Можливі механізми, які підвищують розчинність АФІ у твердих дисперсіях

Деякі носії, такі, як циклодекстрин, утворюють високорозчинні комплекси з АФІ та покращують їх розчинення. Установлено, будь-якого переважного механізму підвищення розчинності не існує. Як правило, чинять вплив відразу декілька факторів, наприклад, підвищення змочування, зміни розміру та агломерації (Park Y.J., et al., 2009).

Важливо зазначити, що швидкість розчинення у твердих дисперсіях може контролюватися носієм, станом АФІ або фізіологічним середовищем (рис. 4).

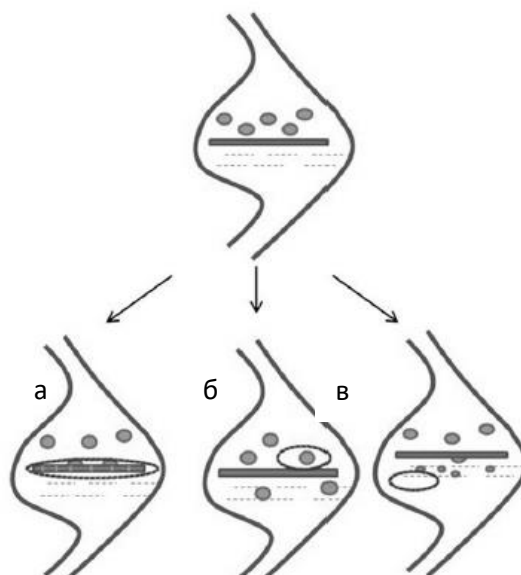

Рис. 4. Фактори, що регулюють швидкість розчинення твердих дисперсій у фізіологічному середовищі: а – носій; б – АФІ; в – фізіологічне середовище

Аналіз даних літератури дозволяє стверджувати, що у твердих дисперсіях швидкість розчинення може залежати від кількості носія і його молекулярної ваги, розміру частинок АФІ, рН середовища. Особлива увага надається розміру частинок, оскільки при розчиненні твердих дисперсій ключовим завданням є пригнічення утворення осаду. Тверді дисперсії, розчиняючись, генерують мікро- або наночастинки АФІ. Швидкість розчинення лікарського засобу спочатку покращується. Проте при досягненні перенасиченого розчину утворюється осад речовин і швидкість розчинення різко знижується. Тому до таких систем додають інгібітори осаду, які запобігають осадженню АФІ і забезпечують його стабільне вивільнення. Тобто, під час формування твердих дисперсій необхідно обирати носії, здатні ефективно інгібувати осадження (*Potluri H.K. et al., 2011*).

Характеристика методів отримання твердих дисперсій. Існує велика кількість методів отримання твердих дисперсій (рис. 5). Вибір методу, насамперед, залежить від властивостей АФІ та носія, фармакокінетичного профілю препарату, що розробляється, тощо. Аналіз даних літератури свідчить, що вибір методу отримання має значний вплив на фізико-хімічні характеристики ТД, такі, як аморфізація, ентальпічна релаксація та ступінь перекристалізації отриманої системи. Тому вибір методу отримання є критичним параметром і потребує методологічного підходу, якого наразі не існує (*Janssens S., Van den Mooter G., 2009*).

Твердофазні методи. Метод спільного подрібнення – це недорогий спосіб, який легко масштабується в умовах виробництва. У цьому методі АФІ та носій змішують у подрібнювачі на протязі декількох годин. Тверді дисперсії, отримані цим шляхом, часто називають фізичними сумішами. Метод спільного подрібнення може суттєво зменшити розмір частинок активного фармацевтичного інгредієнта, а також може перетворювати його з кристалічної на аморфну форму. Механізм, за допомогою якого відбувається таке фазове перетворення, викликаний взаємодією АФІ–носії або збільшенням вільної ентальпії Гіббса, індукованої достатнім накопиченням дефектів кристала. Також відомо, що подрібнення при низькій температурі сприяє аморфізації, тоді як подрібнення вище T_g може призвести до поліморфного переходу кристала. Цей метод дозволяє отримувати ТД, в яких дуже дрібні частинки АФІ розподілені у матриці носія, найчастіше полімеру. Присутність допоміжних речовин забезпечує більш дисперсний стан речовини, який запобігає рекристалізації і збільшенню розмірів частинок при їх зберіганні, тобто стабілізує ефекти, досягнуті механічною активацією, і сприяє змочуванню й розчиненню погано розчинних АФІ. Після сумісного подрібнення з носієм спостерігаються зміни фізико-хімічних властивостей значно більшою мірою, ніж при механічній активації чистого АФІ: зменшуються і зникають піки на рентгенівських дифрактограмах, знижується температура плавлення кристалічних речовин, зменшується теплота плавлення (іноді на термограмах повністю зникають піки плавлення). На ІЧ-спектрах зникають і з'являються нові смуги, що часто пояснюється виникненням водневих зв'язків. Змінюється мікрокристалічна картина АФІ. Ці явища свідчать про аморфізацію кристалічних речовин (*Sangeetha E., Vinay Umesh Rao, Sudhakar M., Manisha S., 2015*)

Пресування суміші АФІ та носія має за мету отримання твердої дисперсії у вигляді матричних систем із використанням високомолекулярних похідних целюлози, карбополу.

Іншим способом отримання систем твердих дисперсій є просте змішування АФІ і носія. Цей метод, актуальний для евтектичних сумішей, дозволяє, не змінюючи якісного складу форми, диференціювати кількісне співвідношення (в межах терапевтичних доз) компонентів ТД, що підвищує біодоступність важкорозчинних у водному середовищі АФІ. Механізм зміни розчинності заснований на властивостях евтектичних сумішей стрибкоподібно змінювати розчинність складових їх компонентів. Доведено, що концентрація насиченого розчину поганорозчинного компонента системи, який отриманий розчиненням гомогенізованого складу, вище концентрації його насиченого розчину, який був приготований послідовним розчиненням компонентів, узятих в евтектичному співвідношенні (*Seedher N., Kanojia M., 2009*).

При використанні пасивного методу, отримання ТД відбувається безпосередньо у готовій лікарській формі при контакті її складових. У цьому способі відсутня окрема технологічна стадія отримання ТД. АФІ і носій вводяться у ЛФ відповідно до її технології виготовлення.

Рідиннофазні методи. Цю групу методів об'єднує наявність етапів додавання розчинника до АФІ і носія та його видалення. Вибір розчинника обумовлений, передусім розчинністю у ньому компонентів системи і відсутністю їх деструкції або гідролізу в його середовищі при виготовленні ТД.

Роль розчинника полягає у дезінтеграції і гомогенізації складових системи на молекулярному рівні, забезпеченні більш повного контакту і взаємодії активного компонента та носія, що є умовами утворення ТД і можливості модифікації біофармацевтичних характеристик АФІ. Ця група методів дозволяє отримувати ТД у вигляді розчину АФІ у матриці носія. Після видалення розчинника носій підтримує молекулярно-дисперсний стан речовини, запобігаючи рекристалізації і збільшенню розмірів частинок при зберіганні, тобто стабілізує ТД і сприяє змочуванню і розчиненню. При приготуванні ТД

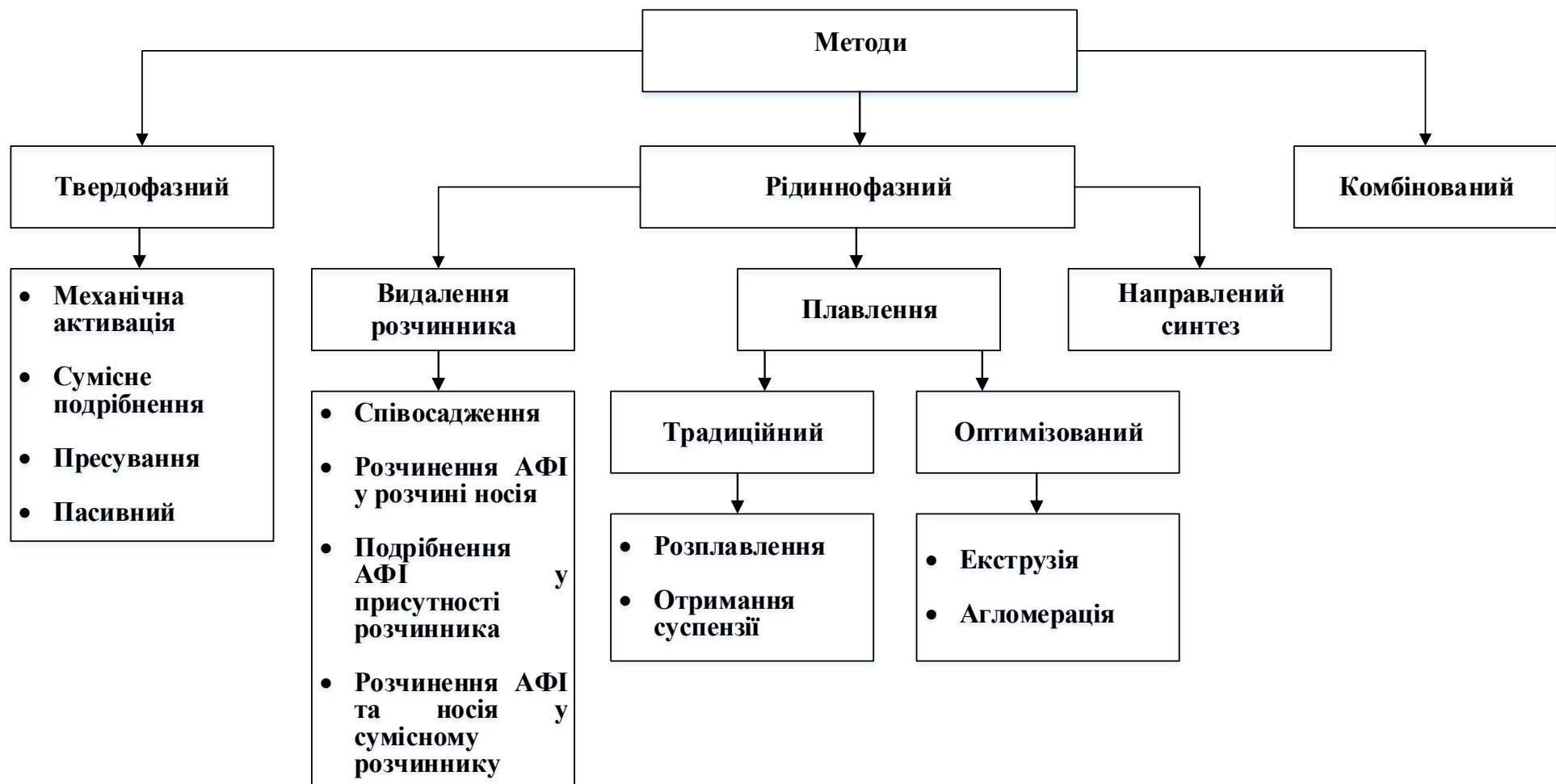

Рис. 5. Методи отримання твердих дисперсій у фармацевтичній промисловості

цими методами спостерігаються ті самі зміни фізико-хімічних властивостей, що і при використанні твердофазних методів, але вже більш виражено (Censi R., Di Martino P., 2015).

Випаровування розчинника є основним методом для приготування твердих дисперсій у малих масштабах, що полягає в солюбілізації АФІ та носія у леткому розчиннику. Застосовуючи цей спосіб, можна запобігти термічній деградації АФІ або носія, оскільки процес може відбуватися без нагрівання до високої температури. Спосіб випаровування розчинника включає два етапи: розчинення фізичної суміші АФІ та носія в суміші розчинника або їх суміші та видалення розчинника для одержання твердої маси, яку потім подрібнюють. Метод розчинення має два основних недоліки, які обмежують його використання у промисловому виробництві твердих дисперсій. Перший полягає у розчиненні АФІ і носія в загальному розчині, причому використовується невелика кількість розчинника. Цей процес є дуже складним, якщо АФІ та носій істотно відрізняються за полярністю. Перевага надається летким розчинникам, які можуть розчинити максимальну кількість фізичної суміші АФІ–носій і скоротити процес видалення розчинника. Зазвичай використовують розчинники з низькою температурою кипіння, такі, як метанол, етанол, ацетон та хлороформ або їх суміші. Перегрівання розчинника або його повільне нагрівання може поліпшити розчинність фізичної суміші та сприяти утворенню більш однорідної системи. Використання суміші розчинників є однією з альтернативних стратегій, наприклад, комбінацію ацетону та етанолу або води та метанолу використовують для одержання твердих дисперсій куркуміну (Kumar S., Gupta S.K., 2013).

Іншою проблемою є запобігання розподілу фаз та досягнення більш однорідної системи. Під час видалення розчинника аморфні частинки АФІ можуть кристалізуватися або відокремлюватися від носія через їх високу молекулярну рухливість у розчиннику. Температура і швидкість процесу випаровування є двома ключовими факторами, які відіграють важливу роль у явищі розподілу фаз. Сушіння при високій температурі може збільшити молекулярну рухливість АФІ та носія, що сприяє фазовому розділенню, проте висока температура також може привести до швидкого видалення розчинника, а отже, зменшення часу, необхідного для поділу фаз. Для вирішення цієї проблеми використовують різні способи сушіння, такі, як вакуумне, ліофільне, розпилювальне (Sharma A., Jain C.P., 2010). У методі вакуумного сушіння розчини сушать за допомогою вакууму при температурі 50 – 80 ° С (що залежить від розчинника). Отримані тверді дисперсії зберігають у вакуумних ексікаторах щоб повністю видалити залишок розчинника. Роторний випарник іноді використовується для прискорення процесу сушіння. Метод простий в експлуатації на відміну від методу плавлення. Помірна температура може зменшити ризик деградації речовин.

Незважаючи на ці переваги, застосування вакуумного сушіння обмежене, оскільки повільний процес і відносно висока температура (у порівнянні із сублімацією) призводять до високого ризику розділення фаз. Розпилювальне сушіння найчастіше використовується при виробництві твердої дисперсії, оскільки це дозволяє надзвичайно швидко видаляти розчинник, зменшуючи ризик розділення фаз і приводячи до отримання більш однорідної системи. У способі розпилювального сушіння розчини АФІ-носій розпилюють у вигляді крапель і сушать у нагрітому потоці газу. Через велику питому поверхню крапель, розчинник можна швидко видалити, а частинки твердої дисперсії утворюються протягом декількох секунд. Окрім швидкого випаровування, значне зменшення розміру частинок є ще однією перевагою техніки розпилювального сушіння (*Sharma D., Soni M., Kumar S., 2009*). Розмір частинок ТД, які одержують цим способом, безпосередньо співвідноситься з розміром крапель, що дозволяє прогнозувати їх технологічні параметри. Ліофілізація пропонується як спосіб одержання твердої дисперсії, оскільки дозволяє ефективно мінімізувати ризик розділення фаз та деградацію речовин. У процесі сушіння розчин АФІ-носій занурюють у рідкий азот для повного заморожування, а потім сублімують. Основним обмеженням цього методу є низька температура замерзання більшості органічних розчинників, що ускладнює знаходження розчинника у замороженому стані під час сублімації. Крім того, температура зразка має бути нижчою за температуру склування, щоб заморожувати концентровану суміш. Низькі температури уповільнюють процес сушіння, а отже, можуть сприяти розділенню фаз. Для подолання цих обмежень були розроблені спрей-ліофілізація (SFD) та тонкоплівкова сублімація (URFD). Продукт, який отримується за цими технологіями, демонструє значно більшу фізичну стабільність і кінетику розчинення порівняно з профілем звичайно висушених твердих дисперсій. Охолоджений розчин, що містить носій та АФІ, сушать на поверхні кріогенного субстрату з теплопровідністю k від 10 до 20 Вт / (м К) в умовах надвисокої швидкості висушування.

У способі сумісного осадження використовується додавання до розчину АФІ-носій антирозчинника, що викликає одночасне осадження речовин. Як правило, використовують розчинники різної полярності, які взаємно змішуються. Для АФІ використовують органічні: етанол, метанол, ацетон тощо а для носія – воду. Іноді розчинення компонентів проводять при підвищеній температурі. Після фільтрації, промивання та сушіння видаляють залишковий розчинник. Цей метод має кілька переваг перед методом видалення розчинника: одночасне осадження може значно знизити ризик р фаз; не вимагає підвищеної температури; можна використовувати менш леткі розчинники. Нещодавно був розроблений новий метод контрольованого осадження. Тверді дисперсії, приготовлені цим способом, називають

мікроосадженим порошком. Носії, які використовуються, повинні мати розчинність на рівні рН кишечника. Цей метод відрізняється від загального способу сумісного осадження використанням як антирозчинника холодної води з кислим значенням рН (*Singh N., Sarangi Mk., 2017*).

Різновидом методу розчинення АФІ у розчині носія є метод надкритичної рідини (МНР). Він є інноваційним та перспективним для отримання твердої дисперсії. Його потенціал використання у фармацевтичній промисловості полягає у застосуванні низької робочої температури і тиску для запобігання деградації АФІ та носія. У методі МНР зріджені гази можуть використовуватися як розчинники або антирозчинники оскільки мають температуру і тиск вище критичних показників, рідкоподібну щільність, газоподібну стислість і в'язкість, більш високу дифузійність, ніж рідини. Крім того, щільність, дифузійні властивості істотно різняться при невеликих змінах робочої температури, тиску або інших критичних точок. Тобто, можна прогнозувати фізико-хімічні і технологічні властивості твердих дисперсій. Метод МНР найчастіше застосовується з діоксидом вуглецю CO₂, враховуючи його низьку критичну температуру (T_к = 31,1 °C) і тиск (P_к = 73,8 бар). Окрім того, через його хімічну інертність, нетоксичність, легкозаймистість і низьку собівартість CO₂ є привабливим для обробки термолабільних речовин. Проте промислове застосування цієї технології обмежено тому, що розчинність більшості фармацевтичних сполук у діоксиді вуглецю дуже низька і зменшується зі зростанням полярності (*Thakur N. et al., 2016*).

Метод подрібнення у розчиннику полягає у тому, що суміш активної речовини та носія подрібнюють у присутності леткого розчинника до його повного видалення. При цьому розчинник виконує подвійну роль: по-перше, розчиняє компоненти, по-друге, змочує їх. Після видалення розчинника отримують тверду дисперсію у вигляді дрібнодисперсного порошку.

Загальним недоліком методів видалення розчинника є можлива наявність залишку розчинника у твердій дисперсії.

Отримання ТД методом спрямованого хімічного синтезу визначається як фізико-хімічними властивостями речовин, так і характеристиками готового продукту.

Метод плавлення дещо відрізняється від інших способів отримання твердих дисперсій. Початкова швидкість виділення АФІ з ТД може підвищуватися в десятки разів. Присутність полімерів сприяє утворенню перенасичених розчинів, завдяки чому істотно (іноді в кілька разів) збільшується розчинність, що, зі свого боку, сприяє більш швидкому і більш повному всмоктуванню АФІ при їх застосуванні. Іноді цей вид твердофазного методу може ліофілізація, яка вимагає спеціального устаткування (*Huang Y., Dai W-G., 2014*).

Плавлення є одним із перших методів, який широко використовується при одержанні ТД. Він називається методом плавлення, оскільки чисті кристалічні активні фармацевтичні інгредієнти плавляться і перетворюються на відповідні аморфні форми.

При отриманні ТД цим методом АФІ плавиться разом з носієм і після низки процедур, включаючи охолодження, пульверизацію та просіювання, одержують дисперсійний порошок. У традиційному процесі плавлення АФІ та носій розплавляються разом при температурі вище евтектичної точки, молекулярна рухливість евтектичної суміші досить висока, щоб речовини могли успішно уводитись у матрицю, що приводить до зменшення розміру частинок АФІ та підвищення змочування. Крім того, іноді висока молекулярна рухливість носія може змінити спосіб уведення, який може привести до утворення різних типів твердої дисперсії. Швидкість охолодження також може вплинути на режим уведення. Загалом чим вища швидкість охолодження, тим менше сформованою буде кристалічність АФІ (Zhang J., Ma P.X., 2013). Основними перевагами методу плавлення є його простота та доступність, що дає можливість використання у промисловому виробництві. Крім того, безводний процес не потребує органічного розчинника. Традиційний метод плавлення має два серйозні обмеження:

- процес вимагає високої температури, а отже, при обробці може виникнути деградація або розкладання АФІ або носія;
- метод може бути застосований тільки тоді, коли АФІ і носій змішуються у розплавленому стані.

Для подолання цих обмежень метод був модифікований: отримання суспензії (розділення АФІ у розплавленому носії). Ця модифікація суттєво зменшує температуру процесу, а отже, запобігає деградації компонентів.

Процес охолодження відбувається за допомогою таких технологічних прийомів, як: перемішування на льодяній бані, охолодження у вигляді тонких плівок, ліофілізація, застосування рідкого азоту та сухого льоду, охолодження при кімнатній температурі. Ці прийоми в процесі охолодження зменшують швидкість та ступінь розділення фаз і приводять до кращого аморфного стану твердої дисперсії (Saini M, Bhatt S, Dureja H, Solanki N., 2023).

Оптимізація процесу плавлення відбувається за рахунок екструзії й агломерації розплавів. Екструзія вперше була використана у галузі виробництва пластмас (1930 рр.). Останнім часом екструзія широко застосовувалася для одержання твердих дисперсій через її переваги порівняно з традиційним методом плавлення. Ця технологія потребує застосування екструдера, який складається з конвеєрної системи та системи охолодження. Транспортна система змішує складові твердої дисперсії, формуючи евтектичну суміш у потрібні тверді форми, такі, як пелети та гранули. Процес передбачає високе зсувне змішування розплавленої

маси, що може привести до більш однорідної дисперсії дрібних частинок і збільшення взаємодії системи АФІ–носій на молекулярному рівні. Крім того, процес екструзії може видалити кисень і вологість, що робить його придатним для застосування вологочутливого або сприятливого до окиснення АФІ. У порівнянні з традиційним методом у процесі екструзії використовують відносно низьку температуру і короткий час отримання, що може перешкоджати розкладу суміші АФІ–носій. Крім того, екструзія гарячого розплавлення забезпечує безперервний процес виробництва, що робить його придатним для великомасштабного виробництва. Проте високі зсувні сили можуть призвести до виникнення високих локальних температур, що є проблемою для термолабільних речовин.

Методи дослідження твердих дисперсій. Для дослідження продуктів взаємодії активних речовин з носіями використовують цілу низку фізико-хімічних методів. Основними методами ідентифікації твердих дисперсій є: термоаналітичний (дериватографія, диференційна сканувальна калориметрія (ДСК), диференційний термічний аналіз (ДТА) і т.п.); спектральні методи: ІЧ-спектроскопія, УФ-спектроскопія, метод ядерно-магнітного резонансу (ЯМР); хроматографічні методи: тонкошарова хроматографія (ТШХ), високоефективна рідинна хроматографія (ВЕРХ), мікроскопічний, рентгенографічний. Зустрічаються й інші методи дослідження ТД: турбідиметричне титрування, віскозиметрія, потенціометрія, метод елементного аналізу тощо (Kovalevska I. V., Ruban O. A., 2018)

Використання термометодів дослідження засновано на тому, що термічна деструкція молекули АФІ, включеної у комплекс, відбувається тільки після або під час термічної деструкції носія. Основним критерієм утворення комплексу є відсутність термічних ефектів, характерних для індивідуальних речовин.

ІЧ-спектроскопія дозволяє зробити припущення про наявність водневого зв'язку між АФІ і носієм в отриманій ТД на підставі зсувів характеристичних смуг ІЧ-спектрів комплексів.

ЯМР-спектроскопія дозволяє досліджувати ТД як у розчині, так і у твердому стані й установити характер взаємодії та структуру ТД із визначенням молекулярної рухливості для вуглецевих атомів речовин, що аналізуються, які свідчать про наявність взаємодії між АФІ та носієм, а також визначити стехіометричне співвідношення компонентів комплексу і розраховувати константи їх стабільності.

Рентгеноструктурний метод аналізу сьогодні є одним з ефективних методів ідентифікації ТД. Дифрактограми речовин, що досліджуються, складаються з набору дифракційних максимумів, число, інтенсивність і кутове розташування яких є суворо індивідуальним для кожної кристалічної речовини. Підтвердження утворення ТД досягається порівнянням дифрактограм досліджуваних речовин, ТД.

Мікрокристалоскопічний метод дозволяє візуально вивчити кристалографічну картину АФІ, носія та їх ТД, на підставі якої також можна зробити припущення про форму існування активної речовини у твердій дисперсії та про характер досліджуваної системи.

Інколи точні результати при визначенні складу ТД і стехіометричного співвідношення компонентів дає метод мікроелементного аналізу.

Для визначення біофармацевтичних характеристик отриманих дисперсій застосовуються такі методи: тест «Розчинення» згідно з методикою ДФУ або її модифікаціями, якщо об'єкти, що досліджуються, є порошками або в'язкими масами; діаліз крізь напівпроникну мембрану; ступінь набрякання носія. Для оцінки *in vivo* використовуються біологічні, мікробіологічні методи або моделювання із застосуванням сучасного програмного забезпечення.

Кожен з наведених методів може мати свої недоліки. Тому повну картину дозволяє отримати тільки комплексний підхід із використанням кількох незалежних методів.

Стандартизація твердих дисперсій. На сьогодні не існує фармакопейних вимог до визначення якості отриманих дисперсій. І це пов'язано передусім з різноманітністю самих ТД, метою їх використання, галузями, в яких вони застосовуються. Тому доречно припустити, що показники якості ТД можна оцінювати відповідно до мети їх застосування (*Kovalevska I. V., Ruban O. A., Grud'ko V. O., 2018*).

Серед найбільш важливих напрямків, за якими може проводитися стандартизація ТД, можна виділити:

- опис зовнішнього вигляду дисперсії;
- розчинність ТД у воді та / або органічних розчинниках;
- розчинність та / або вивільнення АФІ з дисперсії;
- температура плавлення, рН, сторонні домішки, хімічний склад, ступінь кристалічності;
- фармакокінетичні показники;
- стабільність АФІ і збереження його фармакологічної активності при зберіганні та / або застосуванні ТД;
- відсутність небажаної побічної дії ТД на організм, токсичних ефектів, подразливого впливу на слизові оболонки тощо;
- здатність дисперсії само руйнуватися в умовах організму без утворення токсичних продуктів;
- термостійкість, термопластичність, фармакологічна та фізіологічна компліментарність;

- втрата в масі при висушуванні;
- відсутність залишку органічних розчинників;
- мікробіологічна чистота;
- кількісне визначення (АФІ у ТД).

ТД можуть бути готовим або проміжним продуктом і безпосередньо входити до складу готових препаратів. При цьому дисперсії повинні мати показники якості, що визначені для певної ЛФ.

Отже, використання твердих дисперсій активних фармацевтичних інгредієнтів з різними носіями дозволяє збільшити швидкість їх розчинення і абсорбції, забезпечити стабільність лікарської форми, досягти рівномірного розподілу АФІ в носії, підвищити біодоступність, а також створювати препарати модифікованої дії.

References:

- Kovalevska I. V. (2018) Study of pharmaco-technological properties of solid dispersions of thioctic acid obtained by micronization method. *Annals of Mechnikov Institute*, vol. 1, pp. 45-51, 2018. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1214637>
- Ковалевська І. В. (2015) Перспектива використання полімерів, як допоміжних речовин у виробництві твердих лікарських форм *ScienceRise*, vol. 11/4(16), pp. 4-8. 2015.
- Amorphous solid dispersion: a promising technique for improving oral bioavailability of poorly water-soluble drugs / P. Ghule et al. *Pharmaceutical Journal*. 2018. Vol. 85, № 1. pp. 50-56. <https://doi.org/10.1016/j.jopr.2013.04.008>
- Andrews G. P., AbuDiak O. A., Jones D. S. (2010) Physicochemical characterization of hot melt extruded bicalutamide-polyvinylpyrrolidone solid dispersions. *J Pharm Sci*. 2010. Vol. 99. P. 1322–1335. DOI: 10.1002/jps.21914
- Applications of solid dispersions / B. Yadav et al. *Journal of Chemical and Pharmaceutical Research*. 2015. Vol. 7 (2). P. 965-978.
- Arunachalam A., Kathikeyan M., Konam K. (2010) Solid dispersion: a Review. *Curr Pharm Re*. 2010. Vol. 1. P. 82–90.
- Baird J. A., Taylor L. S. (2012) Evaluation of amorphous solid dispersion properties using thermal analysis techniques. *Adv Drug Deliv Rev*. 2012. Vol. 64. pp. 396–421. <https://doi.org/10.1016/j.addr.2011.07.009>
- Cheow W., Hadinoto K. (2012) Self-assembled amorphous drug-polyelectrolyte nanoparticle complex with enhanced dissolution rate and saturation solubility. *J Colloid Interface Sci*. 2012. Vol. 367. P. 518–526. DOI: 10.1016/j.jcis.2011.10.011
- Ковалевська І.В., Рубан О.А. (2011) Сучасні підходи до створенні пероральних терапевтичних систем. *Збірник наукових праць співробітників НМАПО ім. П.Л.Шурика.*, Том 20, кн.1, С. 600 – 606.
- Optimization of the composition of solid dispersion of quercetin. Kovalevska, I., Ruban, O., Kutova, O., Levachkova, J. *Current Issues in Pharmacy and Medical Sciences*, 2021, 34(1), pp. 14. <https://doi.org/10.2478/cipms-2021-0001>
- Ковалевська І.В., Грудько В.О. (2014) Дослідження впливу тиску на розчинність кверцетину. *Український вісник психоневрології*, Том 22, вип. 2 (79). С. 275 - 277.

- Arunachalam M, Karthikeyan M. (2010) Solid dispersions: A review. *Current Pharm Res*, 2010, Vol. 1 (1), pp. 82-90.
- Brough C., Williams III R.O. (2013) Amorphous solid dispersions and nano-crystal technologies for poorly water-soluble drug delivery. *International Journal of Pharmaceutics*. Vol. 453, №1. pp 157-166. DOI: 10.1016/j.ijpharm.2017.10.051
- Kovalevska I. V., Ruban E. A. et al. (2017) Study of physical and chemical properties of solid dispersions of quercetin. *Asian Journal of Pharmaceutics*. vol. № 11 (4). pp. 1-5.
- Liu Y., Salituro, G. M., Lee K. J. (2015) Modulating Drug Release and Enhancing the Oral Bioavailability of Torcetrapib with Solid Lipid Dispersion Formulations. *AAPS PharmSciTech*. 2015. Vol. 16 (5), 1091–1100. DOI: 10.1208/s12249-015-0299-8
- Good D.J., Rodríguez-Hornedo N. (2009). Solubility Advantage of Pharmaceutical Cocrystals. *Crystal Growth & Design*. Vol. 9, №5. pp. 2252–2264. <https://doi.org/10.1021/cg801039j>
- Janssens S, Van den Mooter G. (2009). Review: physical chemistry of solid dispersions. *J Pharm Pharmacol*. Vol.61(12), pp.1571-1586. DOI: 10.1211/jpp/61.12.0001
- Kapoor B., Kaur R., Kaur S. (2012). Solid Dispersion: An Evolutionary Approach for Solubility Enhancement of Poorly Water Soluble Drugs. *Int J Rec Adv Pharm Res*, Vol.2(2), pp.1-16.
- Karavas E., Georgarakis E., Sigalas M.P. (2007) Investigation of the release mechanism of a sparingly water-soluble drug from solid dispersions in hydrophilic carriers based on physical state of drug, particle size distribution and drug–polymer interactions. *Eur J Pharm Biopharm*, Vol.66(3), pp. 334-347. DOI: 10.1016/j.ejpb.2006.11.020
- Kim H.J., Lee S.H., Lim E.A. (2011). Formulation optimization of solid dispersion of Mosapride hydrochloride. *Arch Pharm Res*, Vol.34 (9), pp. 1459- 1467. <https://doi.org/10.1007/s12272-011-0908-3>
- Lim S.M., Pang Z.W., Tan H.Y., Shaikh M, Adinarayana G. et al. (2015) Enhancement of docetaxel solubility using binary and ternary solid dispersion systems. *Drug Dev Ind Pharm*, Vol.41(11), pp.1847-1855. <https://doi.org/10.3109/03639045.2015.1014818>
- Mogal S. A., Gurjar P. N., Yamgar D. S., Kamod A.C. (2012) Solid dispersion technique for improving solubility of some poorly soluble drugs. *Der Pharmacia Lettre*, Vol. 4 (5), pp. 1574-1586.
- Mooter G.V. (2012) The use of amorphous solid dispersions: A formulation strategy to overcome poor solubility and dissolution rate. *Drug Discov Today*, Vol.9(2), pp. 79-85. <https://doi.org/10.1016/j.ddtec.2011.10.002>
- Park Y.J., Ryu D.S., Li D.X., Quan Q.Z., Oh D.H., et al. (2009) Physicochemical characterization of tacrolimus-loaded solid dispersion with sodium carboxymethyl cellulose and sodium lauryl sulfate. *Arch Pharm Res*, Vol.32(6), pp.893-898. <https://doi.org/10.1007/s12272-009-1611-5>
- Potluri H.K., Bandari S., Jukanti R., Reddy P., Reddy V. (2011) Solubility Enhancement and Physicochemical Characterization of Carvedilol Solid Dispersion With Gelucire 50/13. *Arch Pharm Res*, Vol.34(1), pp.51-57. <https://doi.org/10.1007/s12272-011-0106-3>
- Janssens S., Van den Mooter G. (2009) Review: physical chemistry of solid dispersions. *Journal of Pharmacy and Pharmacology*, Vol. 61, pp. 1571–1586. <https://doi.org/10.1211/jpp/61.12.0001>
- Saha J, Vasanti S., Nair A., Vyas H. (2009) Enhancement of dissolution rate of valdecoxib by solid dispersions technique with PVP K 30 & PEG 4000: Preparation and in vitro evaluation. *J Inclusion Phenom*, Vol.63(1), pp. 69- 75.
- Sangeetha E., Vinay Umesh Rao, Sudhakar M., Manisha S. (2015) Enhancement of Solubility and Bioavailability of Hydrochlorthiazide Using Solid Dispersion Technique. *American Journal of Advanced Drug Delivery*. Vol. 3 (06). pp. 308 – 316.
- Seedher N., Kanojia M. (2009) Co-solvent solubilization of some poorly-soluble antidiabetic drugs. *Pharm. Dev. Technol*. Vol. 14, №2, pp. 185-192. <https://doi.org/10.1080/10837450802498894>
- Censi R., Di Martino P. (2015) Polymorph Impact on the Bioavailability and Stability of Poorly Soluble Drugs. *Molecules*, Vol. 20, №10, pp. 18759-18776. <https://doi.org/10.3390%2Fmolecules201018759>

- Kumar S., Gupta S.K., (2013) Pharmaceutical solid dispersion technology: a strategy to improve dissolution of poorly water-soluble drugs. *Recent Pat Drug Deliv Formul.* Vol. 7(2). pp. 111-121. <https://doi.org/10.2174/18722113113079990009>
- Sharma A., Jain C.P. (2010). Preparation and characterization of solid dispersions of carvedilol with PVP K30. *Res Pharm Sci.* Vol. 5(1). pp. 49–56.
- Sharma D., Soni M., Kumar S. (2009) Solubility enhancement - Eminent Role in Poorly Water Soluble Drugs, *Research J. Pharm and Tech.*, Vol 2, pp. 220-224.
- Singh N., Sarangi Mk. (2017) Solid Dispersion - a Novel Approach for Enhancement of Bioavailability of Poorly Soluble Drugs in Oral Drug Delivery System *Glob J Pharmaceu Sci.* Vol. 3(2). pp. 001 – 008. DOI: 10.19080/GJPPS.2017.03.555608
- Thakur N., Goswami M., Mittal P., Goyal P., Sood A. (2016) Solid Dispersion: A Novel Approach for Bioavailability Enhancement International. *Journal of Pharmaceutical Sciences Review and Research*, Vol. 39(1), pp. 265 – 272 DOI: 10.19080/GJPPS.2017.03.555608
- Huang Y. , Dai W-G. (2014) Fundamental aspects of solid dispersion technology for poorly soluble drugs. *Acta Pharmaceutica Sinica B*, Vol 4 (1), pp. 18 – 25. <https://doi.org/10.1016/j.apsb.2013.11.001>
- Zhang J., Ma P.X. (2013) Cyclodextrin-based supramolecular systems for drug delivery: recent progress and future perspective. *Adv. Drug Deliv. Rev.*, Vol. 65, №9, pp. 1215- 1233. <https://doi.org/10.1016/j.addr.2013.05.001>
- Saini M, Bhatt S, Dureja H, Solanki N. (2023) Recent Patents on Solid Dispersions Emphasize Promising Benefits in Solubility Enhancement of Poorly Water-soluble Drugs. *Recent Pat Nanotechnol.* 2023 Nov 2. doi: 10.2174/0118722105229356231030065938. Online ahead of print. PMID: 38037907
- Kovalevska I. V., Ruban O. A. (2018) Development of the methodological approach of obtaining preparations based on solid dispersions. *Scientific Journal «ScienceRise: Pharmaceutical Science»*, № 4 (14), pp. 4-8.
- Kovalevska I. V., Ruban O. A., Grud'ko V. O. (2018) The spectrophotometric study of thioctic acid solutions to develop the method of its quantitative determination. *Вісник фармацевції*, № 2. pp. 12-18.

CHAPTER 19.

MEDIA EDUCATION AS A FACTOR OF INFORMATIONAL AND PSYCHOLOGICAL SECURITY OF THE INDIVIDUAL

Olha YAKYMOWYCH

PhD in Pedagogy,

senior teacher at the department of philosophy and pedagogy

of the Stepan Gzhytskyi National University

of Veterinary Medicine and Biotechnologies of Lviv

(79010, 50 Pekarska street, Lviv, Ukraine)

yakimovichola@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5366-2759>

Abstract. The monograph reveals actual issues of informational and psychological security of the individual in the media space. The purpose of the research is to identify the theoretical and methodological foundations, organizational forms and conditions for realizing the pedagogical potential and possibilities of media education as a factor of informational and psychological security of the individual. An analysis of the main concepts of media, mass information, mass communication, media education, media literacy, critical thinking, media safety, informational and psychological safety, informational and psychological operation was carried out. Media education is characterized as a direction of pedagogical science. The task of informational and psychological security is defined. The influence of the media on the informational and psychological security of the individual has been studied. The main elements of critical thinking of an individual are considered. The results of the study make it possible to determine the main recommendations for the effective implementation of media education in the Ukrainian educational system and the development of critical thinking, which will ensure the informational and psychological safety of the individual.

Keywords: media, mass information, mass communication, media education, media literacy, critical thinking, media safety, informational and psychological safety, informational and psychological operation.

МЕДІАОСВІТА ЯК ЧИННИК ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. Монографія розкриває актуальні питання інформаційно-психологічної безпеки особистості в медіапросторі. Метою дослідження є виявлення теоретико-методологічних основ, організаційних форм та умов реалізації педагогічного потенціалу та можливостей медіаосвіти як чинника інформаційно-психологічної безпеки особистості. Проведено аналіз основних понять медіа, масова інформація, масова комунікація, медіаосвіта, медіаграмотність, критичне мислення, медіабезпека, інформаційно-психологічна безпека, інформаційно-психологічна операція. Охарактеризовано медіаосвіту як напрям педагогічної науки. Визначено завдання інформаційно-психологічної безпеки. Досліджено вплив медіа на інформаційно-психологічну безпеку особистості. Розглянуто основні елементи критичного мислення особистості. Результати дослідження дозволяють визначити основні рекомендації для ефективного впровадження медіаосвіти в українській освітній системі та розвитку критичного мислення, що забезпечить інформаційно-психологічну безпеку особистості.

Ключові слова: медіа, масова інформація, масова комунікація, медіаосвіта, медіаграмотність, критичне мислення, медіабезпека, інформаційно-психологічна безпека, інформаційно-психологічна операція.

Вступ. У сучасному суспільстві особистість перебуває під впливом безперервних потоків інформації, зокрема переданої каналами масмедіа (засобів масової інформації та комунікації). У зв'язку з цим суттєво зростає значення підготовленості аудиторії до активного творчого пошуку та використання інформації, до адекватної самостійної переробки медійного змісту. В умовах сучасного стану розвитку суспільства відбувається масштабний інформаційний вплив на особистість. Цей вплив необхідно постійно контролювати. Провідне місце у процесі соціалізації особистості посідають засоби масової інформації та засоби масової комунікації. Масмедіа пропонують власні моделі і перспективні образи розвитку для особистості. Інформаційне середовище впливає на всі сторони життєдіяльності індивіда, формує поведінкові установки особистості, ціннісні орієнтації, критерії успішності.

Причому, як показує практика, повсюдна інформатизація суспільного життя є не лише джерелом нових можливостей для людини в плані її професійного та особистісного розвитку, а й породжує додаткові проблеми. Множинність каналів, способів та форм презентації медіатекстів створює певні складнощі в оцінці та засвоєнні реципієнтами медійного змісту, посилює тенденцію фрагментування змісту ЗМІ. Це перешкоджає формуванню у споживачів медійної інформації цілісного ставлення до соціальної дійсності, системних знань про неї.

Ускладнення та розширення глобального медіасередовища посилює не тільки позитивний, а й негативний вплив медійної інформації на аудиторію, особливо молодіжну, яка несвідомо споживає величезні обсяги інформації, часто не піддаючи її критичному осмисленню.

Відповідно до проведених досліджень, сьогодні медіа стають домінуючим чинником формування світогляду дітей та підлітків, визначаючи їх духовно-моральні, художньо-естетичні, соціальні, інтелектуальні цінності та інтереси. Оскільки медіапродукція далеко не завжди характеризується високою якістю свого змісту і, в цьому сенсі може бути джерелом руйнування моральних та етичних норм, культурних та художніх цінностей, то є надзвичайно важливим включення молоді вже на ранніх етапах соціалізації у самостійну роботу з інформацією, формування критичного ставлення до інформації, що передається медіа.

В умовах повсюдної інформатизації все більш актуально стає здатність особистості брати участь в інформаційно-комунікативних взаємодіях з широкого кола проблем, орієнтуватися в інформаційних потоках, критично оцінювати медійний зміст, бути не лише споживачем, а й творцем інформаційних повідомлень.

Широке впровадження нових інформаційних технологій, продуктів та послуг диктує необхідність володіння навичками самостійної роботи з джерелами інформації та раціонального освоєння інформаційного змісту. Все це здатна забезпечити медіаосвіта. Її ресурси вже давно використовуються в Європі та інших країнах, у тому числі в Україні.

Медіаосвіта як напрям у педагогіці пов'язаний з пізнанням закономірностей масової комунікації, розвитком культури спілкування з медіа, комунікативних здібностей, критичного мислення, навчанням різноманітних форм самовираження за допомогою технічних засобів.

Метою нашого дослідження є виявлення теоретико-методологічних основ, організаційних форм та умов реалізації педагогічного потенціалу та можливостей медіаосвіти як чинника інформаційно-психологічної безпеки особистості.

Питанням інформаційної безпеки, медіа психологічного благополуччя та впливів медіа-простору на свідомість особистості присвячені публікації науковців останніх років – Л. Найдьонова, М. Маркова, Н. Марута, О. Немеш, В. Петрик, О. Немеш, С. Артеменко, Б., С. Фляшнікова, І. Оніщук, О. Белкіна-Ковальчук, О. Золотар, Є. Гриценко, Л. Громова, Л. Дорош та інші.

1. Теоретичні аспекти медіаосвіти та її роль в забезпеченні інформаційно-психологічної безпеки особистості

Невід'ємною складовою функціонування сучасного соціуму та трансформації процесів усередині нього є медіа. Найчастіше вони мають колосальний вплив на основні сторони

суспільного життя: економіку, духовне збагачення соціуму, суспільно-політичну обстановку тощо. Інноваційні технологічні процеси, віртуалізація життєдіяльності людей, значущість видовищної складової масмедіа сприяють зміні характеру суспільних комунікацій у цілому, нерідко переміщуючи їх із розряду колишніх реальних взаємодій людей у ступінь симулятивних, оманливо-умовних, імітаційних.

В Законі України «Про медіа» (2022) поняття «медіа (засіб масової інформації)» визначається як засіб поширення масової інформації у будь-якій формі, який періодично чи регулярно виходить у світ під редакційним контролем та постійною назвою як індивідуалізуючою ознакою (Закон України «Про медіа», 2022).

Зупинемось на аналізі понять «масова інформація» та «масова комунікація».

Масова інформація – це сукупність публічно поширюваних друкованих та аудіовізуальних повідомлень, що включає в себе новини, статті, телепередачі, радіопередачі, рекламу та інші форми інформації, які розповсюджуються широкою аудиторією. Джерелами масової інформації можуть бути газети, журнали, телебачення, радіо, інтернет-сайти, соціальні мережі та інші канали.

Термін «масова комунікація» – це процес виробництва, поширення та споживання масової інформації, що включає в себе всі етапи, починаючи від створення повідомлення до його отримання та сприйняття аудиторією.

У процесі масової комунікації задіяні такі компоненти: комунікатор (особа або організація, яка створює повідомлення); повідомлення (інформація, яка передається); канал (засіб, за допомогою якого передається повідомлення, наприклад, газета, телебачення, інтернет); аудиторія (люди, які отримують і сприймають повідомлення); зворотний зв'язок (реакція аудиторії на повідомлення). Найперша особливість масової комунікації – її соціальна обумовленість, що дає підставу розглядати її у системі соціальних стосунків і як їхній певний вид.

Масова інформація та масова комунікація тісно пов'язані між собою, а саме масова інформація є продуктом масової комунікації. Масова комунікація використовує різні канали для поширення масової інформації. Обидва поняття описують процеси, пов'язані з поширенням інформації широкою аудиторією.

Можна виділити певні відмінності між масовою інформацією та масовою комунікацією. Масова інформація – це контент, який поширюється, а масова комунікація – це процес, який використовується для поширення цього контенту.

Масова інформація може існувати без масової комунікації (наприклад, у вигляді книг), але масова комунікація неможлива без масової інформації.

У процесі модернізації суспільства особливого значення набуває медіаосвіта як чинник соціалізації особистості. Сьогодні медіаосвіта – це процес формування особистості за допомогою та на матеріалах масової комунікації з метою розвитку культури спілкування із засобами масової інформації (преса, телебачення, радіо, кіно, відео та ін.), розвитку творчих, комунікативних навичок, критичного мислення, когнітивних та перцептивних навичок, інтерпретації, аналізу та оцінка медіатекстів, навчання різним формам творчого, практичного самовираження за допомогою медіатехнологій.

Медіаосвіта не лише впливає на формування медіакультури людини, а й істотно впливає на ментальну ідентичність підростаючого покоління будь-якої країни. Насправді ЮНЕСКО визначила медіаосвіту як пріоритетний напрям культурно-педагогічного розвитку XXI століття. Важливу роль у становленні та розвитку медіаосвіти відіграло ЮНЕСКО. Вважається, що вперше термін «медіаосвіта» був вжитий у 1973 р. на спільному засіданні сектору інформації ЮНЕСКО та Міжнародної ради з кіно та телебачення.

У педагогічній науці з'явився новий напрямок – медіаосвіта, що є каналом, яким передається зміст медіакультури для того, щоб стати надбанням конкретної людини. Медіаосвіта має великі перспективи. Зараз медіаосвіта стає все більш затребуваною галуззю.

Президія Національної академії педагогічних наук України схвалила нову редакцію Концепції впровадження медіаосвіти в Україні. Серед причин, які спонукали до цього, – «здобутки медіаосвіти на міжнародному рівні останніх років, досвід українського експерименту, наслідки зовнішньої інформаційної агресії» (*Концепція впровадження медіаосвіти в Україні, 2016, с. 93*).

Медіаосвіта – частина освітнього процесу, спрямована на формування в суспільстві медіакультури, підготовку особистості до безпечної та ефективної взаємодії із сучасною системою мас-медіа, включаючи як традиційні (друковані видання, радіо, кіно, телебачення), так і новітні (комп'ютерно опосередковане спілкування, інтернет, мобільна телефонія) медіа з урахуванням розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (*Концепція впровадження медіаосвіти в Україні, 2016, с. 93*).

Медіаосвіта в сучасному світі розглядається як процес розвитку особистості за допомогою і на матеріалі засобів масової комунікації (медіа). Метою медіаосвіти є формування культури взаємодії з медіа, розвиток творчих і комунікативних здібностей, а також навичок критичного мислення, щоб грамотно сприймати, інтерпретувати, а також аналізувати та оцінювати медіатексти. Цей процес ми називаємо *медіаграмотністю*.

Тобто медіаграмотність є і невід'ємним елементом, і кінцевим результатом медіаосвіти. Згідно Закону України «Про медіа» медіаграмотність визначається як «навички та знання, які

надають користувачам можливість ефективно і безпечно користуватися медіа-сервісами» (Закон України «Про медіа», 2022).

Медіаграмотність – складова медіакультури, яка стосується вміння користуватися інформаційно-комунікативною технікою, виражати себе і спілкуватися за допомогою медіазасобів, успішно здобувати необхідну інформацію, свідомо сприймати і критично тлумачити інформацію, отриману з різних медіа, відділяти реальність від її віртуальної симуляції, тобто розуміти реальність, сконструйовану медіаджерелами, осмислювати владні стосунки, міфи і типи контролю, які вони культивують (*Концепція впровадження медіаосвіти в Україні, 2016, с. 93*).

Вчені вважають, що стрімке та всезагальне використання інформаційних технологій додає медіа та віртуальному простору ознак інформаційно-психологічної небезпеки. У такому контексті єдиним засобом досягнення інформаційно-психологічної безпеки та благополуччя особистості виступає формування у неї медіаграмотності, спроможності усвідомлено фільтрувати та сприймати інформацію у віртуальному просторі та сфері медіа, приймати на цій основі психологічно виважені рішення, що не піддаються маніпулятивним впливам з боку країни-агресора чи інших кіберзагроз (*Короткова К. , 2023*).

Проблема вивчення особливостей медіаграмотності в контексті забезпечення безпекового середовища особистості є актуальною та потребує вирішення. Як стверджує Л. Дорош (*Дорош Л., 2013, с. 110*), реалізація інформаційної безпеки налічує три складові частини, такі як: 1) нормативно-правова, яка забезпечує формування та удосконалення системи правових норм, які закріплюють протидію загрозам інформаційно-психологічній безпеці та механізмам їх реалізації; 2) інституційна, що регулює становлення функціональної структури суспільних організацій та державних органів, які займаються реалізацією правових норм у цій сфері, та їх відносини як між собою, так і з громадянами; 3) технологічна, що забезпечує можливість вільного та безпечного інформаційного обміну між громадянами та соціальними групами.

Належний рівень медіаграмотності визначає спроможність особистості протистояти маніпуляціям у сфері медіа, що особливо актуально для нашої країни в умовах повномасштабної війни. Як зазначає Д. Яровий (*Яровий Д.О., 2015, с. 309*), усі наявні політичні групи інтересів з різним ступенем успішності використовують маніпулятивні технології для формування необхідної їм думки. Усі вони схильні до маніпулювання емоціями, перекручування фактів, використання частково правдивої інформації, використання символів і архетипів тощо.

Здійснення інформаційного впливу досягається за рахунок інформаційно-психологічних операцій. Ю. Мороз, Ю. Твердохліб (*Мороз Ю., Твердохліб Ю., 2016, с. 102*) зауважують, що сучасні війни є війнами нового, змішаного, поєднаного, “гібридного типу”, головною ознакою якого, окрім поєднання формальних і не формальних військових дій, є широке використання засобів інформації, інформаційно-психологічних операцій як специфічного застосування інформаційних та психологічних методів і технологій, спрямованого на досягнення мети військового конфлікту. Узагальнюючі різні наукові підходи даного поняття, Ю. Мороз, Ю. Твердохліб визначають інформаційно-психологічну операцію як комплекс заздалегідь спланованих, узгоджених та реалізованих дій та заходів професійно підготовленими агентами держави супротивника, що використовують для захоплення і забезпечення абсолютного контролю над свідомістю суспільства держави та здійснення подальших впливів на нього методом психологічних тисків і маніпуляцій із застосуванням істинної чи неправдивої інформації задля його дестабілізації, дезорієнтації та підготовки до проведення подальших політичних та воєнних дій. Ю. Мороз, Ю. Твердохліб (*Мороз Ю., Твердохліб Ю., 2016, с. 103*) зауважують, що метою інформаційно-психологічних операцій виступає нав’язування своєї правди, її вкорінення у свідомість громадян, сіяння в них невпевненості у завтрашньому дні, примушення діяти не так, як раніше, підірвати довіру до уряду їх держави, довести психологічними засобами суспільство до стану готовності до здійснення бойових дій. Унаслідок успішно проведеної інформаційно-психологічної операції об’єкт стає повністю керованим агенту, що її проводить. Медіаграмотність у такому випадку виступає як фільтр – оборонний засіб від різноманітних інформаційно шкідливих подразників, а наявність у населення ідеологічної соціокультурної свідомості – як наступальне знаряддя для формування проукраїнського суспільства і розвитку успішної держави. В умовах повномасштабної війни та сучасного віртуального середовища загалом переважна частина інформаційного простору нашарована негативною, деструктивною, заангажованою, однобічною, спотвореною, неточною, неповною, нецілісною, невизначеною інформацією. Водночас людина сьогодні за день отримує стільки інформації завдяки засобам масових комунікацій і інтернет-технологіям, скільки людина покоління минулого століття за півжиття. Тому формування в людини достатньо високого рівня медіаграмотності є необхідним та вагомим чинником інформаційно-психологічної безпеки. На думку О. Литвиненко (*Литвиненко О.В., 2018, с. 260*), засоби масової комунікації припиняють бути лише “сторонніми спостерігачами за подією” й починають самі виступати каталізаторами, а інколи й авторами ідеї щодо створення певної події. За таких умов виникає висока ймовірність порушення засадничих принципів інформаційної безпеки людини. Прояви порушення

інформаційно-психологічної безпеки в умовах повномасштабної війни актуалізують проблематику підвищення медіаграмотності населення, особливо молоді, зважаючи на її життєву невизначеність та залежність від медіа простору.

Як зазначають вчені В. Курило та С. Савченко, наявність відкритого інформаційного середовища здійснює надзвичайно сильний вплив на освітній процес. Забезпечення орієнтації особистості в цінностях сучасного світу нерозривно пов'язане із використанням медіа: радіо, преси, телебачення, Інтернету. Немаловажне значення в цьому контексті має аналіз різних форм і методів соціально-культурних форм і методів медіаосвіти, що органічно включається в освітній процес сучасних закладів вищої освіти (Курило В. С., Савченко С. В., 2021).

Як вказує Н. Нерсесян (Нерсесян Г. А., 2018), медіаграмотність – це основа протидії інформаційно-психологічному впливу, засіб формування у молоді критичного мислення і інформаційній стійкості.

Дослідник О. Немеш (Немеш О. М., 2020) зазначає, що в основі протистояння людини негативним явищам сучасного інформаційного простору лежить медіакультура, яку вона визначає як діалоговий спосіб взаємодії з інформаційним суспільством, який включає ціннісний, технологічний та особистісно-творчий компоненти та призводить до розвитку суб'єктів взаємодії. Медіаграмотність розглядається у якості засобу збереження психологічної безпеки молоді особистості при інформаційно-психологічних впливах в умовах гібридної війни.

Реалізація інформаційної безпеки охоплює процеси, що реалізуються в різних медіа, найбільш вагомим із яких постає кіберпростір – це середовище існування та розповсюдження інформації, створюване кіберінфраструктурою (сукупність апаратних, програмних засобів та користувачів, що взаємодіють між собою). Завданням інформаційно-психологічної безпеки є недопущення проведення дезінформування, пропаганди, диверсифікації громадської думки, психологічного тиску, поширення чуток. Як вважають науковці, головними труднощами, які супроводжують реалізацію інформаційно-психологічної безпеки виступають термінологічна невизначеність та недосконалість правових норм у даному питанні; комплексний вплив геополітичних, соціально-економічних та духовних факторів. Її реалізація передбачає нормативно-правову, інституційну та технологічну складову. Так, на законодавчому рівні досі не надано чітких визначень таких понять як: кіберпростір, кібербезпека, кіберзагроза, кіберзахист, кіберзброя, кіберзлочинність, кібератака, кібертероризм, кібероборона, психоаналітична зброя, психологічний тиск, психоаналітичний (психокорекційний) вплив, психогенна зброя, психологічна операція, психологічна стійкість, соціальний простір і таке інше (Петрик В. М., Присяжнюк М. М., Мельник Д. С., 2015). Її реалізація передбачає

нормативно-правову, інституційну та технологічну складову. Порушення інформаційно-психологічної безпеки, що реалізуються в медіа-просторі та кіберпросторі, розглядаються як прояви інформаційно-психологічної війни, яка передбачає цілеспрямовані впливи на масову свідомість і провокує порушення психічного і психологічного здоров'я та благополуччя, зрушення системи цінностей, тощо.

Н. Марутою та М. Марковою (*Марута Н. О., Маркова М., 2015*) визначаються такі негативні наслідки цих впливів:

1) зміни психіки, психічного здоров'я людини. Оскільки в разі інформаційних впливів важко говорити про межі норми і патології, показником змін може бути втрата адекватності відображення світу у свідомості й своєму ставленні до світу. Можна говорити про деформацію особистості зі спрощенням форми відображення дійсності, грубішанням реакцій і здійсненням переходу від необхідності реалізації вищих потреб (у самоактуалізації, соціальному визнанні) до нижчих (фізіологічних, побутових);

2) зрушення в цінностях, життєвих позиціях, орієнтирах, світогляді особистості. Такі зміни обумовлюють прояви девіантної антисоціальної поведінки й становлять небезпеку вже для суспільства і держави. Прояви порушення інформаційно-психологічної безпеки в умовах гібридної війни актуалізують проблематику підвищення медіаграмотності населення, особливо молоді, зважаючи на її життєву невизначеність та залежність від медіа простору.

Як вважають сучасні науковці, тільки раціонально налаштоване суспільство може захистити світ від самознищення, внаслідок розвитку уміння аналізувати, захищаючи себе, в тому числі, і від агресії в інформаційних війнах, подолати неписьменність. Високоосвічене суспільство – вакцина від кібервійни, вірусу сучасного життя і двигун прогресу, запорука еволюції. Сьогодні потрібно захищати не тільки класичні простори, але й інформаційний простір, адже суспільство вже стикнулось із революціями розпочатими у кіберпросторі, а також інформаційною війною. Кожного дня необхідно знаходити слабкі місця сучасного середовища безпеки і намагатись протистояти новим загрозам (*Кривошеїн В., 2021, с. 12*).

Таким чином, безпекове середовище стає менш наділене інноваційно змістовними елементами, а більше тяжіє до захисту від військових загроз. Традиційно соціальна безпека людини формує нанорівень безпекової системи держави і виражає ступінь захищеності життєво важливих соціально-економічних інтересів громадян, їх прав та свобод, можливості реалізації цінностей, створення безпечного середовища існування людини, формування системи психологічної та психічної підтримки, саморозвиток та самореалізація громадян (*Варналій З. С., 2022, с. 23*).

Аналізуючи розвиток систем кібербезпеки за кордоном та розвиток національної інформаційної системи, варто зважати на досвід інших держав, проте застосовувати процес адаптації щодо нашого інформаційного простору виходячи з власних проблем та завдань. Вчені виділяють заходи, щодо покращення інформаційної безпеки України:

1. Надання простої зрозумілої інформації для громадян, шляхом проведення занять із населенням, спеціальних промо-кампаній, запуск відповідних веб-ресурсів. Застосування таких мір підвищить обізнаність населення, щодо необхідності встановлення й оновлення спеціалізованих програм для виявлення та знешкодження комп'ютерних вірусів, а також з приводу перевірки персональної техніки (ПК, смартфони тощо).

2. Налагодження тісної співпраці з національними мас-медіа, з метою поширення рекомендацій та інформації від відповідних служб держави, щодо захисту населення від інформаційних впливів.

3. Створення та розвиток українського програмного забезпечення, а також створення умов для виходу їх на міжнародний рівень. Виконання цього заходу є одним з найважливіших, оскільки більшість підприємств та установ України використовують програмне забезпечення країни агресора, і за даними проведеного аналізу на державному рівні, найчастіше збої та атаки відповідних установ, пов'язують з використанням цих програм.

4. Врегулювання питання взаємодії державних і приватних установ на законодавчому рівні.

5. Розробка рекомендацій щодо дотримання комп'ютерної грамотності персоналу підприємств, організацій та установ. Саме виконання елементарних принципів інформаційної гігієни – є одним з важливих чинників протидії кібератакам. Серед найпростіших рекомендацій: застосування лише складних паролів; вихід з робочого профілю після завершення роботи на пристрої; заборона в надсиланні паролів та внутрішніх посилань на сайт через електронну пошту тощо (*Концептуальні основи соціоекологоекономічної безпеки, 2018*).

Медіаосвіта та медіаінформаційна безпека особистості є важливими аспектами в сучасному цифровому світі, оскільки вони спрямовані на розвиток критичного мислення, умінь аналізу та використання медіаінформації з метою захисту власної безпеки та конфіденційності.

Медіаінформаційна безпека особистості – забезпечення комфортних і розвивальних емоційно-когнітивних переживань особистості в її взаємодії з медіапростором для реалізації життєвих завдань і цінностей, частина гуманітарної безпеки.

Медіаінформаційна безпека людини залежить від здійснення запобіжних заходів у медіаінформаційному полі з боку держави, а також від здатності кожної окремої особистості

чинити опір деструктивним медіаінформаційним впливам – психологічним технологіям впливу. Деструктивний медіаінформаційний вплив – вплив різноманітного медіаконтенту (інформація та деструктивно спрямовані способи її подання), специфічною ознакою якого є психологічно руйнівний, травматичний, небезпечний зміст повідомлення та/або форми передавання, які мають високий рівень медіаризиків, тобто можуть завдати шкоди здоров'ю, розвитку та психологічному добробуту людини, зокрема дитини певного віку.

Медіаінформаційна безпека особистості – це сукупність заходів і стратегій, спрямованих на захист особистої інформації в цифровому середовищі. У сучасному світі, де інформація легко доступна та швидко поширюється через інтернет та соціальні мережі, важливо бути обережним та усвідомлювати ризики, пов'язані з використанням цифрових технологій (Цивін М. Н., Матвієнко О. В., 2015) .

Основні аспекти медіаінформаційної безпеки особистості включають:

1. Захист особистих даних: дотримання конфіденційності своїх особистих даних, таких як ім'я, адреса, номер телефону, фінансова інформація тощо.
2. Захист від кібератак: використання надійного антивірусного програмного забезпечення та заходів безпеки для уникнення кіберзлочинців та шкідливих програм.
3. Контроль конфіденційності в інтернеті: налаштування приватності на соціальних мережах, обмеження доступу до особистої інформації та управління налаштуваннями конфіденційності.
4. Усвідомлення ризиків: розуміння потенційних загроз для безпеки в інтернеті, таких як шахрайство, фішинг, кібершантаж тощо.
5. Освіта та навички: постійне покращення своїх навичок у сфері цифрової безпеки, участь у тренінгах та навчальних програмах.

Збереження медіаінформаційної безпеки особистості є важливим аспектом в сучасному цифровому світі. Важливо приділяти увагу заходам безпеки та уникати ризикових дій, щоб захистити свою особисту інформацію та запобігти можливим загрозам для безпеки в інтернеті.

Наведемо деякі способи, якими медіаосвіта сприяє медіаінформаційній безпеці особистості:

Розвиток критичного мислення: Медіаосвіта навчає людей аналізувати та оцінювати інформацію, яка надходить до них через медіа. Це допомагає виявляти фейкові новини, маніпуляції та інші форми дезінформації, що сприяє збереженню медіаінформаційної безпеки

Усвідомлення ризиків: медіаосвіта допомагає особистості усвідомлювати потенційні ризики використання медіа, такі як кібербулінг, онлайн шахрайство, порушення конфіденційності тощо, і вчить ефективно захищатися від них.

Виховання цифрової грамотності: медіаосвіта сприяє розвитку цифрової грамотності, що включає у себе уміння користуватися медіатехнологіями в безпечний та ефективний спосіб, а також розуміння важливості захисту своєї приватності в онлайн просторі.

Посилення самосвідомості: медіаосвіта допомагає особистостям розуміти вплив медіаконтенту на їх психологічний стан, емоції та поведінку, що сприяє збереженню психологічної безпеки. Отже, медіаосвіта та медіаінформаційна безпека особистості є взаємопов'язаними концепціями, які спрямовані на забезпечення гармонійного та безпечного використання медіаресурсів у сучасному світі.

Вплив медіаосвіти на культурне середовище та культурну ідентичність особистості. Глобалізація інформаційних процесів пов'язана в першу чергу зі світовими економічними процесами, проте вона значною мірою торкається соціокультурної сфери суспільства. Сучасну західну культуру можна вважати «культурою реальної віртуальності», мультикультуралізмом, за якого фізична реальність виявляється зануреною у віртуальні образи. Інтернет створює нову кіберреальність, а вигаданий світ для молоді, сприйнятливої до таких «новацій», замінює життєвий досвід.

Засоби масової інформації та комунікації є діяльнісною формою масового спілкування, спрямованого на придбання певних знань та формування на їх основі поглядів та переконань. Масмедіа значною мірою «стискають» процес поширення соціокультурної, духовно-етичної та естетичної складової суспільного життя, прискорюють соціокультурний розвиток особистості. Медіа значною мірою трансформують і внутрішню сторону культури - духовно-ментальну структуру суспільства. Процес інформаційної глобалізації веде до перегляду традиційних цінностей, норм та правил, що склалися в соціокультурній сфері, що призводить до низки негативних наслідків: втрати орієнтирів у соціокультурному просторі, втраті ідеалів, сенсу життя.

Медіаосвіта не лише впливає на формування медіакультури людини, а й суттєво впливає на ментальну ідентичність особистості.

Медіакультуру можна визначити як сукупність інформаційно-комунікаційних засобів, матеріальних та інтелектуальних цінностей, що вироблені людством у процесі культурно-історичного розвитку, сприяючи формуванню соціальної свідомості і соціалізація особистості. Медіакультура включає культуру передачі інформації та культуру її сприйняття; вона також може виступати індикатором рівня розвитку особистості, здатної сприймати, аналізувати, оцінювати медіатекст, займатися медіаторчістю, засвоєння нових знань у сфері медіа (*Артеменко С. Б., Фляшнікова С. Б., Оніщук І. І., 2023*).

Як суспільний феномен медіакультура створює нове середовище існування, нову реальність. За визначенням Г. Онкович, медіакультура – це здатність соціуму ефективно використовувати медіаресурси й застосовувати передові інформаційні технології (Онкович Г. В., 2008).

В сучасному інформаційному суспільстві вплив медіа на соціальне життя особистості і суспільства в цілому постійно зростає. На думку дослідників С. Савченко та В. Курило, медіасоціалізація як вагомий фактор становлення особистості передбачає розширення процесу засвоєння особистістю зразків поведінки, соціальних норм та цінностей, психологічних настанов завдяки інформаційній культурі (Савченко С. В., Курило В. С., 2019).

На думку О. Бурім, за допомогою засобів масової інформації виник глобальний феномен соціальних комунікацій, що суттєво змінює цінності які домінують у світовому соціумі. ЗМІ потужно та суперечливо впливають на думки, почуття та свідомість людей, перетворившись на головне джерело неформальної освіти громадян, вагомий чинник соціалізації молодого покоління, його стихійного соціального навчання (Бурім О. В., 2011).

На думку вчених, вплив медіакультури на соціалізацію особистості має комплексний характер: медіакультура може впливати на інтелект та емоції, а також сприяти формуванню світогляду, творчого й критичного мислення, певних соціально-психологічних якостей індивіда. Відповідно це зумовлює формування активної життєвої позиції особистості, її цілеспрямованого, діяльнісного ставлення до життя, розвиток емоційного інтелекту, адаптаційних можливостей до функціонування у соціумі загалом. Зокрема, вплив медіакультури на розвиток особистості відбувається шляхом формування в неї таких навичок, необхідних для адаптації в сучасному інформаційному суспільстві: вміння інтерпретувати інформацію та виявляти її адресну спрямованість; знаходити потрібну інформацію у різних джерелах; знаходити помилки в інформації і аргументовано виправляти їх; розуміти головне в інформаційному повідомленні; мати особисту думку щодо змісту повідомлення; вміти довести правоту власної точки зору стосовно даної проблематики» (Артеменко С.Б., Фляшнікова С.Б., Оніщук І.І., 2023)

Медіакультура здатна виступати показником рівня розвитку особистості, яка спроможна об'єктивно сприймати, критично аналізувати та оцінювати медіатекст, займатися медіаторчістю, засвоювати та створювати нові знання у галузі медіа.

На думку вченого О. Черниш, сьогодні для успішної медіасоціалізації особистості важливим є формування її медіакультури, створення безпечної та ефективної взаємодії молоді особистості із сучасною системою медіа, формування медіаобізнаності,

медіаграмотності та медіакомпетентності відповідно до вікових та індивідуальних особливостей (Черниш О.О., 2020).

Медіасфера виступає важливою галуззю та прикладом гармонійного поєднання між собою наукових знань і технічного розвитку, завдяки яким був отриманий простір для створення нового інформаційного поля. Цю сферу можна назвати прогресом, який подарував суспільству новий простір для розвитку (Гриценко Є. О., 2017, с. 40).

Характеризуючи взаємовідносини особистісної та соціальної медіакультур у рамках медіакультурного простору соціалізації, дослідники, як правило, погоджуються, що сучасні інформаційно-медійні технології надають кожній людині розширені можливості творчого самовираження, вибору форм та напрямків розвитку, інструментів для самореалізації та творчої діяльності.

Медіакультура особистості є важливим аспектом сучасного життя, оскільки допомагає людям бути більш обережними та компетентними у споживанні та створенні медійного контенту, що сприяє їхньому особистісному розвитку та активному участю в суспільстві.

Розглянемо вплив медіаосвіти на *психологічний стан та розвиток особистості*.

Огляд численних наукових робіт, в яких досліджувався зміст психологічної безпеки, показав, що в її рамках вивчаються: психологічні чинники небезпеки – безпеки середовища (стилі, форми, методи спілкування і взаємодії, предметно-просторові особливості та ін.); особистісні детермінанти захищеності людини від негативних впливів середовища (соціальних, інформаційних, політичних, економічних, екологічних та інших факторів); способи підвищення психологічної стійкості, захищеності; види негативних психологічних впливів і способи захисту від них (використовується термін “інформаційно-психологічна безпека”); людський фактор (психологічні умови) безпечної діяльності (наприклад, формування безпечної поведінки, самозабезпечення безпеки); психологічна стійкість людини в процесі екстремальної діяльності; вплив надзвичайних ситуацій, важких і небезпечних умов на психіку і особистість; суб’єктивне сприйняття ситуації як небезпечної або безпечною; переживання безпеки, ступінь задоволення потреби в безпеці (*Концептуальні основи соціоекологоекономічної безпеки, 2018*)

Вплив медіа на психологічний стан людини може бути як позитивним, так і негативним. Позитивний вплив:

- Інформування: медіа дають нам знання про світ навколо нас, допомагаючи нам бути в курсі поточних подій, приймати обґрунтовані рішення та краще розуміти різні культури.
- Освіта: медіа можуть бути потужним інструментом для навчання, надаючи доступ до освітніх ресурсів та курсів.

- Розваги: медіа дають нам можливість розслабитися, зняти стрес і насолодитися вільним часом.
- Соціальний зв'язок: медіа допомагають нам спілкуватися з друзями та родиною, а також знаходити людей з подібними інтересами.

Негативний вплив:

- Перевантаження інформацією: великий обсяг інформації, що надходить з медіа, може призвести до тривоги, стресу та відчуття перевантаженості.
- Негативні новини: постійний потік негативних новин може призвести до депресії, тривоги та песимізму.
- Нереалістичні очікування: медіа часто зображують нереалістичні стандарти краси, успіху та способу життя, що може призвести до зниження самооцінки та невдоволення своїм життям.

Одним із наукових напрямів у галузі досліджень впливу медіа на особистість сьогодні пропонується медіапсихологія, яка постає і розвивається як теорія і практика протидії маніпуляції. Медіапсихологія вивчає співвідношення індивідуальної та колективної психіки, індивідуальної і масової свідомості, індивідуального і масового підсвідомого. До взаємопов'язаних прикладних напрямів медіа психології дослідники відносять медіааналітику, медіатерапію і медіаосвіту (Цивін М. Н., Матвієнко О. В., 2015).

Медіааналітика – це процес збору, аналізу та інтерпретації даних про медійні платформи та контент з метою розуміння та виявлення тенденцій у медійному середовищі. Основним завданням медіааналітики є: *Моніторинг медійних платформ*: Відстеження та аналіз вмісту, який публікується на різних медійних платформах, таких як телебачення, радіо, газети, журнали, інтернет-сайти та соціальні мережі. *Виявлення тенденцій*: Аналіз даних для виявлення ключових тем, обговорень та інших медійних тенденцій, які можуть впливати на громадську думку та поведінку аудиторії. *Оцінка впливу*: Визначення впливу медійного контенту на громадськість, споживачів та інші зацікавлені сторони. *Прогнозування трендів*: Прогнозування медійних трендів та розвитку медійного середовища для прогнозування майбутнього розвитку подій. *Рекомендації для стратегій медіакомунікації*: Надання рекомендацій для покращення стратегій медіакомунікації на основі аналізу даних та виявлених тенденцій.

Загалом, завданням медіааналітики є забезпечення інформованості та розуміння медійного середовища для прийняття обґрунтованих рішень у сфері медіакомунікації.

Медіатерапія є спеціалізованою формою терапії, яка використовує медійні засоби, такі як фільми, музика, телебачення, інтернет та інші медійні ресурси, для психологічного та

емоційного відновлення людей. Предметом медіатерапії є використання медійних засобів як інструменту для покращення психічного стану, розвитку самосвідомості, вираження емоцій та розв'язання психологічних проблем.

Основним завданням медіаосвіти – є розширення знань аудиторії про основні прийоми впливу ЗМІ, що підвищує рівень адаптованості та інформаційно-психологічної захищеності учасників масової комунікації. Ці три складові – медіа аналітика, медіа терапія та медіаосвіта – утворюють стратегію і базовий ресурс медіапсихологічного захисту соціуму і людини. Медіабезпека особистості – це такий стан людини, коли дія медіа повідомлень і реакція на них не призводить до погіршення функціонування і розвитку організму, свідомості, психіки і людини у цілому і не перешкоджають досягненню певних бажаних для людини цілей (*Цивін М. Н., Матвієнко О. В., 2015*).

Щоб запобігати поширенню медіазалежності й віднайти ефективні способи збереження психологічного здоров'я людини в умовах впливу інформаційно-комунікаційних технологій, за першочергові науково-практичні завдання слід визнати розроблення і впровадження медіаосвітніх практик, стимулювання медіаторчості, підвищення рівня як особистісної, так і суспільної медіакультури.

Особливу увагу вчені приділяють проблемі онлайн-безпеки особистості, зокрема фахівці в галузі інтернетпсихології звертають увагу на існування специфічних інтернетних загроз і небезпек. Передусім вони підстерігають дітей і підлітків. Щодо цієї вікової групи кіберкористувачів виділяють такі чинники ризику:

- доступність небезпечної інформації: діти дістають необмежений доступ до матеріалів, які мають сексуальний, агресивний, антисоціальний характер або ж спонукають до небезпечних чи протизаконних дій. Діти можуть не тільки самостійно відшукувати таку інформацію, але й випадково виявляти її на чатах, своїх поштових скриньках тощо;
- переслідування: діти можуть отримувати інтернетом чи мобільним телефоном особисті послання агресивного, непристойного чи погрозного змісту. Зловмисники часто використовують інтернет для переслідування своїх жертв;
- загроза безпеці, негативні наслідки щодо фінансів чи дотримання закону: діти можуть надавати конфіденційну інформацію про себе чи своїх близьких (наприклад, повідомити віртуальному співрозмовникові номер кредитної картки батьків); вступати в перемовини про особисту зустріч з людьми, які зовсім не проти скористатися їхньою довірою із злочинними намірами; завантажувати заражені файли, що пошкоджують вірусами комп'ютер чи роблять можливим проникнення хакерів.

Особливо фахівці наголошують на небезпеці розпусних дій щодо неповнолітніх користувачів інтернету: для педофілів чати, форуми і сайти є місцями безпечного перебування і легалізації (*Медіапсихологія: на перетині інформаційного та освітнього просторів, 2014*).

Отже, онлайн безпека залишається в Україні актуальною проблемою, яка вимагає свого розв'язання як у технологічному, так і в соціально-психологічному, освітньо-виховному, етично-правовому аспектах. На думку Н. М. Бугайової, робота в інтернет-мережі має охоплювати такі рівні безпеки: технічний (удосконалення технологій щодо підвищення їхньої екологічності); програмний (розроблення та використання “захисних” програм); інформаційний (моніторинг, фільтрація якості контенту інформаційного простору); медичний (превенція та лікування порушень, викликаних несприятливим впливом інформаційно-комунікаційних технічних пристроїв: ідеться, власне, про медіагігієнічний підхід як систему психофізіологічної профілактики негативних ефектів впливу інформаційно-комунікаційних технологій; психологічний (підвищення самоконтролю, самосвідомості і соціальної адаптації, профілактика кіберадикцій); соціальний (підвищення інформаційної культури кіберкористувачів, проведення освітньої і просвітницької роботи; іншими словами, мається на увазі необхідність підвищення рівня медіакультури та впровадження в навчальний процес медіаосвітніх практик); правовий (регулювання питань мережевої безпеки та боротьба з економічними й програмно-технічними злочинами). Аудиторія користувачів інтернету постійно зростає, причому значний її сегмент становлять діти і підлітки, які повною мірою не усвідомлюють тих загроз, що можуть очікувати на них у віртуальному просторі. Більше того, і самі дорослі часто недостатньо поінформовані та не готові до вирішення питань онлайн безпеки як своїх дітей, так і себе особисто (*Бугайова Н.М., 2010*).

Розглянемо вплив медіаосвіти на процес навчання та розвиток освітньої системи. Освітня діяльність протікає більш ефективно і дає вищі якісні результати, якщо у учня чи студента є сильні, яскраві мотиви, які викликають бажання діяти активно. З метою більш ефективного формування медіаграмотності у молоді доцільно використання активних та інтерактивних методів навчання у освітньому процесі

Існує багато методів, які можна використовувати для навчання людей медіаграмотності. Серед них можна виділити: інтерактивні вправи, дискусії, кампанії з медіаграмотності.

Медійна та інформаційна грамотність включає в себе низку компетентностей, які допомагають особистості ефективно орієнтуватися в інформаційному просторі та аналізувати отриману інформацію критично. Вчені виділяють загальні очікувані результати (компетентності) медійної та інформаційної грамотності:

- Усвідомити та сформулювати потребу в інформації, медіа й цифрових комунікаціях в особистому та громадському житті.
- Розуміти роль і функції постачальників інформації, таких як бібліотеки, архіви, музеї, видавництва, медіа, цифрові канали комунікації тощо.
- Розуміти умови, за яких постачальники інформації можуть виконувати свої функції (свобода інформації, свобода слова, свобода преси).
- Знаходити й оцінювати релевантну інформацію, що стосується особистих, освітніх, політичних, культурних, релігійних та інших суспільних потреб.
- Критично оцінювати інформацію, медійний та цифровий контент.
- Уміти захистити себе від ризиків в інтернеті, пов'язаних із програмним забезпеченням, контентом, контактами та взаємодією.
- Аналізувати, поширювати, упорядковувати та зберігати інформацію, медійний і цифровий контент.
- Створювати або працювати з ідеями, виокремленими з інформації та медійного контенту.
- Етично й відповідально використовувати інформацію та передавати своє розуміння чи знання публіці або читачам у певній формі та у відповідний спосіб.
- Уміти застосовувати інформаційно-комунікаційні навички для використання програмного забезпечення, оброблення інформації та створення контенту.
- Уміти застосовувати інформаційно-комунікаційні навички для створення продуктів і послуг, що мають суспільну або комерційну цінність, у такий спосіб сприяти підприємництву.
- Уміти використовувати інформаційно-комунікаційні технології критично.
- Взаємодіяти з постачальниками контенту з позицій активного та глобального громадянства.
- Управляти конфіденційністю онлайн та офлайн.
- Управляти ігровою взаємодією, зокрема з використанням штучного інтелекту.
- Взаємодіяти з медійними інституціями (в режимі офлайн, онлайн чи в обох режимах) та всіма постачальниками контенту, щоб сприяти доступу до інформації, свободі слова, міжкультурному й міжрелігійному діалогові, демократичній участі та гендерній рівності, а також виступати проти всіх форм нерівності, нетерпимості й дискримінації.
- Застосовувати медійну та інформаційну грамотність до інших форм соціальної грамотності.

- Застосовувати медійну та інформаційну грамотність для розв'язання проблем та співпраці».
- Уміти розпізнавати та адекватно реагувати на мову ворожнечі й контент насильницького екстремізму (*Grizzle A. et all, 2021*).

2. Роль критичного мислення у формуванні безпечного ставлення до медіа

У сучасному світі, коли медіа стає все більш впливовим та всепроникаючим, важливо розвивати критичне мислення серед населення. Критичне мислення є навичкою, яка допомагає людям аналізувати інформацію, розуміти контекст та джерело інформації, а також робити обґрунтовані висновки. Особливо важливо розвивати критичне мислення у контексті сприйняття медіа. Завдяки цьому люди можуть розрізнити об'єктивну інформацію від фейкових новин, розуміти приховані мотиви за поширенням певних матеріалів та уникати маніпуляцій з боку засобів масової інформації. Критичне мислення допомагає формувати безпечне ставлення до медіа, оскільки людина, яка вміє аналізувати інформацію, знає, як перевіряти достовірність новин, як визначати бажання чи намагання засобів масової інформації вплинути на її погляди та переконання, а також як захищати себе від дезінформації.

Фейкові новини або «фейки» стали серйозною проблемою у соціальних мережах, оскільки вони можуть шкодити громадській думці та впливати на політичні процеси. Виділяють певні ознаки, які можуть вказувати на те, що інформація є фейком у соціальних мережах:

- Недостовірні джерела: якщо інформація походить від невідомих або сумнівних джерел, це може бути ознакою фейку.
- Відсутність перевірених фактів: фейкові новини часто не мають підтвердження від незалежних джерел або факт-чекерів.
- Емоційна маніпуляція: фейкові новини можуть намагатися викликати емоційну реакцію у читачів, щоб вони поширили інформацію без перевірки.
- Граматичні помилки та недоліки: багато фейкових новин мають помилки в граматиці та структурі речень через недбале створення.
- Відсутність дати або джерела: якщо інформація не має вказаної дати публікації або джерела, це може бути попередженням про фейк.
- Суперечлива інформація: якщо інформація суперечить загальноприйнятим фактам або логіці, це може бути ознакою фейку. Завжди важливо перевіряти джерела та перевіряти інформацію, перш ніж поширювати її у соцмережах, щоб уникнути поширення фейкових новин.

На думку В. Горбатюк, факт – це те, що можна перевірити, те, що не змінюється з часом, він об'єктивний і зафіксований. Можливості перевірки фейку немає, скоріше за все він буде лиш існувати в соціальних мережах. Саме тому користувачі соціальних мереж легко попадають під дію негативного психологічного впливу, фейків (*Горбатюк В., с. 90-91*)

Розглянемо критичне мислення в контексті аналізу медіаінформації. Критичне мислення відіграє ключову роль у сприйнятті та розумінні медіаінформації. Це здатність аналізувати і оцінювати інформацію, яка надходить через різноманітні медіа-канали, з врахуванням стандартів логіки, психолого-етичних та естетичних підходів. Стандарти логіки допомагають уникати логічних помилок та переконливо аргументувати свої думки. При аналізі медіаінформації важливо виявляти нестачі в логічних аргументах, недостовірну інформацію та логічні суперечності. Психолого-етичний підхід допомагає розуміти вплив медіа на свідомість та психологію людини. При аналізі медіа контенту важливо враховувати його вплив на емоційний стан та цінності глядача, а також етичні аспекти представлення інформації. Естетичний підхід допомагає оцінювати вигляд та форму презентації медіа контенту. Важливо визначати, як естетика впливає на сприйняття інформації та як це може впливати на наше розуміння світу.

Розглянемо технології для розвитку критичного мислення в медіаосвіті. У сучасному світі, де медіа відіграють важливу роль у формуванні громадської думки, розвиток критичного мислення через медіаосвіту стає надзвичайно важливим. Технології можуть бути ефективним інструментом для сприяння цьому процесу.

Однією з ключових технологій для розвитку критичного мислення в медіаосвіті є *використання інтерактивних онлайн-ресурсів*. Це можуть бути ігри, веб-сайти з завданнями на аналіз інформації, онлайн-курси з медіаграмотності тощо. Ці ресурси допомагають учням активно працювати з інформацією, використовуючи свої аналітичні навички.

Наведемо деякі онлайн-ресурси для навчання медіаграмотності:

- StopFake: <https://stopfake.org/>
- VoxCheck: <https://voxukraine.org/voxcheck/>
- Internews: <https://internews.ua/>
- Media Sapiens: <https://mediasapiens.ua/>

Ще однією корисною технологією є *використання соціальних мереж* як засобу навчання критичному мисленню через дискусії та обговорення різних питань. Учасники можуть спілкуватися, обмінюватися думками та аргументами, що сприяє розвитку їх аналітичних здібностей. Крім того, важливо використовувати технології для навчання учнів оцінювати джерела інформації, розрізняти факти від дезінформації та розвивати навички

критичного мислення. Це може включати навчання учнів аналізувати заголовки новин, перевіряти достовірність джерел та робити обґрунтовані висновки.

Критичне мислення - це процес активного, систематичного та об'єктивного аналізу, оцінки і рефлексії над інформацією з метою прийняття обґрунтованих рішень. Цей процес включає в себе ряд етапів, які допомагають розвивати критичне мислення. Виділяють загальну структуру критичного мислення:

1. Постановка питань: початковий етап критичного мислення – це встановлення питань або проблем, над якими потрібно подумати та дослідити.

2. Збір інформації: наступний крок – це збір достовірної інформації про тему або проблему, що допоможе розширити розуміння ситуації.

3. Аналіз інформації: після збору інформації потрібно провести аналіз, виявити ключові аспекти, припущення та аргументи.

4. Оцінка доказів: на цьому етапі важливо оцінити достовірність доказів, їхню релевантність та достатність для підтвердження тези або доведення позиції.

5. Формулювання висновків: на основі аналізу та оцінки доказів потрібно сформулювати обґрунтовані висновки або рекомендації.

6. Рефлексія: після завершення процесу критичного мислення важливо провести рефлексію над результатами, визначити можливі альтернативи та плани дій на майбутнє.

Вчені виділяють етапи протидії негативному інформаційному впливу: орієнтація в ситуації, оцінка можливості впливу, виявлення характерних ознак психологічного впливу, організація захисного механізму.

Наслідками порушення інформаційно-психологічної безпеки особистості виступають порушення психічного здоров'я, адекватного відображення світу та ставлення до нього; зміни ціннісних орієнтацій. Науковці, розглядають одним із провідних компонентів захисту особистості від негативних інформаційних впливів саме критичне мислення. Критичне мислення розглядають як тип мислення, який заснований на когнітивних навичках та стратегіях, що дає змогу отримати результати, які відрізняються зваженістю, логічністю та цілеспрямованістю. Критичне мислення не є вродженим, його можна розвивати (Громова Н.М., 2015).

Так, у більшості робіт інформаційно-психологічну безпеку розглядають як захищеність психіки людини від різноманітних інформаційних впливів, які протистоять нормальному розвитку особистості (Бойко С.Т., 2019).

Захисна функція критичного мислення, на думку С. Симоненка, полягає у забезпеченні умов для збагачення та оновлення інформаційного фонду суб'єкта за допомогою аналітичного

ставлення до інформаційних впливів, рефлексивного ставлення до концептуальної основи інформації, адекватної кваліфікації повідомлень, що надходять, усвідомленого вибору інформації. Важливу роль у своїй грають індивідуальні характеристики суб'єкта критичного мислення: опірність маніпуляціям, відсутність установок на наслідування і конформізм, усвідомленість власних інтересів, переконань, планів.

Критичність мислення включає рефлексивне ставлення людини до процесів та результатів її мислення, а також розгляд спірних і слабо розроблених понять та проблем теорії з метою їх подальшого розвитку. Сприятливою силою реалізації захисної функції критичного мислення є потреба суб'єкта в інформаційно-психологічній безпеці, а значну роль у створенні умов мисленнєвої діяльності відіграють соціально-культурні фактори, індивідуально-психологічні та соціально-психологічні особливості суб'єкта мислення.

С. Симоненко аналізує роль критичного мислення у структурі інформаційно-психологічної безпеки особистості, зокрема виділяє когнітивний, поведінковий та емоційний компоненти (Симоненко С., 2022)

Поняття «критичне мислення» дуже широке, отже спеціалісти різних галузей сприймають його по-різному. На думку філософів, критичне мислення – це вміння логічно мислити та аргументувати.

У контексті практики сучасної інформаційної та медіабезпеки критичне мислення визначається як здатність аналізувати, оцінювати та критично ставитися до інформації, яка надходить через різноманітні медіа-джерела. Критичне мислення відіграє важливу роль у здатності розрізняти правдиву інформацію від маніпулятивної, фейкової чи небезпечної. Критичне мислення допомагає людині розуміти, яким чином інформація може бути використана для маніпулювання громадською думкою, а також розпізнавати загрози для власної безпеки в онлайн середовищі. Вміння аналізувати джерела інформації, перевіряти їх достовірність та об'єктивність, а також виявляти можливі пастки та загрози допомагає захищати себе від шахраїв, кіберзлочинців та дезінформації. У сучасному цифровому світі, де інформація поширюється швидко і легко, критичне мислення стає ключовим навичкою для збереження власної безпеки та захисту від шкідливих впливів. Важливо навчитися аналізувати інформацію з різних джерел, критично ставитися до неї і приймати обґрунтовані рішення на основі об'єктивних даних.

Саме за допомогою критичного мислення сучасна людина досліджує медіатексти, що інтегруються з аудіовізуальним зображенням, віртуальним експериментуванням, логічним та інтуїтивним прогнозуванням. На думку сучасних українських дослідників, критичність мислення має такі базові характеристики, як рефлексивність, самостійність,

дисциплінованість, осмисленість, врахування думки оточуючих, самокритичність (Громова, 2015). Критичне мислення в межах медіаграмотності включає в себе ряд складових, які допомагають людині аналізувати та оцінювати інформацію, що надходить через різноманітні медіа-джерела.

Основні складові критичного мислення в межах медіаграмотності можуть включати:

1. Критичний аналіз джерел інформації: здатність визначати достовірність та об'єктивність джерел, з яких отримується інформація.

2. Розуміння медійних технологій: знання про те, як працюють різні медійні платформи та інструменти, що допомагає краще розуміти, як інформація поширюється та впливає на аудиторію.

3. Критичний аналіз контенту: вміння аналізувати та оцінювати контент на предмет його об'єктивності, точності та прихованих мотивацій.

4. Розвиток критичного мислення: здатність ставити запитання, шукати альтернативні точки зору та робити обґрунтовані висновки на основі аналізу інформації.

5. Етичне споживання медіа: усвідомлення впливу медіа на свідомість та поведінку людини і здатність використовувати цю інформацію в етичних рамках. Це лише декілька складових критичного мислення в контексті медіаграмотності, які допомагають людині бути критично налаштованою до інформації, яку вона споживає через різноманітні медіа-джерела.

На нашу думку, відкрите інформаційне середовище має значний вплив на освітній процес, оскільки надає доступ до безлічі ресурсів, знань та можливостей для навчання. Наведемо деякі способи, які вказують на важливість відкритого інформаційного середовища в освітньому процесі. *Збагачення навчального процесу:* Відкрите інформаційне середовище дозволяє вчителям та учням використовувати різноманітні ресурси, які допомагають збагатити навчальний матеріал і зробити процес навчання більш цікавим та ефективним. *Розвиток критичного мислення:* Доступ до різноманітної інформації допомагає учням розвивати критичне мислення та аналітичні навички, оскільки вони повинні вміти оцінювати та фільтрувати інформацію, щоб виділити найважливіше. *Самостійне навчання:* Відкрите інформаційне середовище стимулює самостійне навчання, оскільки учні можуть самостійно шукати та вивчати інформацію за допомогою доступних ресурсів. *Глобальний доступ:* Завдяки відкритому інформаційному середовищу учні та вчителі можуть спілкуватися, співпрацювати та обмінюватися знаннями з іншими людьми по всьому світу, що розширює їхнє культурне та освітнє сприйняття. *Інновації в освіті:* Відкрите інформаційне середовище сприяє появі нових педагогічних практик, технологій та методик навчання, що дозволяє постійно вдосконалювати освітні процеси.

До основних рис критичного мислення слід віднести такі уміння: робити логічні умовиводи; приймати обґрунтовані рішення; давати оцінку щодо позитивних та негативних рис як отриманої інформації, так і самого розумового процесу; спрямувати зусилля на результат (*Критичне мислення: освіта, творчість, цінності, 2017*)

О. Белкіна-Ковальчук виділяє такі ознаки критичного мислення, розвиток яких забезпечуватиме формування ключових компетентностей особистості:

– здатність людини самостійно аналізувати інформацію, визначати її сутність, порівнювати з іншою інформацією і робити власні висновки; У освітньому процесі здобувачі освіти працюють з великою кількістю інформації, яку треба опрацювати, зрозуміти, пояснити, сприйняти. Значна частина знань отримується з книг, Інтернету та інших засобів масової інформації. Проте різні джерела інформації можуть нести достовірну або суперечливу інформацію в залежності від рівня їх компетентності, характеру соціальних інтересів і т.д. У багатьох джерелах, на жаль, зустрічаються помилки. Тому уміння критично опрацьовувати різноманітну інформацію, використовувати її як відправну, а не кінцеву, точку для вироблення власних суджень, є важливим у сучасному інформаційному просторі. Формування таких умінь можливе лише шляхом розвитку відповідних розумових здібностей та спрямованості людини.

– вміння бачити помилки або логічні порушення в аргументації партнерів та в інших джерелах інформації, власні помилки. Сутність цієї риси критичного мислення полягає у таких уміннях: бачити, коли висловлена думка суперечить фактам, реальному стану справ, коли помилково оцінюється ситуація; визначати зв'язок між аргументами та висновками, знаходити суперечності між ними; осмислювати результати тих чи інших висновків, тверджень, думок; помічати, коли порушується логічна основа аргументів опонента або співрозмовника. Критична оцінка власних дій є необхідною ознакою формування критичного мислення. Завдяки правильному, адекватному усвідомленню не лише позитивного, а й негативного у власній поведінці, роботі виникає об'єктивне уявлення про себе, що конче потрібне насамперед для сприймання вимог інших. Звичка аналізувати і контролювати свою діяльність і поведінку протидіє можливим небажаним впливам на особистість, передбачає відповідну поведінку за будь-яких обставин (*Белкіна-Ковальчук О. В. 2018*).

Технологія формування та розвитку критичного мислення – система діяльності, що базується на дослідженні проблем та ситуацій на основі самостійного вибору, оцінки та визначення міри корисності інформації для особистих потреб і цілей. Критичне мислення є досить складним процесом творчої переробки інформації, пов'язаної з її усвідомленням, переосмисленням такої діяльності (*Белкіна-Ковальчук О. В. 2018*).

На думку дослідника П. Сауха, розвиток критичного мислення передбачає принаймні чотири основних постулати, які є його фундаментом.

Перший: знання – основа розвитку критичного мислення. Для того, щоб навчитися критично мислити, потрібно мати певні знання й уміння узагальнювати наявну інформацію з метою інтерпретації тієї чи іншої проблеми, завдячуючи навчанню та досвіду. Тобто йдеться про когнітивність, яка означає спроможність людини сприймати та опрацьовувати дані, що поступають до неї різними шляхами (сприйняття, досвід, переконання).

Другий постулат: критично мислити означає мислити логічно, послідовно, аргументовано й переконливо. Він пов'язаний із аналітикою, умінням на основі аналізу знаходити «слабку ланку», що пов'язано з логічністю, рефлексивністю та перевіркою точності висновків. Критичність мислення передбачає розвиток логічної послідовності процесу мислення, точність доведень, вміння робити узагальнюючі висновки.

Третій постулат: наявність ресурсу особистості як сукупності потенційних можливостей для самореалізації в її діяльності. Він акцентує на самодостатності особистості, її прагматизмі й толерантності в ситуаціях режиму із загостренням та невизначеності.

Четвертий постулат пов'язаний з діяльнісною компонентою критичного мислення. Він передбачає уміння вирішувати проблеми, пропонувати конструктивні рішення, володіти принципами планування й прогнозування та основними законами логіки. У цьому дискурсі важливим у розвитку критичного мислення є уміння вести діалог, уміння дискутувати (Саух П., 2021).

Рекомендації щодо розвитку критичного мислення за допомогою медіаосвіти.

Організаційні форми медіаосвіти можуть бути різноманітними і включати такі аспекти:

Уроки медіаграмотності: це може бути окремий предмет або частина навчальної програми, де учні вивчають основні принципи медіаграмотності, критичного мислення та етики використання медіа.

Медіапроекти: учні можуть створювати власні медіапродукти, такі як відеоролики, аудіоподкасти, веб-сайти тощо, що сприяє розвитку їхньої творчості та навичок роботи з медіа.

Тематичні дні: організація тематичних днів або тижнів, присвячених медіаосвіті, де проводяться лекції, майстер-класи, виставки тощо.

Семінари та тренінги для педагогів: Проведення навчання для вчителів з питань медіаосвіти, щоб вони могли краще впроваджувати цей аспект у навчальний процес.

Партнерство з медіаорганізаціями: співпраця з медіаорганізаціями для організації спеціальних заходів, екскурсій, стажувань для учнів та педагогів.

Інтерактивні онлайн-курси: Розробка та проведення онлайн-курсів з медіаграмотності для учнів та педагогів. Ці організаційні форми допомагають ефективно впроваджувати медіаграмотність у навчальний процес та сприяють розвитку критичного мислення та творчих навичок учнів.

Наведемо низку рекомендацій щодо впровадження медіаосвіти у вищу освіту: *розроблення спеціалізованих курсів з медіаграмотності*: включення курсів з медіаграмотності до навчальних планів допоможе студентам отримати необхідні знання та навички для розуміння та аналізу медійних форматів; *створення медіацентрів та лабораторій*: обладнання університетських приміщень спеціалізованим обладнанням для створення медійних продуктів допоможе студентам навчитися практичним навичкам у сфері медіа; *залучення професіоналів з медіа*: запрошення гостинних лекторів та проведення майстер-класів з представниками медіа-галузей допоможе студентам отримати цінний практичний досвід та знання про сучасну медіа-сферу; *проведення медіа-проектів та конкурсів*: організація студентських медіа-проектів та конкурсів сприятиме розвитку творчих та медійних навичок серед студентської аудиторії; *поширення інформації про медіаграмотність*: організація лекцій, семінарів та тренінгів на тему медіаграмотності допоможе підвищити свідомість студентів про важливість критичного мислення у споживанні медійного контенту.

Ці рекомендації допоможуть ефективно впровадити медіаосвіту у навчальний процес закладу вищої освіти і сприятимуть розвитку критичного мислення та медіаграмотності серед студентської громадськості.

Партнерство з медійними організаціями може бути дуже корисним для розвитку медіаграмотності серед широкої аудиторії. Навведемо декілька способів, які можна використовувати для співпраці з медійними організаціями з метою підвищення рівня медіаграмотності: *організація навчальних заходів*: спільно з медійними організаціями можна проводити воркшопи, тренінги та лекції з питань медіаграмотності для різних цільових аудиторій; *створення освітніх матеріалів*: спільна розробка освітніх матеріалів, які допоможуть підвищити рівень медіаграмотності серед населення; *проведення кампаній та інформаційних заходів*: спільна робота над кампаніями та заходами з метою поширення інформації про важливість медіаграмотності та методи її покращення; *розвиток досліджень та аналізу*: спільне проведення досліджень у галузі медіаграмотності, аналіз результатів та розробка рекомендацій для подальшого розвитку; *партнерство у форматі медійних проектів*: спільна реалізація медійних проектів, які спрямовані на покращення медіаграмотності через креативну та цікаву форму подачі інформації. Залучення медійних організацій у розвиток медіаграмотності може значно посилити ефективність освітньо-просвітницьких заходів та

допомогти покращити розуміння суспільства про важливість критичного ставлення до медійного контенту.

Висновок.

Отже, можна стверджувати, що масова інформація та масова комунікація відіграють важливу роль у забезпеченні інформаційно-психологічної безпеки особистості. Вони впливають на формування громадської думки, політичні процеси, культурні цінності та інші аспекти життя. Важливо вміти критично сприймати масову інформацію та розуміти, як вона впливає на нас. Критичне мислення у контексті аналізу медіаінформації включає у себе розуміння стандартів логіки, психолого-етичних та естетичних підходів, що допомагає нам бути обґрунтованими та об'єктивними у сприйнятті медійного контенту. Застосування сучасних технологій у процесі медіаосвіти може значно полегшити розвиток критичного мислення особистості і покращити її здатність аналізувати і критично оцінювати інформацію, яку вони зустрічають у медіа просторі. Критичне мислення є важливою складовою формування безпечного ставлення до медіа. Розвиваючи цю навичку, людина може стати більш обережною та свідомою споживачкою інформації, що сприятиме її захисту від маніпуляцій та негативного впливу з боку засобів масової інформації.

Результати дослідження дозволяють визначити основні рекомендації для ефективного впровадження медіаосвіти в українській освітній системі та розвитку критичного мислення, що забезпечить інформаційно-психологічну безпеку особистості.

References:

- Артеменко С.Б., Фляшнікова С.Б., Оніщук І.І. (2023) Вплив медіакультури на соціалізацію особистості в сучасному інформаційному суспільстві. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»*. 2023. № 25. С. 229–232.
- Белкіна-Ковальчук О. В. (2018) Роль критичного мислення в сучасній освіті. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2018. Випуск 52. С. 2019–224.
- Бойко С.Т. (2019) Психологічна безпека особистості в умовах розірваного інформаційного простору. *Психологія: теорія і практика*. 2019. Т. 1. Вип. 3. С. 32–43. [https://doi.org/10.31339/2617-9598-2019-1\(3\)-32-43](https://doi.org/10.31339/2617-9598-2019-1(3)-32-43)
- Бугайова Н.М. (2010) Особливості соціальної взаємодії в кіберпросторі та ризики віртуального середовища <http://psy-science.com.ua/department/Tezy-konfer-2010/bugayova.doc>
- Бурім О. В. (2011) Медіаосвіта як важливий компонент соціально-педагогічної профілактики деструктивного впливу ЗМІ на особистість *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*. 2011. Вип. 84. С. 22–29.
- Варналій З. С. (2022) Багаторівнева система соціальної безпеки *Економіка і регіон*. 2022. № 1 (84). С. 68–74. [https://doi.org/10.26906/EiR.2022.1\(84\).2547](https://doi.org/10.26906/EiR.2022.1(84).2547)
- Горбатюк В. (2023) Аналіз проблеми захисту від фейків, що розповсюджені через мережеві медіа в умовах війни. *Стратегічні комунікації у сфері забезпечення національної безпеки та*

- оборони: проблеми, досвід, перспективи : IV міжнар. наук.-практ. конф., 27 верес. 2023 р.: тези доповідей / Міністерство оборони України, НУОУ. К.: НУОУ, 2023. С. 90-91
- Гриценко Є. О. (2017) Освітній медіапростір. *Педагогіка та психологія*. 2017. Вип. 57. С. 32–42.
- Громова Н.М. (2015) Психологічні особливості установки на критичне мислення. *Актуальні проблеми психології*. 2015. Т. 10. Вип. 27. С. 79–88.
- Дорош Л. (2013) Інформаційно-психологічна безпека особи, суспільства та держави: новітні виклики міжнародній безпеці. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2013. Вип. 25. С.107–112.
- Закон України “Про медіа” (2022) №2849-IX. від 13.12.2022 року. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>.
- Золотар О. О. (2018) Інформаційна безпека людини: теорія і практика : монографія. Київ : ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 2018. 446 с.
- Концептуальні основи соціоекологоекономічної безпеки: колективна монографія (2018) / Л. М. Черчик, Н. В. Коленда, Н. М. Матвійчук та ін. ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Л. М. Черчик. Луцьк : Терен, 2018. 496 с.
- Концепція впровадження медіаосвіти в Україні (нова редакція) (2016) / за ред. Л. А. Найдьонові, М. М. Слюсаревського. Київ, 2016. 16 с.
- Короткова К. (2023) Медіаграмотність та медіакомпетентність: інформаційна безпека. *Стратегічні комунікації у сфері забезпечення національної безпеки та оборони: проблеми, досвід, перспективи : IV міжнар. наук.-практ. конф., 27 верес. 2023 р.: тези доповідей / Міністерство оборони України, НУОУ. К.: НУОУ, 2023. 406 с.*
- Кривошеїн В. (2021) Зміст та співвідношення основних категорій сучасного безпекового середовища. *Грані*. 2021. Т. 24 (1). С. 5–12.
- Критичне мислення: освіта, творчість, цінності : монографія. За заг. ред. В. Г. Кременя (2017). Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2017. 299 с.
- Курило В. С., Савченко С. В. (2021) Організація соціально-педагогічного спротиву зовнішній інформаційній агресії. Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Старобільськ: ТОВ «Галком», 2021. 220 с.
- Литвиненко О.В. (2018) Медіаграмотність громадян у контексті гібридних воєн: приклад України. *Молодий вчений*. 2018. № 3(55). С. 259–263.
- Марута Н. О., Маркова М. В. (2015) Інформаційно-психологічна війна як новий виклик сучасності: стан проблеми та напрямки її подолання. *Український вісник психоневрології*. 2015. Том 23. Випуск 3 (84). С. 21–28.
- Медіазнавчі студії в євроінтеграційному дискурсі України: колективна монографія (2022) / наук. ред. В. Л. Іващенко. Київ : ДП «Експрес-об'ява», 2022. 200 с.
- Медіапсихологія: на перетині інформаційного та освітнього просторів: монографія (2014)/О. Т. Барішполец, О. Л. Вознесенська, О. Є. Голубева, Г. В. Мироненко, Л. А. Найдьонова, Н. О. Обухова Н. І. Череповська; за наук. ред. Л. А. Найдьонові, Н. І. Череповської; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. К.: Міленіум, 2014. 348 с.
- Мироненко Г. В. (2011) Медіазалежність, або Коли метафора витісняє реальність. Психологічні ризики перебування підлітків у віртуальних соціальних мережах. *Управління освітою : часопис для керівників освітньої галузі*. 2011. № 18 (270). С. 14–16.
- Мороз Ю., Твердохліб Ю. (2016) Інформаційно-психологічні операції в умовах ведення повномасштабної війни. *Вісник Львівського Університету. Серія “Міжнародні відносини”*. 2016. Вип. 38. С. 97–105.
- Немеш О. М. (2020) Вплив медіа на соціалізацію сучасної молоді. *Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. пр.* Рівне : РДГУ, 2020. Вип. 14. С. 166–176.
- Нерсесян Г. А. (2018) Медіаграмотність молоді – запорука протидії інформаційній агресії. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 6. С. 56–60.

- Онкович Г.В. (2008) Медіаосвіта як інтелектуально-комунікативна мережа. 2008. *Вища освіта України*, №3, С. 130–137
- Петрик В. М., Присяжнюк М. М., Мельник Д. С. (2015) Забезпечення інформаційної безпеки держави: підручник; за заг. ред. О. А. Семченка та В. М. Петрика. Київ : «Книжкова палата України», 2015. 672 с.
- Савченко С. В., Курило В. С. (2019). Медіасоціалізація як складник соціалізації особистості в інформаційному суспільстві. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2019. №1. С. 83–89
- Саух П. (2021) Розвиток критичного мислення як провідний тренд сучасного освітнього процесу. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. 2021. Вип. 2. С. 7–15.
- Симоненко С., Грек О. (2022) Дослідження рівня сформованості критичного мислення як компонента інформаційно-психологічної безпеки студентів. *Наука і освіта : наук.-практ. журнал*. 2022. № 4. С. 64–71.
- Цивін М. Н., Матвієнко О. В. (2015) Медіабезпека особистості як соціально-освітня проблема. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2015. № 2. С. 195–200.
- Черниш О.О. (2020) Медіасоціалізація особистості в контексті інмутації в засобах масової комунікації. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки*, № 9. С. 104–109.
- Яровий Д.О. Конструювання громадянського протистояння як форми ескалації соціального конфлікту в Україні. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія "Психологічні науки"*. 2015. № 128. С. 307-311.
- Grizzle, A., Wilson, C., Tuazon, R., Cheung, C. K., Lau, J., Fischer, R., Gordon, D., Akyempong, K., Singh, J., Carr, P. R., Stewart, K., Tayie, S., Suraj, O., Jaakkola, M., Thésée, G., & Gulston, C. (2021). Media and information literate citizens: think critically, click wisely! Media & Information Literacy Curriculum for Educators & Learners. UNESCO. <http://surl.li/awtziϕ>

CHAPTER 20.

METHODOLOGICAL APPROACHES TO ASSESSING THE IMPACT OF THREATS ON THE ENVIRONMENTAL SECURITY OF SOCIETY IN THE INTERNATIONAL SECURITY SYSTEM

Alona BURIAK

Candidate of Sciences (Economics), Associate Professor,
Associate Professor of the Department of International Economic Relations and Tourism
National University «Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic»
(Pershotravnevy avenue, 24, Poltava, 36000)

fem.buryak@nupp.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-0814-7459>

Abstract. The monograph examines methodological approaches to assessing the impact of threats on the environmental security of society in the international security system. It was determined that the ecological safety of society is an important element of the international security system, since the problems of environmental pollution and the destruction of ecosystems can have serious consequences not only at the national, but also at the international level. It is substantiated that effective cooperation between countries on a global scale and the implementation of joint strategies are key to ensuring the environmental safety of society in the international security system.

An underestimation of the importance of environmental aspects in the development of industries, insufficient regulation of polluting emissions of enterprises, and the absence of effective control mechanisms for the use of natural resources, which contributed to the aggravation of environmental problems, were revealed. In the conditions of war, these problems deepened due to large-scale destruction of infrastructure, pollution and other negative consequences of military actions. Therefore, solving environmental problems becomes an even more urgent task for Ukraine, and requires a comprehensive and systematic approach that will consider historical reasons, modern conditions and the needs of future generations.

The monograph systematizes measures to prevent and mitigate the consequences of environmental disasters during a military conflict. The main methods used to assess the impact of threats on the ecological safety of society in terms of land resources, subsoil, water resources and atmospheric air are studied. The main methods of determining the negative factors of eco-threats with the use of

appropriate models and indicators with the help of which it is worth evaluating the impact of threats on the ecological safety of society are presented.

Key words: ecological safety of society, ecological threats, ecocide, international security, methodological approaches to assessing the impact of threats on ecological safety of society.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНЮВАННЯ ВПЛИВУ ЗАГРОЗ НА ЕКОЛОГІЧНУ БЕЗПЕКУ СУСПІЛЬСТВА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

Анотація. У монографії досліджено методологічні підходи до оцінювання впливу загроз на екологічну безпеку суспільства в системі міжнародної безпеки. Визначено, що екологічна безпека суспільства є важливим елементом системи міжнародної безпеки, оскільки проблеми забруднення навколишнього середовища та знищення екосистем можуть мати серйозні наслідки не лише на національному, а й на міжнародному рівні. Обґрунтовано, що ефективне співробітництво між країнами в глобальному масштабі та реалізація спільних стратегій є ключовими для забезпечення екологічної безпеки суспільства в системі міжнародної безпеки.

Виявлено недооцінювання важливості екологічних аспектів у розвитку виробництв, недостатнє регулювання забруднюючих викидів підприємств та відсутність ефективних механізмів контролю за використанням природних ресурсів, які сприяли загостренню екологічних проблем. В умовах війни, ці проблеми поглибилися через масштабні руйнування інфраструктури, забруднення та інші негативні наслідки військових дій. Тому вирішення екологічних проблем стає ще більш актуальним завданням для України, і потребує комплексного та системного підходу, який враховуватиме історичні причини, сучасні умови та потреби майбутніх поколінь.

У монографії систематизовано заходи запобігання та пом'якшення наслідків екологічних катастроф під час воєнного конфлікту. Досліджено основні методики за допомогою яких здійснюється оцінювання впливу загроз на екологічну безпеку суспільства у розрізі земельних ресурсів, надр, водних ресурсів та атмосферного повітря. Наведено основні методи визначення негативних факторів екозагроз з використанням відповідних моделей та показники, за допомогою яких варто здійснювати оцінювання впливу загроз на екологічну безпеку суспільства.

Ключові слова: екологічна безпека суспільства, екозагрози, екоцид, міжнародна безпека, методологічні підходи до оцінювання впливу загроз на екологічну безпеку суспільства.

Вступ. Екологічна безпека включає в себе комплекс заходів, спрямованих на збереження екологічного балансу та забезпечення стійкості екосистем. Екологічна безпека передбачає

відсутність шкідливого впливу на природу з боку людини та збереження природних ресурсів для майбутніх поколінь. Екологічна безпека є важливою складовою сталого розвитку, оскільки забезпечує гармонійну взаємодію між суспільством та природою, що є вирішальним для довгострокового благополуччя суспільства.

Екологічна безпека суспільства є важливим елементом системи міжнародної безпеки, оскільки проблеми забруднення навколишнього середовища та знищення екосистем можуть мати серйозні наслідки не лише на національному, а й на міжнародному рівні. Забруднення повітря, води та ґрунтів, втрата біорізноманіття, зміна клімату – це лише деякі з проблем, які можуть мати глибокі соціальні, економічні та політичні наслідки на світовому рівні (Маслій О.А., Буряк А.А., 2023).

У цьому контексті міжнародні домовленості, угоди та співпраця між країнами (Buriak A.A., 2023) грають важливу роль у забезпеченні екологічної безпеки. Міжнародні організації, такі як ООН та Європейська комісія, виконують ключову роль у сприянні співпраці між країнами у сфері охорони навколишнього середовища та природних ресурсів.

Крім того, глобальні проблеми екологічної безпеки можуть бути причиною конфліктів та напруженості між країнами через конкуренцію за обмежені ресурси, вплив екологічних катастроф на міжнародні економічні відносини та потенційні загрози для міжнародної торгівлі та економічної стабільності.

Отже, ефективне співробітництво між країнами в глобальному масштабі та реалізація спільних стратегій є ключовими для забезпечення екологічної безпеки суспільства в системі міжнародної безпеки.

Екологічні кризи можуть призводити до серйозних економічних збитків, загроз для здоров'я населення, а також до екологічних конфліктів між країнами. Загальновизнано, що стабільне, здорове середовище є передумовою для сталого розвитку суспільства та економіки в цілому. Тому вирішення екологічних проблем і забезпечення екологічної безпеки є важливим завданням для кожної країни, а також для міжнародної спільноти в цілому.

Виправдано відзначити, що процеси глобалізації та суспільних трансформацій дійсно підвищують пріоритетність заходів з охорони навколишнього середовища (Buriak A.A., Ovcharenko D.O., 2021). Збереження природи та здоров'я довкілля стає все більш важливим завданням у зв'язку зі зростанням обсягів виробництва, споживання ресурсів та викидів забруднюючих речовин.

Україна, подібно до багатьох інших країн, стикається з викликами, пов'язаними із збереженням довкілля та досягненням сталого розвитку. Низький пріоритет питань захисту

довкілля у минулому може бути причиною різноманітних екологічних проблем, з якими стикається країна в даний час.

Проте, важливо визначити, що у сучасних умовах Україна здійснює значні зусилля для поліпшення стану навколишнього середовища та реалізації сталого розвитку. Це включає в себе прийняття законодавства, спрямованого на охорону природи та ресурсів, впровадження енергоефективних технологій, підтримку відновлювальних джерел енергії, а також здійснення міжнародної співпраці у сфері екології та сталого розвитку.

Продовження цих зусиль, а також посилення уваги до питань охорони довкілля та сталого використання природних ресурсів, є важливими для того, щоб Україна забезпечила свій розвиток на екологічно стійких засадах та відповідала викликам сучасності.

Основний текст. Російське вторгнення в Україну з 24 лютого 2022 року призвело до серйозних наслідків для українського народу та його території. Порушення екологічної безпеки та середовища внаслідок воєнних дій – це ще одна складна проблема, яку необхідно враховувати та вирішувати під час конфлікту.

Масові руйнації інфраструктури українських міст та сіл можуть призвести до забруднення навколишнього середовища, викидів шкідливих речовин у повітря та водойми, а також до зруйнування природних ресурсів. Бойові дії також можуть спричинити викиди токсичних речовин зі знищених підприємств та інфраструктури, що негативно впливатиме на здоров'я людей та екологічну ситуацію в країні.

Порушення екосистем, знищення лісів, забруднення ґрунтів та водних ресурсів можуть мати довгострокові наслідки для природи та життєвого середовища в Україні. Це може включати втрату біорізноманіття, забруднення ґрунтів та підземних вод, загрозу для водних екосистем та рибних запасів.

Для вирішення цих проблем потрібні комплексні заходи, включаючи екологічну оцінку та реабілітацію пошкоджених територій, моніторинг забруднення довкілля та його наслідків для здоров'я населення, а також реалізацію програм з відновлення екосистем та природних ресурсів.

Воєнні дії, що охопили різні кліматичні зони України, можуть призвести до загибелі та руйнування природних об'єктів, включаючи ліси, водойми, болота, степи та інші типи природних біотопів. Це може призвести до втрати життя для безлічі рослинних та тваринних видів, а також до порушення екологічної рівноваги в регіонах.

Оцінка реальних масштабів втрат екосистем є складною і можлива лише після повної деокупації та встановлення контролю над територіями, на яких велися бойові дії. Проте, вже зараз очевидно, що війна має серйозний вплив на екологію, навколишнє середовище та природні ресурси України.

Для відновлення та захисту природного середовища після війни необхідно вжити комплексних заходів, включаючи екологічну оцінку пошкоджених територій, реалізацію програм відновлення екосистем та природних ресурсів, а також встановлення механізмів контролю та моніторингу за забрудненням навколишнього середовища.

Екологічні проблеми України не обмежуються лише воєнним конфліктом, а виявляються результатом багатьох факторів, включаючи недостатню увагу до охорони довкілля та неефективне господарювання.

Перед вторгненням Росії в Україну країна вже стикалася з різноманітними екологічними проблемами, такими як забруднення повітря, води та ґрунтів, знищення лісів, втрата біорізноманіття та інші. Необхідно визнати, що недостатня увага до охорони довкілля та ефективного використання природних ресурсів спричинила акумуляцію цих проблем протягом багатьох років.

Зокрема, недооцінювання важливості екологічних аспектів у розвитку господарства та виробництва, недостатнє регулювання забруднюючих викидів підприємств та відсутність ефективних механізмів контролю за використанням природних ресурсів, сприяли загостренню екологічних проблем.

В умовах війни, ці проблеми можуть поглибитися через масштабні руйнування інфраструктури, забруднення та інші негативні наслідки військових дій. Тому вирішення екологічних проблем стає ще більш актуальним завданням для України, і потребує комплексного та системного підходу, який враховуватиме історичні причини, сучасні умови та потреби майбутніх поколінь (*Buriak A., Levchenko I., Herashchenko V., Shevchenko O., 2023*).

Постраждалі від нераціонального господарства та забруднення території стають ще більш вразливими під час воєнного конфлікту. Ведення бойових дій на таких територіях може призвести до подальшого поглиблення забруднення, руйнування інфраструктури та спричинення серйозних техногенних катастроф. Для запобігання та пом'якшення наслідків екологічних катастроф під час воєнного конфлікту, на нашу думку, важливо приділити увагу аспектам, зображеним на рис. 1.

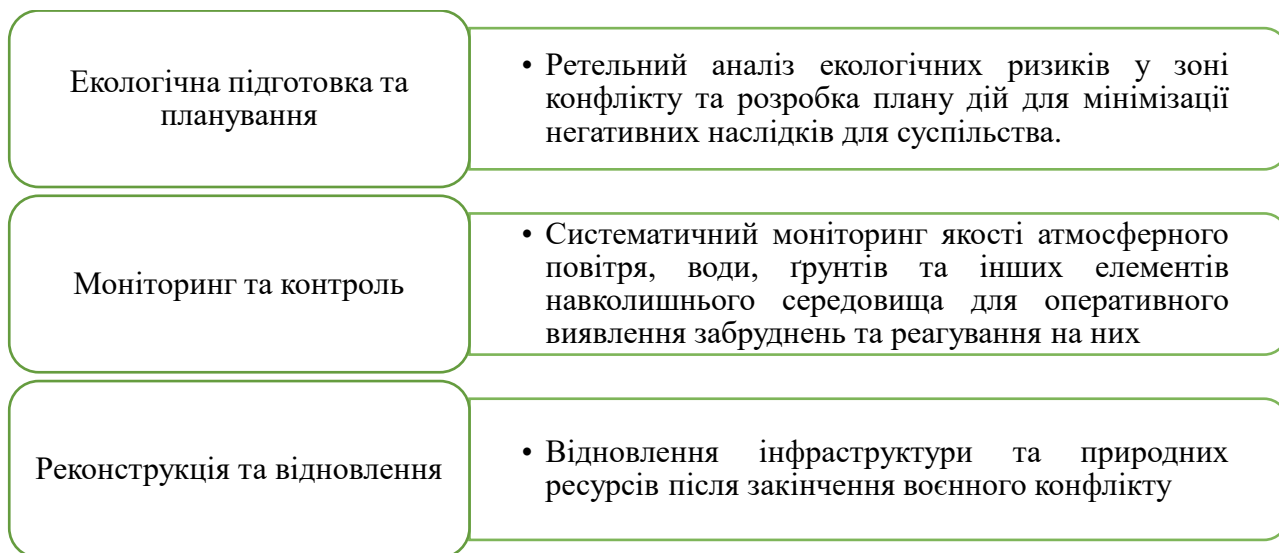

Рис. 1. Систематизація заходів запобігання та пом'якшення наслідків екологічних катастроф під час воєнного конфлікту

Джерело: розроблено автором

Крім того, спільна робота з міжнародними організаціями та іншими країнами для надання міжнародної допомоги в реагуванні на екологічні кризи під час конфліктів є не менш важливою (Buriak A.A., 2023). Систематизовані заходи мають на меті зменшення впливу війни на навколишнє середовище та збереження його ресурсів для майбутніх поколінь.

Хімічне забруднення внаслідок застосування боєприпасів та техногенні катастрофи, спричинені бомбардуванням та обстрілами промислових підприємств, можуть мати серйозні наслідки для екосистем та здоров'я суспільства.

Масове застосування боєприпасів, зокрема ракет дальнього радіусу дії, може призвести до хімічного забруднення різних регіонів України. Це може стати причиною інтенсивного забруднення ґрунтів, водойм та повітря, що призведе до знищення біорізноманіття та становить загрозу здоров'ю населення.

Техногенні катастрофи, спричинені обстрілами та бомбардуванням промислових підприємств, можуть призвести до серйозних наслідків для навколишнього середовища. Викиди токсичних речовин, пожежі та вибухи можуть спричинити забруднення ґрунтів, водойм та повітря, а також руйнування ландшафтів та екосистем.

Для запобігання таким катастрофам та мінімізації їх наслідків важливо розробляти та впроваджувати ефективні плани захисту та надзвичайних ситуацій, забезпечувати безпеку критичних об'єктів інфраструктури, а також вести моніторинг та контроль за рівнем забруднення навколишнього середовища. Крім того, важливо проводити роботу з реабілітації та відновлення екосистем після таких подій.

Виправною і реконструкційною роботою на зруйнованих або пошкоджених полях та сільськогосподарських угіддях, а також із забрудненими ґрунтами, доведеться займатися у найближчому майбутньому. Для цього можуть бути вжиті заходи, зображені на рис. 2.

Моніторинг та оцінка забруднення ґрунтів та ґрунтових вод

- Проведення систематичного моніторингу якості ґрунтів та ґрунтових вод для виявлення та оцінки рівня забруднення важкими металами та іншими токсичними речовинами

Системи очищення та відновлення

- Впровадження технологій очищення та реабілітації ґрунтів, таких як фітоочищення, біоремедіація та інші методи, для відновлення родючості ґрунтів та зменшення рівня забруднення

Підтримка сільськогосподарського виробництва

- Надання фінансової та технічної підтримки фермерам та сільськогосподарським підприємствам для відновлення сільськогосподарських угідь та підвищення їх продуктивності

Попередження подальших забруднень

- Розроблення та впровадження стратегій та програм для попередження подальшого забруднення ґрунтів та водних ресурсів, включаючи заборону використання токсичних речовин та контроль за викидами промислових підприємств

Рис. 2. Систематизація заходів запобігання та пом'якшення наслідків екологічних катастроф на зруйнованих або пошкоджених полях та сільськогосподарських угіддях, а також із забрудненими ґрунтами

Джерело: розроблено автором

Вищенаведені заходи спрямовані на відновлення родючості ґрунтів та забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського сектора, а також збереження здоров'я та довкілля для майбутніх поколінь.

Проблема недостатнього забезпечення водними ресурсами (*Томільцева А.І., Яцик А.В., Мокін В.Б., 2017*) та їх забруднення стає ще більш актуальною під час воєнного конфлікту, особливо коли йдеться про масове використання боєприпасів. Боєприпаси, такі як ракети, снаряди, міни та інші вибухові матеріали, можуть призвести до серйозного забруднення ґрунтів та водних джерел, якщо вони вибухнуть у водоймах або на землі.

Шкідливі речовини, які утворюються під час вибухів боєприпасів, такі як токсичні сполуки, важкі метали та інші хімічні речовини, можуть потрапити в ґрунтові води та поверхневі водні джерела, що призведе до забруднення водних ресурсів та має безпосередню загрозу для здоров'я населення та екосистем.

Для зменшення негативного впливу бойових дій на водні ресурси та забезпечення їх відновлення можуть бути прийняті заходи, зображені на рис. 3.

Рис. 3. Систематизація заходів зменшення негативного впливу бойових дій на водні ресурси

Джерело: розроблено автором

Вищенаведені заходи спрямовані на збереження водних ресурсів та забезпечення їхньої стабільності та чистоти в умовах воєнного конфлікту.

Пожежі та інші військові дії на території України мають серйозний вплив на клімат і якість повітря. Викиди парникових газів та інших забруднюючих речовин призводять до змін в атмосферному складі та кліматичних умовах на певних територіях. Діоксид вуглецю, що викидається в атмосферу через пожежі та інші військові дії, є одним з основних парникових газів, відомих своїм впливом на зміну клімату.

Наприклад, великі викиди діоксиду вуглецю призводять до збільшення температур у певних регіонах, зміни в режимі опадів та інших кліматичних параметрах. Це буде мати наслідки для рослинності, тваринного світу та здоров'я населення. За даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України через споживання лише за перші 150 днів повномасштабного вторгнення паливних й мастильних матеріалів військовою технікою, у атмосферу потрапило приблизно 4 млн. тонн діоксиду вуглецю (*Офіційний сайт Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, 2023*). Викиди значного обсягу діоксиду вуглецю в атмосферу можуть мати серйозний вплив на клімат та екологію не лише в Україні, а й за кордоном (*Maksiuta N., Golik Yu., 2019*). Діоксид вуглецю є одним з основних парникових газів, які сприяють глобальному потеплінню та зміні клімату.

Пожежі та військові дії призводять до загострення проблеми забруднення атмосферного повітря токсичними речовинами, що має негативний вплив на здоров'я населення, особливо тих, хто проживає в регіонах, що потерпають від військових дій. З огляду на ці фактори, важливо проводити систематичний моніторинг якості повітря та кліматичних умов, а також приймати заходи для зменшення викидів парникових газів та інших забруднюючих речовин (*Maksiuta N., Golik Yu., Iliash O., 2018*). Тільки таким чином можна зменшити негативний вплив військових дій на клімат та довкілля.

Ратифікація Паризької кліматичної угоди та визначення цілей зменшення викидів парникових газів свідчать про серйозні зобов'язання України перед міжнародним співтовариством щодо боротьби зі зміною клімату. Ця мета відображає амбітну політику України у сфері кліматичних змін та підтримку міжнародних зусиль для зменшення впливу на клімат.

Скорочення викидів парникових газів на 65% до 2030 року є важливим кроком у напрямку зменшення впливу на зміну клімату та забезпечення сталого розвитку. Також досягнення кліматичної нейтральності до 2060 року свідчить про довгостроковий план дій для досягнення глобальних кліматичних цілей (*Іванюта С.П., Якушенко Л.М., 2022*).

Для досягнення цих цілей Україні необхідно приймати рішучі заходи у сферах енергоефективності, розвитку відновлюваної енергетики, транспорту, промисловості та інших галузях економіки. Це може включати впровадження нових технологій, підвищення стандартів енергоефективності, стимулювання зелених інвестицій та реформування секторів енергетики та транспорту.

Реалізація цих заходів сприятиме не лише досягненню кліматичних цілей, але й сприятиме створенню нових можливостей для економічного зростання, збереженню ресурсів та покращенню якості життя населення.

Стан атмосферного повітря в техногенно навантажених регіонах є не менш актуальною проблемою, оскільки викиди шкідливих речовин з промислових підприємств, транспорту та інших джерел можуть негативно впливати на здоров'я населення та навколишнє середовище.

Стан атмосферного повітря залежить від різноманітних факторів, які можна класифікувати на природні та антропогенні. Основні фактори, що впливають на якість атмосферного повітря зображені на рис. 4.

Промислові викиди

- Викиди шкідливих речовин з промислових підприємств значно забруднюють атмосферне повітря. Ці речовини включають в себе оксиди азоту, оксиди сірки, важкі метали, аміак та інші.

Автомобільний транспорт

- Викиди від автомобілів, автобусів та інших транспортних засобів можуть значно впливати на якість атмосферного повітря, особливо у міських районах з великою концентрацією транспорту.

Сільське господарство

- Використання добрив, пестицидів та інших хімічних речовин у сільському господарстві призводить до викидів аміаку та інших шкідливих речовин у атмосферне повітря.

Технологічні процеси

- Виробництво енергії, обробка сировини, переробка відходів та інші технологічні процеси призводять до викидів різноманітних забруднюючих речовин.

Природні джерела

- До природних джерел забруднення повітря відносяться лісові пожежі, природні викиди газів від рослин та ґрунту.

Географічні умови

- Географічні особливості, такі як географічна широта, кліматичні умови та географічне розташування впливають на стан атмосферного повітря.

Рис. 4. Систематизація факторів впливу на якість атмосферного повітря

Джерело: розроблено автором

Вищенаведені фактори є взаємопов'язаними та впливають на якість повітря в різних місцях. Ефективне управління цими факторами є важливим для збереження чистоти та якості атмосферного повітря.

Згідно офіційних даних Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, станом на 26.02.2024 р. зафіксовано викидів забруднюючих речовин у атмосферне повітря, зокрема через:

- горіння нафти – 979 526 тонн продуктів згорання;
- лісові пожежі та інші насадження – 54 685 316 тонн продуктів згорання;
- знищення – 11 867 946 тонн продуктів згорання.

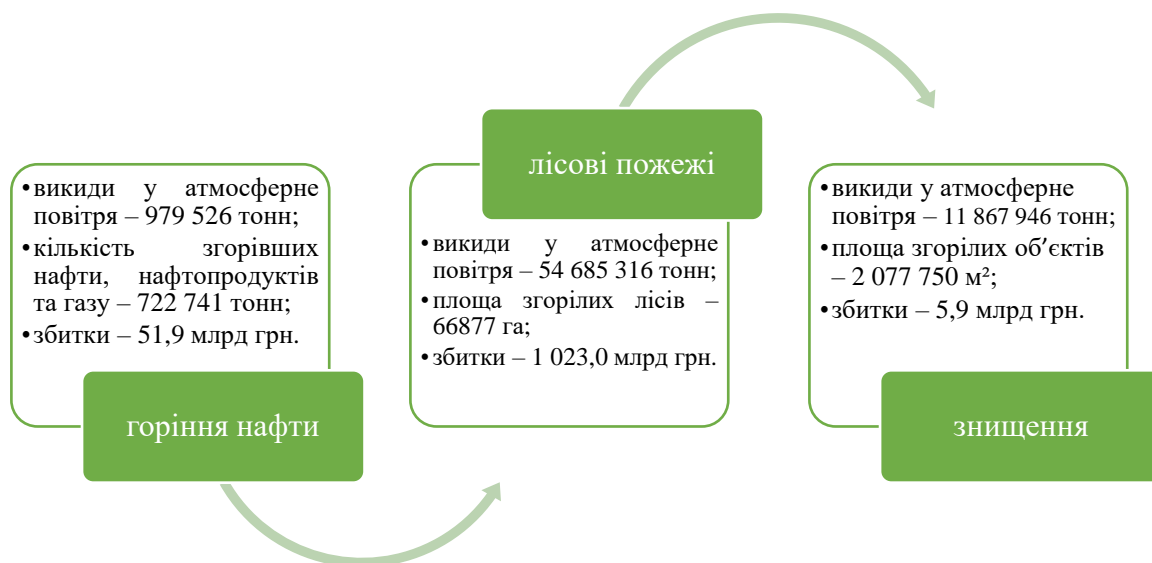

Рис. 5. Викиди забруднюючих речовин у атмосферне повітря в результаті горіння нафти, лісових пожеж та інших насаджень й знищення згорілих об'єктів станом на 26.02.2024 р.

Джерело: розроблено автором за даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України

Розглядаючи об'єкти, які піддаються обстрілам, особливу увагу слід звертати на такі:

- Теплові електростанції. Їх великі розміри та значення для енергетичного забезпечення роблять їх потенційною мішенню для ворожих атак.
- Виробничі та складські приміщення. Промислові підприємства різних галузей можуть зберігати великі обсяги сировини, матеріалів та готової продукції, які можуть стати об'єктом обстрілу.
- Резервуари з небезпечними речовинами. Пошкодження таких резервуарів може призвести до серйозних наслідків для навколишнього середовища та населення, включаючи ризик викиду небезпечних речовин.

Забезпечення безпеки цих об'єктів та вжиття заходів для запобігання можливим обстрілам є важливою задачею для забезпечення стабільності та безпеки промислових регіонів.

Так, пожежі у виробничих та складських приміщеннях, особливо в умовах воєнного конфлікту, можуть мати серйозні наслідки через викиди продуктів згорання. Небезпека полягає не лише у самій пожежі, але й у тому, що у таких приміщеннях можуть знаходитися різноманітні хімічні речовини та матеріали, які можуть утворювати небезпечний «коктейль».

Цей «коктейль» може мати непередбачувані наслідки для довкілля та здоров'я людей, оскільки він може включати різні токсичні речовини та види газів. Такі викиди можуть спричиняти серйозне забруднення повітря, ґрунту та водойм, а також можуть мати шкідливий вплив на здоров'я населення та екосистеми. Отже, запобігання пожежам у виробничих та складських приміщеннях, а також ефективне керування їх наслідками, є важливими завданнями для забезпечення безпеки населення та довкілля в умовах воєнного конфлікту.

Варто наголосити на важливості роботи над резервними та альтернативними джерелами енергії в умовах кризових ситуацій та обмежень у енергопостачанні, зокрема:

1. Використання генераторів електроенергії – у випадку відключення основного електропостачання генератори можуть забезпечити енергією різноманітні сектори, включаючи виробничі підприємства, магазини та інші комерційні об'єкти, а також приватні будинки. Однак важливо враховувати екологічні аспекти та безпеку при використанні генераторів, зокрема відведення вихлопних газів та уникнення пожежних ризиків.

2. Використання твердого палива для опалення – збільшення використання деревини у твердопаливних котлах у приватному секторі є реакцією на обмеження електропостачання. Однак важливо враховувати ефекти на довкілля та здоров'я при використанні твердого палива, такі як викиди продуктів згоряння та вплив на якість повітря.

Для забезпечення ефективного та стабільного функціонування умов енергетичної кризи, потрібні стратегії, що включають в себе як тимчасові заходи (наприклад, використання генераторів), так і довгострокові рішення (наприклад, розвиток альтернативних джерел енергії та енергоефективних технологій).

Невиконання планових та позапланових перевірок щодо виконання природоохоронного законодавства може створити потенційні проблеми у сфері охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів.

Державні інспекційні органи зазвичай відіграють ключову роль у забезпеченні виконання екологічних стандартів та відстеженні дотримання вимог природоохоронного законодавства (Holik Yu., Maksyuta N., 2020). Їхні функції включають перевірку підприємств та організацій на предмет відповідності нормам щодо викидів, утилізації відходів, охорони водних ресурсів тощо.

Недостатня контрольна діяльність може призвести до недотримання екологічних норм, забруднення довкілля та порушення прав людини на здорове довкілля. Тому важливо, щоб уряд та відповідні органи приділяли увагу цьому питанню й розробляли стратегії для забезпечення ефективного контролю за дотриманням екологічних норм, навіть в умовах воєнного конфлікту.

Так, пожежі в природних екосистемах, спричинені обстрілами, можуть мати серйозні наслідки як для довкілля, так і для безпеки населення, зокрема:

– Екологічні наслідки. Пожежі в природних екосистемах можуть призвести до знищення рослинності, включаючи ліси, степи та інші біотопи. Це може призвести до втрати біорізноманіття, змін клімату та забруднення повітря.

– Безпека населення. Гасіння пожеж у зоні бойових дій становить значний ризик для пожежників та рятувальників. Наявність ворожих сил та бойових дій може ускладнювати доступ до місця пожежі, а також утруднювати евакуацію населення з зони небезпеки.

– Тривалість ліквідації. Пожежі, спричинені обстрілами, можуть бути важким завданням для гасіння через ускладнені умови та доступність ресурсів. Такі пожежі можуть тривати довгий час, що призводить до поглиблення їх впливу на довкілля та загрози для безпеки.

У контексті конфлікту важливою є не лише ефективна боротьба із пожежами, але й запобігання їх виникненню шляхом мінімізації обстрілів та військових дій у природних зонах. Крім того, важливо розвивати механізми координації між рятувальними службами та військовими для безпечного та ефективного гасіння пожеж у зоні бойових дій.

Воєнні дії можуть мати серйозний негативний вплив на стан атмосфери через різноманітні фактори, включаючи викиди забруднюючих речовин та інші ефекти, зокрема:

1. Викиди згорілих матеріалів. Пожежі, вибухи та інші події, спричинені воєнними діями, призводять до великих викидів шкідливих речовин у повітря. Це можуть бути токсичні гази, тверді частки та інші забруднюючі речовини, які мають негативний вплив на якість повітря та здоров'я населення.

2. Психологічний стрес. Крім прямих фізичних наслідків, воєнні дії призводять до психологічного стресу у населення та військовослужбовців. Це може впливати на загальний психологічний клімат та самопочуття людей, що також може мати відбиток на їх здоров'ї та поведінці.

3. Порушення інфраструктури. Воєнні дії можуть призводити до порушення інфраструктури, включаючи електропостачання та системи водопостачання та очищення. Це створює додаткові проблеми із екологічної точки зору, такі як витіки хімікатів та інші аварійні ситуації.

У зв'язку із цим, моніторинг та зменшення негативного впливу воєнних дій на довкілля та здоров'я населення є важливим завданням, яке потребує спільних зусиль як національних, так і міжнародних організацій (*Onyshchenko S.V., Masliy O.A., Buriak A.A., 2023*).

Виходячи із цього варто зазначити, що автоматизовані системи моніторингу атмосферного повітря грають важливу роль у виявленні та документуванні екологічних злочинів, які можуть бути спричинені воєнними діями, зокрема російською агресією. Ключовими аспектами роботи автоматизованих систем моніторингу атмосферного повітря є (Maksiuta N., Golik Yu., 2018):

– Спостереження та аналіз – автоматизовані системи можуть надавати постійну та об'єктивну інформацію про якість повітря та рівні забруднення в різних районах. Це дозволяє вчасно виявляти зміни, пов'язані із воєнними діями, та аналізувати їх вплив на довкілля та здоров'я населення.

– Фіксація екологічних злочинів – дані, зібрані автоматизованими системами моніторингу, можуть використовуватися для фіксації порушень природоохоронного законодавства, зокрема екологічних злочинів, які можуть бути пов'язані із військовими діями.

– Публічний доступ до інформації – забезпечення громадського доступу до даних про якість повітря та рівні забруднення є важливим елементом прозорості та відповідальності. Це дозволяє громадськості бути в курсі екологічної ситуації та вимагати відповідних заходів від уряду та місцевих органів влади.

Залучення даних автоматизованих систем моніторингу для виявлення та документування екологічних злочинів у воєнних умовах може допомогти в забезпеченні відповідальності та захисту довкілля та здоров'я населення (Chichulina K., Miniailenko I., Skryl V. and oth., 2023).

Вважаємо за необхідне зазначити, що розширення переліку речовин, які вимірюються автоматизованими системами моніторингу, для виявлення техногенних аварій та можливого застосування хімічної зброї є важливим заходом для забезпечення безпеки населення та довкілля (Maksiuta N., Golik Yu., 2016). Додавання приладів вимірювання гамма-радіації також є критично важливим з урахуванням можливого застосування ядерної чи радіологічної зброї (рис. 6).

Рис. 6. Ключові аспекти забезпечення безпеки населення та довкілля за допомогою приладів вимірювання гамма-радіації з урахуванням можливого застосування ядерної чи радіологічної зброї

Джерело: розроблено автором

Розширення можливостей автоматизованих систем моніторингу атмосферного повітря з гамма-радіацією та іншими параметрами є критично важливим для забезпечення безпеки та захисту в умовах воєнного конфлікту.

У свою чергу, водні ресурси є життєво важливими для кожної країни і виступають як ключовий елемент її економічного, соціального та екологічного розвитку, зокрема через (Golik Yu., Illiash O., Chuhlib Yu., Maksjuta N., 2020):

1. Забезпечення життєдіяльності – вода є необхідною для задоволення потреб людини у питній воді, гігієні, сільському господарстві та інших сферах життя.
2. Підтримка економіки – водні ресурси використовуються у промисловості (наприклад, для виробництва та охолодження), сільському господарстві (для зрошення та ірігації), енергетиці (гідроелектростанції) та інших галузях, сприяючи економічному зростанню та розвитку.
3. Екологічне значення – водні екосистеми відіграють важливу роль у збереженні біорізноманіття, підтримці екологічної рівноваги та забезпеченні якості середовища.
4. Соціальне значення – водні ресурси сприяють формуванню та розвитку культурних та соціальних аспектів, таких як рекреація, туризм, спорт та інші види дозвілля.

Забезпечення сталого управління водними ресурсами є ключовим завданням для забезпечення їхнього ефективного використання та збереження.

Перерозподіл водних ресурсів відіграє важливу роль у забезпеченні водою різних регіонів України, особливо маловодних районів, де дефіцит води може бути проблемою:

– Великі державні магістральні канали, такі як Дніпровсько-Кримський, Донбаський, Південно-Кримський канал та інші, відіграють важливу роль у перерозподілі водних ресурсів між різними регіонами країни. Вони забезпечують водою сільське господарство, промисловість та міське споживання в маловодних регіонах.

– Комплексне використання, зокрема канали зазвичай використовуються не лише для забезпечення питної води та зрошення, але і для гідроелектростанцій, водоспоживання промислових підприємств та інших галузей.

– Сезонний перерозподіл, при якому вода подається зазвичай з основних водосховищ у періоди весняних та літніх паводків, коли водостоки великі, а потреба у воді зростає, особливо для зрошення врожаю.

– Ефективне використання, що передбачає забезпечення ефективного використання водних ресурсів та збереження води для майбутніх поколінь, уникнення втрат води через витікання та переливи.

У цілому, перерозподіл водних ресурсів відіграє важливу роль у забезпеченні водою різних регіонів України та є важливою складовою стратегії забезпечення сталого розвитку країни (Буряк А.А., Кудряшова Д.О., Сторожук Л.М., 2023).

Ведення активних бойових дій на території України має серйозний вплив на водні ресурси і призводить до невідворотних наслідків, особливо в регіонах з низьким рівнем водозабезпечення та великою промисловою активністю, що включає:

1. Пошкодження інфраструктури – бойові дії призводять до пошкодження водопровідних систем, водоочисних споруд, гідротехнічних споруд та інфраструктури, що обслуговує водні ресурси.

2. Забруднення водних джерел – військовий конфлікт спричиняє забруднення водних джерел токсичними речовинами, нафтою, хімічною зброєю та іншими небезпечними речовинами, що негативно впливає на якість води та здоров'я населення.

3. Обмежений доступ до води – воєнні дії обмежують доступ до водних джерел для місцевого населення, сільського господарства, промисловості та інших галузей, що може призвести до гуманітарної кризи та загострення соціально-економічної ситуації.

4. Втрати водних ресурсів через забруднення, пошкодження інфраструктури та інші чинники можуть мати довготривалий негативний вплив на довкілля та економіку регіону.

У зв'язку із цим, захист водних ресурсів в умовах воєнного конфлікту важливий для забезпечення безпеки та добробуту місцевого населення, а також для збереження природного середовища.

Нами виділено три ключові наслідки бойових дій, що можуть спричинити серйозну екологічну катастрофу для водних ресурсів України:

– **Порушення роботи очисних споруд.** Бойові дії призводять до пошкодження або зупинки роботи очисних споруд, які відповідають за очищення міських стічних вод, що може призвести до викиду неочищених стічних вод безпосередньо в річки, озера та інші водні відомі, що загрожує якості води та здоров'ю населення.

– **Порушення водозабезпечення.** Бойові дії призводять до порушення водозабезпечення населення та підприємств у великих містах через пошкодження водопровідних систем, руйнування водонапірних споруд та інфраструктури, що може призвести до нестачі питної води та інших проблем з водопостачанням, що загрожує здоров'ю та безпеці громадян.

– **Механічне та хімічне забруднення водою та ґрунтових вод.** Бойові дії призводять до безпосереднього забруднення водою та ґрунтових вод механічними засобами (наприклад, залишки боєприпасів, руїни) та хімічними речовинами (наприклад, нафта, хімічна зброя), що може спричинити серйозні наслідки для екосистем, водних видів, а також загрозувати здоров'ю населення, які користуються цими водними ресурсами.

Зазначені наслідки вимагають негайних заходів для відновлення інфраструктури та забезпечення безпеки водних ресурсів для населення та довкілля.

Порушення цілісності каналізаційних систем та витіки каналізаційних вод у ґрунти можуть призвести до руйнування водних екосистем, забруднення ґрунтових вод, а також загрози здоров'ю населенню через можливість поширення захворювань та інфекцій.

Безперебійне електропостачання також є критично важливим для роботи насосів та інших очисних споруд. Відсутність електропостачання може призвести до зупинки роботи очисних споруд, що в свою чергу призведе до накопичення неочищених стічних вод і подальшого забруднення водою та ґрунтових вод. Для вирішення цих проблем необхідно:

1. Негайно відновлювати пошкоджені каналізаційні системи та інфраструктуру електропостачання, щоб забезпечити безперебійну роботу очисних споруд.
2. Вжити негайні заходи для очищення води від стічних вод у разі порушення роботи очисних споруд.
3. Здійснювати постійний контроль та моніторинг якості води водою та ґрунтових вод на наявність забруднень та забезпечення безпеки для здоров'я населення.

4. Вживати заходів для забезпечення енергозбереження в системах очищення води, наприклад, встановлення альтернативних джерел енергії або впровадження ефективних технологій.

Вищенаведені заходи допоможуть зменшити негативний вплив бойових дій на водні ресурси та забезпечити їхнє стабільне функціонування для місцевого населення та довкілля.

Досліджуючи вплив бойових дій на земельні ресурси України, варто констатувати, що земельні ресурси піддаються серйозному механічному та хімічному впливу, що може призвести до значного порушення ґрунтового покриву та інших негативних наслідків:

- Механічне пошкодження ґрунту. Вибухи та переміщення техніки призводять до механічного пошкодження ґрунтового покриву, що може призвести до його руйнування, зсувів, ерозії та деформації, що може вплинути на якість ґрунту, його плодючість та здатність до вирощування сільськогосподарських культур.

- Забруднення ґрунту. Під час бойових дій може відбуватися руйнування техніки та обладнання, що призводить до виливу пального, мастильних та інших шкідливих речовин у ґрунт, що може спричинити забруднення ґрунтового покриву та зниження його родючості.

- Втрати плодючого шару. Механічні пошкодження та ерозія можуть призвести до втрати плодючого шару ґрунту, який є ключовим для сільськогосподарського виробництва, що може призвести до зменшення урожайності та втрати земельних ресурсів.

- Руйнація інфраструктури. Бойові дії призводять до зруйнування сільськогосподарської інфраструктури, такої як полів, оранок, систем зрошення та дренажу, що додатково поглиблює проблеми земельних ресурсів.

Для зменшення негативного впливу на земельні ресурси важливо вживати заходи з відновлення та охорони ґрунтів, відновлення екологічно стійких сільськогосподарських практик та здійснення ефективного контролю за забрудненням та втратами ґрунтового покриву.

Варто зазначити, що бойові дії мають серйозний вплив на природні екосистеми України, а також на окремі їх компоненти. Деякі з основних видів пошкоджень включають:

1. Руйнування лісів: внаслідок бойових дій відбувається руйнування лісів через обстріли, вибухи та інші механічні пошкодження, що може призвести до великих втрат біорізноманіття, втрати природних життєвих середовищ для різних видів та погіршення якості ґрунту.

2. Забруднення водойм: бойові дії спричиняють забруднення водойм нафтою, хімічними речовинами та іншими шкідливими речовинами, що може призвести до загибелі водних видів та зниження якості води для людей та інших організмів.

3. Пошкодження ґрунтів: вибухи та переміщення техніки призводять до механічного пошкодження ґрунтів, зокрема до ерозії, зсувів та деградації плідного шару, що може призвести до втрати родючості та погіршення умов для рослинного покриву.

4. Втрата біорізноманіття: бойові дії призводять до втрати біорізноманіття через знищення житлових середовищ для різних видів та зниження чисельності популяцій через стрес, втрату життєвого простору та забруднення.

5. Пошкодження екосистемних послуг: бойові дії призводять до порушення функцій екосистем, таких як очищення повітря, води та ґрунту, підтримка поживних речовин та водних циклів, що може мати негативний вплив на суспільство.

Для зменшення впливу бойових дій на природні екосистеми необхідно приділяти увагу охороні навколишнього середовища та вживати заходів для відновлення та захисту природних ресурсів після закінчення конфлікту.

Основною методикою за допомогою якої здійснюється оцінювання впливу загроз на екологічну безпеку суспільства у розрізі земельних ресурсів, що включає визначення шкоди від пошкодження і знищення родючого шару ґрунту та шкоду, зумовлену забрудненням і засміченням земельних ресурсів є методика визначення розміру шкоди завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану, затверджена наказом Мінагрополітики за погодженням з Мінреінтеграції. Крім того, використовуються методика визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства та методика визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, псування земель, порушення режиму, нормативів і правил їх використання.

Відповідно до зазначених методик, основними показниками, що використовуються для оцінки екологічної та економічної шкоди, завданої природним ресурсам та земельним ділянкам внаслідок бойових дій є:

– Витрати на рекультивуацію земель: показник включає в себе витрати на відновлення та оновлення земельних ділянок, що були пошкоджені або забруднені внаслідок бойових дій.

– Збитки для власників земельних ділянок: показник визначає вартість збитків, завданих власникам (землекористувачам) земельних ділянок, зокрема сільськогосподарського призначення. Він може охоплювати втрату врожаю, погіршення якості ґрунту, втрату доходу тощо.

– Витрати на відновлення меліоративних систем: показник включає в себе витрати на відновлення та покращення систем зрошення, дренажу та інших меліоративних систем, які можуть бути пошкоджені внаслідок бойових дій.

– Шкода від забруднення ґрунтів: показник визначає вартість шкоди, завданої ґрунтам та земельним ділянкам внаслідок забруднення різними речовинами, включаючи витрати на очищення ґрунтів, відновлення родючості, відшкодування власникам тощо.

– Шкода від засмічення земельних ділянок: показник визначає вартість шкоди, завданої засміченням земельних ділянок сторонніми предметами, відходами тощо, включаючи витрати на очищення та відновлення стану земельних ділянок.

Вищенаведені показники використовуються для оцінки екологічної та економічної шкоди, завданої природним ресурсам та земельним ділянкам, внаслідок бойових дій з метою подальшого впровадження відповідних заходів для відновлення та захисту навколишнього середовища.

Основною методикою за допомогою якої здійснюється оцінювання впливу загроз на екологічну безпеку суспільства у розрізі надр, що включає втрати надр, завдані самовільним їх користуванням є методика визначення розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі наслідок самовільного користування надрами, затвердженої наказом Міндовкілля за поданням Держгеонадр за погодженням з Мінреінтеграції.

Основні показники, які використовуються для оцінки розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі наслідок самовільного користування надрами:

1. Обсяг самовільного користування надрами:

- Кількість випадків самовільного користування надрами за певний період часу.
- Площа або об'єм надр, які були незаконно використані або видобуті.
- Кількість осіб, організацій або компаній, які порушили законодавство щодо користування надрами.

2. Збитки, завдані внаслідок самовільного користування надрами:

- Фінансові втрати для державного бюджету через втрату доходів від користування надрами.
- Екологічні збитки, такі як забруднення довкілля, втрата біорізноманіття, зміни в гідрогеологічному режимі тощо.
- Соціальні та економічні наслідки для місцевих спільнот, такі як втрата робочих місць, збіднення населення тощо.

Для оцінки цих показників можуть використовуватися різні методи, включаючи аналіз даних, супутникове спостереження, теренові обстеження та звітності відповідних установ. Результати такої оцінки можуть бути використані для прийняття рішень щодо політики управління надрами, вдосконалення законодавства та контрольних механізмів.

Методики, за допомогою яких здійснюється оцінювання впливу загроз на екологічну безпеку суспільства у розрізі водних ресурсів, що включає контроль за забрудненням водних джерел, вживання заходів для запобігання засміченню, обмеження вичерпання водних ресурсів, а також заходи щодо відновлення та підтримання екологічної рівноваги в водних екосистемах є такі:

- Методика розрахунку розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок порушення законодавства про охорону та раціональне використання водних ресурсів;
- Положення про порядок обчислення розміру відшкодування та сплати збитків, заподіяних внаслідок забруднення із суден, кораблів та інших плавучих засобів територіальних і внутрішніх морських вод України;
- Методика обчислення розміру збитків від забруднення нафтою;
- Методика визначення збитків, заподіяних внаслідок забруднення та/або засмічення вод, самовільного користування водними ресурсами;
- Методика визначення збитків, заподіяних навколишньому природному середовищу в межах територіального моря, виключної морської (економічної) зони та внутрішніх морських вод України в Азовському та Чорному морях.

Основними показниками, які використовуються для оцінки розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі наслідок забруднення, засмічення, вичерпання та інших дій щодо водних ресурсів є:

1. Збитки, які заподіяні внаслідок забруднення та засмічення вод, які можуть бути різного характеру та обсягу, серед них:
 - здоров'я населення: забруднення та засмічення вод може призвести до поширення захворювань серед людей, які використовують ці водні ресурси для пиття, приготування їжі або гігієнічних потреб;
 - екологічні збитки: загибель та пошкодження місцевих екосистем, включаючи водні та прибережні екосистеми, загрозу для водних тварин і рослин, а також зміни в біорізноманітті;

– економічні збитки: забруднення та засмічення вод може мати серйозні економічні наслідки, такі як зниження вартості нерухомості біля забруднених водойм, втрати у сфері туризму та рекреації, а також збитки для промисловості та сільського господарства, які використовують ці водні ресурси для виробництва.

2. Збитки, які заподіяні внаслідок самовільного або незаконного користування водними ресурсами, які також можуть бути значними і включають:

– втрати ресурсів: незаконний вилов риби або незаконне використання водних ресурсів, що призводить до вичерпання рибних запасів та зменшення природних ресурсів;

– пошкодження інфраструктури: незаконні будівельні та інженерні роботи біля водних ресурсів призводять до пошкодження екосистем, природних ресурсів та інфраструктури, яка обслуговує водні об'єкти;

– загроза природному середовищу: незаконні дії, такі як виливи шкідливих речовин або відходів у водойми мають серйозні наслідки для природного середовища та біорізноманіття.

Оцінка збитків у таких ситуаціях вимагає комплексного аналізу економічних, екологічних та соціальних факторів (*Buriak A., Vachukalo K., 2023*).

Методики, за допомогою яких здійснюється оцінювання впливу загроз на екологічну безпеку суспільства у розрізі атмосферного повітря, що включає шкоду, завдану викидами забруднюючих речовин в атмосферне повітря є методика розрахунку розмірів відшкодування збитків, які заподіяні державі в результаті наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря та методика розрахунку неорганізованих викидів забруднюючих речовин або суміші таких речовин в атмосферне повітря внаслідок виникнення надзвичайних ситуацій та/або під час дії воєнного стану та визначення розмірів завданої шкоди.

Для фіксації інформації про збитки, завдані навколишньому природному середовищу внаслідок військової агресії Росії, територіальні та міжрегіональні органи Державної екологічної інспекції взаємодіють із правоохоронними органами, що включає участь правоохоронних органів у проведенні слідчих дій у кримінальних провадженнях та здійснення відборів проб довкілля для подальшого проведення відповідних інструментально-лабораторних вимірювань.

Такий підхід дозволяє забезпечити об'єктивну та комплексну оцінку збитків, завданих навколишньому природному середовищу, та надає можливість вжити відповідних заходів для захисту природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки в умовах конфлікту (*Illiash O., Holik Yu., Maksiuta N., 2021*).

Згідно з пунктом 4 підпункту 81 Положення про Державну екологічну інспекцію України (ДЕІ), ДЕІ України має повноваження здійснювати розрахунок розміру шкоди, збитків і втрат, завданих навколишньому природному середовищу та природним ресурсам держави у зв'язку з аваріями, надзвичайними ситуаціями, військовою агресією, військовими, терористичними або іншими злочинними діями, включаючи період дії правового режиму воєнного стану. Це означає, що Державна екологічна інспекція України має важливу роль у визначенні розміру збитків, завданих довкіллю та природним ресурсам у випадках аварій, катастроф, військової агресії та інших негативних подій, які можуть мати великий вплив на навколишнє середовище. Це важливий етап у відновленні природних екосистем та забезпеченні екологічної безпеки в країні під час кризових ситуацій.

Згідно з пунктом 24 статті 23 Закону України «Про Національну поліцію», національна поліція бере участь у забезпеченні та здійсненні заходів правового режиму воєнного або надзвичайного стану, а також у зонах надзвичайної екологічної ситуації у разі їх введення на всій території України або в окремій місцевості. Це означає, що поліція бере на себе відповідальність за забезпечення громадського порядку та безпеки в умовах надзвичайних ситуацій, включаючи ситуації воєнного або надзвичайного стану, а також екологічних катастроф.

Згідно з пунктом 41 тієї ж статті, національна поліція здійснює техніко-криміналістичне забезпечення огляду місця події, включаючи пожежі, та спеціальні вибухотехнічні роботи у випадках скоєння вибухів, отримання повідомлень про виявлення підозрілих вибухонебезпечних предметів або загрозу вибуху, що означає, що поліція відповідає за розслідування та захист громадського порядку в ситуаціях, пов'язаних з вибухами, а також за професійне технічне обстеження місць подій та реагування на потенційні загрози вибуху.

За більшістю інцидентів, що виникли внаслідок збройної агресії Росії на території України, органи прокуратури відкривають кримінальні провадження та здійснюють досудове розслідування (Ангурець О., Хазан П., Колесникова К., Куц М., Чернохова М., Гавранек М., 2023). Співробітники територіальних та міжрегіональних територіальних органів Державної екологічної інспекції на підставі статей 71 та 93 Кримінального процесуального кодексу України можуть бути залучені для з'ясування обставин та характеру наслідків відповідних небезпечних подій, що означає, що спеціалісти Держекоінспекції можуть брати участь у розслідуванні злочинів, пов'язаних із екологічними аспектами внаслідок збройної агресії, та допомагати органам прокуратури у зборі доказів та встановленні обставин подій.

Формування щотижневого дайджесту ключових наслідків російської агресії для українського довкілля є важливою ініціативою Міністерства. Цей дайджест надає зрозумілу та доступну інформацію про наслідки конфлікту для екологічної ситуації в Україні.

Інфографіка, що міститься у дайджесті, включає статистичні дані та графіки, які відображають різні аспекти впливу російської агресії на українське довкілля. Наприклад, це може бути відсоток територій мережі Емеральд, які постраждали через агресію, види екосистем, що постраждали найбільше, або інша важлива статистика.

Ця ініціатива не лише робить інформацію доступною для широкого загалу, але й допомагає усвідомити серйозність екологічних проблем, що виникають внаслідок війни та агресії, та стимулює необхідність захисту навколишнього середовища в умовах конфлікту (Буряк А.А., Левченко І.В., 2023).

Розміщення інформації на офіційних сторінках Державної екологічної інспекції України та Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України у соціальних мережах, таких як Facebook і Telegram, є дієвим засобом спілкування з громадськістю (Буряк А.А., Маховка В.М., Сторожук Л.М., 2023). Це не лише забезпечує оперативне повідомлення про останні новини та події в галузі охорони довкілля, а й стимулює активність громадян, як українців, так і жителів інших країн, у цьому інфополі, що сприяє підвищенню усвідомлення громадськістю важливості екологічних питань, сприяє обміну інформацією та досвідом, а також підтримує взаємодію між владою, громадськістю та експертами в галузі охорони довкілля.

Основними напрямками впливу воєнних дій на навколишнє середовище на території України є такі:

1. Безпосереднє масове потрапляння токсичних хімічних речовин, що стосується токсичних речовин, які можуть виділятися у результаті вибухів, пожеж і знищення військової техніки. Зазначені речовини можуть міститися у боєприпасах, ракетах, пальному для техніки тощо.

2. Знищення довкілля через фізичний вплив, що включає в себе знищення довкілля через пожежі, вибухи, пошкодження ґрунту та інші фізичні пошкодження, що виникають внаслідок воєнних дій.

3. Руйнування довкілля через техногенні катастрофи, що пов'язано із обстрілами промислових підприємств, що може призвести до масових викидів небезпечних хімічних речовин, таких як аміак, хлор, азотна кислота та інші, що загрожують довкіллю та здоров'ю населення.

Зазначені напрямки впливу свідчать про серйозні екологічні наслідки воєнних дій і підкреслюють важливість захисту навколишнього середовища та екологічної безпеки в умовах повномасштабного вторгнення.

Варто зазначити, що кожен снаряд, що потрапляє на нашу територію, містить суміш небезпечних речовин, таких як збіднений уран, ртуть, свинець, стронцій, алюміній, а також леткі продукти горіння органічних матеріалів. Ці речовини можуть труїти біогеоценози та робити значні території непридатними для сільськогосподарських культур (*Левченко І.В., Шарій Г.І., Андріяш А.С., 2023*). Крім того, вони можуть забруднювати водні ресурси, що має серйозний вплив на водні екосистеми.

Навіть після завершення конфлікту, військова техніка та боєприпаси, що затонули або були захоронені, можуть продовжувати викидати шкідливі речовини протягом тривалого часу, руйнуючи екосистеми металами та іншими токсичними речовинами, що може призвести до серйозного забруднення навколишнього середовища та шкоди для здоров'я населення.

Вважаємо за необхідне зазначити, що енергія вибухів ракет та боєприпасів має серйозні наслідки, які можуть значно посилити негативний вплив на навколишнє середовище:

Руйнування резервуарів для зберігання небезпечних речовин на промислових підприємствах призводить до витоків аміаку, хлору, нафти, нафтопродуктів, кислот та інших токсичних речовин.

Пошкодження очисних споруд промислових підприємств призводить до масових викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, води та ґрунт.

Масштабні пожежі, що виникають під час вибухів, спричиняють викиди небезпечних продуктів горіння, особливо при горінні нафтопродуктів та обладнання електромереж.

Руйнування гідротехнічних споруд призводить до порушення гідрологічного режиму територій.

Масовані обстріли позицій військових можуть механічно руйнувати екосистеми, залишаючи випалені ущільнені воронки, що потребують сотні років для відновлення родючості та біорізноманіття.

Вищенаведені наслідки демонструють значний руйнівний потенціал воєнних дій для навколишнього середовища та наголошують на необхідності екологічного захисту в умовах конфлікту.

Масова загибель людей і тварин призводить до низки серйозних проблем, включаючи:

Ускладнення епідеміологічної ситуації – непоховані тіла людей та тварин можуть стати джерелом інфекцій та епідемій, особливо в умовах недостатнього санітарного контролю та медичного обслуговування.

Забруднення навколишнього середовища – розкладання тіл людей та тварин спричиняє забруднення ґрунтів, поверхневих і підземних вод органічними речовинами, що може мати негативний вплив на екосистеми та здоров'я населення.

Гуманітарна криза – непоховані тіла та руйнування населених пунктів створюють гуманітарну кризу, змушуючи місцевих мешканців жити в умовах небезпеки, голоду та надзвичайних обставин.

Вищезазначені проблеми підкреслюють необхідність врегулювання конфліктів та забезпечення захисту цивільного населення та навколишнього середовища під час воєнних дій.

Висновок. Війна призводить до серйозних наслідків для навколишнього середовища, які можуть мати довгострокові наслідки як для населення, так і для екосистем, зокрема:

1. Втрата родючості ґрунтів. Важкі метали та інші токсичні речовини, що накопичуються у ґрунтах, ускладнюють роботу сільського господарства та забруднюють кормові бази для тварин.

2. Забруднення поверхневих та підземних вод. Бойові дії можуть призвести до забруднення водних джерел токсичними речовинами, що може вимагати глибокого хімічного очищення для забезпечення населення питною водою.

3. Необхідність рекультивації. Кожна окрема ділянка землі після бойових дій може вимагати рекультивації та відновлення родючості. Також водойми, де затоплено техніку та тіла, можуть потребувати очищення від токсичних речовин.

4. Епідеміологічні ризики. Непоховані або недостатньо поховані тіла людей і тварин можуть стати джерелом поширення вірусів та бактерій, що може призвести до епідемій та загрози здоров'ю населення.

Вищенаведені наслідки підкреслюють необхідність негайного та комплексного підходу до відновлення та охорони навколишнього середовища після війни.

Як висновок, варто зазначити, що комплексна оцінка впливу загроз на екологічну безпеку суспільства в системі міжнародної безпеки та розробка планів відновлення пошкоджених територій є надзвичайно важливими завданнями після закінчення війни, що включає:

- детальну оцінку збитків для встановлення обсягу зруйнованих територій, втрати біорізноманіття, забруднення ґрунтів та водних ресурсів;
- розробку загальних планів відновлення, які включатимуть відновлення родючості ґрунтів, очищення водних джерел, рекультивацію пошкоджених територій та відновлення біорізноманіття;

- розробку та впровадження спеціальних проектів знезараження забруднених територій, включаючи очищення ґрунтів, водних джерел та повітря від токсичних речовин.
- здійснення постійного моніторингу та контролю за процесом відновлення, задля вчасного виявлення проблем та коригування стратегії відновлення.

Вищенаведені заходи спрямовані на нівелювання екозагроз, відновлення природного середовища, забезпечення безпеки життя та здоров'я населення, а також збереження біорізноманіття та екологічну стійкість територій, що постраждали від війни.

References:

- Маслій О.А., Буряк А.А. Трансформація загроз економічній безпеці та безпеці інформаційного середовища України в умовах повномасштабної війни. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво*. 2023. № 3 (129). С. 28–32. DOI: <https://doi.org/10.32782/1814-1161/2023-3-5>.
- Buriak A.A. Strategies of economic agreements of the European Union and China: the impact of the russian-ukrainian war. *Пріоритети розвитку міжнародної економічної діяльності країни в умовах глобалізації*: Мат. II Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. здоб. вищої осв. та молод. уч., 27.04.2023 р. Полтава: НУПП. 2023. С. 120–121.
- Buriak A.A., Ovcharenko D.O. Strategic directions of global investment flows transformation in conditions of uncertainty of the security environment. *Зб. наук. праць XV Міжн. наук.-практ. конф. «Академічна й університетська наука: результати та перспективи»*, 02.12.2021 р. Полтава: НУПП. 2022. С. 5–7.
- Buriak A., Levchenko I., Herashchenko V., Shevchenko O. Impact of full-scale war on changes in the format of Ukraine's cooperation with the European Union. *The EU Cohesion policy and healthy national development: Management and promotion in Ukraine: monograph*. In: Letunovska N., Saher L. & Rosokhata A. Szczecin: Centre of Sociological Research, 2023. P. 369–378 (645 p.). DOI: <https://doi.org/10.14254/978-83-968258-5-8/2023>.
- Buriak A.A. Strategic cooperation of international financial institutions with Ukraine. Тези 75-ї наукової конференції професорів, викладачів, наукових працівників, аспірантів та студентів Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка». Том 2. Полтава: НУПП. 2023. С. 27–29.
- Томільцева А.І., Яцик А.В., Мокін В.Б. Екологічні основи управління водними ресурсами: навч. посіб. К.: Інститут екологічного управління та збалансованого природокористування. 2017. 200 с. Офіційний сайт Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України. URL: <https://mepr.gov.ua/news/39871.html>.
- Maksiuta N., Golik Yu. Comparative Analysis of Pollution of Atmospheric Air in Cities (an Example of Leipzig and Poltava). *Lecture Notes in Civil Engineering*. Volume 47. pp. 260–267, DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-27011-7>.
- Maksiuta N., Golik Yu., Iliash O. Urban «heat-island effect» and its connection with architectural and climatic features on the example of Poltava. *International Journal of Engineering & Technology*, 7 (3.2) (2018). Pp. 597-601. DOI: <https://doi.org/10.14419/ijet.v7i3.2.14598>.
- Іванюта С.П., Якушенко Л.М. Аналітична доповідь: Європейський зелений курс і кліматична політика України. Режим доступу: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2022.12>.
- Holik Yu., Maksiuta N. Establishment of a network for the public atmospheric air monitoring and informing the population. *Technology audit and production reserves*. 2020. № 4/3 (54). Pp. 36–40. DOI: <https://doi.org/10.15587/2312-8372.2020.210376>.

Onyshchenko S.V., Masliy O.A., Buriak A.A. Threats and risks of ecological and economic security of Ukraine in the conditions of war. XVII International Scientific Conference «*Monitoring of Geological Processes and Ecological Condition of the Environment*» 7-10 November 2023. Kyiv. Ukraine. Mon23-072. https://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/PoltNTU/13700/1/2023_11_Mon23-072.pdf.

Maksiuta N., Golik Yu. Comprehensive study of atmospheric pollution in cities. *Збірник наукових праць. Серія: галузеве машинобудування, будівництво*. №1 (50). Полтава: ПолтНТУ. 2018. С. 285–291. DOI: <https://doi.org/10.26906/znp.2018.50.1087>.

Chichulina K., Miniailenko I., Skryl V. and others. Ecological, economic and financial transformation of Ukraine in cooperation with the EU: challenges and prospects. Warsaw: RS Global Sp.zO.O. 2023. 107 p.

Maksiuta N., Golik Yu. Analysis of atmospheric air of Poltava city. *Scientific journal «Ecological safety»*. Issue 1/2016 (21). Kremenchuk: KrNU. 2016. pp. 60–63.

Golik Yu., Illiash O., Chuhlib Yu., Maksiuta N. Environmental areas of Poltava planning development. *Lecture Notes in Civil Engineering*. 2020. Pp. 375–383. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-42939-3>.

Буряк А.А., Кудряшова Д.О., Сторожук Л.М. Стратегія розвитку digital-економіки в Україні: національна візія та виклики глобалізації. *Система управління відходами в циркулярній економіці: фінансові, соціальні, екологічні та енергетичні детермінанти*: монографія. Суми: Сумський державний університет. 2023. С. 239–248.

Про затвердження Методики визначення розміру шкоди завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану: Наказ від 04.04.2022 № 167. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0406-22#Text>.

Про затвердження Методики визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства: Наказ від 27.10.1997 № 171. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0285-98#Text>.

Про затвердження Методики визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, псування земель, порушення режиму, нормативів і правил їх використання: Наказ від 25.07.2007 № 963. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/963-2007-%D0%BF#Text>.

Про затвердження Методики визначення розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі наслідок самовільного користування надрами: Наказ від 29.08.2011 № 303. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1097-11#Text>.

Про затвердження Методики розрахунку розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок порушення законодавства про охорону та раціональне використання водних ресурсів: Наказ від 20.07.2009 № 389. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0767-09#Text>.

Про затвердження Положення про порядок обчислення розміру відшкодування та сплати збитків, заподіяних внаслідок забруднення із суден, кораблів та інших плавучих засобів територіальних і внутрішніх морських вод України: Наказ від 16.01.2021 № 16. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0406-21#Text>.

Про затвердження Методики обчислення розміру збитків від забруднення нафтою: Наказ від 26.04.2003 № 631. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/631-2003-%D0%BF#Text>.

Про затвердження Методики визначення збитків, заподіяних внаслідок забруднення та/або засмічення вод, самовільного користування водними ресурсами: Наказ від 21.07.2022 № 252. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/631-2003-%D0%BF#Text>.

Про затвердження Методики визначення збитків, заподіяних навколишньому природному середовищу в межах територіального моря, виключної морської (економічної) зони та внутрішніх морських вод України в Азовському та Чорному морях: Наказ від 19.08.2022 № 309. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/631-2003-%D0%BF#Text>.

Buriak A., Bachykalo K. The role of chambers of commerce and industry in ensuring the external economic security of the state. *Економіка і регіон*. 2023. №4 (91). С. 249–254. DOI: [https://doi.org/10.26906/EiR.2023.4\(91\).3220](https://doi.org/10.26906/EiR.2023.4(91).3220).

Про затвердження Методики розрахунку розмірів відшкодування збитків, які заподіяні державі в результаті наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря: Наказ від 28.04.2020 № 277. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0414-20#Text>.

Про затвердження Методики розрахунку неорганізованих викидів забруднюючих речовин або суміші таких речовин в атмосферне повітря внаслідок виникнення надзвичайних ситуацій та/або під час дії воєнного стану та визначення розмірів завданої шкоди: Наказ від 13.04.2022 № 175. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0433-22#Text>.

Iliash O., Holik Yu., Maksiuta N. Household waste management system planning in the Poltava region. EP. 2021. Volume 6. Number 4. Pp.258-263. DOI: <https://doi.org/10.23939/ep2021.04.258>.

Ангурець О., Хазан П., Колесникова К., Куш М., Чернохова М., Гавранек М. Наслідки для довкілля війни росії проти України. URL: <https://cleanair.org.ua/wp-content/uploads/2023/03/cleanair.org.ua-war-damages-ua-version-04-low-res.pdf>.

Буряк А.А., Левченко І.В. Державна підтримка розвитку АПК для забезпечення екологічної безпеки й подолання екозагроз: світовий досвід та реалії України. *Агросвіт*. 2023. № 18. С. 96–105. DOI: <https://doi.org/10.32702/2306-6792.2023.18.96>.

Буряк А.А., Маховка В.М., Сторожук Л.М. Стратегія і механізми запровадження цифрової економіки в країнах ЄС та Україні як умова подолання кризових явищ. *Економіка і регіон*. 2023. № 2(89). С. 53–59. DOI: [https://doi.org/10.26906/eip.v0i2\(89\).2934](https://doi.org/10.26906/eip.v0i2(89).2934).

Левченко І.В., Шарий Г.І., Андріяш А.С. Ринок органічної продукції України та його привабливість для залучення іноземних інвестицій. *Науковий фаховий журнал «Агросвіт»*. № 15. 2023. С. 43–51. <https://www.nayka.com.ua/index.php/agrosvit/article/view/1915/1934>.

CHAPTER 21.

ENVIRONMENTAL SECURITY OF NORTH AMERICAN COUNTRIES: METHODS AND INDICATORS OF ASSESSING ECO-THREATS

Iryna LEVCHEENKO

PhD, Associate Professor of the Department of International Economic Relations and Tourism,
National University «Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic»,
(24, Pershotravneva Avenue, 36011, Poltava, Ukraine)

fem.novytska@nupp.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-7068-8320>

Abstract. This article presents a detailed overview of generally accepted methods of assessing environmental threats and their main indicators. Signs of environmental risks associated with threats to human health and the environment have been identified. Environmental risk is characterized by an assessment of the probability of negative changes in the environment at all levels (from local to global), caused by various situations (factors) of a natural and man-made (technological) nature. In addition, it is determined that the evaluation can be carried out according to the following three main factors: economic, social and environmental, which will allow maintaining the sustainable development of society. Ecohazard prediction indicators should be considered as a subset of sustainable development indicators that are designed to track the overall resilience of a society in terms of its ecological, social and economic integrity and health. Based on the US experience, it has been determined that climate indicators can be collected at global, national, regional and local scales. It has been established that the countries of North America not only collect and monitor information on the environmental situation to predict threats, but also distribute data to the public using websites.

Key words: ecology, ecohazard, environmental safety, risks, threats, methods, indicators, North America, USA, Canada, Mexico.

ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА КРАЇН ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ: МЕТОДИ ТА ІНДИКАТОРИ ОЦІНЮВАННЯ ЕКОЗАГРОЗ

Анотація. У даній статті представлено детальний огляд загальноприйнятих методів оцінки екологічних загроз та їх основних індикаторів. Встановлено ознаки екологічних ризиків, що пов'язані із загрозою для здоров'я людей та навколишнього середовища. Екологічний ризик характеризується оцінкою ймовірності негативних змін у навколишньому середовищі на всіх рівнях (від локального до глобального), спричинених різними ситуаціями (чинниками) природного та техногенного (технологічного) характеру. Крім того, визначено, що оцінку можна визначити за такими трьома основними факторами: економічним, соціальним та екологічним, що дозволять підтримувати сталий розвиток суспільства. Встановлено, що індикатори передбачення екозагроз слід розглядати як підмножину індикаторів сталого розвитку, які призначені для відстеження загальної стійкості суспільства щодо його екологічної, соціальної та економічної цілісності та здоров'я. На основі досвіду США визначено, що кліматичні показники можна збирати в глобальному, національному, регіональному та місцевому масштабах. Проаналізовано та встановлено, що країни Північної Америки не лише збирають та здійснюють моніторинг екологічної ситуації для передбачення загроз, а й за допомогою сайтів поширюють дані серед населення.

Ключові слова: екологія, екозагроза, екологічна безпека, ризики, загрози, методи, індикатори, Північна Америка, США, Канада, Мексика.

Вступ. Забруднення шкідливими речовинами природного та штучного походження може мати негативний вплив не лише на довкілля та стан екосистеми тваринного світу, а й в тому числі на здоров'я людини. Основні джерела шкідливих забруднюючих речовин несуть безпосередньо екологічні загрози та ризики. Трактуювання термінів «ризик» та «загроза» викликають суперечки серед науковців через неоднозначність визначення ризику. У першу чергу в центрі уваги методи визначення ризику та загроз, тобто ймовірності виникнення небажаної події чи процесу з урахуванням можливих наслідків. Методи дозволяють встановити взаємозв'язок між екологічною загрозою і надійністю екосистеми. Оцінка ж екологічного ризику – це комплексний процес, який визначає ймовірність оборотних або незворотних змін у структурі та функціях екосистеми під впливом діяльності людини або природних факторів. Кількісною мірою визначення загроз та ризику як небезпеки є добуток ймовірності несприятливого результату події та очікуваного збитку в результаті події.

Значна увага приділяється саме оцінці потенційних екологічних загроз, пов'язаних із погіршенням навколишнього середовища, впливом на здоров'я людини та можливим викидом токсичних речовин у харчові продукти та корми.

Практика сучасних нормативних відносин та методів екологічного регулювання у сфері охорони навколишнього середовища показує, що ефективність національної природоохоронної законодавчої системи є невисокою та не відповідає міжнародним принципам і тенденціям. Уряд України прагне реформувати національне законодавство відповідно до світових принципів, та використовуючи найкращі доступні технології. Згідно зі змінами, система стандартів якості навколишнього середовища буде переглянута на основі міжнародного досвіду та національних особливостей і буде вдосконалена в напрямку послаблених, але контрольованих стандартів для досягнення балансу між тим, що є ідеальним з екологічної точки зору, і тим, що має бути розумним з технічної точки зору та перспективи покращення екологічної ситуації в цілому. Дослідивши зарубіжний досвід управління ризиками, можна буде сформулювати відповідні методи, індикатори чи стандарти якості на основі компонентів навколишнього середовища (повітря, вода, ґрунт) у різних регіонах.

На сьогоднішній день майже всі країни та міжнародні організації світу розглядають концепцію сталого розвитку, що включає оцінки ризику як основний механізм для прийняття рішень щодо розвитку та управління на міжнародному, національному чи регіональному рівнях, а також щодо окремих виробництв чи інших потенційних джерел. У своїй роботі ми пропонуємо ближче познайомитися з методами та індикаторами оцінки екологічного сталого розвитку на прикладі країн Північної Америки.

Розділ 1. Теоретичний огляд загальноприйнятих методів оцінки екологічних загроз та їх основних індикаторів

Все більше уваги у сучасному світі приділяється вирішенню питання екологічної безпеки, що зумовлено природними явищами, діяльністю людини та пов'язано з можливістю екологічних загроз. Пропонуємо познайомитися з напрацюваннями науковців у даній тематиці та проаналізувати, які ж основні ризики та загрози існують та якими методами, індикаторами можна їх визначити.

У своїй статті «Характеристика екологічних ризиків в екосистемах та оцінювання можливості їх прояву» науковці Хижняк С.В., Коверсун І.В., Довбиш О.Б., та Войціцький В.М. представляють детальний розбір поняття «ризик», що походить від грецького «*risikon*» та означає «стрімкий, швидкий», або ж його можна тлумачити як: «можливість або ймовірність того, що факт або подія виявиться небажаним» (Хижняк С.В., Коверсун І.В., Довбиш О.Б., Войціцький

В.М., 2023). Автори стверджують, що визначення слова ризик з точки зору негативних наслідків у сучасному світі, має інший характер, представляємо основні трактування на рисунку 1.

РИЗИК	<p>невизначена подія чи ситуація, якщо вона відбудеться, матиме негативний вплив на об'єкт, що збільшує ризик</p> <p>ймовірність того, що конкретна несприятлива подія може статися в межах та/або за межами зони особи з підвищеним ризиком, за певних обставин і в певний час</p> <p>можливість втрати чогось без потреби у разі нещасного випадку</p> <p>можливість втрати чогось без потреби у разі нещасного випадку</p> <p>відноситься до характеристик ситуації, результат якої є невизначеним з огляду на шкідливі наслідки</p> <p>можливість настання негативної події та ймовірність її наслідків протягом визначеного періоду часу</p> <p>визначення ймовірності виникнення негативної поведінки» та багато інших визначень</p> <p>можливість негативного впливу на живі організми, особливо на здоров'я людини, та обсяг цих впливів, спричинених факторами ризику</p>
-------	--

Рис. 1. Визначення поняття «ризик»

(Хижняк С.В., Коверсун І.В., Довбиш О.Б., Войціцький В.М., 2023)

Існує підхід, що визначає ризик як ймовірність виникнення небажаної події чи процесу з урахуванням попередніх (можливих) наслідків, і набуває все більшого поширення. Ймовірність виникнення дії чи процесу є одним із компонентів ризику, а вимірювання наслідків є ще одним елементом, який можна використовувати для його кількісного визначення.

Автори ж виділяють багатовимірний підхід до визначення ризику, що заснований на багатьох фактах, які відповідають за сприйняття ризику та впливають на рішення, пов'язані з ним (Хижняк С.В., Коверсун І.В., Довбиш О.Б., Войціцький В.М., 2023). Такий підхід має якісні властивості й можна використати для оцінки різних небезпечних подій або процесів. Якщо говорити в цілому, то ризики можуть проявлятися у різних сферах:

- правових,
- політичних,
- соціологічних,
- психологічних,
- спортивних,
- фінансових,
- виробничих,
- технічних,
- операційні ризики,
- екологічні ризики.

Під екологічним ризиком, пов'язаним із забрудненням, Хижняк С.В., Коверсун І.В., Довбиш О.Б., та Войціцький В.М. розглядають можливість негативних змін у навколишньому природному середовищі або можливість довготермінових негативних наслідків змін причиною чому є негативний вплив надзвичайних ситуацій природного або техногенного характеру на навколишнє середовище. Автори пропонують наступну класифікацію екологічних загроз (Хижняк С.В., Коверсун І.В., Довбиш О.Б., Войціцький В.М., 2023):

- від ступеня їх тяжкості: низькі, середні, високі, дуже високі;
- за ступенем поширення: глобальні, локальні;
- за впливом на навколишнє середовище та здоров'я людини: індивідуальні, колективні, демографічні, екологічні, професійні тощо.

З огляду на вище представлену класифікацію, науковці у своїй статті «Характеристика екологічних ризиків в екосистемах та оцінювання можливості їх прояву» розглядають основні ознаки екологічних ризиків для здоров'я людей, пропонуємо для наочності розглянути дані критерії у таблиці 1.

Таблиця 1

Основні ознаки екологічних ризиків, що пов'язані із загрозою здоров'ю людей

КРИТЕРІЙ			
Характер впливу	Група ризику	Тривалість дії	Наслідки
Неперервний	Населення певної місцевості	Короткочасна	За ступенем важкості: – фатальні (ризик смерті); – не фатальні (ризик травм, хвороби та ін.)
Разовий (за аварії)	Персонал підприємства	Середньої дії	За тривалістю дії: – негайні; – віддалені
		Тривала	

А також, основні ознаки екологічних ризиків на навколишнє середовище за критеріями представлено у таблиці 2.

Основні ознаки екологічних ризиків, що пов'язані із загрозою
навколишньому середовищі

КРИТЕРІЙ			
Характер впливу	Група ризику	Тривалість дії	Наслідки
Неперервний	Біота	Короткочасна	За розподіленням: – локальні; – регіональні; – глобальні
Разовий (за аварії)		Середньої дії	За тривалістю дії: – короткочасні; – середньої тривалості; – тривалі.
		Тривала	

Для того, щоб зрозуміти ступінь забруднення екосистеми враховуючи представлені критерії, проводиться моніторинг ситуації – спостереження і контроль стану навколишнього середовища, визначення складу і вмісту токсинів навколишнього середовища (повітря, ґрунт, вода, тваринний і рослинний світ, харчові продукти). Зібрані дані дозволяють оцінити вплив небезпечних речовин на екосистему в цілому (зокрема, здоров'я людини), а також є основою для розробки заходів, спрямованих на запобігання або мінімізацію проникнення цих речовин у довкілля.

Серед багатьох визначень поняття «ризик» науковці Назарук М. М. та Бота О. В. виділяють свій підхід до визначення ризику як небажаної події, який враховує не лише ймовірність настання події, а й можливі її наслідки. За тлумаченням авторів термін «ризик» використовується, коли є ймовірність негативних наслідків, тому можна сформулювати основні ознаки даного визначення (табл. 3) (Назарук М. М., Бота О. В., 2021).

Таблиця 3

Ознаки визначення «ризик» за авторами Назарук М. М. та Бота О. В.

Ознака	Тлумачення
Загально прийняте поняття	можлива міра ризику заподіяння шкоди людям і природі у вигляді збитків, які можуть виникнути протягом певного періоду часу;
З точки зору безпеки	чим небезпечніша ситуація і чим вищий потенціал загрози її наслідків, тим більший ризик, пов'язаний з цією небезпекою, тобто ризик як міра безпеки тієї чи іншої події;
Відповідно до категорії	професійні та екологічні.

Екологічний ризик характеризується оцінкою ймовірності негативних змін у навколишньому середовищі на всіх рівнях (від локального до глобального), спричинених різними ситуаціями (чинниками) природного та техногенного (технологічного) характеру. Це ймовірнісна міра ризику заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу у вигляді можливих збитків за конкретний період часу та багатофакторна система, що базується на причинах їх виникнення та можливих наслідках. Прояв екологічного ризику призводить до негативних процесів зміни якості середовища на різних рівнях ланцюга взаємодіючих елементів та їх організації (Назарук М. М., Бота О. В., 2021). Наслідки усвідомлення екологічного ризику присутні в просторово-часових координатах. Негативні впливи на навколишнє середовище не завжди пропорційні їх силі та розміру, а в деяких випадках пов'язані зі здатністю екосистеми до асиміляції та самоорганізації. На сьогоднішній день не існує єдиної, комплексної і загальноприйнятої класифікації екологічних загроз.

На основі роботи Назарука М. М. та Бота О. В., ми пропонуємо наступну класифікацію екологічних загроз за п'ятьма критеріями (табл. 4):

Таблиця 4

Класифікація екологічних загроз за критеріями

Критерій	Вид загрози
1. За джерелами впливу	природні, штучні, соціальні, політичні, економічні;
2. За ступенем поширення	глобальні, локальні;
3. За типом прояву	постійні та екстрені;
4. За вплив штучних систем на навколишнє середовище та здоров'я населення	вплив на окремих людей, популяції, середовище, професії тощо;
5. За реципієнтами впливу виділяють	загрози здоров'ю людини, екосистемам, втрата потенціалу природних ресурсів, погіршення або знищення цілих ландшафтів різняться залежно від одержувача впливу.

Інші ж науковці Матіс Є.О. та Крот О.П. у своїй роботі «Модель формування методів оцінки екологічних ризиків для окремих складних систем» вважають, що головною метою оцінки екологічної загрози є виявлення негативних наслідків, отримання якісних і кількісних показників масштабів і дії небезпечних чи шкідливих для об'єкта факторів та визначення ймовірності настання наслідків з метою запобігання виникненню небажаних подій (Матіс Є.О., Крот О.П., 2021). У своїй роботі автори обґрунтовують управлінські рішення, спрямовані на зниження рівня ризику. Матіс Є.О. та Крот О.П. виділяють основний процес оцінки екологічної загрози, що складається із взаємопов'язаних етапів і включає три основні елементи:

- ідентифікацію безпеки,

- оцінку ризику наслідків
- та характеристику ризику.

На основі цих елементів можна сформувавши таблицю основних складових системи аналізу екологічної загрози, що представлено у таблиці 5.

Таблиця 5

Складові системи аналізу екологічної загрози

(Mamic Є.О., Крот О.П., 2021)

Система аналізу екологічної загрози		
Процедури аналізу екологічної загрози		
1. Управління екологічного ризику	2. Оцінка екологічного ризику	3. Прогнозування екологічного ризику
1.1. Вибір стратегії зниження екологічної загрози	2.1. Визначення небезпечних станів	3.1. Оцінка імовірності прояву екологічного ризику
1.2. Прийняття управлінських рішень	2.2. Оцінка ризиків впливів	3.2. Оцінка наслідків дії екологічного ризику
1.3. Контроль за виконанням екологічного ризику	2.3. Ідентифікація дестабілізуючих факторів	3.3. Вибір стратегії управління екологічною загрозою
Вибір засобів зменшення навантаження (дії)		

Науковці під екологічним ризиком (загрозою) розглядають можливість негативних наслідків надзвичайної ситуації внаслідок зміни природного об'єкта. На основі їх дослідження можна стверджувати, що управлінські рішення щодо зменшення екологічного ризику передбачають можливість того, що антропогенні ситуації (аварії) можуть завдати значної шкоди природному середовищу та здоров'ю населення. При визначенні екологічного ризику першочерговою інформацією є дані про порушення стану об'єктів, їх функціональності, небезпечні явища та процеси, що здійснюються людиною.

Автори Петрук Р.В., Іщенко В.А. та Костюк В.В. пропонують свій підхід до оцінки ризиків та загроз, що базується на кількох методах, а саме: оцінці ймовірності реалізації загрози відповідно до теореми складання(суми) ймовірностей (за формулою Бейеса); методом екотоксів; та методом розподілу рівноваги (Петрук Р.В., Іщенко В.А., Костюк В.В., 2018). Якщо формула Байеса дозволяє «переставити причину і наслідок»: за відомим фактом події та обчислити вірогідність того, що вона була викликана даною причиною, то інші ж два методи дають кількісну оцінку, а саме встановлення рівня токсичності речовин в природі, що безпосередньо є загрозою для екосистеми та людства.

Ковалевська І.М. пропонує в першу чергу розібратися з ознаками екологічної небезпеки, що можна розділити на: антропогенні та природні (рис. 2.) (Ковалевська І.М., 2015).

АНТРОПОГЕННІ	ПРИРОДНІ
<p>• Види ризиків урбанізації: скорочення площі ріллі, реструктуризації лісів, зникнення флори і фауни; ризики шумового, електромагнітного, вібраційного, радіоактивного забруднення довкілля; ризик забруднення довкілля хімічними, механічними елементами – пилом, попелом, аерозолями; викидами від стаціонарних і пересувних джерел промислових, комунальних підприємств, транспорту.</p> <p>• Види ризиків техногенного характеру: технічні ризики – порушення штатного режиму роботи технічної системи, відмови обладнання, виникнення аварій, ймовірність настання небажаної події в технічній системі, можливих техногенних катастроф; технологічні (інженерні) ризики – ймовірність настання небажаної події в технологічній системі: у сфері енергетики, хімічній галузі при виробництві, зберіганні і використанні хімічних речовин, у тому числі добрив.</p>	<p>• Основні елементи ризику: об'єкт і суб'єкт, джерело, об'єктивність, суб'єктивність, невизначеність, альтернативність, варіабельність, постійність існування;</p> <p>• Види ризиків природного характеру: природні ризики – руйнівні сили природи: космічні, кліматичні, атмосферні; геологічні, гідрологічні, біологічні; ризики стихійних лих – землетрусу, урагану, тайфуну, удару блискавки, виверження вулкана, зсуви, селі, лавини, цунамі, повені, лісові пожежі, та ін.; ризик природних катастроф – будь-яких руйнівних природних і природно-антропогенних явищ у глобальному, регіональному та локальному масштабах.</p>

Рис. 2. Ознаки екологічної небезпеки (на основі роботи Ковалевська І.М.)

Оцінка ж ризиків повинна базуватися на системному підході, тому науковиця звертає увагу на необхідність аналізу впливу певних внутрішніх і зовнішніх факторів на навколишнє середовище. З точки зору абсолютності показників – ризик можна оцінити на основі суми очікуваного збитку. Умовно кажучи, якщо розмір збитку встановлено по відношенню до оцінюючого фактору.

Науковці Матіс Є.О. та Крот О.П. пропонують розглядати ризики та загрози відповідно до мети сталого розвитку, що оцінюється за трьома основними факторами (Матіс Є.О., Крот О.П., 2021):

- економічним,
- соціальним;
- та екологічним.

Економічний фактор та аналіз його ризику визначається оцінкою рівня антропогенного забруднення навколишнього середовища ядерними джерелами енергії у вигляді шкоди навколишньому середовищу. Для конкретного стану екологічного об'єкта екологічний аспект аналізу ризиків – це оцінка загроз, що впливають на об'єкт та його компоненти, з метою визначення обсягу негативних впливів – визначення компонентів і здоров'я населення (екологічні аспекти).

Соціальний фактор та аналіз ризику включає вивчення впливу негативних факторів на стійкість природно-територіальних комплексів і здоров'я населення. Визначення ризиків

проводяться з урахуванням стану та процесів досліджуваної системи та враховують вплив техногенних об'єктів на навколишнє середовище та людські ресурси.

Оцінка екологічного ризику за своєю суттю є складною та базується на неоднорідних даних. Для розрахунку оцінок необхідно виявити структуру збитків і фактори, що їх викликають, і звести всі показники до однієї стандартизованої шкали оцінок. Структура екологічного ризику є ієрархічною моделлю з початковими піками, що відповідають загальній оцінці ризику, що відповідають різним очікуваним втратам для різних типів факторів ризику.

Звичайно, існує багато способів оцінки екологічного ризику, але немає послідовної основи. Різні методи важко комбінувати і вони не можуть бути використані в єдиній системі оцінки екологічного ризику. Ця проблема ускладнює розробку надзвичайно корисного механізму оцінки навколишнього середовища та його впливу – оцінки екологічного ризику людської діяльності. Розробка єдиного методу оцінки екологічних ризиків для різних об'єктів довкілля може сприяти поглибленню використання екологічних ризиків, що дасть нове уявлення та дані про фактичний вплив людини на навколишнє середовище (*Onyshchenko S.V., Masliy O.A., Buriak A.A., 2023*).

Пропонуємо також розглянути основні вимоги до методичного забезпечення оцінки екологічних загроз за науковцем Таранюк К. В. Автор стверджує, що методи повинні бути універсальними та враховувати найбільшу кількість загроз навколишньому середовищу, саме до таких методів оцінки екологічного ризику можна віднести: якісну оцінку (традиційна, заснована на експертному висновку); кількісну оцінку (на основі статистичних даних про прояви та наслідки екологічних ризиків); інтегральна оцінка (що визначає ступінь ризику на основі кількох основних факторів); експрес оцінка; та метод «Дельта» (розраховує поточне значення ризику, що динамічно розвивається; поточні значення на основі попередніх оцінок і факторів, що впливають на обсяг небезпека); комплексні (на основі конкретних наукових досліджень) (*Таранюк К. В., 2012*).

У будь-якому випадку, методи повинні відповідати таким вимогам:

- швидко аналізувати та оцінювати широкий спектр екологічних ризиків;
- можливість спостерігати за динамікою екологічних цінностей, що знаходяться під загрозою зникнення;
- здійснювати моніторинг поточного рівня екологічного ризику;
- первинна оцінка рівня екологічного ризику, що можна виконати за універсальною шкалою;
- швидке прийняття рішень та їх реалізація.

Крім стандартних критеріїв оцінки ризиків та загроз, науковці Хижняк С.В., Коверсун І.В., Довбиш О.Б., та Войціцький В.М. окремо виділяють можливість екологічних ризиків у аграрній сфері, що особливо важливо при оцінці та прогнозуванні екологічної безпеки з метою

забезпечення якісного харчування населення (*Хижняк С.В., Коверсун І.В., Довбиш О.Б., Войціцький В.М., 2023*). Сучасні наукові дослідження приділяють значну увагу цьому питанню, а саме: оцінці екологічного ризику з точки зору екологічної безпеки сільськогосподарського вирощування та виробництва з еколого-економічної точки зору. У роботі науковців також представлено дослідження ALARA (англ. As Low As Risk Acceptable) за 2019-2022 роки, що базується на концепції прийняттого (допустимого) ризику. На сьогоднішній день концепція ALARA прийнята більшістю країн світу, і її головною вимогою є забезпечення безпеки людини шляхом впровадження рішень, які не становлять для неї загрози.

Принципи ALARA	ризик – це прийнята міра небезпеки;
	будь-якому рівню впливу небезпечних речовин чи процесів відповідає певний рівень ризику;
	передбачається наявність деякого прийняттого ризику;
	постулюється, що прийнятним ризиком можна керувати впливом на умови його формування;
	практична діяльність, яка супроводжується ризиком, не може виправдовувати користь, яку отримують від неї;
	ризик вважається прийнятним, якщо затрати на зменшення наслідків ризику оптимізовані та збалансовані з користю від господарської діяльності, яка спричинює цей ризик; необхідно враховувати весь спектр наявних небезпек;
	недопущено перевищення гранично допустимих екологічних навантажень на екосистеми.

Рис. 3. Основні принципи ALARA

Застосування концепції ALARA вимагає застосування принципу «передбач і попередь».

Оскільки навколишнє середовище дуже складне, індикатори забезпечують більш практичний і економічний спосіб відстеження стану навколишнього середовища, ніж якби ми намагалися зафіксувати всі можливі змінні в навколишньому середовищі (*Buriak A., Levchenko I., Herashchenko V., Shevchenko O., 2023*). Наприклад, концентрації речовин, що руйнують озоновий шар в атмосфері, які відстежуються протягом тривалого часу, є хорошим індикатором екологічної проблеми руйнування озонового шару в стратосфері. Це може бути параметр або значення, отримане з параметрів, які описують стан навколишнього середовища та його вплив на людей, екосистеми та матеріали, тиск на навколишнє середовище, рушійні сили та реакції, що керують цією системою.

Індикатори передбачення екозагроз слід розглядати як підмножину індикаторів сталого розвитку, які призначені для відстеження загальної стійкості суспільства щодо його екологічної, соціальної та економічної цілісності та здоров'я, саме таке бачення висвітлюється у роботах *Balasubramanian A. (Balasubramanian A., 2019)*.

Екологічні показники використовуються урядами, неурядовими організаціями, громадськими організаціями та науково-дослідними установами, щоб перевірити, чи досягаються екологічні цілі, а також особами, які приймають рішення, і як діагностичний інструмент шляхом виявлення тенденцій у навколишньому середовищі. Екологічні показники можна виміряти та звітувати за адресою різні масштаби. Наприклад, місто може відстежувати якість повітря разом із якістю води та підраховувати кількість рідкісних видів птахів, щоб оцінити стан навколишнього середовища у своїй місцевості (*Balasubramanian A., 2019*).

Екологічні індикатори використовуються для звіту про стан екосистем. Основними атрибутами екологічних індикаторів є об'єднання багатьох факторів навколишнього середовища в єдину величину, що позначає якість навколишнього середовища. Екологічні показники відіграють дуже важливу роль в оцінці політики щодо збереження навколишнього середовища. Індикатори сприяють оцінці розробки політики шляхом: надання особам, які приймають рішення, та широкій громадськості відповідної інформації про поточний стан і тенденції в навколишньому середовищі. Ці показники є вимірними, інтегративними, екологічно та соціально значущими, інтерпретованими та випереджаючими. Вони збираються у відповідних географічних масштабах, у відповідних часових масштабах і здатні виявляти майбутні тенденції.

На сьогоднішній день індикатори в основному використовуються для оцінки стану навколишнього середовища, як сигнали раннього попередження про екологічні загрози. Циклічний індекс є також важливим екологічним показником, який використовується для аналізу екосистеми. Він вимірює, скільки вхідних даних середовища циклічно перед виходом із системи.

Індикатори, які використовуються для оцінки здоров'я екосистеми, належать до однієї з трьох категорій: фізичні, хімічні або біологічні. Фізичні та хімічні індикатори є показниками фізичних і хімічних компонентів екосистеми, тоді як біологічні індикатори (або біо індикатори) відносяться до організмів, видів або спільнот, характеристики яких показують наявність певних умов середовища (*Balasubramanian A., 2019*). Для кожного типу екосистеми існує величезна кількість індикаторів. Однією з основних проблем із вибором індикаторів для вашої програми є великий обсяг заходів, які можна використовувати як індикатори. Індикатори найчастіше відображають зміну стану протягом певного періоду часу або географічної області, а в деяких випадках – комбінацію обох. Індикатори, які порівнюють умови з плином часу (наприклад, аналіз тенденцій), корисні для ілюстрації таких факторів, як екстремальні події, сезонні зміни та реакції на дії керівництва.

Теоретичний огляд загальноприйнятих методів оцінки екологічних загроз та їх основних індикаторів дозволяє перейти до аналізу їх практичного використання на прикладі країн Північної Америки.

Розділ 2. Основні індикатори та показники екологічної безпеки країн Північної Америки

Враховуючи попередньо проведений аналіз досліджень науковців щодо методів оцінки та встановлення індикаторів визначення екозагроз, ми встановили, що такі автори, як: Матіс Є.О., Крот О.П. та Balasubramanian A. у своїх роботах звертають увагу на питання сталості (стійкості). Сталий (стійкий) розвиток – це розвиток суспільства, який задовольняє потреби сьогодення без шкоди для майбутніх поколінь. На сьогоднішній день концепція сталого розвитку набирає все більшої популярності, особливо у високо розвинутих країнах. Тому в даному розділі пропонуємо розглянути індикатори та показники, що використовують країни Північної Америки для встановлення екологічної стійкості.

Індикатори зміни клімату та екологічної безпеки – це не лише спостереження або розрахунки, які землевпорядники, науковці та дослідники можуть використовувати для відстеження умов і тенденцій; а можливість їх використання для розуміння того, як змінюються умови навколишнього середовища, і інформування про планування екологічної стійкості (підтримки належного рівня екологічної безпеки) (Левченко І.В., Буряк А.А., 2023). Кожен індикатор показує зміни, які відбуваються в цій змінній. У країнах Північної Америки поширеною практикою є використання цілих компаній та інформаційних платформ саме з підтримки екологічної безпеки, моніторингу та інформкування суспільства (*Climate Change Indicators, 2023*).

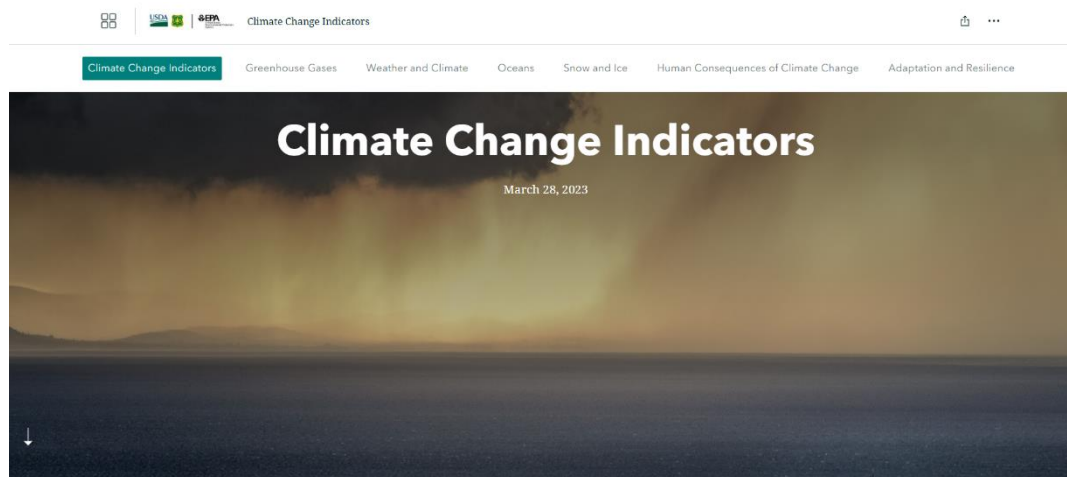

Рис. 4. Веб-сайт Climate Change Indicators

У контексті наукового розуміння кліматичної системи, сукупні зміни, задокументовані кожним із цих показників, вимальовують переконливу та послідовну картину ситуації у світі. Кліматичні показники можна збирати в глобальному, національному, регіональному та місцевому масштабах (*Climate Change Indicators in the United States. US EPA, 2023*). Даний веб-ресурс зареєстровано компанією «ЕРА» в Сполучених Штатах Америки. Місія компанії «ЕРА» полягає у захисті здоров'я людини та навколишнього середовища. «ЕРА» працює над тим, щоб:

- Американці мали чисте повітря, землю і воду;
- Національні зусилля щодо зменшення екологічних загроз базувалися на найкращій доступній науковій інформації;
- Федеральні закони, які захищають здоров'я людини та навколишнє середовище, застосовувалися та виконувалися справедливо, ефективно та відповідно до намірів Конгресу;
- Охорона навколишнього середовища є невід'ємною частиною політики США щодо природних ресурсів, здоров'я людини, економічного зростання, енергетики, транспорту, сільського господарства, промисловості та міжнародної торгівлі, і ці фактори так само повинні враховуватися при створенні екологічної політики;
- Усі частини суспільства – громади, окремі особи, підприємства, державні, місцеві та плеємінні органи влади – повинні мати доступ до точної інформації, достатньої для ефективної участі в управлінні ризиками для здоров'я людини та навколишнього середовища;
- Забруднені землі та токсичні ділянки повинні постійно очищатися відповідальними сторонами та ревіталізуються;
- Хімічні речовини на ринку повинні проходити перевірку на безпечність.

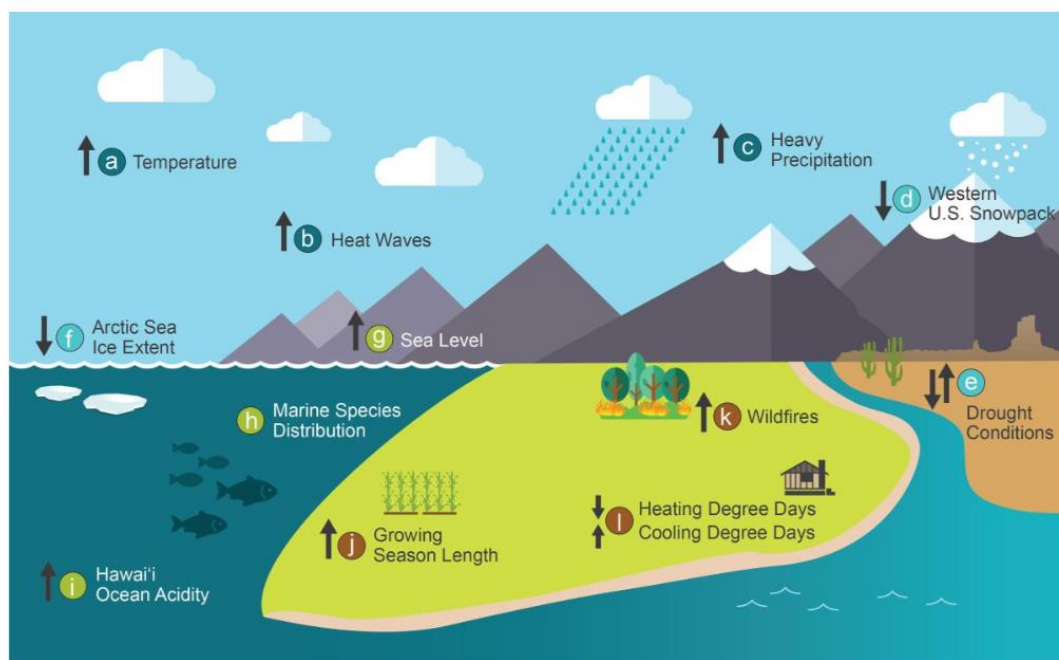

Рис. 5. Показники компанії ЕРА з підтримки екологічної безпеки

На даному сайті можна спостерігати результати моніторингу за шести основними вкладками (*Climate Change Indicators in the United States. US EPA, 2023*):

1. Парникові гази;

2. Погода та клімат;
3. Океани;
4. Лід та сніг;
5. Наслідки зміни клімату для людини;
6. Адаптація та стійкість.

Вкладка «Парникові гази» містить інформацію про підвищення концентрації вуглекислого газу, метану та інших парникових газів. Оскільки викиди парникових газів від діяльності людини збільшуються, вони накопичуються в атмосфері та нагрівають клімат, що призводить до багатьох інших змін у всьому світі – в атмосфері, на суші та в океанах. Парникові гази в результаті людської діяльності є найважливішою причиною зміни клімату, що спостерігається з середини ХХ століття. Індикатори на цій вкладці характеризують викиди основних парникових газів, що є результатом діяльності людини, концентрації цих газів в атмосфері та те, як викиди та концентрації змінювалися з часом (*Holik Yu., Maksiuta N., 2020*).

Вкладка «Погода та клімат» містить показники, пов'язані з:

- температурою (a),
- хвилями спеки (b),
- опадами (c)
- і посухою (e).

Підвищення глобальної середньої температури пов'язане із значними змінами погодних умов і вважається основним фактором багатьох інших кліматичних ефектів (*GEO-6: Global Environment Outlook: Regional assessment for North America, 2023*). Погода – це стан атмосфери в будь-який час і в будь-якому конкретному місці, тоді як клімат – це середнє довгострокове значення погоди в даному місці. Хоча погода може змінюватися за лічені хвилини або години, зміни клімату відбуваються протягом більш тривалих періодів від десятиліть до століть. Клімат визначається середньою температурою та кількістю опадів, а також типом, частотою, тривалістю та інтенсивністю погодних явищ, таких як спека, похолодання, шторми, повені та посухи. Цей розділ присвячено спостережуваним змінам температури, опадів і посухи.

Вкладка «Океани» містить інформацію про:

- підвищення рівня моря (g),
- температуру поверхні
- та поширення морських видів (h).

Покриваючи близько 70% поверхні Землі, Світовий океан має двосторонній зв'язок із погодою та кліматом. Океани впливають на погоду в локальному та глобальному масштабах, тоді як зміни клімату можуть докорінно змінити багато властивостей океанів. У цьому розділі

розглядається, як деякі важливі характеристики океанів і прибережних зон змінилися з часом. Люди покладаються на океани для отримання їжі, роботи та добробуту. Близько 40% американців живуть у прибережних громадах, і для багатьох відвідування пляжу та проведення часу на воді є способом життя. Океани також відіграють важливу роль у формуванні погоди та клімату та допомагають пом'якшити наслідки зміни клімату, поглинаючи надлишок тепла та вуглекислого газу з атмосфери. У результаті за останнє століття океани стали теплішими та кислішими, що вплинуло на морські організми та глобальний харчовий ланцюг, від якого залежать люди. Крім того, підвищення температури океану та танення крижаних покривів і льодовиків сприяють підвищенню рівня моря, піддаючи трильйони доларів прибережній власності та громадській інфраструктурі під загрозу повеней (*GEO-6: Global Environment Outlook: Regional assessment for North America, 2023*).

Вкладка «Сніг і лід» містить індикатори, пов'язані з:

- площею морського льоду (f)
- сніговим покривом (d).

У багатьох частинах світу кількість води, що зберігається в снігові та льодові, а також час циклів замерзання та відтавання різко змінилися за останнє століття. Багато льодовиків зменшуються з початку XX століття, а спад льодовиків прискорюється з 1970-х років. Площа морського льоду у вересні (область океану, яка містить морський лід до кінця арктичного літа) різко скоротилася за останні півстоліття. Арктичний морський лід і льодовики відіграють важливу роль у пом'якшенні нашого клімату, відбиваючи сонячне світло та зберігаючи прохолоду на Землі. Сніжний покрив (сніг, який накопичується на землі протягом зими) також зменшився. Вода, що зберігається у сніговому покриві, є життєво важливим джерелом питної води та виробництва електроенергії для багатьох людей. Дослідіть індикатори балансу маси льодовика, площі морського льоду та снігового покриву нижче, щоб дізнатися, як змінюються умови та як ці зміни впливають на людей, тварин і громади (*Climate Change Indicators in the United States. US EPA, 2023*).

Вкладка «Наслідки зміни клімату для людини» містить інформацію про: екстремальні кліматичні та погодні явища, прибережні повені та лісові пожежі (k).

Зміна клімату може серйозно вплинути на громади, інфраструктуру, економіку та здоров'я людей. Розуміння цих змін може допомогти нам адаптуватися та підготуватися до майбутніх впливів.

Витрати, пов'язані з екстремальними погодними явищами, з часом зростають. Рисунок 5 показує кількість окремих кліматичних і погодних явищ, які щороку завдавали прямих збитків на

суму понад 1 мільярд доларів США (з поправкою на інфляцію). Висота кожної смужки відповідає річній кількості подій (*Climate Change Indicators in the United States. US EPA, 2023*).

Остання вкладка «Адаптація та стійкість», на якій обговорюються дії, що застосовуються для реагування на кліматичні наслідки, розглянуті в попередніх розділах.

Усі зміни, описані в цих вкладках, включно зі збільшенням викидів парникових газів, підвищенням температури та рівня моря, зміною режиму випадання опадів і снігу, а також сукупним впливом цього на людське суспільство, дають можливість швидкого реагування на екологічні загрози та ризики та адаптації до ситуації. Адаптація може включати різні підходи, у короткостроковій або довгостроковій перспективі, від локального до глобального масштабів.

У Канаді діє своя програма показників екологічної стійкості «CESI» (рис. 6), що надає дані та інформацію для відстеження ефективності країни з ключових питань екологічної стійкості, включаючи (*Canada.ca., 2023*):

- зміну клімату;
- якість повітря;
- якість та доступність води;
- а також захист природи.

Екологічні показники засновані на об'єктивній та вичерпній інформації та відображають екологічні тенденції у простій та прозорій формі. Індикатори, що увійшли у формулу визначення цих показників підготовлені Міністерством довкілля та зміни клімату Канади за підтримки інших федеральних урядових відомств, таких як Міністерство охорони здоров'я, Статистичне управління, Міністерство природних ресурсів, Міністерство сільського господарства та продовольства, а також провінційні та територіальні урядові департаменти. Ці показники, розроблені з урахуванням політики уряду, ґрунтуються на суворій методології та високоякісних, регулярно доступних даних з опитувань та мереж моніторингу (*Canada.ca., 2023*).

Рис. 6. Веб-сайт компанії CESI

Веб-сайт CESI гарантує, що національні, регіональні, місцеві та міжнародні тенденції легко доступні та прозоро представлені всім канадцам за допомогою графіки, пояснювального тексту, інтерактивних карток та завантажених даних (*About us. CESI., 2023*). На основі аналізу веб-ресурсу нам вдалося виділити 15-ть основних показників екологічної стійкості Канади (рис. 7).

1. Відведення та утилізація твердих відходів;
2. Зниження фосфорного навантаження на озеро Вінніпег;
3. Якість повітря та концентрація парникових газів, прогнози викидів парникових газів;
4. Якість води у канадських річках;
5. Керування канадською аквакультурою;
6. Зміна температури у Канаді;
7. Викиди забруднюючих речовин, у атмосферу;
8. Морський лід у Канаді;
9. Стан ключових запасів риби та рівні вилову основних рибних запасів;
10. Екологічна цілісність національних парків;
11. Очищення державних стічних вод;
12. Зміни у статусі видів дикої природи, які під загрозою зникнення;
13. Відновлення проблемних районів Великих озер;
14. Вплив шкідливих речовин на життя людини;
15. Індекс соціально-економічних показників.

Рис. 7. Показники екологічної стійкості Канади

Результати індикаторів пов'язані з їхніми ключовими соціальними та економічними факторами, і надається інформація про те, як на ці питання впливають споживачі, підприємства та уряди. Кожен індикатор супроводжується технічним поясненням його розрахунку. CESI є основним інструментом для вимірювання прогресу в реалізації Федеральної стратегії сталого розвитку та відповідає зобов'язанням Міністерства навколишнього середовища та зміни клімату Канади відповідно до Канадського закону про охорону навколишнього середовища та Закону про Департамент навколишнього середовища, що звітують перед канадцами про стан навколишнього середовища.

Пропонує більш детально познайомитися з деякими основними показниками та індикаторами, що дозволяють уникнути поширенню екологічної небезпеки в країні. Так, індикатори води передбачають (*Canada.ca., 2023*):

– зниження фосфорного навантаження на озеро Вінніпег. Озеро Вінніпег є шостим за величиною прісноводним озером у Канаді, його водозбірний басейн простягається на чотири провінції та чотири штати США; Земля в басейні в основному використовується для сільського господарства і є домом для майже семи мільйонів людей. Погіршення якості води в озері Вінніпег здебільшого спричинене поживними речовинами та іншими забруднюючими речовинами з різних джерел по всьому басейну. Підвищена концентрація поживних речовин та цвітіння водоростей із середини 1990-х років були частково зумовлені збільшенням кількості опадів, стоків, повеней та річкових стоків. З 2010 по 2023 роки Канада виконала низку проектів, спрямованих запобігти потраплянню фосфору в озеро Вінніпег (на сьогодні вдалося уникнути приблизно 390 445 кілограмів викидів фосфору в озеро).

– надходження фосфору в озеро Ері. Фосфор – це поживна речовина для рослин, яка необхідна в прісноводних системах. Однак, коли рівень фосфору занадто високий або занадто низький, він може мати шкідливий вплив на здоров'я озера. Високий рівень фосфору в озері Ері призводить до погіршення якості води, цвітіння водоростей та зон низького вмісту кисню, що негативно впливає на водну флору та фауну. За відсутності людського розвитку природний фоновий рівень фосфору є відносно низьким. Цей показник надає інформацію про кількість фосфору, що досягає озера Ері, відомому як фосфорне навантаження, в основному через діяльність людини.

– очищення міських стічних вод. Щодня мільйони кубометрів (м³) стічних вод скидаються з будинків, підприємств, установ та промислових підприємств до міських каналізаційних систем. Муніципальні стічні води є одним із найбільших джерел забруднення поверхневих вод у Канаді. Перед випуском у довкілля стічні води необхідно очистити. Більш високий рівень очищення стічних вод призводить до більш чистих стічних вод та меншого впливу на навколишнє середовище. Показники показують рівень очищення стічних вод, що надаються населенню Канади, і є частиною систем очищення стічних вод, що відповідають національним стандартам якості стічних вод.

– викиди шкідливих речовин у воду. Викид деяких речовин у навколишнє середовище може завдати шкоди здоров'ю людини, дикій природі та біологічному розмаїттю. Токсичні метали, що потрапляють у воду, можуть потрапляти в харчовий ланцюг та накопичуватися у тканинах живих організмів. Дія цих речовин, навіть у невеликих кількостях, може бути небезпечною як для людини, так і для дикої природи. Ртуть та її сполуки, свинець та неорганічні сполуки кадмію внесені до списку токсичних відповідно до Канадського закону про охорону навколишнього середовища 1999 року.

– відновлення проблемних районів Великих озер. Басейн Великих озер є найбільш густонаселеним регіоном Канади. Його велика популяція та екстенсивний розвиток створюють навантаження на здоров'я екосистеми. Місця, які зазнали високого рівня екологічних збитків у результаті діяльності, називаються проблемними зонами. Цей показник оцінює прогрес у відновленні проблемних районів навколо Великих озер у водах Канади та тих, що знаходяться у спільних водах зі Сполученими Штатами.

Кліматичні індикатори (*Canada.ca., 2023*):

– прогнози викидів парникових газів. Зміна клімату спричинена збільшенням концентрації парникових газів, які утримують тепло в атмосфері Землі. Це збільшення насамперед пов'язане з викидами парникових газів у результаті діяльності великих підприємств. Дії Канади щодо боротьби зі зміною клімату всередині країни та за кордоном керуються концепцією «Паризької угоди 2015 року», яка полягає в тому, щоб утримати підвищення глобальної середньої температури значно нижче 2 градусів Цельсія в порівнянні з до індустріальним рівнем, а також продовжувати зусилля щодо обмеження зростання глобальної температури до 1,5 градусів за Цельсієм. У 2021 році Канада оголосила про намір скоротити викиди парникових газів на 40-45% порівняно з рівнем 2005 року до 2030 року. Раніше Канада взяла на себе зобов'язання скоротити викиди парникових газів на 30% порівняно з рівнем 2005 року до 2030 року. У «Плані скорочення викидів до 2030 року», що опубліковано було в березні 2022 року, Канада оголосила про проміжну мету скорочення викидів парникових газів на 20% порівняно з рівнем 2005 року до 2026 року. Для оцінки майбутніх викидів парникових газів Канада щорічно розробляє прогнози викидів парникових газів, використовуючи найактуальніші припущення про ключові фактори, що впливають на викиди в Канаді. Цей показник використовує останні прогнози викидів парникових газів для представлення прогнозованого прогресу у досягненні мети Канади до 2030 року. Відповідно до сценарію «Плану скорочення викидів до 2030 року», знизити викиди вуглецевого діоксиду в Канаді до 560 мега тонн до 2030 року (або скороти на 23% відповідно до показників 2005 року).

– викиди шкідливих речовин в атмосферу. Викиди деяких речовин можуть завдати шкоди здоров'ю людини, дикій природі та біологічному розмаїттю. Наприклад, дрібні частинки токсичних металів можуть переміщатися на великі відстані в повітрі, вдихатися або осідати на землі та у воді. Там вони можуть проникати у харчовий ланцюг та накопичуватися у тканинах живих організмів. Дія цих речовин, навіть у невеликих кількостях, може бути небезпечною як для людини, так і для дикої природи. Ртуть та її сполуки, свинець та неорганічні сполуки кадмію внесені до списку токсичних речовин відповідно до Канадського закону про охорону навколишнього середовища 1999 року. Індикатор викидів шкідливих речовин в атмосферу

повідомляє про викиди ртуті, свинцю та кадмію внаслідок діяльності, пов'язаної з діяльністю людини.

– вплив на населення забруднювачів атмосферного повітря. Вдихання забруднювачів повітря може сприяти виникненню проблем зі здоров'ям, таких як астма, серцево-судинні захворювання та інші захворювання, що спричиняють передчасну смертність. Канадські стандарти якості атмосферного повітря (CAAQS, стандарти) є цільовими показниками якості зовнішнього повітря в повітрі, засновані на здоров'ї та навколишньому середовищі. Вони призначені для кращого захисту здоров'я людини та довкілля від забруднення повітря, а також для сприяння постійному покращенню якості повітря по всій Канаді. Цей показник відстежує відсоток населення, що проживає в районах канадських регіонів, де концентрації забруднювачів атмосферного повітря були меншими або рівними стандартам 2020 року.

– глобальні викиди парникових газів. Викид парникових газів та їх зростаюча концентрація в атмосфері призводять до зміни клімату. Ця зміна впливає на довкілля, здоров'я і економіку. Парникові гази залишаються в атмосфері протягом періодів від кількох до тисяч років. Таким чином вони впливають на весь світ, незалежно від того, де вони були вперше викинуті. Цей показник відображає викиди парникових газів, спричинені діяльністю людини у всьому світі. Останній звітний рік (2020) збігається з першим роком пандемії COVID-19, яка торкнулася широкого спектру галузей економіки, включаючи енергетику та транспорт. Представлені довгострокові тренди необхідно інтерпретувати у контексті уповільнення економічного зростання, що вплинуло на результати з 2019 до 2020 року.

– концентрація парникових газів. Парникові гази поглинають сонячну енергію та утримують тепло в атмосфері Землі. Без парникових газів середня температура на Землі була б близько -18°C , а не 15°C , як зараз. Природний парниковий ефект Землі є одним із ключових параметрів, що робить планету придатною для життя людей. Діяльність людини, така як спалювання копалин, методи ведення сільського господарства та індустріалізація, змінює природний парниковий ефект Землі. У міру збільшення концентрації парникових газів в атмосфері вловлюється більше тепла та підвищується атмосферна температура. Ці індикатори є атмосферними концентраціями, вимірними на об'єктах у Канаді та в глобальному масштабі для двох парникових газів: вуглекислого газу та метану.

– викиди забруднюючих речовин в атмосферу. Проблеми забруднення повітря, такі як смог та кислотні дощі, виникають внаслідок викиду забруднюючих речовин в атмосферу. Ці забруднюючі речовини можуть впливати на здоров'я канадців, навколишнє середовище, будівлі, споруди та економіку. Більшість цих забруднюючих речовин викидається в результаті діяльності людини, такої як транспорт, спалювання палива для виробництва електроенергії та опалення, а

також внаслідок різних видів промислової діяльності. Індикатори по оксидам сірки (SOX), оксиди азоту (NOX), леткі органічні сполуки (ЛОС), окис вуглецю (CO), аміак (NH₃), твердоді дрібнодисперсні частинки (PM_{2.5}) і сажа, що входить до складу твердих частинок 2.5, повідомляють про викиди, що виникають внаслідок діяльності людини. Останній рік, відображений у показниках (2021 р.), ознаменувався 2-м роком пандемії COVID-19. Це збігається з зниженням викидів, що спостерігається, в період з 2019 по 2021 рік майже для всіх забруднюючих речовин, за винятком NH₃. Подані довгострокові тенденції слід інтерпретувати обережно, оскільки уповільнення економічного зростання вплинуло на результати.

Індикатори дикої природи та довкілля (*Canada.ca., 2023*):

– зміни у статусі видів диких тварин, які перебувають під загрозою зникнення. Види дикої природи мають значення для цілісності екосистем. Проте деякі види диких тварин перебувають під загрозою зникнення з Канади. Види диких тварин, які, як вважають, перебувають під загрозою зникнення, періодично оцінюються. Цей показник повідомляє про зміни у статусі видів дикої природи, що перебувають під загрозою, при їх повторній оцінці. Зміни у статусі з часом можуть допомогти визначити, чи покращуються умови для цих видів диких тварин.

– популяційні тенденції видів, що перебувають під загрозою зникнення. Здорові популяції диких тварин є важливою частиною біорізноманіття. У Канаді деякі види, популяції яких скоротилися чи рідкісні у природі, тепер перебувають під загрозою зникнення. Для захисту видів дикої природи, які перебувають під загрозою зникнення та під загрозою зникнення, вживаються заходи для відновлення або управління. Забезпечення успішного відновлення або управління видом, що перебуває під загрозою зникнення, може бути довгостроковим процесом, що включає різні заходи, спрямовані на те, щоб зупинити або звернути назад скорочення чисельності виду та підвищити ймовірність того, що він збережеться у дикій природі. Цей показник забезпечує попередню оцінку того, чи відповідають тенденції чисельності (скільки) та розподілу (як вони розподілені) видів, що знаходяться під загрозою зникнення, переліченим відповідно до Закону про види, що знаходяться під загрозою зникнення, тому, що зазначено з метою відновлення або управління.

– Канадський показник видів. Тваринний світ є одним із найбільш помітних та добре вивчених аспектів біорізноманіття. Індекс живої планети 2022 року, який відстежує популяції видів хребетних, вказує на середнє глобальне зниження відносної чисельності популяцій диких тварин, що спостерігаються, на 69% з 1970 року. Канадський індикатор видового індексу використовує методи, аналогічні до індексу живої планети, але заснований на вибірці канадських видів. Він показує, збільшилася чи зменшилася чисельність популяції видів хребетних з 1970 року. Індекс є «середнім арифметичним тенденціями», а не мірою зміни загальної чисельності

тварин: кожен вид, незалежно від того, чи є він звичайним або рідкісним, має однаковий вплив на індекс. Це, своєю чергою, забезпечує комплексну оцінку стану довкілля. Індикатори дикої природи та довкілля Екологічна цілісність національних парків Екосистеми мають екологічну цілісність, коли їх компоненти, такі як місцеві види, біологічні спільноти, природні ландшафти та екологічні функції, залишаються недоторканими і, ймовірно, зберігатимуться. Щорічно Парки Канади підбивають підсумки стану (добрий, задовільний, поганий) та тенденції (покращення, стабільність, зниження) екологічної цілісності екосистем у національних парках, використовуючи низку заходів моніторингу для відстеження змін у біорізноманітності та природних процесах.

– Глобальні тенденції у сфері охорони територій. Цей показник є глобальним оглядом наземних і морських районів, що охороняються. Охоронювані території – це землі та води, управління якими здійснюється таким чином, щоб забезпечити позитивні довгострокові результати для збереження біорізноманіття. Вони також дають людям можливість поєднатися з природою. Термін «охоронювані райони» включає як райони, що охороняються, так і інші ефективні заходи зі збереження на рівні районів. Територія, що охороняється, визнається, виділяється і управляється з метою збереження природи в довгостроковій перспективі (наприклад, національні парки). Іншими ефективними природоохоронними заходами на основі районів є географічно визначені райони, які не є районами, що охороняються, але які регулюються і управляються таким чином, щоб сприяти збереженню біорізноманіття в довгостроковій перспективі (наприклад, деякі території корінних народів, водозбірні басейни або райони управління ресурсами). Сторони Конвенції про біологічну різноманітність поставили собі за мету зберегти до 2030 року не менше 30% наземних та внутрішніх вод, а також 30% прибережних та морських районів.

– територія Канади, що охороняється. Заповідні території зберігають біорізноманіття для нинішнього та майбутніх поколінь, знижуючи стрес від діяльності людини. Вони також дають людям можливість поєднатися з природою. До територій, що охороняються, відносяться охоронювані райони та інші ефективні природоохоронні заходи на основі районів (ДЕПО). До територій, що охороняються, відносяться національні/провінційні/територіальні парки, території корінних народів, що охороняються, національні заповідники дикої природи, заповідники перелітних птахів і морські райони, що охороняються. ДЕПО – це території, які не відповідають офіційному визначенню територій, що охороняються, але управляються таким чином, щоб зберегти біорізноманіття в довгостроковій перспективі. Прикладами ДЕПО можуть бути території корінних народів, водозбірні басейни або райони управління ресурсами, а також райони з обмеженим доступом, наприклад, ті, які використовуються військовими. Ці показники відстежують кількість і частку площ, визнаних охоронюваними в Канаді.

Індикатор стану основних рибних запасів та Світового океану (*Canada.ca., 2023*):

– рівні вилову основних рибних запасів. Обмеження на вилов дикої риби та інших морських тварин встановлені для захисту цих запасів у майбутньому. Деякі рибні запаси мають еталон видалення, який являє собою максимально допустиму норму вилову або рівень запасу, засновану на історичних даних про продуктивність запасів. Якщо посилення вилову недоступні, фактичні рівні вилову порівнюються з іншими затвердженими рівнями, такими як загальний допустимий улов. Федеральна стратегія сталого розвитку Канади на 2022-2026 роки спрямована на те, щоб до 2027 року всі ключові рибні запаси були виловлені на рівні або нижче затвердженого показника вилову або іншого затвердженого рівня.

– використання людиною Світового океану, включаючи рибальство, та умови довкілля впливають на чисельність та здоров'я рибних запасів на національному та глобальному рівнях. Для збереження рибних запасів для майбутніх поколінь важливо відстежувати їх стан та коригувати заходи управління (наприклад, норми вилову та ліміти). Цей індикатор повідомляє про стан (здоровий, обережний, критичний чи невизначений) ключових рибних запасів Канади, як зазначено в огляді стійкості рибальства.

Соціально-економічні показники (*Canada.ca., 2023*):

– вплив на людину шкідливих речовин. Хімічні речовини присутні у повітрі, ґрунті, воді, продуктах та продуктах харчування. Люди піддаються впливу хімічних речовин різними способами, включаючи вдихання, ковтання та контакт зі шкірою. Для деяких з цих речовин вплив навіть у невеликих кількостях може бути небезпечним як для людини, так і для дикої природи. Ртуть та її сполуки, свинець, неорганічні сполуки кадмію та бісфенол А (BPA) перераховані як токсичні речовини відповідно до Канадського закону про охорону навколишнього середовища 1999 року.

– утилізація твердих відходів. Те, як промислові підприємства видобувають, використовують, а потім утилізують ресурси, чинить тиск на природні системи, спільноти та здоров'я населення. Запобігання та перенаправлення відходів шляхом повторного використання, ремонту, модернізації, відновлення, перепрофілювання, переробки та компостування є ключовим компонентом економіки замкнутого циклу, яка може допомогти знизити вплив твердих відходів на навколишнє середовище. Економіка замкнутого циклу спрямована на те, щоб продукти, матеріали та ресурси використовувалися якнайдовше, а потім направляли їх зі звалищ для повторного використання. В даний час більша частина сміття, зібраного для утилізації, потрапляє на звалища, а невелика кількість спалюється. Це може призвести до викидів забруднюючих речовин в атмосферу, порушення земель та забруднення води. Видобуток та переробка нових

ресурсів, необхідних для заміни тих, що викидаються як відходи, призводить до ще більшого забруднення.

Вище наведені показники передбачають небажані наслідки у сфері екології на території Канади. В інших же країнах ситуація дещо різниться, наприклад Мексика в першу чергу займається питаннями збереження водних ресурсів (*Environment at a Glance Indicators – Mexico, 2023*).

Вода є фундаментальною для виживання людства, але половина населення Мексики не має питної води. Встановлено відповідні факти, що підкреслюють, як обмежений доступ до чистої води в Мексиці може посилити бідність. Отже, пропонуємо розглянути 7 основних фактів про доступ до чистої води в Мексиці (*7 Facts about Access to Clean Water in Mexico – The Borgen Project, 2023*):

1. Нестача води: понад 50% людей у Мексиці стикаються з нестачею води. Мексика має недостатнє водопостачання, яке не може підтримувати населення в 125,5 мільйонів людей. У результаті 65 мільйонів людей борються з нестачею води. Ця проблема загострюється під час найпосушливішого місяця квітня в Мексиці, оскільки люди стикаються з посухами, які перешкоджають доступу до води.

2. Стихійні лиха: стихійні лиха негативно впливають на доступ до чистої води. Зміна клімату призводить до вищих температур і посух, які можуть висушити життєво важливі джерела води в Мексиці. Землетруси можуть зруйнувати водоочисні споруди та зламати трубопроводи, що призведе до потоків токсичних відходів. Ці раптові події можуть призвести до непередбачуваної кризи з водою для великої кількості громадян Мексики.

3. Системи водопостачання: старіння системи трубопроводів також може спричинити недостатнє водопостачання. Близько 35% води втрачається через поганий розподіл, а несправні трубопроводи призводять до забруднення. Плани очисної станції слід переглянути, оскільки місто Тіхуана переповнене токсичними стічними водами через несправні насоси.

4. Мехіко тоне: густонаселена столиця щороку опускається на 12 дюймів через брак ґрунтових вод. Отже, плавучі будинки забруднюють водні шляхи та призводять до подальшого руйнування інфраструктури. Місто планує модернізувати гідравліку або створити штучні водоносні горизонти для боротьби з дефіцитом води.

5. Сільська Мексика: сільські регіони часто ігноруються на користь міст. Системи водопостачання, які проходять через сільські міста, пронизані забруднювачами, що робить воду непридатною для пиття. Місто Ендхо небезпечно використовує забруднену воду Мехіко для сільського господарства, оскільки не має доступу до чистої води. Деякі домогосподарства не мають проточної води, тому вони п'ють із забруднених озер, щоб уникнути витрат на бутильовану

воду. Щоб запобігти цим жакливим умовам, урядові установи працюють над розширенням водопровідних споруд у сільській місцевості.

6. Водні закони: водні закони в Мексиці не виконуються. Уряд Мексики відповідає за регулювання доступу до чистої води, але закони часто нехтують. Громадяни потребують води для сільського господарства, що призводить до надмірного відкачування ґрунтових вод. Екологічним проблемам, таким як забруднення 60% ґрунтових вод, можна запобігти, дотримуючись екологічного стандарту Мексики.

7. Здоров'я дітей: діти вразливі до миш'яку та фтору, які забруднюють питну воду. Положення Мексики дозволяють мкг/л миш'яку в питній воді, що значно перевищує пропозицію Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) про максимум 10 мкг/л. Це створює жакливу ситуацію, коли 6,5 мільйонів дітей п'ють цю небезпечну воду, що наражає їх на ризик важких наслідків для здоров'я, включаючи рак.

Ці сім фактів про якість води в Мексиці зосереджені на важливості наявності чистої питної води. Доступ до чистої води необхідний для підтримки здоров'я. Країна працює над тим, щоб виправити свою застарілу інфраструктуру, щоб покращити ситуацію, необхідну для вирішення водної кризи як у міських, так і в сільських регіонах.

У Мексиці розглядається три основних набори даних щодо встановлення екологічної сталості країни. Перший набір даних описує структуру сільськогосподарських виробничих одиниць, а другий описує аспекти продовольчої безпеки сільського населення в цих сільськогосподарських виробничих одиницях. Також створюється третій набір даних, що складається з діаграм шляху та їх коефіцієнтів (отриманих на основі моделювання структурних рівнянь), які пов'язують перший набір даних із другим набором даних у чотирьох найбільш густонаселених регіонах Мексики. Опис моделей та розуміння, яку користь вони приносять до поточного стану продовольчої безпеки в мексиканських сільських домогосподарствах, детально описано у статті під назвою «Чи продовольча безпека пов'язана переважно з дрібним сільським господарством чи з комерційним сільським господарством» (*Environment at a Glance Indicators – Mexico, 2023*): підхід до випадку Мексика за допомогою моделювання структурних рівнянь». Сільськогосподарські змінні (у першому наборі даних) включають розмір ферми, напрямок виробництва фермера, практику вирощування / управління водними ресурсами, переважне джерело доходу домогосподарства, тип землеволодіння, різноманітність культур, розширення сільськогосподарських площ і наявність лісового покриву. Вони базуються на первинних даних повного, останнього доступного сільськогосподарського перепису в Мексиці та відповідних офіційних даних землекористування/ґрунтового покриву. Другий набір даних складається з чотирьох індикаторів продовольчої безпеки, розроблених і створених для першої моделі

продовольчої безпеки в Мексиці, яка включає аспекти наявності їжі, її доступності та використання їжі. Вони включають індекс продовольчої самозабезпеченості (баланс між виробництвом їжі та її споживанням), індекс доступу до їжі (обернено пов'язаний із маргіналізацією), індекс права на охорону здоров'я та індекс частоти недоїдання (пов'язаний із записами лікарняних захворювань). Після комплексного дослідження формуються таблиці даних і діаграми, які описують зв'язки між структурою сільського господарства та продовольчою безпекою (*Environment at a Glance Indicators – Mexico, 2023*). Ці діаграми надають перші загальнонаціональні статистичні докази впливу дрібного сільського господарства на продовольчу безпеку сільської місцевості на національному рівні, в масштабі регіону для країни глобального Півдня. Для подальшого дослідження структури сільськогосподарських виробничих одиниць та їх зв'язків із соціально-економічними, територіальними та ландшафтними даними застосовуються методи штучного інтелекту (тобто інтелектуального аналізу даних і машинного навчання). Дані щодо продовольчої безпеки можуть сприяти розробці нових моделей продовольчої безпеки в Мексиці у зв'язку з іншими факторами, такими як споживчі звички та несільськогосподарська діяльність сільських домогосподарств.

Проте, коли мова йде про Мексику важливо розглянути ситуацію з екологічним станом Сполучених Штатів Америки, адже її території значно ширші і межують одночасно з двома країнами (Мексикою та Канадою).

На сьогоднішній день США та Мексика увічнили спільну відданість вирішенню невідкладних екологічних проблем та покращенню умов охорони здоров'я для недостатньо обслуговуваних та вразливого населення, які проживають вздовж прикордонного регіону (*Environment at a Glance Indicators – Mexico, 2023*). Підписання рамкової програми спрямоване забезпечити стійкий прогрес за рахунок підвищення ролі громадськості у дискусіях та наших проектах. Вперше програма «Кордон» була підписана у 2020 році у рамках Ла-Паської угоди 1983 року. Після її завершення адміністратор Агентства з охорони навколишнього середовища США Майкл С. Ріган та секретар Міністерства навколишнього середовища та природних ресурсів Мексики Марія Луїза Альборес підбили підсумки періоду інтенсивної співпраці в галузі охорони навколишнього середовища. Під час презентації спільно досягнутих результатів «Кордон 2020» представили заходи у таких галузях: як зміна клімату та скорочення забруднення води, а також зусилля щодо очищення територій та реагування на надзвичайні екологічні ситуації у прикордонних містах. Агентство з охорони навколишнього середовища та SEMARNAT заклали міцну основу для майбутніх зусиль, які будуть необхідні у міру того, як прикордонна територія продовжує розвиватися та зростати.

На сьогодні ж діє програма «Кордон-2025», що поки, є останнім спільним проектом, реалізованим у рамках Ла-Паської угоди 1983 року. Рамкова програма пропонує п'ятирічну (2021-2025 роки) двосторонню екологічну програму, яка включає чотири стратегічні цілі з вирішення проблем довкілля та громадської охорони здоров'я, приділяючи особливу увагу поліпшенню якості повітря та води, сприянню чистоті земель та підвищенню готовності та реагуванню на надзвичайні екологічні ситуації.

Програма заохочує значну участь спільнот та місцевих зацікавлених сторін у межах 100 кілометрів (62 миль) по обидві сторони від 2000-мильного кордону між США та Мексикою (*Environment at a Glance Indicators – Mexico, 2023*).

Екологічна програма на кордоні між США та Мексикою: «Кордон 2025» є моделлю співпраці та взаємодії між сусідніми країнами, яка матиме досяжні, відчутні результати для навколишнього середовища та охорони здоров'я населення у регіоні кордону США та Мексики. В рамках цієї програми Агентство з охорони навколишнього середовища США (EPA) та Міністерство навколишнього середовища та природних ресурсів Мексики (SEMARNAT, аббревіатура в іспанській формі) працюють над усуненням найбільш значних екологічних ризиків для здоров'я населення для благополуччя прикордонних громад.

Рис. 7. Програма «Кордон-2025»

Координатори програми проводять постійну підтримку партнерам зі штатів та місцевих органів влади, визнаним на федеральному рівні США та громадам корінних народів Мексики вздовж кордону США та Мексики, а також іншим важливим зацікавленим сторонам, оскільки після успішного завершення програми «Кордон 2020» та існуючої програми «Кордон 2025» заплановано продовжувати практику підтримки екологічної безпеки у США та Мексиці саме за допомогою таких програм.

Висновки. Провівши дане дослідження, ми можемо з впевненістю стверджувати, що існує велика кількість прийомів здійснити оцінку екологічних загроз та ризиків, але відслідкувати єдину

систему дуже складно. Різні методи важко комбінувати і вони не можуть бути використані в єдиній системі оцінки екологічного ризику. Дана проблема лише ускладнює формування єдиного надзвичайно необхідного механізму оцінки екологічних загроз та впливу на них суспільства. Розробка єдиного методу оцінки екологічних ризиків для різних об'єктів довкілля може сприяти поглибленню використання екологічних загроз, що дасть нове уявлення та дані про фактичний вплив людини на навколишнє середовище. Саме формування такого єдиного механізму є на сьогоднішній день є перспективним напрямком для встановлення екологічної безпеки суспільства. Розглянувши досвід країн Північної Америки, ми можемо впевнено стверджувати, що: США, Канада та Мексика досить активно займається питанням підтримки екологічної сталості. Саме тому поширеним у цих країнах є використання спеціальних програм та Веб-сайті, що дозволяють не лише інформувати суспільство, а й в режимі реального часу відслідковувати ситуацію з навколишнім середовищем. Найбільш значним та корисним на наш погляд є досвід саме США та Канади, адже ці країни борються також з питанням кліматичного балансу, а от Мексика є прикладом збереження водних ресурсів. враховуючи ситуацію, що склалася на сьогоднішній день в Україні вважаємо за потрібне звернути увагу на програми підтримки екологічного сталого розвитку, як це робить США.

References:

- Хижняк С.В., Коверсун І.В., Довбиш О.Б., Войціцький В.М. (2023) Характеристика екологічних ризиків в екосистемах та оцінювання можливості їх прояву. «Агробіологія», 2023. № 1. С. 61–69. URL: https://www.researchgate.net/publication/374044510_Characteristics_of_ecological_risks_in_ecosystems_and_their_manifestation_possibility_assessment
- Назарук М. М., Бота О. В. (2021) Дослідження екологічних ризиків як ключовий елемент оцінки впливу на довкілля. DOI: [10.26565/1992-4224-2020-34-10](https://doi.org/10.26565/1992-4224-2020-34-10)
- Матіс Є.О., Крот О.П. (2021) Модель формування методів оцінки екологічних ризиків для окремих складних систем. *Науково-практичний журнал «Екологічні науки»*. № 6(39). С. 81-90. DOI <https://doi.org/10.32846/2306-9716/2021.eco.6-39.13>
- Петрук Р.В., Іщенко В.А., Костюк В.В. (2018) Аналіз існуючих методів оцінки екологічних ризиків. *Екологічна наукова діяльність: в концепції сталого розвитку. Збірник статей*. URL: https://www.researchgate.net/publication/330105691_Analiz_isnuucih_metodiv_ocinki_ekologicnih_rizikiv
- Ковалевська І.М. (2015) Оцінка і управління ризиками екологічної безпеки довкілля. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. URL: <http://www.vestnik-econom.mgu.od.ua/journal/2015/14-2015/71.pdf>
- Onyshchenko S.V., Masliy O.A., Buriak A.A. (2023) Threats and risks of ecological and economic security of Ukraine in the conditions of war. *XVII International Scientific Conference «Monitoring of Geological Processes and Ecological Condition of the Environment»*. 7-10 November 2023, Kyiv, Ukraine. Mon23-072. URL: https://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/PoltNTU/13700/1/2023_11_Mon23-072.pdf

- Таранюк К. В. (2012) Методичні основи управління екологічними ризиками на регіональному рівні. *Механізм регулювання економіки*, 2012, № 4. URL: https://www.essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/34272/1/K_V_Taranyuk_Methodical_government_ecological_risks_bases_at_regional_level.pdf;jsessionid=F07B285763AF9ECA3AE7EE4B1E8F6145
- Buriak A., Levchenko I., Herashchenko V., Shevchenko O. (2023) Impact of full-scale war on changes in the format of Ukraine's cooperation with the European Union. *The EU Cohesion policy and healthy national development: Management and promotion in Ukraine: monograph*. In: Letunovska N., Saher L. & Rosokhata A. Szczecin: Centre of Sociological Research, 2023. P. 369–378 (645 p.). DOI: <https://doi.org/10.14254/978-83-968258-5-8/2023>
- Balasubramanian A. (2019) Environmental indicators. *Conference: World water day presentation*. 2019. DOI: [10.13140/RG.2.2.28305.79200](https://doi.org/10.13140/RG.2.2.28305.79200)
- Левченко І.В., Буряк А.А. (2023) Державна підтримка розвитку АПК для забезпечення екологічної безпеки й подолання екозагроз: світовий досвід та реалії України. *Агроекономіка*. 2023. № 18. С. 96–105. DOI: <https://doi.org/10.32702/2306-6792.2023.18.96>
- Climate Change Indicators. (2023) URL: <https://storymaps.arcgis.com/collections/ad628a4d3e7e4460b089d9fe96b2475d?item=1>
- Climate Change Indicators in the United States. US EPA. (2023) URL: <https://www.epa.gov/climate-indicators>
- Holik Yu., Maksiuta N. (2020) Establishment of a network for the public atmospheric air monitoring and informing the population. *Technology audit and production reserves*. №4/3(54), pp. 36-40, DOI: <https://doi.org/10.15587/2312-8372.2020.210376>
- GEO-6: Global Environment Outlook: Regional assessment for North America. (2023) UNEP – UN Environment Programme. URL: <https://www.unep.org/resources/report/geo-6-global-environment-outlook-regional-assessment-north-america>
- Canada.ca. (2023) Environment and natural resources. URL: <https://www.canada.ca/en/services/environment.html>
- About us. CESI. (2023) <https://www.cesi.it/about-us/overview/>
- Environment at a Glance Indicators – Mexico. (2023) URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/8429976c-en/index.html?itemId=/content/component/8429976c-en>
- 7 Facts about Access to Clean Water in Mexico – The Borgen Project. (2023) URL: <https://borgenproject.org/7-facts-clean-water-in-mexico/>

CHAPTER 22.

EUROPEAN INTEGRATION AS A STAGE OF ENSURING ENVIRONMENTAL SAFETY OF UKRAINE

Nataliia MAKSIUTA

Doctor of Philosophy, Researcher

National University «Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic»

(24 Pershotravnevyy Ave., Poltava, 36000, Ukraine)

mns7000@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-0256-6986>

Abstract. The key aspects of the implementation of EU legislation aimed at supporting the development of new technologies and innovations in the field of renewable energy and environmental technologies are analysed. This will open up new prospects for green markets and the creation of new jobs, in particular in the field of renewable energy, energy efficiency and green innovations. The implementation of EU legislation will also help to improve energy efficiency in all spheres of life. This will reduce energy consumption, increase the competitiveness of countries, and reduce energy costs for consumers, which is an important factor for sustainable economic development. In addition, the implementation of EU legislation will increase the use of renewable energy sources and reduce dependence on coal and oil resources. This will allow countries to reduce their energy dependence, increase energy security, and promote the sustainable development of the energy sector.

Keywords: environmental safety, environmental protection, European integration, environmental policy, EU Green Deal.

ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ ЯК ЕТАП ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Анотація. Досліджено ключові аспекти впровадження законодавства ЄС, спрямованого на підтримку розвитку новітніх технологій та інновацій у сфері відновлювальної енергії та екологічних технологій. Це відкриє нові перспективи для зелених ринків та створення нових робочих місць, зокрема у галузі відновлювальної енергетики, енергоефективності та зелених інновацій. Впровадження законодавства ЄС також сприятиме

підвищенню енергоефективності у всіх сферах життя. Це призведе до зменшення споживання енергії, підвищення конкурентоспроможності країн та зниження витрат на енергію для споживачів, що є важливим чинником для сталого розвитку економіки. Крім того, впровадження законодавства ЄС сприятиме збільшенню використання відновлювальних джерел енергії та зменшенню залежності від вугільних та нафтових ресурсів. Це дозволить країнам зменшити свою енергетичну залежність, підвищити енергетичну безпеку та сприятиме сталому розвитку енергетичного сектору.

Ключові слова: екологічна безпека, охорона навколишнього середовища, євроінтеграція, екологічна політика, Зелений курс ЄС.

Вступ. На міжнародному та європейському рівнях існує широкий спектр правових інструментів, спрямованих на боротьбу зі зміною клімату та адаптацію до її наслідків. Європейський Союз займає провідну позицію у впровадженні законодавчих актів, спрямованих на зменшення викидів парникових газів та збереження навколишнього середовища. Зокрема, ЄС успішно впроваджує схеми торгівлі викидами парникових газів, які сприяють ефективному контролю та зменшенню викидів промислових підприємств, що є ключовим кроком у досягненні цілей зменшення емісій. Крім того, Європейський Союз активно регулює обіг фторованих парникових газів та інших речовин, які можуть пошкодити озоновий шар, з метою збереження природного балансу та захисту клімату.

Застосування таких правових механізмів є важливим етапом у зусиллях спільноти країн з прискорення боротьби зі зміною клімату та забезпеченням сталого розвитку. Прийняття таких інструментів свідчить про серйозний підхід до екологічних проблем та готовність приймати відповідальність за долю планети. Розвиток і вдосконалення правового та політичного каркасу в цій сфері є важливим кроком у зміцненні міжнародного співробітництва та досягненні глобальних цілей зі збереження клімату для майбутніх поколінь.

Україна, як країна-асоційований член Європейського Союзу, вкладає значні зусилля у впровадження європейських стандартів у галузі збереження навколишнього середовища та боротьби зі зміною клімату. Згідно з Угодою про асоціацію, Україна зобов'язалася гармонізувати своє законодавство з європейськими стандартами у сфері охорони навколишнього середовища. Це включає впровадження механізмів контролю за викидами парникових газів, регулювання використання шкідливих речовин та забезпечення сталого використання природних ресурсів.

Одним із ключових напрямків роботи є зменшення викидів парникових газів, що становлять серйозну загрозу для клімату та навколишнього середовища. Україна працює над розробкою та впровадженням стратегій та програм, спрямованих на підвищення ефективності

використання енергії та зменшення викидів парникових газів у різних секторах економіки. Крім того, важливим аспектом є впровадження регулювань щодо використання шкідливих речовин та раціонального використання природних ресурсів з метою збереження біорізноманіття та екосистем. Ці заходи сприятимуть не лише зниженню негативного впливу на навколишнє середовище, а й сприятимуть сталому розвитку та підвищенню якості життя громадян України.

Зусилля з впровадження правових інструментів для боротьби зі зміною клімату на міжнародному та європейському рівнях свідчать про важливість та серйозність зобов'язань спільноти країн у збереженні природного середовища та забезпеченні сталого розвитку. Реалізація цих заходів є критичною у зменшенні негативного впливу на клімат та природу та має великий потенціал для покращення якості життя майбутніх поколінь. Загальновизнаною необхідністю є спільні зусилля всіх країн для досягнення цілей збереження клімату та природи. Це означає, що кожна країна повинна активно приймати участь у впровадженні міжнародних домовленостей та співпраці з іншими країнами з метою зменшення викидів парникових газів, збереження лісів та водних ресурсів, та заохочення використання відновлювальних джерел енергії.

Однак, для досягнення успіху у боротьбі зі зміною клімату необхідно не лише дії з боку урядів, але й широке залучення громадськості до підтримки та виконання екологічних стандартів. Сприйняття екологічних проблем і поширення свідомості про необхідність збереження природного середовища серед населення стане важливим інструментом у забезпеченні успішності заходів з боротьби зі зміною клімату.

Головні аспекти політики Європейського Союзу та України в галузі охорони навколишнього середовища. Європейський Зелений Курс — це вже топ-тема українського політикуму, мас-медіа, експертів, бізнесу, громадськості та їх об'єднань для обговорень, масштабних планів на майбутнє та оцінки ризиків (Гахович Н. Г., 2020).

Першочерговим вбачається — внесення визначеності у напружений дискурс про високу витратність та ймовірну нерентабельність бізнесу, у разі амбітних кліматичних цілей; про безперечність переходу до відновлюваних джерел енергії без використання викопних палив та необхідність досягнення, із встановленням конкретного терміну, кліматичної нейтральності безпосередньо державою Україна. З цих болючих питань прозорі відповіді проглядаються у Висновках Європейського Економічного та Соціального Комітету від 28.10.2020.

Заходи по боротьбі зі зміною клімату повинні бути спрямовані на те, щоб не лише зменшувати негативний вплив на довкілля, але й мінімізувати витрати та отримати економічні вигоди. Це можливо завдяки впровадженню екологічно ефективних технологій, які

дозволяють зменшити споживання ресурсів та викиди шкідливих речовин, одночасно збільшуючи продуктивність та знижуючи витрати.

Наприклад, інвестиції в енергоефективність можуть призвести до значного зменшення витрат на енергію для підприємств та господарств, що в довгостроковій перспективі призведе до економії коштів. Крім того, розвиток та використання відновлювальних джерел енергії, таких як сонячна та вітрова енергія, може стати джерелом нових робочих місць та сприяти розвитку сектору "зеленої" економіки.

Одним із ключових аспектів є також впровадження ефективних механізмів ціноутворення, таких як плата за викиди CO₂ чи механізми внутрішньоевропейської торгівлі викидами. Ці інструменти стимулюють підприємства до зменшення викидів та пошуку більш екологічно чистих технологій, що сприяє покращенню їхньої конкурентоспроможності та інноваційному розвитку.

Важливо також враховувати соціальні аспекти заходів по боротьбі зі зміною клімату, забезпечуючи справедливий перехід для всіх верств населення та регіонів. Це включає в себе надання підтримки та перепідготовку працівників у секторах, які можуть відчувати негативний вплив екологічних заходів, а також забезпечення доступу до "зелених" технологій для всіх громадян.

Досягнення кліматичної нейтральності стає найважливішим завданням у зусиллях з боротьби зі зміною клімату. Це означає, що викиди парникових газів повинні бути зменшені до мінімуму або повністю компенсовані за рахунок поглинання вуглецю з атмосфери. Одним із ефективних шляхів збільшення поглинання та зберігання вуглецю є стале управління лісами та ґрунтами.

Ліси відіграють ключову роль у цьому процесі, оскільки вони є великими поглиначами вуглецю. Шляхи досягнення цієї мети включають в себе збереження і реконструкцію лісових масивів, впровадження сталих лісогосподарських практик, ведення діловодства за принципами сталого лісокористування та збільшення лісової площі.

Крім лісів, ґрунти також можуть відігравати важливу роль у поглинанні вуглецю. Посіви рослин з глибокими кореневими системами, які зберігають вуглець у ґрунті, можуть бути ефективним засобом збільшення поглинання вуглецю. Досягнення цієї мети також передбачає зменшення деградації ґрунтів через ерозію та несанкціоновану забудову.

Управління вуглецевими викидами та поглинанням вуглецю може бути покращено за допомогою впровадження новітніх технологій, які сприяють ефективному використанню земельних ресурсів та зменшенню емісій. Крім того, важливо стимулювати інновації та

дослідження у цій сфері, щоб розвивати нові методи та підходи до збільшення поглинання вуглецю та зменшення викидів.

Загалом, досягнення кліматичної нейтральності вимагає комплексного підходу, включаючи збільшення поглинання вуглецю через сталі управління лісами та ґрунтами, розвиток екологічної технології та стимулювання інновацій. Це буде важливим кроком у зміцненні стійкості клімату та збереженні природного середовища для майбутніх поколінь.

Досягнення кліматично нейтрального Європейського Союзу до 2050 року є стратегічним завданням, яке вимагає комплексного та координованого підходу всіх держав-членів. Однак, важливо зазначити, що не кожна країна має домагатися кліматичної нейтральності індивідуально. Оптимальний розподіл зусиль може бути досягнутий в масштабах ЄС з урахуванням відповідних відмінностей між державами-членами.

Країни-члени ЄС мають різний рівень розвитку, економічні можливості, структуру енергетичного сектору та інші фактори, які впливають на їхню здатність досягти кліматичної нейтральності. Тому важливо встановити розумний та справедливий розподіл зусиль між країнами з урахуванням їхніх індивідуальних можливостей та потреб.

Зокрема, країни з більш розвиненою економікою та вищим рівнем викидів парникових газів можуть брати на себе більшу частину зусиль у скороченні викидів та переході до відновлюваних джерел енергії. У той же час, менш розвинені країни можуть отримувати підтримку, фінансові та технічні ресурси для розвитку сталої інфраструктури та енергоефективних технологій.

Спільний підхід до досягнення кліматичної нейтральності також дозволяє використовувати синергії та масштабність, що може забезпечити більш ефективне використання ресурсів та швидше досягнення поставлених цілей. Крім того, це сприяє підвищенню співпраці та взаємодії між країнами-членами, що є важливим для створення стабільного та сталого кліматичного майбутнього для всіх європейців..

Наступним, хоча далеко не другорядним, та надскладним питанням є програмування імплементації з кінцевою метою кліматичної нейтральності багатовекторного Європейського Зеленого Курсу (забезпечення чистою, доступною і безпечною енергією; будівництво та реконструкція енергетично- та ресурсоефективним шляхом; мобілізація промисловості для чистої та циклічної економіки; від «ферми до виделки»: створення справедливої, здорової та екологічно чистої системи харчування; прискорення переходу до сталої та інтелектуалізованої (smart) мобільності; збереження і відновлення екосистем та біорізноманіття; прагнення до нульового забруднення навколишнього середовища без токсичних речовин).

Унаслідок повномасштабного вторгнення Росії 90 % потужностей вітрової та 45—50 % сонячної енергетики в Україні виведено з експлуатації (Nychyk, O., Salavor, O., & Bublisko, N., 2022).

Вплив війни в Україні на екологічну безпеку суспільства є надзвичайно тривожним і складно розчленується в рамках цього конфлікту. Руйнування інфраструктури, забруднення довкілля, водних та земельних ресурсів, а також погіршення стану здоров'я людей – всі ці аспекти створюють серйозні виклики для природного середовища та громадського життя. Щоб вирішити ці проблеми та відновити екологічну безпеку України, необхідні спільні зусилля як національних, так і міжнародних організацій (Левченко І.В., Сокол М.В., 2023). Протягом усього цього періоду громадяни України виявили надзвичайну міць, дух і волю для відновлення нашого суспільства та екології. Важливо враховувати необхідність міжнародної підтримки, яка допоможе нашій країні відновити екологічну безпеку та стати прикладом у розв'язанні подібних проблем у майбутньому.

Для відновлення екологічної безпеки України необхідно проводити широкомасштабні програми відновлення та реконструкції пошкоджених екосистем та інфраструктури. Це включає відновлення лісів, очищення забруднених водойм, ремонт і відновлення зруйнованих об'єктів інфраструктури та впровадження сучасних технологій для зменшення впливу на довкілля.

Міжнародна співпраця також може забезпечити технічну, фінансову та експертну підтримку для виконання цих завдань. При цьому важливо забезпечити прозорість та ефективність використання наданої допомоги, а також залучення місцевого населення до процесів відновлення.

Узгодженість у діях та взаємодія між різними сторонами, як на національному, так і міжнародному рівнях, будуть ключовими чинниками у відновленні екологічної безпеки України. Використання накопиченого досвіду та підтримка соціально-економічного розвитку також допоможуть нашій країні відновити природне середовище та забезпечити стале майбутнє для майбутніх поколінь.

Україна має великий потенціал щодо розвитку відновлюваної енергетики, зокрема вітроенергетики. І Європа зацікавлена в тому, щоб після завершення війни інвестувати в цей напрям.

Усі об'єкти енергетики України підлягають відновленню, але деякі з них доцільніше побудувати заново.

Усе підлягає ремонту й відновленню, питання лише в термінах. Є об'єкти, які можна відновити за кілька днів, є ті, що відновлюють за тижні, а є — за місяці.

Після перемоги у війні Україну чекає серйозна робота з відновлення об'єктів критичної інфраструктури.

Першочергові кроки для громад після завершення бойових дій:

1. Оцінити завдані збитки, провести ревізію негативних впливів та зайнятися невідкладним пошуком можливих кроків задля відновлення.

Громадам потрібно розуміти масштабність роботи, адже починаючи від проблем із замінуванням полів до залізного шроту. Все це впливає на природну систему та екологію та відкидає нас на кілька кроків назад. Але через такий негативний вплив нам доведеться більше зусиль кинути саме на цей напрям, він буде в топі поряд із експортом.

Тим не менш, спостерігаємо, що в регіонах де фермери вже здійснюють перехід на сталі практики в сільському господарстві, наприклад використання мінімальної обробки ґрунту, та ж сама органіка, вони і продовжують рухатися в даному напрямку, не відмовляються від таких практик.

Це є важливим сигналом для наших європейських колег, що Україна це стала країна, яка готова до руху в рамках Європейського Зеленого Курсу як партнер.

2. Створити ефективний план розвитку. Громади повинні вже готуватися і думати про опалення з відновлювальних та незалежних джерел енергії, про інші аспекти сталої регіональної економіки.

Війна лише прискорить процес децентралізації, тобто громади вже зараз змушені самостійно приймати багато рішень на місцевому рівні задля забезпечення свого функціонування (*Садовська, Л. М., 2022*).

У період дії воєнного стану в Україні визначено, що на територіях, на яких введений воєнний стан, продовжуються орендні земельні відносини автоматично на 1 рік без необхідності внесення відомостей у відповідні реєстри. Це рішення відображається на земельних угодах із забезпеченням стабільності у земельних відносинах під час кризових ситуацій (*Закон України Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану – Електронний ресурс*). Такий підхід сприяє забезпеченню безпеки прав на земельні ділянки в умовах воєнного стану та уникненню можливих конфліктів щодо їхнього використання. Підтримка стабільності орендних земельних відносин є важливою складовою управління територіальними ресурсами та забезпечення ефективного функціонування аграрного сектору. Ця ініціатива спрямована на збереження економічної стабільності та підтримку сільськогосподарських підприємств та інших орендарів земельних ділянок в умовах надзвичайної ситуації. Враховуючи складні

умови воєнного стану, це рішення сприяє збереженню правової стабільності та забезпечує захист інтересів орендарів у земельних відносинах на період кризи.

У період воєнного стану, коли країна перебуває в надзвичайних умовах, важливо забезпечити стабільність у всіх сферах життя, включаючи земельні відносини. Один із способів забезпечення цієї стабільності - автоматичне продовження орендних земельних відносин на 1 рік без необхідності внесення відомостей у відповідні реєстри. Це рішення спрямоване на збереження прав та інтересів сторін у земельних відносинах під час кризового періоду. Продовження орендних угод без ускладнень та бюрократичних процедур дозволяє уникнути додаткових проблем і конфліктів, які можуть виникнути у час воєнного стану. Це створює сприятливі умови для збереження стабільності у сільському господарстві, управління земельними ресурсами та підтримки сільськогосподарських підприємств. Такий підхід визначається потребою забезпечити безпеку та стабільність у суспільстві під час кризового періоду. Це дозволяє уникнути змін у земельних відносинах, які можуть виникнути у зв'язку зі складнощами в економіці та соціальній сфері у період воєнного стану.

У період воєнного стану надається районним військовими адміністраціями право передавати в оренду для ведення товарного сільськогосподарського виробництва земельні ділянки сільгосппризначення державної, комунальної власності, а також земельні ділянки, що залишилися у колективній власності колективного сільськогосподарського підприємства, сільсько-господарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства, нерозподілених та невитребуваних земельних ділянок і земельних часток (паїв). При цьому розмір орендної плати обмежується 8% нормативної грошової оцінки земельних ділянок, а для визначення розміру орендної плати застосовуватиметься середня нормативна грошова оцінка одиниці площі ріллі по області. Це рішення має за мету забезпечити продовольчу безпеку країни в умовах воєнного стану шляхом ефективного використання земельних ресурсів. Передача земельних ділянок в оренду сільгосп підприємствам та кооперативам дозволить забезпечити продовольчу самодостатність, збільшити виробництво сільськогосподарської продукції та знизити залежність від імпорту. Обмеження розміру орендної плати спрямоване на забезпечення доступності земельних ресурсів для сільськогосподарських підприємств та збереження їх фінансової стабільності у складних умовах воєнного конфлікту. Такий підхід сприятиме підтримці аграрного сектору та забезпеченню його функціонування в умовах кризи.

Під час воєнного стану в Україні встановлюються жорсткі обмеження щодо цільового використання земельних ділянок сільгосппризначення, які передаються в оренду районними військовими адміністраціями. Ці обмеження стосуються різноманітних аспектів використання земель, зокрема щодо зміни складу угідь, передачі ділянок в суборенду, будівництва, а також

зміни цільового призначення земельної ділянки. Передача земельних ділянок на період воєнного стану під суворий контроль військових органів спрямована на забезпечення ефективного використання цих ресурсів у важливій для країни період. Такі заходи дозволяють уникнути неконтрольованої експлуатації та недопущення можливих ризиків для національної безпеки та екології. Ця політика також спрямована на підтримку аграрного сектору, забезпечення продовольчої безпеки та збереження природних ресурсів країни в умовах воєнного конфлікту. Заходи, спрямовані на обмеження цільового використання земельних ділянок, визначаються військовими адміністраціями з урахуванням поточної ситуації та стратегічних потреб країни, зокрема у забезпеченні безпеки, стабільності та ефективного використання земельних ресурсів.

Під час воєнного стану для швидкої передачі у користування районними військовими адміністраціями земельних ділянок передбачається новий порядок оформлення договорів оренди землі. Зокрема, такі угоди будуть укладатися виключно в електронній формі, що спростить та прискорить процедуру передачі земельних ресурсів. Важливо відзначити, що під час воєнного стану передача земельних ділянок в оренду відбуватиметься без проведення земельних торгів. Це дозволить уникнути зволікання з формаліями та негайно залучити ці земельні ділянки до сільськогосподарського виробництва, забезпечуючи стабільне функціонування аграрного сектору у непростий період. Зазначений однорічний договір оренди землі, укладений за таких умов, не підлягатиме поновленню або укладенню на новий строк. Він автоматично припинятиметься зі спливом терміну, на який він був укладений, що забезпечить прозорість та ефективну управління земельними ресурсами у воєнний період.

Під час воєнного стану договори оренди землі, укладені військовою адміністрацією, мають бути об'єктом реєстрації цією ж адміністрацією у Книзі реєстрації договорів оренди. Ця книга ведеться як у паперовій, так і у електронній формі, що дозволяє забезпечити доступність та збереження даних у найбільш зручному форматі. Крім того, примірник укладеного договору оренди землі передаватиметься електронною поштою сільській, селищній або міській раді, яка має юрисдикцію над територією, на якій розташована земельна ділянка. Це дозволить місцевим органам влади оперативно отримувати необхідну інформацію щодо оренди землі та вживати необхідних заходів для контролю та управління земельними ресурсами. Також примірник договору буде надісланий центральному органу виконавчої влади, який відповідає за реалізацію державної політики у сфері земельних відносин. Це забезпечить централізований моніторинг та координацію діяльності з оренди землі на всій території країни, що є важливим аспектом забезпечення ефективного використання земельних ресурсів у воєнний період..

Говорячи про Європейський Зелений Курс та екологічний податок на викиди CO₂ слід зазначити, що в умовах виконання Паризької угоди із протидії глобальному потеплінню урядом України в законопроекті № 5600 передбачено підвищення ставок екологічного податку на викиди двоокису вуглецю (CO₂) втричі, а саме з 10 грн/т до 30 грн/т. Чи стане це дієвим заходом з фіскальної точки зору для бюджету та досягнення кліматичних цілей? Та як в Україні зробити ефективнішим екологічний податок на викиди CO₂?

Діючий податок на викиди CO₂ потребує вдосконалення податкового адміністрування задля забезпечення стабільних надходжень до бюджету, зменшення витрат на виконання податкового обов'язку та ефективного комплаєнсу.

Проблема полягає в тому, що відповідно до Податкового кодексу України розрахунок податку має базуватися на фактичних показниках викидів CO₂, а на практиці він здійснюється за спеціальною методикою, яка є досить складною, на основі кількості спожитих ресурсів та характеристики виробничого процесу, в кращому випадку. Іноді підприємства визначають податкові зобов'язання «на око» на основі даних дозволу на викиди, який отримуються ще до початку діяльності. Так, результати порівняння задекларованої бази оподаткування та кількості викидів CO₂ за даними Державної служби статистики та кадастру викидів парникових газів на прикладі чорної металургії свідчать про те, що частка неоподатковуваних викидів становить відповідно 21 та 60 %. Тобто підхід до оподаткування, що використовується нині виходячи з теорії хоча і має бути найбільш ефективним, на практиці не забезпечує повне покриття викидів двоокису вуглецю податком.

Відповідно, адміністрування цього податку характеризується трудомісними податковими перевітками, необхідністю залучення фахівців природоохоронних органів для визначення правильності розрахунку бази оподаткування. Це в підсумку зумовлює недостатню ефективність функціонування податку, зниження законслухняності платників податків через існування можливостей уникнення покарання за порушення податкового законодавства. Окрім цього, такий підхід призводить до того, що викиди CO₂, які утворюються при спаленні біомаси також підлягають оподаткуванню, що суперечить світовій практиці. Оскільки, цей енергоресурс є вуглецевонейтральним паливом і немає підпадати під оподатковуння.

Вітчизняна практика оподаткування викидів CO₂ має кілька суттєвих недоліків, одним з яких є обмеження бази оподаткування. Згідно з цією практикою, податок обчислюється на основі обсягів емісії CO₂ в атмосферне повітря стаціонарними джерелами, проте ці обсяги зменшуються на 500 тонн за результатами податкового року. Це означає, що компанії можуть

знижувати свої викиди на 500 тонн і навіть отримувати податкові пільги за це, незважаючи на загальний вплив на довкілля (Рябчин, О., Новицька, Н., & Хлебнікова, І., 2021).

Ще одним серйозним недоліком є відсутність оподаткування викидів у транспортному секторі, який відповідає за значну частку викидів, а саме від 15 до 19%. Така ситуація призводить до того, що компанії можуть уникати оподаткування шляхом перенесення викидів на транспортний сектор, що не лише підірвує ефективність системи оподаткування, але й призводить до недолікового зменшення викидів в цілому. Отже, для покращення системи оподаткування викидів CO₂ необхідно розширити базу оподаткування, включивши викиди з транспортного сектору, а також вжити заходів щодо уникнення відсотка викидів, що можуть бути знижені шляхом перенесення викидів на інші галузі.

Податок на фактичні або виміряні викиди CO₂, який використовують в Україні, також запроваджено в Естонії, Іспанії, Латвії, Нідерландах та Польщі. Іншим підходом оподаткування викидів CO₂, який базується на вмісті вуглецю у паливі для всіх енергетичних ресурсів, є податок на споживання енергетичних ресурсів.

Такий податок у якості структурної компоненти CO₂ у ставці акцизу на пальне запроваджено у Данії, Ірландії, Люксембурзі, Норвегії, Португалії, Фінляндії, Франції, Швеції. Подібний підхід використовується, в Ісландії, Ліхтенштейні, Нідерландах, Словенії, Швейцарії, однак податок встановлено відокремлено від акцизу.

Як бачимо, з дев'ятнадцяти країн Європи більшість обрала підхід оподаткування викидів CO₂, який базується на кількості спожитих енергоресурсів. Причинами такого рішення були значні переваги такого податку, серед яких варто виділити простоту розрахунку податкового зобов'язання, меншу кількість платників податку через використання інституту податкового агента та спрощення процесу перевірки податкових декларацій.

Розрахунки, проведені на основі даних Державної служби статистики України за 2019 рік, про використання усіх видів палива на усі цілі крім використання в технологічних процесах засвідчили, що надходження від стаціонарних джерел можна збільшити удвічі при ціні викидів 10 грн/т CO₂. Якби ціна викидів становила б 30 грн за тонну, як запропоновано в законопроекті № 5600, надходження могли бути у 6,3 раза більшими. Подібні розрахунки, проведені на основі споживання окремих видів енергоресурсів таких як: вугілля кам'яне, природний газ, бензин, дизельне паливо, мазут, скраплений газ дозволили з'ясувати, що при ціні викидів 10 грн/т CO₂ можна збільшити фіскальну ефективність податку щонайменше на 70 % (Рябчин, О., Новицька, Н., & Хлебнікова, І., 2021).

Окрім цього, за рахунок залучення до оподаткування палива для транспортного сектору збільшаться бюджетні надходження. При ціні 10 грн за тонну CO₂ додаткові доходи

становитимуть 1151,7 млн грн, або 0,06 % ВВП. У випадку збільшення ціни до 30 грн за тону CO₂ очікується збільшення надходжень на 5357,7 млн грн, або 0,17 % ВВП.

При підході, що пропонується не будуть оподатковуватись викиди CO₂, що утворюються від промислових технологічних процесів. Проте, судячи з даних кадастру, такі викиди не оподатковуються і нині.

Необхідно передбачити звільнення від сплати податку на використання біомаси, оскільки викиди двоокису вуглецю від спалювання деревини компенсуються поглиненням CO₂ під час росту живого дерева і не обліковуються при складанні Національних кадастрів антропогенних викидів із джерел та абсорбції поглиначами парникових газів. Також потрібно передбачити нульову ставку податку або механізм компенсації сплаченого податку на паливо, яке буде використане у якості сировини для промислових технологічних процесів, наприклад у хімічній галузі. Для цього можна застосувати механізм подібний до акцизного податку на легкі та важкі дистиляти, що використовуються для виробництва етилену. Зокрема, такі енергоресурси оподатковуються за нульовою ставкою, а податковими органами здійснюється контроль за їх цільовим використанням. Виробниками видається податковий вексель на суму акцизного податку, нарахованого на обсяг нафтопродуктів, що отримуються виходячи із ставки, яка визначається як різниця між базовою та нульовою ставкою акцизного податку. Податковий вексель вважається погашеним у разі документального підтвердження факту цільового використання легких та важких дистилятів виключно як сировини у виробництві етилену.

Необхідно передбачити звільнення від сплати податку на використання біомаси, оскільки викиди двоокису вуглецю від спалювання деревини компенсуються поглиненням CO₂ під час росту живого дерева і не обліковуються при складанні Національних кадастрів антропогенних викидів із джерел та абсорбції поглиначами парникових газів. Також потрібно передбачити нульову ставку податку або механізм компенсації сплаченого податку на паливо, яке буде використане у якості сировини для промислових технологічних процесів, наприклад у хімічній галузі. Для цього можна застосувати механізм подібний до акцизного податку на легкі та важкі дистиляти, що використовуються для виробництва етилену. Зокрема, такі енергоресурси оподатковуються за нульовою ставкою, а податковими органами здійснюється контроль за їх цільовим використанням. Виробниками видається податковий вексель на суму акцизного податку, нарахованого на обсяг нафтопродуктів, що отримуються виходячи із ставки, яка визначається як різниця між базовою та нульовою ставкою акцизного податку. Податковий вексель вважається погашеним у разі документального підтвердження факту

цільового використання легких та важких дистилатів виключно як сировини у виробництві етилену (Фурман, І. В., & Ратушняк, Н. О., 2021).

Перехід до використання відновлюваних джерел енергії та чистих технологій є однією з найважливіших стратегічних цілей зеленого курсу. Ця ініціатива спрямована на зменшення забруднення навколишнього середовища та рівня емісій шкідливих речовин шляхом заміщення використання вугільних та нафтових ресурсів на більш екологічно чисті джерела енергії. Перехід до використання відновлюваних джерел енергії, таких як сонячна, вітрова, гідроенергетика та біомаса, не лише сприятиме зменшенню забруднення атмосфери, а й допоможе знизити енергетичну залежність країни від імпортованих вугільних та нафтових продуктів.

Однак перехід до використання відновлюваних джерел енергії та чистих технологій також відкриває широкі можливості для розвитку зелених ринків. Ринок відновлюваної енергетики постійно росте, що створює нові інвестиційні можливості та сприяє розвитку інноваційних технологій у сфері енергетики. Зокрема, збільшення попиту на відновлювану енергію спонукає до дослідження та впровадження нових технологій у сфері зберігання та транспортування енергії, що сприяє подальшому зростанню ефективності та конкурентоспроможності цих ринків.

Крім того, перехід до чистих технологій відкриває широкі перспективи для створення нових робочих місць у сфері відновлюваної енергетики та екологічних технологій. Збільшення інвестицій у ці сфери створює попит на кваліфіковану робочу силу для проектування, виробництва, встановлення та обслуговування зелених технологій. Це може сприяти зниженню безробіття та підвищенню якості життя населення, оскільки робочі місця у цих секторах часто характеризуються високими заробітними платами та стабільністю зайнятості.

Отже, перехід до використання відновлюваних джерел енергії та чистих технологій не лише сприятиме екологічній стійкості та зменшенню залежності від шкідливих вугільних та нафтових ресурсів, а й створить нові можливості для економічного зростання та соціального розвитку.

Зміна клімату стала однією з найважливіших глобальних екологічних проблем сучасності, і її наслідки загрожують життю та здоров'ю людини, довкіллю та існуванню екосистеми Землі в цілому. Передовсім, зміна клімату призводить до раптового підвищення середньої температури на планеті. Це призводить до загострення екстремальних погодних явищ, таких як зливи, урагани, та сильні вітри, що можуть призвести до руйнування міст, затоплення сіл, та знищення великих територій.

Надзвичайною загрозою стають екстремальні спеки, які можуть призвести до теплових ударів та навіть смертельних випадків серед людей, особливо серед вразливих груп населення, таких як літні люди та діти. Підвищення температури також сприяє зменшенню кількості питної води через випаровування, а це може призвести до загострення конфліктів між країнами через доступ до водних ресурсів.

Крім того, зміна клімату також призводить до поширення нетипових хвороб та захворювань. Збільшення температур та зміни вологості сприяють розповсюдженню векторних хвороб, таких як малярія та денге. Окрім цього, зниження врожаю та зміна агроекологічних умов можуть призвести до загострення проблеми голоду та недохідності в регіонах, де сільське господарство є головним джерелом проживання.

Усі ці наслідки зміни клімату підкреслюють необхідність негайних заходів для зменшення викидів парникових газів та адаптації до вже неunikнених змін. Це вимагає спільних зусиль всіх країн та глобальних організацій у впровадженні стратегій зеленого розвитку та збереження навколишнього середовища для майбутніх поколінь.

Основні принципи зеленого курсу визначають стратегічний напрямок розвитку, спрямований на створення стійкої та екологічно збалансованої економіки у майбутньому. Першим із цих принципів є спроможність економіки адаптуватися до змін клімату. Це передбачає розробку та впровадження нових технологій, інноваційних підходів у виробництві та споживанні, що дозволять зменшити вразливість економіки до змін клімату та екстремальних погодних умов.

Другим принципом є зменшення викидів парникових газів та інших забруднюючих речовин. Це важливий крок у боротьбі зі зміною клімату та забезпеченні здорового навколишнього середовища для життя людини та інших організмів. Для досягнення цієї мети необхідно впровадження строгих екологічних стандартів для виробництва та перевезення різноманітних продуктів, а також постійна робота над оптимізацією технологій та процесів у всіх галузях промисловості.

Третім принципом є збільшення використання відновлюваних джерел енергії. Це передбачає перехід від традиційних, вуглецевмісних джерел енергії до чистих та екологічно безпечних альтернатив, таких як сонячна, вітрова, гідроенергетика та біомаса. Використання цих джерел енергії сприятиме не лише зменшенню викидів шкідливих речовин, а й розвитку нових галузей промисловості та створенню нових робочих місць.

Ці принципи є кроками до створення стійкої та екологічно збалансованої економіки, яка забезпечить збереження природних ресурсів та здоров'я планети для майбутніх поколінь.

Їх впровадження потребує спільних зусиль урядів, бізнесу та громадськості на рівні країн та міжнародного співтовариства.

Стратегічні цілі зеленого курсу визначають ключові напрямки дій, спрямованих на створення сталого розвитку та зменшення негативного впливу на довкілля. Першою стратегічною ціллю є перехід до чистих технологій та інфраструктури. Це передбачає заміну застарілих, забруднюючих технологій на більш екологічно чисті альтернативи в усіх сферах виробництва, транспорту, будівництва та інших галузях. Розвиток та впровадження таких технологій сприятиме зменшенню викидів шкідливих речовин у атмосферу та збереженню природних ресурсів.

Другою стратегічною ціллю є підвищення енергоефективності у всіх сферах життя. Це включає в себе раціональне використання енергії у промисловості, транспорті, будівництві та господарстві. Зменшення енерговитрат допоможе не лише зменшити навантаження на природні ресурси, а й скоротити викиди парникових газів та інших шкідливих речовин, сприяючи зменшенню негативного впливу на клімат та довкілля в цілому.

Третьою стратегічною ціллю є заохочення інновацій та інвестицій у зелені проекти. Це передбачає створення сприятливих умов для розвитку та впровадження нових, екологічно чистих технологій, а також залучення інвестицій у зелені проекти та ініціативи. Це може включати фінансові стимули, податкові пільги, державну підтримку досліджень та розвитку, а також створення спеціальних програм та фондів для підтримки зелених інновацій.

Усі ці стратегічні цілі спрямовані на створення сталого та екологічно збалансованого суспільства, яке забезпечить збереження природних ресурсів та здоров'я планети для майбутніх поколінь. Реалізація цих цілей вимагає спільних зусиль урядів, бізнесу та громадськості на рівні країн та міжнародного співтовариства.

Зелений курс не лише спрямований на збереження довкілля, але й має значні економічні переваги, які допомагають стимулювати економічний розвиток та знижувати негативний вплив на довкілля. Однією з таких переваг є створення нових ринків та робочих місць у секторі відновлюваної енергії та екологічних технологій. Перехід до чистих джерел енергії сприяє розвитку цих індустрій, що в свою чергу створює нові можливості для бізнесу та забезпечує зростання зайнятості у цих галузях.

Ще однією економічною перевагою є зменшення залежності від дорогіших енергетичних ресурсів. Використання відновлюваних джерел енергії дозволяє знизити залежність від імпорту нафти та газу, що забезпечує більшу енергетичну безпеку країни та зменшує вразливість до коливань цін на енергоресурси на світовому ринку.

Зниження витрат на охорону навколишнього середовища та медичні витрати, пов'язані з забрудненням, також є важливою економічною перевагою зеленого курсу. Зменшення викидів шкідливих речовин дозволяє зменшити витрати на очищення повітря, води та ґрунту від забруднюючих речовин, а також зменшує ризик розвитку захворювань, пов'язаних з недоліком якості навколишнього середовища, що в свою чергу дозволяє зменшити медичні витрати.

Ці економічні переваги демонструють не лише потенціал зеленого курсу для економічного розвитку, але й його спроможність знижувати негативний вплив на довкілля та сприяти створенню більш сталого та збалансованого суспільства. Реалізація зеленого курсу вимагає системної підтримки та співпраці всіх секторів суспільства для досягнення спільних цілей екологічного розвитку.

Соціальні вигоди зеленого курсу відображаються у покращенні якості життя населення та здоров'я людей. Першою важливою соціальною вигодою є покращення якості життя через чисте повітря та воду. Зменшення викидів шкідливих речовин та забруднюючих часток сприяє покращенню якості повітря, що має прямий вплив на здоров'я населення. Чисте повітря зменшує ризик захворювань дихальних шляхів, алергійних реакцій та інших проблем, пов'язаних із забрудненням атмосфери.

Другою соціальною вигодою є вдосконалення здоров'я населення за рахунок зменшення впливу забруднення на здоров'я. Зменшення рівня забруднення довкілля сприяє покращенню загального стану здоров'я населення. Менше викидів парникових газів та інших шкідливих речовин у повітря, а також зменшення забруднення води призводить до зменшення ризику захворювань, таких як респіраторні захворювання, алергії, захворювання шкіри та інші.

Враховуючи ці соціальні вигоди, можна відзначити позитивний вплив зеленого курсу на здоров'я населення. Зменшення забруднення та покращення якості довкілля сприяє підвищенню загального рівня здоров'я та благополуччя суспільства. Реалізація зеленого курсу передбачає не лише захист довкілля, але й забезпечення здоров'я та добробуту громадян, що робить цей підхід важливим для сталого розвитку суспільства.

Політичні виклики та стратегії зеленого розвитку вимагають комплексного підходу та ефективного співробітництва на міжнародному рівні. Першим важливим аспектом є міжнародна співпраця для досягнення глобальних цілей зеленого розвитку. Зелений розвиток не має кордонів, тому спільні зусилля всіх країн є критично важливими. Міжнародна співпраця дозволяє обмінюватися досвідом, технологіями та ресурсами для досягнення

спільних цілей, таких як зменшення викидів парникових газів, збереження біорізноманіття та забезпечення сталого використання природних ресурсів.

Другим важливим аспектом є впровадження ефективних регулятивних механізмів для забезпечення виконання зобов'язань. Політичні лідери та уряди повинні приймати стратегічні рішення та встановлювати правила гри, які сприяють зеленому розвитку. Це включає в себе прийняття законодавства, створення податкових стимулів та фінансових механізмів, а також регулювання діяльності підприємств та індустрій у напрямку зменшення екологічного відбитку.

Важливість впровадження ефективних регулятивних механізмів полягає у забезпеченні виконання зобов'язань країн щодо зеленого розвитку та заохочення зелених ініціатив. Це може включати в себе встановлення обов'язкових цілей щодо використання відновлюваних джерел енергії, впровадження системи торгівлі викидами парникових газів, а також розвиток програм фінансової підтримки зелених проектів.

Загальна мета полягає в створенні сприятливих умов для переходу до сталого та екологічно чистого розвитку, що вимагає активної участі та співпраці всіх зацікавлених сторін на міжнародному рівні. Політичні стратегії повинні бути спрямовані на створення стійкого та екологічно збалансованого майбутнього для всього світу.

Проблеми та перешкоди перед переходом до зеленої економіки вимагають уважного аналізу та вироблення стратегій для їх подолання. Перша проблема, яка виникає, - це високі витрати на перехід до зеленої економіки. Для країн з обмеженими фінансовими ресурсами це може стати суттєвою перешкодою. Інвестиції у відновлювану енергетику, екологічні технології та ефективне управління відходами можуть потребувати значних фінансових зусиль, які не завжди доступні для усіх країн.

Друга проблема полягає в суперечностях між економічними та екологічними інтересами. Існує ризик того, що окремі індустрії або галузі, які відчувають негативний вплив змін, можуть протистояти переходу до зеленої економіки. Наприклад, вугільна промисловість може спротивлятися обмеженням викидів парникових газів, оскільки це може вплинути на їхню прибутковість та конкурентоспроможність на ринку.

Третя проблема полягає в необхідності розробки стратегій та політичних механізмів для подолання цих викликів. Для успішної реалізації зеленого курсу та досягнення сталого розвитку необхідно створити ефективні політичні інструменти, які забезпечать баланс між екологічними, соціальними та економічними інтересами. Це може включати в себе розробку стимулів для зелених ініціатив, впровадження регулятивних механізмів для зменшення викидів та сприяння інноваціям у зеленій технології.

Перехід до зеленої економіки вимагає комплексного підходу та вирішення різноманітних проблем і викликів. Важливою є активна участь урядів, бізнесу та громадськості у виробленні та впровадженні ефективних стратегій, які сприятимуть сталому та екологічно збалансованому розвитку.

Євроінтеграція для захисту повітряного басейну України. Широкомасштабна агресивна конвенційна війна, ініційована росією, має надзвичайно руйнівний вплив на національну економіку та економічну безпеку України. Військовий конфлікт призводить до руйнування інфраструктури, знищення виробничих потужностей, зменшення економічної активності та катастрофічних втрат людського капіталу, включаючи надзвичайну міграцію населення (Маслій О.А., Буряк А.А., 2023). Невизначеність економічної стратегії в умовах широкомасштабної зовнішньої військової агресії РФ проти України є наслідком неможливості здійснення економічної діяльності на значних територіях, загрозою та непрогнозованістю у функціонуванні логістичних маршрутів та обмеженнями у диверсифікації виробничих процесів через географічну специфіку бойових дій.

Комплексний вплив зазначених чинників призводить до серйозних трансформацій ризиків та загроз економічній та екологічній безпеці України. У таких умовах надзвичайно важливим стає здатність країни адаптуватися до нових умов, розробляти та реалізувати ефективні заходи по відновленню економіки та інфраструктури, а також розробляти стратегії збалансованого розвитку з урахуванням екологічних аспектів. Для цього необхідні спільні зусилля національних та міжнародних партнерів, а також впровадження інноваційних підходів та технологій, спрямованих на покращення стану економічної та екологічної безпеки.

Що має імплементувати Україна?

- Директива 2003/87/ЄС про встановлення схеми торгівлі викидами парникових газів у рамках Співтовариства

- Регламент 2037/2000 про субстанції, що руйнують озоновий шар

- Регламент 842/2006 про певні фторовані парникові гази

Директива 2003/87/ЄС є ключовим правовим актом Європейського Союзу, спрямованим на зменшення викидів парникових газів та боротьбу з глобальним потеплінням. Ця директива встановлює механізми та принципи схеми торгівлі викидами парникових газів у межах Співтовариства з метою зменшення обсягів викидів та зниження загального впливу на клімат.

Одним із основних принципів директиви є встановлення обмежень та квот на викиди парникових газів для різних галузей промисловості та енергетики. Це стимулює підприємства до зменшення своїх викидів та пошуку більш екологічно чистих технологій.

Крім того, директива сприяє стимулюванню інноваційних технологій та підходів до зменшення викидів парникових газів. Шляхом встановлення ринку торгівлі викидами, вона створює економічні стимули для розвитку та впровадження новітніх технологій, спрямованих на зменшення викидів та покращення екологічної ефективності.

Нарешті, директива сприяє розвитку ринку зелених технологій у межах Співтовариства. Шляхом впровадження торгівлі викидами парникових газів вона створює сприятливі умови для розвитку та комерціалізації екологічно чистих технологій, що сприяє створенню нових ринків та росту екологічно орієнтованих галузей промисловості.

У цілому, Директива 2003/87/ЄС відіграє важливу роль у спрямуванні Європейського Союзу на шлях сталого розвитку та зменшення впливу на зміну клімату. Її впровадження сприяє досягненню цілей енергетичної ефективності та зниженню викидів парникових газів, сприяючи таким чином покращенню якості довкілля та забезпеченню сталого розвитку у межах Співтовариства.

Регламент 2037/2000 Європейського Союзу є важливим правовим актом, спрямованим на захист озонового шару та забезпечення безпеки для довкілля та здоров'я людей. Цей регламент встановлює заборону на виробництво та використання речовин, відомих своїм шкідливим впливом на озоновий шар, таких як хлорофторуглеводи (CFC), галони, бромовані фторуглеводи та інші.

Основні принципи Регламенту 2037/2000 полягають у встановленні механізмів контролю за використанням шкідливих речовин та поетапному припиненні їхнього виробництва та використання. Це сприяє поступовому виходу з експлуатації обладнання та технологій, які містять ці речовини, та зменшенню їхнього впливу на озоновий шар.

Регламент також заохочує використання безпечних альтернативних технологій та речовин, які не мають шкідливого впливу на озоновий шар. Це сприяє захисту довкілля та здоров'я людей від негативних наслідків впливу речовин, що руйнують озоновий шар.

У цілому, Регламент 2037/2000 є важливим інструментом в глобальних зусиллях з охорони озонового шару та забезпеченні сталого розвитку. Його впровадження та дотримання сприяють створенню безпечного та здорового довкілля для майбутніх поколінь.

Регламент 842/2006 Європейського Союзу є ключовим інструментом у боротьбі зі зміною клімату та забезпеченні сталого розвитку. Цей регламент встановлює обмеження та

умови для виробництва та використання певних фторованих парникових газів, які мають високий потенціал глобального потепління та негативний вплив на кліматну систему.

Одним із основних завдань Регламенту 842/2006 є зменшення викидів фторованих парникових газів у атмосферу та контроль за їхнім поглинанням. Для досягнення цієї мети передбачені заходи, спрямовані на впровадження ефективних технологій та стимулювання використання альтернативних речовин, які не мають шкідливого впливу на клімат.

Регламент також заохочує використання інноваційних технологій, спрямованих на зменшення використання фторованих парникових газів. Це може включати в себе розвиток нових методів виробництва, альтернативних матеріалів та технологій енергозбереження.

Одним із ключових аспектів Регламенту є стимулювання розвитку зелених альтернатив та екологічно чистих рішень у галузі використання фторованих парникових газів. Це може включати в себе підтримку досліджень та інновацій у цій області, надання фінансових стимулів та пільг для компаній, що впроваджують екологічно чисті технології.

У цілому, Регламент 842/2006 є важливим інструментом у глобальних зусиллях з боротьби зі зміною клімату та створення сталого майбутнього. Впровадження цього регламенту сприяє зменшенню негативного впливу на клімат та забезпеченню здоров'я та благополуччя наших екосистем.

У 2016 році уряд України взяв на себе важливий крок у боротьбі зі зміною клімату, схваливши Концепцію реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року. Цей документ став стратегічним планом дій для країни, спрямованим на зменшення впливу глобального потепління та адаптацію до його наслідків. Він враховує різноманітні аспекти, включаючи енергетику, промисловість, транспорт, а також соціально-економічні та екологічні аспекти.

У 2017 році для реалізації Концепції був прийнятий план заходів, який визначив конкретні кроки та завдання, необхідні для досягнення поставлених цілей. Цей план включав у себе широкий спектр заходів, від розвитку відновлюваної енергетики до зменшення викидів парникових газів та підвищення енергоефективності.

У 2018 році країна визначила більш далеку перспективу, прийнявши Стратегію низьковуглецевого розвитку до 2050 року. Цей документ закріплює в собі візію України як країни, що розвивається, зверненої до низьковуглецевого майбутнього. Стратегія визначає конкретні цілі, завдання та заходи, необхідні для зниження викидів парникових газів та досягнення енергетичної ефективності.

Ці кроки свідчать про серйозність зобов'язання України у сфері екології та боротьби зі зміною клімату. Вони підтверджують важливість для країни досягнення сталого розвитку та захисту навколишнього середовища як пріоритетних завдань національної політики.

Очікувані результати імплементації законодавства Європейського Союзу (ЄС) в сфері екології та зміни клімату є ключовим аспектом для країн, які прагнуть забезпечити стале та екологічно збалансоване майбутнє. Перш за все, імплементація цього законодавства сприятиме значному зменшенню викидів парникових газів та інших шкідливих речовин у повітря, що призведе до покращення якості довкілля та здоров'я громадян.

Додатково, очікується, що імплементація законодавства ЄС сприятиме розвитку нових технологій та інновацій у сфері відновлюваної енергії та екологічних технологій. Це відкриє нові можливості для розвитку зелених ринків та створення нових робочих місць, зокрема у секторі відновлюваної енергетики, енергоефективності та зелених інновацій.

Імплементація законодавства ЄС також сприятиме підвищенню енергоефективності у всіх сферах життя. Це призведе до зменшення енерговитрат, підвищення конкурентоспроможності країн та зниження витрат на енергію для споживачів, що є важливим аспектом для сталого розвитку економіки.

Крім того, імплементація законодавства ЄС сприятиме збільшенню використання відновлюваних джерел енергії та зменшенню залежності від вугільних та нафтових ресурсів. Це дозволить країнам зменшити свою енергетичну залежність, збільшити енергетичну безпеку та сприятиме сталому розвитку енергетичного сектору.

У цілому, імплементація законодавства ЄС у сфері екології та зміни клімату принесе значні позитивні результати, сприяючи сталому розвитку, зменшенню забруднення та покращенню якості довкілля для майбутніх поколінь.

Європейський Союз (ЄС) має багато важливих історичних подій у сфері екології та екополітики, які вплинули на його розвиток і спрямування. Ось декілька з найважливіших початкових подій:

- Створення Європейського Співтовариства (ЄСТ): У 1951 році Франція, Німеччина, Італія, Бельгія, Нідерланди та Люксембург уклали Паризьку угоду, що передбачала створення Європейського Співтовариства з метою забезпечення миру та економічного співробітництва. Це був перший крок до формування ЄС.

- Штутгартська декларація 1989 року: На зустрічі міністрів навколишнього середовища Європейського Співтовариства у Штутгарті була ухвалена декларація, що визначила основні принципи сталого розвитку. Ця декларація стала основою для подальшого розвитку екологічної політики ЄС.

- Директива про оцінку впливу на довкілля (ОВД): У 1985 році ЄС ухвалив Директиву про ОВД, яка вимагала проведення оцінок впливу на довкілля для проектів, що можуть негативно впливати на середовище. Це стало ключовим кроком у забезпеченні екологічної узгодженості та зменшенні негативних наслідків для навколишнього середовища.

- Угода в Парижі з питань зміни клімату 2015 року: Підписана 195 країнами, угода в Парижі є однією з найважливіших міжнародних домовленостей щодо зміни клімату. Це був важливий крок у зменшенні викидів парникових газів та адаптації до змін клімату.

- Європейський Зелений курс: У 2019 році Комісія ЄС представила Європейський Зелений курс - амбіційну стратегію з метою зробити ЄС першим кліматично-нейтральним континентом до 2050 року. Це охоплює широкий спектр заходів від зменшення викидів CO₂ до захисту біорізноманіття.

Ці події відображають стрімкий розвиток екологічної політики в ЄС та її активну роль у боротьбі з кліматичною зміною та забезпеченні сталого розвитку. Вони відображають зростаюче усвідомлення важливості охорони навколишнього середовища і підтверджують зобов'язання ЄС до захисту природних ресурсів для майбутніх поколінь.

16 липня 2019 року Європейський Парламент історично обрав Урсулу фон дер Ляєн, колишнього міністра оборони Німеччини, президентом Європейської Комісії. Цей вибір став першим у своєму роді, оскільки вперше в історії Європейського Союзу цю посаду отримала жінка. Початок президентства Урсули фон дер Ляєн належить 1 листопада 2019 року, і воно заплановане на тривалість п'ять років.

Фон дер Ляєн визначила низку важливих екологічних ініціатив, спрямованих на зміцнення екологічної політики ЄС та боротьбу зі зміною клімату. Однією з таких ініціатив є перетворення частини Європейського інвестиційного банку в Кліматичний банк Європи, що має спрямувати один трильйон євро інвестицій у стале фінансування. Другою важливою ініціативою є прийняття Стратегії біорізноманіття до 2030 року з метою зупинення втрати природних ресурсів у наступні п'ять років.

Новий План дій з циркулярної економіки, який охоплюватиме текстильну та будівельну галузі, також є однією зі стратегій фон дер Ляєн у сфері екології. Досягнення амбіційних цілей щодо "нульового забруднення" та підтримка нової стратегії "від лану до столу" відображають стрімкий розвиток екологічних ініціатив у ЄС під керівництвом Урсули фон дер Ляєн. Ці заходи мають значний потенціал для покращення якості довкілля та здоров'я громадян Європейського Союзу.

У серпні 2019 року Європейська Комісія оголосила про презентацію «Горизонт Європа», яка визначала майбутню інвестиційну програму ЄС у сфері досліджень та

інновацій на період 2021-2027 років. Ця програма має замінити попередню ініціативу під назвою «Горизонт 2020». У презентації була схематично показана структура та основні пріоритети цієї програми.

Згідно з пропозиціями, структура «Горизонту Європа» включає три ключові елементи: науку, інновації та глобальні виклики, спрямовані на підтримку європейської промислової конкурентоспроможності. Програма передбачає ряд кластерів, спрямованих на вирішення глобальних проблем та підтримку сталого розвитку.

Один із таких кластерів, пов'язаних з довкіллям, це кластер 5, що охоплює питання клімату, енергетики та мобільності. Його основна мета полягає в розробці інноваційних підходів для боротьби зі зміною клімату та розвитку сталої енергетики та транспортних систем.

Ще один кластер, кластер 6, спрямований на питання продовольства, біоекономіки, природних ресурсів, сільського господарства та довкілля. Він ставить перед собою завдання забезпечення безпеки харчування, раціонального використання природних ресурсів та збереження довкілля.

Запропонована структура програми «Горизонт Європа» відображає важливість екологічних проблем у загальній стратегії розвитку Європейського Союзу та намір сприяти сталому розвитку і збереженню природних ресурсів.

Отже, Зелений курс Європейського Союзу (ЄС) відіграє важливу роль у стратегії сталого розвитку екологічної сфери і має значний потенціал для покращення економіки та забезпечення стійкого розвитку за умови його якісної імплементації. Цей курс передбачає комплекс заходів, спрямованих на зменшення впливу людської діяльності на навколишнє середовище та покращення якості життя громадян.

Однією з ключових мет цього курсу є перехід до екологічно чистих технологій та відновлюваних джерел енергії. Це дозволить зменшити забруднення довкілля та залежність від вугільних та нафтових ресурсів, а також створить нові можливості для розвитку зелених ринків та створення нових робочих місць у сфері відновлюваної енергетики та екологічних технологій.

Крім того, зелений курс сприятиме підвищенню енергоефективності у всіх сферах життя, що дозволить зменшити витрати на енергію та сприяти збереженню ресурсів. Заохочення інновацій та інвестицій у зелені проекти також є важливою складовою цього курсу, оскільки це сприятиме розвитку новітніх технологій та стимулюванню екологічно чистих рішень у різних галузях економіки.

У результаті успішної реалізації зеленого курсу ЄС можливе досягнення економічного процвітання, забезпечення екологічної стійкості та соціальної справедливості. Цей курс відкриває нові можливості для розвитку інноваційних галузей та сприяє створенню збалансованої економіки, яка береже природні ресурси для майбутніх поколінь.

Два роки тому постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання здійснення державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря» від 14 серпня 2019 року № 827 затверджено Порядок здійснення державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря.

Крім кардинальних змін підходу до моніторингу атмосферного повітря Порядком передбачається, що для здійснення моніторингу атмосферного повітря для кожної зони та агломерації затверджується програма державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря (далі — Програма) за формою, що встановлює Міндовкілля.

Програма державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря відіграє ключову роль у забезпеченні ефективності заходів щодо збереження якості атмосфери та мінімізації впливу шкідливих викидів на здоров'я людей та навколишнє середовище. Зазвичай ця програма розробляється на період п'яти років і має на меті систематизацію та контроль над станом атмосферного повітря у різних регіонах країни. Одним із ключових елементів такої програми є збір та аналіз даних про якість атмосфери відповідно до встановлених критеріїв і стандартів. Вона також має включати інформацію про органи управління, відповідальні за контроль та управління якістю атмосферного повітря в кожному регіоні. Ці органи зазвичай розробляють конкретні стратегії та заходи з мінімізації викидів, встановлення стандартів для забруднюючих речовин, та ведення моніторингу за їхнім виконанням. У програмі державного моніторингу також можуть бути визначені пріоритетні напрями діяльності, включаючи заходи щодо зменшення викидів від промислових підприємств, транспортних засобів та інших джерел. Такі заходи можуть включати в себе впровадження новітніх технологій, створення стимулів для використання екологічно чистих джерел енергії, а також розвиток ефективної інфраструктури для зменшення викидів. Отже, програма державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря є важливим інструментом для забезпечення сталого розвитку та збереження здоров'я населення шляхом контролю за якістю повітря та вжиття необхідних заходів для його покращення.

Програма державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря повинна включати детальну інформацію про мережу спостережень та лабораторії, які здійснюють моніторинг атмосферного повітря. Перш за все, програма моніторингу має містити перелік пунктів спостережень за якістю атмосферного повітря, включаючи їх адреси та географічні

координати. Ця інформація дозволяє зорієнтуватися у розміщенні спостережуваних об'єктів та пунктів збору даних по всій території країни. Крім того, до програми слід додати картографічні матеріали, що відображають розміщення пунктів спостережень за атмосферним повітрям. Ці карти надають важливу візуальну інформацію про географічний розподіл мережі спостережень. Також важливо включити в програму інформацію про наявні лабораторії, які проводять аналіз стану атмосферного повітря. Ця інформація повинна містити адреси лабораторій та перелік показників, аналіз яких проводиться, а також методи, які використовуються для здійснення аналізу. У кінцевому результаті, програма державного моніторингу атмосферного повітря повинна надавати комплексну та систематизовану інформацію про мережу спостережень, лабораторії та методи аналізу, що дозволить забезпечити ефективний контроль за якістю повітря та прийняття необхідних заходів для його покращення.

Одним з основних компонентів такої програми державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря є перелік забруднюючих речовин, які підлягають оцінці на пунктах спостережень у відповідній зоні або агломерації. Цей перелік включає в себе широкий спектр різних забруднюючих речовин, таких як оксиди азоту, сірки, вуглеводні, аерозолі, важкі метали та інші. Оцінка рівня забруднюючих речовин на пунктах спостережень здійснюється за допомогою визначених методів, які включають вимірювання, обчислення, прогнозування та оцінку. Для кожного типу забруднюючих речовин застосовуються спеціалізовані методи вимірювання, такі як хроматографія, спектрометрія, газоаналіз та інші. Встановлений режим оцінювання рівня забруднюючих речовин базується на даних, які надходять з пунктів спостережень та лабораторій. Ці дані використовуються для аналізу та оцінки ступеня забруднення атмосферного повітря та вжиття необхідних заходів для його покращення. У разі виявлення перевищень нормативних показників забруднення реалізується система заходів для мінімізації впливу забруднюючих речовин на довкілля та здоров'я людей. Отже, програма державного моніторингу атмосферного повітря має важливе значення для забезпечення ефективного контролю за якістю повітря та реагування на забруднення, що дозволяє зберегти природне середовище та забезпечити здоров'я населення.

Програма державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря має містити про заплановані заходи щодо встановлення нових пунктів спостережень та/або вдосконалення існуючих мереж спостереження за якістю атмосферного повітря. Перш за все, програма повинна містити детальний перелік пунктів спостережень, які планується встановити для моніторингу якості повітря. Цей перелік має включати адреси та географічні

координати кожного пункту, щоб забезпечити ефективність моніторингових заходів і точність отриманих даних. Крім того, доцільно включити карти зі схемою розміщення пунктів спостережень для зручності візуалізації і аналізу. Також важливо передбачити в програмі інформацію про створення та/або вдосконалення лабораторій спостереження за станом атмосферного повітря. Ця інформація має включати перелік лабораторій, їх адреси та контактні дані, а також описання методів аналізу, які будуть застосовуватися для оцінки рівня забруднення повітря. Нарешті, програма має надавати інформацію про суб'єктів моніторингу атмосферного повітря, які здійснюють планування встановлення пунктів спостережень та/або створення лабораторій. Це дозволяє забезпечити координацію та співпрацю між різними організаціями та установами, що здійснюють моніторинг якості повітря, та гарантує ефективність проведених заходів. Отже, ретельно розроблена програма державного моніторингу атмосферного повітря повинна містити всю необхідну інформацію про пункти спостережень, лабораторії та суб'єктів моніторингу, щоб забезпечити ефективність та точність проведених заходів та покращити якість повітря для всіх громадян.

Програма державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря є ключовим інструментом управління та контролю за якістю повітря в країні. Її ефективність залежить від чіткої формулювання етапів, механізмів та строків виконання запланованих заходів. По-перше, програма повинна включати чітко визначені етапи реалізації. Це може бути аналіз поточного стану якості повітря, розробка плану моніторингу, встановлення пунктів спостережень та лабораторій, проведення вимірювань, аналіз даних та впровадження заходів з покращення якості повітря. По-друге, важливо визначити механізми реалізації програми. Це може включати роль різних організацій та установ у зборі даних, обробці інформації, визначенні показників якості повітря, а також впровадженні заходів для зменшення забруднення. Крім того, програма повинна встановлювати чіткі строки виконання кожного етапу. Це дозволить забезпечити вчасну реакцію на зміни у якості повітря та ефективно впроваджувати необхідні заходи для зменшення забруднення. Загальний успіх програми залежить від того, наскільки чітко визначені її етапи, які ефективні механізми реалізації та виконання за певними строками. Тільки такий підхід забезпечить вчасну та ефективну реакцію на проблеми з якістю повітря та забезпечить досягнення поставлених цілей в галузі охорони атмосферного повітря.

На виконання вказаного порядку Міндовкілля розроблено форму Програми, з проектом якої можна ознайомитися на сайті Міндовкілля.

Вказана форма, крім зазначених вимог, передбачає інформацію про:

- джерела забруднення, у т.ч. підприємства, що здійснюють викиди, кількість зареєстрованих транспортних засобів, протяжність доріг та наявність інших джерел забруднення (аеропортів, портів, МВВ, ООУВ);
- викиди забруднюючих речовин від стаціонарних джерел, пересувних джерел
- дані сертифікації обладнання, приладів та процедури їх повірки мережі пунктів спостереження;
- лабораторно-аналітичний комплекс у розрізі приналежності лабораторії, кількості працівників, переліку обладнання, методів аналізу та процедури верифікації даних;
- системи оприлюднення інформації;
- оцінку просторового розподілу концентрацій забруднюючих речовин у розрізі території розташування, забруднюючої речовини, методів оцінки;
- встановлений режим оцінювання з обґрунтуванням його вибору;
- пункти спостереження у розрізі типу станції (фонова, промислова, транспортна, змішана), виду вимірювання, мети дослідження (охорона здоров'я, захист рослинності), тип території (міська, приміська, сільська);
- обов'язкові додатки, серед яких карти просторового розподілу концентрацій забруднюючих речовин, статистика розподілу концентрацій забруднюючих речовин уздовж доріг, карти, зі схемами пунктів спостереження.

Моніторинг у галузі охорони атмосферного повітря є складником державної системи моніторингу навколишнього природного середовища. Порядок організації та проведення моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря регламентовано постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання здійснення державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря» від 14.08.2019 № 827.

На підставі даних та інформації, отриманої в результаті здійснення моніторингу атмосферного повітря:

- визначають рівень забруднення атмосферного повітря на певній території за певний проміжок часу та відповідність стану атмосферного повітря вимогам якості повітря;
- здійснюють контроль й оцінювання впливу на якість повітря заходів, спрямованих на обмеження викидів забруднювальних речовин в атмосферне повітря, оцінювання впливу забруднення атмосферного повітря на навколишнє природне середовище, здоров'я та життєдіяльність населення.

Моніторинг атмосферного повітря здійснюють за показниками якості:
атмосферного повітря;
атмосферних опадів.

Залежно від рівня забруднювальних речовин для всіх зон і агломерацій встановлюють режим оцінювання для кожної забруднювальної речовини:

верхній і нижній пороги оцінювання;

граничні величини забруднювальних речовин;

інші рівні забруднювальних речовин, за якими проводять оцінку якості атмосферного повітря.

Режим оцінювання встановлює орган управління якістю атмосферного повітря відповідної зони або агломерації у програмі державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря, відповідно до таких критеріїв:

режим фіксованих вимірювань;

режим комбінованого оцінювання.

Режим фіксованих вимірювань застосовують, якщо рівень забруднювальної речовини перевищує верхній поріг оцінювання або довгострокові цілі для озону. Фіксовані вимірювання проводяться на фіксованих пунктах спостережень за забрудненням атмосферного повітря на постійній основі або шляхом випадкової вибірки для визначення рівня забруднювальних речовин.

Режим комбінованого оцінювання застосовують, якщо рівень забруднювальних речовин є нижчим за верхній поріг оцінювання. Комбіноване оцінювання здійснюють шляхом комбінування фіксованих вимірювань і методу моделювання або індикативних вимірювань відповідно до цілей якості даних.

Результатом здійснення моніторингу атмосферного повітря є:

- дані спостережень, які одержують суб'єкти моніторингу атмосферного повітря;
- узагальнені дані про якість атмосферного повітря, що стосуються певного проміжку часу та/або певної території;
- оцінка стану атмосферного повітря й атмосферних опадів;
- прогнози стану атмосферного повітря і його змін;
- інформація про вплив рівнів забруднювальних речовин в атмосферному повітрі на життя та здоров'я населення.

У березні 2022 року ПрАТ «Укрграфіт» запусив в експлуатацію перший у Запоріжжі сучасний пост автоматичного спостереження за рівнем забруднюючих речовин в атмосферному повітрі (*Укрграфіт. – Електронний ресурс*).

Роботи з підбору обладнання, його придбання та налагодження було розпочато ще у 2021 році та їх завершення планувалося на травень 2022 року, оскільки питання екології безумовно важливі для м. Запоріжжя, і нами було прийнято рішення, незважаючи на

військовий стан у країні, не відключати обладнання моніторингу, а навпаки, прискорити завершення всіх роботи та ввести пост в експлуатацію.

Пост моніторингу встановлено поблизу житлової багатоповерхової забудови по вул. Єнісейська що знаходиться у західному напрямку від основного виробництва підприємства (відповідно до Висновку державної санітарно-епідеміологічної експертизи з обґрунтування розмірів санітарно-захисної зони підприємства).

Газоаналітичне обладнання посту моніторингу розташоване у металевому контейнеру якій обладнано кліматичною системою для підтримки оптимальних умов роботи та не передбачає наявності в приміщенні оперативного персоналу.

Під час розробки посту моніторингу були використані газоаналітичні прилади виробництва фірми Teledyne API, USA, яка є одним зі світових лідерів у виробництві обладнання для безперервного стаціонарного екологічного моніторингу з більш ніж 30-річним досвідом роботи.

Устаткування сертифіковане в Україні, а також відповідає вимогам Агентства з охорони довкілля США (EPA), Європейського Союзу (ЄС) та інших глобальних регулюючих установ для вимірювання критеріїв забруднюючих речовин.

Газоаналізатор T100 визначає вміст у газах діоксиду сірки використовуючи принцип УФ-флуоресценції для забезпечення легких, точних та надійних вимірювань низького рівня SO₂.

Виняткова стабільність досягається за допомогою оптичного затвора для компенсації дрейфу і еталонного детектора для корекції змін інтенсивності УФ-лампи.

Газоаналізатор T200 визначає вміст у газах оксидів азоту. Прилад використовує принцип хемілюмінесценції, та забезпечує точні та надійні вимірювання низького рівня речовин для використання в якості аналізатора навколишнього середовища.

Унікальна функція AutoZero забезпечує стабільність за рахунок постійної корекції нульового дрейфу, а адаптивна фільтрація дозволяє аналізатору оптимізувати продуктивність за мінливих умов.

Газоаналізатор T300 вимірює низькі діапазони окису вуглецю, за рахунок порівняння інфрачервоної енергії, поглинутої зразком, з енергією, поглинутою еталонним газом відповідно до закону Бера-Ламберта.

Використовуючи кореляційне колесо газового фільтра, джерело високої енергії ІЧ-світла по черзі пропускається через камеру, заповнену CO, і камеру без CO. Світловий шлях потім проходить крізь комірку зразка, яка має складений шлях 14 метрів. Ця конструкція

забезпечує стабільність нуля та високе відношення сигнал/шум, що забезпечує надзвичайну чутливість.

Газоаналізатор Т640 вимірює масову концентрацію твердих частинок (ТЧ) розміром 2,5 та 10 мкм у режимі реального часу, методом спектрометрії розсіяного світла.

Щодобово результати роботи посту моніторингу аналізуються та розміщуються на сайті підприємства в режимі, що забезпечує до них вільний доступ.

В Україні моніторинг атмосферного повітря регламентується наступними документами: ЗУ «Про атмосферне повітря», ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища», ЗУ «Про метрологію та метрологічну діяльність», ПКМУ №391 «Про затвердження Положення про державну систему моніторингу довкілля». Але, слід відмітити, що останніми змінами в сфері моніторингу атмосферного повітря в Україні є постанова Кабінету міністрів України від 14 серпня 2019 року №827 «Деякі питання здійснення державного моніторингу у галузі охорони атмосферного повітря» (*Постанова Кабінету міністрів України від 14 серпня 2019 року №827 «Деякі питання здійснення державного моніторингу у галузі охорони атмосферного повітря» – Електронний ресурс*).

Відповідно до даної постанови виявляється ряд недоліків діючої системи моніторингу, в саме: відсутність проведення моніторингу завислих речовин, в тому числі PM_{2,5} та PM₁₀; відсутність даних щодо забруднення, що охоплюють всю територію міста (агломерації, відповідно до постанови), тобто наявна інформація є актуальною лише точково; проведення моніторингу забруднення атмосферного повітря на стаціонарних постах спостереження здійснюється максимум 4 рази на добу; відсутність системи інформування населення щодо стану повітря в місті, в особливості забруднення PM_{2,5} та PM₁₀; відсутність автоматизованих систем аналізу якості повітря, моніторинг проводиться методом відбору проб.

Головною задачею створення мережі громадського моніторингу стану забруднення атмосферного повітря міста є проведення незалежного спостереження за забрудненням повітря, беручи за основу такі постанови та керівні документи як Директива 2008/50/ЄС та Порядок здійснення державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря. На відміну від проведення державного спостереження, громадський моніторинг забезпечить не лише інформування населення, його залучення до моніторингу, а і підвищить екологічну свідомість, відповідальність, та створить додатковий інструмент контролю за забруднення повітряного середовища.

Моніторинг атмосферного повітря є невід'ємною частиною політичних стратегій розвитку як окремих міст, так і країн в цілому (*Wan, K., Shackley, S., Doherty, R. M., Shi, Z.,*

Zhang, P., & Golding, N., 2020). Значна частина досліджень, проведена науковцями у всьому світі, сприяє розвиткові захисту атмосферного басейну міст, визначенню впливу забруднення та підвищенню якості оточуючого середовища (Payne-Sturges, D. C., Schwab, M., & Buckley, T. J., 2004). Проте, неможливо досягнути якісного результату в екологічній сфері, якщо мова йде про урбанізоване середовище проживання, якщо не залучати громадськість. Проведення моніторингових досліджень, та інформування населення про їх результати є важливим з точки зору як науковців, так і громадськості (Morello-Frosch, R., Brody, J. G., Brown, P., Altman, R. G., Rudel, R. A., & Pérez, C., 2009).

Найбільш розповсюдженим в питанні моніторингу атмосферного повітря є використання геоінформаційних технологій та систем. Ці системи складаються з апаратного комплексу, програмного комплексу та інформаційного блоку. Проте, цілком виправданим є включення до складу компонентів геоінформаційних технологій та людей – розробників і користувачів, без яких неможливе існування останніх компонентів як системи. У цьому випадку утворюється система, що складається з п'яти компонент. Більшість програмних продуктів (Mendes, J. F., Silva, L. T., Ribeiro, P., & Magalhães, A., 2009; Hurley, P. J., 1999; Sofiev, M., Vira, J., Prank, M., Soares, J., & Kouznetsov, R., 2013), розроблених для моніторингу атмосферного повітря, що надають можливість візуалізації результатів спостережень, потребують велику кількість вхідних даних. Окрім точних параметрів джерел викидів, необхідно використовувати великий масив метеорологічних даних, отримати які не завжди є можливим. Також є необхідність у створенні системи інформування населення, що є легкою та швидкою у адмініструванні, та зручною та зрозумілою користувачеві. Так, наявні програмні продукти (*Перелік програмних продуктів в галузі охорони атмосферного повітря – Електронний ресурс*) направлені на вимірювання забруднень від певних джерел, або є непридатними для швидкого оперування даними.

Ураховуючи сучасну ситуацію в Україні, наразі надзвичайно важливо провести моніторинг впливу війни на екосистему та визначити основні пріоритети відновлення земельних та водних ресурсів. Це вимагає вжиття невідкладних заходів як на рівні державної політики, так і на рівні законодавчої бази. Створення належних умов для повноцінного відновлення навколишнього середовища має вирішальне значення, оскільки це безпосередньо впливає на майбутнє покоління та здоров'я населення країни (Левченко І.В., 2023). У першу чергу необхідно визначити обсяг руйнувань та пошкоджень екосистем, а також виявити найбільш вразливі зони, що потребують негайного втручання. Основні пріоритети відродження земельних та водних ресурсів мають бути чітко визначені та детально сплановані з урахуванням екологічних, економічних та соціальних аспектів.

Важливим етапом є активна участь громадськості, екологічних організацій та наукових установ у розробці та впровадженні заходів з відновлення природного середовища. Також потрібно активно працювати над удосконаленням законодавчої бази, щоб забезпечити ефективність та стійкість заходів, спрямованих на відновлення екосистем.

Вирішення цих питань вимагає комплексного підходу та спільних зусиль усіх сфер суспільства. Тільки через такий підхід Україна зможе забезпечити стале відновлення навколишнього середовища та зберегти його для майбутніх поколінь.

Систематизація даних про глобальні компанії, що відзначаються підтримкою цінностей сталого розвитку та соціальної відповідальності під час воєнного стану в Україні, є важливою складовою для розуміння їхньої ролі в сучасному світі. Для досягнення цієї мети необхідно уточнити сутність категорії "соціальна відповідальність фірми" та її прояви під час воєнних дій в Україні (*Левченко І.В., 2022*). Соціальна відповідальність підприємства виявляється у різних аспектах, включаючи не лише досягнення фінансових цілей, але й активну участь у розвитку суспільства. Під час військових конфліктів, компанії зобов'язані дотримуватися морально-етичних норм, включаючи припинення співпраці з країною-агресором та вираження громадянської позиції власників та працівників.

Важливим аспектом є також вплив на підприємства, щоб переконати їх у припиненні бізнес-діяльності на російському ринку. Це може бути досягнуто шляхом розголошення інформації про порушення морально-етичних принципів, організацією бойкотів, закликами до споживачів та іншими заходами.

Такий підхід до систематизації та аналізу даних про компанії, що демонструють соціальну відповідальність, допоможе виявити та підтримати тих, хто стоїть за цінностями сталого розвитку та гуманітарних принципів, що сприятиме зміцненню екологічної та соціальної стійкості.

Військова агресія має руйнівний вплив на кожну складову навколишнього середовища, залишаючи за собою шляхи спустошення та забруднення. Під впливом конфлікту страждають ландшафти, повітря, водні та ґрунтові ресурси. Зазнаючи значних зруйнувань та забруднень, природне середовище втрачає свою рівновагу, що викликає серйозні наслідки (*Onyshchenko S.V., Masliy O.A., Buriak A.A., 2023*).

Ландшафти стають жертвами військових дій, зазнаючи руйнування та деградацію. Забруднення повітря та водних ресурсів внаслідок викидів та розливів отрутохімікатів негативно впливають на екосистему та здоров'я людей. Пошкодження ґрунтів призводить до втрати родючості та може мати далекосяжні наслідки для сільськогосподарської сфери та продовольчої безпеки.

Зруйновані місця проживання флори та фауни стають справжнім кризовим центром для біорізноманіття. Значні пошкодження відбуваються на інфраструктурних об'єктах екологічного значення, що загрожує їхньому відновленню та природному середовищу навколо них.

Такий негативний вплив агресії підвищує загрози для об'єктів атомної енергетики, хімічних, нафтохімічних та металургійних комплексів, збільшуючи ризик для екологічної та економічної безпеки. Необхідно негайно приймати заходи для мінімізації подальшого зруйнування та відновлення природних екосистем, що стане важливим кроком для забезпечення стійкого розвитку та збереження середовища для майбутніх поколінь.

В праці (*Onyshchenko S.V., Masliy O.A., Buriak A.A., 2023*), у контексті еколого-економічної безпеки України, виявлено основні складові загрози, які становлять величезний виклик для стабільності та розвитку країни. Визначення широкого спектру таких загроз є кроком у формуванні ефективних стратегій для захисту економічних і екологічних інтересів України. Зроблено висновок, що урахування цих аспектів має вирішальне значення для забезпечення стабільності та безпеки країни.

Особливу увагу приділено процесу трансформації загроз у воєнний час. Врахування цього аспекту дозволяє розробляти ефективні стратегії збереження як екологічної, так і економічної безпеки країни. Важливо враховувати можливі наслідки воєнних дій на навколишнє середовище та економіку, щоб розробити прогнози та заходи для забезпечення стійкості країни в умовах кризової ситуації.

Такий підхід дає можливість виявити найбільш критичні напрямки дій і прийняти необхідні заходи для мінімізації ризиків та збереження екологічного та економічного потенціалу країни. Поряд з цим, врахування цих аспектів сприяє розробці комплексних стратегій забезпечення стабільності та захисту України у складних умовах воєнного конфлікту.

Висновки. Очікувані результати імплементації законодавства Європейського Союзу (ЄС) в сфері екології та зміни клімату є ключовим аспектом для країн, які прагнуть забезпечити стале та екологічно збалансоване майбутнє. Перш за все, імплементація цього законодавства сприятиме значному зменшенню викидів парникових газів та інших шкідливих речовин у повітря, що призведе до покращення якості довкілля та здоров'я громадян.

Додатково, очікується, що імплементація законодавства ЄС сприятиме розвитку нових технологій та інновацій у сфері відновлюваної енергії та екологічних технологій. Це відкриє нові можливості для розвитку зелених ринків та створення нових робочих місць, зокрема у секторі відновлюваної енергетики, енергоефективності та зелених інновацій.

Імплементация законодавства ЄС також сприятиме підвищенню енергоефективності у всіх сферах життя. Це призведе до зменшення енерговитрат, підвищення конкурентоспроможності країн та зниження витрат на енергію для споживачів, що є важливим аспектом для сталого розвитку економіки.

Крім того, імплементация законодавства ЄС сприятиме збільшенню використання відновлюваних джерел енергії та зменшенню залежності від вугільних та нафтових ресурсів. Це дозволить країнам зменшити свою енергетичну залежність, збільшити енергетичну безпеку та сприятиме сталому розвитку енергетичного сектору.

У цілому, імплементация законодавства ЄС у сфері екології та зміни клімату принесе значні позитивні результати, сприяючи сталому розвитку, зменшенню забруднення та покращенню якості довкілля для майбутніх поколінь.

References::

- Гахович, Н. Г. (2020). Європейський зелений курс: перспективи для України. СЕРІЯ «Податкова та митна справа в Україні», 31.
- Nychuk, O., Salavor, O., & Bublenco, N. (2022, October). Перспективи вітчизняної вітрової та сонячної енергетики у контексті екологічної та енергетичної політики європейського союзу. In Selected papers of the IV International Conference on European Dimensions of Sustainable Development, October 20-21, 2021.–Kyiv: NUFT, 2022.–177 p.
- Левченко І.В., Сокол М.В. (2023) Вплив війни в Україні на екологічну безпеку суспільства. Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених «Перспективи розвитку територій: теорія і практика», 16 листопада 2023, м. Харків. С. 45-47.
- Садовська, Л. М. (2022). Ключові принципи екологічної безпеки в умовах воєнного часу. Затверджено до оприлюднення рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені ВН Каразіна, протокол № 10 від 27.06. 2022, 100.
- Закон України Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text>.
- Рябчин, О., Новицька, Н., & Хлебнікова, І. (2021). Концептуальні підходи до удосконалення оподаткування викидів двоокису вуглецю в Україні. *Economy & Forecasting*, (4), p. 53-73.
- Фурман, І. В., & Ратушняк, Н. О. (2021). Перспективи виробництва біопалив в умовах реформування земельних відносин. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2021.№ 3 (57). С. 53-68.
- Маслій О.А., Буряк А.А. (2023) Трансформація загроз економічній безпеці та безпеці інформаційного середовища України в умовах повномасштабної війни. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво*. № 3 (129). С. 28–32. DOI: <https://doi.org/10.32782/1814-1161/2023-3-5>
- Укрграфіт. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukrgrafit.com.ua/development/eco-management/>
- Постанова Кабінету міністрів України від 14 серпня 2019 року №827 «Деякі питання здійснення державного моніторингу у галузі охорони атмосферного повітря» – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/827-2019-%D0%BF>.

- Wan, K., Shackley, S., Doherty, R. M., Shi, Z., Zhang, P., & Golding, N. (2020). Science-policy interplay on air pollution governance in China. *Environmental Science & Policy*, 107, 150-157. doi:10.1016/j.envsci.2020.03.003.
- Payne-Sturges, D. C., Schwab, M., & Buckley, T. J. (2004). Closing the research loop: A risk-based approach for communicating results of air pollution exposure studies. *Environmental Health Perspectives*, 112(1), 28-34. doi:10.1289/ehp.6354.
- Morello-Frosch, R., Brody, J. G., Brown, P., Altman, R. G., Rudel, R. A., & Pérez, C. (2009). Toxic ignorance and right-to-know in biomonitoring results communication: A survey of scientists and study participants. *Environmental Health*, 8(1). doi:10.1186/1476-069x-8-6.
- Mendes, J. F., Silva, L. T., Ribeiro, P., & Magalhães, A. (2009). An urban environmental monitoring and information system. *Air Pollution XVII*. doi:10.2495/air090101.
- Hurley, P. J. (1999). The air pollution model (TAPM) version 1: Technical description and examples. Aspendale.
- Sofiev, M., Vira, J., Prank, M., Soares, J., & Kouznetsov, R. (2013). An outlook of System for Integrated modeLLing of Atmospheric coMposition SILAM v.5. *Air Pollution Modeling and Its Application XXII NATO Science for Peace and Security Series C: Environmental Security*, 397-400. doi:10.1007/978-94-007-5577-2_67.
- Перелік програмних продуктів в галузі охорони атмосферного повітря – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://menr.gov.ua/content/perelik-programnih-produktiv-v-galuzi-ohoroni-atmosfernogo-povitrya.html>.
- Левченко І.В. (2023) Адаптація екологічного законодавства України до стандартів сталого розвитку ООН. Матеріали Міжнародній науково-практичній конференції «Механізми управління розвитком територій», 26-27 жовтня 2023 року, м. Житомир. С. 69-71.
- Левченко І.В. (2022) Соціально відповідальні глобальні компанії в умовах воєнного стану /Л.М. Титаренко, І.В.Левченко, Ю.А.Кисельова, Д.О.Кудряшова // Ефективна економіка. – № 11. URL: <https://doi.org/10.32702/2307-2105.2022.11.40>
- Onyshchenko S.V., Masliy O.A., Buriak A.A. (2023). Threats and risks of ecological and economic security of Ukraine in the conditions of war. XVII International Scientific Conference «Monitoring of Geological Processes and Ecological Condition of the Environment» 7-10 November 2023, Kyiv, Ukraine. Mon23-072.

CHAPTER 23.

ECOLOGIZATION OF TOURISM AND INNOVATION CAPITAL IN THE HOSPITALITY FIELD AS COMPONENTS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND SECURITY OF SOCIETY IN THE FUTURE

Nataliia YAKOVLIEVA-MELNYK

Master of Business Economics,
senior lecturer of the department of tourism and hotel and restaurant business,
Dnipro Humanities University,
dguyanata12y@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-1266-1813>

Abstract. The work is devoted to formulating the main principles of achieving sustainable development, as a guarantee of safety for society and the environment, by greening tourism and attracting innovative capital to the field of tourism and hospitality.

On the basis of scientific analysis, the main principles of ecological tourism as a component of sustainable development of society are indicated. The process of implementing sustainable practices in the field of tourism and hospitality is being studied. The need to attract foreign innovative capital to the process of establishing sustainable tourism and hospitality is noted.

The specifics of the functioning of innovative capital at different stages of its life cycle and the specifics of investment decision-making are substantiated.

As a result of the study, the justification of the feasibility and timeliness of the development of ecotourism as a component of the sustainable tourism strategy, which guarantees a high socio-economic level of the state's development and public safety in the future; and also proposed a number of steps for the development of ecotourism at the expense of attracting foreign innovative capital, taking into account the peculiarities of its functioning at different stages of the life cycle.

Keywords: innovative capital, ecotourism, sustainable tourism, goals of sustainable development, hospitality, public safety, environmental safety.

ЕКОЛОГІЗАЦІЯ ТУРИЗМУ ТА ІННОВАЦІЙНИЙ КАПІТАЛ В СФЕРІ ГОСТИННОСТІ ЯК СКЛАДОВІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТА БЕЗПЕКИ СУСПІЛЬСТВА В МАЙБУТНЬОМУ

Анотація. Роботу присвячено формулюванню основних принципів досягнення сталого розвитку, як гарантії безпеки суспільству та довкілля, шляхом екологізації туризму та залучення інноваційного капіталу до сфери туризму та гостинності.

На підставі наукового аналізу зазначаються основні принципи екологічного туризму, як складової сталого розвитку суспільства. Досліджується процес впровадження сталих практик в сфері туризму та гостинності. Зазначається необхідність залучення іноземного інноваційного капіталу до процесу становлення сталого туризму та сфери гостинності.

Обґрунтовується, специфіка функціонування інноваційного капіталу на різних стадіях його життєвого циклу та особливості прийняття рішень про інвестиції.

В результаті дослідження наведено обґрунтування доцільності та своєчасності розвитку екотуризму, як складової стратегії сталого туризму, що гарантує в майбутньому високий соціально-економічний рівень розвитку держави та безпеку суспільства; а також запропоновано ряд кроків щодо розвитку екотуризму за рахунок залучення іноземного інноваційного капіталу з урахуванням особливостей його функціонування на різних стадіях життєвого циклу.

Ключові слова: інноваційний капітал, екотуризм, сталий туризм, цілі сталого розвитку, сфера гостинності, безпека суспільства, безпека довкілля.

Вступ. Соціально-економічна нестабільність, війни, конфлікти, бідність і голод – усі ці фактори несуть небезпеку суспільству та уповільнюють (або зупиняють) його розвиток, призводять до руйнувань, завданню шкоди навколишньому середовищу та, навіть, зміни кліматичних процесів.

Нестійкий розвиток набирає обертів, коли люди прагнуть отримати негайну винагороду, не враховуючи наслідків для людства, чи планети. Часто, жага до короткострокових можливостей отримати прибуток обертається довгостроковими витратами. Прикладом може бути ситуація, коли знищують ліс, щоб отримати швидкий прибуток – побудувати, можливо, готельний комплекс, навіть якщо екосистема знищена, навіть якщо зникаючі види дерев або тварин вимирають, а місцеві громади залишаються під постійним ризиком спустошення, повеней чи пожеж.

Принципи сталого розвитку є основою того, як людство повинно жити сьогодні, якщо планує краще завтра. Як задовольнити поточні потреби й не ставити під загрозу існування

майбутніх поколінь, забезпечити досягнення Цілей сталого розвитку. Не тільки процвітання, але й виживання й безпека наших суспільств, нашої спільної планети залежить від прагнення країн, регіонів, громад до гармонійного розвитку.

Постановка проблеми. Економічне зростання, соціальна інтеграція та охорона навколишнього середовища є трьома основами, які можуть забезпечити сталий розвиток. Коливання чи нестабільність одного з цих компонентів є загрозою для сталого розвитку та майбутнього більшості сфер життя. Наприклад, економіка може швидко розвиватися, але більшість людей залишаться бідними, а природні ресурси будуть виснажені, що рано чи пізно призведе до економічного спаду.

Глобальні екологічні проблеми з кожним роком стають все більш актуальними для всього людства. Екологічна криза стала поштовхом до усвідомлення екологічних проблем та подальших дій щодо покращення ситуації. Екологізація туристичної діяльності є певною відповіддю людства на глобальні екологічні проблеми та зростання споживання природних ресурсів.

Оскільки існує світова тенденція до прийняття принципів сталого розвитку, роль екотуризму в усьому світі стає яскравішою. Пропонуючи гармонійне поєднання відпочинку, відповідальності за навколишнє середовище та досліджень, популярність екотуризму швидко зростає і, як наслідок, сприяє його економічним перспективам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку екологічного туризму як невід'ємної складової сталого розвитку досліджували в своїх роботах іноземних і вітчизняних вчених Р.Баклі (*Buckley R., 2009*), П.Байдер, Г.Януш (*Janusz G., Bajdor P. 2013*), І.Сазонець (*Sazonets I., 2023*), Я.Смірнов, С.Захарін (*Zakharin S., Smirnov Y., 2018*) та інші. Необхідність впровадження інноваційних технологій в сферу туризму та готельно-ресторанного бізнесу обґрунтовували в своїх роботах: В.Лагодієнко, К. Павлов, Г.Саркісян (*Lahodiienko V., Pavlov K., Sarkisian H., 2022*), О.Могрулець (*Morhulets, O., Shevchenko, O., Aheiev, Ya., 2024*), Т.Тесленко (*Teslenko T. 2018*) та інших.

На світовому рівні дослідженням екологічної складової сталого розвитку є предметом дослідження для організацій: Міжнародна рада з науки (ICSU), Світовий центр даних геоінформатики та сталого розвитку (WDC), а також Міжнародний інститут прикладного системного аналізу (IIASA) та інші.

Сталий туризм – запорука глобальної безпеки та гармонійного розвитку суспільства

В пріоритеті розвитку десятиріччя 2020-2030 років – стоїть необхідність дій для подолання зростаючої бідності, розширення прав і можливостей жінок і дівчат і вирішення надзвичайної кліматичної ситуації.

Безперечно можна зазначити ряд факторів, що свідчать про підвищення рівня життя більшості людей у всьому світі, ніж десять років тому: більша кількість населення світу мають доступ до значно якіснішого медичного обслуговування, гідної роботи та освіти, ніж будь-коли. Різноманітні інноваційні продукти в багатьох сферах роблять життя якіснішим і простішим. Але соціальна нерівність, зміна клімату – загрожують звести нанівець усілякі досягнення.

Принципи сталого розвитку пропонують доступні політичні, технологічні та фінансові рішення проблем. Зрозуміло, що узгодження важелів змін із Цілями сталого розвитку (далі ЦСР) (*Resolution adopted by the General Assembly, 2017*) потребує швидких, безпрецедентних змін. Інвестиції в інклюзивну та стійку економіку, інноваційні проекти, пріоритетні для регіонів галузі, можуть відкрити значні можливості для спільного процвітання.

Сталий розвиток покликаний забезпечити кожному доступ до гідної роботи, якісного медичного обслуговування та освіти; передбачає раціональне використання природних ресурсів, дозволяє уникнути забруднення та постійних втрат навколишнього середовища. Державна політика повинна гарантувати підтримку та недопустимість обмежень чи дискримінації за будь-якими ознаками.

В 2015 році країни-члени ООН сформуvalи своє бачення сталого розвитку та представили схему його досягнення – «Програму впровадження сталого розвитку до 2030 року» (*Resolution adopted by the General Assembly, 2017*). Сімнадцять амбітних 17 Цілей сталого розвитку, які мають бути досягнуті до 2030 року, охоплюють три виміри сталого розвитку: економіку, соціальний розвиток та навколишнє середовище. Ці елементи взаємопов'язані, і всі вони мають вирішальне значення для добробуту окремих людей і суспільства загалом.

На перешкоді запланованим крокам останні роки стояли: слабка глобальна економіка, різного плану конфлікти та тривалі обмеження, що були пов'язані з COVID-19, що поставили під загрозу досягнення ЦСР.

Згідно зі Звітом про цілі розвитку ООН за 2023 рік (спеціальне видання) (*The Sustainable Development Goals Report 2023*), кількість людей, які живуть на межі бідності, зросла до 724 мільйонів у 2020 році, а до досягнення гендерної рівності залишилося приблизно 300 років. Така статистика унеможливорює дотримання плану розвитку до 2030 року.

Світові лідери та організації громадянського суспільства пропонують «супер рік активності» з метою прискорення прогресу досягнення ЦСР, закликаючи учасників процесу подвоїти зусилля, щоб охопити країни, які найбільше відстають, підтримати місцеві прагнення та інновації, зміцнити системи даних та інститути, збільшити фінансування сталого розвитку та, що не менш важливо – відновити баланс між людьми та природою.

Процес досягнення ЦСР потребує фундаментальних зміни в тому, як суспільство виробляє й споживає товари та послуги. Уряди країн, міжнародні організації, бізнес-сектор та інші недержавні суб'єкти, окремі господарські одиниці та кожна людина повинні сприяти зміні нестабільних моделей споживання та виробництва, в тому числі, шляхом мобілізації фінансової та технічної допомоги з усіх джерел для посилення наукової, технічної та інноваційної діяльності країн.

Для підтримки кожної країни на шляху до сталого розвитку, необхідне оновлене глобальне партнерство на глобальному рівні, про що йдеться в «Програмі реалізації сталого розвитку до 2030 року». Взаємодія з чисельними зацікавленими сторонами було визнано важливим компонентом стратегій, спрямованих на мобілізацію всіх зацікавлених сторін навколо нової програми.

На глобальному рівні 17 ЦСР і 169 завдань нового порядку денного контролюються та переглядаються за допомогою набору глобальних показників. Глобальна структура індикаторів для Цілей сталого розвитку була розроблена Міжвідомчою та експертною групою з індикаторів ЦСР (IAEG-SDGs) (*Tier Classification for Global SDG Indicators*) і погоджена на 48-й сесії Статистичної комісії ООН, що відбулася в березні 2017 року.

Для практичного досягнення сталого розвитку, ООН на глобальному рівні створила Механізм сприяння технологіям та Міжвідомчу цільову групу ООН з НТІ для ЦСР, яка у 2018 році запустила Глобальну пілотну програму з науки, технологій та інновацій (STI) для дорожніх карт ЦСР.

Ключові агентства та інституції ООН, зокрема Департамент ООН з економічних і соціальних питань, UNIDO (Організація об'єднаних націй з питань промислового розвитку), UNESCO (Організація об'єднаних націй з питань науки, освіти та культури), UNCTAD (Конференція ООН з торгівлі та розвитку) і JRC (Об'єднаний дослідницький центр Європейської Комісії) беруть участь у проєкті та діляться своїми методологіями НТІ для ЦСР.

Спільний дослідницький центр Європейської комісії (JRC) та Організація промислового розвитку ООН (UNIDO) затверджені партнерами України для участі у Глобальній пілотній програмі ООН.

Реалізація Глобальної пілотної програми ООН в Україні передбачає врахування вже наявного досвіду України у співпраці зі Спільним дослідницьким центром Європейської Комісії щодо впровадження розумних спеціалізацій у регіонах, а також підхід UNIDO у сфері зеленої трансформації промисловості (Ukraina, Yevrokomisiia ta OON spivpratsiuvatymut dlia dosiahnennia... Sluzhba Vitse-premier-ministra Ukrainy, 2021), що сприятиме реалізації комплексної національної політики розвитку науки, технологій та інновацій.

Заплановані заходи будуть реалізовувати за допомогою багатостороннього аналізу фактичних даних та розумних технологій Європейською Комісією. Це дає можливість зробити досягнення сталого розвитку максимально реалістичним в майбутньому.

Загалом ініціатори та учасники програми сталого розвитку заохочують країни розглянути можливість створення національно прийнятних планів залучення якісних інвестицій в основні державні сектори: охорона здоров'я, освіта, енергетика, водопостачання та санітарія відповідно до національних стратегій сталого розвитку.

Стратегія сталого розвитку та досягнення ЦСР розраховано на індивідуальну державну політику кожної країни, з метою мобілізації та ефективного використання внутрішніх ресурсів, непохитних принципів національної власності.

З іншого боку, національні зусилля кожної з країн, що направлені на сталий розвиток, повинні підтримуватися сприятливим міжнародним економічним середовищем, включаючи скоординовану та взаємопідтримуючу світову торгівлю, валютну та фінансову системи, а також зміцнення та вдосконалення глобального економічного управління; процеси розробки та сприяння доступності відповідних знань і технологій у всьому світі, нарощування потенціалу на мікро- та макрорівнях.

Робота міжнародних та національних організацій має на меті сприяти загальному розумінню важливості сталого туризму та його потенціалу для просування ЦСР. Ключові результати такого прагнення можна узагальнити в наступних пунктах:

- краще усвідомлення необхідності практик сталого розвитку та стратегій сталого відновлення;
- просування інклюзивних підходів, які розширюють можливості жінок і молоді в різних секторах економіки;
- підтримка приватного сектору як одного з інструментів, що може брати участь в ефективній діяльності сталого розвитку. Також ознайомлення зі звітними показниками виміру ефективності та можливості (необхідності) звітування відповідно до ЦСР;
- успішне партнерство та співпраця, які демонструють трансформаційну силу в досягненні ЦСР та ін.

Важливим моментом є співробітництво в міжнародному податковому секторі, яке має бути універсальним за підходом і масштабом та повністю враховувати індивідуальні потреби, можливості країн (особливо, найменш розвинених країн; країн, що не мають виходу до моря, малих острівних держав, що розвиваються і т.п.).

Ініціатори програми сталого розвитку залишають в пріоритеті національну політику та стратегію розвитку кожної держави, але, й відповідальність за свій економічний і соціальний розвиток також залишається у кожної країни своя. Програма передбачає повагу до політичного простору та лідерства кожної країни щодо впровадження політики викорінення бідності та реалізації сталого розвитку, прагнучі лише узгодження із відповідними міжнародними правилами та зобов'язаннями.

Згідно з резолюцією A/RES/71/313 (*Tier Classification for Global SDG Indicators*), структура показників ефективності досягнення ЦСР щорічно уточнюється та всебічно переглядається. Перегляд проводився Статистичною комісією на її п'ятдесят першій сесії в березні 2020 року та запланований на п'ятдесят шостій сесії, яка відбудеться у 2025 році. Глобальна система індикаторів буде доповнена індикаторами на регіональному та національному рівнях, які будуть розроблені державами-членами організації.

Глобальна система індикаторів включає 231 унікальний індикатор. Однак загальна кількість індикаторів, перелічених у їхній глобальній системі ЦСР, становить 248, оскільки тринадцять індикаторів повторюються для двох або трьох різних цілей.

Щорічні уточнення індикаторів включаються в загальну їхню структуру по мірі виникнення. В 2020 році було запропоновано 36 основних змін, доповнень і вилучень у рамках комплексного перегляду.

Генеральною Асамблеєю ООН 2017 рік було проголошено Міжнародним роком сталого туризму в інтересах загального розвитку та досягнення ЦСР, чим визнано вагу та важливість даної галузі для економічного та соціального розвитку.

Резолюція Генеральної Асамблеї ООН передбачає досягнення 17 цілей і 169 завдань, пов'язаних зі сталим розвитком, в тому числі в сфері туризму. Завдання, що стоять перед галуззю туризму спрямовані на три напрямки: «ліквідацію бідності, збереження ресурсів планети та забезпечення добробуту для всіх», що відображено в наступних цілях (*Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*):

1) ціль 8, завдання 8.9: «До 2030 року забезпечити розробку та впровадження стратегій сприяння сталому туризму, що сприяє створенню робочих місць, розвитку місцевої культури та виробництву місцевих продуктів»;

2) ціль 12, завдання 12.b: «Розробити та впровадити інструменти для моніторингу впливу на сталий туризм, що сприяє створенню робочих місць, розвитку місцевої культури та виробництву місцевих продуктів»;

3) ціль 14, завдання 14.7: «До 2030 року збільшити економічні вигоди, одержувані малими острівними державами, що розвиваються, і найменш розвиненими країнами від екологічно раціонального використання морських ресурсів, зокрема через екологічно раціональну організацію рибальства, аквакультури та туризму».

UNWTO (Всесвітня туристична організація) було ухвалено робочий документ «Туризм для розвитку» (*Tourism for Development. UNWTO, 2018*). Мета документу – знайти відповідь на питання: як туризм може зробити ефективний внесок у Порядок денний сталого розвитку до 2030 року. У цьому головному звіті розглядаються зміни, необхідні в політиці, бізнес-практиці та поведінці споживачів. Звіт складається з 2 томів та містить 23 тематичними дослідженнями з усього світу, що розглядають роль туризму в кожному з п'яти основ сталого туризму:

1. Стале економічне зростання.
2. Соціальна інклюзивність, зайнятість і скорочення бідності.
3. Ефективність використання ресурсів, охорона навколишнього середовища та зміна клімату.
4. Культурні цінності, різноманітність і спадщина.
5. Взаєморозуміння, мир і безпека.

В цьому документі висвітлюються сильні та слабкі сторони туризму, а також необхідність планування та управління цією галуззю. Діяльність сталого туризму передбачає (*Buckley R., 2009*):

- оптимальне використання природних ресурсів, належні процеси управління навколишнім середовищем та зусилля щодо збереження біорізноманіття;
- повага до соціокультурних засад місцевої громади, збереження культурних і традиційних цінностей, заходи щодо міжкультурного порозуміння та толерантності;
- забезпечення реальних і довгострокових економічних процесів, які дозволяють усім залученим суб'єктам приносити користь суспільству, включаючи можливість стабільної зайнятості та доходу.

Структура сталого туризму наведена на рисунку 1 (*Sustainable Tourism*):

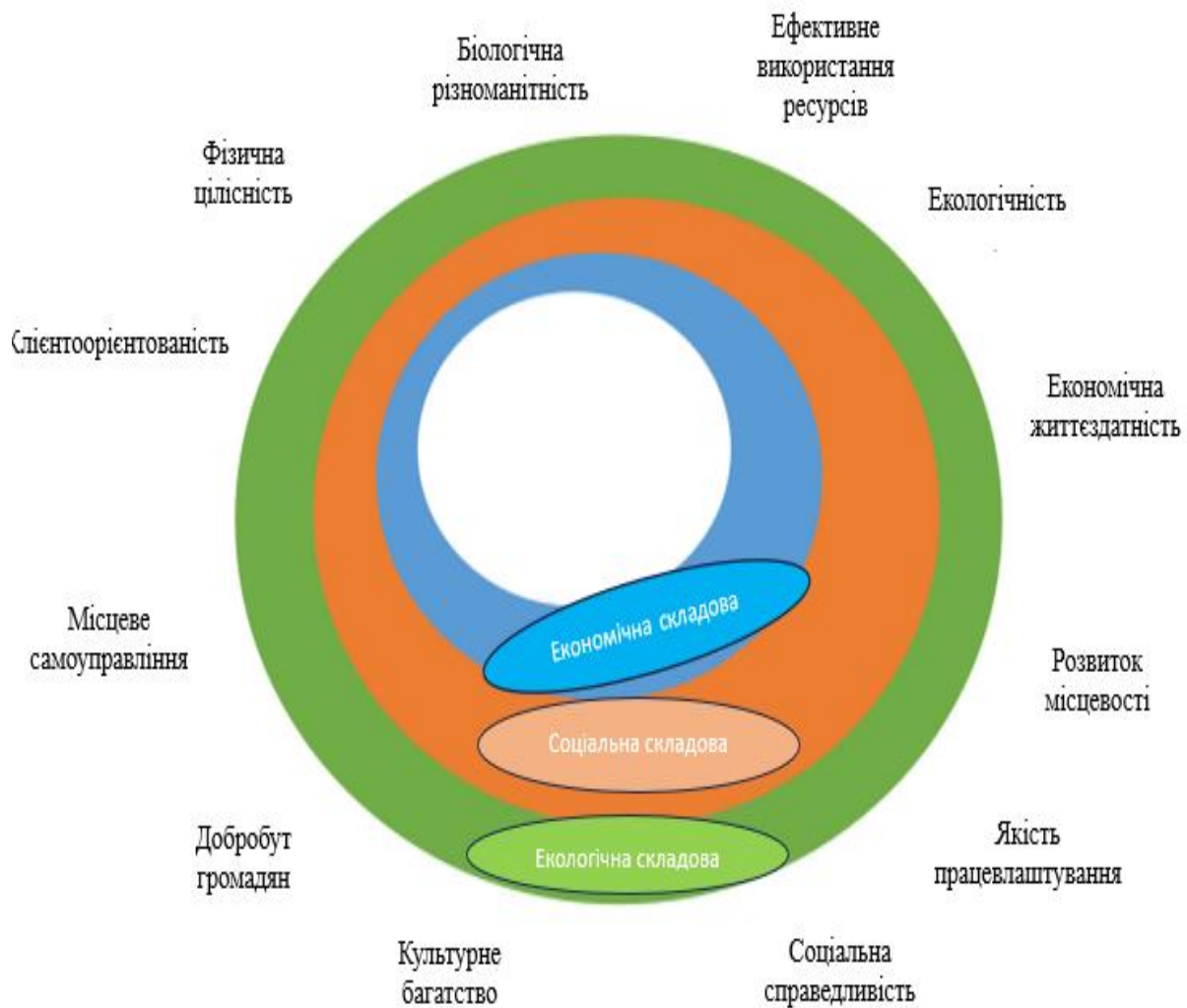

Рисунок 1. Структура сталого туризму

1. Економічна життєздатність (спроможність) – забезпечення конкурентоспроможності туристичного сектору та економічної ефективності підприємств регіону, включаючи сферу гостинності, з метою реалізації їхньої діяльності, подальшого розвитку та досягнення довгострокових переваг.

2. Розвиток території (місьцеве процвітання) в результаті максимізації прибутку від туризму.

3. Рівень якості зайнятості – збільшення кількості робочих місць в галузі туризму та гостинності. При цьому враховується заробітна плата, якість обслуговування та працездатність незалежно від раси, віку та фізичного стану людини.

4. Соціальна справедливість – забезпечення справедливого розподілу доходів від туризму та сфери гостинності, які можуть бути використані для розширення індустрії туризму, збільшення кількості робочих місць, покращення надання послуг бідним громадянам.

5. Культурне багатство – історична, традиційна, культурна спадщина, місцева громадська інформація тощо.

6. Добробут громадян – покращення якості життя громади, включаючи соціальну структуру, системи життєзабезпечення, доступ до ресурсів та інше.

7. Місцеве самоврядування, що дозволяє сприяти участі місцевої громади в плануванні та прийнятті рішень, в управлінні та розвитку туристичної сфери.

8. Клієнтоорієнтованість – досягнення високого рівня задоволеності відвідувачів, туристів, незалежно від їх віку, раси чи стану фізичного здоров'я.

9. Фізична цілісність (інтеграція) – з метою підвищення фізичної привабливості регіону, як міського, так і сільського, щоб уникнути фізичної чи візуальної втрати цінності середовища.

10. Біорізноманіття – зусилля, спрямовані на збереження природних ресурсів і ландшафту, мінімізацію шкідливого впливу.

11. Ефективність використання ресурсів – мінімізація використання невідновлюваних ресурсів, оптимальне їх використання.

12. Екологічність (чисте довкілля) – мінімізація викидів забруднюючих речовин у повітря, воду, ґрунт та мінімізація кількості відходів, які можуть зростати через наплив туристичних потоків.

Такий підхід може допомогти містам або місцевій владі створити власну стратегію, яка призведе до реалізації принципів сталого туризму в певному регіоні. Процес впровадження принципів сталого туризму на практиці відбувається в декілька етапів.

Перший етап. Він не містить окремих операцій чи дій – призначений лише для визначення головної мети. Визначення мети досягнення стійкості туризму протягом тривалого часу. Це потребує дослідження та опису ресурсів, які є основою цього процесу.

На другому етапі модифікуються всі процеси прийняття рішень щодо сталого розвитку та управління реалізацією цього процесу; управління ресурсами. Цей етап вимагає залучення всіх зацікавлених сторін: адміністративних представників, власників компаній, безпосередньо, туристів.

Третій етап передбачає розробку практичних рішень, які потім реалізуються на практиці. Процеси управління вдосконалюються, методи і процеси встановлюються разом з остаточним описом політики і стратегії розвитку.

Четвертий етап. Виявлення й оцінка ключових проблем і наслідків впливу туризму на інші сфери певного регіону.

П'ятий етап. Аналіз ключових факторів і тенденцій. На цьому етапі встановлюються методи прогнозування, відбувається вибір відповідних показників для вимірювання ключових факторів процесу та оцінки показників для еколого-культурної сфери.

Останній – шостий етап. Залучені до процесу сторони отримують необхідну інформацію та основні дані: обсяг попиту, інформацію про очікування клієнтів та ставлення до процесу, інформацію про потенціал території та стан навколишнього середовища і т.п.

Проходження таких етапів дозволяє створити відповідну стратегію, яка призведе до впровадження та реалізації сталого туризму в певному регіоні.

Відповідно до прогнозів, ринок сталого туризму в 2023 році (на даний момент ще немає остаточних звітів за 2023 рік) повинен забезпечувати зведений річний темп зростання (CAGR – Compound Yearly Grow rate) більше 10%. Найважливішим аспектом сталого туризму мають бути екологічні наслідки завдяки підвищенню обізнаності туристів та місцевого населення (*Global Sustainable Tourism Market, 2023*).

Один з видів туризму, практично, повністю відповідає стратегії сталого туризму та надає можливість розвивати непопулярні регіони – це екотуризм.

Екотуризм – це стійка форма подорожей, яка зосереджена на відповідальних практиках подорожей, збереженні природних ресурсів і захисті місцевих культур та спільнот. Він спрямований на мінімізацію негативного впливу на навколишнє середовище, сприяння освіті, охороні природи та розширенню можливостей громади, одночасно з досягненням максимального задоволення туристичних потреб та рекреації клієнта.

Статистичні дані Всесвітньої ради з подорожей і туризму показують, що в 2019 році індустрія подорожей і туризму принесла 9,2 трильйона доларів, що еквівалентно 10,4% світового ВВП.

В 2019 році світовий ринок екотуризму оцінювався в 181,1 мільярда доларів США, а 55% міжнародних мандрівників виявляли високий інтерес до екотуризму, від 20% до 50% світових туристичних напрямків класифікувалися як екотуризм, 85% споживачів частіше купували продукт, якщо в ньому є екологічна складова.

Ринок екотуризму в 2022 році оцінили в 257,73 мільярда доларів. Обсяг світового ринку екологічного туризму, за прогнозами експертів, до 2029 року зростатиме на 14,5% щорічно. В 2019 році, епіцентр розвитку екотуризму припадав на Азіатсько-Тихоокеанський регіон – 25% (рисунок 2) (*Global Ecotourism Market, 2019*).

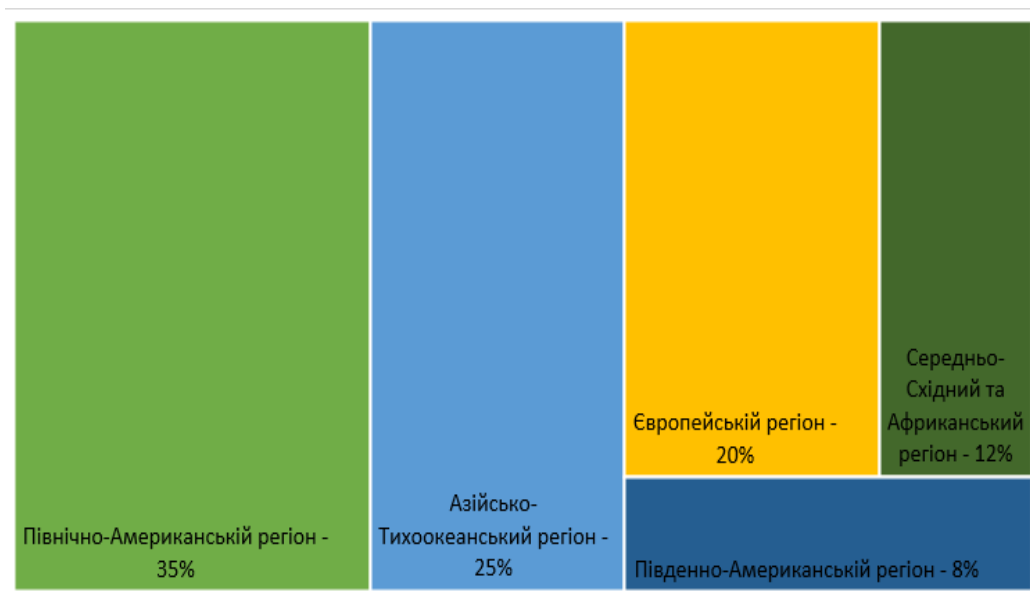

Рисунок 2. Розподіл часток ринку екотуризму за регіонами

Цей факт є свідченням непереборного магнетизму регіону, який приваблює екотуристів з усіх куточків земної кулі своїм різноманітним поєднанням культури, природної краси та екологічної обізнаності.

В 2022 році регіон посів друге місце, поступившись регіону Північної Америки. Оскільки галузь продовжує активно розвиватися, то обіцяє запропонувати корисні можливості для зеленого бізнесу та місцевої економіки, допомагаючи при цьому захистити та зберегти природну красу.

Ці статистичні дані є свідченням стабільного прогресу сталого розвитку, вказуючи на майбутнє, де подорожі залишать позитивний слід на планеті.

Динаміку розвитку екотуризму та прогнозні дані наведено на рисунку 3.

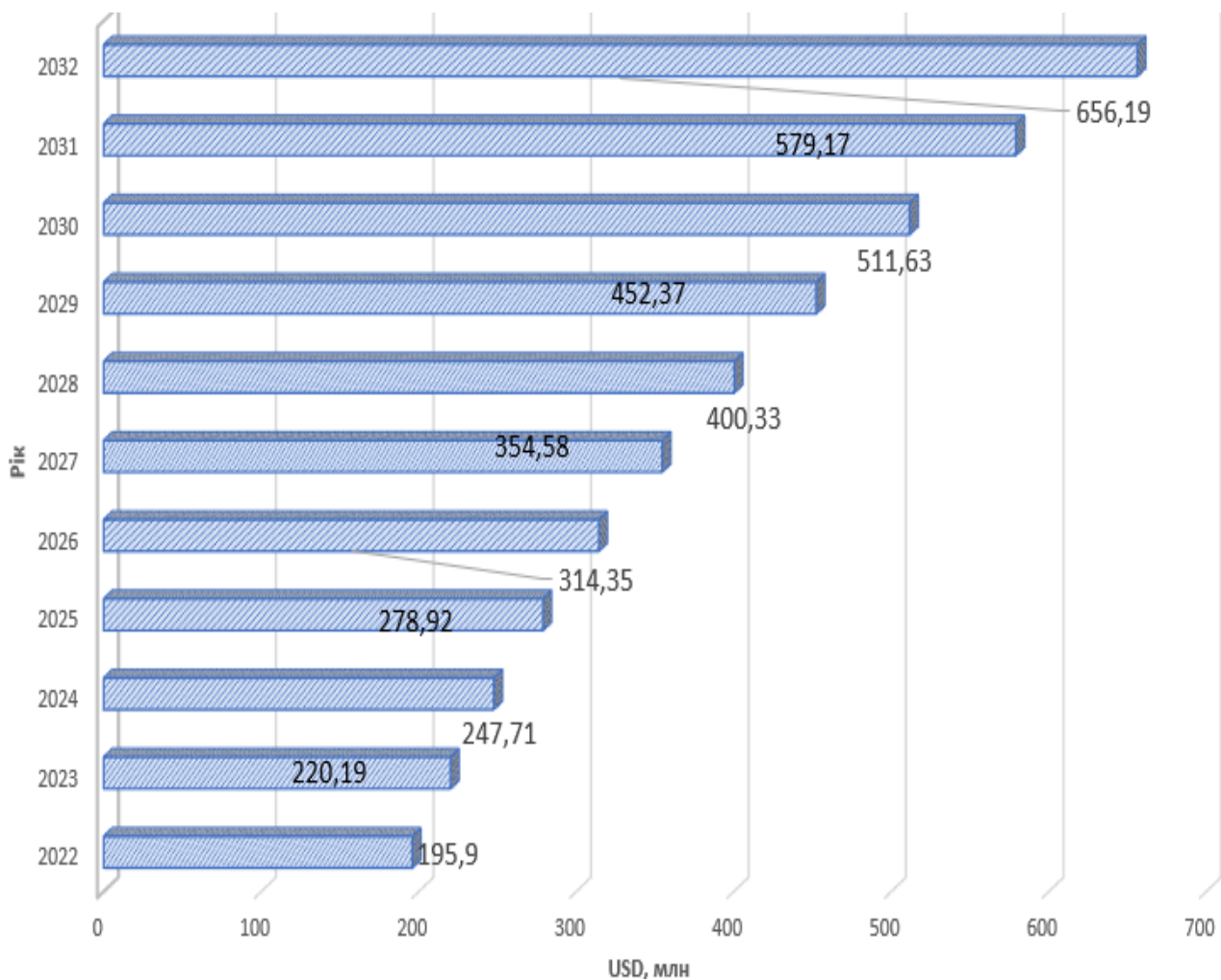

Рисунок 3. Динаміка розвитку екотуризму та прогнольні дані
(2022-2032 рр., USD, млн.)

Очікується, що до 2032 року обсяг світового ринку екотуризму досягне 838,50 мільярдів доларів США із середньорічним темпом зростання 14,7% (*Ecotourism Market*). Азіатсько-Тихоокеанський регіон зростатиме найшвидше протягом прогнозованого періоду.

Потрібно зауважити, що поступова зміна туристичних уподобань за останні роки та в перспективі схилитиметься до автентичного та місцевого туризму, який стане головним фактором сталості туризму. Прикладами таких трансформаційних змін можуть бути: пригодницькі поїздки в громадському транспорті замість індивідуальних поїздок автомобілем, споживання місцевих продуктів (сир, масло, молоко, м'ясо, мед тощо), які займають значне місце в закладах харчування, розташованих у певній місцевості.

Перспективи екотуризму на прикладному рівні також пов'язані з наданням різних видів послуг у сільській місцевості, що вимагає:

- розвитку закладів розміщення, готельного бізнесу, атракціонів;

- професійної підготовки персоналу – туроператорів-менеджерів для туристичних агентств, персоналу закладів розміщення та харчування;
- виготовлення та розповсюдження путівників;
- становлення «зеленого» споживання;
- надання послуг з урахуванням останніх трендів та інноваційних продуктів, що створить умови для досягнення «соціальної відповідальності, економічного розвитку та екологічної переваги» (*Shwn-Meei Lee, Hiroshi Chris Honda, Gui Ren, Yu-Chen, 2016*).

Видання Sustainable Travel Index 2023 (*Sustainable Travel Index 2023*) засвідчує Європу, як беззаперечного лідера розвитку екотрузму. Європейські міста займають в цьому рейтингу 17 позицій (опитування проведене Euromonitor). Швеція посідає перше місце, Фінляндія з невеликим відривом посіла друге місце, а Австрія забезпечила собі третє місце.

Європейські країни активно реалізують політику сталого туризму, мінімізуючи вплив подорожей на навколишнє середовище. Для прикладу, Ісландія нещодавно запустила кампанію для заохочення тривалих поїздок, з метою скоротити значну кількість короткотривалих. В результаті це повинно сприяти більш відповідальному ставленню до подорожей. В рамках ініціативи Net Zero Cities – утворено консорціум зі 112 європейських міст, які прагнуть досягти нульових викидів до 2040 року.

Rewilding Europe (засновано 28 червня 2011 року як незалежну некомерційну фундацію (статус ANBI) у Нідерландах) – незалежна організація, загальноєвропейської ініціативи, яка працює в авангарді відновлення дикої природи в європейському масштабі. Співпрацює з численними партнерами на європейському, національному та місцевому рівнях. Сьогодні Rewilding Europe об'єднує дві компанії з обмеженою відповідальністю Rewilding European Capital BV і Rewilding Europe BV (*Rewilding Europe*).

Організація надає підтримку існуючим і потенційним підприємствам:

- технічну підтримку: розробка або перегляд бізнес-планів і навчання;
- фінансову підтримку через Rewilding Europe Capital (REC) – кредитний механізм для підприємств;
- допомагає просувати бізнес через продажі та маркетинг, один із інструментів – Rewilding Europe Travel.

Rewilding Europe Travel пропонує на власні очі побачити відтворення дикої природи. Громади, які живуть поруч із ним, відіграють вирішальну роль у організації поїздок, діючи як послі та прихильники руху за відродження дикої природи, який набирає сили.

Скориставшись пропозицією компанії, можна спостерігати зсередини за чудесами відновлення дикої природи, розширення можливостей місцевих підприємців, які працюють з цим напрямом.

На кінець 2022 року Rewilding Europe співпрацювала з десятима великими ландшафтами щодо відновлення дикої природи по всій Європі. Угоди про відновлення дикої природи з землевласниками, адміністраціями парків та керівниками територій створюють сприятливі умови для реалізації проектів. Послуги компанії охоплюють десять ландшафтів відновлення дикої природи, що представляють 40 000 гектарів землі, і ще 277 000 гектарів відновлюється третіми сторонами.

Rewilding Europe підтримує природний випас за допомогою Європейського банку дикої природи. З 2011 року оздоровлено понад 1,5 тис. пасовищних тварин: заселені коні та зубри в Родопах, а також стада зубрів у Південних Карпатах вже розширили свій ареал на тисячі гектарів.

Нові пасовища також були реалізовані в кількох регіонах-членах Європейської мережі відновлення дикої природи, включаючи Нідерланди (європейський зубр), Україну (дикі коні) та Чехію (Таурос).

У дельті Одери охороняється ділянка алювіального лісу Ольшанка, а в горах Велебіт ведуться роботи зі збереження 270 гектарів красивого старого лісу в районі Раміно Коріто. Робота з відновлення дикої природи в португальській Великій долині Коа зосереджена на відновленні середземноморських лісів високої природоохоронної цінності та зміні практики шляхом перетворення лісових насаджень на дикі ліси.

Rewilding Europe Travel пропонує приватні тури з експертом-натуралістом і досвідченим гідом до Великої долини Коа для глибокого ознайомлення з дикою природою та культурою. У співпраці з місцевими партнерами з Wild S&A Network був розроблений насичений діями маршрут (для однієї-чотирьох осіб), щоб насолодитися тим, що може запропонувати цей суворий ландшафт за три-чотири ночі.

Rewilding Europe Capital (REC) – перша в Європі фінансова організація з відродження дикої природи, яка надає фінансові кредити підприємствам, що фінансують, підтримують і досягають позитивних екологічних і соціально-економічних результатів задля відновлення дикої природи.

Rewilding Europe досягає багатьох цілей завдяки тісному партнерству між керівниками природоохоронних територій та представниками кожного напрямку. Це певні агроекологічні та кліматичні заходи мережі Natura 2000, заходи, запропоновані Європейською хартією

сталого туризму та Обсерваторією балансу сільського, лісового та мисливського господарств (Observatoire de l'équilibre agro-sylvo-cynégétique) з національним парком Cévennes .

До 2030 року зміни в усталених практиках підтримуватимуться в економічному секторі таким чином, щоб це відповідало цілям збереження оточуючого середовища та ЦСР:

- подання прикладів (шляхом участі в мережах довідкових сайтів);

- впровадження кращих практик або створення інновацій у відродженні заповідних територій (сертифікації, «паркові бренди» або партнерства між підприємствами та заповідними територіями) – мета полягає в тому, щоб заповідні території стали територіями, відомими своєю зразковою природою або навіть своєю досконалістю у питаннях екологічного переходу, впровадження тенденцій для різних державних політик, побудова партнерства, спрямованого на позитивний вплив практики;

- охорона територій – місця для експериментів та інновацій на користь екологічного переходу, включаючи врахування біорізноманіття та адаптації до зміни клімату в таких видах діяльності, як сільське господарство, лісове господарство, промислове рибальство, туризм, управління водними ресурсами, управління енергією тощо.

Крім того, існує тенденція до зростання потреб у відпочинку на природі. З метою врахування тенденції, природоохоронні території повинні бути включені до стратегій розвитку екологічного сталого туризму, що координуються на місцевих рівнях. Нарешті, ще одна мета Rewilding Europe полягає в тому, щоб до 2030 року державна політика в межах мережі природоохоронних територій використовувала різні важелі, доступні для інтеграції пов'язаних цілей, для досягнення:

- відновлення біорізноманіття в плануванні землекористування;

- переходу на альтернативні джерела енергії;

- підтримки різних галузей та розвиток екологічного туризму, активного відпочинку.

Не існує окремих економічних моделей природоохоронних територій та біорізноманіття; кожен із цих напрямів залежить від державної фінансової підтримки, домінуючих політичних напрямів (розвиток села, освіта, рекреація та туризм, а також соціальна інтеграція). Тому в контексті реалізації національної стратегії розвитку окремих територій це доцільно шукати надійне фінансування з самого початку планування проекту.

З цією метою уряди європейських країн зобов'язані підтримувати національні стратегії природоохоронних територій і забезпечувати заповідні території необхідними ресурсами. Мета – до 2030 року всі природоохоронні території повинні бути належним чином профінансовані, в тому числі за участю державного бюджету та операторів, що призведе до інвестування та ефективного управління.

Інноваційний капітал – джерело реалізації сталого туризму

Експлуатаційні витрати повинні частково або повністю покриватися за рахунок ресурсів місцевої влади чи приватних спонсорів, або навіть індивідуальних пожертвувань залежно від типу природоохоронної території. Одним із перспективних джерел прибутку є паралельний розвиток туризму на цих територіях. Дослідження в цьому напрямку проводяться Réserves Naturelles de France, Rivages de France та Conservatoire du Littoral, АМР щодо загального фінансування політики щодо води, біорізноманіття та морського середовища (*National strategy for protected areas 2030*).

Реалізацію проектів екотуризму в регіонах України доцільно орієнтувати на залучення інвестицій під певні проекти. Перевагу будуть становити проекти з інноваційною складовою. Процес залучення інноваційного інвестиційного капіталу до туристичних екопроектів варто також розглядати за певними етапи реалізації.

Зосередивши увагу на залученні іноземного капіталу, що спрямований на реалізацію інноваційних проектів у сфері туризму та гостинності, слід чітко уявляти принципи управління інноваційним капіталом, що функціонує за власним «життєвим циклом» та потребує певних підходів для запобігання його відтоку, чи неефективного використання (Yakovleva-Melnyk N., 2019).

На першому етапі капітал, потрапляючи в інноваційну сферу, направлений на розробку та створення інноваційного продукту: розробка стартапів, інноваційних проектів, науково-дослідних або дослідно-конструкторських установ. Для сфери гостинності використання іноземного інноваційного капіталу характерне для спрямування на технічне переозброєння та реконструкцію.

Державна (регіональна, місцева) політика повинні бути направлена на становлення інвестиційно-інноваційної моделі – впровадження новітніх технологій та оптимізації всіх пов'язаних з цим процесів, а також на залучення фінансування для інноваційних проектів – іноземного інноваційного капіталу.

Наступний, другий етап, життєвого циклу інноваційного капіталу збігається із завершенням процесу науково-дослідної, дослідно-конструкторської роботи та впровадження інноваційного продукту.

Третій етап роботи інноваційного капіталу – готові інноваційні продукти – нові конкурентоспроможні товари чи послуги.

Четвертий етап – становлення інноваційної продукції, досягнення стадії комерційного використання та поширення в сфері призначення.

Можливе залучення іноземного інноваційного капіталу лише на одну з цих фаз життєвого циклу капіталу, що обумовлено потребами галузі, регіону чи підприємства, а також внутрішніми та зовнішніми факторами, що впливають на рівень залученості іноземного інноваційного капіталу до країни (галузі, регіону, підприємства, проекту).

Інноваційний капітал може бути залучений на макро- чи макрорівні: країна, регіон, галузь, фірма. Також слід зазначити, що інвестор може мати чітко визначену програму досягнення кінцевої мети, або сформував її на основі інвестиційного маркетингу. Інвестор може зосередитися на пошуку ресурсів і ринків збуту та ефективному виробництві.

Зі свого боку країни, що приймають інвестиції (країни-реципієнти), поділяються за ступенем наявності факторів, що сприяють притоку інвестиції – інвестиційним кліматом.

Інвестиційний клімат – визначає і спонукає інвестора діяти, за умови, що інвестиція в іншій країні буде більш ефективним, ніж у його власному. Іншими словами, країна-донор і країна-реципієнт є взаємопов'язаною складовою процесу міжнародного руху капіталу, що вимагає їх узгоджених дій.

Таким чином, країна-донор – інвестор, мотивований низкою факторів, з метою більш прибуткового вкладати капітал (отримуючи прибуток) вкладає свої кошти – капітал, що мігрує до країни-реципієнта, до підприємства (проекту), які плануються до розвитку, а також є об'єктом міграційного процесу, з метою отримати в результаті прибуток.

Зовнішні фактори впливу на залучення інноваційного капіталу для країни-реципієнти – це фактори, що спонукають (насторожують) щодо прийняття рішення інвесторів вкладати інноваційний капітал в сферу туризму незалежно від країни-реципієнта.

Внутрішні фактори – це фактори, які тією чи іншою мірою залежать від країни-одержувача, а також сприяють/запобігають рішенням інвесторів щодо інвестування інноваційного капіталу в сферу туризму саме цієї країни.

Політичні фактори зовнішнього впливу на залучення інноваційного капіталу, є результатом міжнародної геополітики, діяльності організації та асоціацій. На інвестиційний імідж країни, на інтенсивність інвестування інноваційної сфери можуть впливати рішення, прийняті ЄБРР, ЄС і т.п.

Внутрішні фактори інтенсивності залучення капіталу:

- потенціал рекреаційних ресурсів;
- рівень розвитку продуктивних сил;
- рівень соціального розвитку;
- науково-технічна основа;
- правові та адміністративні складові;
- географічне розташування країн (регіону);

- історичні та людський фактор;
- популярність регіону.

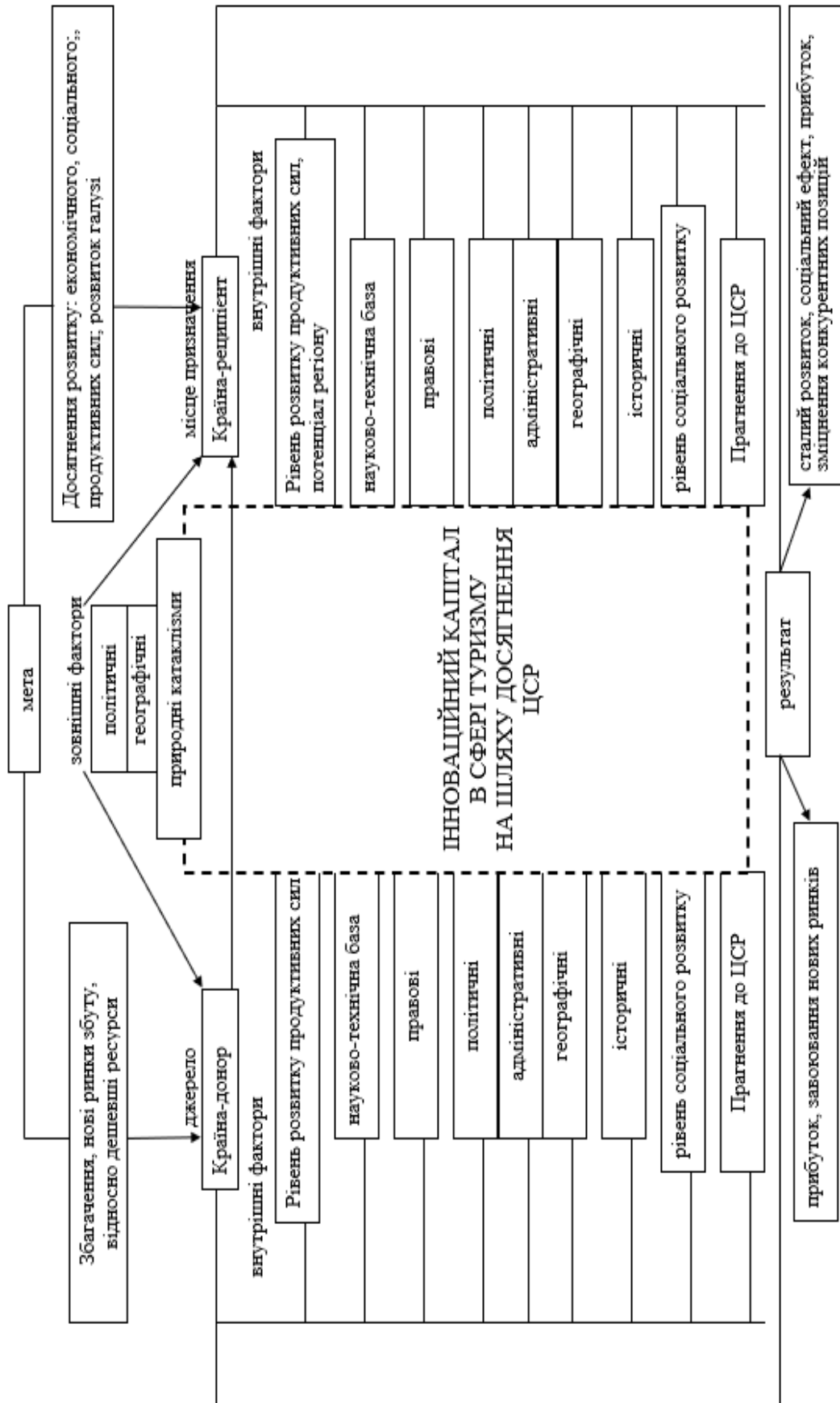

Рисунок 3. Фактори впливу та наслідки руху іноземного інноваційного капіталу в сфері туризму та гостинності

На рисунку 3 наведені фактори впливу на інтенсивність міграції інноваційного іноземного капіталу для обох сторін: країни-донора та країни-реципієнта.

Високий потенціал рекреаційних ресурсів в регіонах спричиняє надходження капіталу з метою організації туристичного чи готельно-ресторанного бізнесу з використанням наявних джерел, що надає додаткові можливості та забезпечує унікальність послуги (товару).

Високий рівень розвитку продуктивних сил країни-донора і низький- країна-реципієнт може сприяти міграції капіталу у формі прямого капіталу іноземних інвестицій, з метою країни-донора отримати можливість доступу до нових ринків збуту, посилення конкурентоспроможності і т.п.

Країна-реципієнт має шанс отримати разом з іноземними інвестиціями нові технології та, навіть, досвід управління.

Фактор залучення капіталу впливають як на країну-донора, тобто на власника капіталу, якій приймає рішення – інвестувати, так і на країну-реципієнта – щодо прийняття рішення реалізації інвестиційної політики.

Крім того, імовірно, що, в країні, яка має більш низький рівень розвитку, буде нижча ціна на ресурси, зокрема, робочу силу, що дозволить країні-донору заощадити на собівартості послуги (продукції), а приймаюча країна має шанс отримати додаткові робочі місця та розвиток галузі.

Рівень соціального розвитку в країнах-учасницях процесу міжнародної міграції капіталу може відігравати подвійну роль. Чисельність населення пенсійного та працездатного віку, рівень освіти та кваліфікації, забезпеченість і прагнення підвищити рівень життя – можуть виступати показовими факторами для власника капіталу, якій шукає більш дешеві трудові ресурси, чи більш кваліфіковану робочу силу.

В свою чергу, приймаюча країна лібералізує умови залучення іноземного капіталу з метою підвищення кваліфікації та соціального рівня місцевого населення.

Людський фактор, зокрема менталітет даної країни чи регіону, накладає відбиток на глобальні процеси. Спосіб мислення, сукупність розумових навичок та духовні установки, властиві нації (населенню певного регіону) визначає не лише інтенсивність туристичного потоку, а й інвестиційного – яка країна буде приймати рішення щодо інвестування та в яку країну буде спрямовувати капітал.

Тут може домінувати приналежність людини до певної раси, вірувань тощо. Поруч з глобальними інтеграційним процесами, формуванням глобальних економічних і політичних союзів, завжди будуть стояти дискримінація рас, неприйняття іншої віри, політичних переконань та інше. І кожен із перерахованих вище факторів буде так чи інакше, певною мірою

підпорядковується людському фактору – суб'єкту господарювання, з його особистою думкою та способом мислення.

На подолання саме таких елементів, що можуть спровокувати небезпечні ситуації, і направлені цілі сталого розвитку.

Високий рівень науково-технічної бази країни-реципієнта, але брак коштів для впровадження інновацій у виробництво, заохочує країну-донора фінансувати наукові розробки та впровадження нові проекти в життя в іншій країні.

Законодавча база щодо ведення бізнесу чи інвестиційна політика, формування інвестиційного клімату, зовнішньо економічна діяльність, гарантії дотримання прав та безпеки, захист прав і власності інвестора – в країні-одержувача, а також відповідні закони та нормативні акти оподаткування експорту та капіталу в країні-донорі можуть стати на заваді, або ж спонукати рух інноваційного капіталу.

В Україні нормативно-правові акти, що виконують функцію довгострокового правового регулювання є визначенням рівня сприяння державної політики щодо сприяння розвитку туризму та готельно-ресторанної сфери в країні. Закони приймаються вищими органами влади, представницькими органами державної влади, спрямовані на регулювання суспільні соціально-економічні відносини.

Нормативно-правові акти виконують функцію короткострокових, оперативних юридичних положень, що приймаються на підставі закону. Можуть бути видані акти Указом Президента, постановою Кабінету Міністрів, розпорядженням міністерств; у формі укладених і ратифікованих міжнародних договорів Верховною Радою України, а також загальноукраїнські та місцеві акти референдумів.

До адміністративних чинників належать положення та інструкції процедур, які мають забезпечити баланс інтересів суб'єктів управління:

- державне замовлення;
- ліцензія;
- контракт;
- ліцензія;
- квота;
- санкція.

Географічне положення впливає на міграційні процеси капіталу як по країні в цілому, так і за окремими регіонами. Вирішальний фактор в прийняти рішення про напрямок міграції капіталу може критися, просто, в близькості регіонів, можливість транспортування наземним транспортом, або водним; особливості кліматичних умов країн, віддаленість від

світових фінансових та культурних центрів, наявність системи водопостачання та інші логістичні системи.

Близькість до водних сполучень, унікальних рекреаційних ресурсів та сприятливі кліматичні умови – можуть вплинути не лише на рішення інвестувати капітал, а й на обсяг інвестицій.

Історично сформовані зв'язки між континентами, країнами, регіонами також можуть відіграти вирішальну роль у прийнятті рішенні щодо інвестування. В цьому випадку домовленості між учасниками інвестиційного процесу могли формуватися формувались разом із фінансово-політичними системи з урахуванням особливостей країн.

Для розвитку та формування потужної туристичної сфери, яка на сьогодні потребує підтримки іноземного інноваційного капіталу, питання щодо сприятливого інвестиційного клімату стоять досить гостро.

Формування сприятливого середовища до іноземного інноваційного капіталу дещо перегукується з формуванням гостинності в туристичній сфері та готельно-ресторанному бізнесі. І, перш за все, потребує зміни негативного ставлення на бачення перспективи щодо притоку іноземних інвестицій, аналогічно, як і до гостей у місцевого населення.

Необхідне формування та реалізація стратегії залучення прямих іноземних інвестицій, в формі інноваційного капіталу, з врахування сильних сторін регіону – національних переваг, які необхідні розвивати і максимально реалізовувати для поставленої мети, висвітлювати та сприяти їх популярності; при цьому, нейтралізувати чи послаблювати вплив слабких

Стратегія залучення прямих іноземних інвестицій має бути гармонізована із загальною економічною політикою держави.

Для країн, що розвиваються, формують чи відновлюють туристичну сферу, з метою досягнення позитивної динаміки, доцільна наступальна політика секторального підходу (*Zakharin S., Li Y., Smirnov Y., 2018*). Такий варіант, може надати цільову допомогу окремим галузям шляхом комбінування промислової та інвестиційна політика. В даному випадку спрямувати інвестиції на впровадження інноваційних технологій саме в сферу туризму та готельно-ресторанного бізнесу, що є більш виграшним у порівняно із загальною лібералізацію щодо іноземного інвестування.

Для забезпечення міграції інноваційного капіталу важливо гармонізувати промислову, інвестиційну та інноваційну складову державної політики. Законодавча база та набір політичних механізмів повинні сприяти прийняттю рішення щодо інвестування капіталу саме в інноваційній формі.

Цьому може сприяти направлення частини податків від результату діяльності іноземного інвестора – власника інноваційного капіталу, до використання в сфері інноваційної діяльності. Наприклад, розробка та впровадження стратегічно важливих для держави інноваційних розробок.

Частина податків від власників туристичного бізнесу, які працюють з іноземним капіталом, може направлятися на реалізацію інноваційних потреб. Це забезпечить можливість розвивати туристичну інфраструктуру та фінансувати інноваційні продукти.

Сторона, що приймає іноземний капітал повинна приймати рішення в рамках реалізації самостійної інвестиційної політики, як фактору формування здорового фундаменту економіки з можливістю сприяння технологічному обміну та співробітництву між підприємствами. Що повністю відповідає принципам сталого розвитку та ЦСР.

Інвестиційна політика повинна формуватися державою в тісному взаємозв'язку з внутрішніми інтересами держави: промисловими, зовнішньоторговельними, валютними, фіскальними, екологічними, соціальними, освітніми, що становлять фундаментальну основу програми економічного розвитку країни з допомогою накопичених інвестицій та модернізації промисловості, забезпечують становлення постіндустріальної економіки країни (*Sazonets I., Sazonets O., 2023*).

Реалізація програми розвитку сфери туризму за допомогою притоку іноземного інноваційного капіталу потребує поетапного та комплексного підходу.

В першу чергу (на першому етапі) необхідно дійти згоди на всіх рівнях та визначити мету інвестиційної політики – пріоритетні напрями фінансування. А також визначити: стратегічні технології, обсяги притоку-відтоку капіталу, обсяги надходження інноваційного капіталу, співвідношення припливу інноваційного іноземного капіталу до ВВП місцевості.

Другий крок передбачає визначення пріоритетних напрямків довгострокова та середньострокова орієнтація інвестиційної стратегії, політики на національному та регіональному рівнях, а також розвитку заходів щодо реалізації інвестиційної політики залучення інноваційного капіталу на основі першого етапу.

Третій крок – моніторинг впровадження програм та реалізації планів, а також стану:

- внутрішнього та зовнішнього технологічного розвитку країни;
- передових технологій (різних масштабів);
- інвестиційних стратегій транснаціональних компаній;
- ринкових тенденцій туристичної галузі та сфери гостинності на різних рівнях: іноземні конкуренти в цій галузі, їх внутрішній потенціал, стратегія розвитку інноваційної сфери;

- глобальних тенденції та змін на світовому ринку (галузевому та інвестиційному).

Четвертий крок передбачає безпосередню реалізацію інвестиційної політика інноваційного спрямування в туристичній сфері. Головна мета – творення сприятливих умови – сприятливого інвестиційного клімату – з метою активізації притоку інноваційного капіталу.

На цьому етапі можуть бути актуальні такі дії:

- удосконалення законодавчої бази. Зокрема, в українському законодавстві є потреба доопрацювання не лише фіскальних чи фінансових важелів, а й Закону «Про туризм» – чітке визначення видів туризму та їх особливостей;
- удосконалення фіскальної та грошово-кредитної політики;
- створення та вдосконалення факторів впливу щодо прийняття рішення іноземного інвестора про вкладення капіталу;
- розвиток механізму діяльності «вільних економічних зон»;
- проведення заходів щодо створення позитивного іміджу країни регіону;
- доступ до інформації, що стосується інноваційної сфери: перспективи (можливі прибутки) розробки або впровадження інноваційних продуктів у сфері туризму.

П'ятий крок, відповідно до класичних функцій менеджменту – контроль та координація функціонування (застосування) інноваційного капіталу:

- забезпечення правильної роботи інвестиційних служб;
- забезпечення гарантій і захисту національних інтересів, інтересів і права іноземного інвестора;
- забезпечення цільового розміщення та використання іноземного інноваційного капіталу;
- моніторинг та оцінка результатів.

Загалом стратегія формування інвестицій політики галузі з інноваційним спрямуванням має забезпечити активний розвиток даної сфери та впровадження інноваційних продуктів, міцну конкурентну позицію, інвестиційне співробітництво на національному та міжнародному рівнях.

Прагнення до сталого розвитку туризму сьогодні є пріоритетним напрямом, оскільки він відіграє значну роль у збереженні культурної спадщини, підвищенні привабливості туристичних територій з точки зору мистецтва, біорізноманіття, розвитку сфери гостинності. Сталий туризм означає не лише захист навколишнього середовища, а й покращення умов життя людей, найближчого оточення разом із соціальним та економічним виміром туристичної зони (*Janusz G, Paula Bajdor P., 2013*).

Сталий туризм здатний задовольнити потреби туристів, а також регіону, де він працює. Дотримання принципів сталого туризму дозволяє захистити, зберегти та примножити можливості й ресурси для нащадків. У процесі здійснення туристичної діяльності забезпечується раціональне використання ресурсів, що, з одного боку, дозволяє задовольнити потреби споживачів (економічні, соціальні та ін.), а з іншого – зберігає культурну спадщину та цінності, систему життєзабезпечення та необхідні екологічні процеси.

Висновки. За даними Voice of the Consumer: Lifestyles Survey, 41% туристів сьогодні готові платити додатково 30% за екологічний та пригодницький туризм. Розвиток екотуризму є безперервним, складним, динамічним процесом, результатом якого має стати реалізація цілей розвитку індустрії туризму на всіх рівнях (місцевому, регіональному та національному), досягнення цілей сталого розвитку, подолання нестабільних умов і перешкод динамічного середовища, з оптимальним використанням і розширенням існуючого туристичного потенціалу в довгостроковій перспективі.

Європейські країни, що вже давно прагнуть до екологічних та безпечних стандартів, пропонують широкий вибір привабливих місць для спостереження за дикою природою та фотографування. Побачити тварин зблизька в Європі – популярний вид екотуризму. Кількість професійно розроблених заповідників дикої природи стрімко зростає, а тури для огляду дикої природи та фототури доступні для бронювання в усе більшій кількості країн.

Розвиток екотуризму в Україні є перспективним у багатьох регіонах країни, завдяки їхнім унікальним природним багатствам та прагненню населення відпочивати на природі. Подальше його становлення та сталий розвиток, конкурентну позицію на світовому ринку потребують впровадження інноваційних продуктів та реалізації інноваційних проектів, що, практично, не можливо без залучення інвестицій – іноземного інноваційного капіталу.

Відновлення екосистем може стати благодатним ґрунтом для розвитку нових природних економік у сільській місцевості, забезпечуючи нові засоби до існування для місцевих громад. Відродження створює нові можливості для сільської економіки, які зараз часто асоціюються з економічною стагнацією або занепадом, депопуляцією сільської місцевості та занедбаністю землі.

Побудова стратегії залучення іноземного інноваційного капіталу, відповідно до його функціонування на певних фазах, дозволить ефективно та безпечно впроваджувати інноваційні продукти в сферу туризму та гостинності, та тим самим розбудовувати дану галузь, збагачуючі економіку країни.

References:

- Buckley R. (2009) Ecotourism: principles and practices. *Wallingford. Tourism Management*, vol. 31 pp.556-561. DOI:[10.1016/j.tourman.2009.07.004](https://doi.org/10.1016/j.tourman.2009.07.004) URL: https://www.academia.edu/22031880/Ecotourism_Principles_and_Practices.
2. Janusz G., Bajdor P. (2013). Towards to Sustainable Tourism – Framework, Activities and Dimensions. *Procedia Economics and Finance*, vol. 6, 2013. pp. 523-529. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(13\)00170-6](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(13)00170-6).
- Lahodiienko V.V., Pavlov K.V., Pavlova O.M., Sarkisian H.O. (2022) Innovatsiina diialnist na rehionalnykh turystychnykh rynkakh: modernizatsiia ta rehuliuвання: monohrafiia. Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky, In-t ekon. ta ekoloho-enerhet. doslidzh. Lutsk : Volynpolihraf, 2022. 402 p.
- Morhulets, O., Shevchenko, O., Aheiev, Ya. (2024). Turystychnyi biznes Ukrainy v umovakh heopolitychnoi nestabilnosti: stratehii rozvytku. *Ekonomichnyi prostir*, (189), pp. 349-354. <https://doi.org/10.32782/2224-6282/189-61>.
- Sazonets I.L., Sazonets O.M. (2023) Upravlinnia proektamy ta ryzykamy v turyzmi: navch. posib. Kyiv: «Tsentр uchbovoi literatury», 2023. 220 p.
- Teslenko T. (2018). Evolution of economic concepts from the industrial revolution to the digital revolution. *Humanitarian paradigm*, vol. 1, no. 1. pp. 66-78. <https://doi.org/10.33842/2663-5186/2018/1/1/22/27>.
- Yakovleva-Melnyk N. (2019) Foreign innovation capital as a driver for economic development of Ukraine. 2019;vol. 7, no. 4(2) pp.75-80. <http://doi.org/10.23939/semi2019.04.075>.
- Zakharin, S., Li, Y., Smirnov, Y. The direction of expansion of Sino-Ukrainian investment and innovative cooperation. *University Economic Bulletin*. 2018, vol. 37, no. =[https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(13\)00170-6](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(13)00170-6). URL : <https://economic-bulletin.com/index.php/journal/article/view/43>.
- Ukraina, Yevrokomisiia ta OON spivpratsiuvatymut dlia dosiahnennia tsilei staloho rozvytku za dopomohoiu innovatsii ta tekhnolohii. Sluzhba Vitse-premier-ministra Ukrainy, opublikovano 09 bereznia 2021. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-yevrokomisiya-ta-oon-spivpracyuvatymut-dlya-dosyagnennya-cilej-stalogo-rozvitku-za-dopomogoyu-innovacij-ta-tehnologij>.
- Ecotourism Market – Global Industry Analysis And Forecast (2023-2029). URL: <https://www.maximizemarketresearch.com/market-report/global-ecotourism-market/147136/>.
- Global Ecotourism Market. URL: <https://www.sphericalinsights.com/reports/ecotourism-market>.
- Global Sustainable Tourism Market Forecasts 2019-2023. URL: <https://www.businesswire.com/news/home/20190416005865/en/Global-Sustainable-Tourism-Market-Forecasts-2019-2023-Shifting>
- National strategy for protected areas 2030. URL: <https://www.ecologie.gouv.fr/sites/default/files/2030%20NATIONAL%20STRATEGY%20FOR%20PROTECTED%20AREAS.pdf>.
- Resolution adopted by the General Assembly on 6 July 2017. URL: <https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F71%2F313&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False>.
- Rewilding Europe. URL: <https://rewildingeurope.com>.
- Sustainable Tourism. URL: <https://tourismlandscapes.wordpress.com/sustainable-tourism/>.
- Sustainable Travel Index 2023. URL: <https://www.hinrichfoundation.com/research/project/sustainable-trade-index/>.
- Tier Classification for Global SDG Indicators. URL: <https://unstats.un.org/sdgs/iaeg-sdgs/tier-classification/>.

The Sustainable Development Goals Report 2023. Special edition. URL: https://unstats.un.org/sdgs/report/2023/?_gl=1*mpzv6b*_ga*MTU4MjYyODkyOS4xNjk2MzQ3OTA4*_ga_TK9BQL5X7Z*MTY5NjM0NzkwNy4xLjEuMTY5NjM0OTY1NS4wLjAuMA.
Tourism for Development. Volume I: Key Areas for Action. 2018, World Tourism Organization (UNWTO). DOI: [10.18111/9789284419722](https://doi.org/10.18111/9789284419722).
Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. <https://sdgs.un.org/2030agenda>

CONTENTS

CHAPTER 1. INTERNATIONAL SANCTIONS MECHANISMS, FREEZING OF ASSETS AS A GUARANTEE OF COMPENSATION OF THE DAMAGE CAUSED BY RUSSIA TO UKRAINE AND RESTORATION OF A SECURITY ENVIRONMENT.....	8
CHAPTER 2. USE OF SPECIAL KNOWLEDGE OF SPECIALISTS IN THE FIELD OF FORENSIC BALLISTICS IN THE PROCESS OF CONDUCTING INVESTIGATIVE ACTIONS AND EXPERT RESEARCH ON CRIMINAL OFFENCES AGAINST THE FOUNDATIONS OF NATIONAL SECURITY	28
CHAPTER 3. INTERPRETATION OF CONSTITUTIONAL PROVISIONS AS A FACTOR OF ENSURING NATIONAL SECURITY UNDER MARTIAL LAW	52
CHAPTER 4. CUSTOMS SECURITY OF UKRAINE AND ITS PROVISION IN MODERN CONDITIONS.....	72
CHAPTER 5. WAR CRIMES UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE: CURRENT CHALLENGES.....	101
CHAPTER 6. LEGAL ASPECTS OF THE PROGRESS IN THE EUROPEAN UNION’S APPLICATION OF SANCTIONS (RESTRICTIVE MEASURES).....	127
CHAPTER 7. LEGAL REGULATION OF PREVENTING AND COMBATING DOMESTIC VIOLENCE.....	155
CHAPTER 8. THE VERSION REGARDING SPECIAL SERVICES OF THE ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN FOR INVOLVEMENT IN THE DEATH OF THE SSNG K-141 “KURSK” IN THE CONTEXT OF MARITIME SAFETY, SECURITY AND DEFENCE OF THE WOLD.....	179
CHAPTER 9. IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS IN THE ADMINISTRATIVE JUSTICE SYSTEM OF UKRAINE.....	210
CHAPTER 10. STATUS AND PREVENTION OF DOMESTIC VIOLENCE IN UKRAINE DURING THE PERIOD OF MARTIAL STATUS.....	236
CHAPTER 11. CERTAIN ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE IN THE SYSTEM OF NATIONAL SECURITY.....	256

CHAPTER 12. THE CONTENT AND SYSTEM OF THE NATIONAL SECURITY OF UKRAINE AS AN OBJECT OF CRIMINAL LAW PROTECTION.....	268
CHAPTER 13. PUBLIC (SOCIETY'S AND CIVIL) SECURITY IN UKRAINE: IMPORTANCE TO GUARANTEE SECURITY SYSTEM IN EUROPE.....	296
CHAPTER 14. DIGITAL RIGHTS IN INTERNATIONAL LAW AND CIVIL LAW OF UKRAINE.....	322
CHAPTER 15. INTERNATIONAL STANDARDS FOR THE PROTECTION OF THE RIGHTS OF MINORS IN CRIMINAL PROCEEDINGS	351
CHAPTER 16. DEVELOPMENT OF ATHLETE MOTIVATION AS A SCIENTIFIC PROBLEM.....	376
CHAPTER 17. PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF STUDENTS OF VOCATIONAL COLLEGES IN UKRAINE.....	402
CHAPTER 18. SOLID DISPERSIONS IN MEDICINE TECHNOLOGY.....	427
CHAPTER 19. MEDIA EDUCATION AS A FACTOR OF INFORMATIONAL AND PSYCHOLOGICAL SECURITY OF THE INDIVIDUAL.....	453
CHAPTER 20. METHODOLOGICAL APPROACHES TO ASSESSING THE IMPACT OF THREATS ON THE ENVIRONMENTAL SECURITY OF SOCIETY IN THE INTERNATIONAL SECURITY SYSTEM.....	482
CHAPTER 21. ENVIRONMENTAL SECURITY OF NORTH AMERICAN COUNTRIES: METHODS AND INDICATORS OF ASSESSING ECO-THREATS.....	511
CHAPTER 22. EUROPEAN INTEGRATION AS A STAGE OF ENSURING ENVIRONMENTAL SAFETY OF UKRAINE.....	541
CHAPTER 23. ECOLOGIZATION OF TOURISM AND INNOVATION CAPITAL IN THE HOSPITALITY FIELD AS COMPONENTS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND SECURITY OF SOCIETY IN THE FUTURE.....	576

Norwegian University of Life Sciences

INTERNATIONAL SECURITY STUDIOS: managerial, technical, legal, environmental, informative and psychological aspects

*international
collective
monograph*

Volume II

M 58 International security studios: managerial, technical, legal, environmental, informative and psychological aspects. *International collective monograph. Volume II. NMBU, Research and Education. 2024. – 605 p.*

The International collective monograph is the result of the generalization of the conceptual work of scientists who consider current topics from such fields of knowledge as: management, technical sciences, law, ecology, information sciences and psychological sciences through the prism of international security studies.

For scientists, educational staff, PhD candidates, masters of educational institutions, university faculties, stakeholders, managers and employees of management bodies at various hierarchical levels, and for everyone, who is interested in current problems of management, technical sciences, law, ecology, information sciences and psychological sciences through the prism of international security studies.

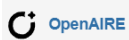
ISBN 978-82-327-0549-9

© NMBU 2024;

© The collective of authors 2024.

External resources

Indexed in

Copyright NIFU: CC BY 4.0

